Acta Baltico-Slavica

5

Archaeologia, Historia,
Etnographia
et Linguarum Scientia

Białystok 1967

ACTA
BALTICO-SLAVICA

SOCIETAS SCIENTIARUM BIALOSTOCENSIS

ACTA BALTICO-SLAVICA

EDITOR
Jerzy Antoniewicz

V

BIAŁYSTOK—POLONIA 1967

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

ACTA BALTICO-SLAVICA

V

BIAŁYSTOK 1967

D-1/182

Rada Redakcyjna

Wł. Antoniewicz (Warszawa), *T. Cieślak* (Warszawa), *T. Dzierżykray-Rogalski* (Białystok), *K. O. Falk* (Lund-Szwecja), *A. Gieysztor* (Warszawa), *H. Łowmiański* (Poznań), *M. Małowist* (Warszawa), *A. Strębska-Jabłońska* (Warszawa) *J. Strębski* (Poznań), *J. Sajkowicz* (Kraków)

Redaktor: *Jerzy Antoniewicz*

Sekretarz redakcji: *Jan Jaskanis*

Okładkę projektował:

H. Białoskórski

Materiał ilustracyjny przygotowali:

J. Antoniewicz, J. Kucharenko, E. Mugurevičs, J. Ochmański, L. Pobol, V. Siedov, H. Strods, T. Sulimirski

Wydano z zasiłku
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
w Białymstoku

Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Białymstoku

74645

Copyright
by Białostockie Towarzystwo Naukowe
Białystok 1967

Printed in Poland

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0251254

16 425

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE — WARSZAWA

Wydanie I. Nakład 910+90. Ark. wyd. 47,5. Ark. druk. 30,25. Papier. druk. sat. kl. III, 80 g. Oddano do składania w lutym 1967. Podpisano do druku w listopadzie 1967. Druk ukończono w grudniu 1967. Zam. nr 241/67. T-81. Cena zł 75.—

DRUKARNIA IM. REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ • WARSZAWA

ERRATA

Strona	Wiersz		Jest	Winno być
	od góry	od dołu		
117	8	—	нашего	натсннего
165	—	15	Микукалнс	Мукукалнс
326	—	11 prawa	L. V. Aleksiejev swój artykuł	L. V. Aleksiejev, K'istorii i topografii
355	16	—	Praca	Prace
410	—	2 prawa	A. Vyšniaukaite	A. Vyšniauskaite
415	—	12 lewa	archaeological and philological data	TSR architekturos klausímai", Vol. II
463	—	7 lewa	Nauk SRR	Nauk BSRR
464	19 lewa	—	Obidnia	Abidnia
467	—	27 prawa	od gotów	od Gotów

SPIS TREŚCI

Содержание — Contents

I ROZPRAWY I STUDIA — ARTICLES

T. Sulimirski (London), Ancient Southern Neighbours of the Baltic Tribes 1

I. V. Kuharenko (Moscou), Le problème de la civilisation „gethe-gépide" en Polesie at en Volhynie 19

V. I. Mieleško (Mińsk), Из истории аграрных отношений в Восточной Белоруссии в период упадка Речи Посполитой (с середины XVII в. — до 1772 г.) 41

From the History of the Economic Relations in the Territory of Eastern Byelorussia in the Period of Beckline of the Polish Kingdom (from the Middle of the 17th century until 1772) . . . . . .

J. Tomaszewski (Warszawa), Robotnicy Białorusini w latach 1919—1939 w Polsce 93

The Byelorussian Workers in Poland in 1918—1939 . . . . . .

II MATERIAŁY — MATERIALS

L. D. Pobol (Mińsk), Деревянное рало из торфяника у дер. Каплановичи 117

A Wooden Plough-Share found in Peat in the Locality of Kaplanowicze in Byelorussia . . . . . .

V. V. Sedov (Moskwa), Булавки восточных балтов в эпоху раннего железа 129

Metal Pins of Eastern Balts in the Early Iron Age . . . . . .

J. Ochmański (Poznań), Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV—XVI w. 147

Lithuanian Population in the Land-Estate of Obolce in Eastern Byelorussia, in the 14th the 16th Centuries . . . . . .

III SPRAWOZDANIA — REPORTS

E. Mugurevičs (Riga), Исследование поселений городищ и замков на территории Латвийской ССР (1945—1965 гг.) 159

Excavations of Settlements, Earthworks and Castles in the Latvian Socialistic Soviet Republic . . . . . .

H. Strods (Riga), Латышская советская этнография за 25 лет (1940—1965 гг.) 203
Ethnography in the Soviet Latvia, in the Period 1940—1965 . . . . . .

P. Łossowski (Warszawa), Historiografia nowych i najnowszych dziejów Łotwy 231
Historiography of the Modern and Most Recent History of Latvia . . . .

IV BIBLIOGRAFIA — BIBLIOGRAPHY

W. Kubicka (Łódź), Bibliografia języka staropruskiego (do 1965 r.) . . . 258
Bibliography of the Old-Prussian Language — since 1965 . . . . . .

V RECENZJE — REVIEWS

Publikacje dotyczące Polski, Litwy, Łotwy i Białorusi z dziedziny archeologii, historii, etnografii i językoznawstwa 313
Reviews of the Archaeological, Historical, Ethnographical and Linguistical Works on Poland, Lithuania, Latvia and Byelorussia . . . . . .

VI KRONIKA — CHRONICLE

J. Antoniewicz (Warszawa), Problematyka regionu wschodnio-nadbałtyckiego na VII Kongresie Nauk Prehistorycznych i Protohistorycznych w Pradze w 1966 r. 455
The subject-matters connected with the East Baltic Region at the 7th Congress of Prehistorical and Protohistorical Sciences, held in Prague in 1966 . . . .

J. Antoniewicz (Warszawa), Sesja naukowa w Warszawie pt. „Półwiecze społecznych i kulturalnych stosunków polsko-radzieckich" . . . 460
The Warsaw Scientific Session, entitled „One-half-century of Social and Cultural Polish-Soviet Relations" . . . . . .

L. D. Pobol (Mińsk), Konferencja archeologiczna w Mińsku w 1966 r. . 462
The Minsk in Byelorussia Archaeological Conference of 1966 . . . . . .

J. Otrębski (Poznań), Jubileusz Józefa Balčikonisa w Wilnie 465
The Jubilee-Celebration of prof. J. Balčikonis in Vilna . . . . . .

Nekrologi: Tadeusza Milewskiego, Michała Walickiego, Mirosława Wierzchowskiego i Vl. Abramavičiusa 470
Obituary Notices . . . . . .

Tadeusz Sulimirski
London

ANCIENT SOUTHERN NEIGHBOURS OF THE BALTIC TRIBES

Topics connected with the ancient Baltic tribes, their culture, their relations with the neighbouring peoples, have been discussed by several scholars. A good review of the more important studies in this respect, which appeared recently, has been given by J. Antoniewicz[1] (fig. 1). Several papers read at the First International Congress of Slavonic Archaeology in Warsaw in 1965 were devoted to these problems. They were also the theme of a special Conference, "Symposium", held in the Autumn of 1965 at Białystok, attended by about 50 scholars of several nations[2].

The toponymy of the ancient Baltic territory has been studied before the last war, but these investigations have been greatly intensified in the post-war period[3]. Their results indicate that west of the Dnieper the Baltic hydronymics extend over a wide strip of land south of the Pripet, and that further east they reach the region on the lower Desna and the Seim (fig. 5b). The area attributable to the ancient Baltic speaking peoples, as drawn by K. Būga and M. Vasmer, has been thus considerably extended southwards.

The large territory which lay between the boundaries mentioned above and the countries on the Baltic sea, inhabited at present by the Baltic peoples, the Lithuanians and the Latvians, has been lost to the Slavs; the Byelorussians live there at present except for the southernmost strip

---

[1] J. Antoniewicz, Komunikaty mazursko-warmijskie, Nr 3/89, Nr 4/90, Olsztyn 1965, pp. 337—352 and pp. 513—530 and id., Tribal Territories of the Baltic Peoples in the Hallstatt — La Tène and Roman Periods in the Light of Archaeology and Toponomy, „Acta Baltico-Slavica", vol. IV (1966), p. 7—27.

[2] J. Antoniewicz, Symposium of Polish and USSR Scientists devoted to Balto-Slavonic Contacts in the Early Middle Ages — in Białystok „Acta Baltico-Slavica", vol. IV (1966), p. 247—251. T. Sulimirski, "The Slavonic et East European Review", vol. XLV (1967), p. 215.

[3] V. N. Toporov, O. N. Trubačev, Lingvističeskij analiz gidronimov verhnego Podnieprovija, Moscow 1962.

which is Ukrainian. But in taking over that country from the Baltic speaking tribes, the ancestors of the Byelorussians had not exterminated their predecessors but have assimilated them. This was a gradual process which lasted for several centuries, as demonstrated by P. N. Tretiakov and E. A. Schmidt[4] in their report on the study of Slavonic advance in the region on the upper Dnieper.

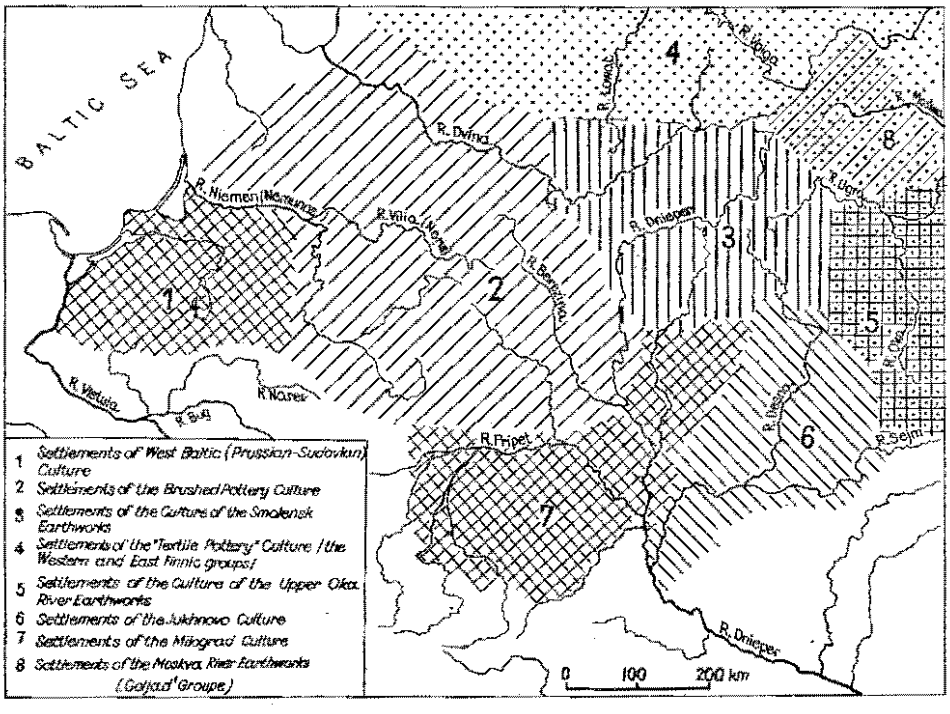

Fig. 1. Distribution of cultural groups and neighbouring tribes about the 5th c.B.C. According to J. Antoniewicz (1966).

T. Milewski[5] emphasizes that the assimilation of a people by another one of a different speech (as was the case with the Baltic tribes and the advancing Slavs) always resulted in the adoption by the winning language of many phonetic features proper to the suppressed tongue. The presumably ancient Baltic territory lost to the Slavs is at present almost entirely inhabited by the Byelorussians; moreover, the Byelorussians do not extend anywhere outside the area which was previously Baltic. We may assume, therefore, that the Byelorussians can be conside-

[4] T. N. Tretiakov i E. A. Schmidt, Drevnije gorodišča Smolenščiny. Moskow—Leningrad 1963.

[5] T. Milewski, Zarys językoznawstwa ogólnego. Część II, Lublin—Kraków 1948, p. 358 ff.

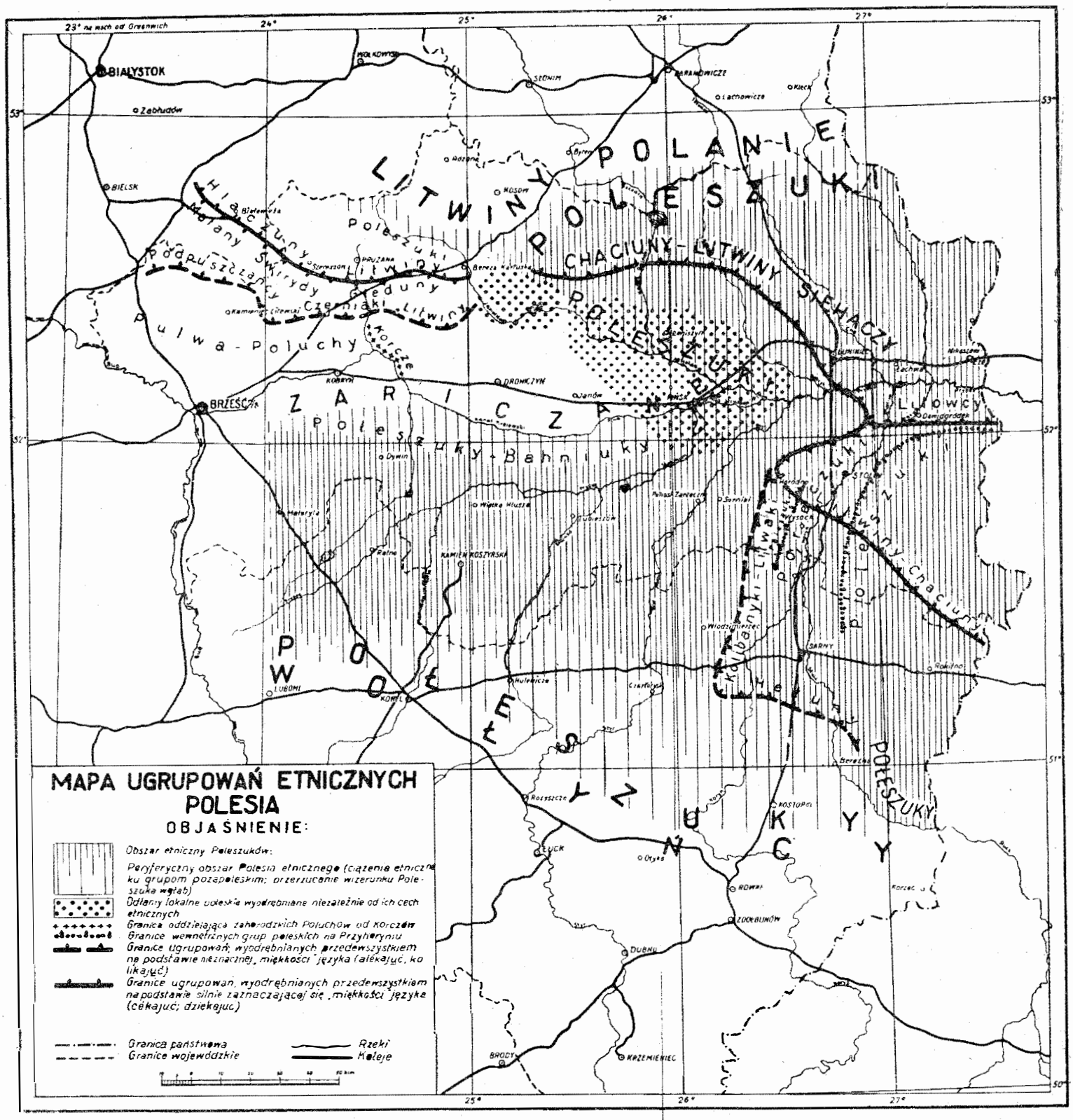

Fig. 2. The border of the Byelorussian (in the north) and Ukrainian (in the south) languages in Western Polesia (after L. Ossowski, footnote 6). The thick lines across the areas denote the limits of the characteristic Byelorussian and Ukrainian isophones.

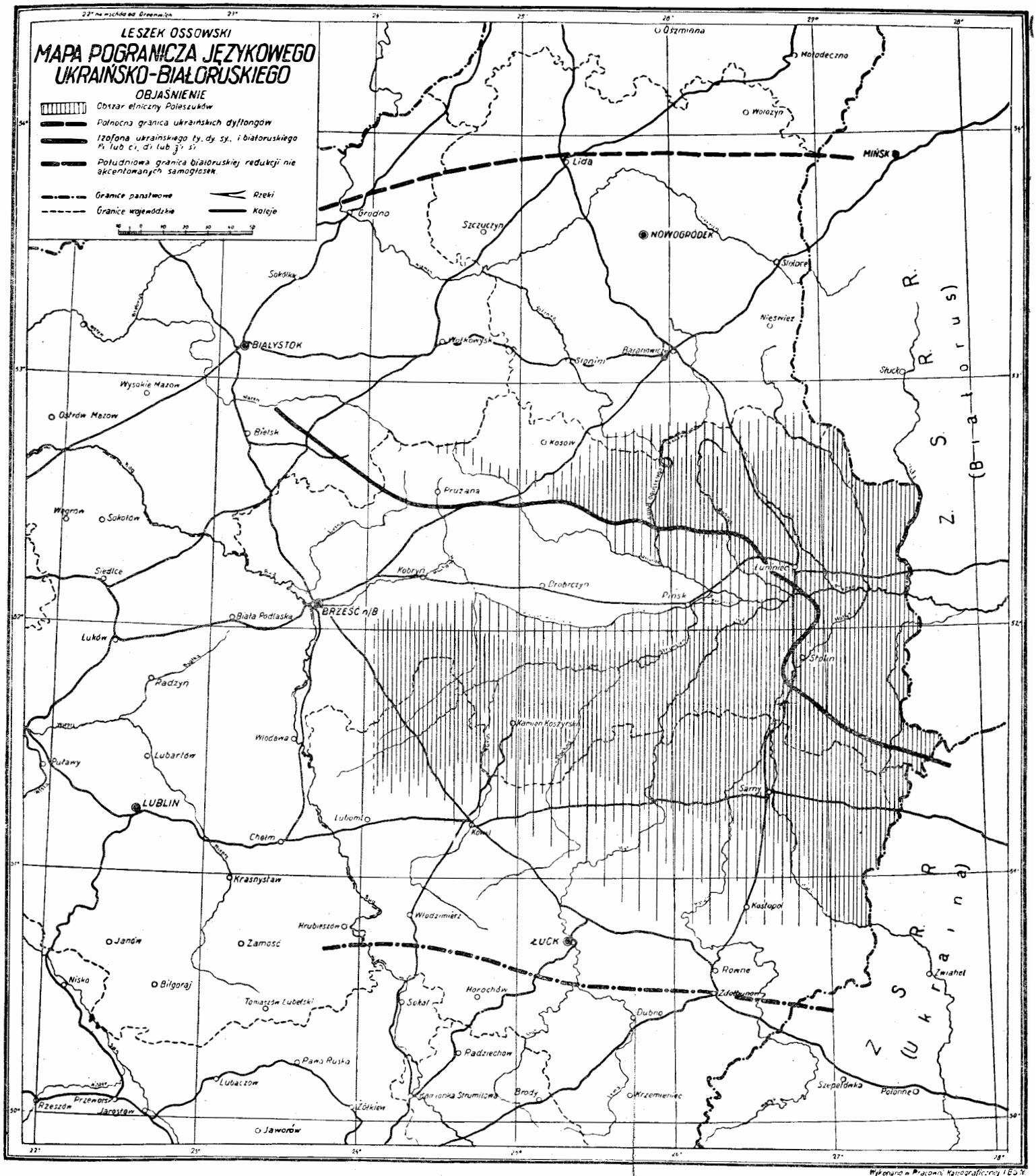

Fig. 3. Map of Western Polesia showing the names of the small local Ukrainian (in the south) and Byelorussian (in the north) groups, and also names given them by their neighbours (after J. Obrębski, footnote 7).

red as a people of mixed, Balto-Slavonic origin; they have undoubtedly adopted (or inherited) several phonetic and other features specific of the language of the assimilated Baltic tribes, and these seem to lay at the base of their difference from the Russians and the Ukrainians. It is of interest to note that during the period of its greatest expansion in the XIII—XVth c., the Great Duchy of Lithuania kept to the eastern and south-eastern limits of the ancient Baltic territory, as marked by the Baltic toponymy, although it crossed it in the south in conquering territories which were originally Thracian or Iranian before they became Slavonic.

The study of the present Byelorussian-Ukrainian linguistic frontier is of great help for the establishment of the southernmost reach of the ancient Baltic territory, and also of the Slavonic advance in that area. A map published by L. Ossowski (fig. 2)[6] shows three lines running across the central part of Western Polesia within the limits of pre-war Poland, denoting the actual border of several Byelorussian (in the north) and Ukrainian (in the south) isophones. Of particular interest is the southernmost of these lines which marks the southernmost extent of some isophones considered to be characteristic of the Byelorussian language. We may assume that it denotes the ancient southern border of the Baltic tribes which in this particular area seem to have been absorbed by the ancestors of the Ukrainians, but not by those of the Byelorussians.

This assumption is well supported by the results of the study of the Byelorussian-Ukrainian border in Western Polesia by. J. Obrębski[7]. A map published by this author (fig. 3) shows a line running across Polesia denoting the approximate border between the local dialects which can be considered Byelorussian (north) or Ukrainian (south) according to some specific phonetic phenomena. The map also gives the names of the smaller groups of the population of the region. Of special importance is the fact that the Ukrainian speaking inhabitants of Polesia call their close neighbours by the name of the "Lithuanians" (*Litviny, Litvaki, Litovtsy*), thus considering them to be one of the Baltic peoples although these speak Byelorussian dialects (fig. 3). It should be emphasized that the borderline, drawn on the map above, according to which the "Lithuanians" lived north of it, has never been a political boundary. In the Middle Ages Polesia, whether Byelorussian or Ukrainian speaking, formed part of the Great Dukedom of Lithuania and later, after its union with Poland, remained part of the Lithuanian territory of the Polish Kingdom up to the end of the XVIIIth c.

[6] L. Ossowski, Zagadnienie językowe Polesia. Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich. Warszawa 1936.

[7] J. Obrębski, Problem etniczny Polesia. Sprawy Narodowościowe, vol. X, Nr 1—2, Warszawa 1936.

In this context the results of the study by J. Czekanowski should be mentioned[8]. He drew attention to the fact that boundaries of many different ethnographic phenomena concentrate along a line which runs approximately along the lower Vistula and the Bug, and turns eastwards in West Volhynia (map fig. 4b, redrawn by A. Nasz)[9]. Nearly the same line follows the boundaries between the various Central European cultures and their eastern neighbours during several periods of the prehistoric past (fig. 4a). All these lines, whether relating to modern ethnographic

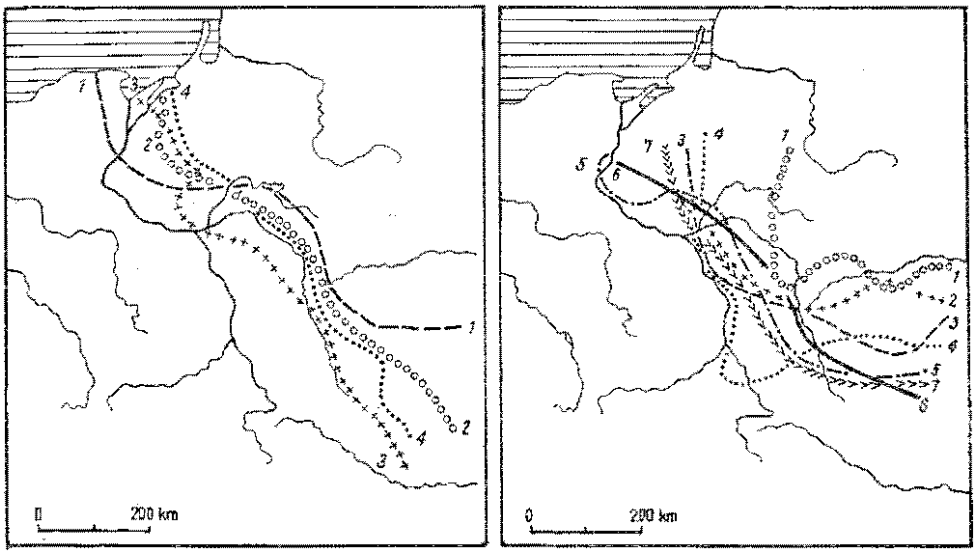

a) b)

Fig. 4. The ancient boundaries between Central European and East Baltic cultures during several periods of the prehistoric past (a), and their modern survival (b) in the form of different ethnographic phenomena on both sides of the border-lines (after J. Czekanowski and A. Nasz, footnotes 8 and 9).

phenomena or to those of the remote past, follow approximately the same course, and deviate only slightly from each other in spite of the time lag between the manifestations which they denote. They likewise coincide with the southernmost reach of the Byelorussian, presumably Baltic, isophones (fig. 2). This was evidently an important ethnographic, cultural and linguistic frontier. We may assume that the lines also mark the south-western and western limit of the ancient territory of the Baltic speaking peoples.

[8] J. Czekanowski, Zróżnicowanie etnograficzne Polski w świetle przeszłości. Sprawozdania PAU, vol. XL, Kraków, 1935, p. 614 ff., map.

[9] A. Nasz, Etnograficzne aspekty badań archeologicznych w Polsce. „Archeologia" vol. III, Warszawa—Wrocław 1952, p. 40, figs 15, 16.

The results of the study by V. N. Toporov and O. N. Trubachev[10] of the toponymy of the areas further east revealed that Baltic hydronymics kept to the sandy soils west of the Dnieper and did not go further south into the Ukrainian black-earth region. East of the Dniepr, they reached southwards up to the lower Desna and the Seim, but in that area they overlapped with Iranian hydronymics (fig. 5a). In the second

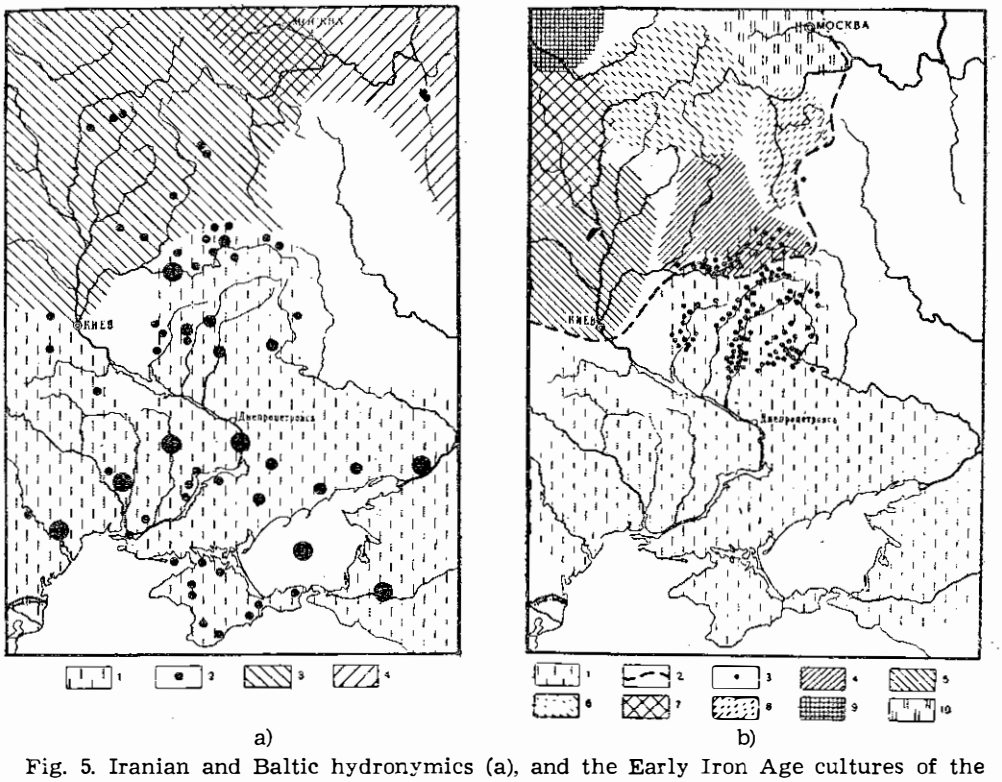

a) b)

Fig. 5. Iranian and Baltic hydronymics (a), and the Early Iron Age cultures of the same territory (b).

a: 1,2 — Iranian; 3 — Baltical; 4 — Finno-Ugrian.

b: 1 area of Iranian hydronymics; 2 — southern border of Baltic toponymics; 3 — finds of the Zolnichnaya culture; 4 — the Iukhnovo culture; 5 — the Milograd culture; 6 — the Upper Dnieper culture; 7 — the "Hatched" pottery culture; 8 — the Upper Oka culture; 9 — the Western Dvina culture; 10 — the earthworks of the Moscow area (After V. V. Sedov, footnote 12, figs 1,2).

half of the first millennium B. C., the latter region was the domain of the Iukhnovo culture[11]. Furthermore, the remains of this culture have been found exclusively within the reach of the Baltic toponymy (figs 5b), and

[10] See footnote 3.

[11] T. N. Tretiakov, Vostočnoslavjanskije plemena. Second edition, Moscow 1953, o. 86 ff. V. P. Levenok, Gorodišča juhnovskoj kultury, „Kratkije Soobšč. Inst. Archieołogii", Nr 7, Kiev 1957, p. 49 ff. Ibidem, Juhnovskaja kultura, „Sovietskaja Archieołogija", vol. 1963/3, pp. 79—96.

accordingly the bearers of the Iukhnovo culture are considered to have been a people of the Baltic linguistic group.

An important study by V. V. Sedov[12] has been devoted to these topics. However, the attribution by this author of the Iukhnovo culture to a Baltic speaking people is not without drawbacks. The culture considerably differs from its neighbouring ones which are considered to be the archaeological equivalent of the Baltic peoples, the Milograd culture dealt with further below, and the culture of the "Hatched (or brushed) pottery" which covered the territory further to the north-west[13] (map, Fig. 1). The earthworks of the Iukhnovo culture are nearly identical with the "bone-bearing" hill-forts of the Dyakovo culture of Central Russia[14], the bearers of which were evidently peoples of the Finno-Ugrian stock. On the other hand, many features link the Iukhnovo culture with the south. Its pottery shows unmistakable connection with that of the Bilohrudivka and Chornyi-Lis cultures of the Late Bronze Age in the Ukrainian black-earth region and must have been of the same origin as these. These facts are rather against qualifying the culture as of a Baltic speaking people[15].

The southern connections of the Iukhnovo culture suggest that its bearers were originally a southern, possibly Thracian, tribe, or that they had belonged to some other related to these, extinct at present, group of the Indo-Europeans (the Cimmerians?). They seem to have entered the country inhabited by some Baltic speaking people who were subsequently absorbed by the southern newcomers; the Baltic toponymy of the area may be connected with this pre-Iukhnovo people who might have descended from the bearers of the Briansk group of the Battle-axe-Cordedware folk[16]. The question needs further study and investigations.

The southern neighbour of the Iukhnovo culture was the "Zolnichnaya culture"[17] attributed by some scholars[18] to the Scythians-Husbandmen (figs 5b; 8). By the end of the first millennium B.C., the country had been

[12] V. V. Siedov, Bałto-iranskij kontakt v dnieprovskoj levoberežje, „Sovietskaja Archieołogija", vol. 1965/4, p. 52 ff.

[13] P. N. Tretiakov, as above, p. 92; H. A. Moora, Voprosy etničeskoj istorii estonskogo naroda, Tallin 1956, p. 81 ff., map fig. 5 on p. 81.

[14] As above.

[15] A. N. Terenożkin, Predskifskij period na dneprovskom pravoberežje. Kiev 1961, pp. 6 ff., 12 ff., map fig. 114 on p. 200; V. P. Levenok, Loc. cit. footnote 11(1963), p. 83, fig. 4.

[16] V. V. Kropotkin, Selvineckije kurgany i stojanka, „Kratkije Soobščenija Inst. Istor. Mater. Kultury", Nr 47/1952, p. 22 ff.; Nr 75/1959, p. 103 ff.

[17] I. I. Ljapuškin, Poselenija zolničeskoj kultury („Skifov-paharej") v severnoj połose Dneprovskogo lessostepnogo levoberezja, „Sovietskaja Archieołogija", vol. XIII (1950), p. 41 ff.; V. A. Illinska, Gorodišče skifskogo časy na r. Sejmi. „Archeołogija", vol. VII, Kiev 1953, p. 121.

[18] A. N. Terenożkin, K' voprosu ob etničeskoj prinadležnosti lessostepnych

taken over by the Sarmatians who likewise were a people of Iranian stock. Moreover, the remains of the Zolnichnaya culture have been found north of the Seim where they overlapped with those of the Iukhnovo culture, as did likewise the toponymics of the two Indo-European peoples in the same area, the equivalent of which were the archaeological remains of the two different types mentioned above (fig. 5a).

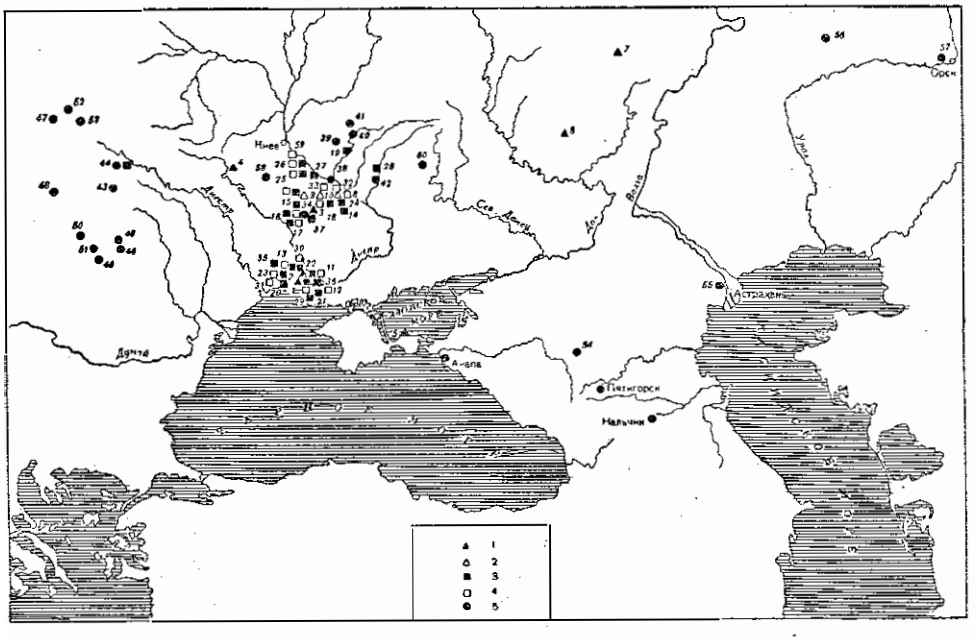

Fig. 6. Greek and Olbian imported objects of the 6th and 5th c.B.C. found in the North Pontic territory (after N. N. Bondar, footnote 34, p. 62, fig. 1).

West of the Iukhnovo culture extended the territory of the Milograd culture, which developed there in the second half of the first millennium B.C.[19] (figs 5b). It lay entirely within the reach of the Baltic toponymy and it has, therefore, been considered to represent one of the ancient Baltic speaking peoples. The centre of the culture was on the Dnieper and the lower Sozh in the region of Gomel and on the lower Desna. South-

plemion severnego Pričernomorija v skifskoje vremja, „Sovietskaja Archieołogija", vol. XXIV(1955), p. 7 ff.

[19] O. N. Melnikovskaja, Pamjatniki rannego zeleznogo vieka verhnego Podnieprovija, „Kratkije Soobščenija Inst. Archieołogii", Nr 7, Kiev 1957, p. 46 ff; Eadem, Mogilnik miłogradskoj kultury v der. Goroškov v juznoj Bełorussi, „Sovietskaja Archieołogija", vol. 1962/1, pp. 163—172; Ju. V. Kuharenko, Pamjatniki zeleznogo veka na territoriii Polesja, „Svod Archieołogičeskich Istočnikov", vol. D-1-29, Moscow 1961, p. 9 ff.

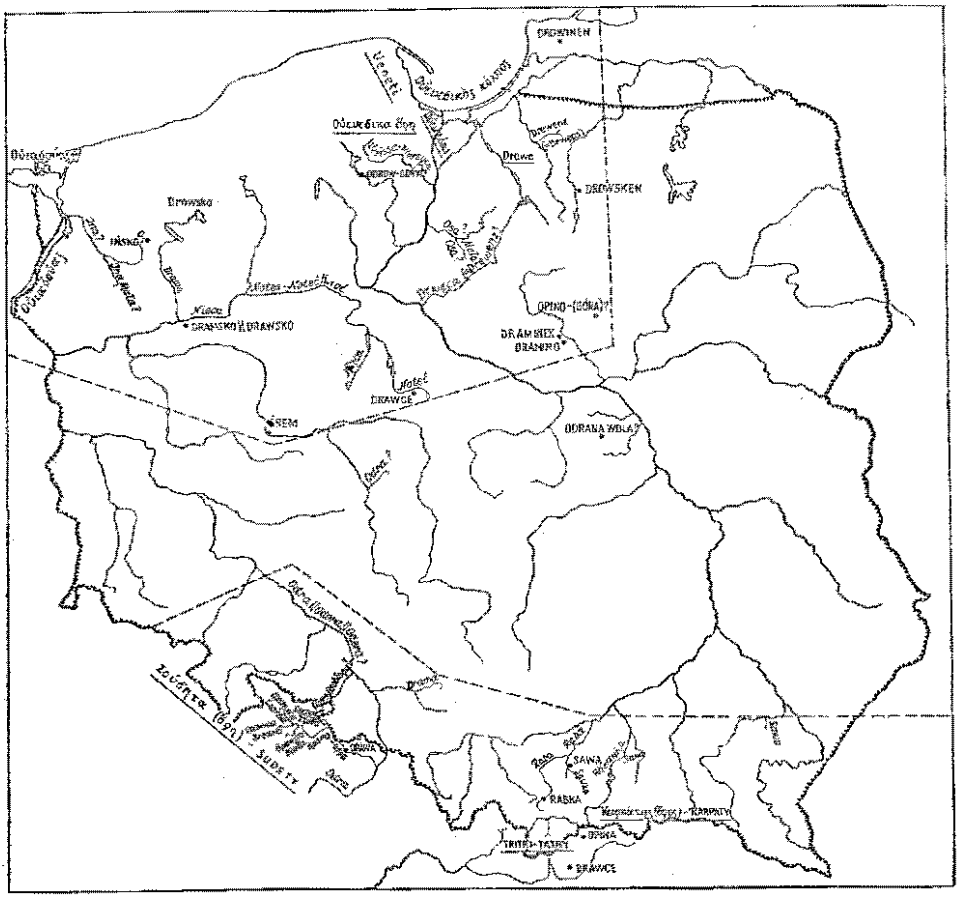

Fig. 7. Diffusion in Poland of denominations suspected of being of Illirian-Dacian origin in the south, and of Venetic origin in the north (after T. Milewski, footnote 37, p. 80, map).

wards, it crossed the Pripet but the southern border has been differently drawn by various authors. The boundary shown on map by O. N. Melnikovskaya[20] wrongly includes in its confines parts of West Volhynia and a wide strip of the Ukrainian black-earth region which belonged to different cultures (fig. 9). The south-westernmost site of the culture, known so far, was the barrow-grave cemetery excavated by myself in 1938 at Zaborol on the Horyn, north-east of Równe[21]. Further south and south-

[20] O. N. Melnikovskaja, Pamjatniki rannego zeleznogo veka jugovostočnoj Belorussii (Milogradskaja kultura), „Kratkije Soobščenija Instituta Archieologii", Nr 94(1963), p. 9 ff.

[21] T. Sulimirski, Corded Ware and Globular Amphorae North-east of the Carpathians. University of London (Athlone) Press. Will appear in 1967.

west extended the domain of the Wysocko culture[22] (figs 8, 9), and the fertile black-earth region belonged to the various groups of the Scythian culture[23] (figs 8). These differed from the Scythian culture of the nomads of the steppe country further south, and have been attributed to the Scythians-Husbandmen (Aroteres) of Herodotus. The remains of the Milograd culture kept in fact within the area of the sandy soils, and also within the area of the Baltic toponymy.

The Milograd culture differed considerably from the Iuknovo culture but also from its northern neighbour, the "Hatched pottery culture"[24]; its earthworks contained no ashes and no accumulation of bones typical of the hill-forts of these two cultures. Its pottery, characteristic of which are round-based spherical or ovoid vases with a short, usually everted, neck, shows no connections with any of its neighbouring cultures; its nearest analogies may, perhaps, be sought in the Bronze Age pottery of East Prussia. The origin of the culture is enigmatic. O. N. Melnikovskaya[25] emphasizes that it appeared in Byelorussia in the 6th c.B.C., and she thinks that it was of south-western provenience; she connects it with the Wysocko culture, although the remains of the Milogrady culture in the south were of a later date than those north of the Pripet. Iu. V. Kukharenko[26] is of the opinion that the culture was formed somewhere in the western part of Polesia. However, his theory, and especially the supposed Wysocko-Villanova percentage of the Milograd vases, are far from being convincing. None the less, the bearers of the culture seem to have been a Baltic speaking tribe.

The southern neighbours of both the Iukhnovo and the Milograd cultures were the various groups of the Scythian culture of the Ukrainian black-earth region, attributable to the Scythians-Husbandmen of Herodotus (fig. 8). However, according to the scholars concerned, the bearers of all these groups were the ancient indigenous population ruled by the Iranian Scythians who were of a different origin. There is no common agreement as to the identity of the subjected population. Some consider

---

[22] T. Sulimirski, Kultura wysocka. Kraków 1931. Idem, Ergebnisse archäologischer Forschung im Dorfe Wysocko. Bulletin de l'Académie Polonaise, Cracovie 1931, pp. 115—124; V. I. Kanivec, Voprosy chronologii Vysockoj kultury, „Kratkije Soobščenija Inst. Archieologii", Nr 4, Kiev 1955, p. 94 ff.; L. I. Krušelnicka, Mogilnik Wysockoj kulturi u m. Zołočevi, „Archieologija", vol. XIX, Kiev 1965, pp. 122—135.

[23] O. I. Terenožkin, V. A. Illinska, Plemena skifskogo periodu. Narisi starodavnoj istorii Ukr.RSR, Kiev 1957, p. 192, map 7; Idem, Loc. cit., footnote 15, map fig. 115, p. 225.

[24] See footnote 13.

[25] See footnote 20, p. 16.

[26] See footnote 19.

them as Thracians or Cimmerians[27], a people closely related to the Thracians, but there are also scholars who regard them as a Slavonic people[28], or even think that there, in the Ukraine, was the original country of the Proto-Slavs[29].

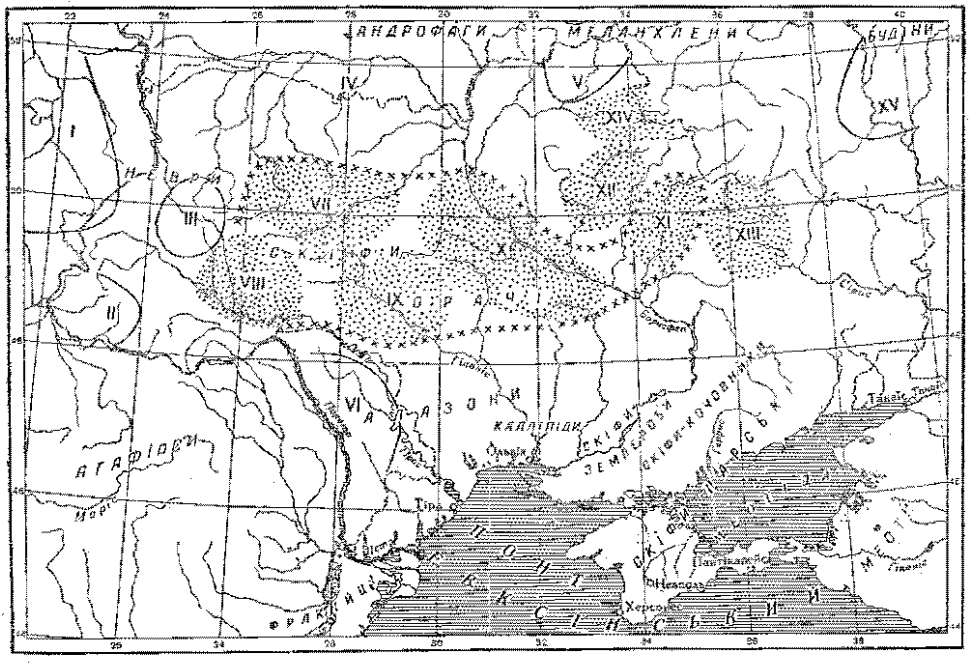

Fig. 8. Groups of the Scythian Culture of the forest-steppe zone of the 6th to 3rd c.B.C. (after O. I. Terenozhkin and V. A. Illinska, footnote 23, p. 192, map VII).

I — Lusatian Culture; II — Kushtanovitsi Culture; III — Wysocko Culture; IV — Milograd Culture; V — Iukhnovo Culture; VI — Bessarabian group; VII—XIV — groups of the Scythian Culture of the forest steppe zone; XV — Voronezh group.

Collocation on the map of some peoples mentioned by Herodotus is controversial.

Archaeological data, and above all the results of the linguistic research, are against the idea that the population of the Ukrainian black-earth region during the Scythian period was Slavonic[30], and implicitly dismiss the theores placing there the original homeland of the Slavs. No early Slavonic

[27] B. Grakov, Skifi. Kiev 1947, pp. 10, 16 ff; H. Hirt, Die Indogermanen. Vol. II, Strassburg 1905, places the original homeland of the Thracians in the black-earth region of the Ukraine west of the Dnieper (map IV), and. T. Milewski, loc. cit. footnote 5, p. 243, allocates them and their related group, the Cimmerians, the whole North Pontic area east of the Carpathians up to the Don.

[28] P. N. Tretiakov, loc. cit. footnote 11, p. 59 ff.

[29] A. N. Terenożkin, loc. cit. footnote 15, p. 228 ff., map fig. 116 on p. 243.

[30] T. Milewski, Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego, „Rocznik Slawistyczny", vol. XXI, Wrocław—Kraków 1960, pp. 56 ff., 71 ff.

toponymy has been found within that country, and the few hydronymics quoted by T. Lehr-Spławiński[31] as of Balto-Slavonic derivation have evidently a heterogeneous character; they were given to the rivers in question only after the seizure of the land by the Slavs. The same relates to the number of Slavonic river names quoted by K. Moszyński[32]. But conclusive in this respect are the results of the study by L. Zgusta[33] of several thousands of personal names which appear in the epigraphic material found in all Greek cities of the northern coast of the Black Sea and of the Sea of Azov, of the period from the 6th c.B.C. to the 4th c.A.D. The study revealed that the largest group formed names of Greek origin. Next were the names of Iranian (Scythian or Sarmatian) derivation, followed by those of Thracian origin. Not a single name has been found which could be considered as of Slavonic origin.

Close connections of Olbia and the Bosporan cities with the Scytho-Sarmatian hinterland during the whole period in question have been well attested by the archaeological material. A very large number of Olbian imported objects, wine amphorae, fine Greek pottery, ornaments and luxuries of various type, found especially in the country south of Kiev[34] (fig. 6), imply a close relationship of the peoples of the North Pontic forest-steppe zone with Olbia. They make unthinkable the absence of any Slavonic names, and implicitly of any person of Slavonic origin, in Olbia and other Greek towns, if the Slavs had really lived at that time somewhere in the North Pontic black-earth region.

The original Indo-European inhabitants of that country were undoubtedly the Thracians who were the native population subdued by the Scythians. Parallels between the Baltic and Thracian languages, which have been pointed out by several scholars[35], imply that the two groups of Indo-European peoples must at some time have bordered on each other. Thracian, not Iranian, names, of the main rivers of the country (e.g. the Dnieper) have been taken over by the advancing Slavs, which indicates

---

[31] T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań 1946, p. 63 f., map.; Idem, Początki ekspansji Słowian ku wschodowi, „Slavia Antiqua", vol. IX, p. 4 ff.

[32] K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław—Kraków 1957, Prace językoznawcze Nr 16, p. 167 ff.

[33] L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Praha 1955; T. Milewski, loc. cit., footnote 30, p. 57.

[34] N. N. Bondar, Targovje snošenija Olbii s skifiej v VI—V v.v. do n.e., „Sovietskaja Archieologija", vol. XXIII(1955), p. 58 ff., map fig. 1, p. 62.

[35] T. Lehr-Spławiński, loc. cit. footnote 31 (1946), pp. 32, 39; Norbert Jokl, Die Thraker; Sprache. Reallexikon der Vorgeschichte (Ebert), vol. XIII(1929), p. 295 f. J. Wiesner, Die Thraker, Stuttgart 1963, p. 43, and the literature quoted there.

that at the turn of the Christian era the Thracians must have still lived there. H. Hirt[36] places there, in the black-earth region, the original country of the Thracians from which they later moved southwards.

In the light of the evidence above the Thracians were the southern neighbours of the Balts. The question, however, remains: how far to the west the ancient Thracians had extended? This involves another question, namely the identity of the Neuri who, according to Herodotus, must have lived somewhere close to the north-western border of ancient Scythia, and who are most commonly regarded as a Slavonic, or Proto-Slavonic people.

There is no room here for discussing all the controversial views expressed as regards the Neuri and other topics mentioned above. There are, however, a few points to which some attention should be given. I should mention here, first of all, a map published by T. Milewski[37] (fig. 7) on which the northern border of the "Illiro-Dacian" toponymy is shown within the confines of present Southern Poland. The relative line crosses the San north of Jarosław and, if prolonged eastwards, it would merely meet the line drawn by L. Ossowski of the southernmost reach of "Byelorussian" isophones (fig. 2), and also the border lines of the various ethnographic phenomena at the point where they turn eastwards (figs 4a, b; 9). Thracian (Dacian) is the name of the Carpathian Mountains; Thracian is the name of the range of hills in the north-western corner of Podolia close to the sources of the Bug, called the "Toutry". Further north, in West Volhynia, the river Styr likewise bears a Thracian name[38]. Ancient authors mention several Thraco-Dacian tribes who evidently lived in the area north and north-east of the Carpathians although no written data exist as to how far northwards these had extended.

During the Scythian period, from the 6th to the 3rd c.B.C., the Wysocko culture[39] extended over the north-western part of West Podolia and over the loess soils of West Volhynia (figs 8, 9). According to widely held opinion, especially among the archaeologists concerned, the Wysocko culture was the archaeological equivalent of the Neuri of Herodotus. However, these theories are in disagreement with what Herodotus says about this people. According to him (IV, 105), the Neuri "observe Scythian customs" which cannot be applied to the bearers of the Wysocko culture. The remote position of the Wysocko territory, far away from Scythian centres, renders

[36] H. Hirt, loc. cit. footnote 27, vol. I, p. 93, fig. 2.

[37] T. Milewski, Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenetyjskie lub iliryjskie. „Slavia Antiqua", vol. XI(1964), p. 37 ff., map p. 80.

[38] T. Lehr-Spławiński, loc. cit. footnote 31(1946), p. 61 ff.; T. Milewski, loc. cit. footnote 29, p. 53.

[39] Ju. V. Kucharenko, Zarubineckaja kultura, „Svod Archieol. Istočnikov", vol. D-1-19, Moscow 1964.

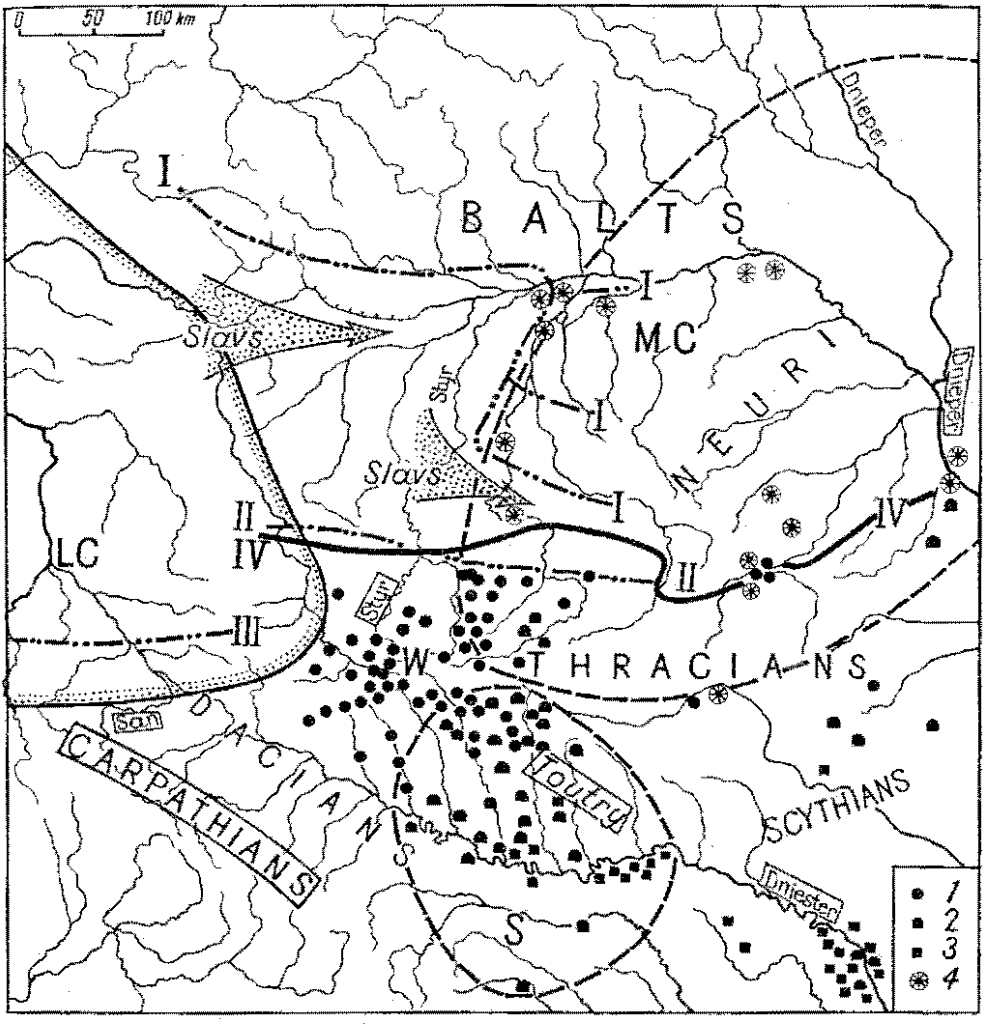

Fig. 9. Polesia, Volhynia and Podolia in the second half of the first millennium B.C.
I, II — limits of Byelorussian-Ukrainian Isophones (after J. Obrębski and L. Ossowski, maps figs 2 and 3); III — northern limit of the Illirian-Dacian denominations (after T. Milewski, map, fig. 17); IV — border between the loess and sandy soils; LC — territory of the Lusatian Culture; MC — territory of the Milograd Culture after O. N. Melnikovskaya, but its true southern border runs along line IV; S — territory of the West Podolian group of the Scythian Culture; W — territory of the Wysocko Culture.
1 — sites of the Wysocko Culture and its related cultures further east; 2 — Scythian barrow-graves; 3 — Scythian settlements and earthworks; 4 — sites of the Milograd Culture south of the Pripet. Bordered topographic names are of Thracian origin. Two large arrows denote the direction of the Slavonic expansion in Polesia at the end of the first millennium B.C.

incredible any involvement of its bearers in Scythian affairs; it seems very doubtful that the Expedition of Darius in 512 B.C. against the Scythians had reached that country (Herodotus IV, 125).

The Neuri seem to have lived somewhere east of the Wysocko territory, in the country near the sources of the Southern Bug (the Boh). Many scholars[40] place them in the northern part of Podolia and the central part of Volhynia. K. Moszyński[41], in his special study discusses all data relating to the Neuri given by Herodotus and other ancient authors, and points out that many of the latter persistently connect the Neuri with the area on the middle Dnieper.

The most plausible solution of the dilemma of the Neuri is to connect them with the Milograd culture, as suggested by O. N. Melnikovskaya[42]. The culture extended over the country east of the Dnieper, and south of the Pripet it reached the Horyn keeping always to the sandy soils. The only site further south, the isolated southernmost outpost of the culture in the black-east area, were barrow-graves excavated at Kurilivtsi on the upper Southern Bug (the Boh)[43] which were of the Late Scythian period (the 4th—3rd c.B.C.). The geographic position of the culture fits in well with the description by Herodotus and other ancient authors, and so does the tale (IV, 105) that "once every year each Neurian becomes a wolf for a few days"; a belief in the were-wolves is well attested in the Byelorussian folklore.

The fact that the bearers of the Milograd culture were newcomers in their country likewise supports their identification with the Neuri. Herodotus (IV, 105) says that "one generation before the expedition of Darius", which means at the time around the middle of the 6th c.B.C., the very time of the formation of the Milograd culture, the Neuri were driven by "serpents" out of their previous country, and consequently "settled among the Budini". Moszyński[44], in discussing this fact, quotes a number of similar occurrences in other areas and shows that tales of serpents forcing the inhabitants to abandon their fatherland always meant an enemy invasion. This was evidently the case with the Neuri who were forced to migrate. Their original country lay evidently in the forest zone of Eastern Europe, most probably further to the north-west. Confusing, however, is the remark that they settled "among the Budini". The country in which the Neuri lived at the time of the expedition by Darius lay in the

[40] B. Grakov, loc. cit. footnote 27, map fig. 1 on p. 8.

[41] K. Moszyński, O Neurach Herodota. Lud, vol. XLI, part I, 1954, p. 134 ff.

[42] See footnote 20, p. 17 f.

[43] O. F. Lagodovska, R. I. Wieznev, F. B. Kopilov, Kurgany skifskogo času v s. Kurilivci, „Archeologični Pam' jatniki URSR" vol. VI, 1956, p. 17—20.

[44] See footnote 40, p. 148 ff.

north or north-west of ancient Scythia whereas the country of the Budini was at its eastern end. This name seems to have been applied to the local forest-zone dwellers who did not much differ from the genuine Budini of the area further east.

Once again, the views relating to the identity of the Neuri are very controversial. Many authors consider them as a Slavonic, or Balto-Slavonic people[45], which does not seem justified in the light or the evidence and the circumstances discussed above. No earliest toponymy of Slavonic origin appears in any region within which the Neuri can be placed in agreement with the data furnished by ancient authors. Most likely, the Neuri were a Baltic speaking people, the bearers of the Milograd culture. By the turn of the Christian era, or at a little earlier date, their territory has been seized by the advancing Zarubintsy culture which will be discussed further below.

The results of recent researches presented in this study imply that the southern neighbours of the ancient Baltic peoples were the Thracians who originally extended over the whole country east of the Bug up to the Dnieper, and possibly beyond that river. The approximate border between these two groups of Indo-European peoples ran estwards along the line from Hrubieszów—Włodzimierz up to the region of Kiev, and possibly further east along the Desna (figs 5b; 8; 9). No Slavonic people could have lived within that area before the 2nd c.B.C., before the end of the Scythian period. Accordingly, the ancient homeland of the Slavs must be sought west of the Bug, in the basin of the Vistula and the Oder[46].

The Slavs might have already penetrated the country east of the Bug at an early date. But the Slavicisation of Eastern Europe began presumably only by the end of the first millennium B.C. The earliest archaeological equivalent of the Slavs advancing eastwards at that time was most probably the Zarubintsy culture[47] (fig. 10).

Very instructive for the study of the early advance of the Slavs east of the Bug is the map by Obrębski already referred to (fig. 3). At first, the

[45] V. Kiparsky, Die Ostseefinnen im Balticum, „Baltische Lande", vol. I, p. 42 ff.; J. Czekanowski, Syntetyczne szkice V. Kiparsky'ego — Finowie Nadbałtyccy i Bałtowie. Lud, vol. XLI, part I. 1954, p. 221 ff.

[46] T. Lehr-Spławiński, loc. cit. footnote 31, and his other works; T. Milewski, loc. cit. footnote 30; J. Czekanowski, Wstęp do historii Słowian. Second edition, Poznań 1957, and his other works; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski. Pradzieje Polski. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, and other works by these authors; J. Filip, Pravěké Československo, Praha 1948.

[47] P. N. Tretiakov, Itogi Archieologičeskogo izučenija vostočnoslavianskich plemen. Moscow 1958. IVth International Conference of the Slavists, p. 22; Ju. V. Kucharenko, loc. cit. footnote 39.

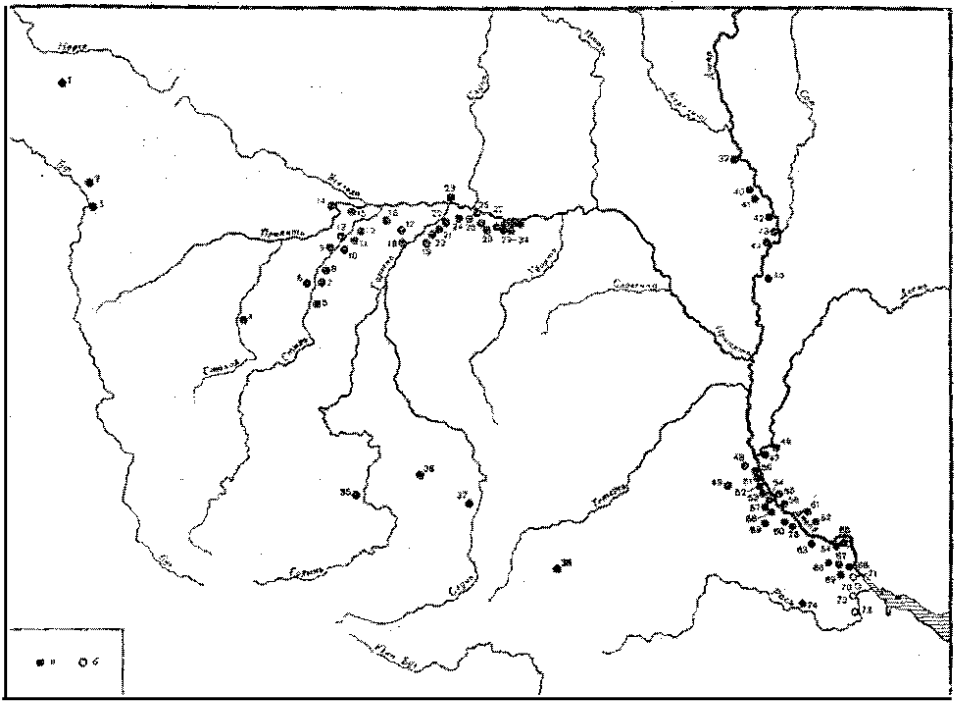

Fig. 10. Sites of the Zarubintsy Culture (after Iu. V. Kukharenko, footnote 39, map 1).

Slavs established themselves in the area on the upper Pripet and advanced along that river approximately up to the junction of the Sluch. The local Baltic tribes seem to have retreated northwards and eastwards gradually up to the lines marked on the map, beyond which, down to the present day, live people called by their southern neighbours the "Lithuanians" (Litwiny, Litowcy, Litwaki). Along these lines the Baltic tribes must have kept back the advancing Slavs, although they slightly yielded to their pressure, as indicated by two, and in the east even by three lines showing the southern border of the "Lithuanians".

The diffusion of the remains of the Zarubintsy culture (fig. 10) strikingly fits into this picture, and the "Lithuanian" lines coincide with the northern reach of the culture in this area. In order to advance further east, the Slavs had to proceed along the border between the Balts and the Thracian tribes, which is well indicated by the diffusion of the Zarubintsy finds along this line. They probably met there with slight resistance only (figs 9; 10), and reached the Dnieper in the region of Kiev. The Thracian name of the river Dnieper, not its Iranian name Borysthenes, which has been adopted by the Slavs indicates that at the time of their arrival there the indigenous population must have been Thracian. The early Slavonic

hydronymics quoted by Moszyński[48], keep to the territory of the earliest eastern advance of the Slavs. It is significant that the bulk of these names appear in the westernmost part of that area, within the region which was first occupied by the Slavs.

The next step was to expand south of Kiev along the Dnieper, and also northwards. Subsequently the descendants of the bearers of the Iukhnovo culture were assimilated (fig. 10) by the advancing Slavs, and later those of the Milograd culture (the Neuri). Stages of their further advance northwards have been exposed by several scholars[49].

The Thracians of the Ukraine have been likewise Slavicised, although the stages of this process have not, so far, been well established. It is of interest to note that west of the Dnieper the Ukrainians extend over the territory which was originally Thracian. There are many hints that the Thracian (or Cimmerian?) territory extended also east of the Dnieper; that territory likewise coincides with the present reach of the Ukrainians. We have to deal here with the phenomenon analogous to that noticed in the north. There, the Byelorussians are evidently confined to the territory which was formerly Baltic; the Balts were the substratum on which the Byelorussian language had developed out of the common Slavonic, or East Slavonic. In the south, the Ukrainians appear to extend over the ancient Thracian territory, and of their kindred peoples. We may assume that this was the substratum on which the Ukrainian language was ultimately formed[50].

[48] K. Moszyński, loc. cit. footnote 32, p. 205.

[49] Eg. P. N. Tretiakov, loc. cit. footnote 47; Idem, Finno-ugry, bałty i slavjane v oblasti verchnego tečenija Dnepra i Volgi. Moscow 1963, Vth International Conference of Slavists.

[50] Prof. G. Nandriș, kindly read this paper and I am indebted for his comments relating to the linguistic problems involved.

BIBLIOTEKA ... Hum. ... 74695

Iurij V. Kuharenko

Moscou

LE PROBLÈME DE LA CIVILISATION „GOTHO-GÉPIDE" EN POLÉSIE ET EN VOLHYNIE

Les fouilles dont je donnerai un bref aperçu dans cet article ont abouti à la découverte d'un ancien cimetière dans le village de Trišin, dans la partie est de la banlieue de Brest-Litowsk. Ce cimetière est situé sur le versant d'une petite colline adjacente à la terrasse inondable droite de la rivière Muchawiec. Les fouilles effectuées en 1960, 1961 et 1963 ont englobé au total 900 m². On a découvert dans cet espace 70 sépultures et quelques grandes fosses remplies de cendre et de pierres calcinées. À en juger d'après la disposition de ces sépultures et d'après la position générale du lieu la partie du cimetière mise à découvert constituait les confins sud de son espace total. Le reste, c'est-à-dire la partie majeure du cimetière, ne pouvait pas être explorée à cause des maisons qui s'y trouvent et de la chaussée qui la parcourt.

Toutes les sépultures découvertes dans ce cimetière renfermaient des restes humains ayant subi la crémation, déposés dans des fosses rondes comptant à peu près 50 cm de diamètre et 80 cm de profondeur par rapport au niveau actuel du sol. Dans quelques sépultures, près de l'urne funéraire ou des fragments d'os calcinés reposant au fond de la fosse, il y avait des pierres de petites dimensions. Dans la fosse funéraire N° 31 qui contenait plus de pierres que les autres, celles-ci étaient groupées près de l'urne; dans les autres fosses, les pierres étaient dispersées sans aucun ordre régulier.

On rencontre dans ce cimetière des tombes appartenant à deux types principaux: à fosse et à urne funéraire. On y a découvert aussi quelques sépultures de caractère mixte, pour ainsi dire, où les fragments d'os calcinés du mort se trouvaient en partie dans l'urne, en partie près de l'urne, au fond de la fosse. Les tombes à fosse prédominent (il y en a 46 sur le nombre total de 70 mises à découvert). Dans la plupart des cas, les fragments des os ont glissé dans le fond de la fosse. D'habitude, ces os étaient entremêlés de restes du bûcher funéraire, parmi lesquels il y avait des objets dont on avait pourvu le mort, presque toujours abîmés par le feu;

c'étaient, entre autres, des vases en argile, qui ne se sont conservés qu'en fragments, quelquefois peu nombreux. Dans les tombes à fosse sans restes du bûcher funéraire, les vases étaient presque toujours entiers. On a découvert 19 tombes à urne. Les fragments d'os calcinés y étaient déposés dans des vases en argile servant d'urne, tous dépourvus de couvercle, exception faite de la tombe N° 45, où l'urne était recouverte d'une écuelle posée le fond en haut. Dans ces sépultures, les objets accompagnant le mort se trouvaient toujours dans l'urne. De même que dans les tombes à fosse, ils sont d'habitude abîmés par le feu. Dans les tombes à urne, les restes du bûcher funéraire sont plus rares que dans les tombes à fosse; dans les cas où ils s'y trouvent, ces restes d'habitude couvrent complètement l'urne. On a aussi mis à découvert cinq sépultures de caractère mixte, où les os se trouvaient en partie dans l'urne, en partie près d'elle, au fond de la fosse.

Dans ce cimetière, ou pour mieux dire dans la petite partie qui en a été explorée, les sépultures de différent type sont généralement disposées pêle-mêle. Cependant, toutes les sépultures sans restes du bûcher, qu'elles soient à urne, à fosse ou de type mixte, sont groupées dans la partie sud-ouest du secteur exploré. Si l'on tient compte de la diversité des formes d'ensevelissement pratiquées pendant toute la durée de l'utilisation du cimetière, ce groupement de sépultures dépourvues de restes du bûcher funéraire ne peut être expliqué que d'une seule façon — par des liens de parenté unissant les morts qui appartenaient tous au même clan.

Presque toutes les sépultures contenaient tels ou autres objets, le plus souvent des vases en argile, dont le nombre s'élevait quelquefois jusqu'à six par tombe, des peignes en os, des fibules en bronze, des fragments de ceinture, des fusaïoles en argile. On n'y a pas trouvé d'armes.

Outre les sépultures, on a découvert huit fosses remplies de cendre et de pierres portant des traces de l'action du feu. Ces fosses étaient dispersées parmi les tombes. Une d'elles était de forme ovale; toutes les autres étaient rondes, à diamètre variant entre 1 m et 2 m. La coupe de la fosse ovale comptait 3 m 50 de long sur 1 m 20 de large. La profondeur des fosses ne dépassait pas un mètre. Dans une des fosses rondes on a découvert dans la cendre, parmi les pierres, des fragments de vase du même type que ceux des sépultures. Dans la partie supérieure de la fosse ovale, sur la cendre et les pierres qui la remplissaient, on a constaté la présence d'une sépulture à urne.

Presque tous les vases en argile trouvés dans les fosses funéraires sont faits à la main. Des fragments céramiques appartenant à la civilisation dite de Tcherniakhovo, tessons d'une grande écuelle, n'ont été trouvés que dans une seule sépulture. La plupart des vases sont de couleur brun clair. Leur surface extérieure est exécutée de façon variée — dans certains cas polie ou soigneusement lissée, dans d'autres rude au toucher et rugueuse. Les

vases à surface raboteuse ont le col poli, et, dans certains cas, la partie inférieure l'est aussi. Beaucoup sont agrémentés de sillons variés, de traits polis, d'entailles obliques et de creux. Le plus souvent les rainures et les traits se concentraient sur l'épaule du vase où ils se groupaient en forme de triangles. De minces listels ronds en relief et de petits creux ronds sont des ornements assez fréquents.

La forme des vases est assez variée, mais les écuelles et les vases en forme d'écuelle sont les plus nombreux. Leur prédominance marquée est une particularité caractéristique de tout l'ensemble céramique de ce cimetière. Les écuelles présentent deux types principaux — en forme d'entonnoir (pl. 1, fig. 1) et biconiques (pl. 1, fig. 2, 4—5). Quelques unes ont une ou deux petites anses, d'habitude en forme d'un x.

Les pots présentent également deux types principaux : les uns trapus, à flancs bombés, à rebord de l'embouchure replié en dedans (pl. 2, fig. 6), les autres biconiques, à rebord de l'embouchure légèrement replié en dehors (pl. 2, fig. 1, 5). A côté des écuelles et des pots les sépultures renfermaient aussi des cruches et des godets. Le fini des cruches est très soigné, de plus elles sont presque toujours ornementées (pl. 2, fig. 4 et pl. 4, fig. 13). Les godets sont plutôt petits (pl. 2, fig. 3). Parmi les vases rarement rencontrés dans ce cimetière il y a lieu de citer ceux en forme de *situlae* (pl. 1, fig. 3), un petit gobelet cannelé rappelant les coupes romaines en verre (pl. 2, fig. 2), un petit vase en forme de puisette et encore quelques autres formes.

Presque tous les types de vases trouvés dans le cimetière de Trišin sont très répandus dans les cimetières de civilisation „gotho-gépide" du bassin de la basse Vistule, et en premier lieu dans les ensembles datant du IIe et IIIe siècle de notre ère[1]. Certaines formes trouvent aussi leurs analogies dans les régions du bassin de la Vistule situées plus au sud, parmi les matériaux représentant la civilisation de Przeworsk.

Les fibules découvertes dans le cimetière de Trišin sont en bronze. D'après leur forme, on peut les partager en deux groupes qui ont, eux aussi, des variantes. Les fibules du premier groupe sont plutôt petites, mais assez massives, à arc orné de côtes transversales en forme de peigne (pl. 3, fig. 1—3). On les classe justement d'après le nombre et la position de ces peignes, ainsi que d'après le renforcement du ressort. Dans les fibules à trois peignes, dont l'un situé au milieu de l'arc et chacun des deux autres à ses bouts, le ressort est protégé par une gaine spéciale en forme d'un petit tube, et la partie inférieure du talon du pied de la fibule porte un bouton (pl. 3, fig. 1). Les fibules à un seul peigne situé dans la partie

[1] R. Schindler, Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe, Leipzig 1940.

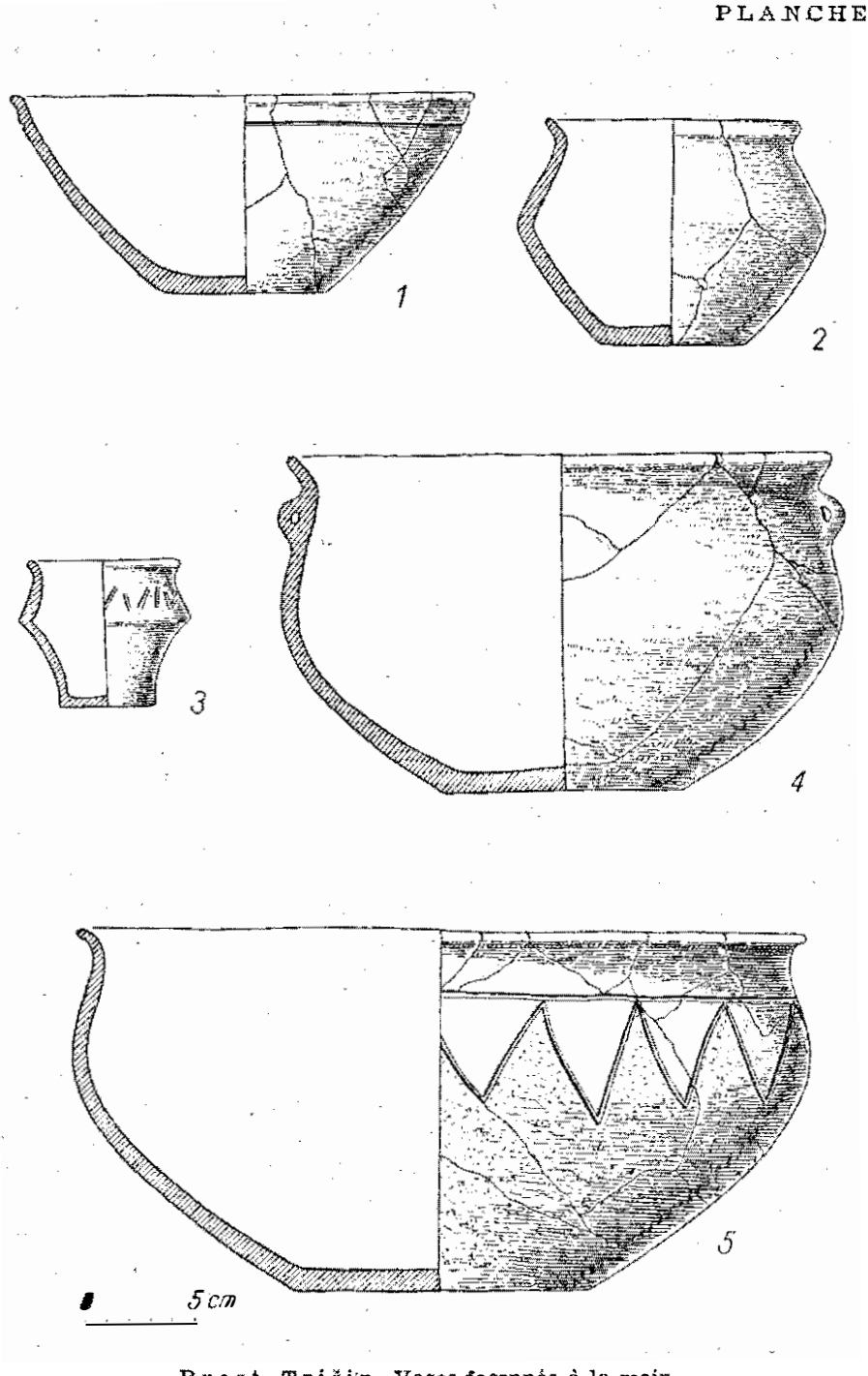

Brest-Trišin. Vases façonnés à la main.

supérieure de l'arc sont pourvues de petits disques qui protègent le ressort, dont la corde est fixée sur toute sa longueur au moyen d'une large griffe en forme de plaquette (pl. 3, fig. 2). Dans les fibules pourvues d'un seul peigne placé sur la partie supérieure de l'arc, le ressort est à découvert, et la corde est fixée au moyen d'une griffe-crochet (pl. 3, fig. 3). Toutes ces fibules proviennent des régions sud du bassin de la mer Baltique. Elles sont particulièrement nombreuses dans les matériaux „gotho-gépides" du bassin de la basse Vistule. D'après O. Almgren et d'autres auteurs, elles y datent de la seconde moitié du IIe siècle, et du début du IIIe siècle de notre ère[2]. A cette époque, ces fibules étaient aussi très répandues dans les régions du bassin de la Vistule situées plus au sud[3]. Les fibules du deuxième groupe sont en forme d'arbalète et à pied recourbé (pl. 3, fig. 4—6). Elles aussi existent en plusieurs variantes: les unes à arc lisse et fortement courbé (pl. 3, fig. 4), les autres, de construction généralement analogue, mais à arc encore plus fortement cintré et orné sur la surface de côtes travailléesen pseudo-granulé (pl. 3, fig. 5); enfin, des fibules avec des anneaux travaillés en pseudo-filigrane sur la cambrure de l'arc et sur les bouts de la corde du ressort (pl. 3, fig. 6). Toutes ces fibules caracterisent aussi les matériaux provenant des terrains sur la basse Vistule et des régions avoisinantes du bassin de la Baltique, où elles sont apparues d'abord. On les date d'habitude, dans ces régions, du IIIe siècle de notre ère, ou, plus exactement, de sa seconde moitié[4]. Ces fibules, et pour le moins celles à anneaux travaillés en pseudo-filigrane, ont continué d'exister jusqu'au IVe siècle de notre ère[5].

Parmi les fragments de ceinture trouvés dans le cimetière de Trišin, les boucles sont les plus variées. Il y a des boucles demi-circulaires à traverse fixée à la courroie (pl. 3, fig. 7), des boucles en forme de rectangle munies de traverse de même type (pl. 3, fig. 8), des boucles demi-circulaires sans traverse (pl. 3, fig. 9) et, enfin, des boucles de forme rectangulaire à axe immobile (pl. 3, fig. 10).

Des boucles analogues sont connues aussi dans d'autres terrains; outre le bassin de la basse Vistule et les régions adjacentes, on les trouve, par exemple, dans les territoires situés plus au sud, qui récèlent des vestiges

---

[2] O. Almgren, Studien über Nordeuropäische Fibelformen, Leipzig 1923, p. 17—19, 48—51, 61; H. J. Eggers, Zur Absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuzeums Mainz. 2. Jahrgang. Mainz 1955, p. 201, fig. 1.

[3] J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa 1955, p. 222.

[4] O. Almgrem, Op. cit., p. 71—89; E. Blume, Die germanische Stämme und die kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, I, Würzburg 1912, p. 27—30.

[5] H. J. Eggers, Opt. cit., p. 203, fig. 4; E. Blume, Opt. cit., p. 26—30.

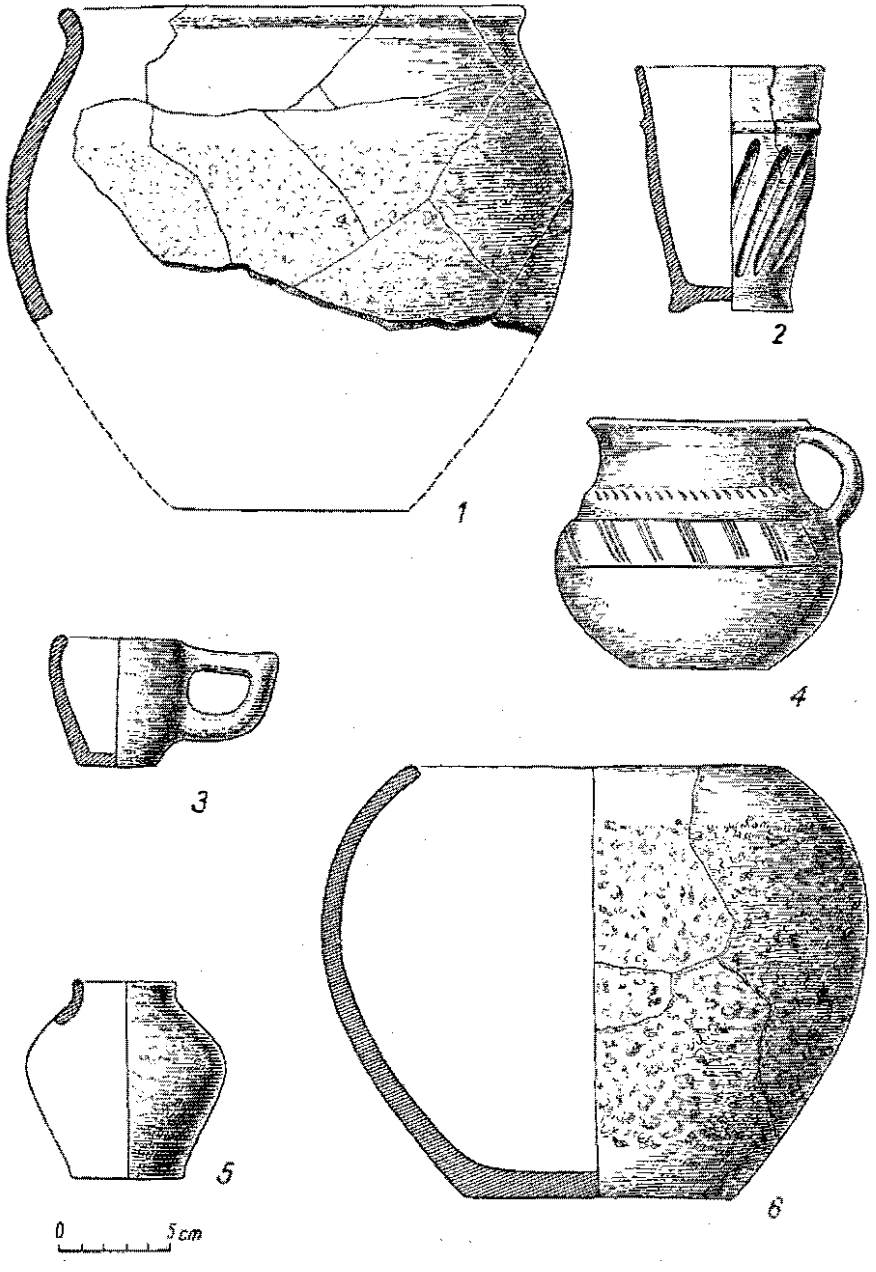

Brest-Trišin. Vases en argile.

de la civilisation de Przeworsk. En règle générale, toutes ces boucles datent du IIIe siècle de notre ère; cependant quelques-unes, par exemple celles en forme de rectangle sans traverse, ainsi que les boucles demi-circulaires, étaient déjà connues vers la fin du IIe siècle de notre ère[6]. Les boucles de ceinture présentées sur la pl. 3, fig. 17, 21, sont assez répandues dans le bassin de la Vistule. Comme on sait, elles y ont été très longtemps en usage.

Les ferrures finissant les courroies (pl. 3, fig. 18), sont très massives, en métal coulé. Elles proviennent du bassin de la Baltique. On les rencontre très souvent dans les terrains de la partie littorale du bassin de la basse Vistule, non loin de son embouchure, d'où elles se sont répandues vers le sud. Elles datent surtout du IIe siècle de notre ère, bien qu'elles ne soient pas rares dans les ensembles datant du IIIe siècle[7].

On a aussi découvert dans le cimetière de Trišin des parures telles qu'un bracelet, des pendeloques, des bagues et des perles de collier. Le bracelet en question, ou, plus exactement, son fragment, est fait d'une plaque d'argent, ornée sur la face extérieure de petits listels cylindriques en relief, agrémentés d'un motif exécuté en pseudo-granulé (pl. 3, fig. 20). La partie centrale du bracelet présente un rétrécissement caractéristique. Les bouts du bracelet manquent; en s'appuyant sur des analogies, on peut cependant présumer qu'ils finissaient en ornements en forme de tête de serpent. Les bracelets de ce genre sont très caractéristiques pour les vestiges de la civilisation „gotho-gépide" dans le bassin de la basse Vistule où on les date de la seconde moitié du IIe siècle et du début du IIIes.

Les pendeloques ont été découvertes dans trois sépultures. Deux sont des monnaies romaines perforées, la troisième se compose de trois objets minuscules en fer — une petite clef, un petit couteau et une hachette dont la forme rappelle celle des „marteaux de Thor" (pl. 3, fig. 11—13). Les bagues sont faites de fer, plates, à bouts écartés l'un de l'autre. Dans une de ces bagues est enchâssée une perle de collier d'ambre, en forme d'une petite meule (pl. 4, fig. 8). Un autre morceau d'ambre, en forme de perle de collier conique, a été trouvé dans une couche de sable en dehors des sépultures (pl. 4, fig. 7). On a trouvé aussi des perles en verre, bleu clair, bleu plus foncé et vert clair. Un objet fort intéressant, une perle de collier ou plutôt son fragment, a été trouvé dans la sépulture N° 28. Il est de forme biconique, creux, fait de fil d'argent très fin, tourné sur lui même, les interstices remplis d'un genre de liant. On rencontre des perles de collier en argent de ce genre parmi les ensembles de vestiges de la même

[6] J. Kostrzewski, Op. cit., p. 253; E. Blume, Op. cit., p. 49—52.
[7] E. Blume, Op. cit., p. 54—57.
[8] J. Kostrzewski, Op. cit., p. 240; E. Blume, Op. cit., p. 69.

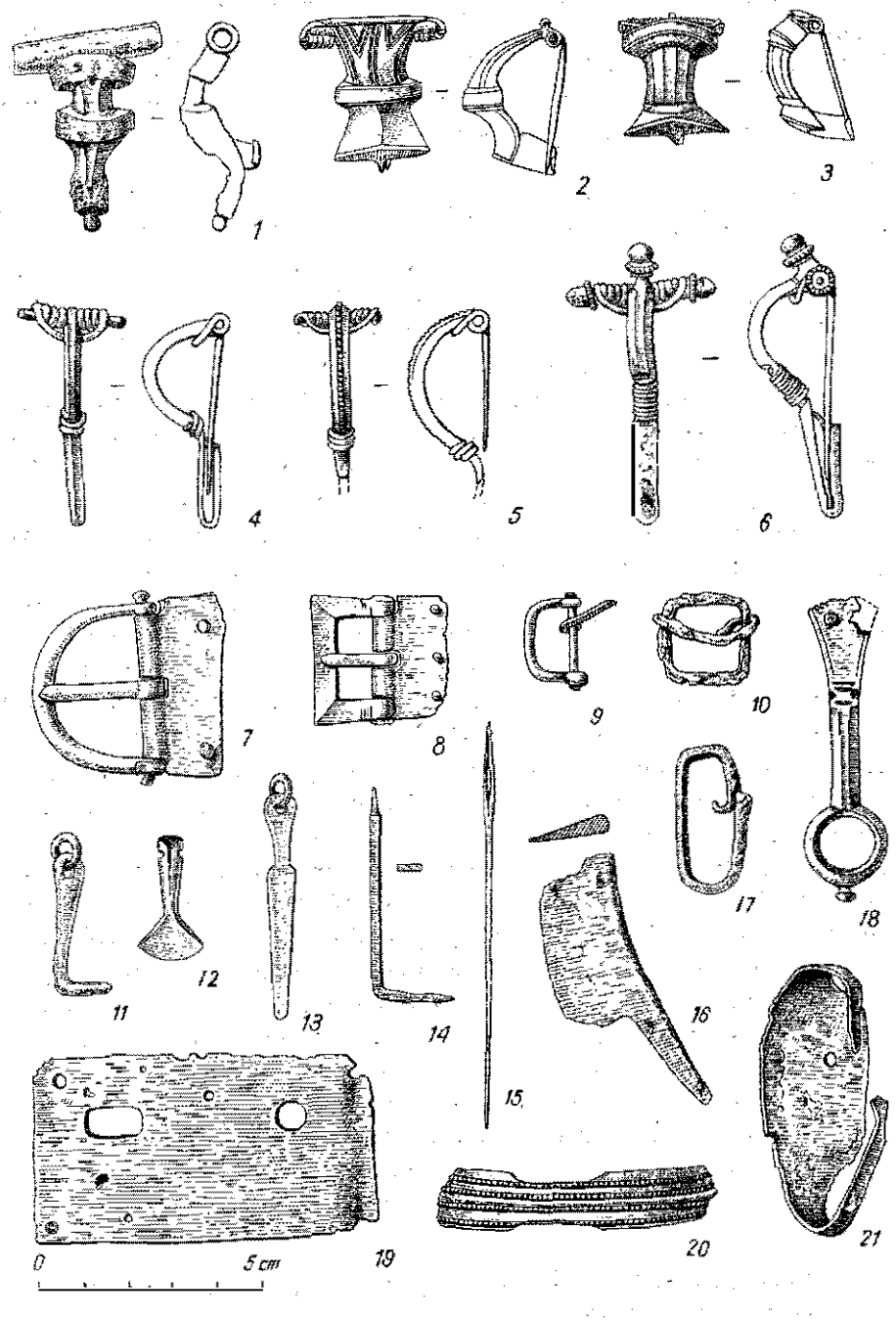

Brest-Trišin. Divers objets en métal.

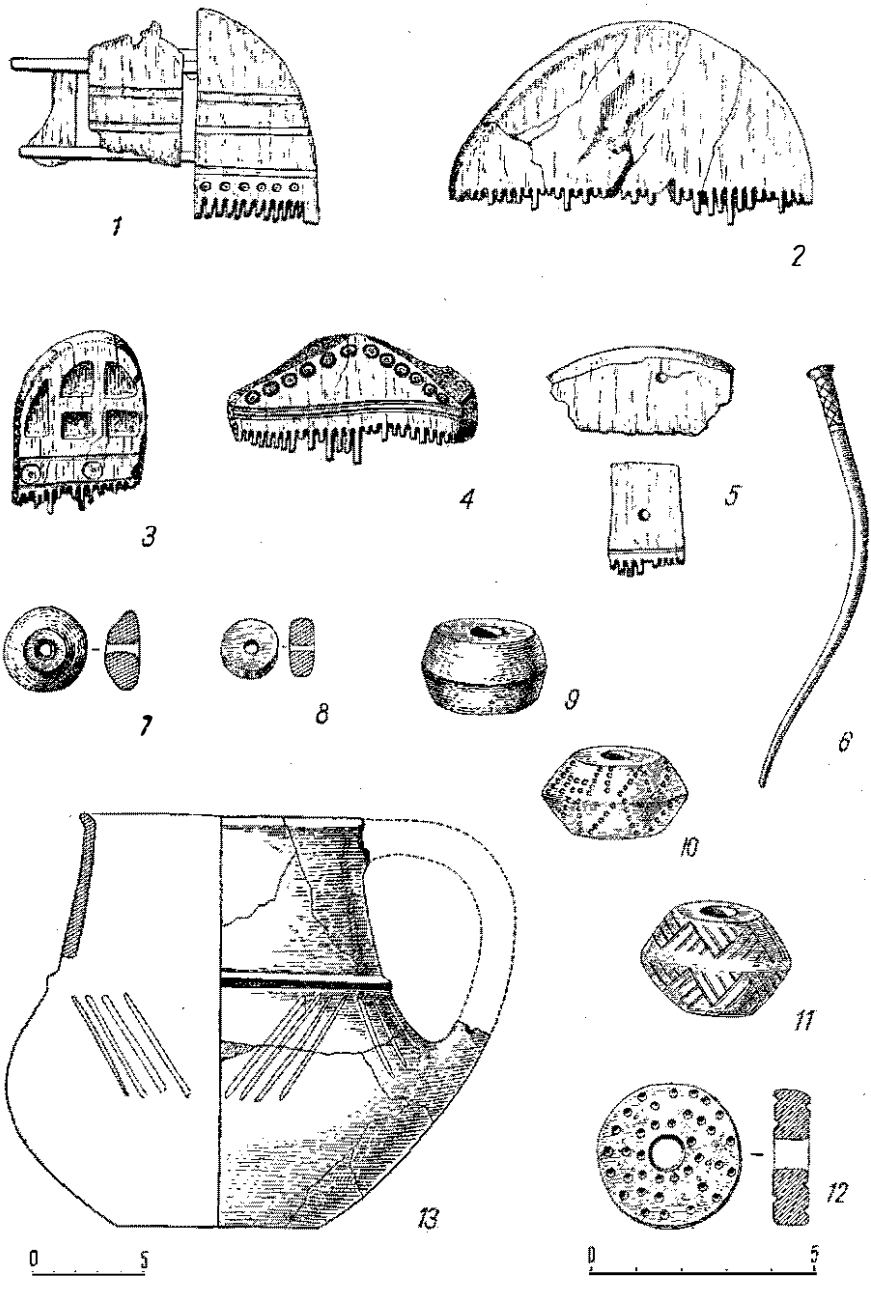

Brest-Trišin. Divers objets en os, en argile et d'ambre argile et d'ambre.

civilisation „gotho-gépide", datant de la fin du IIe au début du IIIe siècle de notre ère.

Quelques sépultures renfermaient des plaquettes en fer et des ressorts pour serrures ou verrous (pl. 3, fig. 14, 19). Quant aux outils de travail en métal, on n'a découvert que des aiguilles en bronze et un fragment de lame de couteau en fer à dos incurvé (pl. 3, fig. 16)[9].

On a aussi constaté dans les sépultures la présence des objets en argile et en os. Dans dix sépultures, par exemple, on a découvert des fusaïoles en argile, presque toutes biconiques (pl. 4, fig. 9—11), et une seule en forme de meule (pl. 4, fig. 12), ornée de petits ronds en creux sur les deux faces. Une des fusaïoles biconiques porte le même ornement (pl. 4, fig. 10), deux autres sont ornées de rainures (pl. 4, fig. 11). Les objets en os, surtout les peignes, sont beaucoup plus fréquents: on les trouve d'habitude dans une sépulture sur trois. Le plus souvent, ce sont des peignes à dos demi-circulaire, faits d'une seule plaque (pl. 4, fig. 2, 3). On a trouvé aussi un peigne de même type à dos triangulaire (pl. 4, fig. 4). Trois peignes à dos demi-circulaire sont composés de quelques plaques juxtaposées dans le même plan et jumelées au moyen de petites chevilles en fer (pl. 4, fig. 1). Tous les autres peignes sont composés de plusieurs plaques, disposées en trois couches superposées et assemblées au moyen de rivets en métal (pl. 4, fig. 5). Des fragments mieux conservés permettent de présumer que le dos des peignes composés de plusieurs plaques était demi-circulaire. Un grand nombre de peignes étaient ornementés d'„ocelles", accompagnés de rainures et de toute sorte de creux.

Tous les peignes découverts dans les sépultures du cimetière de Trišin trouvent des analogies directes parmi les peignes provenant du bassin de la Vistule, où ils font partie des ensembles qui datent en toute certitude des premiers siècles de notre ère. Les peignes faits soit d'une seule plaque, soit de plusieurs, mais disposées dans le même plan et jumelées au moyen de chevilles, c'est-à-dire les peignes à un plan, sont plus anciens que les autres. On les connaissait déjà au cours du Ier siècle de notre ère et ils étaient probablement en usage jusqu'au milieu du IIIe siècle, quand on les a remplacés par des peignes composés de plusieurs plaques superposées, fixées l'une à l'autre au moyen de rivets transversaux[10]. Les épingles, toutes en forme de clous, sont également en os. La tige d'une des épingles porte au-dessus de la tête un ornement composé de rainures obliques entrecroisées (pl. 4, fig. 6).

---

[9] J. Kostrzewski, Op. cit., p. 239—240, fig. 702; E. Blume, Op. cit., p. 80.

[10] J. Kostrzewski, Op. cit., p. 230, 258; S. Thomas, Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit, „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege", vol. 8, Leipzig 1960, p. 54—215.

En s'appuyant sur les objets trouvés à Trišin on arrive à la conclusion que ce cimetière a été utilisé, approximativement, depuis la fin du IIème jusqu'au milieu du IVe siècle de notre ère.

Quelques sépultures contenaient pourtant des objets beaucoup plus anciens, des monnaies romaines, par exemple, dont une a été identifiée comme denier de Trajan. Cependant, l'ensemble d'objets découverts, dont, entre autres, ceux que l'on a trouvés avec les monnaies, est plus récent que les monnaies mêmes. Je me permets de rappeler à mes lecteurs que ces monnaies étaient utilisées comme pendeloques, et sans nul doute, avaient, été très longtemps en usage.

Le cimetière de Brest-Litowsk — Trišin n'est pas le seul vestige de ce genre en territoire de la Polésie. Dans les villages de Veličkoviči, de Skorbiči et probablement de Zbunin, non loin de Brest-Litowsk, il y a des cimetières qui lui ressemblent, découverts au XIXe siècle[11]. Plus tard, on a découvert de tels cimetières à Ivančicy sur le Styr, à Kolki et à Velemiči dans la région du bas Horyn', à Zaborol, Luboml et dans d'autres localités[12]. On a également découvert des sites synchrones à ces cimetières, et trouvé tout un nombre d'objets caractéristiques pour les ensembles de ce genre (Milanoviči, Zalužïe, Nievir, Bičal, etc.)[13]. Parmi les vestiges les plus renommés et les plus intéressants, citons la pointe de lance avec une inscription runique gothique, trouvée près du village de Suščično, et un trésor d'objets en argent provenant du village avoisinant de Kačin[14]. Malheureusement, aucune de ces stations, exception faite des cimetières situés près de Luboml et de Velemiči, n'a été explorée par des archéologues experts. Les matériaux provenant des fouilles de Luboml ne sont pas encore publiés. Quant au cimetière de Velemiči, j'y ai découvert dix sépultures à incinération, de même type, parlant généralement, que celles de Brest-Litowsk — Trišin.

Dans les territoires mieux explorés, situés plus au sud, en Volhynie, le nombre des vestiges de ce genre est beaucoup plus grand qu'en Polésie.

---

[11] O. Almgrem, Op. cit., p. 176; J. Pasternak, Archeologija Ukraini. Toronto 1961, p. 534; K. Jagrnin, Skorbicze „Wiadomości Archeologiczne", vol. IV, 1882, p. 98—108; N. F. Beljaševskij, Djunnyje stojanki neolitičeskoj epochi na beregach r. zapadnogo Buga, „Trudy XI Arch. Sjezda", vol. I, Moskwa 1901, p. 673—713.

[12] Ju. V. Kucharenko, Pamjatniki zeleznogo veka na territorii Polesja, Moskwa 1961, p. 28—50; A. Cynkałowski, Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa 1961, p. 107—110.

[13] A. Cynkałowski, Op. cit., p. 113—116.

[14] A. Szumiłowski, Ostrie s runičeskoj nadpisju, najdennoje v der. Suščično, „Vestnik archieologii i istorii izdarajemyj Archeologičeskim Institutom", Petersburg 1888, p. 215—277; V. P. Petrov, A. P. Kališcuk, Skarb sribnych rečej z s. Kaličin, Volynskoj oblasti, „Materiały i doslidžennja o archieologii Prikarpatia i Volyni, vol. 5, Kiev 1964, p. 88—93.

Je pense à l'ensemble dit „groupe volhynien de champs funéraires", dont le caractère a été discuté souvent dans la littérature soviétique[15]. Ce groupe et les cimetières de la Polésie comptent au total plus de quatre-vingts cimetières et endroits où l'on a trouvé toute sorte d'objets isolés. Ces deux ensembles occupent une vaste région qui s'étend depuis la Pripet qui marque sa limite nord, jusqu'au Dniester au sud, et depuis le Bug à l'ouest jusqu'au haut Teterev à l'est (pl. 5)[16]. Malheureusement, en Volhynie comme en Polésie, ces vestiges ont été très mal explorés, ce qui fait qu'il est impossible, au moment actuel, d'en donner une caractéristique plus ample et plus détaillée que celle qu'on trouve dans la littérature soviétique du sujet. Je prends la liberté de rappeler à mes lecteurs que les sites de ce groupe n'étaient pas fortifiés, et que les constructions d'habitation que l'on y a découvertes sont pour la plupart bâties au ras du sol. Les constructions sur emplacement excavé ou demi-excavé, et de ce fait, engagées (entièrement ou à demi) dans le sol, y sont fort rares (Vladimir Volhynski, Butyn', Priažev). Les cimetières sont presque tous dépourvus de tumulus, mais on rencontre aussi des sépultures séparées, recouvertes de kourgane (à Zaborol, probablement à Kolki et a Šepietovka). Dans les cimetières où les recherches ont été poussées plus loin, on a découvert des sépultures a incinération (Dityniči, Luboml, Brest-Litowsk — Trišin), ou à incinération et à squelette (Rakoviec Česnokovski, Kosanovo). Dans d'autres cime-

[15] J. Kostrzewski, Zagadnienie tzw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski. Tydzień o Pomorzu, Poznań 1934, p. 1—22; M. Ju. Smiško, Rannesłavianskije pamjatniki na territori zapadnych oblastiej Ukrainskoj SSR, „Doklady VI naučnoj konfierencji Instituta Archieologii", Kiev 1953, p. 85; M. A. Tichanova, O lokalnych variantach černiachovskoj kultury, „Sovietskaja Archieologija" Nr 4, Moskwa 1957, p. 190—192; Ju. V. Kucharenko, Volynskaja grupa polej pogrebienij, „Sovietskaja Archieologija" Nr 4, Moskwa 1958, p. 219—226; Je. V. Machno, Pamjatniki černachovskoj kultury na territorii USSR, Moskwa 1960, p. 20—25; I. S. Vinokur, Starozitnosti schidnoj Volini peršoj połoviny I tys. n.e. „Pracy Kompleksnoj Ekspedycji", vol. VII, Černivici 1960, p. 24—61; M. Ju. Smiško, I. K. Svešnikov, Mogilnik III—IV stolitja n.e. u s. Ditiniči, „Materiały i doslidžennja z archieołogii Prikarpatja i Volyni, vol. 3, Kiev 1961, p. 89—114; J. Pasternak, Op. cit., p. 487—493, 529—535; A. Cynkałowski, Op. cit., p. 106—119; T. Piętka-Dąbrowska, Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. z Międzyrzecza Dniepru i Bugu. „Wiadomości Archeologiczne" vol. XXVIII (1962), p. 217—239; M. A. Tichanova, Raskopki na poselenii III—IV ww. u s. Lepesowki v 1957—1959 gg., „Sovetskaja Archieołogija" Nr 2 (1963), p. 178—191.

[16] Les monuments d'antiquité sont mal étudiés dans ce territoire, et les données quie les concernent ne sont que fragmentaires. Il n'est donc pas impossible que certaines antiquités appartenant au groupe en question aient été omises; le contraire n'est pas impossible non plus, car-après des recherches systématiques-certaines monuments d'antiquité, classes actuellement comme appartenant à ce groupe, seront peut-être identifiés comme faisant partie d'une autre civilisation, par exemple celle de Tcherniakhovo.

tières, découverts par hasard ou par suite de sondages, on a trouvé des sépultures de deux genres: les unes à incinération, les autres à inhumation. Les sépultures à squelette sont quelquefois munies de caisse en pierres (Gleščava, Uvisla, Gorodnica). On connait des sépultures à incinération entourées de pierres (Kutki). Parmi les antiquités trouvées dans les cimetières et les sites, la plupart rappellent celles du bassin de la basse Vistule, ou, pour mieux dire, sont de type „gotho-gépide". On observe également, surtout parmi les produits céramiques provenant des régions sud, un grand nombre de spécimens caractéristiques pour la civilisation dite de Tcherniakhovo. De plus, des éléments appartenant à la civilisation de Przeworsk, dont l'aire avoisine à l'ouest la région qui nous intéresse, sont nettement perceptibles dans ces ensembles. Ce groupe d'antiquités a fonctionné depuis la seconde moitié du IIe siècle jusqu'au IVe siècle de notre ère. Outre les cimetières polésiens de Veličkoviči et de Brest-Litowsk — Trišin, les antiquités apparues dans ce groupe au cours du IIe siècle de notre ère se font également observer en Volhynie proprement dite et méme en Podolie (Novosiolki — fibule datant de la seconde moitié du IIe siècle de notre ère; Viknyny Vielikïe — monnaie romaine à inscription „Dacia capta"; Urla — garniture de bout de ceinture, typique pour le IIe siècle de notre ère; Verbična — fibule datant de la fin du IIe siècle de notre ère). Il n'y a qu'un trésor déjà mentionné d'objets d'argent du village de Kačin qui date du Ve siècle de notre ère; il constitue, dans ce groupe, l'élément le plus récent et unique à ce point de vue.

Pendant de longues années, le problème de l'appartenance culturelle et d'autant plus ethnique de ce groupe de stations était impossible à résoudre, ne fût-ce qu'approximativement, faute de recherches appropriées. Maintenant, après des recherches beaucoup plus vastes et détaillées, exécutées dans les sites situés près des villages de Lepiešovka, Viknyny Wielikïe et Priažev, dans les cimetières près des villages de Dityniči, Rakoviec Česnokovski, Luboml, Kosanovo et Brest-Litowsk — Trišin, ainsi que dans des stations analogues dans les régions adjacentes de la Pologne (Werbkowice, Gródek Nadbużny, Strzyżew, Sarnaki, Białowieża)[17] — le caractère de ce groupe de stations, leur provenance et leur appartenance ethnique commencent à se dessiner avec une certaine netteté.

[17] T. Piętka-Dąbrowska, Op. cit., p. 237; T. Liana, T. Piętka-Dąbrowska, Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów. „Wiadomości Archeologiczne", vol. XXVIII (1962), p. 142—167; K. Kierzkowski, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów. Sprawozdania archeologiczne, vol. II, 1956, p. 61—64; T. Dzierżykray-Rogalski i J. Jaskanis, Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego, odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka. Rocznik Białostocki, vol. I, Białystok 1961, p. 283—291.

Commençons par la question de la provenance. Comme on sait, le territoire où se trouvent ces vestiges était presque inhabité avant qu'ils n'y soient apparus. À part quelques stations de civilisation de Zarubintsy situées à l'extrême nord de la Polésie, nous n'y connaissons pas, en somme, d'autres sites ni cimetières. De plus, au moment de l'apparition des ensembles archéologiques qui nous intéressent, les sites et les cimetières de civilisation de Zarubintsy avaient déjà cessé de fonctionner. Il est très possible que ces deux phénomènes — la disparition de la civilisation de Zarubintsy et l'apparition, à sa place, d'une civilisation tout autre, de type representé par le cimetière de Brest-Litowsk — Trišin, soient directement liés l'un à l'autre. La population peu nombreuse des porteurs de la civilisation de Zarubintsy a peut-être été subjuguée ou partiellement exterminée par les nouveaux venus; il se peut aussi qu'elle ait été refoulée dans des régions voisines. Comme je l'ai déjà dit, ce territoire presque inhabité, devenu avec le temps le domaine de la civilisation qui nous intéresse, était contigu, à l'ouest, à l'aire de la civilisation de Przeworsk. Au sud et au sud-est il avoisinait immédiatement l'aire de la civilisation de Lipice et des cimetières sarmates. Au nord, au-delà des rivières Jasiolda et Pripet, et à l'est, dans les terrains d'outre-Horyn', habitaient diverses tribus baltes (civilisation des enceintes fortifiées à céramique hachurée, et quelques autres civilisation apparentées). La civilisation de Tcherniakhovo, si étroitement liée plus tard au groupe qui nous intéresse, n'existait pas encore au moment de l'apparition des premiers éléments de ce groupe.

Telle était, en grandes lignes, la situation qui régnait dans cette région de la Polésie et de la Volhynie au moment de l'apparition du groupe de vestiges qui nous intéresse, représenté par le cimetière de Brest-Litowsk — Trišin. Si l'on admettait que ce groupe représente une civilisation d'origine locale, il faudrait s'attendre (en tenant compte de la situation générale que je viens de présenter) à ce que cette civilisation nouvelle soit une continuation de la civilisation de Zarubintsy, la seule qui ait existé antèrieurement dans ce territoire. Les éléments de la civilisation de Zarubintsy, évidemment quelque peu changés avec le temps, devraient donc être les composants essentiels de la civilisation représentée par ce groupe. Il va de soi que les éléments des civilisations avoisinantes — celle de Przeworsk, de Lipice, de la Sarmatie, de la céramique hachurée etc., devraient prendre aussi une place importante dans la civilisation nouvelle. En réalité cependant, les recherches ont permis de constater que cette civilisation ne présente presque pas d'éléments de la civilisation de Zarubintsy, et pas de composant de la civilisation de Lipice ni sarmate. Toutes les connexions de la civilisation propre à ce groupe de vestiges, tant au moment de son apparition qu'au cours de son développement, nous conduisent vers l'ouest, en partie vers la civilisation de Przeworsk, mais en premier lieu vers le

nord-ouest, vers la civilisation dite „gothe-gépide" du cours inférieur de la Vistule. Plus tard, les influences venant du sud-est, de la civilisation de Tcherniakhovo, se sont jointes aux connexions précédentes.

En prenant en considération les matériaux dont nous disposons en ce moment, nous pouvons donc affirmer que le groupe des vestiges de Polésie et de Volhynie qui nous intéresse n'est pas, en principe, un groupe représentant une civilisation d'origine locale. Ce groupe est apparu dans ces parages à la suite de la transmigration de quelque partie d'une population venant d'autres régions. D'où ces gens là sont-ils venus? Une seule réponse est possible: du nord-ouest, du cours inférieur de la Vistule, où les vestiges de ce genre sont connus depuis le début de notre ère[18].

Cette brève analyse comparative des objets découverts dans le cimetière de Brest-Litowsk — Trišin, ainsi que leur confrontation avec les antiquités trouvées dans d'autres stations de ce groupe, démontre en toute évidence l'affinité qui existe entre les vestiges en question et ceux de la civilisation „gotho-gépide" de la Vistule inférieure. L'identité de la majorité des objets n'est pas d'ailleurs leur seul trait commun. En comparant les particularités des rites funéraires, observés dans notre groupe de vestiges, avec celles du groupe de civilisation „gotho-gépide", on découvre de nombreuses affinités et coïncidences: cimetières à sépultures de type différent, prédominance des tombes à fosse contenant des restes du bûcher funéraire, présence des tumulus et des tombes entourées de pierres, fosses à „offrandes" dans les cimetières, absence d'armes dans les tombes, prédominance des écuelles et des pots en forme d'écuelle dans les inventaires céramiques des tombes, orientation du corps des morts, et bien d'autres. Toutes ces données nous autorisent à affirmer, que, du point de vue historique et culturel, les vestiges de Polésie et de Volhynie qui nous intéressent appartiennent à la même civilisation que les vestiges „gotho-gépides" de la Vistule inférieure, et que ces deux ensembles forment un seul tout intégral.

Comme on sait, les tribus de civilisation dite „gotho-gépide" occupaient au début un territoire restreint dans la région de la basse Vistule. Vers la fin du Ier siècle de notre ère, elles ont élargi leur territoire vers le sud jusqu'à la Noteć. Au cours du IIème siècle, les vestiges de la civilisation „gotho-gépide" apparaissent encore plus loin, toujours en allant vers le sud: ils englobent toute la partie nord de la Grande-Pologne, la Cujavie et

[18] J. Kostrzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. Prehistoria ziem polskich, Kraków 1939—1948, p. 327—332; R. Schindler, Op. cit., W. Antoniewicz, Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim. Przegląd Zachodni, Nr 5—6, Poznań 1951, p. 26—59; J. Kmieciński, Zagadnienia tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu wschodnim w okresie wczesnorzymskim, Łódź 1962.

la région de Chełmno[19]. C'est un espace où presque partout les tribus de civilisation „gotho-gépide" se sont infiltrées, pour ainsi dire, dans le territoire de la civilisation de Przeworsk. Probablement la résistance des tribus de civilisation de Przeworsk, ou peut-être d'autres raisons, encore inconnues, ont fait qu'au cours de la seconde moitié du IIème siècle de notre ère, la direction principale du déplacement des tribus „gotho-gépides" a subi un changement. Depuis ce moment, on observe leur déplacement progressif vers le sud-est, dans la direction de la Polésie et de la Volhynie. Citons comme témoignage de ce fait les cimetières qui apparaissent à cette époque le long de la Vistule et en amont du cours supérieur du Bug (Mijakowo, Kozłówka, Pałuki, Warszawa-Kawęczyn, Osieck, Sobieszyn, Stara Wieś, Brulino-Koski, Zawyki, Białowieża, Drohiczyn-Kozarówka, Sarnaki, etc.)[20]. Ces cimetières sont disposés le long de la ligne magistrale du réseau fluvial, aux confins des territoires habités par une population de civilisation de Przeworsk d'un côté, et par les tribus baltes de l'autre, c'est à dire dans des régions où la résistance de la population locale était la plus faible (fig. 5 — carte). Ces tribus avançaient — dirait-on — à la file, en formant une sorte de chaîne, dont le dernier maillon est le cimetière situé dans les périphéries de Brest-Litowsk. C'est cette chaîne justement qui rattache la civilisation „gotho-gépide" du cours inférieur de la Vistule aux vestiges de même type en Polésie et en Volhynie. Ainsi donc, tant au point de vue historique et cultural que territorial, ces vestiges forment un seul tout avec ceux qui représentent la civilisation „gotho-gépide" de la Vistule inférieure. En tenant compte de l'époque et des circonstances de leur apparition en Polésie et en Volhynie, on ne peut pas douter que cette apparition a été le résultat de quelque migration partielle d'une population arrivée jusque là de la région de la basse Vistule.

[19] J. Kostrzewski, Op. cit., p. 330—331.

[20] K. Heydeck, Das Gräberfeld von Kl. Koslau, Kr. Niedenburg, „Prussia", vol. 17, Königsberg 1892, p. 171—178; W. La Baume, Ostgermanische Grabfunde aus Paluki, Kr. Zichenau, „Alt-Preussen" H. 1, Königsberg 1943, p. 2—8; B. Jankowska, Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie, „Wiadomości Archeologiczne", vol. XXVIII, 1962, p. 330—358; S. Nosek, Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, vol. VI, Lublin 1957, p. 306, 311; A. Kempisty i K. Dąbrowski, Brulino-Koski, pow. Ostrów Maz., „ZOW", vol. XXIV, 1958, p. 331—334; W. Radig, Das Ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kr. Sokolow. Die Burg, vol. II (1942), Kraków, p. 179—228; D. Jaskanis, Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy, „Rocznik Białostocki", vol. II, Białystok 1961, p. 401—416; T. Dzierżykray-Rogalski i J. Jaskanis, Op. cit., p. 283—291; Z. Szmit, Cmentarz lateńsko-rzymski „Kozarówka" w Drohiczynie nad Bugiem, „Wiadomości Archeologiczne", vol. VII, 1923, p. 152—175; J. Kostrzewski, Zagadnienie tzw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski, „Tydzień o Pomorzu", Poznań 1934, p. 1—22.

Il faut dire que notre conception de ce problème s'accorde entièrement avec les sources écrites, et partiellement avec le renseignement de Jordanès sur la marche des Goths vers la mer Noire. Il ne faut pas cependant prendre au sérieux ses informations erronées au sujet de cette marche militaire d'un groupe composé de Goths seuls, dont la rapidité serait, selon lui, un trait exclusivement gothique. Sans nul doute, outre les Goths et même les Germains, à côté d'eux marchait, sous leur pression, peut-être, une certaine partie de l'ancienne population appartenant au groupe culturel d'Oksywie. Leur participation à cette marche semble confirmée par la prédominance, dans les cimetières polésiens, des tombes à fosse avec des restes du bûcher funéraire, comme par l'absence des tombes à squelette. Il n'est pas impossible également qu'une partie de la population de civilisation de Przeworsk et peut-être aussi quelque partie des tribus protobaltes aient pris part à cette marche. L'apparition des groupes protobaltes semble confirmée, par exemple, par les parures de type balte trouvées dans le cimetière de Dityničі et par les fragments de vases en argile pourvus d'anses à plusieurs ouvertures, découverts dans le village de Viknyny Vielikïe. Bien que ces matériaux ne témoignent pas, au point de vue de la chronologie, contre la rapidité d'une ou plusieurs marches, ils prouvent nettement qu'une partie des Goths et des tribus qui les accompagnaient se sont établis en Polésie et en Volhynie.

Là, les nouveaux venus sont entrés pour la première fois en contact direct avec les Sarmates et les autres peuples habitant dans le voisinage immédiat de l'Empire Romain. À ce qu'il semble, la pression des Goths et des tribus apparentées a poussé les tribus locales à quitter les territoires qu'elles habitaient depuis longtemps dans le bassin du haut Dniester et à se diriger vers le sud — dans la région des Kostoboki — „Daces libres". Les ensembles de civilisation de Lipice qui leur sont attribués et qui cessent d'apparaître dans la région du haut Dniester à peu près à cette époque, c'est-à-dire aux confins du IIe et du IIIe siècle, témoignent en faveur de ce déplacement[21]. Après la migration de la population de civilisation de Lipice, sa place a été occupée par les nouveaux venus, ce qui est confirmé par l'apparition successive dans ces parages des cimetières „gotho-gépides" de Psary, Uvisla, Verbična et autres. Les Sarmates, dont le territoire barrait, pour ainsi dire, le tracé principal du chemin des Goths vers la mer Noire, n'ont pas réussi à arrêter leur marche, bien qu'ils aient constitué, à l'époque, un des facteurs très importants dans la région du Pont-Euxin. Jordanès dit qu'une partie des Goths, ne rencontrant pas de résistance, se sont fixés à *Oium*, la plus proche partie de la Scythie. (Il s'agit dans ce cas de la

[21] M. Ju. Smiško, Rannesłavjanskaja kultura Podniestrovija v svete novych archieologičeskich dannych, „KSIIMK", vol. 44, Moskwa 1952, p. 74—75; V. Baran, Poselenija pierszych stolit našoj ery bilja sela Čerepin, Kiev 1961, p. 86.

Polésie et des régions limitrophes de la Volhynie — I. K.) Ensuite, ils ont immédiatement foncé sur la tribu des *Spaleos*, leur ont livré bataille et les ont vaincus[22]. Le chemin était libre. Les Goths ont traversé le territoire des *Spaleos* jusqu'aux confins de la Scythie, c'est-à-dire jusqu'à la côte de la mer Noire, et, arrivés jusque là, s'y sont enfin établis en permanence. Il y a plusieurs hypothèses sur la provenance ethnique des *Spaleos*[23]. Personnellement, je partage l'avis des spécialistes qui les rapportent au monde sarmato-scythique (A. A. Schakhmatov, L. Niederle, G. Wiernadskij, T. Sulimirski, H. Łowmiański, G. Labuda, etc.) et qui s'appuient dans ce cas surtout sur les auteurs de l'Antiquité. L'archéologie, elle aussi, prête son appui à ce point de vue. En suivant le tracé de la marche des Goths vers la mer Noire, on y observe des vestiges sarmates à côté de ceux de type „gotho-gépide", mais les antiquités sarmates, en effet, cessent d'apparaître sur ce tracé environ aux confins du IIe et du IIIe siècle[24]. Ajoutons que T. Sulimirski l'a déjà remarqué[25].

Avec l'arrivée des Goths, dans la zone de leur marche vers la mer Noire ainsi que dans d'autres régions du bussin du Dniépr, les vestiges sarmates cèdent leur place à une civilisation nouvelle: celle de Tcherniakhovo. Cette civilisation présente, à côté d'anciens éléments locaux sarmato-scytiques, des éléments nettement perceptibles de la civilisation apportée par les Goths et par les tribus qui les accompagnaient. Dans nombre de sites de civilisation de Tcherniakhovo on observe des maisons pareilles à celles des anciens sites germaniques (Leski, Budešty, etc.)[26]. Dans les cimetières, on observe la coexistence des sépultures à incinération et à squelette, la même orientation générale des tombes, la position accroupie des corps inhumés, la répartition des os faisant partie d'un squelette, des pierres dans les tombes, l'absence d'armes, etc. Dans les sites et les cimetières appartenant à la civilisation de Tcherniakhovo on a trouvé assez fréquemment des objets, et quelquefois des ensembles d'objets caractéristiques pour la civilisation „gothe-gépide" de la Volhynie, de la Polésie et du bassin de la Vistule. On a découvert, par exemple, des vases en argile de type „gotho-gépide" dans les sites se trouvant près de Ryževka, à Derenkoviec, Piesčanaïa, Iagniatin, Romaški, Zavadovka, Uspienka, Kompanieitsy, Žurovka et

[22] Jordan, Getica, Moskwa 1960, p. 70.

[23] L. Niederle, Slovanske starožitnosti, vol. III, 1906, p. 488—489, IV, 1924, p. 64—65; H. Łowmiański, Początki Polski, I. Warszawa 1963, p. 260—261; G. Labuda, Fragmenty dziejów Słowiańczyzny zachodniej, vol. II, Poznań (1964), p. 51.

[24] K. Smirnov, Voprosy izučenja sarmatskich plemion i ich kultury v sovietskoj archieołogii (in:) „Voprosy skifo-sarmatskoj archieołogii", Moskwa 1955, p. 217.

[25] T. Sulimirski, Sarmaci w Polsce, XII, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na obczyźnie", London 1962, p. 74.

[26] E. A. Rikman, K voprosu o „bolšich domach" na seliščach černjachovskogo tipa, „Sovietskaja Etnografija", Moskwa 1962, p. 121—138.

autres[27]. Ces objets sont surtout nombreux dans les sites et les cimetières de la région des Cosaques Zaporogues (région des rapides du Dniéper) et du bassin du Dniéper inférieur: Igren', Nikolskoïe, Avgustinovka, Novo--Aleksandrovka, Privolnoïe, Gruševka[28]. C'est là enfin que l'on découvre des vases caractéristiques en argile, des objets faits de métal, d'ambre ou d'os, et même des ensembles de tels objets, comme l'ensemble découvert dans la sépulture N° 10 de Privolnoïe[29]. On a découvert d'ailleurs des objets „gotho-gépides" même dans un cimetière scytique d'époque plus récente, situé encore plus loin au sud[30].

La présence d'objets de type „gotho-gépide" dans le territoire de la civilisation de Tcherniakhovo et, de plus, dans les stations mêmes de cette civilisation, ne peut être expliquée par des contacts commerciaux habituels, qui y ont cependant existé sans nul doute. Pendant la période des relations commerciales animées avec les territoires situés dans le bassin de la mer Noire, les tribus de civilisation de Tcherniakhovo pouvaient souvent acheter à leurs voisins du sud, plus vite et à meilleur marché, toute sorte d'objets d'usage courant, aussi bien que des parures. C'est pourquoi le fonds des objets qui représentent la civilisation de Tcherniakhovo a beaucoup de traits qui le rattachent aux provinces romaines. D'autre part, si l'on admettait que la population de civilisation de Tcherniakhovo achetait certains objets aux Goths et autres tribus germaniques, il serait quand même invraisemblable que cette population, qui produisait une très belle poterie, soit allée chercher au loin, dans le nord-ouest, des pots faits à la main et grossiers, de type dit „gotho-gépide". Il serait donc plus logique d'admettre que la présence des objets „gotho-gépides" et surtout des vases de ce type dans les stations de civilisation de Tcherniakhovo témoigne d'un séjour des Goths mêmes et d'autres tribus germaniques apparentées dans ces parages. Pour les Goths, c'était déjà la deuxième étape de leur déplacement, celle qui avait succédé à leur passage de la Po-

---

[27] M. Ju. Brajčevskij, Materiały kultury polej pogrebenij iz srednego Porosja, „Sovietskaja Archieologija" Nr 4, Moskwa 1959, p. 232; E. M. Machno, „Jagnjatinska archeologična ekspedicja", vol. III, Kiev 1952, p. 163, table II, fig. 1—3; T. Piętka-Dąbrowska, Op. cit., table XLV, fig. 3, 6.

[28] A. T. Brajčevskaja, Černjachovskije pamjatniki Nadporozja, Moskwa 1960, p. 190, table V, fig. 8, 23; J. Kucharenko, Poselenije i mogilnik polej pogrebinij v sele Privolnom, „Sovietskaja Archieologija", vol. XXII (1955), p. 125—152; E. A. Simonović, Raskopki mogilnika u ovčarni sovchoza Pridnieprovskogo na Nižnem Dnepre, Moskwa 1960, table II, fig. 1—2, table VII, fig. I, table IX, fig. II.

[29] Ju. V. Kucharenko, Op. cit., p. 137, table II.

[30] M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka" am Dniepr, Gouv. Cherson., „Praehistorische Zeitschrift", V, Berlin 1913, p. 93, Abb. 105 c, p. 95, Abb. 107; J. Kostrzewski, Elementy celtyckie w kulturze gocko-gepidzkiej, „Archeologia Polski", vol. VI, Warszawa 1961, p. 104.

lésie et de la Volhynie, et qui leur avait donné accès à la mer Noire et aux frontières de l'Empire Romain. Il faut remarquer que ce déplacement des Goths accompagnés de tribus apparentées, ainsi que leur passage en Polésie et en Volhynie, n'a pas été rapide. C'était un lent processus de migration, qui ne se rattache plutôt pas à la marche rapide du premier groupe, peu nombreux et composé de Goths seuls, mais à l'immigration lente et progressive de diverses tribus germaniques, qui a succédé à la première marche. C'est cette durée, à mon avis, qui explique la présence des objets de type „gotho-gépide", datant du IIe et du début du IIIe siècle de notre ère, dans les stations de civilisation de Tcherniakhovo. Selon toute probabilité, c'était, en effet, le moment de l'apparition des Goths dans la région de la mer Noire, si ce n'est pendant la seconde moitié du IIIe et au cours du IVe siècle au plus tard. Chose non moins importante, une réduction sensible du nombre de la population, établie dans le bassin de la basse Vistule, se fait observer à partir du début du IIIe siècle de notre ère[31]. Ces deux faits s'accordent parfaitement: dans la région du Dnièper, on observe l'affluence des objets de type „gotho-gépide", ce qui témoigne de l'apparition des Goths et des tribus apparentées; ce phénomène succède immédiatement à une réduction marquée de la population germanique dans la région de la basse Vistule, c'est-à-dire à la migration d'un groupe important de cette population, s'étant probablement mis en marche vers la mer Noire. C'est justement alors — au IIIe siècle de notre ère — qu'apparaissent dans la majorité des cas les cimetières dont j'ai déjà parlé, situés le long de la Vistule et du Bug et rattachant notre groupe de stations à celles de la Vistule inférieure. En même temps, de nombreuses stations nouvelles de civilisation „gotho-gépide" apparaissent en Polésie et en Volhynie. Enfin, c'est à partir de cette époque que l'on constate la présence des objets „gotho-gépides" encore plus loin au sud-est, dans les ensembles représentant la civilisation de Tcherniakhovo.

Tous ces problèmes dépassent sensiblement le cadre de cet article et font l'objet d'études spéciales. Je n'en parlerai donc plus pour le moment. En résumant tout ce que l'on sait actuellement au sujet du cimetière de Brest-Litowsk — Trišin et du groupe de Polésie et de Volhynie auquel ce cimetière se rattache, on peut affirmer en toute certitude qu'au point de vue historique et culturel tous ces vestiges constituent un seul tout intégral, dont fait aussi partie la civilisation „gotho-gépide" du bassin de la basse Vistule. En Polésie et en Volhynie, cet ensemble de vestiges est

[31] W. Antoniewicz, Op. cit., p. 45; J. Kmieciński, Niektóre zagadnienia wędrówki Gotów w świetle dotychczasowych badań oraz w świetle wykopalisk w Wesiorach w pow. kartuskim, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego", I, 8, Łódź 1958, p. 44.

apparu par suite de l'immigration de quelque groupe humain, arrivé de la région de la basse Vistule. Cette apparition correspond, pour ainsi dire, à la première étape du déplacement des Goths et des tribus apparentées, sur un tracé menant de la basse Vistule jusqu'à la mer Noire. Ayant d'abord occupé des territoires presque inhabités et s'étant arrêtées à proche

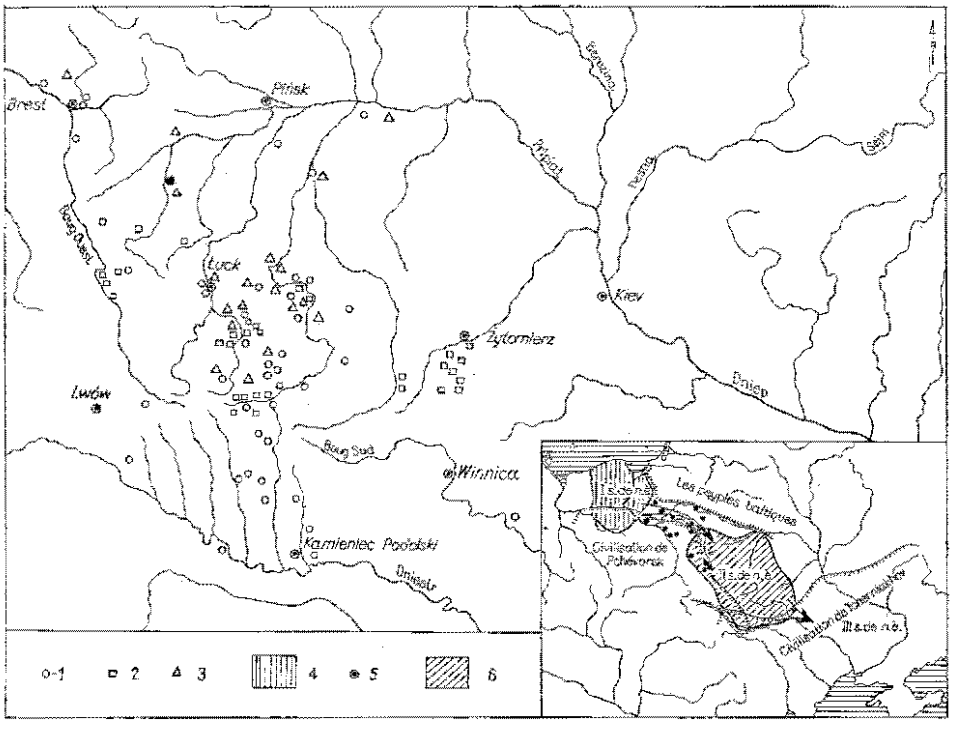

L'expansion de la civilisation „gotho-gépide" en Polésie et Volhynie.

1—3 Les stations de la civilisation „gotho-gépide" en Polésie et Volhynie; 4 — La civilisation „gotho-gépide" dans la region de la basse Vistule; 5 — Les cimetières „gotho-gépides" situés le long de la Vistule; 6 — La civilisation „gotho-gépide" en Polésie et en Volhynie.

distance des régions d'où elles venaient, les tribus germaniques ont conservé au cours de cette première étape presque tous les éléments caractéristiques de leur civilisation. Quelque peu plus tard, les Goths et les tribus apparentées apparaissent dans les régions situées sur le Dniéper, et enfin, atteignent la mer Noire; c'est la seconde étape de leur déplacement, l'étape finale. Autrement qu'en Polésie et en Volhynie, ici, les Goths se sont établis parmi les tribus locales scytiques et sarmates, et, en même temps que celles-ci, ont connu une forte influence culturelle de la civilisation des provinces romaines. Telle était la situation qui a servi de fond à la naissance de la civilisation de Tcherniakhovo, hétérogène au point de vue

ethnique. Les Goths, ainsi que d'autres tribus germaniques, ont joué un important rôle dans sa formation, mais tout en perdant eux-mêmes un grand nombre d'éléments spécifiques de leur propre civilisation.

De son côté, la civilisation de Tcherniakhovo a fortement influé sur le groupe apparenté de Polésie et de Volhynie. Il va de soi que les Goths et les autres tribus germaniques faisant partie du groupe des porteurs de la civilisation de Tcherniakhovo ont entretenu les liens étroits qui les unissaient aux autres tribus apparantées voisines. Dans les sites et dans les cimetières de la Volhynie dont le terrain était contigu au domaine géographique de la civilisation de Tcherniakhovo, on remarque fréquemment à cette époque des vases d'un genre auparavant inconnu dans ces parages, produits de potiers — porteurs de la civilisation de Tcherniakhovo. En même temps, on y observe l'apparition des objets provenant du sud, et de leurs imitations locales. Cette influence, qui semble, du reste, disparaître peu à peu, au fur et à mesure que l'on s'éloigne du domaine territorial de la civilisation de Tcherniakhovo, avec le temps a cependant envahi toute la Polésie et atteint le bassin de la mer Baltique. D'autre côté, au fur et à mesure que l'on s'approche de la mer Noire, on remarque chez les tribus germaniques le même phénomène. Je parle évidemment de la disparition des traits spécifiques d'une civilisation, ce que l'on observe en s'éloignant du territoire qui est son domaine maternel.

Les stations de la civilisation „gotho-gépide" de la Polésie et de la Volhynie ont cessé de fonctionner à peu près vers la fin du IVe siècle de notre ère. La population qui appartenait à cette civilisation a quitté son territoire et — probablement — partagé le sort des tribus apparentées méridionales, auxquelles elle était étroitement liée.

Василий Иванович Мелешко

Минск

ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ВОСТОЧНОЙ БЕЛОРУССИИ В ПЕРИОД УПАДКА РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (С СЕРЕДИНЫ XVII В. — ДО 1772 Г.).

From the History of the Economic Relations in the Territory of Eastern Byelorussia in the Period of Decline of the Polish Kingdom (from the middle of the 17th century until 1772)

Историческая литература по аграрным отношениям в Белоруссии в эпоху феодализма весьма богата. Этому вопросу посвятили свои труды многие буржуазные исследователи, занимавшиеся историей Великого княжества Литовского, в состав которого входили белорусские земли [1]. Однако работы этих историков, богатые фактическим материалом, страдают методологией и в большинстве своем — односторонностью исследования. Существовавшее в то время в историчес-

[1] Владимирский-Буданов, Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Киев, 1892; Его же, Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в., Киев, 1911 г.; М. К. Любавский, Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута, Москва 1892; Его же, Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, Москва, 1910; Ф. И. Леонтович, Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве, Вып. 1-3, СПб. 1897—1898; Его же, К истории административного строя Литовско-Русского государства, Варшава 1899; Его же, Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве. „Журнал Министерства Юстиции" № 5, 1907; А. О. Турцевич, Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши, Вильна 1911; И. И. Лаппо, Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия, Юрьев, 1911; Его же, К истории панского класса в Великом княжестве Литовском, Москва, 1914; П. Н. Жукович, Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II, часть II: Крестьянство восточной Белоруссии, „Журнал Министерства народного просвещения". Петроград, февраль 1915; М. В. Довнар-Запольский, Западно-русская сельская община в XVI веке, СПб. 1897; Его же, Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, Киев 1901; Его же, Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке, Киев 1905; Его же, Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI—XVIII стагоддзях, „Гістарычна-Археалагічны зборнік", № 1, Мінск 1927.

кой науке формально-юридическое направление не позволяло исследователям заняться глубоким изучением социально-экономических процессов. Исследования их касались, главным образом, социальных отношений и прежде всего вопросов о розрядах крестьян и развития крепостного права в Великом княжестве Литовском до начала XVII в.

Значительный вклад в развитие исторической науки в области аграрных отношений в Белоруссии в XV—XVIII вв. внесли советские историки[2]. Предметом их исследования были не только производственные отношения, но и производительные силы в сельском хозяйстве. Особенно большую значимость представляют труды В. И. Пичеты по социально-экономическому развитию Белоруссии и Литвы

[2] К. І. Кержаўцкі, Гаспадарка старостваў на Беларусі і эканамічны стан іх насельніцтва ў 2 палове XVIII ст. „Запіскі аддзела гуманітарных навук, кн. 3, Працы класы гісторыі, т. 2, Менск 1928; Его же, Брожаскі ключ 1639—1810. Сацыяльна-эканамічны нарыс з гісторыі Бабруйшчыны. „Працы класы гісторыі", кн. 8, т. III, Менск 1929; Его же, Аграрная реформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVIII да паловы XIX ст. Менск 1931; Его же, Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII і першай палове XIX ст. Мінск 1935; Т. І. Забела, Панская гаспадарка на Беларусі ў другой палавіне XVIII веку і быт падданага сялянства. „Запіскі аддзелу гуманітарных навук" кн. 3, т. II, Менск 1928; А. П. Пьянкоў, Асноўныя рысы гаспадарчага развіцця Беларусі ў XVII—XVIII стагоддзях, „Весці Акадэміі навук Беларускай ССР", Серын грамадскіх навук, № 3, Мінск 1956; Его же, Усиление феодальной эксплуатации, расширение фольварков и окончательное закрепощение крестьян. „История БССР", т. I, Минск 1961; В. Н. Зеленецкая, Землеустроительная политика во второй половине XVI в. в Белоруссии и Литве и положение различных разрядов сельского населения, „Труды историко-архивного института", т. 3, Москва 1947; Н. Г. Бережков, Белоруссия, „Очерки истории СССР", XVII в., Москва 1955; Е. П. Закалинская, Вотчинные хозяйства Могилевской губернии во второй половине XVIII века, Могилев 1958; В. М. Горцаў, Барацьба народных мас Беларусі за свае сацыяльнае, нацыяльнае вызваленне ў XVIII стагоддзі. „Весці АН БССР", Серыя грамадскіх навук, № 1, Мінск 1962; Его же, Аб эканамічным становішчы беларускага сялянства ў складзе Рэчы Паспалітай, „Весці АН БССР", Серыя грамадскіх навук, №3, 1958; Е. П. Шлоссберг, Фольварочно-барщинное хозяйство и движение феодальной ренты в Белоруссии в XVII—XVIII вв. „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы", Киев 1962; Его же, К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII—XVIII веков, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы", Таллин 1959; П. Г. Козловский, Рост феодальной ренты в XVII—XVIII вв., „Материалы конференции молодых ученых АН БССР", Минск 1960; Его же, Земельный надел и повинности крестьян в магнатских владениях Белоруссии во второй половине XVIII века, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г.", Рига 1963; Его же, Крестьянское хозяйство и положение крестьян в магнатских вотчинах Белоруссии во второй половине XVII и в XVIII вв. (Кандидатская диссертация-рукопись), Минск 1965.

XVI—XVIII вв. и работы Д. Л. Похилевича, посвященные истории крестьян этих стран в XVI—XVIII вв.[3]. Заслугой Д. Л. Похилевича является не только глубоко-научное и всестороннее изучение истории крестьян Белоруссии в XVI—XVIII вв., но и то, что он первым доказал несостоятельность взглядов своих предшественников о прогрессирующем упадке сельского хозяйства и непрерывном росте барщины на всем протяжении XVII—XVIII вв.

Большой интерес к аграрной истории Великого княжества Литовского, в том числе и Белоруссии, проявили польские историки[4]. Труды их, содержащие богатый фактический материал и ценные наблюдения, в значительной мере способствуют изучению истории сельского хозяйства Белоруссии эпохи феодализма.

Таким образом, аграрная история Белоруссии в целом получила известное освещение в исторической литературе. Что касается аграр-

---

[3] В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве, Москва 1958; Его же, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. I, Минск 1927; Его же, Белоруссия и Литва XV—XVI вв. Москва 1961; Д. Л. Похилевич написал серию статей по различным вопросам истории крестьян Белоруссии и Литвы и две монографии. См. Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов 1957; Его же, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в., Вильнюс 1966.

[4] T. Czacki, O litewskich i polskich prawach, t. I, Poznań 1800; t. II, Poznań 1844; Wyd. II, Kraków 1861; I. Baranowski, Epigon feudalizmu na Białej Rusi, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1909", t. III, Wilno 1910; Tenże, Trzy hrabstwa białoruskie. „Wieś i folwark", Warszawa 1914; St. Kościałkowski, Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie, „Rocznik Towarzytwa Przyjaciół Nauk", t. V, 1911—1914; St. Pawlik, Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII w., t. I, Kraków 1915; t. II, Kraków 1929; W. Wieczorek, Z dziejów ustroju rolnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII w., Poznań 1929; A. Żabko-Potopowicz, Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku siemnastym na tle ewolucji stosunków w rolnictwie, Warszawa 1929; O. Hedemann, Historia powiatu brasławskiego, Wilno 1930; H. Łowmiański, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. I, Wilno 1931; Tenże, Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795), Wilno 1935; J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.), Warszawa 1953; Tenże, Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w., Warszawa 1956; I. Kazimierski, Inwentarz pomiarowy dóbr klucza brańczyckiego na Białorusi w 1682 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Nr 2, Warszawa 1955; J. Ochmański, Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku, „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych", t. XIX — Rok 1957; Tenże, Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na Kobryńszczyźnie (koniec XV — pocz. XVII w.), „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Rok VI, Nr 3, 1958; St. Kasperczak, Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku, Poznań 1965.

ных отношений в Восточной Белоруссии, то они до сих пор остаются малоизученными. Причиной этому, как отмечали исследователи, явилось отсутствие необходимых архивных материалов. Последнее, на наш взгляд, привело также к целому ряду неправильных, ошибочных представлений об экономическом раззитии этого района Белоруссии в целом и развитии аграрных отношений в частности. Мы не можем, например, согласиться с утвердившимся в исторической литературе мнением об экономической отсталости и экономической „незрелости" Восточной Белоруссии, о „значительном отставании товарности ее поместного и крестьянского хозяйства" по сравнению с западной и центральной частями. Нельзя также признать правильным мнения о том, будто бы фольварочно-барщинная система в Белоруссии, в том числе и на востоке, в XVIII в. была господствующей системой, а барщина — доминирующей формой ренты [5].

Работан в архивах и рукописных отделах библиотек Польской Народной Республики автору удалось собрать значительное количество весьма интересного и ценного материала (инвентари феодальных владений, „люстрации", „суммариуши", инструкции, различные хозяйственные и финансовые книги, отчеты экономов, администраторов и комиссаров сплава, таможенные книги гг. Вильно, Юрборга, Динабурга, Яловска, Речицы, Минска, Борисова, жалобы крестьян („суплики"), корреспонденция магнатов, королевские привилеи и др.), относящегося, главным образом, к Восточной Белоруссии, который проливает новый свет на весь ход развития аграрной истории в этом районе [6]. Материалы эти и легли в основу данной статьи, которая ставит своей задачей осветить ряд вопросов из истории аграрных отно-

---

[5] Е. П. Шлоссберг безосновательно утверждает, что „барщина и в первой половине XVIII в. осталась доминирующей формой феодальной ренты" в Белоруссии. См. Е. П. Шлоссберг, К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII—XVIII веков. „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы", Таллин 1959, стр. 127. Ничем не доказан также неправильный вывод о том, что в белорусской деревне в XVIII в. продолжала безраздельно господствовать фольварчно-барщинная система хозяйства..." См. „История БССР", т. I, Минск 1961, стр. 205.

[6] Автор выражает глубокую признательность Директору бюро научного сотрудничества с заграницей Польской Академии наук доктору Бронисласу Луговскому, Директору Института истории ПАН проф. Тадэушу Мантейфелю, научному сотруднику Библиотеки Чарторыских в Кракове Софии Тобиашовой, Директору Архива древних актов в Варшаве доценту-доктору Михаилу Вонсовичу, Заведующему отделом рукописей Народной Библиотеки в Варшаве Завадскому и Директору Отдела документации и научной информации ПАН доценту-доктору А. Высоцкому за оказанную помощь в сборе архивных материалов и их микрофильмировании.

шений в Восточной Белоруссии, показать некоторые специфические особенности развития этих отношений во второй половине XVII и в XVIII вв., т. е. в наименее изученный период.

*

Термин „Восточная" Белоруссия давно бытует в исторической литературе. Однако, четких, общепризнанных границ ее не существует. Ввиду этого мы принимаем границы этой территории условно, примерно в пределах той части Белоруссии, которая отошла к России в результате первого раздела Речи Посполитой. Это нынешние Могилевская, значительная часть Витебской и Гомельской областей, а также, сравнительно небольшая часть, по реку Березину, Минской области. На этой территории в XVII—XVIII вв. преобладали, главным образом, великокняжеские имения (экономии и староства) и владения магнатов [7].

Значительно меньшую площадь занимали владения церкви, средней и мелкой шляхты. В связи с этим, казалось бы, что именно здесь в первую очередь должна была бы быть проведена аграрная реформа, целью которой было расширение и укрепление фольварочно-барщинной системы [8]. В действительности картина была несколько иной.

В отличие от западной и центральной части Белоруссии реформа на востоке была проведена своеобразно и с опозданием почти на полвека [9]. Своеобразие это состояло в том, что первоначально (в 1560—1561 гг.) в ряде владений, главным образом в экономиях и старостваx, было проведено „поравнение грунтов и платов" с целью уточнения крестьянских держаний, численности дымов, количества скота у кре-

[7] Могилевская экономия в 1604 г. насчитывала 6064 волоки и около 7300 домов. См. В. И. Мелешко, О феодальной ренте и развитии товарно-денежных отношений в королевских экономиях Восточной Белоруссии в конце XVI—XVIII вв. „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы", Минск 1964, стр. 221, 223; Шкловское графство в 1771 г имело свыше 3,5 тыс. волок и 3537 домов — Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV к. 1—116; Быховское графство в 1758 г. имело 1533 волоки и 1840 домов. Библиотека Чарторыских, Rkp. 4568, IV к. 320; Кричевское староство в 1747 г. — свыше 400 волок и 3609 домов. AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, к. 230; Горское графство в 1758 г. — 971 1/2 волоки и 1499 домов. — ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5161, II, Rps., л. 31—81; Чечерское староство в 1763 г. насчитывало 1283 дома. ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5179, II. Rps., л. 66; Кроме того имелись еще экономия Полоцкая, староства Пропойское, Бобруйское, Речицкое, Гомельское, Рындинское и др.

[8] Аграрная реформа в первую очередь проводилась в господарских имениях. — См. В. И. Пичета, Аграрная реформа..., стр. 291.

[9] Там же, стр. 245.

стьян, повинностей и только после этого проводилась реформа в соответствии с „Уставой" 1557 г. [10]

Отличительными здесь были и последствия этой реформы. В отличие от западной части на востоке Белоруссии аграрная реформа не смогла полностью разрушить старинное землепользование, а в ряде мест даже не затронула его. Вплоть до второй половины XVIII в. здесь можно было встретить остатки старины: службу, дворище и общинное землепользование. В Чечерском старостве, например, еще в 1754 г. подавляющее большинство хозяйств составляли службы, состоящие из сложных семей (из 737 хозяйств службы составляли 734 хозяйства или 99,5%) [11]. Помимо глав семей и женатых сыновей, которых перечисляет инвентарь, в них числилось много родственников, проживавших в одном и том же доме. Так, в Залесском войтовстве, того же старостваа, в 1754 г. в 69 оседлых крестьянских хозяйствах, кроме глав семей, проживало 132 сына и 99 родственников мужского пола, не считая женщин [12].

Целиком из служб в 1751 г. состояло Рындинское старостваа Витебского воеводства [13]. Не затронула реформа и староство Кобыльник в Оршанском повете, где крестьяне по старине „сидели" дворами на целых дымах и продолжали по-прежнему нести повинности с сохи и коня [14]. Дворища сохранились и во владениях К. Сапеги в Осьпнском войтовстве Освейской волости Полоцкого воеводства, а также в некоторых других частных имениях [15].

Весьма любопытно, что в Восточной Белоруссии аграрная реформа не повлекла за собой широкое распространение фольварочно-барщинной системы и тем более не привела к торжеству этой системы ни в XVII, ни в XVIII вв. Возникшие, как в частных, так и в королевских владениях фольварки не получили здесь широкого развития и даже в ряде мест позже были ликвидированы. Так, в Могилевской экономии, после проведения аграрной реформы, было создано лишь несколько незначительных по своим размерам фольварков [16], которые

---

[10] В. И. Пичета, Белоруссия и Литва XV—XVI вв., Москва 1961, стр. 125—129.

[11] Библиотека Оссолинских во Вроцлаве, отдел рукописей (далее Библиотека Оссолинских), д. 5170, II, лл. 20—59.

[12] Там же, лл. 20—22.

[13] АВАК, т. XXXV, стр. 1—4.

[14] Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы..., ст. 26.

[15] B. Brežgo, Latgolas inventari un generalmeresonas zem'u aproksti 1965—1784. Daugapili 1943, стр. 5—10.

[16] фольварк в Дубинках, например, имел всего лишь 3 волоки земли. ЦГАДА, ф. 389, д. 579, л. 153.

не смогли укрепиться и в 1647 г. были ликвидированы в той части экономии, которая находилась под непосредственным управлением королевской администрации [17]. Несколько небольших фольварков в XVII — первой половине XVIII в. существовало и в Шкловском графстве [18]. Они также не получили дальнейшего развития и в 1761 г. были ликвидированы [19].

Второстепенную роль фольварки играли и в старостах (Гомельском, Рогачевском, Кричевском, Чечерском) [20]. Не смогли они здесь занять господствующего положения и во второй половине XVIII в., т. е. тогда, когда на западе и в центральной части Белоруссии фольварочно-барщинная система достигла своего апогея.

Единственным видом владений, где фольварки смогли продержаться на всем протяжении рассматриваемого времени, были владения средней и мелкой шляхты. Но они, в силу незначительного удельного веса во всей экономике сельского хозяйства этого района, не играли определяющей роли в развитии аграрных отношений на востоке Белоруссии.

---

[17] ЦГАДА, ф. 389, д. 579, л. 34.

[18] В 1688 г. в трех фольварках Шкловского графства (Высокском, Чарноручском и Данковичском) высевалось 15 1/2 четвертей ржи озимой, 7 четв. ржи яровой, 2 1/2 четв. пшеницы, 7 1/4 четв. ячменя, 20 1/2 четв. овса, 1 четв. и 1 осьмина гороха, 1 четв. гречихи 1/2, „ćwiertnika" конопли.
Библиотека Чарторыских, 4474, IV, лл. 90, 110, 125, 127.

[19] Библиотека Оссолинских, д. 5168, II, л. 275; Продолжали оставаться лишь те фольварки, которые находились в держании у шляхты и других лиц. Так, еще в 1771 г. в урочище Пиковичи было два фольварка, имевших в общей сложности 9 волок и 15 моргов. „Z tych trzyma za prawem zastawnym bez osiadłości poddanych p. Alexander Borszcz mieszczanin szkłowski w sumie złp. 1852 gr 20 nadanymi w roku 1668 i podtwierdzonym w 1737 r. — włók 4 morg. 22. W tych że Pikowiczach także bez żadnej osiadłości trzymają p. Augustyn Naumowicz za prawem zastawnym w sumie talerów bitych 100, nadanym w 1751 r. ...folwark Szczeciński włok 8 morgów 10 bez osiadłości poddanych, ten folwark trzymają pp. Słobodcy mieszczanie szkłowscy za prawem zastawnym w sumie złp. 1800 nadanym w 1720 r. ...wieś Chodziewicze z folwarkiem ma chłopów 4. ...Ta wieś z folwarkiem i poddanemi trzyma za prawem zastawnym p. Jan Proszakowic, bywszy porucznik ziemiański z bracią swoją w sumie złp. 4390. — Biblioteka Czartoryskich. Rkp. 4502, IV, k. 48, 57.

[20] В Кричевском старостве в 1747 г. имелось несколько фольварков, но все они были незначительны. Так, „folwark pod zamkiem w rowie leżący dla pomieszkania gospodarzowi zamkowemu i innej wygody zamkowej"; Пахотных волок этот фольварк не имел, а лишь огороды для посева овощей. Фольварк Хотимский. „Pola oprócz ogrodów dla wygody namiestniczej ten folwark dla posiewu niema, sianożąci tylo na pustoszach koszą się dla bydła..." Фольварк Холоблинский имел всего лишь 3 волоки и 6 моргов. — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 4, 9, 17.

Чем объяснить слабое развитие фольварочной системы на востоке Белоруссии? На наш взгляд, это было обусловлено рядом обстоятельств экономического и политического характера.

В исторической литературе утвердилось мнение, что фольварки в первую очередь создавались и затем получили широкое развитие вблизи рек, которые облегчали вывоз зерна на внешний рынок. С этой точки зрения на востоке Белоруссии не было таких благоприятных условий как, например, в ее западной и центральной части (бассейн р. Буга и Немана). Но это, на наш взгляд, не главное. Отсутствие рек в Восточной Белоруссии непосредственно связывающих ее с Крулевцом и Гданьском, не мешало феодалам успешно вести торговлю в портах Прибалтики другими продуктами сельского хозяйства и промысловой деятельности, также зачастую требовавшей водных путей сообщения (вывоз пеньки, льна, конопли, поташа, леса и др.). Во-вторых, фольварочное хозяйство с зерновым и животноводческим уклоном на востоке Белоруссии могло бы с успехом реализовать свою продукцию на внутреннем рынке, имевшим большой спрос на продовольствие со стороны растущих ремесленно-торговых городов, таких как Могилев, Шклов, Витебск, Полоцк и др. [21] Поэтому объяснять слабое развитие фольварочно-барщинной системы на этой территории, главным образом, отсутствием рек, затруднявшим вывоз зерна на внешний рынок, было бы неправильно.

Более важным и на наш взгляд главным фактором, воздерживавшим феодалов от массовой организации фольварков в Восточной Белоруссии, была близость ее к Русскому государству и украинскому казачеству, куда представлялась возможность бегства крестьян при попытке обременить их барщинным трудом [22].

Нельзя не учитывать и такого обстоятельства как огромные разорения всей экономики Восточной Белоруссии войнами середины XVII и начала XVIII вв. Феодалы прекрасно понимали, что разоренное и обезлюдевшее (в среднем на 70%) [23] сельское хозяйство невозможно восстановить барщинным трудом. Необходимо было создать стимул, чтобы возвратить разошедшихся и привлечь максимум новых крестьян. Этим стимулом были денежный чинш и различные льготы, а не фольварки с ненавистной для крестьян барщиной.

---

[21] О развитии городов Белоруссии (в том числе и Восточной) см. работу З. Ю. Копысский. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI—XVII вв.), Минск 1966.

[22] Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы..., стр. 16, 17; История БССР, т. I, Минск 1961, стр. 201.

[23] J. Morzy, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Poznań 1965, tabl. 22, 23.

Следует иметь в виду также некоторую специфику развития сельского хозяйства на востоке Белоруссии. Известно, что здесь сравнительно большой удельный вес в экономике как крестьянского, так и поместного хозяйства занимали промыслы, о чем будет сказано ниже. Естественно, это несколько сужало возможность организации фольварочного хозяйства, особенно в тех владениях, в которых промысловая деятельность была развита в большей степени, а пахотной земли было мало [24].

И, наконец, последнее. Как правило, доходность существовавших в ряде владений фольварков была низкой. Иногда она не обеспечивала потребности господской администрации и челяди. Это объясняется, прежде всего, низкой производительностью барщинного труда, нежеланием крестьян аккуратно отбывать принудительные работы. Феодал убеждался в большей выгодности, даже для самого себя, денежной ренты. И не случайно только поэтому в ряде владений ранее созданные фольварки были ликвидированы, а освободившаяся земля была роздана крестьянам на денежный чинш (Могилевская экономия, Шкловское графство, Кричевское староство и др.) [25].

Таким образом, не одно, а целый комплекс обстоятельств обусловил сравнительно слабое развитие фольварочно-барщинной системы на востоке Белоруссии на протяжении XVII—XVIII вв., вплоть до воссоединения этой территории с Россией.

*

Немалый интерес представляет вопрос об экономической структуре и развитии крестьянского и поместного хозяйства в Восточной Белоруссии. По мнению В. И. Пичеты в восточных областях в XVI в. преобладали промыслы, а главным занятием населения в верхнем течении Днепра и Западной Двины была добывающая промышленность [26]. Подобной картины мы не наблюдаем в XVII и в XVIII вв. В изучаемый нами период в экономической структуре

[24] В Кричевском старостве, например, в 1747 г. было всего 440 пахотных волок (не считая прентов), а домов 3609 (в том числе в городе 342, в местечках — 246 и в селах 3021 дом). В среднем на один дом приходилось по 0,1 волоки. AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936 k. 1—230.

[25] Державца Кричевского староства кн. Радзивилл, например, в 1753 г. вынес такое распоряжение: ввиду того что „folwarki Zuje z Chłoblinem małej krescencji są i barzo mało do skarbu przynoszą profitu, a do tego namiestnika i czeladzi folwarkowej w nich dotąd miano, włościanie pryhon pełniący przykżą to niepomału, a zatym po zinwentorowaniu... grunta tych folwarków na osiadłość między ludzie rozdać, większy profit daleko do skarbu być może i poddaństwo przybędzie". ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 26.

[26] В. И. Пичета, Белоруссия и Литва XV—XVI вв., стр. 121, 124.

восточных областей характерно преобладание сельского хозяйства, хотя значительный удельный вес в ней занимали не столько добывающие, сколько перерабатывающие промыслы [27]. Был ли это перелом в пользу сельского хозяйства на рубеже конца XVI — начала XVII вв., или же такое явление имело место и в более ранний период? Нам представляется, что уже во второй половине XVI века, когда происходил некоторый рост городов на востоке Белоруссии, носивших не аграрный, а промышленный характер [28], сельское хозяйство являлось ведущей отраслью в экономической структуре этого района. Иначе не могло быть. Известно, что восток Белоруссии почти не импортировал зерна, а наоборот, некоторую часть его, хотя и незначительную поставлял на внешний рынок [29]. И если, в то же время, росли города с его ремесленным и торговым населением, являвшимся основным покупателем продуктов земледельческого труда, то естественно сельское хозяйство должно было быть развитым. „Основой всякого развитого разделения труда, осуществляющегося путем обмена товаров, является отделение города от деревни" [30].

В сельском хозяйстве на востоке Белоруссии преобладало зерновое направление. Животноводство развивалось преимущественно для своих нужд. Для иллюстрации приведем данные о состоянии животноводства в четырех фольварках Кричевского староства (См. табл. 1) [31].

Таблица 1

Фольварк	год	коровы дойные	яловицы	телята	„бугаи"	овцы	козы	свиньи	волы	лошади	гуси	куры	индюки
Михайловский	1747	5	8	4	5	48	12	44	—	4	3	4	35
Милославичи	„	3	8	2	4	—	—	8	—	3	—	—	—
Хотимский	„	3	6	2	2	24	—	17	1	2	—	—	—
Холоблин	„	4	4			20	8	15	3	—	—	—	26

[27] Особенно высокий удельный вес промыслы занимали в Кричевском и Чечерском старостве. См. в этой статье таблицу „структура доходности" отдельных владений; В Могилевской экономии еще в первой половине XVII в. сельское хозяйство, земледельческий труд являлись основным занятием крестьян. См. В. И. Мелешко, О феодальной ренте..., стр. 225.

[28] См. З. Ю. Копысский, Экономическое развитие городов..., стр. 5, 15, 56—57, 200—204.

[29] Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, л. 134.

[30] К. Маркс, Капитал, т. I, Москва 1949, стр. 360.

[31] AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 8, 11—12, 14—15, 17.

Как видно из данных, приведенных в таблице, животноводство в указанных фольварках было развито слабо. Подобная картина наблюдалась и в других господских хозяйствах [32]. Что касается крестьянских хозяйств, то данных о состоянии животноводства в них имеется весьма незначительно. Однако и по ним, а также другим источникам, характеризующим положение крестьян, можно судить, что продуктивного и в частности, крупно-рогатого скота, было немного. В том же Кричевском старостве в 1747 г. в 3010 крестьянских хозяйствах имелось 3112 голов крупного рогатого скота, т. е. в среднем на одно хозяйство приходилось по 1 корове [33].

Таблица 2

Фольварк	Год	Посевы культур в „ćwiertnikach"							
		рожь озимая	рожь яровая	овес	ячмень	гречиха	горох	пшеница	конопля
Овчынянский	1693	88	14	60	20	—	2	2	4 1/2
Овчынянский	1695	33	18	81	17 1/2	—	—	—	6 1/2
Овчынянский	1696	70	4 1/2	40	10	—	—	—	—
Овчынянский	1697	82	11 1/2	74	26 1/2	—	—	3	6
Чорноручский	1693	48	8	36	9 1/2	3	3	4 1/8	9
Городысский	1695	35	4	115	12	9	2	4	3
Городысский	1697	72	5	32	14	5	—	4	3
Зубревичский	„	10	4	20	4	—	—	4 1/2	6
Путниковский	1696	60	2	52	4	14	—	8	3
Путниковский	1697	68	2	52	4	15	—	2 1/2	—
Итого		566	73	562	121 1/2	46	7	32 1/2	41

На всем протяжении второй половины XVII и в XVIII вв. существовала 3-х польная система севооборота. Земля обрабатывалась с помощью сохи с применением железного „нарога", „лемеха" и деревянной бороны [34].

Основной культурой, судя по данным высевов в фольварках, была рожь, за ней следовали овес, ячмень, гречиха и т. д. (См. табл. 2) [35].

[32] Там же, Dział XXV, s. 1937, k. 87.

[33] Там же, Dział XXV, s. 1936, k. 1—230.

[34] Об этом свидетельствует наличие у крестьян лемехов и сох, а также изготовление Голошовской рудней наростов для нужд сельского хозяйства. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 331, 338; Библиотека Чарторыских, Ewid. 109.

[35] Библиотека Чарторыских, Ewid. 108.

Приведенные данные показывают, что основными культурами посевов в фольварках были рожь озимая, овес и ячмень. Среди остальных культур, по размерам высева, довольно большое место занимала конопля. Такая же структура посевов имела место и в крестьянском хозяйстве, о чем можно судить по количеству сдаваемой крестьянами „доли" урожая, так называемой „издольщины" [36].

Урожаи зерновых сравнительно были низкие [37] (См. табл. 3).

Таблица 3

Посевы и урожайность ржи озимой в фольварках Шкловского графства

	Название фольварка и год						
	Овчынянский 1693 г.	Чорноручский 1693 г.	Городысский 1695 г.	Овчынянский 1695 г.	Путниковский 1696 г.	Городысский 1696 г.	Овчынянский 1696 г.
Высев „ćwiertników"	88	48	35	33	60	34	70
Собрано кон	153	81	60	102	190	115	263
Умолот „ćwiertników"	161	59	52	128 1/2	176	86	156
Урожайность в „самах"	1,8	1,2	1,5	3,8	2,9	2,4	2,2

Данные таблицы об урожайности ржи озимой в фольварках Шкловского графства относятся к концу XVII в., т. е. ко времени, когда сельское хозяйство в этом владении в значительной мере было восстановлено. Однако, как видим и в этот период урожайность ее не была высокой.

Сравнительно низкие урожаи в фольварках в этот период давали и другие виды культур [38]. (См. табл. 4).

Как видно, особенно низкие урожаи падают на яровую рожь и овес. Некоторые сдвиги в сторону увеличения имели место лишь в XVIII в. Уже в первой четверти века в том же Шкловском графстве, можно было обнаружить увеличение урожайности отдельных культур. Средний урожай зерновых в фольварках графства с 1705 по 1714 гг. составил: ржи сам 2,25, овса — 2,2, ячменя — 4,3, пшеницы — 2,9, гречихи — 2,0, гороха — 4,0, конопли — 3,5 [39].

Данными об урожайности на крестьянских наделах мы, к сожалению, не располагаем. Можно лишь предположить, что она не была

[36] Там же, Ewid. 106 и 108.

[37] Там же.

[38] Там же.

[39] Библиотека Чарторыских, д. 868, IV, Gosp. лл. 2—26; д. 259, IV, лл. 11—45.

Таблица 4

Культура	Фольварк Овчинянский 1694 г.			Фольварк Чорноручский 1694 г.		
	высев „ćwiertników"	умолот „ćwiertników"	урожай в „самах"	высев „ćwiertników"	умолот „ćwiertników"	урожай в „самах"
рожь яровая	14	18	1,3	8	14	1,7
овес	60	106	1,8	36	45	1,2
ячмень	20	82	4,1	8	32	4,0
гречиха	—	—	—	3	8	2,6
пшеница	—	—	—	4 1/8	15	3,7
горох	2	6 1/2	3,2	3	5	1,6
конопля	4 1/2	13	3,0	6	28	4,6

ниже чем на господской пашне, так как феодал не имел превосходства ни в земледельческих орудиях (как правило земля феодала обрабатывалась крестьянским инвентарем), ни в качестве удобрения почвы. Тогда как крестьянин, несомненно, старался лучше обработать и удобрить свою землю.

На урожайность, как и в целом на развитии сельского хозяйства, во второй половине XVII и первой четверти XVIII вв., пагубно сказались войны середины XVII и начала XVIII вв., причинившие всей экономике тяжелый урон. В результате военных разорений резко сократилась численность населения, тысячи крестьянских дворов остались пустыми, или были сожжены, крайне мало сохранилось поголовья рабочего и продуктивного скота, не хватало инвентаря. Эти бедствия ощущались почти повсеместно и особенно там, где происходили военные действия или передвигались войска. В Шкловском графстве, например, в результате военных разорений середины XVII в. погибло только мужского пола 10804 чел., в том числе 4216 чел. — глав крестьянских семей [40]. Многие крестьянские семьи разошлись на Украину, в пределы Русского государства и в другие места [41]. Десятки сел остались пустыми, или полупустыми [42]. В Могилевской экономии количество крестьянских хозяйств к 1671 г. сократилось по сравнению

[40] Там же, ЯКр, IV, 4471, лл. 206—207.

[41] Из села Чарноруч Новый Шкловского графства в „свои края" ушли все татарские семьи, оставив пустыми 14 волок. Библиотека Чарторыских, ЯКр. IV, д. 4461, л. 86.

[42] Там же, стр. 77—203.

с 1604 г. с 5118 до 4197, а в Шкловском графстве в 1661 г. пустовало 2421 волока, т. е. 75,2% всей пахотной земли. Свыше 60% пустых крестьянских хозяйств в 1671 г. имелось в Кричевском старостве [43].

Ярким примером, характеризующим масштабы разорений войной середины XVII в. и бедственное положение крестьян может служить имение Смолевичи, состоявшее из 1 города, 2-х местечек и 16 сел [44]. (См. табл. 5).

Таблица 5

	Было перед войной	%	Разрушено, уничтожено, или ограблено	%	Осталось после войны (на 1664 г.)	%
Домов в городе	455	100	325	71,4	130	28,6
Домов в волости	1087	100	971	89,3	216	10,7
лошадей	1455	100	1296	87,6	155	12,4
волов	1590	100	1550	97,4	40	2,6
волок пустых	9				стало 362	

Как видно из данных, приведенных в таблице, крестьянское хозяйство было разорено на 80—90%. Количество пустующих волок, по сравнению с довоенным периодом, увеличилось в 40 раз. Крестьяне по существу полностью были лишены рабочего и, надо полагать, продуктивного скота. Положение крестьян в имении было крайне тяжелым, о чем сообщал Радзивиллу в 1665 г. „служебник", посланный им в Смолевичи для составления инвентаря [45]. В своем донесении „служебник" писал, что „кругом голота", в ряде сел нет ни одного крестьянина, волок не пашут, среди оставшегося населения царит страшное убожество. Должностное лицо сообщало Радзивиллу, что крестьяне доведены до нищеты, главным образом, в результате грабежа со стороны солдат шляхетского войска, которые подвергали тружеников села полному ограблению, забирая у них все, что толь-

[43] Библиотека Оссолинских, д. 243, II, лл. 19—226; В число пустующих волок в Шкловском графстве не вошли пустые волоки, находившиеся в держании, или „заставе". Библиотека Чарторыских, Rkp. IV, д. 4471, лл. 77—203; J. Morzy, Указ. Соч., стр. 107.

[44] AGAD w Warszawie, AR, Dział XXIII, teka 138, Akta ekonomiczne. Имение Смолевичи находилось в Минском воеводстве и хотя не относится к объекту нашего исследования (входило в зону центральной части Белоруссии) мы его приводим в пример лишь потому, что не располагаем достаточным количеством таких полных данных по Восточной Белоруссии.

[45] Там же.

ко попадало, даже снопы с поля, сено и последние семена [46]. Лишенные не только продовольствия, но и кормов для скота, крестьяне вынуждены были кормить, сохранившееся незначительное количество, своих коров и лошадей соломой с крыш и хворостом [47]. Подобная картина разорений наблюдалась в большинстве владений на востоке Белоруссии. Процент, например, разоренных дымов на селе составил в Полоцком воеводстве 70,1%, в Витебском — 65,2%, в Мстиславском — 69,1% [48].

В исторической литературе существует мнение, что во время войны середины XVII в. наиболее пострадали королевские и церковные (духовенства) владения, менее — шляхетские [49]. Это утверждение является правильным и для Восточной Белоруссии. Однако, если сравним размеры разорений во всех типах хозяйств и владений в разных районах Белоруссии, то заметим, что в западной и центральной части разница в них будет довольно велика. Шляхетские имения там пострадали значительно меньше, чем, например, старостинские („квартяне"), или духовенства [50]. Что касается востока Белоруссии, то следует заметить, что здесь большому разорению (значительно большему чем в центральной и западной части) [51] подверглись все типы хозяйств и владений, в том числе и шляхетские, что является характерным для данного района. В Полоцком воеводстве, например, шляхетские разоренные дымы составляли 61,7%, а старостинские — 70,1%, в Витебском соответственно — 60,7 и 65,9%, в Мстиславском — 69,0 и 69,3% [52].

Огромный ущерб нанесенный сельскому хозяйству войной на востоке Белоруссии несомненно оказал некоторое влияние на весь ход аграрных отношений в этом районе.

Процесс восстановления сельского хозяйства, в связи с господствующим положением денежной ренты и предоставлением крестья-

---

[46] Zgoła do ubostwa przyszli poddani nie tak od Moskwy jako przez żołnierza..." AGAD w Warszawie, AR, Dział XXIII, teka 138. Akta ekonomiczne.

[47] „Nawet i ostatek bydła i szkap co mają niemasz czym wyżywić, siana żadną miarą niedostaną, słomę z strzech siekając karmią i chrostem". Там же.

[48] J. Morzy, указ. соч., табл. 53.

[49] J. Rutkowski, Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku, „Kwartalnik Historyczny", R. 1916, t. XXX, nr. 3—4, s. 325.

[50] См. J. Morzy, указ. соч., табл. 53.

[51] Если в 4-х воеводствах запада и центра Великого княжества Литовского (Виленское, Новогрудское, Брестское, Минское) разорения в среднем составляли: шляхетские — 35,8%, то в трех воеводствах восточной части (Полоцкое, Витебское, Мстиславское) они составили 63,7%; старостинские соответственно 56,7 и 68,4%; в городе — 52,5 и 70%; на селе — 43,5 и 68%. Там же.

[52] Там же.

нам временных льгот, происходил довольно успешно, хотя успех этот не был повсеместным. Быстрее шло восстановление в крупных владениях: в королевских столовых экономиях, староствах и магнатских вотчинах, имевших значительно большие, по сравнению с мелкой и средней шляхтой, экономические возможности.

Как правило в этих владениях крестьянам предоставлялись некоторые льготы на определенное время, или же изменялись формы ренты в сторону более приемлемой для восстановительного периода. В Шкловском графстве, например, в 70-х годах XVII в. была ликвидирована ежегодная 10-дневная барщина. Она заменялась денежным чиншем в размере 3 злотых и 10 грошей. Натуральный оброк (куры, гуси, яйца), который ранее взимался с крестьян, имевших оседлые волоки, был также заменен денежным эквивалентом. В этом владении, как и в других, крестьяне возвращавшиеся на ранее брошенные волоки освобождались на несколько лет от несения повинностей [53]. Пустующие волоки свободно раздавались крестьянам на облегченный чинш и на 3-й сноп. Все это создавало стимул для возвращения крестьян и восстановления прежних хозяйств. Уже к концу 60-х годов были заметны некоторые сдвиги в этом направлении. Часть крестьян, которая разошлась во время войны, в связи с разорениями, возвращалась на старые места и оседала на брошенных ею волоках. В Шкловском графстве уже в 1668 г. возвратившиеся крестьяне осели на 60 волоках пахотной земли, к 1695 г. число крестьянских хозяйств возросло, по сравнению с 1668 г. с 866 до 1181, т. е. увеличилось на 315 дворов [54].

Более выгодные экономические условия для крестьян в крупных владениях в восстановительный период привлекали также новых поселенцев. В ряде владений на пустующих волоках оседали „новые" крестьяне, прибывавшие из разных мест. В том же Шкловском графстве в 1668 г. числилось 226 вновь осевших крестьянских семей („nowików") [55]. Три пустых деревни (с. Ватонь, Заболотье, Гуслище) в войтовстве Инструбецком (Могилевская экономия), в 1671 г. были заселены 70 татарскими семьями, прибывшими в экономию из Дорогобужа Смоленского воеводства. В то же время 24 татарские семьи осели в деревне Миловле Ульяновского войтовства [56].

Значительная часть крестьян брала пустующие волоки в „прием" к своему основному наделу, или же обрабатывали их „наездом". При-

[53] Библиотека Чарторыских, Rkp., 4474, IV, лл. 50—118.

[54] Библиотека Оссолинских, д. 4473, IV, лл. 125—356; Библиотека Чарторыских, Rkp., 4473, IV, лл. 1—356; Gosp. 860, IV, лл. 87—212.

[55] Библиотека Чарторыских, Rkp., IV, д. 4473, лл. 125—356.

[56] Библиотека Оссолинских, д. 243, II, лл. 216—217, 220—222.

емные волоки носили название „приемных", а обрабатываемые наездом — „наездных". Причем, „наездные" волоки в инвентарях ряда владений значатся как „новонаездные" и „старонаездные". Это показывает, что обработка пустующих волок „наездом" одними и теми же крестьянскими семьями зачастую продолжалась длительное время и становилась постоянной. В таких случаях „новонаездные" волоки превращались в „старонаездные", которые по существу ничем не отличались от волок „приемных", имевших место в большинстве владений на востоке Белоруссии. В свою очередь „старонаездные", хотя и очень медленно, переходили в волоки оседлые.

Обработка земли наездом в Восточной Белоруссии носила массовый характер и являлась самым распространенным путем восстановления сельского хозяйства во второй половине XVII в. Это особенно наглядно видно на примере Шкловского графства. В нем, с 1661 по 1695 гг., путем обработки земли наездом удалось освоить, а следовательно, и сократить пустующие волоки с 2421 до 116, т. е. на 95%. В графстве в 1688 г. насчитывалось 1402 „новонаездные" волоки и 220 волок „старонаездных". Особенно бурный рост „новонаездных" волок происходит с 1668 г. (то 116 волок в 1668 г. до 1734 — в 1693 г.). Крестьянское землепользование в графстве в 1693 г. состояло из 20% волок оседлых, 9% — „старонаездных" и 71% волок „новонаездных"[57]. Следовательно, основную часть крестьянского землепользования в конце XVII в. составляли волоки „новонаездные". И это вполне понятно. С них взимался лишь денежний чинш, размер которого в 4—5 раз был меньше чинша, уплачиваемого с волоки „старонаездной" и в 7—8 раз меньше чем чинш с волоки оседлой [58].

Итак, успехи в восстановлении сельского хозяйства к концу XVII в. были налицо. Однако, процесс этот был нарушен новыми бедствиями, которые принесла с собой Северная война. Постоянные переходы войск и реквизиции хлеба, проводимые шведами, особенно разоряли крестьянские хозяйства. Требование лошадей и другого скота, фуража, контрибуций, а также экстраординарных налогов, связанных с войной, тяжелым бременем ложились на крестьянские массы. ННищета, голод и эпидемии свирепствовали среди населения на значительной части территории Белоруссии, сея большую смертность. „Многие крестьяне вымерли, а иные ушли", отмечают источники того времени [59]. В 1712 г. только в одной Могилевской экономии насчитывалось свыше 1500 пустых волок [60]. Количество крестьян-

[57] Библиотека Чарторыских, Rkp., 4475, IV, лл. 8—119, 214.
[58] Там же, Gosp. 860, IV, лл. 65—174.
[59] ИЮМ, вып. XI, Витебск 1880, стр. 497.
[60] St. Kościałkowski, Указ. соч. стр. 36.

ских хозяйств в экономии даже по сравнению с 1671 г., сократилось на 9,6% [61]. На много уменьшилась численность крестьянских хозяйств в Шкловском графстве [62]. (См. табл. 6).

Таблица 6

Войтовство	Дымы				Ушло на Украину семей (с дымов)	%	Вымерло полностью семей (в дымах)	%	Всего вымерло чел.	% к общему числу крестьян в графстве
	Было перед войной	%	Осталось на 1709 г.	%						
Высоцкое	56		35		8		13		109	
Чорноручское	185		98		51		36		242	
Чирыцкое	60		29		15		16		98	
Старошкловское	64		50		2		12		101	
Вышковское	87		56		14		17		113	
Александрийское	74		58		7		9		72	
Белевское	61		48		6		7		54	
Голошевское	46		33		11		2		40	
Зубревичское	28		22		4		2		—	
Козловичское	160		108		30		22		549	
Шерстиславское	141		87		22		32		450	
Кищицкое	185		58		75		49		512	
Итого	1147	100	682	59,4	248	22	217	18,6	2340	29,1

Приведенные данные свидетельствуют о большой смертности во время войны (29,1%) и массовом уходе крестьян на Украину (22%). Численность крестьянских хозяйств в графстве на конец военных действий сократилась на 41%. Это несомненно большой урон нанесенный хозяйству, тем более, что оно не смогло еще полностью оправиться от первого военного разорения в середине XVII в.

Большие разорения имели место и в других владениях. В ряде сел Смолянского княжества пустующие волоки после войны составляли

[61] Библиотека Оссолинских, д. 243, II, лл. 19--226; AGAD w Warszawie Archiwum Kameralne, s. 467, k. 5--291.

[62] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział rękopisów, Mikr. Nr. 2583, k. 327.

от 20 до 60% [63]. Долгое время после войны не могло оправиться сельское хозяйство в Кричевском старостве. В нем еще в 1727 г. пустовало 38% пахотных волок [64].

Как на этот раз происходил процесс восстановления? Так же как и во второй половине XVII в., наиболее успешно он продвигался в королевских экономиях и во владениях магнатов, где крестьяне получали некоторые льготы. В Могилевской экономии, например, согласно королевской „Уставы", все вновь прибывшие или возвратившиеся после самовольного ухода крестьяне наделялись свободной землей в таком размере, в каком брались ее обработать и в то же время освобождались на несколько лет от уплаты налогов и несения некоторых повинностей [65]. И это дало неплохие результаты. В экономии за период с 1712 по 1742 гг. количество пустующих волок сократилось с 1537 до 419 [66].

В Шкловском графстве восстановительный процесс на этот раз несколько отличался от предыдущего. Прежде всего была восстановлена 10-дневная барщина, а также три ранее существовавшие фольварки. Значительно большее распространение получила раздача крестьянам пустующих волок на 3-й сноп, который мог оплачиваться и деньгами. Довольно также широко осуществлялся прием пустошей на „голый" чинш [67]. Восстановление хозяйства таким путем имело место в целом ряде владений.

Однако, наиболее характерным для Восточной Белоруссии в данный период был активный процесс освоения пустошей и новых земель, главным образом, за счет разработки лесных массивов. Процесс этот происходил двумя путями: а) освоение пустошей и новых земель крестьянами имевшими наделы; б) внутренняя колонизация.

Первый путь приводил к расширению крестьянских наделов и укреплению крестьянских хозяйств. Освоенный участок земли, за который уплачивали денежный чинш, являлся для них дополнением к основному, как правило, тяглому наделу. Второй путь, т.е. внутренняя колонизация, получивший широкое распространение, привел к увеличению численности крестьянских хозяйств в ранее существовавших поселениях и возникновению на прежних лесных массивах новых населенных пунктов. В Чечерском старостве, напри-

---

[63] Д. Л. Похилевич, Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском в XVII—XVIII веках. „Средние века", (сборник), вып. 21, Москва, 1962, стр. 149—150.

[64] AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1933/2, k. 62.

[65] Библиотека Оссолинских, д. 243, II, л. 232.

[66] AGAD w Warszawie, Archiwum Kameralne, s. 467, k. 1—313.

[67] Библиотека Чарторыских, Rkp., 4486, IV, л. 179.

мер, в течение 50 лет (с 1704 по 1754 гг.) численность крестьянских хозяйств, а также домов увеличилась в несколько раз. Если в 1704 г. во всех селах этого старостваимелось 156 крестьянских домов [68], то в 1726 г. численность их возросла до 293 [69], а в 1754 г. — до 819 [70]. За это же время в старостве, на вновь разработанных землях, появилось более десятка сел („na pniu osadzonych"), насчитывавших свыше 200 крестьянских домов (село Покоть, Будище, Шаховщина, Осов, Любинщина, Коубовка, Сапрыки, Горы-Лесище и др.) [71]

Весьма активно проходил процесс внутренней колонизации в первой половине XVIII в. в Кричевском старостве [72] (См. табл. 7).

Как видно из данных приведенных в таблице, в Кричевском старостве с 1714 по 1727 гг. появилось 40 новых сел, насчитывавших 933 дома и 3 местечка с 272 домами. Основная часть их (37 поселений) была основана в 20-е годы и лишь 6 населенных пунктов возникло в промежутке между 1714—1719 гг. Села, по численности крестьянских хозяйств в них, в большинстве своем, были большие. Из 40 населенных пунктов возникших, главным образом, в течении 8 лет только 11 насчитывали менее 15 домов, что составляет 27%. В среднем на одно село приходилось 23 дома. Это еще раз свидетельствует о сравнительно успешном развитии внутренней колонизации в этом районе.

Одним из стимулирующих факторов успеха колонизации, на наш взгляд, были „слободы". Как видно из данных таблицы № 7, основная часть „осевших" сел (60%), имела „слободы" на протяжении 10 лет и 40% — в течение 12 лет. Следовательно „вольности" для крестьян были продолжительными. Еще большими они были для нововозникших местечек. В них „оседавшие" хозяйства освобождались от повинностей на 11—15 лет.

Успеху колонизации, кроме льгот, способствовали и другие факторы. Крестьянину, принявшему лесной участок, легче было обзавестись постройками, чем на пустующих волоках. К тому же, новоразработанные почвы на первых порах давали лучший урожай. Учитывая все это крестьяне довольно охотно шли на освоение новых земель, хотя оно и требовало много усилий и тяжелого ручного труда.

Внутренняя колонизация затронула и старые села. Однако, она здесь имела меньший успех. В том же Кричевском старостве с 1714

---

[68] ИЮМ, вып. 28, Витебск, 1900, стр. 3—26.

[69] Библиотека Оссолинских, Rps., д. 5171, II, лл. 1—39; ИЮМ, вып. 28, стр. 26—89.

[70] Библиотека Оссолинских, Rps., д. 5170, II, лл. 16—63.

[71] Там же, лл. 34—46.

[72] AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1935, л. 187.

Таблица 7

Нововозникшие поселения в Кричевском старостве с 1714 по 1727 гг.

Название населенного пункта	Год основания села, местечка	Срок слободы	Год окончания слободы	Количество дымов в 1727 г.
1	2	3	4	5
1. Филипов Ручай	1727	10	1737	5
2. Вишенка	1725	10	1735	15
3. Шерейки	1722	12	1734	33
4. Валижиж	1723	12	1735	11
5. Батаев	1727	10	1737	8
6. Крапивна	1727	10	1737	3
7. Горня	1725	10	1735	26
8. Селецк	1722	12	1734	18
9. Нигова	1724	12	1736	20
10. Дубровка	1725	10	1735	18
11. Липовка	1726	10	1736	53
12. Взлоги	1725	12	1737	14
13. Суров	1723	10	1733	9
14. Соколовка	1723	12	1735	28
15. Щемелевка	1724	12	1736	27
16. Дудоровка	1723	10	1733	68
17. Переволочна	1720	10	1730	45
18. Кутаровка	1724	12	1736	9
19. Ковалево	1722	12	1734	32
20. г. Ганна	1725	15	1740	87
21. Путивель	1724	12	1736	11
22. Титовка	1724	12	1736	35
23. Гусарка	1723	12	1735	19
24. Зимница	1727	10	1737	7
25. Быховка	1724	10	1734	30
26. Свириль	1722	10	1732	22
27. Ярошовка	1722	10	1732	10
28. Козеле	1723	10	1733	31
29. Селич	1720	10	1730	35
30. Ганновка	1719	12	1731	22
31. Воронково	1726	10	1736	17
32. Борово	1723	10	1733	18
33. Дубровица	1723	12	1735	15
34. Голочовка	1722	10	1733	15
35. г. Михайлов	1714	15	1729	37
36. Крупно	1727	10	1737	8
37. Зарки	1727	10	1737	3
38. Дорогин	1725	12	1737	15
39. Гразивец	1724	12	1736	18
40. Радзивиллов	1714	13	1727	148
41. Хведотова Буда	1718	10	1728	73
42. Ледечна	1718	10	1728	43
43. Соболенка	1719	10	1729	44

по 1727 гг. в существовавших населенных пунктах „осело" лишь 37 новых крестьянских хозяйств[73]. Причиной такой низкой активности, надо полагать, были, главным образом, меньшие льготы. Продолжительность „слобод" в таких случаях составляла, как правило, от 1 года до 6 лет[74].

Освоение пустошей и новых земель, внутренняя колонизация явились одной из форм восстановления сельского хозяйства, увеличения численности населения[75], и в то же время показателем развития производительных сил в сельском хозяйстве Восточной Белоруссии.

*

Как уже отмечалось, в сельском хозяйстве на востоке Белоруссии немалый удельный вес занимали перерабатывающие промыслы. Развитию их, в некоторой мере, способствовали сами природные условия: огромные лесные пространства, наличие болотной руды и т. д. Однако, главным, что вызывало необходимость промысловой и торгово-предпринимательской деятельности феодалов, было дальнейшее развитие товарно-денежных отношений, которые, благодаря отсутствию в этом районе фольварочно-барщинной системы в ее развитой форме, а также росту городов с их ремесленно-торговым населением, развивались довольно успешно.

Особенно заметное развитие промыслов происходило в XVIII в. т.е. тогда, когда и феодальное и крестьянское хозяйство в значительной мере было втянуто в рыночные связи, стало хозяйством товарным.

Почти для всех крупных владений в Восточной Белоруссии

---

[73] Там же.

[74] Несколько позже „слободы" крестьянам предоставлялись на меньшие сроки. Инструкция Радзивилла от 1747 г. для губернатора Кричевского староства гласила — „Powracającym do starostwa poddanym, jeżeli do gotowych budynków i zasiewu przychodzi dać słobody od wszelkiej powinności służebnej do roku, aby doczekał chleba, a gdy na grunt takowy powróci co budynku mało choć grunt zasiany, dać mu wolności do zabudowania się i rozstrzebienia pól lat 2; a jeżeli na takowym gruncie osiada co żadnego nie ma zabudowania i zasiewu, pozwolić wolności na lat 3, albo 4, słobody zaś zawodząc w lasach daje się wolności lat 6 ad summum dziesięć". Там же, s. 1936, k. 237.

[75] В Кричевском старостве численность дымов в 1694 г. составляла 1211, в 1723 г. — 1528, в 1727 г. — 1900, в 1747 г. 3609; в Шкловском графстве с 1709 по 1771 гг. численность крестьянских дымов увеличилась с 682 до 2601 — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1933/II, k. 18, 62; s. 1932, k. 42, 184; s. 1928, k. 111, 112; s. 1936, k. 1, 230; Biblioteka Narodowa w Warszawie. Oddział rękopisów, Mikr. 2503, k. 327; Biblioteka Czartoryskich, Rkp., 4502, IV, k. 29—116.

в XVIII в. промыслово-предпринимательская деятельность являлась одним из важных источников дохода (См. табл. 8) [76].

Как видно из приведенных данных, в ряде владений (Чечерское, Гомельское староство) доход от аренды корчем и торгово-предпринимательской деятельности составлял более половины общего дохода этих хозяйств. В остальных владениях удельный вес его также был велик.

Таблица 8

Название владения	Год	Доход владения					
		Общий	%	От чинша и других повинностей	%	От аренды корчем и торгово-промысловой деятельности	%
Шкловское графство	1693	60169 злотых	100	33921 злотых	56,4	26248 злотых	43,6
Могилевская экономия	1742	110777 тынфов	100	68952 тынфов	62,3	41825 тынфов	37,7
Чечерское староство	1754	30531 злотых	100	10359 злотых	33,0	201723 злотых	67,0
Гомельское староство	1771	156781 злотых	100	76190 злотых	48,6	80591 злотых	51,4

Наиболее широко были развиты лесные промыслы. Они включали в себя заготовку товарного леса, лесоматериалов и продуктов переработки древесины, главным образом поташа и ордаша. Продукция эта шла в основном на экспорт по Западной Двине в Ригу и по Неману — в Крулевец, где на нее был большой спрос [77].

На промыслах в Восточной Белоруссии, ввиду слабого развития фольварочно-барщинной системы в этом районе, широкое применение получил свободный наем. В Чечерском старостве, например, в XVIII в. основные работы по производству поташа и ордаша выполняли мастер и паробки, работавшие по вольному найму. За свой труд они получали „ординарий" и денежную плату, согласно договору [78]. Только денежную плату, также согласно договору, получали

[76] Библиотека Чарторыских, д. 4475, IV, л. 214; Библиотека Оссолинских, д. 5168, II, л. 261; д. 5170, II, л. 62; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5180, л. 68; AGAD w Warszawie, Archiwum Kameralne, s. 467, k. 284—290.

[77] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5184, II, лл. 17—18; д. 5180, II, л. 67.

[78] Там же, Rps., 5184, II, лл. 17—20.

бондари, работавшие на поташных предприятиях. Для них даже предусматривались расценки, по которым получали плату за изготовление новой посуды (кадок, фас, черпаков, „цебров" и др.) [79]. Работы, связанные с кузнечным делом, выполняли кузнецы за деньги. За счет принудительного найма производился лишь подвоз золы к поташне. Однако, и в этом виде работ, наряду с принудительным, применялся свободный наем. Возчики, работавшие по свободному найму, получали несколько бо́льшую плату [80]. В порядке повинности крестьяне обязаны были лишь подвозить дрова на предприятия.

Общий надзор за работой, учет труда и готовой продукции осуществлял писарь „поташовы", который в своей деятельности руководствовался специальной инструкцией, выработанной владельцем предприятия, т. е. магнатом. За свой труд писарь получал от хозяина „ординарий" и денежную плату. Весь расчет с наемными людьми производил эконом графства, согласно договорам (с мастером, паробками, бондарями), или согласно нормы выработки по существовавшим расценкам (с возчиками, будниками, кузнецами и др.) [81].

Особенно больших размеров производство поташа достигло в Кричевском старостве. В 1747 г. в нем было 7 действующих предприятий („буд"), на которых было занято свыше 360 специалистов (будников, корытников, бондарей, кузнецов и др.) [82]. Каждая „буда" в старостве была укомплектована определенным количеством людей, знакомых с этим производством, а также инструментом, рабочим и продуктивным скотом, спецодеждой (См. табл. 9) [83].

Как видно из данных приведенных в таблице, на каждой „буде" работало по 50 чел. специалистов поташного производства. В это число входило 44 будника и 6 корытников. Кроме того, на всех „будах" имелось по одному бондарю и кузнецу, выполнявших необходимые работы по изготовлению и ремонту инструментов, телег, колес, различной деревянной посуды и тары. Самым опытным специалистом поташного дела был „поливач", от степени квалификации и умения которого зависело качество поташа [84]. Надзор за работой и учет ее осуществляли „наместники" 3-х существовавших фольварков и Кричевского замка, писарь и атаманы. В штат „буды" входил также казначей („шафаж") [85].

---

[79] Там же, д. 5184, II, л. 18.
[80] Там же, л. 12.
[81] Там же, лл. 17—20.
[82] AGAD w Warszawie, Ar. Dział XXV, s. 1936, лл. 12—13.
[83] Там же.
[84] Там же, л. 240.
[85] Там же, л. 242.

Таблица 9

Обеспеченность „буд" в Кричевском старостве в 1747 г.

Название „буды"	волы	коровы	лошади	топоры „будницкие"	крюки железные	„Rydel hartowy"	Ножи „будницкие"	клепки	рукавицы (пар)	матерки (штук)	будники	кузнецы	бондари
1. Брацковицкая	10	2	—	50	1	1	20	20	105	80	50	1	1
2. Папротная	—	2	1	50	1	1	20	20	95	35	50	1	1
3. Паньковская	—	1	2	50	1	1	20	20	95	36	50	1	1
4. Боханьская	—	1	1	50	1	1	20	20	75	40	50	1	1
5. Высоцкая	1	2	—	50	1	1	20	20	—	—	50	1	1
6. Горысиньская	—	3	2	50	1	1	20	20	76	49	50	1	1
7. Журковская	—	2	1	50	1	1	20	20	—	—	50	1	1
Итого	11	13	7	350	7	7	140	140	448	240	350	7	7

Организация труда в „будах" была довольно четкой, а сам труд — дифференцирован. Каждый работающий в них имел определенный вид и объем работы, который выполнялся в определенное время [86]. Как правило, весь процесс по производству поташа, учитывая и подготовительные работы, длился с 8 марта по 25 декабря каждого года [87].

В „будах" Кричевского староства в XVIII в. все работы, связанные с производством поташа, выполнялись вольнонаемным трудом [88]. Даже второстепенные работы, такие как заготовка леса на золу, подвоз клепки и золы к будам, производились за счет свободного найма. Правда, до 40-х годов часть работ выполнялась крестьянами в счет барщины. Однако, по-видимому, предпринимателю невыгодным был барщинный труд и он заменил его денежной суммой в размере 1500 талеров, которую крестьяне ежегодно обязаны были вносить в кассу

[86] Каждый будник обязан был ежедневно приготовить („wypalić") 1 „лаштовку" золы и сделать 1 1/2 копы клепки. Причем клепка должна была быть 7 пядзей в длину и приготовлена из толстого дерева. Все это через каждые две недели будник сдавал казначею („szafarzu") и атаману, которые сразу же выдавали соответствующий ординарий. Корытник, во время приготовления поташа, спускал луг с печей, а в остальное время, как и будник, приготовливал клепки и золу. Кузнец делал, все необходимое для „буд" из железа. Колесник ремонтировал старые и делал новые телеги. Поливач, во время приготовления поташа, поливал „ługiem, aby płomień z klepki nie wybuchał i materia z popiołu i ługu zbierała się na spodzie". — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 240—242.

[87] Там же, л. 240.

[88] Там же, л. 241.

староства [89]. Эти средства и шли на наем рабочей силы в поташном производстве, главным образом, для заготовки клепки, золы и подвоза их к „будам".

Будники, которых в старостве было более 350 чел., как правило, не были связанные с сельским хозяйством и жили только за счет постоянных заработков [90]. Являясь свободными людьми, они работали только на договорных началах, заключая контракты с феодалом — предпринимателем. Причем, феодал был заинтересован, чтобы будник как специалист и независимый от него человек не уходил из владения и тогда, когда был перерыв в работе „буд", для чего стремился заключать договор с ним на целый год [91]. С этой же целью феодал старался наделить будника землей и таким образом закрепить его в своем владении [92]. В летнее время, когда была бо́льшая возможность для заработков в других местах, феодал боясь ухода будников из „буд" предписывал своей администрации хорошо обеспечивать их ординарием [93].

Оплата труда в „будах" была неодинаковой. Часть специалистов получала только деньги, или только ординарий, а часть — и то и дру-

---

[89] Сумма 1500 талеров, вносимая ежегодно крестьянами в кассу старостваза отмену барщины, соответствовала наличию „буд" и могла меняться в сторону уменьшения при сокращении количества поташных заводов („буд"). „Do wywozu klepki na najemników z woli pańskiej i też z dobrowolnym włości submitowaniem się, miot postanowiony annuatim 1500 talarów annuatim, poki bud siedem trwać będą; a zaś tak mniej ich będzie diminacja i tej summy ma być iuxta. Oblęqvintiam uniwersału pańskiego włości danego; a to aby pryhonu do bud niesłużyli, do wywozu klepki i popiołów, także rąbania i palenia", так гласит „Instruktarz budny" 1747 г. — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 241.

[90] В 1747 г. в селе Гаврилинка проживало 17 семей будников и только у одной семьи была корова и лошадь. Надел их состоял из 1/42 волоки пустоши; в слободе Деревец — 8 будников и все без надела; в селе Папротна из 10 новоосевших будников только один имел корову; в селе Брацковичи — будник Грыпко Цапун ничего не имеет кроме дыма и т. д. — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 114, 119, 123—127.

[91] „Najlepiej będzie sposób do sprowadzenia, aby budnicy zmawiali się na cały rok tak, jak to parobcy, zapisując się do rejestru gubernatorskiego z przydaniem ręki iż dotrwać powinien rok cały wiernie jak budnikowi poczciwemu należy". Там же, л. 238.

[92] В слободе Высокая Буда в 1747 году „осели" 5 будников. Один из них Иван Овчинник числился как „osadczy", а остальные „uczestnicy". Всем им предписывалось — „ten osadczy z uczestnikami mają ludzi zbierać do osiadłości nie z starożyłów ze wsiów na słobodę kwapiących się, ale z bobylów, budników i obcych ludzi". — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 84.

[93] Один из параграфов „Instruktarza budnego" 1747 г. обязывал губернатора старостваа чтобы „latem gdy czas robocizny w daczach ich (речь идет о будниках — В. М.); kontentować trzeba doskonale, aby w zarobki kwapiąc bud nie odbiegali". Там же, л. 238.

Таблица 10

Будник		Корытник		Колесник		Бондарь		Поливач		Кузнец		Атаман		Казначей („szafarz")	
Заработная плата за сезон (злотых польских)															
зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.
113	$3^{1}/_{12}$	132	$9^{25}/_{84}$	87	6	62	14	327	$4^{1}/_{6}$	99	6	139	15	234	11

гое [49]. Размер заработной платы в Кричевском старостве в 1774 году в переводе на деньги выглядел следующим образом (См. табл. 10) [95]. Весь расход феодала на одну „буду" в год составлял 8 820 злотых польских и 14 гр. [96]

Как видно из таблицы, наиболее ценился труд „поливача". Это объясняется сложностью выполняемой им операции, требующей вы-

[94] „Budnik bierze na rok żyta osmuch budnych 13, czyniący garcy 68, czyni na miarę targową krzyczewską (która ma w sobie garcy 116) osmuch 7, garcy 75, a osmucha po zł. 8 = zł. 63 gr. 4 1/2: temuż budnikowi jarzyny osmuch 3, garcy 95 1/2 po złp. 6 gr. 10 = zł. 24 gr. 9 1/4; temuż kantar 1 funtów 20 sadła, w kantarze funtów 40, a kantar po zł. 8 = złp. 12; temuż kantarów 22 soli, a kantar po zł. 4 gr. 17 = zł. 12 g. 11 1/3; temuż magierka 1 = gr. 12 2/3; temuż rękawice szostaków 2 = gr. 251/3: summa na rok na 1 budnika złp. 113 gr. 3 1/12; Dacza 1 korytnika — żyta od 18 paków po garncy 8 1/2 uczyni osmuch 1, garcy 37 po zł. 8 = złp. 13 gr. 16 1/2, za 18 funtów sadła po gr. 6 = złp. 3 gr. 18, za 18 funtów soli po gr. 3 3/7 = złp. 2 gr. 1 5/7; summa na 1 korytnika na rok złp. 19 gr. 6 3/14. Każdemu korytnikowi nad daczy rękawic par 6 po szostaków 2 uczyni złp. 5 gr. 2; koleśnikowi na rok pieniędzmi rubli 12 po tynfów 5 2/3 gr. 3 2/3 uczyni złp. 87 gr. 6: Bednarzowi na rok rubli 13 zł. 5. W tym roku (1747 r. — B. M.) wyrobiono fas 26 po 5 szost. = złp. 54 gr. 26; temuż za naczynie złp. 7 gr. 18. Summa 1 bednarzowi złp. 62 gr. 14; kowalowi na rok rubli 12 = złp. 87 gr. 6; żyta osmuchę = złp. 8, sadła funtów 20 = złp. 4. Summa kowalowi złp. 99 gr. 6; Atamanowi ordynaria złp. 139 gr. 15: szafarzowi ordynaria złp. 234 gr. 11; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1937, k. 1—4.

[95] Кроме указанной заработной платы корытники, будники, поливачи, кузнецы и бондари получали спецодежду. Там же.

[96] В Кричевском старостве, расположенном на востоке Белоруссии и находившемся в XVIII в. в пожизненном держании у князей Радзивиллов, в середине XVIII в. имелось 7 буд. Общий расход на них в 1744 г. выносил 61743 злотых польских, что составляло 45% всего дохода этого владения в 1747 году. Это свидетельство того, что феодал вкладывал огромные средства в развитие своего хозяйства. В связи с этим, вряд ли можно согласиться с утверждением П. Г. Козловского о том, что „магнаты воздерживались от вложения средств в свои восточные владения." См. П. Г. Козловский. Крестьянское хозяйство и положение крестьян в магнатских вотчинах Белоруссии во второй половине XVII и в XVIII в. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук), Минск 1965, стр. 9.

сокой квалификации и большого мастерства. Лучше чем кузнецы и бондари зарабатывали „будники" и „корытники". Однако заработная плата и тех и других в иные годы могла колебаться в сторону увеличения или уменьшения, так как труд их, в основном, был сдельный.

Приведенные данные о поташном производстве свидетельствуют не только о применении найма, в том числе и свободного, но и о разделении труда в этой промысловой отрасли. Они же определяют и степень товарности господского хозяйства, показывают предпринимательский характер деятельности феодалов. В данном случае феодал явно выступает в роли предпринимателя. Он создает предприятие, организует на нем процесс производства в значительной мере на вольнонаемном труде, сам руководит этим процессом, стремясь получить максимальные доходы от реализации промысловой продукции на внешнем рынке.

Кроме производства поташа на востоке Белоруссии известное развитие получили и другие виды промыслов. В ряде крупных владений, особенно на юго-востоке (Чечерское, Речицкое и Гомельское староства) в XVIII в. распространены были железорудные промыслы. В одном только Гомельском старостве в 1771 г. имелось 7 „руден" с плавильными печами и кузницами, в которых производилась выплавка железа и изготовлялись различные металлические изделия, в том числе и сельскохозяйственный инвентарь [97]. Четыре действующих „рудни" в 1763 г. было в Чечерском старостве и т. д. [98].

Железорудный промысел приносил немалый доход феодалам [99]. И не удивительно, что они проявляли большой интерес к развитию этого вида предпринимательства [100]. Феодалы стремились обеспечить „рудни" всем необходимым инвентарем, по мере необходимости производили ремонт его, заменяли новым более совершенным.

Характерно, что уже в первой половине XVIII в. на более круп-

---

[97] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5180, II, л. 54.

[98] Там же, Rps. 5178, II, л. 7.

[99] В Чечерском старостве доход от аренды 5 „руден" в 1754 г. составил 57% дохода от чинша в этом владении. В 1771 г. 7 „руден" в Гомельском старостве, согласно контракту, дали 6362 злотых дохода. — Библиотека Оссолинских, д. 5170, II, л. 62; Rps. 5180, II, л. 67.

[100] В 1747 г. в селе Рудня (Кричевское староство) было 7 хозяйств „рудников", имевших земельные наделы. Они освобождались от сдачи „miarki zboża", которую обязаны были давать все остальные крестьянские хозяйства за отмену барщинного труда на „будах поташовых", только лишь потому, чтобы не покидали „рудни". „Miarki zboża nie nakładają się z reflexyi aby rudni nie opuścili, skąd by większy urósł dochód skarbowi, jak pożytek z miarek" — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, л. 78.

ных железорудных предприятиях применялась некоторая механизация трудоемких процессов. В „рудни" в войтовстве Полевым („Polowym") в 1747 г., например, при помощи 3-х водяных колес приводились в движение два больших („potężnych") кузнечных меха и тяжелый молот, механически поднимавшийся и опускавшийся на наковальню [101]. Несомненно, что механизация труда способствовала повышению производительности труда и являлась показателем дальнейшего развития производительных сил.

Таблица 11

Обеспечение землей и тягловой силой „рудников" села Голошовка (Шкловское графство) в 1771 г.

Фамилия „рудника"	Количество домов	Земельный надел (волок)	Состав семьи		Количество скота	
			муж.	жен.	лошади	волы
Хомка Коротки	1	2	4	5	3	7
Тимох Дружонок	1	1	4	2	3	2
Терех Коротки	1	3/4	2	2	1	1
Нестер Грышков	1	1	5	5	3	3
Денис Бабака	1	1	4	5	3	2
Кузьма Алексеев	1	1	6	6	2	5
Итого	6	6 3/4	25	25	15	20

В железорудных промыслах также применялся свободный наем. Здесь, как и в поташном производстве, имелись люди, не связанные с сельским хозяйством, для которых труд на „руднях" был основным видом занятий и, возможно, единственным источником существования [102]. В то же время часть „рудников" и, как нам представляется, довольно значительная, если не основная, была одновременно связана с сельским хозяйством. Отдельные „рудники" имели большие

[101] „Rudnia w wojtowstwie Polowym do arędy należąca, drzewa okrągłego dranią kryta, wrot do niej 2 dranionych nowej cale reparacji potrzebuje z fundamentu, koł gonczych w niej 3 do miechów 2, do młota 1, w niej narzędzie skarbowe, mianowicie: miechów potężnych — 4, kowadło 1, młot nad nim co koło podnosi — 1, młotków mniejszych co lemiesze kuje — 2, kleszcze do kowalskich podobne — 3, kleszcze okrągłowate, co płytę żelazną przenosi i obraca na kowadle duże — 1, resznia spora tępa na końcu — 1, łopatka żelazna co węgle z piecka wygrzeba — 1, toporek w kształt młotka, koniec płaski co płytę rozcina na pół — 1; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, л. 6.

[102] ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, л. 98; ЛНБМК, Rps. 5184, II, лл. 163—174.

наделы (1/2—2 волоки), неплохо были обеспечены тягловой силой (см. табл. 11) [103].

Как видно из приведенных данных, в селе Голошовка все хозяйства „рудников" были в достаточной мере обеспечены и землей и рабочим скотом. В среднем на одно хозяйство приходилось по 1,1 волоки и по 4 упряжки (по 2,5 лошади и 3,3 вола). Надо полагать, что для них занятие „рудным" делом было дополнительным, а не основным источником дохода.

В отличие от „буд", производственным процессом которых, в основном, руководил сам феодал (через своих „наместников и других лиц), „рудни", как правило, сдавались в аренду вместе с принадлежившим им инвентарем. Причем, аренда была двоякого рода. В одних случаях арендаторами выступали непосредственные производители, мастера железорудного дела. Согласно договору они вели все расчеты с владельцем предприятия, а весь производственный процесс организовали сами. В стоимость аренды обычно входил и земельный надел, которым пользовались арендаторы. Около села Лопатки (имение Тересполь Витебского воев.) арендатором рудни в 1729 г. был Никон Гром. Он вместе с сыновьями и „швагром", также рудниками „сидел на службе" и за все вместе уплачивал 350 злотых аренды в год. Других повинностей не нес [104].

В иных случаях „рудни" сдавались феодалами в аренду т.н. главным арендаторам, которые, как правило, арендовали несколько, а то и все промысловые предприятия и заведения в данном владении. Они и вели с феодалом все расчеты, связанные с арендой. Однако, непосредственного участия в производственном процессе не принимали. Главные арендаторы в свою очередь сдавали эти „рудни" в аренду сельским („волостянским") арендаторам, которые, обычно, являлись специалистами железорудного дела, т. е. были „рудниками". Такая практика например имела место в XVIII в. в Чечерском старостве, где железорудный и другие промыслы получили значительное развитие. Рудни в нем, как правило, были хорошо оборудованы, вокруг них имелось специальное жилье для „рудников" [105]. Надо полагать, что в них жили „рудники", промысловый труд для которых был основным видом занятий. В то же время, в ряде сел староства, осо-

---

[103] Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, л. 83.

[104] ЛНБМК, ф. Оссолинских, Rkp. 5184, II, лл. 91—92.

[105] „Wieś Budzicze, w tej wsi rudnia z należytym pomieszczeniem dla osobna wyznaczonych chat pięciu rudnickich ze wszelkiemi przynależnościami". „Wieś Rudnia, w tej wsi rudnia swoimi zawodami należycie i z pomieszkaniem chat rudnickich zabudowana". Там же, д. 5179, II, лл. 7, 61.

бенно, где была песчаная земля, крестьяне, наряду с земледелием, занимались рудным „мастерством" [106].

На протяжении XVIII в. во многих магнатских вотчинах и старостве появились и другие промысловые предприятия. В селах Чечерского, Гомельского, Речицкого староства, Шкловского, Быховского графств и других владениях действовали кирпичные, известковые, лесопильные, смолокуренные, стекольные заводы, сукновальни („фолюши"). В отдельных селах имелось даже по несколько предприятий. В селе Стаубуны (Чечерское староство) в начале 70-х годов XVIII в. было 3 действующих известковых завода.

Рост товарности крестьянского и поместного хозяйства в XVIII в. привел к возникновению в крупных владениях ряда предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья. К ним, прежде всего, следует отнести маслобойни („olejarni"), винокурни, предприятия по переработке пеньки и др. Наиболее широкое развитие получили предприятия по производству растительного масла. Только в Кричевском старостве в середине XVIII в. было 7 действующих маслобоен [107].

Известный интерес представляет организация труда на этих пищевых предприятиях. Сырье, в данном случае конопля и льно-семя, поступало сюда, главным образом, от крестьян в счет чинша и в виде закупа, производимого по рыночным ценам [108].

В маслодельном, так же как и в поташном производстве, широко применялся свободный наем со сдельной оплатой труда. Маслобойщики получали денежную заработную плату, а не ординарий. Причем феодал-владелец предприятия изыскивал различные пути воздействия на „наемника", с целью повышения выработки продукции, увеличения производительности труда. Этому, в частности, была подчинена и система оплаты труда маслобойщика. Размер заработной платы его зависел не только от количества произведенного масла

---

[106] „Wieś Rudnia Molinska, grunt piaszczany. Chłopi, obywatele tej Rudni srzednie majętni, którzy przy zarobionym gruncie bawią się majsterstwem rudnickim, z ich sobie wynajdują. W tym siele rudni 2, stara i nowa z swoimi zawodami i z pomieszkaniem chat rudnickich należycie zbudowane". ЛНБМК, ф. Оссолинских, Rkp. 11, л. 174.

[107] ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, лл. 44—46.

[108] Там же; Инструкция Кричевского староства 1747 г. указывала, чтобы: „targi do miast swoich arędarze chłopom z towarami niech jeździć nie bronią, a jeżeli arędarz cenę co po miastach chce płacić z lepszym poddanego, a arendarz bliżej do skupowania towarów, jak kto obcy", — AGAD w Warszawie, AR. Dział XXV, s. 1936, k. 236. В „Uniwersale" Радзивилла от 14 марта 1764 г. относительно закупки семя льняного, „талек" и других товаров у крестьян комиссарами и его людьми указывалось, чтобы платили ceną jak po wszystkich targach". Там же, Dział XXIX, s. 28.

вообще [109], но и от выработки определенного количества данной продукции с каждой весовой единицы сырья. С этой целью производилась так называемая „проба", которая давала возможность определить максимальную выработку масла с определенной весовой единицы сырья [110]. Данные „пробы" являлись обязательной нормой для маслобойщика и понижение ее влекло уменьшение размера заработанной платы. Владелец предприятия при окончательном расчете всегда удерживал стоимость недостающего количества, предусмотренного „пробой", продукта, о чем свидетельствуют данные по 7 маслобойням Кричевского староства, составленные в мае 1753 г. (См. табл. 12).

Данные, приведенные в таблице, отражают объем произведенных работ, систему и размер оплаты труда на предприятиях по производству растительного масла в Кричевском староствe. К сожалению, документ не позволяет определить за какое время выполнен весь этот объем работ. Поскольку дата его составления относится к маю месяцу, то можно лишь предположить, что весь процесс по переработке указанного количества конопли длился 6—8 месяцев, т. е. с момента получения сырья нового урожая осенью 1752 г. и до мая 1753 года [111].

Как можно заключить из данных таблицы, норма „пробы" на всех маслобойнях была весьма высокой, ибо почти все из указанных предприятий не смогли дать требуемого количества масла. Все это отразилось на заработанной плате наемного работника, из которой были произведены значительные вычеты. Такая система оплаты труда является ни чем иным как новым проявлением усиления феодальной эксплуатации.

Анализируя приведенные нами данные, касающиеся перерабатывающих промысловых предприятий на востоке Белоруссии в XVIII в. („буды", маслобойни и в некоторой мере „рудни") следует отметить, что организация труда на них явно не совпадает с тем, что знали предприятия феодалов в более ранний период. Прежде всего перед нами предприятие для которого наемный труд „рабочего" не эпизод, а основа всего процесса производства („буды", маслобойни). Характерное нарушение феодальной традиции обнаруживает и сам исходный момент — приобретение сырья для предприятия. Здесь почти нет известного прежде принципа обеспечения сырьем исключительно за счет оброчных поставок крепостных крестьян. В рассматриваемых нами предприятиях обеспечение сырьем производится в значитель-

---

[109] За 100 кварт „выбитого" масла — 9 зл. и 6 гр. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, лл. 44—46.

[110] Там же.

[111] Там же.

Таблица 12

Наименование маслобойни	Принято конопли		Ожидаемый (расчетный) выход (кварт)	Фактический выход	Не додано масла (кварт)	Причиталось за выработанное масло		Удержано за недостающее масло		Причитается к выплате	
	осьмух	кварт				зл.	гр.	зл.	гр.	зл.	гр.
Венжинская	337	—	7489	7311 1/2	177 1/2	672	19 1/2	57	18	615	1 1/2
Геронимская	253	2	5633 1/2	5582	51 1/2	513	18	16	19	496	28 1/2
Голочовская	44	3	994 1/2	977	17 1/2	89	27	5	12	84	27
Дубровская	45	1	1000	562	438	51	21 1/2	141	22 1/2	—90*	1 1/2
Козельская	97	—	2155 1/2	1464 1/2	691	134	22 1/2	224	3	—89*	11 1/2
Гумницкая	29	3	666 1/2	702	—	64	18	—	—	77**	6
Хотимская	158	—	3511 1/2	3318 1/2	193	305	9	62	16 1/2	242	22 1/2
	965	1	21450 1/2	19917 1/2	1568 1/2	1833	15 1/2	503	1	1516	25 1/2

* Эту сумму маслобойщики должны внести в кассу старосства за недоданное масло.

** Причитается к выплате больше чем положено за 660½ кварты масла потому, что ими дополнительно было „выбито" 40⅓ кварт масла из своей конопли.

ной мере посредством рыночных закупок. Уже на этой стадии организации производства феодал-владелец предприятия явно ищет средства и пути за пределами прошлой традиции, все более напоминая предпринимателя.

*

Отсутствие фольварочно-барщинной системы в ее развитой форме и распространение денежной ренты в Восточной Белоруссии в XVII—XVIII вв. способствовали усилению рыночных связей крестьянского и поместного хозяйства. Необходимость уплаты чинша и других повинностей, которые все чаще заменялись денежным эквивалентом, толкали крестьянина на связь с рынком, являлась „важным фактором развития обмена" [112]. На местном рынке он вынужден был реализовать часть продукции земледельческого труда, даже в том случае, если и не было излишков. Многие документы отражают крестьянскую торговлю, главным образом, зерном, пенькой, конопле́й, льно-семем, медом, скотом и мясными продуктами, хотя торговля эта в целом ряде владений была несколько ограничена [113].

Более широко она была развита в королевских экономиях и тех магнатских владениях, в которых барщинный труд или совсем отсутствовал, или занимал подчиненное положение. В Могилевской экономии, например, в XVII—XVIII вв. товарно-денежные отношения в деревне непрерывно расширялись, усиливались ее связи с городом. Пользуясь сравнительно большей хозяйственной самостоятельностью, а также свободной торговлей (за плату), правом заниматься промыслами, крестьяне экономии в значительной степени были связаны с торгами не только близлежащих местечек, но и крупного ремесленно-торгового центра Восточной Белоруссии г. Могилева. На могилевский рынок крестьяне экономии привозили зерно, пеньку, лен, мясо, сало, мед, рыбу, топленое сало, овощи, хмель, воск, бондарные изделия, глиняную посуду, золу, невыделанные кожи и др. Пенька и лен в массовом количестве скупались городскими и сельскими скуп-

---

[112] В. И. Ленин, Соч., т. 3, стр. 548.

[113] Универсал кн. Михаила Казимира Радзивилла 1755 г. по поводу крестьянской торговли в Копысском графстве гласил следующее: „Wszem wobec i każdemu z osobna... także całemu poddaństwu, do tegoż Hrabstwa należącemu, zakazuje się pod surową karą i winą talarów 50, aby towarów swoich jako to piękl, siemienia lnianego i konopnego do obcych miast i targów nie wywozili, nie przedawali, jak tylko w mieście Kopysi i Romanowie". AGAD w Warszawie, AR, Dział XXIII, teka 34; О торговле крестьян продуктами сельского хозяйства см. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 58; AGAD w Warszawie, AR, Dział XX, s. 31, pudło 2; s. 8, pudło 1.

щиками также непосредственно на селе [114]. Весьма оживленно велась торговля в Могилеве во время еженедельных торгов, на которые съезжались крестьяне многих не только окрестных, но и отдаленных сел. Из Могилева в деревни экономии поступали, главным образом, изделия городских ремесленников: обувь, меха, одежда, металлические и другие изделия, а также, дешевые привозные товары (полотно, уголки, булавки, сельдь и пр.) [115].

Тесные связи с рынком во второй половине XVII и в XVIII вв. поддерживали феодалы. Предметом продажи их на внутреннем рынке было, главным образом, зерно (рожь, ячмень, овес, гречиха) [116]. Из хозяйств, имевших фольварки, на рынок поступала некоторая часть животноводческих продуктов, огородина, скот [117]. Владения, менее связанные с внешним рынком, продавали на местных торгах также пеньку, лен, льно-семя, коноплю, кожи [118]. На внутренний рынок феодалы поставляли продукцию некоторых промысловых предприятий и заведений (винокурен, броварен, пивоварен, руден, лесопильных и кирпичных заводов и др.) [119].

Широкие торговые связи магнатские хозяйства Восточной Белоруссии поддерживали с внешним рынком. Однако, в отличие от западных и центральных районов Белоруссии, владельцы имений в восточной ее части экспортировали преимущественно не зерно, а продукцию перерабатывающих лесных промыслов (поташ, частично ордан), а также пеньку, лен, растительное масло, коноплю [120]. Зерно вывозилось значительно реже и, сравнительно, в небольших размерах. Большими партиями на экспорт шли лес и лесоматериалы.

Внешнеторговые связи поместного хозяйства охватывали, главным образом, прибалтийские города Ригу и Крулевец. Часть товаров вывозилась в Вильно и Гданьск [121].

---

[114] ИЮМ, выпуск X, стр. 189, 381; вып. XXXII, стр. 86; „Беларускі архіў", т. I, Мінск, 1927, стр. 118—122, 129, 131.

[115] АВАК, т. XXXIX, стр. 401, 557; ИЮМ, вып. VIII, стр. 378; ЦГИА БССР, ф. 517, оп. I, д. 16, л. 305.

[116] Библиотека Чарторыских, Ewid. 106; Rkp. 4479, IV, k. 3—43.

[117] Библиотека Чарторыских, Ewid. 108.

[118] Там же.

[119] Библиотека Чарторыских, Gosp. д. 866, IV, лл. 4, 12, 16; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5163, II, л. 126; Библиотека Оссолинских, д. 5168, II, л. 275.

[120] Rejestr cła jkm. starego i staroruskiego komory Wileńskiej 1708 i 1709 r.; Rejestr komory Jurborskiej cła starego jkm. i staroruskiego 1708 i 1709 r. — Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział rękopisów, Mikr. Nr. 16853; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5180, II; ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 45.

[121] Там же.

Как правило, всеми торговыми операциями руководил сам феодал через своих торговых комиссаров, факторов и других лиц. Скупкой, например, пеньки, конопли, льносемени, зерна занимались прасолы и арендаторы. Продукт этот покупался у своих крестьян, местных купцов и даже за пределами Восточной Белоруссии (на „Руси") [122].

Однако, это не была простая перепродажа продукта крестьянского труда. В ряде случаев закупленная пенька, лен, конопля, льно-семя представляли собой не готовый на экспорт товар, а лишь сырье, которое подвергалось переработке и затем только поступало на рынок.

Таблица 13

Наименование экспортного товара	Годы	Доход (злотых)
Поташ	1746—1749	226565
Пенька	1746—1748	50952
Растительное масло	1745—1748	28370

Такая торгово-предпринимательская деятельность, например, широко была развита в Шкловском графстве, Кричевском и Гомельском староствах и других крупных владениях. Причем, переработка сырья (пеньки, конопли и др.) производилась в значительной мере трудом свободного найма. В Кричевском старостве, например, из общего количества пеньки, завезенной в Крулевец в 1752 г., 210 „возовок" было переработано в счет барщины, а 263 „возовки" — свободным наймом за денежную плату [123]. Только трудом свободного найма в этом старостве перерабатывалась конопля в маслобойнях, после чего основная часть готовой продукции (растительное масло) шла на экспорт. Так, в 1753 г. в Крулевец из старостваа было отправлено 19672½ кварты масла и лишь 245 кварт, т. е. 1,2% всей выработки израсходовано на внутренние нужды [124].

Внешняя торговля приносила феодалам большие доходы, что можно проследить на примере доходности в Кричевском старостве (см. табл. 13) [125].

[122] AGAD w Warszawie, AR, Dział XX, s. 31, pudło 2; s. 112, pudło 8; Dział V, s. 4, pudło 1.

[123] Там же, Dział XX, s. 76, pudło 5.

[124] ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 45.

[125] AGAD w Warszawie, Dział XXV, s. 1937, k. 23.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что внешняя торговля составляла весьма важную статью доходов поместного хозяйства. В Кричевском старостве в 40-х годах XVIII в. она составляла 38 — 40% общего дохода в этом владении. Наибольший доход в старостве, как видно из данных таблицы, был от торговли поташем. Значительный удельный вес в доходности занимал экспорт пеньки и растительного масла.

Примерно такая картина наблюдалась и в других крупных владениях. Так, владелец Шкловского графства с 1694 по 1709 гг. продал только в Риге 5291 берковец пеньки и 19328 бочек конопли на общую сумму 414306 злотых. Чистый доход от этой торговли, за вычетом расходов связанных с переработкой пеньки и доставкой ее в Ригу, составил 88361 злотых [126].

Внешняя торговля феодалов носила организованный характер. Между поставщиком и покупателем, как правило, заключались договоры и другие торговые сделки. Купцы предъявляли свои условия и цену [127]. Иногда они посылали своих агентов и других лиц на места для приема поставляемых товаров. Так, для отбора и приема лесоматериалов в ряд владений выезжали „бракеры" из Риги. В Чечерском старостве, поддерживавшем тесные торговые связи с Ригой, „бракеры" рижского купца неоднократно отбирали лес, который должен был итти на изготовление мачт. Иностранные купцы зачастую выдавали аванс поставщикам экспортных товаров [128], сообщали о рыночных ценах и возможностях сбыта определенных видов товаров [129].

Транспортировка товаров на внешний рынок производилась как правило по рекам Двине, Неману, Бугу, иногда в зимнее время — на подводах. Отдельные магнаты имели на берегах рек свои пристани и склады для хранения товаров. Чаще всего отправка груза с восточных районов Белоруссии производилась с пристаней Бешенковичи, Песочная, Делятичи и Сверженъ, куда он доставлялся в зимнее время на подводах, а с наступлением навигации — в Крулевец, Ригу, Вильно, или же с пристани Волчин по Бугу и Висле — в Гданьск [130].

Приведенные данные, несомненно, свидетельствуют о развитии товарно-денежных отношений в Восточной Белорусии во второй половине XVII и в XVIII вв. Процесс все большего втягивания кресть-

[126] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Mikr. Nr. 16854, лл. 37—218.

[127] AGAD w Warszawie, AR, Dział XX, s. 16, pudło 1.

[128] Библиотека Чарторыских, Rkp. 2584, IV, л. 47.

[129] AGAD w Warszawie, AR, Dział XX, s. 16, pudło 1.

[130] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5180, II, лл. 67, 72; д. 5184, II, лл. 17—18; AGAD w Warszawie, AR, Dział XX, s. 43, pudło 3.

янского и поместного хозяйства в рыночные связи способствовал росту производительных сил, восстановлению и развитию всего сельского хозяйства. Растущий спрос на зерно в городах и местечках в связи с увеличением численности городского населения, главным образом, ремесленного и торгового в XVIII в., развитие винокурения, а также экспорт пеньки, конопли, льносемени, растительного масла вызывали необходимость расширения посевных площадей, повышения урожайности, проведения мелиоративных работ, усовершенствования орудий труда.

*

На востоке, как и в остальной части Белоруссии, имелись различные категории сельского населения. Среди них были тяглые и оседлые чиншевые крестьяне, земяне и бояре, сельские ремесленники, люди „лезные", шляхта, стрельцы, выбранцы, осочники, бобыли, коморники. Большинство из них существовало на всем протяжении рассматриваемого периода.

Каждая из этих категорий населения отличалась друг от друга в имущественном и правовом отношении, в отношении к средствам производства, способу добывания средств к жизни. Не одинаковы были также их обязанности перед своим хозяином-землевладельцем, или государством.

Давать полную характеристику каждой категории нет необходимости, так как положение их в основном ничем не отличалось от положения таких же категорий населения на западе и в центральной части Белоруссии, получивших довольно обстоятельное освещение в исторической литературе [131]. Поэтому мы ограничимся характеристикой основной категории сельского населения Восточной Белоруссии — оседлого чиншевого и тяглого крестьянства и лишь вкратце остановимся на положении сельских ремесленников и бобылей, представляющих, как нам кажется, известный интерес.

Положение крестьян на востоке Белоруссии было несколько отличным, чем в ее западной и центральной части. Крестьяне здесь

---

[131] Д. Л. Похилевич, Крестьяне — „огородники" в Великом княжестве Литовском в XVI—XVII вв. — „Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия", Москва 1952; Его же, Крестьяне-слуги в Литве и Западной Белоруссии в XVI—XVIII вв. — „Науковi Записки. Серiя Iсторична. Львiвський державний университет, т. XXXVI, 1955, вып. 6; Его же, Крестьяне Белоруссии и Литвы...; Его же. Крестьяне — слуги в Великом княжестве Литовском в XVII—XVIII вв. — „Средние века", Сборник, выпуск 21, Москва 1962; Его же, Плебейский люд (лезные) в деревне Речи Посполитой, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962", Минск 1964.

пользовались несколько большим наделом, относительно большей хозяйственной самостоятельностью, в ряде мест были менее ограничены в торговле продуктами своего труда, в подавляющем большинстве были значительно менее обременены барщиной. Правда, не во всех владениях положение крестьян было одинаковым. Несколько легче они чувствовали себя в крупных владениях (Могилевской экономии, Шкловском графстве, Гомельском старостве и др.).

Крестьянский надел в большинстве крупных владений состоял преимущественно из полуволоки и более пахотной земли. В Могилевской экономии в начале XVII в. преобладал полуволочный и одноволочный надел [132]. В среднем он здесь равнялся 0,86 волоки. Такая же примерно картина до середины XVII в. наблюдалась и в Шкловском графстве [133]. Сравнительно большие крестьянские наделы имелись и в отдельных мелких частных владениях. Одноволочные крестьянские хозяйства в первой половине XVII в. были в имениях Бобр и Шелекты Оршанского повета, в селах Полоцкой иезуитской коллегии и других владениях [134].

В 60—70-х годах XVII в. и в первые десятилетия XVIII в. в связи с военными разорениями, голодом и эпидемиями, вызванными войнами, крестьянский надел в ряде владений несколько уменьшился и в целом по восточной части Белоруссии преобладал полуволочный надел, состоящий из тяглой, приемной или „наездной" земли. Крестьянские хозяйства на востоке Белоруссии в этот период, особенно в первые послевоенные десятилетия, были маломощны, нехватало людей, рабочего и продуктивного скота, инвентаря, чтобы можно было обрабатывать и нести все повинности с большого надела, хотя земли свободной было достаточно.

К середине XVIII в. в связи с восстановлением хозяйства, преимущественно в крупных владениях, крестьянский надел снова несколько увеличился. В этой же Могилевской экономии к началу 40-годов XVIII в. в среднем он равнялся 0,89 волоки [135]. В 1744 г. одноволочные хозяйства преобладали в Гаврылковской волости. В Шкловском графстве крестьянский надел во второй половине XVIII в. (1762 г.) состоял в среднем из 1,1 волоки, а в 1771 г. — 1,3 волоки [136]. Однако, наряду с большими крестьянскими наделами имелись и малые, со-

[132] ББГУ, Отдел рукописей, А — 4914; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 2505.

[133] Библиотека Чарторыских, Rkp.д. 4470, IV; Gosp. 1519, IV.

[134] Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы... стр. 26, 62, 63.

[135] AGAD w Warszawie, Archiwum Kameralne, s. 467, k. 1—313.

[136] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5160, II, лл. 106—110; Библиотека Оссолинских, д. 5168, II, лл. 5—109; Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, лл. 29—116.

стоящие из 1/4 и менее волоки. Они имели место и в королевских экономиях и в магнатских вотчинах, и, главным образом, во владениях средней и мелкой шляхты [137].

Рабочим скотом, как правило лошадьми, была обеспечена основная масса крестьян (см. табл. № 14) [138].

Таблица 14

Название владения	Год	Число крестьянских хозяйств	Рабочий скот			
			Лошади		Волы	
			Всего	В среднем на одно хозяйство	Всего	В среднем на одно хозяйство
Кричевское староство	1747	3018	3759	1,2	—	—
Дрыбинская волость	1752	130	251	1,9	—	—
Чечерское староство	1754	771	2259	2,9	132	0,2
Быховское графство	1758	2369	2799	1,1	—	—
Чечерское староство	1763	1056	2406	2,2	—	—
Шкловское графство	1771	2618	7170	2,7	—	—

Из приведенных данных о численности рабочего скота в ряде крупных владений на востоке Белоруссии в XVIII в. видно, что крестьянские хозяйства в них располагали тягловой силой в среднем от 1 до 2,5 и более упряжек, с явным преобладанием лошадей [139]. Наибольшая обеспеченность крестьян рабочим скотом была в Чечерском староствe и Шкловском графстве. В Шкловском графстве, например, в 1771 г. имелось всего лишь около 1 процента безлошадных крестьянских хозяйств [140].

Во второй половине XVII и в XVIII вв. на востоке Белоруссии существовали все три формы феодальной ренты, из которых на всем

[137] Библиотека Чарторыских, Rkp., д. 4568, IV; д. 4488; AGAD w Warszawie, Archiwum Kameralne, s. 467; AR, Dział XXV, s. 1936, k. 1—230; ЛНБМК, ф. Оссолинских, Rps. 5163, II, лл. 147—163.

[138] Библиотека Оссолинских, Rkp., 5172, II, л. 20; ЛНБМК, ф. Оссолинских, Rkp., 5179, II, л. 66; Rps. 5170, II, л. 27; Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, лл. 23—116; Rkp. 4568, IV, л. 320; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, лл. 9—230.

[139] В ряде инвентарей, содержащих данные о наличии тягловой силы в крестьянских хозяйствах, графа „sprzężaje" подразделяется на „лошади" („konie") и „скот" („bydło"). Несомненно, что под термином „bydło" подразумевается крупный рогатый скот. Возможно, что сюда вошли и волы, которые отдельно не выделены. Библиотека Чарторыских, Rkp. 4568, IV; Rkp. 4502, IV; ЛНБМК, ф. Оссолинских, Rps. 5179, II.

[140] Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, лл. 29—116.

протяжении рассматриваемого периода, особенно в крупных владениях преобладала денежная рента (Могилевская экономия, Шкловское графство, Чечерское, Рогачевское, Гомельское, Кричевское старства и др.). Барщина здесь, в связи с отсутствием развитого фольварка, занимала подчиненное положение. В Шкловском графстве, например, в XVII в. и до 1761 г. она составляла лишь 10 дней с волоки в год и зачастую использовалась не в сельском хозяйстве, а на строительстве оборонительных сооружений, дорог и др.[141].

Почти совсем не было барщины в Могилевской экономии, находившейся под непосредственным управлением замковой администрации. В сохранившемся в середине XVII в. единственном небольшом фольварке в Дубниках, все работы должны были производиться с помощью челяди, либо с доли урожая, а не за счет барщинного труда[142]. Лишь в той части экономии, которая была в держании у разных лиц, барщина с волоки составляла 1 день в неделю. Кроме того, крестьяне обязаны были отбывать 6 дней в году толоки[143].

В экономии уже к середине XVII в. в основном был завершен перевод всех повинностей в денежную форму. Натуральный оброк и мелкие работы, за исключением экстраординарных работ по сеноуборке, перестали выступать самостоятельно и были включены в общую сумму денежного чинша, который стал единственной повинностью крестьян экономии[144]. В дальнейшем во второй половине XVII и в XVIII вв. чинш продолжал оставаться основной формой повинности. Устав королевской комиссии 1742 г., внесенный в том же году в инвентарь Могилевской экономии, запрещал привлекать крестьян не только к барщине (исключая держания), но и к другим видам работ. Крестьяне за пользование как тяглой, так и приемной землей по прежнему обязаны были платить только чинш[145].

Подобный процесс имел место и в других, главным образом, крупных владениях. Даже во второй половине XVIII в., когда на западе Белоруссии барщина достигла самых высоких размеров, на востоке она все более вытеснялась денежным чиншем, а в отдельных крупных владениях магнатов и в староствах полностью была заменена рентой деньгами. Так, в 1761 г. была ликвидирована ежегодная 10-дневная барщина в Шкловском графстве. Вместо нее крестьяне упла-

[141] Библиотека Чарторыских, Ewid. 107; Gosp. д. 1519. IV. Библиотека Оссолинских, д .5168, II, д. 5167, II.

[142] ЦГАДА, ф. 389, д. 579, л. 153.

[143] Библиотека Оссолинских, д. 243, II, лл. 229—236.

[144] ЦГАДА, ф. 389, д. 579, лл. 34, 156—159.

[145] AGAD w Warszawie, Archiwum Kameralne, s. 467.

чивали повышенный чинш [146]. Не было барщины в 60—70-х годах и в Чечерском старостве. В этом крупном владении, в указанный период, имелся всего лишь один небольшой фольварк в селе Сапрыки, доход которого не мог даже обеспечить содержание наместника чечерского старостваа [141]. Не отмечают барщины инвентари второй половины XVII ст. в Дрыбинской волости (1752 г.). Нет ее и в Горском графстве в 1758 г. (за исключением двух сел), в Гомельском старостве (1771 г.) и в других, главным образом, крупных владениях [148].

В ряде владений, где барщина и имела место, она не являлась главной, основной повинностью крестьян, так как тяглая земля, особенно после войны середины XVII и начала XVIII вв., не была единственным и даже основным крестьянским наделом. Половину, а в ряде мест и более, крестьянский надел составляли приемные и „наездные" волоки, за которые крестьяне несли „голый", причем облегченный чинш. Так, в Полонской волости в 1669 г. тяглые волоки составляли 42,4%, а в Гаврылковской волости Витебского воеводства (1742 г.) — 34,2% [149]. Из общего количества 670 волок в Смолянской и Репуховской волостях (Витебское воев.) в 1744 г. тяглые составляли 128 волок, или 19% [150]. Аналогичная картина наблюдалась в Кичинской, Немоитской и Оболецкой волостях Полоцкого и Витебского воеводств, а также в других владениях Восточной Белоруссии [151]. Жабко-Потопович, например, отмечает, что в 1738 г. более чем в двадцати королевщин Витебского и Оршанского поветов фольварочные посевы встречались лишь в 1/4 части. Огромные староства Езерищское и Борисовское посевов дворных, а следовательно и барщины, совершенно не имели [125].

Однако отсутствие на востоке Белоруссии фольварочно-барщинной системы в ее развитой форме не означает, что положение крестьян здесь было легким. Угнетенные крестьянские массы везде подвергались тяжелой феодальной эксплуатации, хотя формы ее были различны. Вместо большой барщины, доходившей в западной части Белоруссии до 8 дней в неделю с 1/2 волоки, крестьяне в восточной Белоруссии были обременены большим чиншем, который доходил

[146] Библиотека Оссолинских, д. 5168, II.

[147] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5184, II, л. 16; д. 5184, II, л. 183.

[148] Библиотека Оссолинских, Rps. 5172, II; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5161, II; д. 5180, II.

[149] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5181, II, л. 17; д. 5165, II, л. 252.

[150] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 1560, II, лл. 110, 139, 188.

[151] Там же, Rps. 5160, II, лл. 101, 138, 42, 169—185.

[152] A. Żabko-Potopowicz, Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym na tle ewolucji stosunków w rolnictwie, Warszawa 1929, str. 82.

в отдельных владениях до 120 злотых с волоки, а также различными денежными налогами, натуральными и другими повинностями [153]. В Быховском старостве, например, в 1758 г. крестьяне, кроме чинша (10 тынфов с волоки) и 2-дневной барщины с каждого дыма в неделю обязаны были давать дякло, изготовлять по 1 копе гонты с волоки, с одного дыма сдавать по $1^1/_2$ мерки золы, производить уборку сена и хлебов (гвалты), ремонтировать мосты и гребли, во время охоты феодала ходить на облаву, отбывать подводную повинность, уплачивать подымное [154]. В Речицком старостве во второй половине XVIII в., хотя барщина составляла всего лишь 2 дня в неделю с одной волоки, крестьянству жилось нелегко. В 1762 году крестьяне старостваа жаловались, что вместо шарварка по ремонту гребли, как это было раньше, их посылают на полевые и другие работы, что независимо от количества земли каждый двор заставляют работать в одинаковой мере [155]. Это является ничем иным, как фактом применения урочной системы, фактом скрытого повышения барщины. Тяжелому гнету и издевательствам подвергались крестьяне со стороны администрации замков и магнатских владений, творивших произвол и беззаконие, о чем свидетельствуют массовые жалобы крепостных.

Еще хуже обстояло дело в тех владениях, которые находились во временном держании („tenucie, posessyi, arendzie"). Арендаторы и другие держатели, нарушая инвентарные нормы, всеми средствами старались побольше взять от крестьян, чтобы максимально увеличить свои доходы. Они принуждали крестьян уплачивать дополнительные к налогам суммы, злоупотребляли при сборе налогов, производили реквизиции хлеба и скота у крестьян, избивали их, творили другие беззакония. Временных „хозяев" не интересовала дальнейшая судьба основной массы крестьянских хозяйств. Не беспокоил их также урон, наносимый сельскому хозяйству политикой „выжимания".

Не легче, а скорее тяжелее, было положение крестьян во владениях средней и мелкой шляхты. Владения эти держались, главным образом, на барщинном труде, размер которого в отдельных имениях доходил до 8 дней в неделю с волоки [156]. Но даже и там, где бар-

---

[153] Библиотека Чарторыских, Rkp. 4518, IV, л. 20; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5161, л. 63; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 62.

[154] Библиотека Чарторыских, Rkp. 4568, IV, лл. 165, 189, 222—223.

[155] Библиотека Оссолинских, д. 2540, III, л. 169.

[156] Инвентарь имения Менницы (Полоцкое воев.) 1766 г. так определял повинности крестьян: 1) „Z 1/2 włoki gruntu ma każdy zarobić pańszczyzny z czym dwór każe dni 4 każdego tygodnia, t. e. mężczyzna 2 dnia i kobieta 2 dni; 2) Gwałtu w rok ma każdy zasłużyć 7, czy to do orania, czy do żniwa, czyli też do koszenia

щина сравнительно была невелика, тяжелый феодальный гнет проявлялся в других повинностях [157].

Значительной по численности категорией сельского населения в Восточной Белоруссии были ремесленники: кузнецы, сапожники, плотники, бондари, колесники, портные, ткачи, гончары и другие. Определить численность их не представляется возможным ввиду

---

i sprzątania siana, jakaby ze dworu miała nastąpić dyspozycja tych gwałtów; te zaś gwałty tak rozumieją się: wiele jest siemi w chacie roboczych, każdy powinien wychodzić, okrom jednego zostawiwszy w domu dla ognia; 3) Na młódźbę do dworu z tych wyż wyrażonych wszyscy powinni kolejno po siedmiu na każdą kolej, okrom pańszczyzny chodzić, aż poki młódźby we dworze stanie; 4) Stróż jeden kolejno raz w raz powinien być do dworu codzienny" и др. — АВАК, т. XXXV, стр. 153—154.

[157] В фольварке Рогачев (Витебское воев.) в 1752 г. крестьяне, кроме денежного чинша, подымного и „подорожчизны" обязаны были нести следующие повинности: „na wszelką robociznę mają stawać równo ze wschodem słońca tak zimą jako i latem, z ćwierci każdy ma służyć pryhonu męskiego dni 2 i białogłowskiego, także wszelkie posłuszeństwo obojej płci poddaństwu temu surowo przykazujemy, nieposłusznych zaś sprzeciwiających się woli naszej i temu opisowi jako buntowników podług uczynku bić, sądzić, karać tym że panom Mokrzyckim zupełną moc dajemy.

Mają tedy służyć wszyscy razem jak jeden, żadnego nie wyłączając, zgonów 4 na jarzynę i żyto, po 2 dni, idąc 1 do orania uzmiotu, drugi do bronowania onego, trzeci do mieszania, 4-ty do bronowania po nasionach, a gdy się te zgony odprawować będą, na tenczas żadne pryhony to jest w tym tygodniu mieścić się nie mają, ale ile soch w domu orze i ile koni do bronowania mieć będą, tyle na zgony bez żadnego utajenia soch i koni z sochami lub bronami, jak tego potrzeba będzie na miejsce naznaczone przybywać muszą i odprawować corocznie na jarzynę 4, na żyto także i gnoj póki wywiozą wozić powinni, i w tym tygodniu kiedy wożą na ten czas do żadnego pryhonu należeć ullo modo nie będą mogli, a białogłowy tenże gnoj ze wszystkim w pole wywieziony i bez żadnego omieszkania roztrząsać będą; tak żyto jako i jarzynę sami gospodarze ichm. panom tenutorom zasiewać powinni będą bez pryhonu, czy to razem wszyscy, czyli jak potrzeba ukaże, jednak kolejno, a za te dni na zasiewie przez nich stracone mają być w zimie lub i w jesieni po zejściu ze wszystkim z pola za pryhon przyjęte.

Sianożęci wszystkie do tegoż folwarku należące mają pilnemi urokami skosić, siano nie leniwie dobrze wysuszyć, sprzątnąć, w stogi zmiatać czyli do odryn zwieść bez pryhonu, a pryhon w tym, że samym lub drugim tygodniu koniecznie odsłużyć tenebuntur. Na młodźbę z swemi do suszenia drwami ordinario cursu po dwojgu, choć by komu i dwa razy w jednym tygodniu, byle by kolejno młócić przyszło, regularnie chodzić powinni będą, a na stróże także kolejno po jednemu. Swadziebne koniecznie bez interesowania się do tego Wymnianskiego dworu sine gravamine jednak ubogich ludzi i bez osadzenia przez to dziewek, ale według postanowionego w tym z kontrahentami słowa ichmościom panom tenutorom dochodzić będzie powinno.

Powinność białogłowska bez pryhonu jeden zgon dwa dni jarzynę, a drugi żytny, ile osób z sierpami znajdować się będzie bez utajenia najmniejszej i najstarszej

отсутствия полных данных. Изученные материалы ряда частных и государственных владений дают лишь основание считать, что самыми распространенными и многочисленными профессиями были ткачи, бондари, кузнецы и гончары. В селе Каменке (Речицкое старостве), например, в 1769 г. проживало 33 гончара и 73 ткача [158]. Бондарное производство хорошо было развито в селе Любичи того же старостве. Доход от ремесленников этой специальности, поступивший в казну старостве в виде налога за ремесло в 1769 г. составил 1674 злотых, т. е. 31% общего годового дохода старостве, который оно получило от данного села [159].

Безусловно не везде так широко было развито ремесленное производство как в указанных селах. В большинстве сел имелось лишь по несколько ремесленников, а в отдельных вообще их не было. Распространение бондарного и кузнечного производства, надо полагать, было связано с развитием железорудных и поташных промыслов. Неслучайно ремесленники этих профессий чаще встречаются в деревнях Чечерского, Гомельского, Речицкого, Кричевского старостве и других владений, расположенных на юго-востоке Белоруссии, где, как уже отмечалось, наиболее были развиты перерабатывающие промыслы. Что касается ткачества, то нам думается, что этот вид ремесла получил сравнительно большое развитие потому, что он почти отсутствовал в городах Восточной Белоруссии. Таким образом сельские ремесленники — ткачи, по существу, не имели конкуренции со стороны городских ткачей.

По своему правовому положению всех сельских ремесленников можно было бы разделить на две категории: на зависимых от феодалов и свободных. К первой категории относились ремесленники, пользовавшиеся землей и занимавшиеся ремесленным производством. Для большинства из них земледелие на первых порах являлось главным занятием и основным источником существования. Все они обязаны были выполнять повинности в пользу своих владельцев. Однако по характеру отбывания повинностей эта группа не была однородной. Часть ремесленников, причем меньшая, за пользование землей, которой была наделена, работала во дворе или замке по своей реме-

z sierzpem pod karą postronkową razem, a nie roznu podług dwornego rozkazu odsłużyć należycie muszą. Krosna ile onych będzie tak cienkie jako i grube pościenne wytkać i płotna należycie wybielić mają, talki narzutem na sztukę jedną płotna corocznie wyprząść simul et semel przykazujemy. Caetera vero quaeque do gryhonu należeć będą. — АВАК, t. XXXV, str. 5—7.

[158] Библиотека Оссолинских, д. 2540, III, л. 28.

[159] Там же, л. 9.

сленной специальности [160]. От других повинностей она была освобождена [161]. Такого рода ремесленники чаще встречаются в XVI—XVII вв. и значительно меньше в XVIII в. В исторической литературе они получили название ремесленников-слуг [162].

Основная часть ремесленников этой категории несла те же повинности, что и тяглые или чиншевые крестьяне: отбывала барщину, где она имела место, ходили на шарварки, толоки, уплачивали чинш и т. д. Правда, не на всем протяжении рассматриваемого периода положение оставалось одинаковым. По мере усиления товарности поместного хозяйства в XVIII в., феодалы изыскивали различные средства для получения максимальных доходов от своих подданных, в том числе и от ремесленников. В связи с этим изменялся и характер повинностей. Если ранее ремесленники несли повинности только за свой земельный надел, то во второй половине XVIII в. их стали дополнительно облагать различными поборами и за занятие ремеслом. Феодалы требовали от ремесленников сдачи определенного количества ремесленных изделий, которое, как правило, заменялось денежным эквивалентом, и уплаты денежного налога от каждого ткацкого станка, гончарного круга и т. п. [163].

Заменены были денежным чиншем и отработочные повинности. В Речицком старостве в 1769 г. за каждый день толоки и шарварки гончар уплачивал двору 12 грошей, а ткач за каждый „полсэток" ткани, который обязан был выткать двору — 3 злотых [164]. Все это бесспорно является признаком развития товарно-денежных отношений и необходимостью рыночных связей для сельских ремесленников, которые постепенно отрывались от сельского хозяйства, все более втягивались в сферу мелкотоварного производства. Инвентари второй половины XVIII в. все чаще отмечают наличие у ремесленников небольших земельных наделов, состоящих, главным образом, а иногда и целиком из приемных волок [165].

Вторая категория сельских ремесленников не была связана с землей, а следовательно и с крепостной зависимостью. Единственным источником существования для них было занятие ремесленным про-

[160] В Могилевской экономии в 1610 г. числилось около 50 замковых ремесленников. БВГУ, А — 4914, лл. 12—16; д. 13167, л. 24.

[161] В Смолянской волости в 1739 г. были „Pietruś Olesiow — Kowal na robocie dwornej 1/2 włoki wolnej; Illusza Kowal na robocie dwornej 1/2 włoki wolnej; Hryszko Kościn — cieśla wolny" и т. д. — ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5182, III, л. 12.

[162] Д. Л. Похилевич. Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском..., стр. 168.

[163] Библиотека Оссолинских, д. 2540, III, л. 28.

[164] Там же, лл. 9, 28, 108.

[165] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5161, III, л. 16, 21.

изводством. Свободных ремесленников можно было встретить на протяжении всего рассматриваемого периода, однако заметно больше появляется их в XVIII в.[166]. Как правило, все они имели свои дома. Основной их повинностью была уплата чинша[167]. В ряде мест ремесленники, работали по временному, эпизодическому найму, а там, где имелись промысловые предприятия, нанимались на постоянную работу[168].

К самостоятельной группе сельского населения относились бобыли. Численность их удалось пока определить лишь в отдельных владениях. В имении Тересполь (Витебское воев.) в 1729 г. их было 110 чел., в Кричевском старостве в 1747 г. — 404 чел., в Гомельском в 1758 г. — 565, в Чечерском в 1763 г. — 75 чел.[169] Бобыли не были связаны с землей. Они лишь имели дома, за которые уплачивали чинш в размере от 2 до 4 злотых[170]. Часть бобылей держала коров и лошадей[171]. Единственной повинностью этой категории населения была уплата так называемой „посединки". „Устава" Чечерского старостваа 1754 г. так определяет повинности бобылей: „В виду того, что земли они не имеют, а лишь дома в некоторых селах, бобыли освобождаются от барщины, дани и различных работ. Они обязаны лишь с каждого дома платить налог („посединки") в размере 4 злотых"[172].

Среди бобылей имелись ремесленники (шаповалы, плотники, колесники, кузнецы, виноделы, бондари, круподеры и др.)[173], что свидетельствует о их занятии ремесленным производством. Некоторая часть бобылей нанималась у сельских общин, зажиточных крестьян, господских хозяйствах в качестве пастухов. Так, в селах Стаубунского войтовства (Чечерское староство) имелось 17 бобылей, среди которых были „шаповал", „колесник", „крупеник", кузнец, „винник", конюх и 3 пастуха[174].

---

[166] ВВГУ, д. 13167, л. 25; Библиотека Оссолинских, д. 2540, III, л. 9, 189; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5184, II, л. 18.

[167] Там же.

[168] Библиотека Оссолинских, д. 2540, III, л. 9; ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5184, л. 18; д. 5163, II, л. 115.

[169] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5163, II, л. 95; д. 5180, II, л. 68; д. 5179, II, л. 66; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 230.

[170] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5179, II, л. 54; Rps. 5190, II, л. 51; Rps. 5163, II, л. 95; AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 219.

[171] ЛНБМК, д. Оссолинских, д. 5179, II, лл. 23, 32, 37—38, 45, 50—51.

[172] „Bobyle ponieważ gruntu nie trzymają, ale tylko chatami swemi w niektórych wsiach siedzą od wszelkich tedy powinności pryhonu, danin i robocizny wolnymi zostają; posiedzinki zaś każdy z swojej chaty ma płacić do zamku Czeczerskiego po zł. 4". ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5170, II, л. 17.

[173] ЛНБМК, ф. Оссолинских, д. 5179, II, лл. 23—32, 49—51.

[174] Там же, д. 5170, II, л. 23.

Наличие скота у бобылей дает основание предполагать, что часть из них также работала по найму у зажиточных крестьян, во дворе феодала или на промысловых предприятиях. Думается, что больше всего бобыли были связаны с промысловой деятельностью. Неслучайно наибольшая численность их приходится на те владения, в которых лучше были развиты перерабатывающие промыслы (Гомельское, Кричевское, Чечерское староства). Это предположение вытекает также из того факта, что на промысловых предприятиях (буды, рудни и др.), применялся свободный наем, и так как бобыли, как правило, не были прикреплены к земле, они могли свободно наниматься на работу на эти предприятия.

О желании бобылей заниматься промысловой деятельностью свидетельствуют некоторые документы того времени. Так, в инвентаре Кричевского староства 1747 г. отмечено, что в селе Хорошовка бобыль Максим Зубчонок ничего не имеет, хочет записаться будником [175]. Труд по найму для бобылей являлся основным источником существования.

Наличие на востоке Белоруссии в XVIII в. сравнительно большой численности бобылей (1154 семей в 4-х вышеуказанных владениях), а также людей „лезных" (только в Кричевском старостве в 1720 г. их было 114 семей) [176], деревенской бедноты [177] (батраков, паробков) на одном полюсе и зажиточных крестьян [178], применявших наем, — на другом, является свидетельством не только имущественной дифференциации, но и начавшегося процесса социального расслоения, который особенно был заметным во второй половине XVIII века. Несомненно, что развитию этих явлений в Восточной Белоруссии способствовало господствующее положение, на всем протяжении рассматриваемого периода, денежной ренты, которое ускоряло темпы социальных процессов, происходивших в белорусской деревне.

С имущественной дифференциацией, классовым расслоением, с жестокой феодальной эксплуатацией крестьянства неразрывно связана классовая антифеодальная борьба крестьянских масс. Этот во-

---

[175] „Maxym Zubczonok bobyl za budnika wpisać się chce, nic niema", AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 105.

[176] AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1931/1, к. 22—67.

[177] Только в Кричевском старостве в 1747 г. инвентарь перечисляет 461 бедняцкое („ubogie") крестьянское хозяйство (не считая 404 семьи бобылей и 115 семей будников). Это в основном безлошадные хозяйства, которые влачили жалкий образ жизни. — AGAD w Warszawie, AR, Dział XXV, s. 1936, k. 230.

[178] Были настолько разбогатевшие крестьянские хозяйства, что они даже давали деньги в займы (под залог за волоки) феодалам, См. Библиотека Чарторыских, Rkp. 4502, IV, лл. 80—81, 93—95.

прос является предметом специального исследования, над которым автор продолжает работу.

Приведенные в настоящей статье данные о крестьянском и поместном хозяйствах, о сельском ремесле и промыслах, о связи этих хозяйств с рынком не дают оснований согласиться с утвердившимся в исторической литературе мнением об отсталости и „экономической незрелости" востока Белоруссии по сравнению с ее западной и центральной частями. Они также не позволяют согласиться с необоснованным утверждением о непрерывном, прогрессирующем упадке сельского хозяйства Белоруссии на всем протяжении второй половины XVII и в XVIII вв.

Минск, 1966 г.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

AR — Archiwum Radziwiłłów.
AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
АВАК — Акты, издаваемые Виленского комиссиею для разбора древних актов. Вильно.
Библиотека Чарторыских — Библиотека Чарторыских в Кракове, Отдел рукописей.
БВГУ — Библиотека Вильнюского государственного университета, Отдел рукописей.
Gosp. — gospodarcze.
д. — дело.
ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний: Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске и изданных под ред. архивариуса сего архива Сазонова. Витебск.
k. — karta.
ЛНБМК — Львовская научная библиотека Министерства культуры Украинской Советской Социалистической Республики.
л., лл. — лист, ы.
Mikr. — Mikrofilm.
оп. — опись.
Rkp., Rps. — rękopis.
s. — sprawa.
Соч. — Сочинение.
т. — том.
ф. — фонд.
ЦГИА БССР — Центральный государственный исторический архив Белорусской Советской Социалистической Республики в г. Минске.
ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов в Москве.
Ew., Ewid. — Ewidencja.

SUMMARY

On the basis of the new material discovered mostly in the Archives of the Polish People's Republic, the endeavour has been made to elucidate in the summarized here article a number of problems dealing with history of agriculture in eastern Byelorussia, as well as to show the specific cristallization of the agrarian structure in that region, in the period covering the second half of the 17th and the 18th century.

The agrarian reform in eastern Byelorussia did not resulted in an expansion of the husbandry based on the manorial farms and statute-labour system, as it was the case in both central and western parts of Byelorussia. Cultivation of grain was preponderant as far as farming was concerned, animal husbandry being developed only on a scale to meet individual needs. In the period covering the second half of the 17th and the 18th century, farming was based on the three-field system. The arable land was tilled with the hoe with an iron plough share and an ironwork, as well as with the wooden harrow.

Rye constituted the main cultivated crop, then, successively and according to the seize of the cultivated areas, came: oats, barley, buckwheat and the like. Yields used to be poor. The average yields in the manorial farms of the county of Szkłów, in the period 1705—1714 were the following: Rye — 2.25, oats — 2.2, barley — 4.3, wheat — 2.9, buckwheat — 2.0, bean — 4.0, hemp — 3.5. In the period under consideration the poor yields as well as the development of agriculture taken as a whole were encumbered by the wars waged in the second half of the 17th and the beginning of the 18th century, which resulted in heavy economic losses. In the consequence of the above-mentioned wars the local population diminished in its number, thousands of peasant farmyards becoming either abandoned or burnt; the number of the draft-animals and of pigs decreased, farm equipment being in shortage. In the county of Szkłów, for instance, the wars of the second part of the 17th century resulted in a loss of 10.804 men, including 4,216 the so called „heads" of peasant families. In 1661, in the county under consideration, 2, 421 włók (1 włóka equals approximately 30 acres), i.e. 75.2 per cent of the total arable land lay fallow. In 1671, in the Kryczew administrative region over 60 per cent of farmyards were abandoned.

After the wars of the second half of the 17th century, the reconstruction of agrarian economy took place owing to taking over of fallow lands by peasants, on the basis of advantageous money-rents. The abandonment of statute-labour and its replacement by rent-agreements as well as the introduction of money equivalent for the duty of fulfilling both natural obligations and obligatory works, which was most often and the usual case in bigger land-estates, was also a factor contributing in the development of economy. After the Northern War the process of the reconstruction of economy was somewhat different if compared with previous one. In this case it was accompanied by an almost complete preservation of the statutory-labour in the areas where it appeared before. The agricultural structure was based on the division of crops between the landowner and his peasants in proportion to the level of yields and became a preponderant form. The most characteristic feature in eastern Byelorussia in that period was, however, the process of cultivation of fallow lands as well as of new arable areas gained owing to the clearing of great forestal regions. That process had two aspects: a) — Allotments granted to peasants in fallow lands and newly obtained territories, and b) — internal colonization.

The first aspect led in consequence to an expansion of peasant land-allotments and consolidation of their farms. A cleared, post forestal strip of land, for which the peasant had to pay a rent in money, constituted a supplement to the main, regular annual allotment. The second aspect, i.e. the internal colonisation, led to an increased number of peasant farms in the formerly colonized regions. In the Kriczew administrative region, for instance, in the period covering the years 1714—1717, there were built 40 new villages, 933 being the total number of their houses, and 3 small towns with 272 houses.

The transformation industry was fairly important for agriculture in eastern Byelorussia. Forestal industry was the best developed branch. It included the process

of forest-deriving material, wood transformation, consisting first of all of wood-ash production. It mainly went for exports, being taken through the western Dzwina River to Riga and through the Nemunas River to Keonigsberg, where there was a great demand for it. It was in the administrative district of Kriczew that production of wood-ash was specially developed. In 1747 there were 7 centres in that region, —the so called "sheds" — employing over 360 specialists (shed-workers, coopers, trough--makers, blacksmiths and the like).

The iron-work industry developed in a number of major estates, particularly in the south-eastern areas (the Czersk, the Reczyn, the Homel administrative regions). A considerable development was noticed as far as saw-mills, brick-yards, pitch--workshops, quick-lime manufactories, glass smelting workshops, and fulling centres were concerned.

The intensification of the peasant goods-economy in the 17th century resulted in establishment of a number of enterprises transforming agricultural products in major estates. In that respect mention should be made, first of all, of oil-refineries, (oil-manufactories), vintneries, hemp-transforming manufactories and the like. In the above-mentioned enterprises labour-force was largely employed. It constituted the basis of the process of production in "sheds" as well as in oil-manufactories. Characteristic in that respect was a disturbance in the feudal tradition concerning the primary stage of the process, namely, the means of assuring rawmaterial- basis. The serf-peasant rents, which constituted a characteristic feature of serf-type manufactories were not applied for that purpose. In the analysed by me enterprises, raw-material used to be bought in market. As early as in that stage of the organisation of industry, the feudal owners of manufactories openly sought ways and means out of traditional ones, as far as the above-mentioned problem was concerned, resembling ever more in that respect to later type of constructors.

The lack of the system of manorial farms and of serf-based farming in their developed form as well as the popularization of money rents in eastern Byelorussia in the 17th- the 18th centuries contributed in the intensification of trade-contacts between peasant and manorial husbandries. The necessity of paying rents and other forms of the obligations — the latter being ever more often replaceed by a money equivalent — forced peasants to turn to bartering. That was an important factor of the development of bartering. A number of documents reveal peasant bartering first of all with grain, hemp, lin-seeds, cattle, meat products, that type of bartering, however, being of a limited character in a number of estates.

As far as local market was concerned, feudals used to barter first of all with grain (rye, barley, oats and buckwheat). Those estates to which manorial farms belonged also used to deliver a part of their breeding husbandry, namely of cattle to the home market. Besides, feudals used to deliver to the local market goods produced in their manufactories (vintneries, ditilleries, breweries, ore-mines, saw--mills, brick-yards).

Big estates in the eastern Byelorussia kept contacts with home markets, As far as exports were concerned, it was mostly the production of forestal industry (wood--ash) — besides hemps, leen and vegetal oil-that was delivered to the Baltic towns of Riga, Köenigsberg and partly Gdańsk. It was very seldom that grain was exported and if so, in small quantities, of course. Wood and forestal products were delivered in big lots for home market. The feudal, local trade was fairly well organised. Agreements and other forms of transactions used to be signed between the purveyor and the buyer. There existed credit operations.

In the east as well as in the rest of Byelorussia the colonization was of various

forms. There lived there: settled down people, rent-paying peasants, land-estates owners and bojars, village-artisans, non-settled people, gentry, riflemen, tenants and forest-guards, and out-working peasants. Such form of division can be applied to the almost whole period under consideration. The situation of peasants in eastern Byelorussia differed somewhat from that in the central and in the western parts. Here peasants had a bigger land-allotment or, eventually, a greater economic independence, being less restricted in a number of manors in bartering with goods produced by them and in their great majority being less charged with statute--labour.

In the second part of the 17th as well as in the 18th century there existed three forms of feudal rent in eastern Byelorussia, the money rent being preponderant, however, in great manors of the period. Because of the underdeveloped form of farms, statute-labour did not play any important role there. The situation of peasants was not easy, however. Instead of statute-labour they were charged with a high money rent, reaching 120 złoties per włóka (approx. 30 acres) in some estates being also obliged to pay in money various other taxes, having, too, other obligations.

Besides, peasants were faced with heavy supressions and torments from the part of the feudal, administrative staff and tenants, which unavoidably led to an intensified anti-feudal struggle for peasant rights.

Jerzy Tomaszewski
Warszawa

ROBOTNICY BIAŁORUSINI W LATACH 1919—1939 W POLSCE

The Byelorussian Workers in Poland in 1919—1939

I

Przedmiotem niniejszego artykułu jest ustalenie liczby robotników białoruskich w Polsce międzywojennej oraz wskazanie kierunków zmian, jakie się wówczas dokonywały. Punktem wyjścia dla rozważań będzie próba określenia ogólnej liczby ludności białoruskiej w Polsce w tym okresie. Ludność białoruska w Polsce w latach 1919—1939 zwartą masą zamieszkiwała rozległe rejony w województwach poleskim, nowogródzkim, wileńskim oraz części woj. białostockiego. Rozważania swe ograniczymy przeto do tego terytorium, pomijając nieliczne grupy Białorusinów, zamieszkujące w innych województwach. Jako punkt wyjścia wykorzystany zostanie materiał powszechnego spisu ludności z 1931 r. z uwzględnieniem stosownych poprawek. Natomiast materiały spisu z roku 1921, jak również spisu przeprowadzonego w grudniu 1919 r. przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich są dla celów podjętego przez nas dochodzenia nieprzydatne, a to ze względu na małą wiarygodność danych dotyczących struktury narodowościowej województw wschodnich[1].

Zgodnie z oficjalnymi wynikami spisu na obszarze wymienionych województw zamieszkiwało 984,0 tys. osób, które język białoruski podały jako swój język ojczysty[2] (tabl. 1).

Liczba ta nie zasługuje jednakże na zaufanie. Przede wszystkim doliczyć do niej należy bardzo liczne grupy ludności, które język swój określały jako „tutejszy", „chłopski", „prawosławny" lub podobnie. Występo-

[1] Por. J. Tomaszewski, Z dziejów Polesia 1921—1939, zarys stosunków społeczno-ekonomicznych, Warszawa 1963, str. 20—22.

[2] W tym miejscu oraz dalej, o ile inaczej nie zaznaczono, dane dotyczące ludności w 1931 r. oparte są na wynikach spisu opublikowanych w wydawnictwie „Statystyka Polski" seria C, zeszyt 87 (woj. poleskie), z. 71 (woj. nowogródzkie), z. 48 (m. Wilno), z. 36 (woj. wileńskie) i z. 83 (woj. białostockie).

Tablica 1

Ludność czterech województw wschodnich w 1931 r. według języka ojczystego (w tys. osób)

Województwo	Ludność razem	W tym ludność o języku ojczystym:						
		polskim	białoruskim	ukraińskim i ruskim	tutejszym	rosyjskim	litewskim	żydowskim i hebrajskim
Razem województwa wschodnie	5 108,8	2 662,0	984,0	60,0	707,1	101,5	82,5	493,7
Białostockie	1643,8	1 182,3	205,3	3,4	—	35,1	13,1	194,9
Wileńskie	1 080,3	633,1	287,9	1,2	—	36,0	65,3	54,2
M. Wilno	195,1	128,6	1,7	0,2	—	7,4	1,6	54,6
Nowogródzkie	1 057,1	553,9	413,5	1,2	—	6,8	2,5	77,0
Poleskie	1 131,9	164,1	75,3	54,0	707,1	16,2	0,0	113,0

wały one w woj. poleskim, w mniejszej liczbie w woj. nowogródzkim, być może w nieznacznym stopniu także w pozostałych. Była to ludność o słabym jeszcze poczuciu świadomości narodowej (co nie oznacza, że nie posiadała poczucia własnej odrębności od innych grup narodowościowych); w pewnej mierze na podobne deklaracje wpłynął także nacisk władz administracyjnych[3]. Jedynie w woj. poleskim „tutejsi" zostali wyodrębnieni w wynikach spisu jako samodzielna kategoria. Grupa ta w woj. nowogródzkim[4] nie została wydzielona w osobną pozycję, lecz zapewne zaliczona do ludności polskiej.

Po drugie, spis ludności na kresach wschodnich został przeprowadzony w warunkach, które musiały dać nieprawidłowe wyniki. Zachowała się relacja z woj. poleskiego, która wspomina o nacisku władz na ludność miejscową, by podawała język jako „tutejszy" lub polski[5]. O naciskach podobnych w woj. nowogródzkim wspomina poufne opracowanie Instytutu Badań Narodowościowych[6]. Jakkolwiek podobne naciski (choć — oczy-

[3] Por. szerzej J. Tomaszewski, Z dziejów Polesia, o.c., str. 23—25, 31—34.

[4] Świadczą o jej istnieniu materiały spisu dzieci szkolnych: M. Falski, Wyniki spisu dzieci z czerwca 1926 roku w zastosowaniu do badania potrzeb szkolnictwa powszechnego, Warszawa 1928, str. 43.

[5] O. Kisielewska, Po ridnomu kraju. Polissja, Kołomyja 1935 str. 11. Potwierdzają to także informacje uzyskane od A. i S. Bergmanów.

[6] „Na takie czy inne zadeklarowanie się ludności wywierali wpływ komisarze spisowi, jednostki świadome swej narodowości, miejscowi działacze, duchowieństwo, wreszcie panujące nastroje społeczne". J. Zaremba, Stosunki narodowościowe w województwie nowogródzkim z uwzględnieniem tła socjalnego, Warszawa 1939 (masz. powielony), str. 105.

wiście — w odmiennym kierunku) zdarzały się także i ze strony niektórych działaczy białoruskich oraz litewskich, pamiętać musimy, że efekty ich były niewspółmierne. Starania, by uzyskać jak największą ilość deklaracji podających jako ojczysty język polski, były wszak poparte autorytetem urzędu powiatowego, urzędu skarbowego, a wreszcie policji.

Po trzecie, wielu komisarzy spisowych na kresach nie posiadało dostatecznych kwalifikacji, a szczególnie interpretowało dowolnie pojęcie „język ojczysty"[7]. Wreszcie zebrane kwestionariusze ulegały sfałszowaniu. Zgodnie z informacją uzyskaną od ówczesnego dyrektora Głównego Urzędu Statystycznego, nieżyjącego już prof. E. Szturm de Sztrema, fałszerstwa takie były najbardziej nasilone na Ukrainie zachodniej, rzadziej natomiast występowały na ziemiach białoruskich. Niemniej jednak zdarzały się, co potwierdzają wiadomości zebrane przez cytowanego już J. Zarembę[8]. Z tych względów ustalenie rzeczywistej liczby ludności białoruskiej wymaga przeprowadzenia szacunku. Dokonamy go odrębnie dla poszczególnych województw, gdyż dysponujemy dla nich odmiennymi źródłami, a odmiennie również kształtowały się w nich te elementy, które przyjmujemy za podstawę obliczeń.

Szacunek łącznej liczby ludności białoruskiej oraz ukraińskiej w woj. poleskim został już przeprowadzony w innym miejscu, przy wykorzystaniu danych o strukturze wyznaniowej ludności[9]. Zasługują one na zaufanie w dużym stopniu, E. Szturm de Sztrem jedynie w sporadycznych wypadkach stwierdził fałszerstwa danych o wyznaniu w kwestionariuszach spisowych; podobny pogląd wypowiada też J. Zaremba[10]. Pozostaje więc jeszcze zadanie odróżnienia ludności białoruskiej od ukraińskiej.

Musimy sobie z góry uświadomić, że zadanie to można wykonać jedynie z dużym przybliżeniem. Na obszarze Polesia granica językowa między Ukraińcami a Białorusinami nie przebiegała ostro, wytworzył się natomiast obszar gwar pośrednich, przejściowy językowo. W warunkach niedostatecznie wykształconej samowiedzy narodowej ludności miejscowej wszelkie rozstrzygnięcia siłą rzeczy będą miały dość dowolny i przybliżony charakter. Próbę takiego rozgraniczenia przeprowadził A. Krysiński[11]. Ludność „tutejszą" podzielił on w każdym powiecie proporcjonalnie do liczby osób, które podały język białoruski względnie ukraiński jako oj-

[7] Tamże, str. 135.

[8] „W wielu wypadkach świadomie zniekształcano spis, wypełniając rubryki „język ojczysty" w gminie, siedzibie Komisji Spisowej bądź w mieszkaniach prywatnych komisarzy spisowych". Tamże, str. 135.

[9] J. Tomaszewski, Z dziejów Polesia, o.c., str. 20—36.

[10] J. Zaremba, Stosunki narodowościowe..., o.c., str. 105.

[11] A. Krysiński, Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r., Warszawa 1938, str. 4—5.

czysty. To kryterium szacunku jest jednak wątpliwe, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że w niektórych powiatach liczba Ukraińców była minimalna, a ich osadnictwo pochodzenia przypadkowego. Pamiętać też musimy, że stopień świadomości narodowej wśród Ukraińców był na ogół wyższy niż wśród Białorusinów. Większa liczba osób mówiących językiem ukraińskim występowała w woj. poleskim w powiatach Brześć (17,9 tys.), Drohiczyn (1,5 tys.), Kamień Koszyrski (8,3 tys.), Kobryń (21,9 tys.), Pińsk (1,1 tys.) oraz Stolin (2,7 tys.). Były to wszystko powiaty graniczące z woj. wołyńskim. Sądzić stąd można, że ludność mówiąca językiem ukraińskim zamieszkiwała południowy skraj woj. poleskiego, a przede wszystkim południową część powiatów Brześć, Kobryń i Kamień Koszyrski. Aby w tych warunkach uzyskać hipotetyczny podział ludności „tutejszej" na mówiących językiem białoruskim oraz ukraińskim, przeprowadzimy szacunek według metody A. Krysińskiego jedynie dla trzech wymienionych powiatów. Jako rzeczywistą liczbę Ukraińców przyjmiemy sumę osób, które wg spisu podały język ukraiński jako ojczysty oraz osób, które uznaliśmy za Ukraińców w wyniku dokonanego szacunku. Na tej podstawie obliczamy strukturę narodowościową ludności woj. poleskiego (tabl. 2).

Tablica 2

Szacunek struktury narodowościowej ludności woj. poleskiego w 1931 r.

Język ojczysty	W tys. osób	W %
Ogółem	1 132	100,0
Polski	128	11,3
Białoruski	654	57,8
Ukraiński	219	19,3
Żydowski i hebrajski	113	10,0
Rosyjski	16	1,4
Inne	2	0,2

By oszacować strukturę narodowościową ludności woj. nowogródzkiego, wykorzystamy statystykę wyznaniową. Zgodnie z większością autorów, zajmujących się problemami narodowościowymi tego regionu, przyjmiemy, że narodowość polska odpowiada w zasadzie wyznaniu katolickiemu. Niewielka tylko była liczba Polaków wyznania prawosławnego. Cytowany już J. Zaremba staje wprawdzie formalnie na innym stanowisku, jednakże stwierdzając istnienie Polaków-prawosławnych na Nowogródczyźnie, pisze:

„Dziś w odrodzonej Polsce ich «polskość» (pomijając raczej wyjątki) jest najczęściej przejawem specyficznie pojętej lojalności wobec państwa"[12].

Na podstawie tego można przyjąć, że ludność prawosławna po odliczeniu Rosjan i Ukraińców składać się będzie z Białorusinów. Stopień ich świadomości narodowej był bardzo zróżnicowany, podkreślić zwłaszcza należy, że poprzez szkołę oraz służbę wojskową postępował proces polonizacji młodzieży. Oprócz tego istniała pewna liczba Białorusinów katolików. W woj. nowogródzkim grupa ta według spisu ludności stanowiła 23,9 tys. osób. Należy jednak sądzić, że w rzeczywistości grupa ta była znacznie liczniejsza, gdyż akcja polonizacji oraz naciski administracyjne przeciw nim skierowane mogły liczyć na większe powodzenie. J. Zaremba szacuje liczbę katolików Białorusinów w woj. nowogródzkim na 55—65 tys. osób (razem z „tutejszymi"). Dla ostrożności przyjmiemy dolną granicę liczby Białorusinów katolików i w zestawieniu z poprzednimi obliczeniami otrzymamy strukturę narodowościową ludności woj. nowogródzkiego (tabl. 3).

Tablica 3

Szacunek struktury narodowościowej ludności woj. nowogródzkiego w 1931 r.

Język ojczysty	W tys. osób	W %
Ogółem	1 057	100,0
Polski	352	33,3
Białoruski	616	58,3
Żydowski i hebrajski	77	7,2
Rosyjski	7	0,7
Litewski	3	0,3
Inne	2	0,2

Jak widać, ludność polska w woj. nowogródzkim była stosunkowo liczna. Skupiała się ona przede wszystkim w powiatach Lida (gdzie było 144,6 tys. katolików), Wołożyn (61,9 tys. katolików), oraz Szczuczyn (60,1 tys. katolików). W powiatach tych katolicy stanowili przeszło połowę ludności; na podstawie poprzednich rozważań sądzić można, że w pow. Lida Polacy stanowili przeszło połowę ludności, a w pow. Szczuczyn i Wołożyn, nie posiadając większości, zapewne dorównywali liczebnie Białorusinom. Jednakże rozmieszczenie ich nie było równomierne: w części gmin

[12] J. Zaremba, Stosunki narodowościowe..., o.c., str. 129, por. też str. 164—165 i 168. Pogląd, że nie istnieją w rzeczywistości Polacy prawosławni, podzielał początkowo także A. Krysiński. (Liczba i rozmieszczenie Białorusinów w Polsce, „Sprawy Narodowościowe" nr 3/4, 1928, str. 354) oraz inni autorzy.

ludność polska posiadała niewątpliwą przewagę, gdy w pozostałych znajdowała się w mniejszości.

Znacznie trudniejszym zadaniem jest przeprowadzenie szacunku liczby ludności białoruskiej w województwach wileńskim i białostockim. W północnej części ziem białoruskich większy był bowiem procent Białorusinów katolików, których liczby nie można oszacować bez dokładnej znajomości miejscowych stosunków, opartej na badaniach terenowych. Dlatego też szacunki dotyczące tych województw będą jeszcze mniej dokładne niż poprzednie. Dla woj. wileńskiego, podobnie jak i poprzednio, przyjmujemy założenie, że ludność prawosławna nie była narodowości polskiej. Oprócz tego powinniśmy zwiększyć liczbę ludności białoruskiej wyznania katolickiego. Jest rzeczą prawdopodobną, że stosunek rzeczywistej liczby katolików Białorusinów do ich liczby wykazanej w wynikach spisu był w woj. wileńskim co najmniej równy, jeśli nie większy niż w woj. nowogródzkim. Przypuszczenie to można sformułować na podstawie tego, że w woj. wileńskim większy procent Białorusinów był wyznania katolickiego, a równocześnie presja środowiska polskiego była silniejsza. Liczbę Białorusinów katolików zwiększymy zatem w woj. wileńskim o taki sam procent, jak w woj. nowogródzkim, zdając sobie sprawę, że wedle wszelkiego prawdopodobieństwa jest to dolna granica naszego szacunku. Teraz możemy skonstruować tablicę, obrazującą strukturę narodowościową woj. wileńskiego (tabl. 4).

Tablica 4

Szacunek struktury narodowościowej ludności woj. wileńskiego w 1931 r.

Język ojczysty	W tys. osób	W %
Ogółem	1031	100,0
Polski	514	47,5
Białoruski	407	37,7
Litewski	65	6,0
Żydowski i hebrajski	54	5,0
Rosyjski	36	3,3
Inne	5	0,5

Zupełnie odmienną strukturę narodową miało m. Wilno. Na 195,1 tys. mieszkańców miało ono 128,6 osób mówiących językiem polskim (w tym 123,6 tys. katolików i tylko 2,8 tys. prawosławnych), 54,6 tys. Żydów, 7,4 tys. Rosjan i tylko 1,7 tys. Białorusinów (trzecia część z nich była wyznania katolickiego) oraz 1,6 tys. Litwinów. Brak jest jakichkolwiek podstaw do przeprowadzenia szacunków rzeczywistej liczby Białorusinów, nie

byłoby to zresztą celowe, gdyż nawet kilkakrotne jej zwiększenie nieznacznie tylko zmieniłoby obraz ogólny.

Przejdźmy z kolei do szacunków dla woj. białostockiego. Województwo to wyróżniało się odmiennym od poprzednich układem stosunków narodowościowych. O ile w poprzednio omówionych województwach ludność polska zamieszkiwała zwartymi grupami niezbyt rozległe terytoria, otoczone obszarami o przewadze ludności niepolskiej, to woj. białostockie stanowiło teren przejściowy między białoruskim a polskim obszarem językowym. Należy więc przede wszystkim z terytorium woj. białostockiego wyodrębnić powiaty, w których znajdowała się większa liczba ludności białoruskiej (tabl. 5).

Tablica 6

Ludność woj. białostockiego wg języka ojczystego oraz powiatów w 1931 r.

(w tys. osób)

Powiaty	Ludność ogółem	W tym ludność o języku ojczystym					
		polskim	ukraińskim i ruskim	białoruski	rosyjskim	litewskim	żydowskim i hebrajskim
Wołkowysk	171,3	83,1	0,1	72,0	2,8	0,0	13,1
Grodno	213,1	101,1	0,2	63,7	6,1	6,2	35,4
w tym m. Grodno	49,7	23,5	0,1	1,3	3,7	0,0	20,9
Bielsk	202,4	111,4	2,1	57,8	12,5	0,0	18,3
Białystok	140,1	116,7	0,1	9,6	1,8	0,0	10,9
m. Białystok	91,1	46,4	0,1	0,5	3,3	0,0	32,8
Augustów	74,8	68,7	0,1	0,1	1,5	0,0	4,2
Łomża	168,2	146,3	0,1	0,0	0,1	0,0	21,2
Ostrołęka	112,6	104,3	0,1	0,0	0,0	—	8,0
Ostrów	99,7	85,9	0,0	0,0	0,0	0,0	12,2
Sokółka	103,1	92,8	0,1	1,6	0,5	0,0	8,1
Szczuczyn	68,2	60,9	0,0	0,0	0,1	0,0	6,9
Wysokie Maz.	89,1	78,9	0,0	0,1	0,1	0,0	9,8

Z zestawienia wynika, że w obrębie naszych zainteresowań powinny pozostać przede wszystkim powiaty Wołkowysk, Grodno i Bielsk, stanowiące terytorium zamieszkane w znacznej mierze przez ludność białoruską (oczywiście granice administracyjne nie odpowiadały granicom etnograficznym, nie mamy jednak możności dokładniejszego oddzielenia terytorium białoruskiego od polskiego). Znacznie mniejsza liczba Białorusinów zamieszkiwała w pow. białostockim, nie mówiąc o pozostałych.

Zajmijmy się teraz powiatami o znacznym procencie ludności białoruskiej. Zestawimy przede wszystkim liczby obrazujące ich strukturę wy-

znaniową (tabl. 6). Porównując tablice 5 i 6 widzimy, że we wszystkich tych powiatach, podobnie jak i w województwach poprzednio omawianych, liczba katolików jest niższa niż liczba osób o polskim języku ojczystym, liczba prawosławnych jest natomiast wyższa niż łączna liczba osób o białoruskim i rosyjskim języku ojczystym.

Tablica 6

Ludność powiatów Wołkowysk, Grodno, Bielsk w 1931 r. według wyznania (w tys. osób)

Powiaty	Ludność ogółem	W tym ludność wyznania		
		rzym. i orm. katolickiego	prawosław.	mojżeszowego
Ogółem	586,8	256,7	258,8	67,5
Wołkowysk	171,3	76,4	80,5	13,3
Grodno	213,1	89,1	86,9	35,7
w tym m. Grodno	49,7	21,6	6,3	21,2
Bielsk	202,4	91,2	91,4	18,5

Sądzić można, że wobec dużej rozbieżności między tymi liczbami mamy do czynienia i w tym wypadku z niewłaściwymi zapisami w trakcie przeprowadzania spisu ludności; usprawiedliwione będzie zatem założenie, że liczba ludności białoruskiej nie może być niższa niż liczba ludności prawosławnej, pomniejszona o liczbę Rosjan. Nie ma natomiast żadnych podstaw do oszacowania liczby Białorusinów katolików. Zdając więc sobie sprawę z popełnionego błędu, musimy ich w naszym szacunku pominąć. Teraz możemy sporządzić zestawienie struktury narodowościowej ludności wymienionych trzech powiatów (tabl. 7). Aby otrzymać liczbę ludności o polskim języku ojczystym, od ogólnej liczby katolików odjęliśmy liczbę osób

Tablica 7

Szacunek struktury narodowościowej ludności powiatów Wołkowysk, Grodno i Bielsk w 1931 r.

Język ojczysty	W tys. osób	W %
Ogółem	586,8	100,0
Polski	250,5	42,7
Białoruski	237,4	40,5
Litewski	6,2	1,1
Żydowski i hebrajski	67,5	11,5
Rosyjski	21,4	3,6
Inne	3,8	0,6

o litewskim języku ojczystym (niemal wyłącznie katolików); jako liczbę osób o żydowskim lub hebrajskim języku ojczystym przyjęliśmy liczbę osób wyznania mojżeszowego (ewentualny błąd nie przekracza przez to 1,1%; obliczamy go jako różnicę wykazanych w wynikach spisu liczb osób wyznania mojżeszowego oraz osób o hebrajskim i żydowskim języku ojczystym).

Sumując szacunki przeprowadzone dla czterech województw, otrzymamy ogólną liczbę ludności białoruskiej, zamieszkałej w granicach Polski międzywojennej na obszarze Białorusi zachodniej. Do poprzednio ustalonych liczb dodamy jeszcze liczbę Białorusinów zamieszkałych w sąsiednich powiatach woj. białostockiego, obliczoną drogą analogiczną jak poprzednio (tabl. 8). Poddajmy teraz otrzymaną liczbę blisko 2,0 mln Białorusinów krytyce. Sądzić można, że szacunek jest najbliższy rzeczywistości dla województw poleskiego i nowogródzkiego, choć z przyjętych założeń wynika, że otrzymany wynik stanowi dolną granicę liczby Białorusinów w tych województwach. Najmniej dokładnie została oszacowana przez nas liczba ludności białoruskiej w woj. białostockim; wedle wszelkiego prawdopodobieństwa należałoby ją podwyższyć. Podobnie przybliżona liczba Białorusinów w woj. wileńskim stanowi dolną granicę szacunku. Wynika stąd wniosek, że otrzymany szacunek uznać należy za najniższą możliwą ocenę ogólną liczby Białorusinów w Polsce. Zestawmy go z wynikami obliczeń A. Krysińskiego. Szacuje on liczbę Białorusinów w Polsce w początku roku 1928 na 1590 tys. osób (na podstawie danych spisu ludności z roku 1921)[13]. Obliczenie to jednakże później skorygował, obniżając liczbę

Tablica 8

Szacunek ogólnej liczby ludności białoruskiej zamieszkałej na obszarze czterech województw wschodnich w 1931 r.

Województwa	Ludność białoruska	
	w tys. osób	w %
Górna granica szacunku	2 226	×
Ogółem (dolna granica szacunku)	1 948	100,0
Poleskie	654	33,6
Nowogródzkie	616	31,6
Wileńskie	407	20,9
M. Wilno	2	0,1
3 powiaty woj. białostockiego	237	12,2
Pozostałe powiaty woj. białostockiego	32	1,6

[13] A. Krysiński, Liczba i rozmieszczenie Białorusinów..., o.c., str. 379.

ludności białoruskiej do 1430 tys. osób[14]. Obliczenia te były jednakże oparte na niezbyt wiarygodnym materiale spisu ludności z 1921 r., a wniesione do niego poprawki również mogą budzić wątpliwości. Pamiętać też należy, że A. Krysiński mimo dążenia do dokładności obliczeń starał się obronić pogląd, że w Polsce była stosunkowo niezbyt duża liczba Białorusinów. Szacunki jego można zatem uważać za niedostatecznie pewne.

Spróbujmy określić liczbę Białorusinów odmienną drogą. Według danych spisu ludności z 1931 r. było na obszarze czterech interesujących nas województw 78,4 tys. Białorusinów katolików. Jak już była mowa, liczba ta jest zbyt niska. Na podstawie naszych szacunków można obliczyć (odejmując od otrzymanej z szacunku ogólnej liczby ludności białoruskiej liczbę prawosławnych pomniejszoną o prawosławnych Rosjan i Ukraińców) przybliżoną liczbę katolików Białorusinów — wynosiła ona 187 tys. osób. A. Krysiński natomiast ocenia tę grupę ludności (za K. Srokowskim) na 250 tys. osób. Jeszcze wyżej, bo 465 tys. osób, szacował ich liczbę L. Wasilewski[15]. Ostrożność skłania do sceptycznej oceny szacunku L. Wasilewskiego, możemy go ewentualnie przyjąć za górną granicę liczby Białorusinów katolików. Jeśli przyjmiemy, że ustalona przez nas liczba Białorusinów prawosławnych (1761 tys. osób) jest bliska rzeczywistej, w takim razie ogólna liczba Białorusinów na obszarze omawianych województw wynosiła w roku 1931 między 1948 tys. a 2226 tys. osób. Wydaje się, że na podstawie obecnie znanych materiałów trudno byłoby uzyskać większą dokładność obliczeń.

Na marginesie przeprowadzonych szacunków należy zrobić kilka dodatkowych zastrzeżeń. W obliczeniach zmierzaliśmy do ustalenia liczby ludności białoruskiej, nie zastanawiając się bliżej nad pozostałymi grupami narodowościowymi. Otrzymany wynik nie upoważnia też do wyrokowania o całości struktury narodowościowej omawianego terytorium. Jest rzeczą bardzo prawdopodobną, że w rzeczywistości wyższa była liczba ludności litewskiej, nie jest również dokładnie uchwycona liczba ludności żydowskiej. W stosunku do tej ostatniej bliższe rzeczywistości byłyby obliczenia oparte również na strukturze wyznaniowej.

Warto się zastanowić, kogo obejmuje otrzymana liczba ludności białoruskiej. Objęte są nią przede wszystkim te osoby, które były w pełni świadome swej przynależności narodowej i dawały temu wyraz w życiu codziennym. Obok tego objęta została liczna kategoria osób mówiących na co dzień językiem białoruskim, związanych z białoruską kulturą ludową, w olbrzymiej większości świadomych swej odrębności od grup mówiących

[14] A. Krysiński, Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na kresach wschodnich, Warszawa 1930, str. 38.

[15] A. Krysiński, Ludność ukraińska..., o.c., str. 368.

innymi językami, które jednakże nie potrafiły jednoznacznie określić swej przynależności narodowej. Ta grupa ludności poddawana była licznym, codziennym naciskom i wpływom, które zmierzały do narzucenia kultury i języka polskiego. W tym kierunku oddziaływały urzędy, a przede wszystkim szkoła i wojsko. Z drugiej strony radykalizacja ludności białoruskiej pod wpływem istniejącej w Polsce sytuacji politycznej i ekonomicznej wpływała na rozwój białoruskiej świadomości narodowej. Te przeciwstawne wpływy prowadziły niejednokrotnie do wahania się wielu jednostek i zmian w formalnym określeniu ich przynależności narodowej. W tych warunkach wszelkie obliczenia siłą rzeczy muszą mieć jedynie charakter przybliżony i orientacyjny.

II

Drugim etapem niniejszych rozważań będzie próba ustalenia liczby robotników białoruskich i porównanie jej z ogólną liczbą ludności białoruskiej oraz z liczbą robotników innych narodowości na obszarze Białorusi zachodniej. W tym celu trzeba będzie zastosować nowe szacunki, gdyż bezpośrednich informacji o strukturze narodowościowej klasy robotniczej nie mamy. Główny Urząd Statystyczny, wiedząc o nadużyciach popełnionych przy zbieraniu danych o języku ojczystym, nie opracował struktury społecznej ludności w podziale na narodowości, a zamiast tego zastosował zastępczo podział na wyznania. Z konieczności zatem musimy posłużyć się dla naszych celów tym niedoskonałym materiałem.

Dla przeprowadzenia obliczeń sformułować należy kilka założeń wstępnych. Przede wszystkim zakładamy, że udział robotników wśród ludności prawosławnej (oraz ich struktura) był taki sam, jak udział robotników (oraz ich struktura) wśród ludności białoruskiej. Sądzić należy, że struktura społeczna ludności białoruskiej była niezależna od wyznania, stąd też z zupełnym spokojem możemy przejść do porządku dziennego nad brakiem dokładniejszych informacji o Białorusinach katolickich. Wśród ludności wyznania prawosławnego byli jednakże nie tylko Białorusini. Na terytorium woj. poleskiego znajdowała się liczna grupa ludności ukraińskiej. Jeśli się jednak zważy, że jej sytuacja społeczna niczym się nie różniła od sytuacji ludności białoruskiej w tym województwie, możemy sądzić, że struktura społeczna tych dwóch grup narodowościowych była identyczna. Zupełnie odmienna była pozycja Ukraińców, dawnych działaczy nacjonalistycznych, zmuszonych przez okoliczności do zamieszkania na terytorium białoruskim. Liczba ich była stosunkowo nieznaczna, a zatem nie może zaważyć na dokładności szacunków. Kolejną grupą ludności prawosławnej byli Rosjanie. Na obszarze czterech województw wraz z Wilnem było ich 65,2 tys. Struktura społeczna tej grupy odbiegała od struktury ludności białoruskiej.

Tablica 9

Udział klasy robotniczej wśród ludności wyznania prawosławnego w czterech województwach wschodnich w 1931 r.
(czynni i bierni zawodowo razem)

Działy i gałęzie gospodarki	Ogółem		Województwa							
			poleskie		nowogródzkie		wileńskie		białostockie	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Ogółem ludność prawosławna	2038,2	100,0	875,8	100,0	542,3	100,0	315,4	100,0	304,7	100,0
Ogółem robotnicy prawosławni	150,3	7,4	51,1	5,8	39,5	7,3	24,1	7,6	35,6	11,7
Rolnictwo	78,5	3,9	25,9	3,0	22,5	4,1	17,3	5,5	12,8	4,2
Ogrod. ryb. i leśn.	6,5	0,3	2,6	0,3	1,5	0,3	0,7	0,2	1,7	0,6
Górnictwo i przemysł*	34,0	1,7	10,5	1,2	7,3	1,3	3,9	1,3	12,3	4,0
Handel i ubezp.	2,1	0,1	0,8	0,1	0,3	0,1	0,0	0,0	1,0	0,3
Komunik. i transport	9,5	0,5	4,6	0,5	2,1	0,4	0,1	0,0	2,7	0,9
Służba publ. i inne	3,1	0,1	1,2	0,1	1,0	0,2	0,0	0,0	0,9	0,3
Szkolnictwo i inne	0,8	0,0	0,4	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Lecznictwo i inne	0,8	0,0	0,3	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,3	0,1
Służba domowa	13,4	0,7	3,9	0,5	4,1	0,8	2,1	0,6	3,3	1,1
Działy nieokreślone	1,6	0,1	0,9	0,1	0,3	0,1	—	—	0,4	0,1

* Bez chałupników; liczba ich w każdym z wojew wynosiła 0,1 tys.

Wśród Rosjan byli dawni urzędnicy carscy, oficerowie, działacze polityczni, właściciele ziemscy, słowem — przedstawiciele warstw społecznych, rzadko tylko spotykanych wśród Białorusinów. W stosunku do ogólnej liczby prawosławnych Rosjanie stanowili niecałe 3,2%. Jeśli nawet założymy, że wśród nich nie było w ogóle robotników, błąd spowodowany przez przyjęcie jako podstawy naszych obliczeń struktury społecznej ludności prawosławnej będzie mniejszy od niedokładności, wynikających z przyjęcia innych metod szacunku, i nie wpłynie na wiarygodność wyników. Zastrzec jednak należy, że przejście do porządku dziennego nad niedokładnościami wynikającymi z istnienia grupy prawosławnych Rosjan nie byłoby możliwe przy szacowaniu liczby inteligencji białoruskiej. Pozostałych grup narodowościowych wśród ludności prawosławnej niemalże nie było i możemy nie brać ich pod uwagę.

W dalszym ciągu po ustaleniu procentu, jaki stanowili robotnicy wśród ludności prawosławnej, podejmiemy próbę ich krótkiej charakterystyki oraz ustalimy przybliżoną liczbę robotników białoruskich. W celu ustalenia udziału klasy robotniczej w ogólnej liczbie ludności białoruskiej posłużymy się zestawieniem obejmującym robotników wraz z ich rodzinami (czynnych i biernych zawodowo). Aby bliżej scharakteryzować robotników białoruskich, zajmiemy się wyłącznie czynnymi zawodowo.

Z zestawienia (tabl. 9) wynika stosunkowo niewielka liczebność robotników prawosławnych. Przeważająca ich część skupiona była przy tym w działach ściśle związanych z rolnictwem. Obliczenie obciążone jest nieznacznym błędem, gdyż opublikowane wyniki spisu nie wyodrębniają

Tablica 10

Szacunek liczby robotników białoruskich w czterech województwach wschodnich w 1931 r.

Województwo	Ludność białoruska ogółem w tys. osób	W tym robotnicy (czynni i bierni zawodowo)	
		w %	w tys. osób
Ogółem	1948	7,4	145
Poleskie	654	5,8	38
Nowogródzkie	616	7,3	45
Wileńskie	407	7,0	31
Białostockie	269	11,7	31

w tablicach szczegółowych ludności prawosławnej w m. Wilnie. Wobec niewielkiej liczby prawosławnych w tym mieście błąd jest jednakże nieistotny. Na podstawie tego zestawienia możemy teraz oszacować liczbę robotników białoruskich w poszczególnych województwach (tabl. 10).

Przejdźmy z kolei do porównania struktury zawodowej robotników białoruskich ze strukturą robotników innych narodowości, pracujących na ziemiach białoruskich (tabl. 11). W zestawieniach tych przyjąć musimy znak równania między narodowością a wyznaniem. Możliwość takiego założenia dla ludności białoruskiej i wyznania prawosławnego uzasadniliśmy poprzednio, dla ludności żydowskiej i wyznania mojżeszowego nie nasuwa to żadnych wątpliwości, natomiast dla ludności polskiej i wyznania katolickiego może budzić zastrzeżenia. Ludność katolicka składała się wprawdzie w większości z Polaków, ale przecież także część Białorusinów była wyznania katolickiego, katolikami także byli niemal wszyscy Litwini. Ponieważ możemy oczekiwać dość istotnych różnic w strukturze zawodowej robotników tych trzech narodowości, analiza struktury robotników wyznania katolickiego może nam dostarczyć jedynie ogólnych i przybliżonych informacji o robotnikach Polakach. Cały czas pamiętać musimy, że na otrzymane wskaźniki wpływa deformująco struktura robotników białoruskich i litewskich wyznania katolickiego.

Już z tabl. 10 wynikało, że liczba robotników Białorusinów była niezbyt duża. Zestawienie struktury zawodowej robotników prawosławnych (tabl. 11) wykazuje, że przeszło połowa ich pracowała w rolnictwie. Wyróżniało się jedynie województwo białostockie, gdzie w rolnictwie pracowało tylko 37,7% robotników prawosławnych. Drugą pod względem liczebności grupę stanowili zatrudnieni w przemyśle i górnictwie, a trzecią — służba domowa. W województwach nowogródzkim i wileńskim liczba prawosławnej służby domowej była większa niż liczba robotników zatrudnionych w przemyśle i górnictwie. Warto przy tym zwrócić uwagę, że wśród robotników zaliczonych do pracujących w górnictwie i przemyśle aż 4,5 tys. (czyli 29,6% zatrudnionych w tych działach!) nie podało bliższych informacji o miejscu zatrudnienia. Jeśli więc w ogóle pracowali w tych działach, byli to wedle wszelkiego prawdopodobieństwa ludzie bez kwalifikacji zawodowych. Na drugim miejscu pod względem liczebności znajdowali się w tym dziale robotnicy przemysłu drzewnego (3,1 tys.). W każdej z pozostałych gałęzi zatrudnienie nie przekraczało 1 tys. osób. Drobna tylko część robotników przemysłowych pracowała w przedsiębiorstwach dużych i średnich. Pozostali robotnicy zatrudnieni byli w działach nieprodukcyjnych. Na uwagę zasługuje stosunkowo liczna grupa zatrudnionych na kolejach i poczcie.

Jak wynika z tego zestawienia, zaledwie drobną część i tak nielicznej białoruskiej klasy robotniczej można uznać za współczesny proletariat wielkoprzemysłowy. Zaliczyć do tej grupy klasy robotniczej możemy zatrudnionych w przedsiębiorstwach przemysłowych I—III kategorii, na kolejach i poczcie, ewentualnie w przedsiębiorstwach IV—VII kategorii. Grupy te stanowiły 4,4% (ewentualnie 9,1%) ogółu robotników prawosław-

Tablica 11

Robotnicy wyznania prawosławnego w czterech województwach wschodnich w 1931 r. (czynni zawodowo)

Działy i gałęzie gospodarki	Ogółem		Województwa							
			poleskie		nowogródzkie		wileńskie		białostockie	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Robotnicy prawosławni ogółem	84,1	100,0	27,0	100,0	22,9	100,0	15,9	100,0	18,3	100,0
Rolnictwo	46,6	55,4	15,1	55,9	13,4	58,5	11,2	70,4	6,9	37,7
Ogrod. ryb. i leśn.	2,0	2,4	0,8	3,0	0,4	1,8	0,2	1,3	0,6	3,3
Górnictwo i przemysł[a]	15,2	18,1	4,4	16,3	3,5	15,3	1,8	11,3	5,5	30,1
Zakł. I—III kat.	1,1	1,3	0,1	0,4	0,3	1,3	0,0	0,0	0,7	3,8
IV—VII kat.	3,9	4,7	1,1	4,0	0,6	2,6	0,3	1,9	1,9	10,4
VIII i niew. kat.	10,2	12,1	3,2	11,9	2,6	11,4	1,5	9,4	2,9	15,9
Handel i ubezp.	1,1	1,3	0,4	1,5	0,2	0,9	0,1	0,6	0,4	2,2
Komunik. i transport	3,2	3,8	1,4	5,2	0,6	2,6	0,3	1,9	0,9	4,9
w tym poczta i koleje	2,6	3,1	1,1	4,0	0,5	2,2	0,3	1,9	0,7	3,8
Służba publicz. i inne	1,3	1,5	0,4	1,5	0,4	1,8	0,2	1,3	0,3	1,6
Szkolnictwo i inne	0,5	0,6	0,2	0,7	0,1	0,4	0,1	0,6	0,1	0,5
Lecznictwo i inne	0,5	0,6	0,2	0,7	0,1	0,4	0,0	0,0	0,2	1,1
Służba domowa	12,9	15,3	3,8	14,1	3,9	17,0	2,0	12,6	3,2	17,5
Działy nieokreślone	0,8	1,0	0,3	1,1	0,3	1,3	0,0	0,0	0,2	1,1

a Bez chałupników; w woj. białostockim było ich 0,1 tys.; w woj. poleskim 0,0 tys.; w woj. nowogródzkim 0,0 tys.; w woj. wileńskim 0,0 tys.

[107]

Tablica 12

Robotnicy wyznania katolickiego w czterech województwach wschodnich w 1931 r. (czynni zawodowo)

Działy i gałęzie gospodarki	Ogółem		Województwa									
			poleskie		nowogródzkie		wileńskie		m. Wilno		białostockie	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Robotnicy katoliccy ogółem	228,8	100,0	16,2	100,0	31,0	100,0	53,2	100,0	29,4	100,0	99,0	100,0
Rolnictwo	88,1	38,5	3,1	19,1	13,6	43,9	30,1	56,6	0,5	1,7	40,8	41,2
Ogrod. ryb. i leśn.	6,0	2,6	0,7	4,3	1,1	3,5	1,3	2,4	0,2	0,7	2,7	2,7
Górnictwo i przemysł[a]	50,9	22,3	2,9	17,9	4,6	14,8	6,1	11,4	10,4	35,4	26,9	27,2
Zakł. I—III kat.	4,9	2,2	0,1	0,6	0,6	1,9	0,1	0,2	0,7	2,4	3,4	3,4
IV—VII kat.	10,8	4,7	0,8	4,9	0,8	2,6	1,2	2,2	1,3	4,4	6,7	6,8
VIII i niewiad. kat.	35,2	15,4	2,0	12,4	3,2	10,3	4,8	9,0	8,4	28,6	16,8	17,0
Handel i ubezp.	6,3	2,8	0,3	1,9	0,3	1,0	0,4	0,8	2,9	9,9	2,4	2,4
Komunik. i transport	15,4	0,7	2,1	13,0	1,7	5,5	2,1	3,9	2,7	9,2	6,8	6,9
w tym poczta i koleje	12,7	5,6	1,9	11,7	1,4	4,5	1,9	3,6	1,9	6,5	5,6	5,7
Służba publ. i inne	23,1	10,1	3,5	21,6	4,7	15,2	7,6	14,3	1,6	5,4	5,7	5,8
Szkolnictwo i inne	1,7	0,7	0,1	0,6	0,2	0,6	0,2	0,4	0,6	2,0	0,6	0,6
Lecznictwo i inne	3,1	1,4	0,2	1,2	0,3	1,0	0,2	0,4	1,3	4,4	1,1	1,1
Służba domowa	25,5	11,1	1,6	9,9	3,3	10,6	4,4	8,3	7,6	25,9	8,6	8,7
Działy nieokreślone	8,7	3,8	1,7	10,5	1,2	3,9	0,8	1,5	1,6	5,4	3,4	3,4

[a] Bez chałupników; w woj. białostockim było ich 0,8 tys.; w woj. poleskim 0,0 tys.; w woj. nowogródzkim 0,1 tys.; w woj. wileńskim 6,2 tys.; w m. Wilnie 0,6 tys.

Tablica 13

Robotnicy wyznania mojżeszowego w czterech województwach wschodnich w 1931 r. (czynni zawodowo)

Działy i gałęzie gospodarki	Ogółem		Województwa									
			poleskie		nowogródzkie		wileńskie		m. Wilno		białostockie	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Robotnicy mojżeszowi ogółem	40,9	100,0	8,5	100,0	5,1	100,0	3,0	100,0	6,5	100,0	17,8	100,0
Rolnictwo	1,7	4,2	0,4	4,6	0,2	3,9	0,5	16,8	0,0	0,0	0,6	3,4
Ogrod. ryb. i leśn.	0,3	0,8	0,1	1,2	0,0	0,0	0,1	3,3	0,0	0,0	0,1	0,6
Górnictwo i przemysł[a]	29,7	72,6	6,5	76,4	3,6	70,6	1,8	60,0	4,1	63,1	13,7	76,9
Zakł. I—III kat.	1,5	3,7	0,3	3,5	0,1	2,0	0,0	0,0	0,1	1,5	1,0	5,6
IV—VII kat.	4,4	10,7	1,1	12,9	0,4	7,8	0,1	3,3	0,7	10,8	2,1	11,8
VIII i niewiad. kat.	23,8	58,2	5,1	60,0	3,1	60,8	1,7	56,7	3,3	50,8	10,6	59,5
Handel i ubezp.	4,5	11,0	0,7	8,2	0,6	11,8	0,3	10,0	1,4	21,6	1,5	8,4
Komunik. i transport	0,8	2,0	0,1	1,2	0,1	2,0	0,0	0,0	0,2	3,1	0,4	2,2
w tym poczta i koleje	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Służba publ. i inne	0,9	2,2	0,2	2,4	0,2	3,9	0,1	3,3	0,1	1,5	0,3	1,7
Szkolnictwo i inne	0,3	0,7	0,1	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	1,5	0,1	0,6
Lecznictwo i inne	1,3	3,2	0,2	2,4	0,2	3,9	0,1	3,3	0,3	4,6	0,5	2,8
Służba domowa	1,4	3,4	0,2	2,4	0,2	3,9	0,1	3,3	0,3	4,6	0,6	3,4
Działy nieokreślone	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

a Bez chałupników; w woj. białostockim było ich 0,6 tys.; w woj. poleskim 0,5 tys.; w woj. nowogródzkim 0,1 tys.; w woj. wileńskim 0,1 tys.; w m. Wilnie 0,4 tys.

nych. Niewątpliwie taki stan rzeczy był w dużej mierze rezultatem słabego rozwoju przemysłu na ziemiach białoruskich. Nie była to jednakże przyczyna jedyna, o czym świadczy porównanie struktury robotników prawosławnych ze strukturą robotników katolickich i mojżeszowych. Przede wszystkim, mimo że na terytorium omawianych czterech województw prawosławni stanowili około 40% ogółu ludności, liczba robotników katolickich przewyższała liczbę robotników prawosławnych przeszło 2,5-krotnie. Świadczyło to o bardzo zacofanej strukturze społecznej ludności białoruskiej. Wśród robotników katolickich zaledwie 38,5% pracowało w rolnictwie. Tylko w woj. wileńskim procent ten wzrastał do 56,6% (ale jeśli uwzględnimy, że było tam dość dużo Białorusinów i Litwinów katolików, przypuścić możemy, że i tam mniej niż połowa robotników narodowości polskiej pracowała na roli). Na drugim miejscu byli robotnicy przemysłowi (22,3%), znacznie przewyższający liczbą służbę domową (11,1%), która też w żadnym województwie nie wysuwała się na drugie miejsce. Czwartą grupą, niemal dorównującą służbie domowej, byli robotnicy zatrudnieni w administracji, organizacjach społecznych, instytucjach religijnych itp. (10,1%). Udział proletariatu wielkoprzemysłowego wśród ogółu robotników katolickich (obliczony według analogicznych zasad jak poprzednio) wynosił 7,8% (ewentualnie 12,5%).

Struktura robotników wyznania mojżeszowego wyróżniała się cechami specyficznymi. Przede wszystkim nieznaczny procent Żydów pracował w rolnictwie, a nieliczne tylko jednostki znajdowały zatrudnienie w instytucjach państwowych (w tym na kolejach i poczcie). W rezultacie aż 72,6% ogółu robotników żydowskich pracowało w przemyśle i górnictwie, przede wszystkim w mniejszych przedsiębiorstwach. Na drugim miejscu (11,0%) znajdowali się robotnicy zatrudnieni w handlu i ubezpieczeniach. Mimo takiej struktury zawodowej zaledwie 3,7% robotników żydowskich zaliczyć możemy do proletariatu wielkoprzemysłowego; dopiero gdy uwzględnimy także zatrudnionych w przedsiębiorstwach mniejszych, udział ten wzrośnie do 14,4%.

Ustalenie struktury zawodowej według działów gospodarki należy uzupełnić choćby najbardziej ogólnymi informacjami o stanowisku w zawodzie zajmowanym przez Białorusinów. Już z poprzednio przytoczonych danych wynika, że w przeważnej mierze byli to robotnicy nie posiadający żadnych kwalifikacji (robotnicy rolni, służba domowa). Wiadomości z innych źródeł świadczą, że w pozostałych gałęziach gospodarki robotnicy białoruscy byli także zatrudniani na stanowiskach nie wymagających kwalifikacji[16]. Natomiast funkcje wymagające przygotowania fachowego, zwłaszcza nadzorcze, powierzano robotnikom polskim, nieraz przybyłym z innych części

[16] Szerzej o tym por. J. Tomaszewski, Z dziejów Polesia..., o.c., str. 54—55.

państwa[17]. W rezultacie zatem wystąpiło duże zróżnicowanie położenia poszczególnych grup narodowościowych klasy robotniczej. W uprzywilejowanych warunkach znaleźli się robotnicy polscy, którzy na ogół mieli wyższe kwalifikacje i dzięki temu osiągali wyższe zarobki. Upośledzonymi grupami byli robotnicy białoruscy i żydowscy, którzy wobec braku odpowiednich kwalifikacji oraz ograniczeń stosowanych przez władze administracyjne nie mieli dostępu do pracy lepiej wynagradzanej[18].

Tworzenie się wyodrębnionych grup wewnątrz klasy robotniczej widoczne jest z zestawienia struktury narodowościowej według działów gos-

Tablica 14

Struktura wyznaniowa robotników w czterech województwach wschodnich w 1931 r. (czynni zawodowo)

Działy i gałęzie gospodarki	Ogółem	W tym robotnicy wyznania					
		katolickiego		prawosławnego		mojżeszowego	
		w tys.	w stosunku do ogółu rob. danej gałęzi	w tys.	w stosunku do ogółu rob. danej gałęzi	w tys.	w stosunku do ogółu rob. danej gałęzi
Ogółem robotnicy	365,8	228,8	62,5	84,1	23,0	40,9	11,2
Rolnictwo	140,0	88,1	62,9	46,6	33,3	1,7	1,2
Ogrod. ryb. i leśn.	8,5	6,0	70,6	2,0	23,5	0,3	3,5
Górnictwo i przemysł[a]	99,3	50,9	51,3	15,2	15,3	29,7	29,9
Zakł. I—III kat.	8,1	4,9	60,5	1,1	13,4	1,5	18,5
IV—VII kat.	19,9	10,8	54,3	3,9	19,6	4,4	22,1
VIII i niewiad. kat.	71,3	35,2	49,4	10,2	14,3	23,8	33,4
Handel i ubezp.	12,1	6,3	52,1	1,1	9,1	4,5	37,2
Komunik. i transport	20,0	15,4	77,0	3,2	16,0	0,8	4,0
w tym poczta i koleje	15,6	12,7	81,4	2,6	16,7	0,0	0,0
Służba publ. i inne	27,5	23,1	84,0	1,3	4,7	0,9	3,3
Szkolnictwo i inne	2,5	1,7	68,0	0,5	20,0	0,3	12,0
Lecznictwo i inne	5,1	3,1	61,9	0,5	10,0	1,3	25,9
Służba domowa	41,3	25,5	61,7	12,9	31,2	1,4	3,4
Działy nieokreślone	9,5	8,7	91,6	0,8	8,4	0,0	0,0

[a] Bez chałupników

[17] Liczne wzmianki o napływie robotników z województw centralnych i zachodnich można spotkać w sprawozdaniach ubezpieczalni społecznych niemal z całego terytorium białoruskiego.

[18] Por. J. Derengowski, Praca najemna na terenie ziem wschodnich, „Rocznik Ziem Wschodnich i Kalendarz na Rok 1937", str. 194—196.

podarki (tabl. 14). Robotnicy wyznania katolickiego znacznie przeważali liczebnie na kolejach i poczcie oraz w urzędach i instytucjach, czyli tam, gdzie na zatrudnienie miało bezpośredni wpływ państwo. W pozostałych działach gospodarki przewaga ta była znacznie mniejsza. Największy udział prawosławni mieli wśród robotników rolnych i służby domowej. Żydzi mieli największy udział wśród robotników zatrudnionych w handlu oraz w najmniejszych przedsiębiorstwach przemysłowych.

III

Na zakończenie artykułu spróbujmy wskazać choć w najbardziej ogólnym zarysie na główne kierunki zmian, jakie dokonywały się w ciągu międzywojennego dwudziestolecia w liczebności i strukturze robotników na obszarach etnicznie białoruskich. Nie dysponujemy w tej mierze żadnymi liczbami dotyczącymi ogółu robotników. Systematyczne dane zbierane były jedynie w stosunku do robotników zatrudnionych w górnictwie, hutnictwie, elektrowniach i wodociągach, a dla innych działów przemysłu statystyka obejmowała pracujących w zakładach zatrudniających ponad 19 robotników. W województwach wileńskim, nowogródzkim, poleskim i wołyńskim łącznie te grupy robotników (pamiętać należy, że w tych województwach górnictwa i hutnictwa w ogóle nie było) wzrosły w okresie od 1928 do 1938 r. z 18,4 tys. do 30,8 tys. osób[19]. Wzrost ten był bardzo efektowny w liczbach względnych (w całej Polsce w tym czasie nastąpiło przecież zmniejszenie się liczby robotników tych gałęzi gospodarki z 850,7 tys. 808,4 tys.!), jednakże w dalszym ciągu grupa wielkoprzemysłowego proletariatu pozostawała nieliczna. Wzrost nastąpił przede wszystkim w przemysłach: mineralnym (z 2,5 do 9,5 tys.) i drzewnym (z 6,1 do 9,6 tys.)[20], a zatem utrwalał istniejącą strukturę zawodową robotników. O zmianach w zatrudnieniu robotników w drobnych zakładach przemysłowych nie mamy dokładniejszych wiadomości. Jako wskazówka orientacyjna służyć mogą dane zbierane przez Inspekcję Pracy, choć należy pamiętać, że nie są one zbyt dokładne (tabl. 15). Zestawienie to dowodzi, że wzrost liczby robotników przypadał przede wszystkim na zakłady zatrudniające ponad 50 robotników, gdy tymczasem liczba robotników pracujących w zakładach mniejszych (od 5 do 49 robotników) zwiększyła się nieznacznie. Na wzrost zatrudnienia w najmniejszych zakładach należy zapatrywać się sceptycznie — z licznych uwag zawartych w sprawozdaniach inspektorów pracy[21] sądzić można, że w dużej mierze był on pozorny i wynikał z coraz pełniejszego obejmowania

[19] „Mały Rocznik Statystyczny" 1939, str. 261, tabl. 7.

[20] Tamże, str. 262, tabl. 8.

[21] Inspekcja Pracy w roku 1932, str. 61; Inspekcja Pracy z roku 1933, str. 127; Inspekcja Pracy w roku 1936, str. 171.

Tablica 15

Robotnicy zatrudnieni poza rolnictwem w czterech województwach wschodnich w latach 1928—1937 według wielkości zakładu pracy

Lata	Robotnicy ogółem		Robotnicy pracujący w zakładach, w których zatrudnionych było											
			poniżej 5		5—19		20—49		50—99		100—499		ponad 499	
			robotników											
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1928	55,1	100,0	2,6	100,0	6,6	100,0	8,9	100,0	6,8	100,0	16,7	100,0	13,5	100,0
1929	59,2	107,4	2,6	100,0	7,7	116,7	9,1	102,2	6,3	92,6	18,1	108,4	15,4	114,1
1930	53,1	96,4	3,1	119,2	8,1	122,7	8,2	92,1	6,3	92,6	17,0	101,8	10,4	77,0
1931	40,2	73,0	2,8	107,7	6,4	97,0	6,7	75,3	5,8	85,3	14,9	89,2	3,5	25,9
1932	37,5	68,1	3,0	115,4	6,3	95,5	6,4	71,9	5,8	85,3	14,8	88,6	1,2	8,9
1933	52,7	95.6	3,1	119,2	6,3	95,5	7,2	80,9	7,6	111,8	17,9	107,2	10,6	78,5
1934	57,7	104,7	3,5	134,6	6,3	95,5	7,9	88,8	8,4	123,5	19,8	118,6	11,8	87,4
1935	55,4	100,5	3,5	134,6	6,4	97,0	7,5	84,3	7,9	116,2	23,6	141,3	6,5	48,1
1936	70,3	127,6	3,4	130,8	6,4	97,0	8,3	93,3	8,8	129,4	21,6	129,3	21,8	161,5
1937	75,8	137,6	3,3	126,9	6,8	103,0	9,0	101,1	10,0	147,1	29,4	176,0	17,3	128,1

Źródło: Inspekcja Pracy w roku 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.

nadzorem drobnych warsztatów. Jak wynika z tych sprawozdań, jednym z elementów, które wpłynęły na zwiększenie zatrudnienia w ostatnich latach przed wybuchem wojny światowej, miało być podjęcie robót publicznych[22]. Zatrudniano przy nich bezrobotnych pochodzących z innych dzielnic państwa polskiego.

Wniosek, że zatrudnienie w najmniejszych zakładach pracy w 1937 lub 1938 r. nie wzrosło w porównaniu z rokiem 1928, nasuwa się także z ocen, zawartych w sprawozdaniach izb rzemieślniczych, działających w województwach wschodnich. W rezultacie zatem można przypuszczać, że w okresie 1928—1938 struktura zatrudnienia robotników przemysłowych zmieniła się nieco na korzyść pracujących w większych i średnich zakładach.

Brak jest natomiast danych o zmianach zatrudnienia w rolnictwie. Można jednak sądzić, że nie wystąpiły tu żadne bardziej istotne nowe objawy, gdyż nie zmieniły się metody produkcji. Wobec postępującego rozdrobnienia gruntów oczekiwać można co najwyżej, że uległa pewnemu zmniejszeniu liczba robotników zatrudnionych w gospodarstwach chłopskich.

Znacznie więcej danych mamy o zmianach w strukturze narodowościowej. Zgodnie z cytowanymi już informacjami przez cały okres międzywojenny na terenie, którego dotyczą nasze rozważania, trwał napływ robotników narodowości polskiej, zwłaszcza o wyższych kwalifikacjach. Stąd z dużym prawdopodobieństwem można wnioskować, że zaobserwowany wzrost zatrudnienia w większych zakładach pracy w dużej mierze związany był z tą imigracją robotników. Oznaczało to, że zaobserwowane poprzednio zróżnicowanie narodowościowe klasy robotniczej na ziemiach białoruskich ulegało pogłębieniu. Równocześnie było to jednoznaczne z ograniczeniem dostępu do pracy najemnej dla ludności miejscowej.

Nie należy zapominać, że obok niezbyt licznej, jak widać z przedstawionych szacunków, klasy robotniczej na ziemiach białoruskich istniały formy przejściowe od samodzielnego drobnego wytwórcy do pracownika najemnego. W rzemiośle znaczna część drobnych producentów w mniejszej lub większej mierze traciła samodzielność, przekształcając się w chałupników. Dotyczyło to zwłaszcza drobnego rzemiosła żydowskiego, które się znajdowało w szczególnie trudnej sytuacji. W rolnictwie postępował proces rozdrobnienia gruntów, skutkiem czego wzrastała liczba drobnych gospodarzy, którzy zmuszeni byli dorabiać pracą najemną[23]. Zarobki takie dawały sezonowe prace w lesie, przy kopaniu i utrzymywaniu kanałów, budowie dróg, przewozie materiałów budowlanych itp. Prace te występo-

[22] Inspekcja Pracy w roku 1937, str. 101—102, 146.

[23] Por. W. Połujan, I. Połujan, Rewolucionnoe i nacionalno-osvoboditelnoe dviženie w Zapadnoj Biełorussii w 1920—1939 gg., Mińsk 1962, str. 29—30.

wały z różnym natężeniem. W latach dwudziestych nasiliła się eksploatacja lasów, przybierająca niekiedy nawet formy rabunkowe. Zahamowana ona została w 1938 r., a po zakończeniu kryzysu większego znaczenia nabrały różnorodne pomocnicze zajęcia przy robotach inwestycyjnych (zwłaszcza przy budowie dróg). W ten sposób wśród ludności wiejskiej kształtowała się warstwa pośrednia między drobnym rolnikiem a robotnikiem. Możliwości rozwoju białoruskiej klasy robotniczej były jednak ograniczone niedostatkiem miejsc pracy i brakiem możliwości uzyskania kwalifikacji zawodowych.

SUMMARY

The summarized here article shows in a most general way the main trends in the changes which took place in the period 1919—1939 with regard to the quantity as well as to the structural pattern of workers in Poland in the territories which from the ethnic point of view belonged to Byelorussia. No figures concerning the total number of the above-mentioned workers are at our disposal. The systhematic data have been collected only with regard to the workers that were employed in mining, metallurgy, electric-power plants and water-pipes. As far as the other fields of industry were concerned, the statistical figures covered only the enterprises employing over nineteen workers. In the period from 1928 to 1938 the number of the above-mentioned groups of workers amounted to 30.8 thousand if compared with previous 18.4 thousand, in the Wilno, the Nowogrodek the Polesia and the Wolynia voivodships taken as a whole. (It should be born in mind that in those voivodships there was a complete lack of mining and metallurgy). That increase in employment was very attractive in the relative figures (in Poland taken as a whole the number of workers in those fields of economy fell down in the above-given period from 850.7 thousand to 808.4 thousand). However the group of the proletarians working in the big industry still remained not numerous. The increase was noted first of all in the mineral (from 2.5 to 9.5 thousand workers) and wood (from 6.1 to 9.6 thousand workers) industries, i.e. it consolidated the existing professional structure of workers. We are not at the disposal of more precise data concerning the changes in the employment of workers in the minor industrial enterprises. The data which have been collected by the Labour Inspectorate can constitute a certain orientating indication in that respect, one must not forget however, that they are not too precise. The above-cited figures point out that the increase in the number of workers fell down, first of all in the enterprises which employed over fifty workers, while the number of those who worked in the minor enterprises (from five to forty workers) did not increase significantly. One should be rather sceptic with regard to the increase of the employment in the smallest enterprises and — judging from the numerous remarks in the reports of labour inspectors — it was to a great extend superficial and resulted from the ever wider spreading of inspection over small workshops. According to the mentioned reports, the undertaking of public works became one of the factors provoking the increase in the employment during the last years before World War II. The unemployed from the other parts of the Polish state used to be recruited for those works.

The conclusion that in 1937—1938 the employment in the smallest work enterprises

did not increase if compared with that of 1928, can be drawn, too, from the estimations which are included in the reports prepared by the Artisan Chambers, that used to operate in the eastern voivodships. It can be assumed, in turn, that in the period covering the years 1928—1938, the structure of the employment of workers in industry were subjected to some changes, becoming, to a certain extend, advantageous for those who worked in major as well as in medium enterprises. There is a lack, however, of data concerning the changes in the employment in agriculture. From the unchanged methods of production it can be finally concluded that no serious phenomena took place in that respect. The continuing division of arable lands points out that a certain drop took place as far as the figures for workers employed in peasant farms were concerned.

Far more data, however, are at our disposal with regard to the national structure. According to the already mentioned information, the whole between-war period was marked with an influx of workers of Polish nationality into the territory under consideration. This goes particularly for the higher qualified workers. A fairly probable assumption can be made, then, namely that the observed increase in the employment in the major work-enterprises was connected, to a great extend, with the above-mentioned immigration of workers. It means, — as far as the formerly observed differentiation within the working class in the Byelorussian territories was concerned — that there were symptoms of its intensification. On the other hand, however, that process was unanimous with a limitation in regard to the access to labour of the local population.

It should be born in mind, however, — on the basis of the presented evaluations — that besides a rather small in number working class there also existed in the Byelorussian territories certain temporary forms between an independent, small artisan and the labour force. A serious percentage of small, artisan producers used to loose their independence, becoming the outworkers. This is true particularly for minor Jewish artisans, who were in the exceptionally difficult situation. As far as agriculture is concerned, the intensification of the process of the land-division was resulting in an increase of the number of small, peasant farmers, who had to seek after additional income as lobour force. Temporary work in forests, in digging as well as in the conservation of canals, in road-construction, in shipment of construction-materials and the like, procured some possibilities of such an additional income. The intensification of the above-mentioned work was not uniform. The period of the years 1920-ties was marked with an intensified exploitation of forests, being sometimes, of a destructive character. That process stopped in 1930, and after the end of the crisis various secondary jobs in construction-works (particularly in road-construction) grew in importance. That was the course of the process of the formation of a between-class section of the rural population, namely between small farmer and worker. The possibilities of the development of the Byelorussian working class were limited, however, owing to the lack of both work and any chances of achieving professional qualifications.

II. MATERIAŁY — MATERIALS

Леонид Д. Поболь
Минск

ДЕРЕВЯННОЕ РАЛО ИЗ ТОРФЯНИКА У ДЕР. КАПЛАНОВИЧИ

A wooden plough-share found in peat in the locality of Kapłanowicze in Byelorussia

Каждая новая находка древнего деревянного пахотного орудия труда — рала (плуга) способствует решению вопроса о начале возникновения нашего земледелия в лесной полосе Восточной Европы, как более прогрессивной системы земледелия по сравнению с подсечной (огневой). Новые данные свидетельствуют о распространении пашенного земледелия в Белоруссии уже в раннем железном веке. Такое земледелие было основано на широком использовании тягловой силы домашних животных — вола или лошади. Находки древних рал отвечают также на очень важный для древней истории вопрос о времени использования животных в хозяйственной деятельности людей лесной полосы Восточной Европы, главным образом, в земледелии.

Древние пахотные орудия труда являются очень редкими находками. Поэтому каждый из таких предметов вызывает особый научный интерес. До настоящего времени в Восточной Европе было известно три таких рала, о которых будет сказано далее. Данные предметы были обнаружены случайно, при разработке торфа. Ни одно из рал, к сожалению, не сохранилось в целом виде. Каждая из таких вещей открывает новые страницы в истории пашенного земледелия на территории СССР.

Описываемое рало является первым древним пахотным орудием труда в Белоруссии. Основные рабочие части рала — грядиль и ползун сохранились полностью; отсутствует стояк. Рало обнаружено случайно в торфу колхозником Алексейчиком Виктором Васильевичем в начале июля 1963 года на левом берегу р. Лань около дер. Капановичи Бабаевского с/с Клецкого района Минской области (в торфянике под названием „Капановское болото", в урочище „Загородье") [1]. Оно лежало горизонтально в плотных слоях торфа, прибли-

[1] Рало находится в Белорусском Государственном Музее в г. Минске, куда оно поступило из школьного музея Клецкой СШ № 1.

зительно на глубине до 1,5 м от поверхности, в 40—50 м от правого и левого берегов (ширина всей поймы реки Лань около 90—95 м). Алексейчиком В. В. рало было принято за случайную корягу, оно им разломано и большая часть его выброшена на поверхность где крупный обломок рала пролежал под лучами солнца около 2 недель. Позднее на этот предмет (уже без стояка) обратил внимание местный краевед — учитель географии Клецкой СШ № 1, Черный Дорофей Максимович. По его письму автор в августе 1963 г. выехал в Каплановичи.

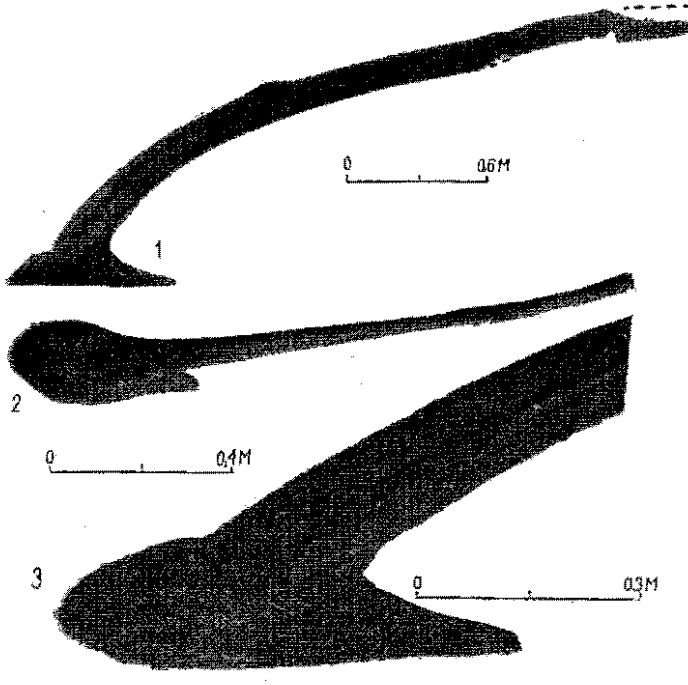

Рис. 1. Деревянное рало из торфяника у дер. Каплановичи Клецкого района. 1 — вид сбоку, 2 — вид сверху, 3 — деталь рала.

Большая часть рала была привезена в Клецкую СШ № 1, оно сильно потрескалось, деформировалось. На нем не было видно следов торфа. Что касается места находки, то ко времени нашего приезда массив торфа был разработан и здесь образовалась большая яма, заполненная грязью. Поэтому произвести привязку данной находки к определенному пласту торфа было невозможно. После длительных и тщательных поисков в яме был обнаружен обломок недостающей части конца грядиля. К сожалению, не удалось выявить вертикальный стояк с рукояткой, который, по словам Алексейчика В. В., находился

в отверстии в пятке ползуна при извлечении деревянного плуга из торфа (Рис. 1—4).

Рало изготовлено из одного куска дуба (россоха), который от длительного пребывания в воде имеет черный цвет. Для этого земледельческого орудия труда был выбран толстый изогнутый сук и топором вырублена часть ствола дерева. При изготовлении рала из россохи употреблялся топор и долото. Следы работы пилой не видны. Часть ствола дерева была превращена в ползун, а из сука сделан грядиль. Ползун является основной рабочей частью рала, при помощи которого непосредственно взрыхлялась земля. Пятка ползуна и конец грядила закруглены топором (Рис. 3). Подошва в основном плоская (Рис. 3,2). Край левой стороны ползуна при высыхании несколько деформировался, а потрескавшаяся его часть разрушилась (Рис. 2,3). Длина подошвы ползуна 0,59 м, его ширина 0,18 см. В пятке имеется почти круглой формы отверстие, диаметром 6 см, которое было сделано долотом; видны следы работы этим предметом. В нижней части подошвы ползуна имеется выемка, глубиной 1,5—2 см, ее размеры 18,5 × 12 см (Рис. 2,2; 3,2). Судя по внешней форме выемки, она была сделана, видимо, долотом. Топором или теслом такое углубление было сделать трудно. Нет никаких оснований считать, что данная выемка образовалась во время пробивания отверстия для стояка. Можно предполагать, что это углубление при пахоте заполнялось землей и не мешало в работе. Ползун в плане и в профиле имеет клиновидную форму.

Грядиль у ползуна массивный (Рис. 2,3). Вначале он поднимается вверх под углом 45—50°, а дальше конец грядиля почти прямой. Длина всего рала по горизонтальной линии от конца грядиля до пятки ползуна около 2,6 м. Его высота от верхней точки грядиля до подошвы ползуна в пределах 0,9—0,95 м. Грядиль с боков уплощенный, его края закруглены. В профиле грядиль имеет форму овала, размером около 11 × 4 см. При высыхании на солнце грядиль несколько деформировался и отогнулся в левую сторону (Рис. 3,3). В 0,34 м от конца грядиля в его нижней части, имеется глубокий вырез, при помощи которого, видимо, рало прикреплялось к ярму. Более прочному скреплению рала с ярмом, нужно полагать, способствовала опущенная книзу часть конца грядиля (Рис. 3,1). Данная часть грядиля с вырезкой была извлечена из ямы во время нашего обследования места находки рала в Капланович. Она с двух боков имела хорошо заглаженную поверхность и частично разрушенный верх.

Рало не содержало деталей, изготовленных из железа. На острой части ползуна также не было видно ржавчины, на основании которой можно предполагать, что на острие ползуна во время пахоты

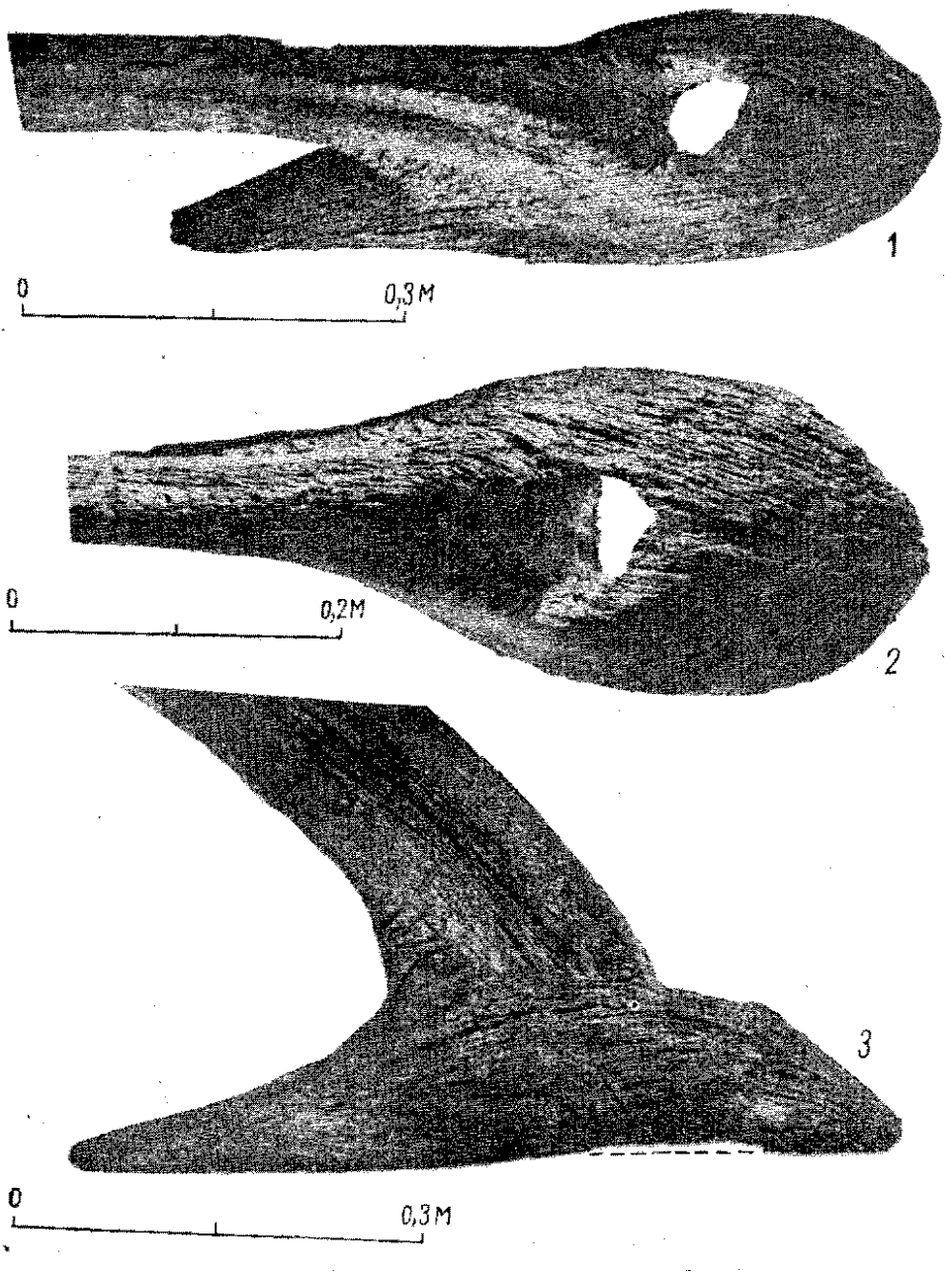

Рис. 2. Детали деревянного рала из торфяника у дер. Каплановичи: 1 — общий вид сверху, 2 — вид снизу, 3 — вид ползуна и нижней части грядила с левой стороны.

прикреплялся железный наральник. Из этого можно сделать вывод, что таким земледельческим орудием труда, сделанным из рассохи, первоначально работали без железных частей. В месте находки рала около дер. Капланович, также как и во всем Клецком и других соседних районах БССР, имеются сильно-оподзоленные (палевые) почвы на лёссовидных суглинках, подстилаемые моренным суглинком или песком [2]. Эти земли в древности вполне могли обрабатываться деревянным ралом без железного наральника и без плужного

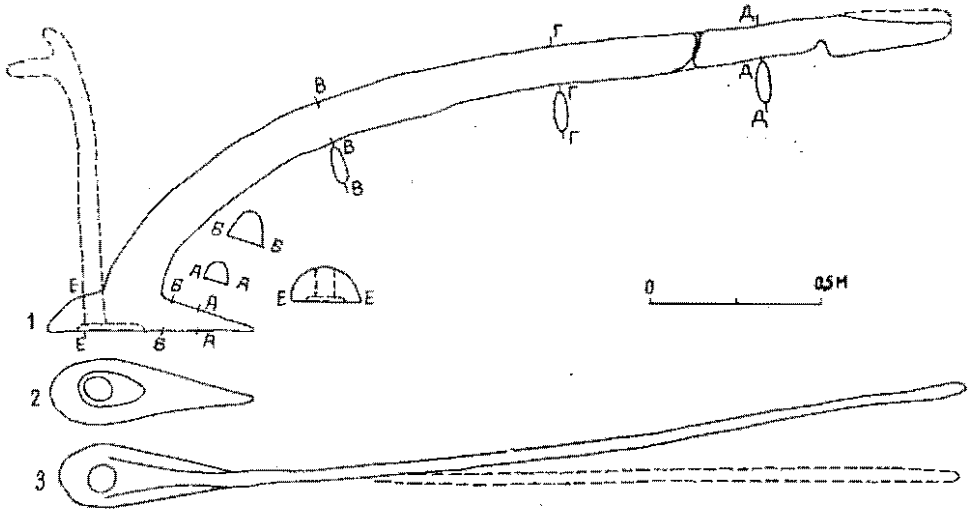

Рис. 3. Рало из торфяника у дер. Капланович: 1 — общий вид, 2 — вид подошвы ползуна, 3 — вид рала сверху.
А—Е — поперечные сечения.

ножа — чересла. Рало из Капланович является симметрическим земледельческим орудием труда. Во время пахоты земля разворачивалась по обе стороны. После распашки и посева на поле злаков землю необходимо было разрыхлять деревянной бороной — суковаткой. Нет никаких оснований предполагать, что распашка ралом могла вначале производиться в продольном, а позднее в поперечном направлениях.

Нами сделана попытка увязать данную находку рала с определенным типом археологических памятников. С этой целью летом 1964 года была произведена разведка археологических памятников в верх-

[2] Почвы БССР, под ред. И. С. Лупиновича и П. П. Рогового, Минск, 1952.

нем течении реки Лань [3]. Отдельные места побережья этой реки мною были обследованы еще в 1960 г. Кроме того, одно из городищ в южной части Несвижского района около дер. Качановичи в 50-х гг. А. Г. Митрофановым подверглось небольшим раскопкам. При шурфовке этого городища в 1964 году были получены также интересные археологические материалы.

В результате всех этих работ в южной части Несвижского и северной Клецкого районов выявлены разновременные археологические памятники (Рис. 4). Из них необходимо указать три городища раннего железного века: 1) около дер. Горбуновщина Щепичского с/с, на хуторе Городище, в 3 км на север от Клецка; 2) около дер. Аношки Козловичского с/с и 3) около дер. Качановичи Ланского с/с. Помимо материалов раннего железного века на первом и третьем из указанных городищ обнаружены также предметы материальной культуры эпохи Киевской Руси, в основном гончарная керамика. Одно из этих городищ, около дер. Горбуновщина, располагается в 9—10 км вверх по течению р. Лань от места находки рала [4].

На всех трех городищах были заложены шурфы и получены интересные результаты. Оказалось, что два из этих городищ (Качановичи и Аношки) содержат вещи, в частности, керамику, характерную в основном для балтийских племен культуры штрихованной керамики. Эти городища располагаются в бассейне р. Уши (приток Немана). Они были сооружены на больших всхолмлениях сравнительно далеко от берегов рек. Городище около д. Качановичи овальной формы, площадка ориентирована с с-з на ю-в. Ее длина 70 м, ширина 40 м. Городище около д. Аношки было сооружено на двух холмах, между которыми имелась небольшая седловина. Площадка имеет ориентировку с в-с-в на з-ю-з. Ее длина 117 м., ширина коло 80 м. По краю площадки был насыпан вал. Такого типа городища (на холмах) характерны для племен культуры штрихованной керамики.

Третье городище, располагающееся на хуторе Городище, по своему внешнему виду напоминает городища милоградской и зарубин-

---

[3] В обследовании большинства памятников принимали участие Черный Д. М. и ученики Клецкой СШ № 1, за что им всем выражаю свою благодарность.

[4] Можно также указать, что на правом берегу р. Лань в Каплановичах имеется небольшое всхолмление, внешне похожее на городище. Но отнести это всхолмление к городищу трудно, поскольку на нем не найдено археологических материалов и не видно валов. В раннефеодальную эпоху здесь возник курганный могильник, от которого до настоящего времени сохранилось более 40 курганов. Это всхолмление сейчас занято деревенским кладбищем и покрыто густым кустарником.

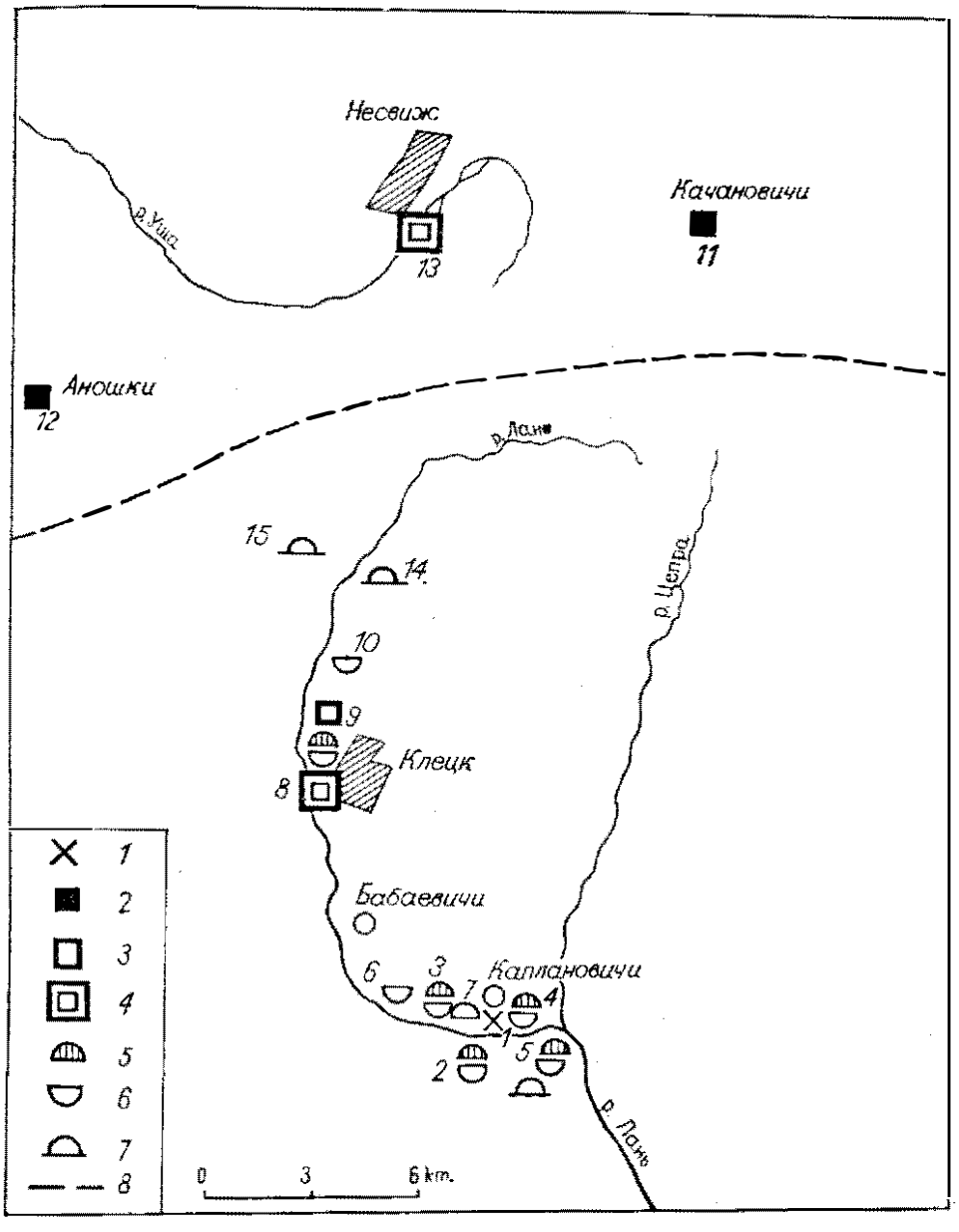

Рис. 4. Археологические памятники на берегах верхнего течения р. Лани:

1 — место находки рала в Капланович, 2 — городища культуры штрихованной керамики (11 — Качановичи, 12 — Аношки), 3 — городище милоградской и зарубинецкой культур (9 — хутор Городище), 4 — древнерусские города (8 — Клецк, 13 — Несвиж), 5 — селища I тыс. н.э. (2—4 — Капланович, 5 — Собачки, 9 — хутор Городище), 6 — селища эпохи раннего феодализма (2—4 Капланович, 5 — Собачки, 6 — Яновичи, 9 — хутор Городище), 7 — курганы (7 — Капланович, 14 — Быковщина, 15 — Митьковичи, 5 — Собачки), 8 — примерная этническая граница племен в раннем железном веке.

нецкой культур. Это же подтвердила и шурфовка его площадки. Городище сооружено на краю левого берега р. Лани (бассейн Припяти). Площадка с напольной стороны была укреплена дугообразным валом и рвом. Высота вала до 2,5 м, глубина рва около 2,3 м. Размеры площадки почти 40 × 40 м. К реке она несколько понижается. Высота площадки в среднем 7—8 м над летним уровнем воду в р. Лани. В заложенном шурфе (2 × 2 м) найдена керамика милоградской культуры, близкая к керамике из городищ в Горошкове, Чаплине, Милоградах, а также из селища в Погосте Житковичского района (Полесье) и др. Таким образом, установлено, что это городище является одним из северных поселений племен милоградской культуры. Водораздел рек Уши и Лани (соответственно Немана и Припяти), таким образом, был этнической границей племен в раннем железном веке. Рало обнаружено на территории, занимаемой в начале железного века племенами милоградской, а позднее зарубинецкой культур.

На берегах рек Лани во время обследования обнаружено пять селищ с керамикой I тыс. н.э., которая по своему типу характерна для зарубинецкой культуры Белорусского Поднепровья, для памятников житомирской культуры и для эпохи Киевской Руси. Четыре селища расположаются на расстоянии до 2 км от места находки рала. Два из них находятся на правом берегу р. Лани, два на левом. Берега данной реки возвышаются на 3—4 м над летним уровнем воды в ней. Селища распахиваются, земля имеет черную окраску. На поверхности селищ обнаруживается большое количество предметов, главным образом, керамики. Одно из селищ находится в урочище „Ромейки" („Заносады"), в 50—70 м от места находки рала (Рис. 4,2). Оно тянется вдоль правого берега р. Лани на 500—600 м. Второе селище на этом же берегу р. Лани располагается вниз по течению, на растоянии до 2 км от места выявления рала, около дер. Собачки (Рис. 4,5). Третье селище обнаружено в 300—400 м вверх по течению р. Лани от места находки рала, на ее левом берегу, за деревенским кладбищем. С северной стороны селище ограничено поймой пересохшего ручья, который в древности являлся левым притоком р. Лани. Во время нашего обследования на селище росла рожь, поэтому его осмотр был произведен только вдоль крайных борозд у поймы. Селище тянется в длину до 200 м (Рис. 4,3). Четвертое селище найдено в 400—500 м от пункта выявления рала, вниз по течению р. Лани. Во время обследования на нем располагались огороды крестьян (Рис. 4,4). Пятое селище обнаружено в 200—500 м на юг от городища на хуторе Городище; оно было занято огородами (Рис. 4,9).

На пяти выявленных селищах жизнь продолжалась и в эпо-

ху Киевской Руси, о чем свидетельствуют многочисленные находки предметов материальной культуры. Кроме того, одно селище раннефеодального времени обнаружено около дер. Горбуновщина Щепичского с/с, в 1 км на север от городища на левом берегу р. Лани (Рис. 4,10), а второе селище около дер. Яновичи Бабаевского с/с. Последнее тянется вдоль левого берега р. Лани до 1 км по направлению к д. Капланович (Рис. 4,6). Около дер. дер. Быховщина, Митьковичи, на современном кладбище около Капланович располагаются курганные группы, а около дер. Собачки находится один курган. За Замчища древнерусских городов имеются на окраине Клецка (Рис. 4,8) и в Несвиже, на берегу оз. Девичьего, на территории школы-интерната (Рис. 4,13). Таким образом, в результате обследования берегов р. Лани в южной части Несвижского района выявлены разновременные археологические памятники.

Остановимся на типологическом сравнении рала из Капланович с другими близкими по внешнему виду предметами. Как уже указывалось, на территории Восточной Европы известны три находки деревянных рал (плугов, выявленных в торфяниках: около с. Токари Сумского района и области УССР, обнаружен в 1921 г.[5]; около с. Сергеевска Стародубского района Брянской области, найдено в 1953 г.[6]; у с. Полесье (Жабчичи) в Черниговской обл.[7] Все эти находки Б. А. Шрамко относит к раннему железному веку. Рало из Капланович может считаться четвертой такой находкой в западной части СССР. Деревянные рала обнаружены и на ближайшей к БССР территории — в Польше: два на городище лужицкой культуры в Бискупине, датируемые гальштатом и по одному в Попове Торуньского уезда в Вевюрках Быдгощского уезда. Время последних двух находок точно не установлено, но предполагается, что они относятся к рубежу н. э.[8] Подобные находки также обнаружены в Западной и Северной Европе.

---

[5] Д. Т. Березовец, Плуг з Токарівського торфовища, Археологія, VII, К. 1952, стр. 174—175, рис. 1; Б. А. Шрамко, К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе, СА, 1961, № 1, стр. 73—90; Он же, Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стр. 193, рис. 73.

[6] В. А. Довженок, Землеробство древньої Русі. К. 1961, стр. 68—69, рис. 32; Б. А. Шрамко, Древности Северного Донца..., стр. 193, рис. 73; Он же, Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника, СА, 1964, № 4, стр. 84—700.

[7] Б. А. Шрамко, Древний деревянный плуг..., стр. 92.

[8] Z. Podwińska, Narzędzia uprawy roli w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Rok II, nr 3, W., 1954, str. 388—423.

Все деревянные плуги раннего железного века изготовлены из россох и были лишены железных наральников. Рала без железных рабочих частей известны также и в античных государствах. Изображения древних плугов делались на предметах материальной культуры, в частности монетах. Можно, например, указать на рисунок такого рала на греческой серебряной монете Метапонта IV века до н.э., на которой с одной стороны имеется голова Деметры, а на другой — колос и деревянный плуг[9], а также на других монетах[10]. Деревянные рала (плуги) были распространены в рабовладельческих государствах древнего Востока, что нашло отражение уже в IV тыс. до н.э. в шумерской и аккадской письменностях. Египетские иероглифические знаки III тыс. до н.э. также изображают эти земледельческие предметы[11]. Более подробные данные о деревянных ралах можно найти в работах Б. А. Шрамко, которым сделана их классификация. Б. А. Шрамко выделено четыре основных типов рал (плугов). Рало из Капланович по своему характеру может быть отнесено к типу второму Б с короткой пяткой ползуна[12]. Ближайшая аналогия нашей находке имеется в Попове (Польша)[13]. Рало из Капланович, видимо, можно по аналогии с находкой в Попове датировать рубежом нашей эры[14]. Такой датировке не противоречат и ранние археологические материалы из четырех селищ, расположенных на расстоянии до 1—2 км от места находки рала в Капланович. Отнести эту находку, вероятно, нужно племенам зарубинецкой культуры, поскольку ранний этап упомянутых селищ принадлежит этим племенам.

Рало из Капланович имеет ряд отличительных особенностей от двух других деревянных плугов из Восточной Европы (из Токарей и Сергеевска). Главной особенностью является то, что рало из Капланович сохранилось почти полностью. Пахать таким земледельческим орудием труда можно было, видимо, парой волов, как это изображено на греческой вазе VI в. до н. э. В пятне ползуна для прикрепления стояка было проделано почти круглой формы отверстие,

[9] Г. А. Федоров-Давыдов, Монеты рассказывают, Изд. АН СССР, 1963, вклейка между стр. 24, 25, рис. 7.

[10] А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стр. 178, т. XLI, 12; Б. А. Шрамко, Древний деревянный плуг..., стр. 91, рис. 4, 6, 9, 13, 14.

[11] Д. Дирингер, Алфавит, пер. с английского, М., 1963, стр. 84, рис. 19; стр. 82, рис. 27.

[12] Б. А. Шрамко, Древний деревянный плуг..., стр. 90—91.

[13] Z. Podwińska, ук. соч.; Б. А. Шрамко, Древний..., стр. 91, рис. 4, 8.

[14] С фотографией находки рала в Капланович познакомился Б. А. Шрамко, который также считает, что данная находка по типу относится к раннему железному веку, за что Б. А. Шрамко выражаю свою благодарность.

а не прямоугольное, как на Сергеевском и Токаревском плугах. На подошве ползуна рало из Капланович имеет углубление, которого нет на двух других указанных находках. Подошва плоская и более широкая, чем у рал из Сергеевска и Токарева [15]. Имеются и другие особенности.

Находка рала в Капланови́чах дает возможность сделать весьма важный вывод исторического характера о раннем времени появления пашенного земледелия на плодородных землях территории БССР. Наличие плодородных земель в Клецком, Несвижском и других соседних районах Минской области дает все основания включить их в зону, в которой пашенное земледелие было распространено уже в раннем железном веке. Такого характера находки и в дальнейшем здесь могут быть выявлены. Из сказанного следует, что пашенное земледелие в Белорусском Поднепровье, видимо, зародилось уже в то время, когда оно было известно у местных племен лесостепной полосы Восточной Европы в раннем железном веке. Это предположение для племен южной и юго-восточной части территории БССР может допускаться также и на основании некоторых косвенных данных, а именно большой концентрации археологических памятников на более урожайных землях, например, в междуречье Припяти-Ствиги (в Полесье), на правобережье Гомельского течения Днепра. Пашенные орудия труда в Белоруссии могли существовать очень длительное время без употребления железных сошников, наральников, плужного ножа — чересла, поскольку выявленные в Хотомеле (Полесье) [16] такие орудия труда относятся уже ко второй половине I тыс. н. э. или даже начала II тыс. н. э.

SUMMARY

As we know, the agricultural tools constitute an exceptionally archaeological finds; their appropriate classification from the chronological, cultural and typological angle permits us to considerably reconstruct the level of the land cultivation by a given community, which actually constitutes the subject of our investigations. The wooden plough-share which was incidentally found during peat digging at the locality of Kaplanowicze in Byelorussia had been made of one oak-piece; it was also confirmed that tools such as an axis and an iron-made chisel must had been used for the execution of that wooden-plough-share. As the described wooden plough--share has not been discovered in any culture-bearing layer, the author of this

[15] Б. А. Шрамко, Древности Северского Донца..., стр. 93, рис. 73, 3.

[16] Ю. В. Кухаренко, Средневековые памятники Полесья, Свод Археологических Источников, Е 1—57, М., 1961, табл. 9, 15—17.

elaboration devoted the whole summer of 1964 to surface — executed investigations carried on in the vicinity of that find, in order to establish in that way, with which concrete culture and settlement that worthy discovery could be connected.

On the basis of the typological examinations of the similar wooden plough-shares, which have been discovered in both eastern and northern Europe as well as in Poland, the author — referring to the concrete archaeological site which has been discoverd in the vicinity of the find under consideration — is of the opinion that that wooden plough-share used to be used by the group of people, who was the bearer of the Zarubintsy Culture. The depicted here wooden plough-share should be ascribed to the turning over of the La Tène Period, namely to the Early Roman Period, i.e. to the period of the most intensive economic thrivingness of that culture.

Валентин В. Седов

Москва

БУЛАВКИ ВОСТОЧНЫХ БАЛТОВ В ЭПОХУ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Metal Pins of eastern Balts in the Early Iron Age

Необходимой принадлежностью одежды древних балтоязычных племен в течение длительного времени (начиная с эпохи бронзы до раннего средневековья включительно) были костяные, бронзовые и железные булавки разнообразных типов. В настоящей статье рассматриваются металлические булавки двух типов (посоховидные и с фигурными головками), которые в эпоху раннего железа на территории Восточной Европы были специфически восточнобалтскими. Кроме того, в обиходе древнего балтского населения иногда употреблялись булавки иных типов (например, проволочные булавки со спиральной головкой или булавки с завернутыми в небольшую петлю головками). Последние имеют обширные ареалы и встречены как в балтских, так и в иноплеменных древностях, поэтому здесь не анализируются.

Одной из древних металлических форм одежных булавок является посоховидные. Название впервые применено А. Хакманом и утвердилось в литературе, благодаря сходству этих украшений с пастушеским посохом. Это — проволочные булавки с кольцеобразно загнутой головкой и завитком на конце (рис. 1 : 1—13). Судя по прибалтийским древностям раннего средневековья посоховидные булавки выполняли те же функции, что и подковообразные застежки. В эпоху раннего железа изучаемые булавки были распространены на обширной территории Восточной Европы.

В начале XX столетия, когда число находок этих украшений было небольшим и они происходили исключительно из восточных областей Прибалтики, А. Хакман считал посоховидные булавки восточноприбалтийской формой [1]. А. М. Тальгрен, отмечая несомненную связь этого украшения с восточнобалтийским культурным миром, счел

[1] A. Hackman, Die Eisenzeit in Finnland. Helsingfors, 1905, ss. 187—189.

возможным назвать их эстонским типом булавок [2]. Посоховидные булавки в числе других древнелатышских типов кратко рассматриваются в работе Р. Шноре [3]. Сводка находок булавок в виде пастушеского посоха на территории Эстонии, Латвии и Литвы в 30-х гг. XX в. была сделана Х. А. Моора [4]. К тому времени число находок булавок рассматриваемого типа достигло несколько десятков. Между

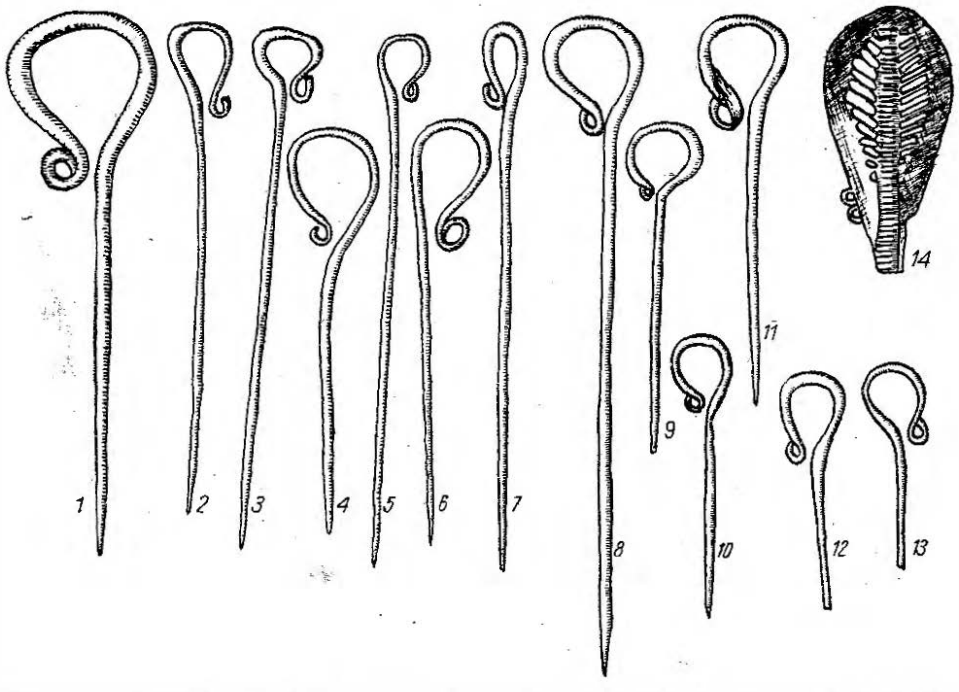

Рис. 1. Булавки восточных балтов: 1 — Ульяновщина; 2 и 3 — Лаукопенай-Машкенай; 4 — Мокрядино; 5 и 13 — Возгеляй; 6 — Новые Батеки; 7 — Подгорцы; 8 — Горошков; 9 — Тойла; 10 — Вишенки; 11 — Асаревичи; 12 — Торфель; 14 — Свинухово.

тем, вопрос о происхождении посоховидных булавок в Прибалтике оставался открытым. Б. Ф. Рихтхофен высказал догадку, что эти булавки распространились в Восточной Прибалтике из Средней Европы, где есть несомненно более ранние экземпляры [5]. Однако, хронолого-

[2] A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, t. 1, Dorpat, 1922, s. 103.

[3] Šnore, Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. „Latviešu aivēstures materiāli", t. 1, Riga, 1930, ss. 39—87.

[4] H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., t. II, Tartu, 1938, ss. 168—176.

[5] B. F. Richthofen, Die ältere Bronzezeit in Schlesien. „Vorgeschitchliche Forschungen", B. 1, H. 3, Berlin, 1926, s. 69.

гический разрыв между среднеевропейскими булавками бронзового века и прибалтийскими находками, относящимися уже к периоду железа, делал это предположение мало убедительным.

Посоховидные булавки эпохи раннего железа в настоящее время встречены на многих памятниках средней полосы Восточной Европы — Прибалтике, в областях Верхнего и Среднего Поднепровья, в Верхнем Понеманье и в верхней части западнодвинского бассейна (см. карту распространения этих украшений на рис. 2). Булавки, изогнутые в виде наступеского посоха, найдены в памятниках культуры штрихованной керамики (городища Петрашунай, Лаукопены-Машкенай, Неменчине, Лабенцина и другие), на поселениях верхнеднепровской (городища Ковшары, Новые Батеки, Мокрядино, Церковище, Неквасино, Демидовка), западнодвинской (городища Ульяновщина, Подгай, Жеребцы), юхновской (поселения Торфель, Полужье, Лбище), милоградско-подгорцевской (поселения Милограды, Горошков, Асаревичи, Борхов, Колочин, Куриловцы, Погребы, Подгорцы, Бортничи, Лука-Райковецкая) культур. Все эти культуры, скорее всего, являются древностями восточнобалтских племен [6]. Распространенность булавок изучаемого типа в перечисленных культурах допускает отнесение их к числу восточнобалтских украшений.

В пользу восточнобалтской принадлежности посоховидных булавок эпохи раннего железа свидетельствует значительное совпадение территории их распространения с ареалом древней балтской гидронимики. Посоховидные булавки почти нигде не выходят за пределы области расселения древних восточнобалтских племен обрисованной по материалам лингвистического анализа водной номенклатуры (рис. 3) [7]. Наблюдаемое в правобережной части Среднего Поднепровья совмещение ареалов посоховидных и гвоздевидных булавок не противоречит предлагаемому выводу.

[6] Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен. СА, 1958, № 2, стр. 23—26; В. В. Седов. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах древней Руси. СА, 1961, № 2, стр. 113—118; П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне в области верхнего течения Днепра и Волги. Сб. „История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V международной съезд славистов". М., 1963, стр. 13—15; M. Gimbutas, The Balts. London, 1963, pp. 95—106.

[7] K. Būga, Upiu vardu studijos ir aisčiu bei slavenu senove. Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, 493—550 psl; K. Būga, Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortnamenforschung. „Streitberg Festgabe". Leipzig, 1924, ss. 22—35; M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas: Die Ostgrenze der baltischen Stämme. „Sitzungsber. der Preuss. Akad. der Wissenschaften". Philosophish-historische Klasse, Berlin, 1932, ss. 637—666; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.

Бронзовые, железные или серебряные гвоздевидные булавки называемые иногда шпильками являются одной из важнейших принадлежностей скифского украшения. Некоторые исследователи называют их булавками скифского типа [8]. Головки гвоздевидных булавок имеют форму широких плоских шляпок или плосковатого конуса или полусферические. Гвоздевидные булавки с конической головкой встречаются еще в высотской культуре [9] и западнее на территории Венгрии [10] и в памятниках лужицкой культуры [11]. Но для эпохи раннего железа в Восточной Европе гвоздевидные булавки являются характерным элементом скифских лесостепных культур. Они в большом числе найдены и в скифских курганах и на скифских городищах. Только единичные находки гвоздевидных булавок происходят с поселений милоградской и юхновской культур и найдены, главным образом, в тех районах, где проникновение отдельных элементов скифской культуры на территорию расселения болтоязычных племен обнаруживается и по другим материалам.

Наоборот, посоховидные булавки в небольшом числе попадаются в собственно скифских памятниках (например, в скифских курганах близ дер. Ковали и Жаботин, на Пастырском городище), что кажется понятным и объяснимым при наличии в Среднем Поднепровье полосы смешанного балто-скифского населения. На основе анализа гидронимического материала В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев выделяют Посеймье, где в древности балтоязычное население контактировало с ираноязычным [12]. Именно здесь соприкасаются ареалы юхновской (балтской) и зольничной (скифской) культур. В бассейне р. Сейма проходит и граница между областями распространения посоховидных и гвоздевидных булавок.

Таким образом, намечается отчетливое членение ареалов посоховидных и скифских булавок, которому в общих чертах соответствует граница между балтским и иранским языковыми мирами по данным гидронимики, при взаимопроникновении отдельных находок булавок первого типа в области расселения лесостепных племен — носителей скифской культуры и гвоздевидных булавок в область расселения древних восточных балтов.

Другим районом, где посоховидные булавки выходят за пределы территории древней балтской гидронимики, является Эстония. Одна-

[8] T. Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu. Lwów. 1936, str. 25.

[9] T. Sulimirski, Kultura wysocka. Kraków, 1931, str. 133—135.

[10] I. Hampel, Bronzkor emlekei Magyarhonban, I—III, Budapest, 1886—1896, tabl. LII, LIII, CIXI, CXV, CXXVII.

[11] W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1923, tabl. XXI, rys. 23.

[12] В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Указ. соч., стр. 229—232.

ко пребывание балтоязычного населения здесь в древности является бесспорным[13]. Правда, Х. А. Моора определяет время проникновения древнего балтского населения в современные эстонско-финские земли эпохой бронзы. По мнению этого исследователя, таким населением были племена культуры боевых топоров[14]. Если это так, то распространение посоховидных булавок в период раннего железа на современные территории Эстонии, Северной Латвии и южной Финляндии видимо нужно объяснять культурным воздействием соседних балтов на финноязычное население, в составе которого были и ассимилированные балты. Но наряду с этим, вполне допустимо предположение о миграции групп балтоязычного населения в области прибалтийских финнов в эпоху раннего железа. Во второй половине 1 тысячелетия до н. э. в Латвии, Эстонии и южной Финляндии, наряду с местными типами глиняной посуды, появляется штрихованная керамика, носителями которой в областях Белоруссии и Литвы были восточнобалтские племена. В эстонских памятниках находки посоховидных булавок иногда коррелируются с керамикой со штрихованной поверхностью.

В памятниках западнобалтских племен посоховидные булавки почти не встречаются. Для этих племен эпохи раннего железа характерны иные типы украшений[15]. Исключением являются единичные находки посоховидных булавок в Восточной Пруссии.

Таким образом, рассмотренные материалы вполне допускают отнесение посоховидных булавок эпохи раннего железа к типичным украшениям восточной части балтоязычных племен. Вместе с тем, булавки в виде пастушеского посоха встречены в ряде памятников зарубинецкой культуры (могильники Зарубинцы, Велемичи, Воронино, Отвержичи, Вишенки, Чаплинское городище), отнюдь не восточнобалтской но этнической принадлежности. Однако и этот факт не противоречит заключению о восточнобалтской принадлежности рассматриваемых украшений. Булавки, изогнутые в виде пастушеского посоха, не составляют характерной черты зарубенецкой культуры, наряду с керамикой, фибулами и погребальным ритуалом. Время бытования посоховидных булавок, в том числе на территории расселения зарубинецких племен, выходит далеко за пределы существо-

---

[13] П. А. Аристе, Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития. Сб. „Вопросы этнической истории эстонского народа". Таллин, 1956, стр. 12—14.

[14] Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен, стр. 12—21.

[15] C. Engel und W. La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande. Königsberg, 1937.

вания памятников зарубинецкого типа. Учитывая широкое бытование этих украшений у среднеднепровского населения в дозарубинецкое время, допустимо предположение о распространении посоховидных булавок в зарубинецких памятниках воздействием культуры субстратного населения Поднепровья [16].

Древнейшие посоховидные булавки Восточной Европы относятся к эпохе бронзы. Одной из наиболее ранних находок является бронзовая булавка, обнаруженная И. Ф. Левицким в урочище Песчаном близ м. Народичи в верхнем течении р. Ужа [17]. Вместе с булавкой были найдены обломок небольшого топорика, так называемого великопольского типа, время бытования которых не выходит за пределы II тысячелетия до н.э. и фрагменты яйцевидных сосудов по облику близких к милоградским, но с явными следами влияния комаровской культуры. Бронзовая посоховидная булавка из с. Чарукова (верховья Южного Буга) происходит из погребения с керамикой комаровского типа [18]. Третья булавка найдена в позднем комаровском кургане близ села Городище под Дрогобычем [19]. Наконец, еще одна ранняя посоховидная булавка обнаружена на поселении эпохи поздней бронзы у села Змиевка на нижнем Днепре [20].

К периоду поздней бронзы относятся аналогичные булавки в виде пастушеского посоха из Средней Европы [21]. Для памятников лужиц-

---

[16] Относительно происхождения зарубинецкой культуры высказано несколько противоложных мнений. Одни исследователи ищут местные истоки зарубинецкой культуры в Среднем Поднепровье (А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском Правобережье. Киев, 1961, стр. 240—242). Другие считают, что зарубинецкая культура распространилась в Среднем Поднепровье с запада или северо-запада, являясь одним из ответвлений поморской культуры (Ю. В. Кухаренко, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. СА, 1960, № 1, стр. 289—300). По-видимому заслуживает предпочтения точка зрения Ю. В. Кухаренко, так как в областях Среднего Поднепровья зарубинецкая культура генетически не увязывается ни с одной из культур предшествующего времени. Те особенности, которые сближают зарубинецкую культуру со среднеднепровскими древностями доскифского периода, по-видимому, являются субстратными элементами.

[17] И. Ф. Левицкий, Стація в урочищі Піщаному біля Народич. „Антропологія", вып. IV, Київ, 1948, стр. 230—232; В. Д. Рыбалова, О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху поздней бронзы и раннего железа. „Исследования по археологии СССР", Л., 1961, стр. 84.

[18] В. Д. Рыбалова, Указ. соч., стр. 84, рис. 1 : 4.

[19] І. К. Свешніков, Підсумка дослідження культур бронзові доби Прикарпаття і Західного Поділля. Львів, 1968, стр. 28.

[20] А. В. Вураков, Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. „Археологічні пам'ятки УРСР", т. X, Київ, 1961, стр. 39, рис. 4, I.

[21] B. F. Richthofen, Указ. соч., табл. 21 и 22; M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, Band VII, Berlin, 1927, ss. 397—398.

кой культуры характерны булавки совершенно иных типов [22]. Среди лужицких древностей посоховидные булавки встречаются как редкое исключение [23]. Связь последних со среднеднепровскими булавками эпохи поздней бронзы очень вероятна. В период гальштата посоховидные булавки в лужицких памятниках уже не встречаются.

Непосредственной связи между среднеевропейскими посоховидными булавками эпохи бронзы и изучаемыми восточнобалтскими украшениями не обнаруживается. Более реальна эволюционная связь между булавками в виде пастушеского посоха комаровской культуры и аналогичными булавками милоградско-подгорцевских памятников. Исследователь милоградских древностей на территории Белоруссии О. Н. Мельниковская полагает, что посоховидные булавки были распространены уже во время сложения милоградской культуры и бытовали в течение всего периода существования этой культуры. Действительно, часть посоховидных булавок можно вполне определенно датировать VII—VI вв. до н.э. Такова, в частности, находка из поселения VII—VI вв. до н.э. на Тарасовой горе близ села Жаботина [24]. Бронзовая булавка в виде пастушеского посоха, найденная близ села Каволи на Киевщине, датируется В. Д. Рыбаловой VII—V вв. до н.э. [25] Две бронзовые посоховидные булавки, происходящие из села Гришенцы (Киевщина), обнаружены в комплексе с греческой привозной и местной скифской посудой, датируемой V—III вв. до н.э. [26] Все эти данные склоняют к мысли о местном происхождении посоховидных булавок раннего железа в Среднем Поднепровье.

Из областей Среднего Поднепровья булавки изучаемого типа, по-видимому, распространились на север, в районы Верхнего Поднепровья и Белоруссии, где обитали восточнобалтские племена, родственные среднеднепровским. Древнейшие находки посоховидных булавок из этих районов Восточной Европы датируются последними веками I тысячелетия до н.э. Таковы булавки Мокрядинского городища на Смоленщине, относимые исследователем этого памятника

[22] W. Antoniewicz, Archeologia Polski. Warszawa. 1928, tabl. XIX, XXI, rys. 236.

[23] J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach. Warszawa—Wrocław, 1955, rys. 236.

[24] М. И. Вязьмитина, Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской обл. КСИА, вып. 1, Киев, 1952, стр. 59—65; М. І. Вязьмітіна і Е. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н.е. в околицях с. Жаботина. „Археологічні пам'ятки УРСР", т. VI, Київ, 1956, стр. 38—47.

[25] В. Д. Рыбалова, Указ. соч., стр. 92—93.

[26] В. Г. Петренко, Могильник скифского времени у с. Гришенцы. МИА, № 113, 1962, стр. 145.

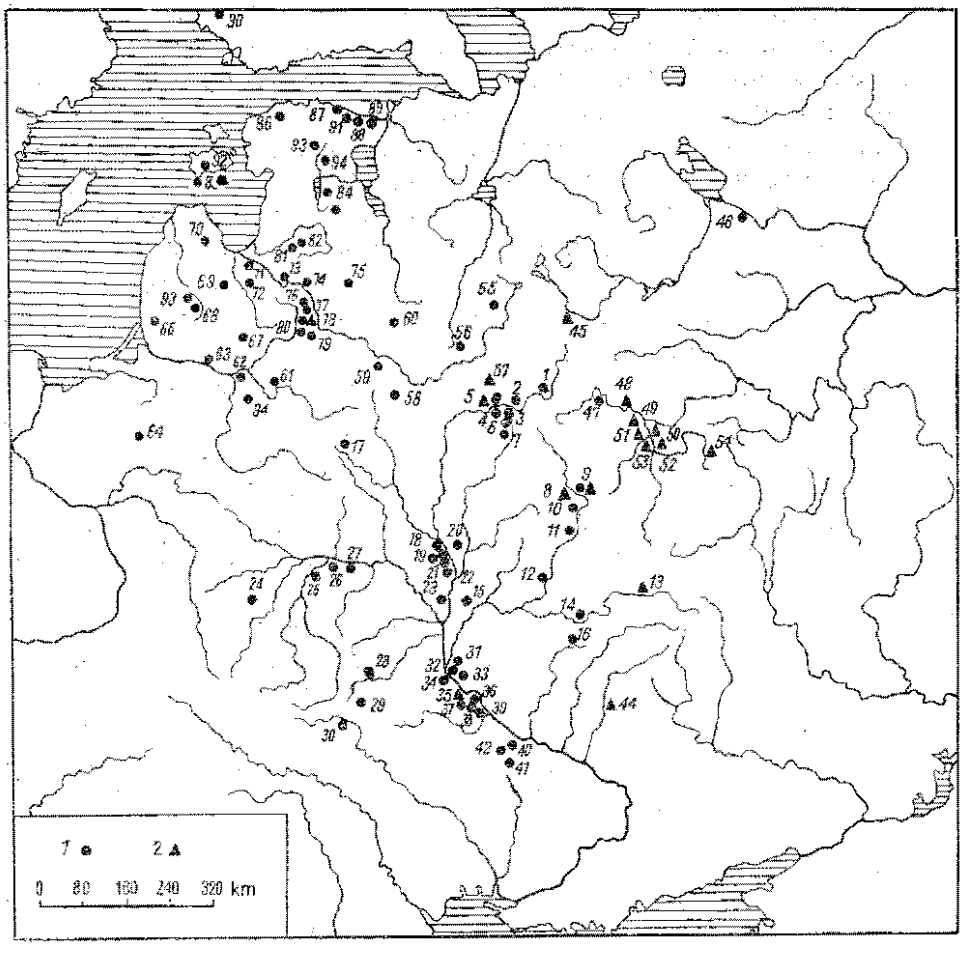

Рис. 2. Распространение булавок восточнобалтских типов в эпоху раннего железа: 1 — посоховидные булавки; 2 — булавки с ажурным навершием.

к концу I тысячелетия до н.э. — первому веку н.э.[27], как, впрочем, и аналогичные булавки из раскопок Чаплинского городища[28]. Этим же временем (конец I тысячелетия до н. э. — первые века I тысячелетия н.э.) датирует Е. А. Шмидт железные и бронзовые булавки, изогнутые в виде пастушеского посоха, из городища Новые Батеки[29].

Несколько сложнее вопрос о происхождении посоховидных булавок в областях Восточной Прибалтики. Непосредственная связь по-

[27] П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стр. 88.

[28] П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, 1959, стр. 140.

[29] П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Указ. соч., стр. 171.

следних со среднеевропейскими находками эпохи бронзы (как было отмечено выше) исключается. В Восточной Прибалтике булавки в виде пастушеского посоха появляются в то же время, что и в верхнеднепровских областях, т. е. в последние века I тысячелетия до н.э. и получают широкое распространение в первой половине I тысячелетия н.э. В I тысячелетии до н.э. в Прибалтике и, по-видимому, в Белоруссии и Верхнем Поднепровье, господствовали костяные булавки [30]. Одной из древнейших находок в Прибалтике является бронзовая булавка, происходящая из погребения в каменном ящике Эстонии, датируемого предримским временем [31]. На территории Литвы и Латвии основная часть железных булавок с головкой в виде пастушеского посоха датируется II—IV вв. н.э. [32] По своим формам ранние восточноприбалтийские булавки не отличаются от верхнеднепровских. В связи с этим, представляется вполне допустимым предположение о едином происхождении посоховидных булавок раннего железного века в Восточной Прибалтике и Верхнем Поднепровье. Скорей всего, в эти области булавки проникли из Среднего Поднепровья, где есть несомненно более ранние экземпляры.

К середине I тысячелетия н.э. посоховидные булавки на значительной территории расселения восточнобалтских племен выходят из употребления. Наиболее поздними находками являются 2 железные булавки с посоховидно-изогнутыми головками. Одна из них найдена на городище Подгай и датируется Я. В. Станкевич серединой I тысячелетия н.э. [33] Другую аналогичную булавку, происходящую из Попадьинского селища в Верхнем Поволжье, Е. И. Горюнова относит к VI—VII столетиям н.э. [34] В Среднем Поднепровье самые поздние посоховидные булавки датируются первыми веками нашей эры.

В V—VIII вв. н.э. железные посоховидные булавки бытуют исключительно в Литве и Латвии. Отдельные находки этих украшений встречаются в летто-литовских областях и позднее, вплоть до XII—XIII столетий [35]. В прибалтийских землях в это время получают рас-

---

[30] М Х.. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин, 1955, стр. 57.

[31] Ed. Šturms, Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze — und frühen Eisenzeit., Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1932, Tartu 1935, ss. 270—271.

[32] P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, 212 psl.

[33] Я. В. Станкевич, Древнее укрепленные поселения в верхнем течении Западной Двины. „Muistsed asulad ja linnused", Tallin, 1955, стр. 108—109.

[34] Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья. М., 1961, стр. 82—91.

[35] Э. Д. Шноре, Асотское городище. Рига, 1961, стр. 121.

пространение разнотипные булавки, многие из которых имеют ограниченные ареалы и являются характерными племенными украшениями. Некоторые раннесредневековые булавки Восточной Прибалтики получили детальную характеристику [36], другие — ждут своих исследователей.

Посоховидные булавки второй половины I тысячелетия н.э. иногда отличны от однотипных находок эпохи раннего железа. Ранние булавки имеют кольцевую головку, обычно составляющую около 1/4—1/3, а в отдельных случаях даже 1/2 общей длины изделия. Посоховидные булавки среднего железного века и раннего средневековия, как правило, имеют сравнительно небольшую головку. Однако и среди коллекции булавок периода раннего железа имеются экземпляры с такой же небольшой головкой. Кроме тех булавок, которые упомянуты в работах Р. Шноре и Х. А. Моора, новые находки посоховидных булавок второй половины I тысячелетия н.э. опубликованы в последнее время в ряде изданий [37].

К числу предметов, характерных по преимуществу для восточнобалтских племен, принадлежат бронзовые украшения с выемчатой цветной эмалью [38]. Распространение предметов с эмалью, как отмечает Х. А. Моора, обрисовывает территорию, в основном занятую восточной группой балтоязычных племен. От последних эти украшения в небольшом количестве проникли к соседним финским и некоторым славянским племенам. Интересно, что ареалы посоховидных булавок раннего железа и предметов с выемчатой эмалью во многом совпадают.

К группе посоховидных булавок примыкают бронзовые и железные булавки с аналогичной кольцеобразной незамкнутой головкой, но без завитка на конце. Вероятно, типологически и хронологически последние взаимосвязаны с посоховидными. Область распространения булавок с кольцевой головкой в эпоху раннего железа в общих чертах совпадает с ареалом восточнобалтских украшений в виде пастушеского посоха. Картография булавок с кольцевой незамкнутой го-

---

[36] E. Ariste, Die estländischen Ringkepfnadeln. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXX, Tartu, 1938, ss. 48—64.

[37] A. Stubavs, Amatnieciba, 6—8. gs. pec archeologiskiem atradumiem Kentes piskalna un apmetne. „Arheologija un etnografija" I, Riga, 1957, tab. II : 26, 28, 29; А. Я. Стубавс, Раскопки городища Кентескалнс в 1945—1956 гг. „Вопросы этнической истории народов Прибалтики", М., 1959, стр. 209—210; Lietuviu liaudies menas, kn. 1, Vilnius, 1958, NN 325, 333; Э. Д. Шноре, Асотское городище. Рига, 1961, стр. 121.

[38] Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен, стр. 27—28.

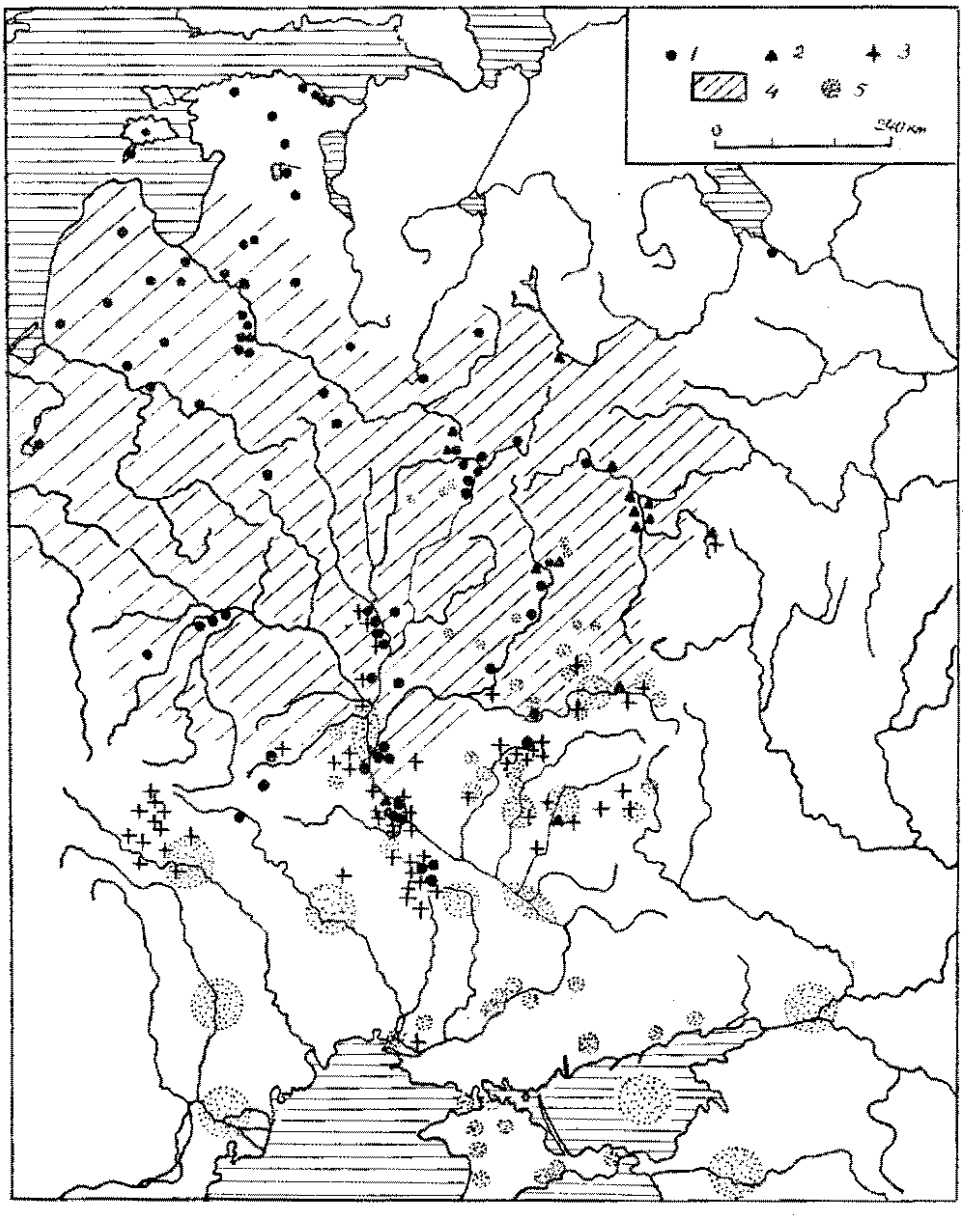

Рис. 3. Распространение булавок восточнобалтских и скифского типов и гидронимические ареалы: 1 — местонахождения посоховидных булавок; 2 — места находок булавок с ажурным навершием; 3 — места находок гвоздевидных булавок; 4 — ареал гидронимики балтского происхождения; 5 — ареалы иранской гидронимики.

ловкой обнаруживает скопление таких находок, главным образом, на периферии древнего балтоязычного мира.

Другим типом булавок, распространенных в эпоху раннего железа по преимуществу у восточнобалтских племен являются одежные булавки, состоящие из железного или бронзового стержня и литой ажурной овальной или листовидной головки (рис. 1 : 14). В археологической литературе эти булавки иногда называются дьяковыми навершиями. Разные экземпляры булавок имеют различные прорезные и орнаментальные узоры.

Основная часть находок таких украшений приходится на крайние восточные районы древней балтской территории. В бассейне верхней Оки найдено свыше десятка булавок с ажурным навершием (поселения верхнеокской культуры Вороново, Гремячево, Козлово, Николо-Ленивец, Певкин Бугор, Сатинки, Свинухово). Остальные происходят из разных мест — две найдены на Смоленщине (городища Лукесы и Новые Батеки), одна — в верховьях Волги (Ермоловское городище), две — в бассейне Десны (городища Торфель и Александровское), еще две — в левобережной части Среднего Поднепровья (Лихачевка и неизвестное место в Полтавской губернии) и одна — на городище культуры штрихованной керамики, расположенном в восточной Литве (Лаукопены-Машкенай). К этой группе булавок примыкает находка на поселении подгорцевской культуры близ села Букрин. Последняя булавка имела головку в виде литого ажурного кружка.

Булавка с ажурным навершием, найденная на Александровском городище, датируется А. Е. Алиховой IV—III столетиями до н.э.[39] К этому же времени Т. Н. Никольская относит находку аналогичной булавки из Бороновского городища Калужской области[40]. Булавка из городища Новые Батеки найдена в хорошо датированном слое „В" (тоже IV—III вв. до н.э.)[41]. По-видимому, к этому же времени относятся еще одна смоленская находка и булавка с ажурным навершием из восточной Литвы. Однако другие верхнеокские булавки исследуемого типа относятся к первым четырем векам н. э. Такова находка на городище Торфель в верхнем культурном слое, датированном Е. И. Горюновой I веком нашей эры[42]. Две булавки с ажурными навершиями происходят из городища у с. Гремячего на Оке, относящегося целиком

[39] А. Е. Алихова, Древние городища Курского Посеймья. МИА, № 113, М., 1962, стр. 128—129.

[40] Т. Н. Никольская, Археологические раскопки в 1961—1962 гг. в Калужской области. КСИА, № 102, 1964, стр. 78.

[41] П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Указ. соч., стр. 166—174.

[42] Е. И. Горюнова, Городище Торфель. КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стр. 156.

к первой половине I тысячелетия н.э. Менее определенная хронология аналогичной булавки Свинуховского городища. Последняя найдена в слое, в котором, как отметила А. Е. Алихова, вместе с находками I тысячелетия н.э. присутствовали предметы более раннего времени [43]. Культурный слой селища Певкин Бугор не имеет стратиграфического членения и датируется широко от последних веков I тысячелетия до н. э. по IV—V вв. н. э. [44] Поэтому точная датировка железной булавки с медным ажурным навершием из этого памятника затруднительна. Булавки рассматриваемого типа из другого верхнеокского памятника — Сатинкского городища на реке Упе кажется определенно относятся ко времени до начала нашей эры.

Изучение ареала булавок с ажурными навершиями позволяет считать их украшениями древних восточнобалтских племен. Однако, такие булавки, по-видимому, характерны не для всех восточных балтов. Очень вероятно, что в дальнейшем булавки с ажурными навершиями окажутся украшениями, типичными для отдельной племенной группы восточной части балтоязычного населения. Решение этого вопроса сейчас кажется преждевременным.

ПЕРЕЧЕНЬ

ПАМЯТНИКОВ С НАХОДКАМИ БУЛАВОК ВОСТОЧНО-БАЛТСКИХ ТИПОВ (Рис. 2)

Бассейн Днепра

1. Некрасино, городище (раскопки Е. А. Шмидта: Смоленский музей).
2. Козичина, могильник (Е. А. Шмидт. Могильник у д. Козичина около Смоленска. МИА, № 70, 1959, стр. 181—183, рис. 2 : 3).
3. Церковище, городище (В. В. Седов. Городище Церковище. КСИА, вып. 102, 1964, стр. 72—73, рис. 26: 2).
4. Демидовка, городище (раскопки Е. А. Шмидта; Смоленский музей).
5. Новые Батеки, городище (П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стр. 166 и 171, рис. 12—14).
6. Ковшары, городище (А. Н. Лявданский. Некоторые данные о городищах Смоленской области. „Научные известия Смоленского Государственного Университета", т. III, вып. 3, Смоленск, 1926, табл. VI : 13).
7. Мокрядино, городище (П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Указ. соч., стр. 88 и рис. 42).
8. Овстуг, городище (раскопки Л. В. Артишевской).
9. Торфель, городище (Е. И. Горюнова. Городище Торфель. КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стр. 153, рис. 54 : 35, 44).
10. Полужье, городище (А. К. Амброз. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э. СА, 1964, № 1, стр. 57).

[43] А. Е. Алихова, Указ. соч., стр. 129.

[44] Р. Л. Розенфельдт, Селище Певкин Бугор, СА, 1963, № 3, стр. 227.

11. Монастырище-Любище, поселение (раскопки В. А. Падина; Трубчевский музей).
12. Юхнов, городище (Н. В. Трубникова. К вопросу о Юхновском городище. Труды Государственного Исторического музея, вып. VIII, М., 1938, стр. 127 и рис. 8; конец головки обломан).
13. Александровский, городище (А. Е. Алихова. Древние городища Курского Посемья. МИА, № 113, 1962, стр. 129, рис. 20 : 9).
14. Волынцево, городище (Д. Т. Березовец. Дослідження на території Путивльского району, Сумської області. „Археологічні пам'ятки УРСР", т. III, Київ, 1952, стр. 247, рис. 1 : 9).
15. Табаевка, селище (Д. И. Блифельд. Древнейшее славянское поселение на Черниговщине. КСИА, вып. 1, Киев, 1952, стр. 53—55, рис. 2 : 1).
16. Басовка, городище (В. А. Іллінська. Верхньосульська експедиція 1947 р. „Археологічні пам'ятки УРСР", с. IV, Київ, 1952, стр. 40, рис. 1 : 31)
17. Лабенщина, городище (А. Н. Ляпданский. Археологические исследования в БССР после Октябрьской революции. „Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры", 1932, № 7—8, стр. 54—61, табл. 1 : 7).
18. Милорады, городище (раскопки О. Н. Мельниковской).
19. Горошков, городище и могильник (О. Н. Мельниковская. Древнейшие городища Южной Белоруссии. КСИИМК, вып. 70, 1957, стр. 36 и рис. 10 : 5; Ее же. Могильник милоградской культуры в дер. Горошков в Южной Белоруссии. СА, 1962, № 1, стр. 166 и рис. 5 : 5).
20. Борхов, городище (раскопки О. Н. Мельниковской).
21. Колочин, городище (раскопки О. Н. Мельниковской).
22. Чаплин, городище (П. Н. Третьяков. Чаплинское городище. МИА, № 70, 1959, стр. 140—142, рис. 14).
23. Асаревичи, городище (раскопки О. Н. Мельниковской).
24. Черск, могильник (Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья. М., 1961, стр. 67—68, табл. 9 : 4).
25. Отвержичи, могильник (Ю. В. Кухаренко. Указ. соч., стр. 26, табл. 10 : 14).
25а. Иванчицы, могильник. (Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. М., 1964, стр. 58, рис. 7 : 3).
26. Велемичи, два могильника (Ю. В. Кухаренко. Указ. соч., стр. 28—50, табл. 13 : 24, 27; 14 : 11, 17; 16 : 1, 6, 10; 18 : 3, 9, 14, 22; 21 : 25; 22 : 5, 23 : 5; 28 : 2, 29 : 7, 31; 30 : 14, 16; 31 : 3, 6).
27. Воронино, могильник (Ю. Б. Кухаренко. Указ. соч., стр. 55—61, табл. 40 : 9, 34; 41 : 4—6).
28. Тетеревка, могильник (раскопки И. П. Русановой; конец головки булавки обломан).
29. Лука-Райковецкая, поселение (В. К. Гончаров. Лука-Райковецкая, МИА, № 108, 1963, стр. 288, 290; рис 4 : 9).
30. Куриловцы, курганы (О. Ф. Лагодовська, Р. 1. Виезжев, Ф. Б. Копилов. Кургани скіфського часу в с. Куриловці. „Археологічні пам'ятки УРСР", т. VI, Київ, 1956, стр. 17—18, рис. 2 : 1). Находится в бассейне Южного Буга.
31. Погребы, поселение (раскопки В. И. Канивца; Киевский исторический музей).
32. Бортничи, поселение (В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. „Археологічні пам'ятки УРСР", т. VI, Київ, 1956, стр 14 и табл. IV : 7, 8).

33. Вишенки, могильник (В. П. Петров. Зарубинецкий могильник. МИА, № 70, 1959, стр. 54—55, рис. 7).
34. Подгорцы, поселение (В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. „Доклады VI научной конференции Института археологии", Киев, 1953, стр. 205, табл. 1 : 11; В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. „Археологічні пам'ятки УРСР", VI, Київ, 1956, стр. 10, табл. II : 24).
35. Вукрин, поселение (В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века, стр. 203—204, рис. 1 : 3).
36. Зарубинцы, могильник (В. П. Петров. Указ. соч., стр. 48—49, рис. 4 : 8).
37. Ковали, курганы (Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. СПб., 1908, стр. 108; В. Д. Рыбалова. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху поздней бронзы и раннего железа. „Исследования по археологии СССР", Л., 1961, стр. 92—93, рис. 11 : 1).
38. Гришенцы, могильник (В. Г. Петренко. Могильник скифского времени у с. Гришенцы. МИА, № 113, 1962, стр. 145, рис. 2 : 15, 16).
39. Пекари, курганы (В. Г. Петренко. Указ. соч., стр. 145).
40. Жаботин, поселение (М. И. Вязьмитина. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Кировоградской обл. КСИА, вып. 1. Киев, 1952, стр. 60, рис. 2 : 1, 2; М. І. Вязьмітіна і Е. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н.е. в околицях с. Жаботина „Археологічні пам'ятки УРСР", т. VI, Київ, 1956, стр. 45, табл. II : 11).
41. Пастырское или Пруссы (Б. Н. и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья, вып. II, Киев, 1899, стр. 24, рис. 246 и 248).
42. Яблоновка, курганы (А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. 2, СПб., 1894, стр. 92, табл. III : 6).
43. Полтавская губерния, левый берег Днепра; булавка с ажурным навершием (Исторический музей, Москва).
44. Лихачевка (собрание И. А. Зарецкого; Исторический музей, Москва).

Бассейн Волги

45. Ермолово, городище (Н. М. Бачинский. Ермоловское городище. Сб. „Ржевский край", вып. 1, Ржев, 1926, стр. 153).
46. Попадьинское, селище (Е. И. Горюнова. Этническая история Волго-Окского междуречья. МИА, № 94, 1961, стр. 92, рис. 36 : 11).
47. Федотково, городище (раскопки С. И. Борисова; музей в г. Вязьме).
48. Николо-Ленивец, городище (Т. Н. Никольская. Культура племен бассейна Оки в I тысячелетии н.э. МИА, № 72, 1959, стр. 30, рис. 2 : 3; Ее же. Городище у дер. Николо-Ленивец. СА, 1962, № 1, стр. 232, рис. 9 : 1, 2).
49. Свинухово, городище (Т. Н. Никольская. Городище у деревни Свинухово. КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стр. 90, рис. 24 : 1, 2).
50. Вороново, городище (Т. Н. Никольская. Археологические раскопки в 1961—1962 гг. в Калужской области. КСИА, вып. 102, 1964, стр. 78, рис. 28 : 9).
51. Певкин Бугор, селище (Р. Л. Розенфельдт. Селище Певкин Бугор. СА, 1963, № 3, стр. 225, рис. 1 : 2).
52. Гремячево, городище (Н. И. Булычов. Журнал раскопок 1898 г. по берегам Оки. М., 1899, стр. 22, табл. 1 : 8, 9).

53. Козлово, селище (Т. Н. Никольская. Культура племен бассейна Оки в I тысячелетии н.э., стр. 30).
54. Сатинки, городище (раскопки С. А. Изюмовой).

Верхняя часть бассейна Западной Двины

55. Подгай, городище (Я. В. Станкевич. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетия н.э. МИА, № 76, 1960, стр. 55—57, рис. 43 и табл. VI : 7).
56. Жеребцы, городище (Л. В. Алексеев. Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины. „Вопросы этнической истории народов Прибалтики". М., 1959, стр. 279). Расположено в бассейне р. Ловати.
57. Лукесы, городище (А. Н. Ляўданскі. Археалагічныя досьледы ў вадазборах р. р. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смаленскай губэрні. „Працы археалягічнай камісіі", т. II, Менск, 1930, стр. 331—334, табл. XIII : 27).
58. Августово, городище (раскопки А. Г. Митрофанова; Л. В. Алексеев. Указ. соч., стр. 291—292).
59. Язно, городище (раскопки А. Г. Митрофанова).
60. Ульяновщина, городище (Ф. Д. Гуревич. Археологические памятники Великолукской области. КСИИМК, вып. 62, 1956, стр. 100, рис. 40 : 2).

Прибалтийские области

61. Неменчине, городище (P. Kulikauskas. Nemenčines piliakalnis. „Iš lietuviu kulturos istorijos", 1, Vilnius, 1958, стр. 20—34, рис. 16 : 8, 10).
62. Ейгуляй, могильник (раскопки И. Пузинаса; Каунасский музей).
63. Седержюс, могильник P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, рис. 135 : 3).
64. Гуттен (W. Gaerte. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg, 1929, рис. 132,f).
65. Восточная Пруссия, место неизвестно (Там же, рис. 132,g).
66. Курмайчяй, могильник (Lietuviu liaudies menas, I, Vilnius, 1959, рис. 204).
67. Упите, могильник (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius. Указ. соч., стр. 174, рис. 111 : 4).
68. Виздергяй, могильник (T. Dowgird. Melžyn kapas w folw. Visdergi. Opis rabot dokonanich na tem cmentarzysku w roku 1884 i 1885. „Pamiętnik Fizjograficzny", t. VIII, dz. IV, Warszawa, 1896, tabl. VIII : 24).
69. Тервете, селище в парке Спридиши (Э. П. Бривкалне. Городище Тервете и его историческое значение. „Вопросы этнической истории народов Прибалтики", М., 1959, стр. 258, рис. 5).
70. Лаздини, могильник (H. Moora. Die Einsenzeit in Lettland..., t. II, рис. 25 : 4; R. Šnore. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. „Latviešu aizvestures materiali", t. I, Riga, 1930, tabl. VII : 30).
71. Плавнеккалне, могильник (H. Moora. Указ. соч., т. I, табл. 1, № 97—131 и табл. III; Šnore. Указ. соч., табл. VII : 1, 2).
72. Гайлиши, курганы (H. Moora. Указ. соч., т. II, стр. 684—688, табл. №№ 5, 7).
73. Мукукалнс, городище (Институт истории Академии наук Латвийской ССР).

74. Асоте, городище (Э. Д. Шноре. Асотское городище. Рига, 1961, стр. 121, рис. XI : 1).
75. Саленеки, могильник (R. Šnore. Die Hügelgräber und Steinsetzungen der römischen Kaiserzeit bei Salenieki (Lettland). Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1932, Tartu, 1935, s. 296, tabl. 7 : 3, 8 : 15).
76. Слате, курганы (H. Moora. Указ. соч., т. 1, табл. II, №№ 170—176, рис. X : 2 и т. II, табл. №№ 49—58; R. Šnore. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas., tabl. I : 2; II : 1).
77. Воки, курганы (H. Moora. Указ. соч., т. 1, стр. 37—39, табл. 1, № 17).
78. Лаукопенай, городище (Л. Крживицкий. Последние моменты неолитической эпохи в Литве. „Сборник в честь семидесятилетия Д. Н. Анучина", М., 1913, стр. 316—317, рис. 14).
79. Возгеляй, городище (раскопки П. Ф. Тарасенко; Каунасский музей).
80. Петрошунай, городище (Л. Крживицкий. Указ. соч., стр. 316, рис. 13).
81. Вельна Краванда, могильник (H. Moora. Указ. соч., т. 1, стр. 157—160, табл. II, № 194).
82. Рауна, могильник (H. Moora. Указ. соч., т. 1, табл. X : 1; R. Šnore. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas., tabl. II : 10).
83. Гертруденхоф, могильник (Katalog der Ausstellung zum X. arhäologischen Kongress in Riga. Riga 1896. s. 32, tabl. 9: 15).
84. Тамса, могильник (М. Х. Шмидехельм. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин, 1955, стр. 39 и 57):
85. Кауниспяя, могильник (Ed. Šturms. Die Kulturbezihungen Estlands in der Bronze und frühen Eisenzeit. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1932, Tartu, 1935, ss. 270—271.
86. Микури, могильник (A. M. Tallgren. Указ. соч., стр. 103, рис. 17 : 1).
87. Малла, могильник (H. Moora. Указ соч., т. II, s. 174; R. Šnore. Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas., tabl. II : 7).
88. Ябара, могильник (М. Х. Шмидехельм. Указ. соч., стр. 38, 39, 77, рис. 9 : 1, 17 : 2).
89. Тойла, могильник (М. Х. Шмидехельм. Указ. соч., стр. 54, рис. 10 : 1, 3—8).
90. Пенттала (A. Hackman. Die ältesten eisenzeitlichen Funde in Finnland. „Mannus", Band V, Heft 3, Würzburg, 1913, abb. 35).
91. Азери, могильник (М. Х. Шмидехельм. Указ. соч., стр. 54, 56, рис. 11 : 1,2,4).
92. Рандвере, курганы (М. Х. Шмидехельм. Указ. соч., стр. 56—57).
93. Гибайчяй (B. Tarvidas. Šiauliu Kraštotyros dr-jos archeologiai tyrinejimai 1932 metais. „Šiauliu metraštis", 1933, № 4, стр. 10, рис. 10).
94. Аукштадварис, городище (V. Daugudis. Aukstadvario piliakalnio itvirtinimai ir pastatai. Труды Академии наук Литовской ССР, серия А, 1962, № 1, стр. 50—51, рис. 7 : 1).

SUMMARY

Bronze and iron-made pins constituted — as it is a known fact — a part of the atire of the peoples speaking Baltic languages, beginning with the Bronze Age until the early Middle Ages. The author of the summarized here article deals with the herdsman stick-shaped, metal-made pins curbed at the and, as well as with the metal-made pins adorned with an either round or leaf-shaped brooch, placed at

the tuft end. Both above-mentioned types of pins used to constitute one of the adornments of the garment typical of the settlements of the groupment of tribes speaking either Baltic languages or dialects. Besides those two types of pins there also occured some other types of pins in the territories occupied by those tribes, and being typical of wider areas of eastern as well as of middle Europe, being not, however, of interest for the author of the article under consideration, though they happen to occur, too, in the tribal territories of Balts.

The summarized here work aims at giving an illustration — on the cartographic basis — of the appearance of the above-mentioned pins, which are a characteristic feature of the Baltic tribal territories in eastern Europe. On the basis of that comparison the occurrence of those pins was not exclusively limited to the group of the Baltic language; they can also be found outside those areas, occupied by those tribal groupments as a result of the peripheric influence of culture of the Baltic peoples on the Finnic, Slav, Scythian and the like peoples.

Jerzy Ochmański
Poznań

LUDNOŚĆ LITEWSKA WE WŁOŚCI OBOLCE NA BIAŁORUSI WSCHODNIEJ W XIV—XVI WIEKU

Lithuanian Population in the Land-estate of Obolce in eastern Byelorussia, in the 14th — the 16th centuries.

Chrystianizacja Litwy w obrządku katolickim, zapoczątkowana w 1387 r. przez Jagiełłę, wymagała oczywiście stworzenia na ziemiach litewskich organizacji kościelnej. Ustanowił więc Jagiełło w 1387 r. pierwsze na Litwie biskupstwo w stolicy państwa Wilnie, a także — według późniejszej tradycji, przekazanej przez Jana Długosza — założył w diecezji wileńskiej siedem kościołów parafialnych. Kościoły te miały powstać w Wiłkomierzu, Mejszagole, Niemenczynie, Miednikach, Krewie, Obolcach i Hajnie[1]. Zastanawiające jest to, że dwa z tych kościołów powstały nie na Litwie etnicznej, ale daleko poza jej granicami. Na Rusi mianowicie z fundacji Jagiełły miały powstać kościoły w Hajnie i w Obolcach. Jeśli przyjąć, że w czasach Jagiełły osadnictwo litewskie kończyło się na wschodzie w okolicach litewskiego jeszcze Krewa[2], to Hajna znajdowała się co naj-

[1] J. Długosz, Opera omnia, t. XII. Historiae Polonicae, t. III, Cracoviae 1876, str. 469: Jagiełło „Fundat insuper septem parochiales ecclesias in locis opportunitis et necessariis, videlicet in Volkomaria, Miszohola, Nyemczani, Myedniki, Krewa, Obolcze et Hayna". Relacja ta znajduje częściowe tylko potwierdzenie w źródłach. Kościół w Wiłkomierzu wzmiankowany jest dopiero w 1492 r. Zob. Kodeks Dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej, t. I, 1387—1507. Wydali J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków 1932—1948, nr 393. Kościół w Mejszagole istniał już przed rokiem 1397, tamże, nr 28, 1397 r. Kościół w Niemenczynie powstał przed rokiem 1398, tamże, nr 33. Kościół w Miednikach pod Wilnem otrzymał uposażenie od Jagiełły dopiero w 1391 r., ale wzniesiony został wcześniej, tamże, nr 19, 1398 r. Kościół w Krewie wymieniony jest dopiero pod 1468 r., tamże, nr 255. Kościół w Hajnie istniał przed rokiem 1498, tamże, nr 450. Jedynie kościół w Obolcach posiada przywilej fundacyjny z 1387 r., tamże, nr 9.

[2] H. Łowmiański, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. I, Wilno 1931, str. 58, sądzi, że wschodnia granica etnograficzna Litwy w XIII w. przebiegała wzdłuż linii Traby—Holszany—Gierwiaty—Łyngmiany. Okolice Krewa i Świru zalicza do pustki międzyplemiennej. Przyznaje on jednak, że wyspa osadnictwa litewskiego nad dolną Berezyną (chodzi o małą włość Bakszty i Łazduny) „zlewała się niegdyś z etnograficznym terytorium Litewszczyzny" (str. 56). Otóż wy-

mniej 90 kilometrów na wschód od litewskiego obszaru językowego, zaś Obolce, położone w późniejszym powiecie orszańskim, dzieliła od Litwy odległość ponad 230 kilometrów. Po cóż więc zakładał Jagiełło kościoły katolickie w głębi prawosławnej Rusi? Czyżby pragnął skłonić Rusinów do przejścia na katolicyzm? Lecz po co w takim razie utworzył te parafie w małych gródkach, a nie w większych ośrodkach miejskich, jak Mińsk, Witebsk, Orsza? Skoro jednak władca państwa litewskiego przystępował do fundacji kościołów także na ziemiach ruskich, musiał mieć ku temu ważne powody. W swoim edykcie o przyjęciu katolicyzmu, wydanym w Wilnie 22 lutego 1387 r., zapowiedział Jagiełło, że „omnes nacione Lithvanos, utriusque sexus, cuiuscunque status, condicionis aut eminencie extiterint, in nostris dominiis Lithvanie et Russie existentes, ad fidem katholicam et sancte Romane Ecclesie obedienciam inducere"[3]. Miał więc wszystkich Litwinów przywieść do wiary katolickiej i posłuszeństwa Kościołowi rzymskiemu, nie bacząc na ich płeć i stan. Ochrzczeni mieli zostać i ci Litwini, którzy mieszkali poza Litwą na Rusi. Rzecz jasna, że aby tych żyjących na Rusi Litwinów nawrócić do wiary chrześcijańskiej i katolickiej, należało wpierw wznieść dla nich kościoły. Musieli też Litwini w okolicach Hajny i Obolców mieszkać w jakiejś większej masie, gdyż wydaje się wątpliwe, aby w miejscowościach tych stawiano kościoły dla nielicznych grup ludności litewskiej, dla kilku czy nawet kilkunastu osób.

Fundacja kościołów w Hajnie i Obolcach w 1387 r. skłania więc do postawienia tezy o istnieniu osadnictwa litewskiego w XIV w. na terenie tych miejscowości i w ich okolicach. Niestety, z braku źródeł historycznych trudno jest dowieść słuszności tezy o ludności litewskiej we włości Hajna. Można wszakże wskazać na co najmniej dwie nazwy miejscowe litewskiego pochodzenia pod Hajną. Są to Jejnarowicze, 6 km na północny zachód od Hajny, i Bakszty — 11 km na zachód od Hajny[4]. Jejnarowicze noszą nazwę patronimiczną, urobioną od litewskiego niewątpliwie imienia Einaras, zaś Bakszty to lit. Bokštai (od bokšta, wieża, baszta). O włości Obolce wiadomo jest znacznie więcej niż o Hajnie.

daje się, że granicę obszaru etnicznego litewskiego można przesunąć znacznie dalej na wschód, już chociażby na tej podstawie, że żywioł litewski od stuleci cofał się przed naporem osadnictwa słowiańskiego na zachód, co powodowało, iż granica etniczna rusko-litewska nie była statyczna, nie dawała sposobności do stworzenia większych pustek międzyplemiennych. Istnienie osadnictwa litewskiego nad Berezyną niemeńską (Bakszty) stwierdzał jeszcze w roku 1933 O. Chomiński, Mapa obszaru językowego litewskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1933. O włości Bakszty zob. J. Ochmański, Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387—1550), Poznań 1953, str. 30—31.

[3] Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej, nr 6, str. 13.

[4] Obok Bakszt i Jejnarowicz należy wymienić jeszcze zaścianek Girsza (na zachód od Hajny, 7 km), którego nazwa odpowiada lit. Giršiai.

Nadzwyczaj ciekawe wiadomości, rzucające światło na skład etniczny ludności włości oboleckiej, zawiera najdawniejsza księga zapisów Metryki Litewskiej. Księga ta, zwana (niesłusznie) III księgą zapisów, mieści w sobie regestry sześciu nadań w. ks. Kazimierza Jagiellończyka, poczynionych w połowie XV w. na rzecz różnych osób w Obolcach. Odbiorcami tych nadań byli: Miłosz Wojszwiłowicz, kniaź Andrej Wołodimierowicz, pan Sudimont Dorgiewicz (dwukrotnie), Sowirim Obolczanin oraz Giniwił Wisolgowicz. Rzecz godna uwagi — wszyscy oni byli Litwinami. Litwinem był kniaź Andrej, bowiem ojciec jego Włodzimierz zwał się Olgierdowiczem. Kniaź Andrej i kniaź Włodzimierz w przeciwieństwie do swego dziada i ojca w. ks. Olgierda, który zmarł jako poganin, wyznawali prawosławie[5]. Litwinem był i Sowirim Obolczanin, gdyż nosił on nie spotykane u Rusinów imię[6], a dziad jego zwał się Kurkuti (lit. Kurkutis). Wszyscy oni otrzymali w Obolcach niewielkie posiadłości. Miłosz Wojszwiłowicz dostał „u Obolcoch sieło Sieno"[7], które uprzednio należało do jakiegoś Wasila Babicza. Nadanie to dokonane zostało po roku 1440, a przed rokiem 1444, ponieważ świadczący na dokumencie pan Dowgird, wojewoda wileński, w 1443 r. już nie żył[8]. Kniaź Andrej, zmarły po 1455 r., a przed 1450 r. posiadł „U Vobolcach" trzy dymy — „tri siemii Sopryniczi, Orjabcewiczi a Procewiczi"[9]. Być może, Litwinami byli Procewicze, gdyż nazwisko ich brzmi podobnie do lit. Pračiunai[10].

---

[5] O kniaziu Andreju Włodzimierzowiczu zob. A. Boniecki, Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI w., Warszawa 1887, str. 377; J. Wolff, Kniaziowie litewsko-ruscy od końca wieku XIV, Warszawa 1895, str. 337.

[6] W popisie wojska litewskiego z 1528 r. między bojarami upickimi występuje Wojtko Sow'rimowicz (zob. Litovskaja Matrika. Otdeł pervyj. Čast' tret'ja: Knigi Publičnych Del. Perepisi vojska Litovskogo, Petrograd 1915, kol. 103); Metryka Litewska wymienia dwóch Sowirimów, w Ejszyszkach i Kiernowie; zob. Dokumenty, str. 37, nr 5; str. 61, nr 13. Co do imion Sudimont, Ginwił, Wojszwił i nazwiska Dorgiewiczów (od imienia Dorgi, lit. Dargis) to nietrudno je znaleźć wśród bojarstwa litewskiego w XV—XVI w., por. np. Perepisi vojska litovskogo, kol. 217, 222 (Sudimont, Sud'montowicz), 69, 71 (Ginwiłowicz), 56, 57, 78 (Wojszwiłowicz) etc.

[7] Dokumenty Moskovskogo Archiva Ministerstva Justicii, t. I. Wydał M. Dovnar-Zapolskij, Moskva 1897, str. 10, nr 2.

[8] Dokument ten oczywiście nie ma daty, wyznacza go więc osoba Dowgirda, o którym zob. A. Boniecki, Poczet rodów..., o.c., str. 47, XLVII; J. Wolff, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795, Kraków 1885, str. 72.

[9] Dokumenty Moskovskogo Archiva, str. 10, nr 7.

[10] Wśród bojarów towiańskich (pow. Wiłkomierz) występuje Jan Praczewicz, wśród bojarów upickich — Rym'ko Proczewicz — zob. Perepisi vojska litovskogo, k. 54, 105. Nazwisko Proczewicz pochodzi od imienia Pracz, np. we włości Szowlańskiej w 1619 r. występuje Piotr Pracz (Lietuvos inventoriai XVII a. Wydali K. Ja-

Najciekawsze są nadania dla Sudimonta Dorgiewicza, gdyż wyliczają one imiennie wszystkich jego poddanych w łącznej liczbie 22. Oto tekst pierwszego nadania:

„Panu Sudimontu Dorkgewiczu u Wobolcoch czotyrnadcat czołowekow: Klim', Triczis, Swirklis, Juris, Dobutis, Rimejszis, Kuszlewicz, Mon'tejko, Dowemiko, Norejko, Mikołaj, Mika, Sudnik, Małaszko. Sam welikij knjaź pri pane Dowkgirdu i Kezkgajłu"[11].

Ponieważ i ten przywilej został wystawiony w obecności pana Dowgirda († 1443), łatwo ustalić, iż pochodzi on z lat 1440—1443. Dokument zawiera listę 14 wieśniaków. Większość z nich nosi typowo litewskie imiona na *-is* i na *-o*[12]. Litwinami niewątpliwie byli: Triczis, Swirklis, Juris, Dobutis, Rimejszis oraz Montejko, Dowemiko i oczywiście Norejko, noszący bardzo pospolite imię litewskie (lit. Noreika)! Litwinem był prawdopodobnie i Kuszlewicz, czyli syn Kuszla (lit. Kušlis)[13]. Tak więc na 14 wymienionych chłopów oboleckich przynajmniej 9 należy zaliczyć do narodowości litewskiej. Pięciu pozostałych — Klim, Mikołaj, Mika, Sudnik i Małaszko, było pewnie Rusinami. Zestaw imion pozwala wnosić nie tylko

---

blonskis i M. Jučas, Vilnius 1962, str. 93). Por. też nazwy miejscowe typu Prociunai (Lietuvos TSR administracinisteritorinis suskirstymas 1959 m. vasario 1 dienai, Vilnius 1959, str. 891).

[11] Dokumenty Moskovskogo Archiva, str. 10, nr 14.

[12] Imiona litewskie, zakończone na *a*, np. Noreika, w języku polskim i ruskim zwykle przybierają postać na *o*: Norejko, a to dlatego, że litewskie *a* odpowiada słowiańskiemu *o*.

[13] Imię Triczis zob. Metryka Litewska, Dokumenty, str. 61, nr 3; zachowało się ono też w litewskich nazwach miejscowych patronimicznych, np. Tričiai, Tričiunai (zob. Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 972). Była też osada Thryczokyemy koło Dorsuniszek (Kodeks, o.c., nr 279, str. 326, 1473 r. Swirklis (por. Swirklis we włości Punie, Dokumenty, str. 58, nr 20) ma swój odpowiednik w imieniu Swirka, Swirkoič (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 171, 216). Dobutis — nie spotykany w nazewnictwie litewskim, ale niewątpliwie litewski. Rimejszis występuje w popisie szlachty włości Wielona 1567 r. bojar Rymejsz' Pacunos (Perepisi vojska litovskogo, kol. 1280, por. też Rymszis Lewojtis — włość Rosienie 1528 r., tamże, kol. 209). Montejko — por. Olechno Mantejkowicz — włość Towiany, pow. Wiłkomierz, w 1528 r. (Perepisi, k. 53). Dowemiko — por. Jurgel' Dow'mejkowicz we wsi Żwirblewicze, majętności Upita 1604 r. (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 14). Norejko — por. Narejko Juszkowicz — włość Wilkeja 1528 r., Janusz Narejkowicz, Ałtuszko Narejkowicz — włość Wielona 1528 r. (Perepisi, kol. 201, 205). Troczko — por. Szyenyko Thraczevycz, bojar-katolik (= Litwin) w Połonce (Połoneczce) 1486 r. (Kodeks, nr 350, str. 413). Mażelci — por. Mažoicis, Mažaitis (Istorijos archyvas, t. I, XVI a. Lietuvos inventoriai. Wydał K. Jablonskis, Kaunas 1934, kol. 194, 463, 535). Od imienia Owilt' wzięły swą nazwę miejscowości Avilčiai, Avilaičiai (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 626). Odpowiedników imion Teszilo i Ejżwid nie udało się odnaleźć. Co do Kurkutia to jest imię Kirkutis (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 50). Kuszlewicz — por. Kuszlejkowicz, Kuszlewicz (Perepisi vojska litovskogo, kol. 75, 103, 105).

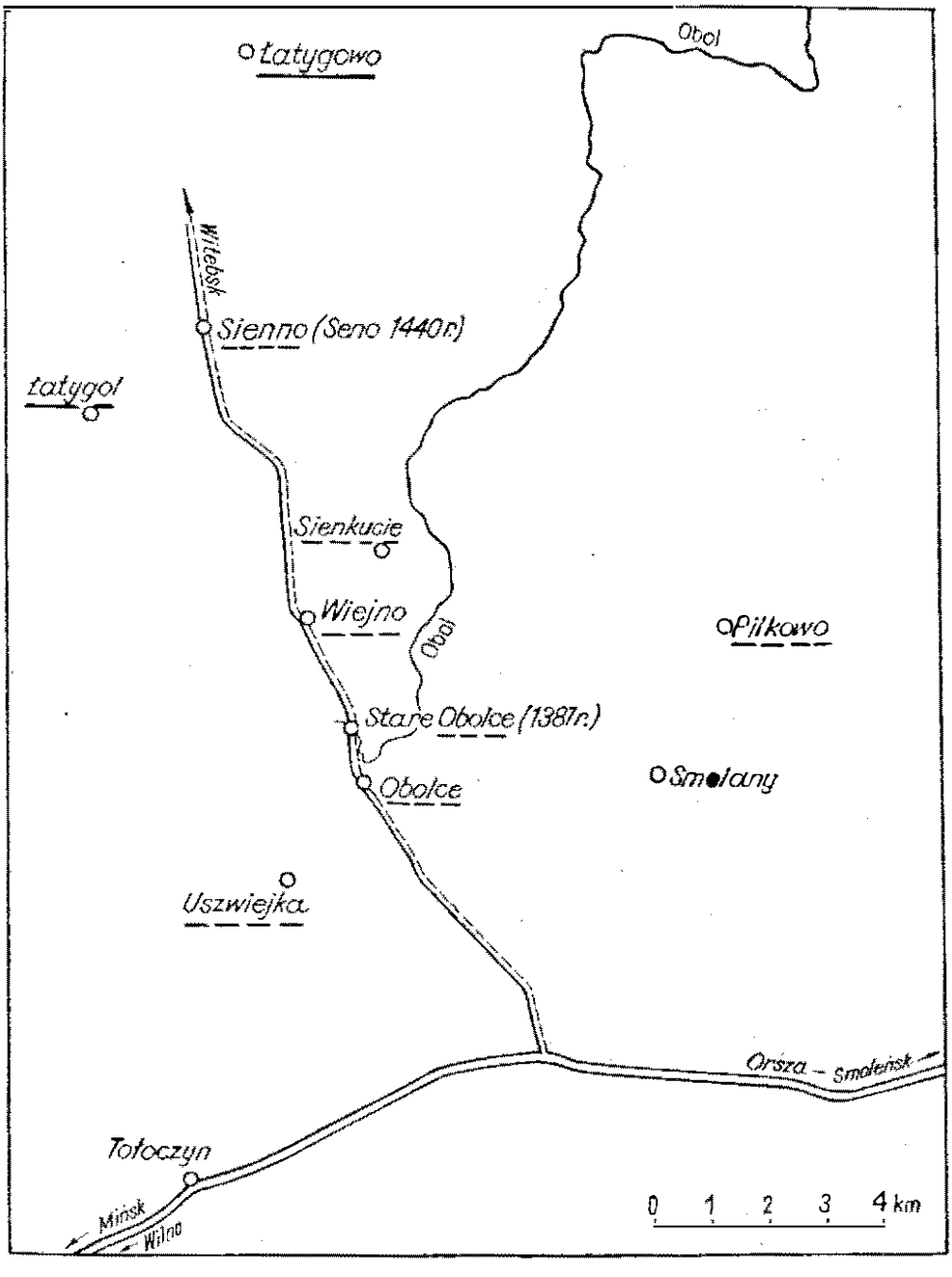

Ryc. 1. Litewska toponomastyka włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV—XVI w. (Obolce — nazwy litewskiego pochodzenia; Smolany — nazwy słowiańskie; Łatygol — nazwy łotewskie).

o narodowości nadanych Dorgiewiczowi wieśniaków, lecz także o ich wyznaniu. Zwraca uwagę to, że spośród dziewięciu Litwinów zaledwie jeden nosi chrześcijańskie imię Juris (z ruskiego Jurij). Widać z tego, że Litwini oboleccy byli mało podatni na wpływy prawosławia i katolicyzmu. Skoro nosili w większości własne, czysto litewskie imiona, najwyraźniej trwali jeszcze w pogaństwie.

Regestr drugiego nadania dla Sudimonta Dorgiewicza brzmi następująco:

„Panu Sudimontu Dorkgewiczu u Bolcoch 8 czełowekow: Filit, Troczko, Mażelci, Ondruszko Owilt, Tesziło, Małysz, Ejżwid, a zemlja pusta Dowkgew'szczina. P/a/n Petrasz a pan Andrej"[14].

Datę tego dokumentu wyznacza osoba pana Petrasza. Pod tym imieniem występuje w połowie XV w. Petrasz Montygirdowicz, marszałek ziemski od roku 1434, zmarły w 1452 r. Pan Andrej to niewątpliwie Andrzej Sakowicz, zmarły po roku 1458. Źródło to potwierdza wnioski, wysnute z poprzedniego nadania dla pana Sudimonta. Spośród 8 chłopów poddanych przynajmniej pięciu nosi imiona litewskie: Troczko, Mażelci, Owilt, Tesziło i Ejżwid[15]. Litwinem był też nie żyjący już posiadacz ziemi zwanej Dowgewszczyna, która nazwę swą wzięła od jakiegoś Dowga (lit. daug — wiele, stąd Daugalis, Daugėlis[16]). Litwinem mógł być też Ondruszko, gdyż Rusin zwałby się raczej Andruszko (słowiańskie *a* odpowiada litewskiemu o). Oba nadania dla Sudimonta Dorgiewicza pozwalają stwierdzić, że znaczną część ludności chłopskiej we włości oboleckiej stanowili Litwini. Natomiast nadanie dla Sowirima Obolczanina, opiewające na ziemię „paszną" (orną), pustą „u Wobolcoch", którą „djadko jego derżał Kurkuti"[17], dowodzi, że niektórzy z oboleckich Litwinów zaliczali się do klasy wyższej. Wielki książę bowiem nie darowywał ziemi ludziom prostym, jeno „bojarom, ludziom dobrym"[18]. Istniała więc w Obolcach grupka rodzimych, tutejszych, bojarów litewskich, obok której w połowie XV w. pojawili się bojarzy litewscy z odległej Litwy. Z Litwy bowiem pochodzili pewnie Miłosz Wojszwiłowicz i Sudimont Dorgiewicz. Z całą pewnością z Litwy się wywodził ostatni, wymieniony przez Metrykę Litewską, odbiorca nadania

[14] Dokumenty Moskovskogo Archiva, str. 11, nr 4.

[15] O imionach tych por. przypis 13. Że istniało imię Kušlis, świadczą nazwy miejscowe Kušliai (Lietuvos TSR administracinis teritorinis suskirstymas, Vilnius 1959, str. 776; por. imię Kuszlis w Metryce Litewskiej, Dokumenty, str. 4, nr 25).

[16] Por. nazwy miejscowe Daugaliai, Daugėliškiai, Daugėliai (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 669).

[17] Dokumenty Moskovskogo Archiva, str. 11, nr 10.

[18] W 1529 r. bojarzy żmudzcy twierdzili „iż velikij knjaź Vitivt' prostomu czołoveku vel'domych (=poddanych chłopów) ne daival, od'no bojarom, ljudem dobrym", Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Komissieju, t. XXIV, Wilno 1897, str. 84.

wielkoksiążęcego w Obolcach, Giniwił Wisolgowicz. Regestr przywileju dla niego mówi bowiem:

„Kginiwiłu Wisolkgowiczu mednickomu u Wobolcech tri sledy pustych na imja Turja na Nereszi; a s togo służiti osobnoju służboju, kak perwej s togo służba była[19]. Dokument ten wystawiony został w Dorsuniszkach 15 listopada, indyktu 14 przez kanclerza „pana Michajłę" K i e ż g a j ł ę. Kieżgajło był kanclerzem w latach 1444—1476[20], w tych latach indykt 14 przypadał na rok 1452; z roku 1452 musi więc pochodzić nadanie dla Giniwiła. Ponieważ powiedziano o nim „miednicki", pochodzić musiał z Miednik pod Wilnem albo też pełnił tam jakieś obowiązki w służbie wielkiego księcia.

Nadania dla kniazia Andrzeja Włodzimierzowicza, Sudimonta Dorgiewicza oraz dla Sowirima pozwalają nie tylko stwierdzić obecność żywiołu litewskiego w Obolcach. Umożliwiają one jednocześnie przedstawienie cząstkowej struktury narodowościowej we włości oboleckiej. Kniaź Andrej i Sudimont otrzymali w Obolcach łącznie 25 dymów poddanych. Łącznie z Sowirimem w nadaniach występuje 26 osób (dymów) z włości Obolce. Z liczby tej przynajmniej 15 osób było narodowości litewskiej. Gdybyśmy przyjęli założenie, że osoby nadawane zostały dobrane drogą losową, przypadkiem, że jako przedmiot nadania wystąpili w równej mierze Litwini i Rusini, można by wyłaniającą się z tych kilku dokumentów strukturę narodowościową części włości uznać — na zasadzie pars pro toto — za typową, przeciętną, właściwą dla całej włości Obolce. Cząstkowa struktura narodowościowa Obolców wykazuje przewagę ludności litewskiej nad ruską w stosunku 15:11 w liczbach absolutnych lub 58:42 w liczbach względnych (w odsetkach).

Nader cenna jest wzmianka o Kurkuciu, dziadzie Sowirima. Sowirim uzyskał przywilej na ziemię swego dziadka w 1446 r. Kurkuć musiał więc władać tą ziemią w drugiej połowie XIV w., czyli w czasach Jagiełły. Rzecz jasna, iż w dobie rządów Jagiełły Kurkuć nie był jedynym Litwinem w Obolcach. Masa wieśniaków litewskich, siedząca w Obolcach w połowie XV w., musiała zamieszkiwać tę okolicę od dawna[21].

[19] Dokumenty Moskovskogo Archiva, str. 11, nr 11.

[20] J. W o l f f, Senatorowie i dygnitarze..., o.c., str. 160; był kanclerzem już w 1444 r.; zob. Kodeks, nr 178, 179, 1444 r.

[21] Zagadką jest, skąd w Wilnie wiedziano o Litwinach obeleckich, a że musiano wiedzieć, dowodzi fundacja kościoła w Obolcach przez Jagiełłę. Wielka droga z Wilna do Smoleńska prowadziła przez Mińsk albo Hajnę, na Borysów, Bóbr, Druck, Orszę. Obolce leżały z boku tego gościńca o jakieś 15 km. Przez Obolce musiała jednak prowadzić droga z Mohylowa do Połocka. W każdym razie Litwini, często jeżdżący czy wyprawiający się w stronę Smoleńska, musieli chyba zetknąć się z Litwinami oboleckimi. Oni też albo urzędnicy-ciwunowie wielkoksiążęcy w Obolcach donieśli o tutejszych Litwinach do Wilna. Jagiełło swej fundacji kościoła w Obolcach dokonał wy-

Z końca XVI w. zachowały się dwa inwentarze wschodniej części byłej włości oboleckiej[22]. W opisanej przez nie części rozpadłej już włości znajdowało się około 345 dymów. W powodzi imion prawosławnych i nazwisk ruskich inwentarze wymieniają kilka imion katolickich: Stanisław, Wojciech, Bartosz, Kaszpor, Jan, Jaśko, Matej (czyli Maciej obok ruskiego Matfiej). Do grupy ludności katolickiej zaliczyć by można następujące osoby (w kolejności podanej w inwentarzu z 1593 r.): Stanisław Balwier, Wojtiech Gorszewski, Stanisław Nazabytowski, Bartosz Burski, Jan Krowatski, Staśko Deszowy, Kaszpor Kozłowicz, Jan Szczerba, Jaśko Mackowicz (znamienne, że ma brata Iwana!), Janko Zakała, Jasiuk, Jasiuk Zubowicz, Staś Szaternik, Matej Iwaszkowicz, Mikołaj Świrski, Mikołaj Wojtiechowicz, Krzysztof Kowalewski, Matej Andrejowicz, Janko (Jankowa służba) oraz Matys Suchorski (z uwagi na spolszczone nazwisko, był ziemianinem) i Martin Tatarin (Tatarzy zwykle nie byli prawosławnymi). Obok tych 21 osób jest jeszcze grupa o imionach lub nazwiskach patronimicznych litewskich. Do niej dają się zaliczyć: Oleksiej Kurejsza, Iwan Tiulpa, Chrol Oderejkowicz, Griszko Pleszko, Klim Gira, Marko Kuprejkowicz, Kuprejko, Swirid, Ilejko, Paweł Diagil, Sudiłowicze[23]. Łącznie grupy katolicka i litewska liczyły 32 osoby, czyli przeszło 9% ogółu ludności. Nie wiadomo, niestety, jak przedstawiały się stosunki etniczne i wyznaniowe w drugiej części włości, należącej do plebanii oboleckiej. Część ta w 1653 r. za-

---

rażnie z pełną świadomością rzeczy. Mówił bowiem w swoim przywileju, że wznosi kościół w Obolcach „prior institutione omnibus ecclesiis in terra Litvaniae" (Kodeks, nr 9, str. 19).

[22] Inwentarz imienia Smolniany drukowany jest w: Archeografičeskij sbornik dokumentow, t. IV, Wilno 1867, str. 291—305. Inwentarz tejże majętności z 1594 r. ogłoszony został w: Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičnoju Komissjeju, t. XIV, Wilno 1888, str. 463—473.

[23] Kurejsza — por. miejscowość: Kureišiškiai (Lietuvos TSR administracinis suskirstymas, str. 774). Tiulpa, por. osadę Tulpiakiemis, tamże, str. 974. Oderejkowicz — por. wieśniacy nad Wilią koło Wojstomia (Uszakowa): Sczepul (zlitewszczone imię Szczepan, lit. Ščepulis) i Hriszko Odziereyki (Kodeks, nr 370, str. 433, 1491 r.). Pleszko — por. Pleszak (Istorijos archyvas, kol. 28); Plesz (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 37), Pleszkielis, tamże, str. 40 oraz osada Pleškuciai (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 885). Gira — por. osady typu Giraitė, zdrobnienie od Gira (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 702). Kuprejkowicz — por. imię Kuprys, Kupranis (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 264, 357, 388). Swirid — por. Bogdan Swiridowicz, powiat nowogródzki, 1567 r. (Perepisi wojska litovskogo, kol. 828, tamże, kol. 225, występuje Jancik Sirwidowicz, włość Berżany, 1528 r.). Djagil — por. Martin Djagilewskij z Bakszt od Swira (Perepisi vojska litovskogo, kol. 596, 1567 r.). Degilis, wieśniak w majętności Świętojezierze, pow. trocki, 1650 r. (Lietuvos inventoriai XVII a., str. 156). Sudiłowicze — por. Bałtromej Sudiłowicz — włość Medingony, 1528 r. (Perepisi vojska litovskogo, kol. 221). Imienia Ilejko nie udało się stwierdzić gdzie indziej, choć może ono być zdrobnieniem od Ylis, stąd osady Yliai (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 720).

mieszkiwana była przez co najmniej 180 dymów[24] (całość włości na przełomie XVI—XVII w. musiała więc mieć około 500 dymów). W każdym razie w części kościelnej włości oboleckiej katolicyzm musiał być znacznie silniejszy niż w części wschodniej, prywatnej, inaczej bowiem kościół katolicki w Obolcach nie przetrwałby aż do wieku XIX włącznie[25].

Wniosek o znacznej liczebności żywiołu litewskiego na terenie włości oboleckiej, wysnuty z nadań w. ks. Kazimierza Jagiellończyka, można poprzeć danymi toponomastyki okolicy Obolców. Na Białorusi niejednokrotnie występują nazwy miejscowe typu Litwa wraz z pochodnymi nazwami. Z reguły są to wsie powstałe już wśród osadnictwa ruskiego i Rusinom też zawdzięczają swą nazwę. Nazwa wsi, zamieszkanej przez Litwinów, nawet choćby sami jej mieszkańcy tego nie chcieli i zwali ją po swojemu inaczej, zawsze przybierała etnonim typu Litwa, jeśli miała obce otoczenie. Ruskiemu otoczeniu zawdzięczają swą nazwę również liczne na Białorusi Lachowicze, litewskiemu zaś osady Krywicze, które wyznaczają granicę etniczną między Litwą a Rusią w dobie plemiennej, zanim jeszcze nazwa plemienna Krywicze nie została wyparta przez ogólną nazwę Ruś[26].

W okolicy Obolców w końcu XVI w. występuje, co prawda, nazwa pochodna od Litwa, mianowicie sioło Koniec Litewski[27]. Jednakże nie była to jedyna osada litewska we włości oboleckiej. Zbadanie nazw miejscowych w okolicy Obolców pozwala wykryć kilka wsi, których nazwy są wyraźnie litewskiego pochodzenia. Litewską etymologią mogą wykazać się przede wszystkim same Obolce. Nazwa tej osady została pewnie urobiona od rzeki Obol (Obolica, Obolanka), nad którą się ona znajduje. Naj-

[24] Zob. rejestr podymnego z parafii diecezji wileńskiej 1653 r., w dziale rękopisów Centralnej Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygnatura VKF-2259: „Z plebanii Oboleckiej z dymów 180 flo(renów)270".

[25] Zob. „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego", t. VII, Warszawa 1886, str. 335: Obolce — „kościół przebudowany w 1809 r. znajduje się obecnie nie w samem miasteczku, lecz w odległym od niego o 1 w(iorstę) siole Stare Obolce jako filialny par(afii) Tołoczyn".

[26] Na pograniczu litewsko-ruskim zachowało się 7 osad o nazwie Krywicze. Są to Krywicze koło Plissy, Krywicze Małe i Duże nad rzeką Serweczką (prawy dopływ Wilii), Krzywicze Małe i Wielkie na zachód od Zasławia, Krzywicze nad Niemnem (wyżej Nowogródka, obok Lachowicze) i Krywicze na zachód od Dereczyna blisko Zelwy, por. H. Łowmiański, Początki Polski, t. II, Warszawa 1964, str. 90—95 i mapka na str. 95, gdzie brak jednak Krywiczów (Małych lub Wielkich nad Zasławiem) na zachód od Mińska, gdzie autor uwidocznił tylko jedną miejscowość Krywicze. Nazwa Krywicze wyszła ostatecznie z użycia w początku XIV w., tamże, str. 93 w przypisie 281.

[27] Archeografičeskij sbornik dokumentov, t. IV, str. 298. We wsi tej tylko jedna osoba może być litewskiego pochodzenia, mianowicie Staś Szaternik, sądząc po imieniu katolik, a po nazwisku Litwin, por. lit. miejscowości Šatrininkai, Šatrėnai, Šatriai (Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 949). Lit. šatra — żerdź, szaternik — żerdnik, żyrdnik(?).

dawniejsze zapisy nazwy Obolców pochodzą z końca XIV w. W przywileju Jagiełły dla kościoła oboleckiego z 1387 r., znanym zresztą z późnych odpisów z XVIII i XIX w., jest postać Obolce. We współczesnym źródle ruskim Oboleczi[28]. W Metryce Litewskiej w połowie XV w. widnieją Bolce, Wobolce, Obolce[29]. Otóż na Litwie nie brak nazw wodnych i miejscowych w rodzaju Obele, Obelis, Obeliai, Obelupis, Vabala, Vabalas, Vabalninkai. Nazwy wodne Obelis, Vabala mogły powstać od wyrazu vabalas, służącego dla oznaczania żuka wodnego. Rzeka Obol wpada do Łuczesy, której nazwa jest wyraźnie litewskiego (bałtyjskiego) pochodzenia[30]. Niedaleko na północ od Obolców leży wieś Wiejno, mająca swój odpowiednik w lit. Veinė, Veina[31]. W kierunku południowo-zachodnim od Obolców położona jest miejscowość Uszwiejka; przedrostek usz- kryje w sobie litewskie už- „za". Osada ta po rusku powinna się więc nazywać Zawiejka. Warto dodać, że obok Sienna (położonego około 25 km od Obolców, a niegdyś wchodzącego w skład włości oboleckiej) znajdują się wsie Łatygol (na południowy zachód) i Łatygowo (na północny wschód). Były to widocznie jenieckie osady łotewskie (Łatygoła=Łotwa), powstałe chyba jeszcze przed opanowaniem księstwa połockiego i witebskiego przez Litwę, czyli przed połową XIII w. Wydaje się, że geneza osadnictwa litewskiego we włości Obolce była inna niż Łatygoły koło Sienna, że Litwini nie znaleźli się tu jako jeńcy.

Wiadomo, że w czasach pierwotnych i starożytnych Bałtowie, z których wywodzą się Litwini, zajmowali kilkakrotnie większe obszary niż w czasach wczesnośredniowiecznych[32]. Osadnictwo bałtyjskie w połowie I tysiąclecia naszej ery zajmowało rozległe przestrzenie od górnej Oki po Bał-

[28] Nazwa Oboleczi występuje w spisie grodów „litewskich", w tzw. spisie grodów ruskich dalekich i bliskich, zob. tekst w: Novgorodskaja pervaja letopis' starszego i mladszego izvodov, Moskva—Leningrad 1950. Co do czasu powstania tego spisu por. M. N. Tichomirov, Spisok russkich gorodov dal'nich i bliznich, „Istoriceske zapiski", t. 40, Moskwa 1952, str. 214—259.

[29] Nazwa Wobolce ma się widocznie do nazwy Obolce tak, jak Worany: Orany, Wolkieniki-Olkieniki. Litewska postać nazwy Wobolców-Obolców daje się odtworzyć jako *Vabalčiai.

[30] Łuczesa, lit. Laukesa, zob. K. Būga, Laukesa, w: K. Būga, Rinktimiai raštai, t. III, Vilnius 1961, str. 608 (opublikowane po raz pierwszy w 1923 r.).

[31] K. Būga, Rinktiniai raštai, t. III, str. 544, 957 (rzeka Veina) Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 995 — miejscowość Veinė. Dodać trzeba, że miejscowość Pilkowo (na wschód od Obolców, w 1593 r. folwark Pilkowski) może być również litewskiego pochodzenia, por. lit. Pilkėnai, Pilkiškiai, Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, str. 883).

[32] Por. J. Antoniewicz, Tribal Territories of the Baltic Poeples in the Hallstatt-La Tène and Roman Period in the Light of Archaeology and Toponomy, „Acta Baltico-Slavica", vol. IV (1966), str. 7—27 + 3 mapy oraz dawniej bardziej ogólnie: M. Gimbutas, The Balts, London 1963, str. 21 i nn., a także rec. uzupełniająca J. Antoniewicza, „Acta Baltico-Slavica", t. IV (1966), str. 175—182.

tyk, między Prypecią a Dźwiną (Daugava). Słowianie, których siedziby mieściły się na południe od terenów bałtyjskich, dopiero w VI—VII w. zaczęli zajmować późniejszą Białoruś[33]. Na opanowanym przez Słowian obszarze Bałtowie częściowo ulegli rychłej slawizacji, częściowo wycofali się na zachód. Pozostało jednak nad rzeką Protwą, dopływem Oki, niewielkie plemię Goljad', które przetrwało aż do wieku XII[34]. Podobne wyspy osadnictwa bałtyjskiego musiały też przetrwać w ziemi smoleńskiej i na Białorusi[35]. Prawdopodobnie ludność litewska, zamieszkująca w XIV—XV w. (i później) we włości Obolce, stanowi szczątek litewskiego odłamu Bałtów, który ongiś miał swe siedziby na późniejszej Białorusi[36].

---

[33] H. Łowmiański, Początki Polski, t. II, str. 89, sądzi, że Krywicze zetknęli się z Łotyszami nie później niż w IV w. naszej ery, natomiast Słowianie pojawili się nad jeziorem Ilmeń później niż w V stuleciu; zwarta masa osadnictwa bałtyjskiego między Oką a Bałtykiem miała być przepołowiona przez Słowian już w IV w. (str. 88). K. Būga, Aisčių raeitis vietų vardų šviesoje, „Rinktiniai raštai", t. III, str. 728—742 już w 1924 r. (kiedy praca ta została ogłoszona po raz pierwszy) przyjmował, że Słowianie ruscy już w VI—VII w. dotarli na zachód od linii Mińsk—Połock (str. 740). F. D. Gurewicz, Drevnosti belorusskogo Poneman'ja Moskva—Leningrad 1962, str. 76 stwierdza na podstawie danych archeologicznych, że Słowianie pojawili się nad środkowym Niemnem w drugiej połowie I tysiąclecia n.e., nie wcześniej jednak — zdaje się — niż w VII w., czyli w tym samym czasie, na jaki wskazywał Būga.

[34] O Goljadi przechowały się dwie tylko wzmianki: w 1058 r. „Pobedi Izjaslav' Goljad' ", w 1147 r. ks. Swiatosław wojował „Smolenskuju volost' " i „vzja ljudi Goljad' verch' Porotve" (Polnoe sobranie russkich letopisej, t. II, Ipat'evskaja letopis', Moskva 1962, str. 151, 339). Przynależność etniczna tego plemienia do Bałtów nie budzi wątpliwości wśród historyków. Wyjątek stanowi V. T. Pašuto, Obrazovanie litovskogo gosudarstva, Moskva 1959, str. 11, który sądzi, iż Goljad' znalazła się nad Protwą jako jeńcy z pruskiej Galindii w wyniku wyprawy ks. kijowskiego Izjasława Jarosławicza. Jest to jednak zwykły domysł, gdyż nic nie wiadomo, by książęta ruscy prowadzili walki z Prusami, skoro nie mogli sobie poradzić z bliższymi Jaćwięgami, por. H. Łowmiański, Prusy pogańskie, Toruń 1935, str. 9 oraz J. Antoniewicz, Tribal territories..., str. 10, gdzie zawarta tam nowsza literatura przedmiotu.

[35] Wskazuje na to M. Gimbutas, The Balts, o.c., str. 150—151.

[36] Hipoteza o jenieckim pochodzeniu Litwinów oboleckich nie jest wykluczona, ale wydaje się mniej prawdopodobna. Osady jenieckie zwykle były pojedyncze, w Obolcach zaś Litwini mieszkali najwidoczniej w większej masie i w kilku osadach. Hipotezę o autochtonizmie Litwinów oboleckich, popartą przez onomastykę, mogą uruntować dalsze badania, jeśli wykażą one istnienie podobnych zwartych wysp Litewszczyzny na Rusi.

Na koniec należy przytoczyć dowody, świadczące o istnieniu i działalności kościoła w Obolcach po jego założeniu w 1387 r. Otóż w 1425 r. „Theodoricus dictus Ticza de Obolecz presbiter Vilnensis diocesis", wniósł do papieża Marcina V suplikę prosząc o udzielenie absolucji za współudział w krwawym pobiciu Tomki, żony swego niewolnego sługi (*servus non emancipatus*) Aleksego Toratoty (*Thorethotha*, imię wyraźnie nie ruskie), zob. Kodeks, nr 92, str. 120. W 1494 r. na dokumencie Jana Kieżgajłowicza dla kościoła w Horodyszczu, pow. nowogródzki, świadczył Stanisław curatus „in Obolce" (Kodeks, nr 418, str. 487). Według J. Fijałka ów Stanisław był synem

SUMMARY

The land-estate of Obolce lies in eastern Byelorussia, far away from the boundaries of the ethnic Lithuania, within the former Orsza district. In the period of Christianization of Lithuania, namely in 1387, the Polish King and Grand Duke of Lithuania, Jagiello founded the Catholic Church in the back-country of the Orthodox Russia. It is a well-known fact that during the Christianization of Lithuania the Orthodox Russians were not obliged to accept baptism according to the Roman-Catholic creed, that sacrament being obligatory only to the Lithuanians, including those who lived outside the boundaries of the ethnic Lithuania. Thus a thesis can be formed that the land-estate of Obolce was inhabited by a Lithuanian population. The above-mentioned thesis has been fully documented by the sources. Namely, in the middle of the 15th century the Grand Duke of Lithuania, Kazimierz Jagiello granted some land as well as people to certain Lithuanian lords. As far as the estate of Obolce was concerned, it referred to twenty five peasants and one bojar. 15 persons (58 per cent) from among them had Lithuanian names, those of the rest being Russian. Lithuanian names were met at Obolce in a later period, to namely in the 16th century. As in the ancient times the territories in habited by the Balts spread from the Baltic Sea to the basins of the upper Oka and Volga rivers, it can be assumed that the Lithuanian population of Obolce constituted the remains of the former colonization by Balts of the territory under consideration. Such an assumption has a support of the analysis of the above-mentioned names. The name of the river Obol on which is situated the Old Obolce is of Lithuanian origin. The Lithuanian etymology appears, too, in the names of some villages in the estate of Obolce. In conclusion, the Church must have been set up for the Lithuanians and it operated at least until the end of the 19th century.

Jana z Obolców (jeszcze jeden dowód na katolickość-litewskość w Obolcach) W 1482 r. zapisał się na uniwersytet w Krakowie, stopień bakałarza otrzymał w 1485 r., a następnie w początku 1492 r. promocję na mistrza (magister artium). Zmarł w Italii, do której wybrał się widocznie na dalsze studia doktorskie pod koniec 1494 r. lub nieco później (był w Horodyszczu 29.X.1494 r., zob. J. Fijałek, Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu w: Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków 1914, str. 159, przypis 4 oraz str. 270). W sto lat później proboszczem w Obolcach był Maciej Radzinimski. W rejestrze podatkowym z diecezji wileńskiej z 1597 r. znajduje się następujący ustęp: „Obolcze. Honorabilis dominus Mathias Radzinimski plebanus in Obolcze a servitiis 19 per gr 12, a bojaro gr 6, facit sex(agenas) 3.54" (Dział Rękopisów Centralnej Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, sygn. VKF-5277). Ponieważ z 19 służb (po 12 gr od służby) zebrano razem 218 gr, czyli 3 kopy 38 gr, reszta, 16 gr, wypada na bojarów (po 6 gr od bojara). W takim razie pleban opłacił podatek z niespełna 3 bojarów. Dodać wypada, że w lipcu i sierpniu 1500 r. przebywał w Obolcach w. ks. Aleksander (zob. dane do itinerarium tego władcy, przytoczone przez T. Wasilewskiego, „Acta Baltico-Slavica", t. II, Białystok 1965, str. 433).

III. SPRAWOZDANIA — REPORTS

Эвальд Мугуревичс
Рига

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЕЛЕНИЙ ГОРОДИЩ И ЗАМКОВ НА ТЕРРИТОРИИ ЛАТВИЙСКОЙ ССР

Excavations of Settlements, Earthworks and Castles in the Latvian Socialistic Soviet Republic

На территории Латвии имеется около 400 городищ [1] и 97 каменных замков ливонского периода [2]. В досоветское время была проведена значительная работа по регистрации и топографическому обмеру этих памятников, однако во многих случаях техника этих обмеров уже не соответствует современному уровню науки. Археологическому изучению подвергся ряд городищ [3], о которых в литературе появились

[1] E. Brastiņs, Latvijas pilskalni (Городища Латвии). I. Kuršu zeme (Земля куршей). Rīgā, 1923; II. Zemgale un Augšzeme (Земгале и Аугшземе). Rīgā, 1926; III. Latgale (Латгале). Rīgā, 1928; IV. Vidzeme (Видземе). Rīgā, 1930. Э. Брастыньш зарегистрировал 296 достоверных городищ и 63 места с традициями городища. Ныне известно 358 достоверных городищ и около 50 сомнительных.

[2] K. Löwis of Menar, Burgenlexicon für Alt-Livland. Riga, 1922.

[3] A. Buchholtz, Der Muhkukalns im Kokenhusenschen Kirchspiel. „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands". Riga, 1899. Ф. Баллод. Отчет о командировке в Прибалтийский край (Беверинские раскопки). „Тр. Московского предварительного комитета по устройству XV арх. съезда". М., 1911, I, стр. 24. Lietgalietis. Arķeoloģisks izziņas rakums Sārumu pilskalnā pie Cēsīm (Археологические проверочные раскопки на Сарумском городище у Цесиса. „Latvijas saule", Nr 37/38, Rīgā, 1926; F. Balodis, A. Teikmanis, P. Kundziņš un L. Kundziņš, Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā, 1927. gadā (Раскопки на Раунас Танискалнс в 1927 г.) „Piemineklu valdes materiālu krājumi", IV sēj., I. daļa, Rīgā, 1928; A. Karnups, Ausgrabungen auf dem Burgberge Tanīsakalns im Jahre 1930. „Gongressus secundus archaologorum balticorum", Rigae 1930, Rīgā, 1931; R. Šnore, Izrakumi Doles pag. Klaņgu pilskalnā (Раскопки на Кланьгском городище Долеской волости), „Senatne un Māksla", 1936, I; A. Karnups, Izrakumi Talsu pilskalnā 1936. g. (Раскопки 1936 г. на Талсинском городище). „Senatne un Māksla", 1936, IV; A. Karnups, Izrakumi Talsu pilskalnā 1937. g. Раскопки 1937 г. на Талсинском городище). „Senatne un Hāksla", 1938, II; E. Šnore, Dignajas pilskalnā (Дигнайское городище). „Senatne un Māksla" 1939, IV; F. Balodis, Jersika (Ерсика). Rīgā, 1940.

краткие обзорные сообщения. Более обширные работы обобщающего характера о городищах Латвии, изданные в досоветский период, принадлежат А. Биленштейну [4] и Ф. Балодису [5]. Ввиду слабой изученности латвийских городищ, заметной была тенденция рассматривать почти все известные городища, как укрепления, существовавшие до вторжения немецких феодалов в XIII в. Конец XII—XIII в. был, следовательно, тем переходным периодом, когда городища местного населения были заброшены и господствующим видом укреплений стали каменные замки немецких феодалов.

В досоветский период исследованием каменных замков занимались в основном прибалтийско-немецкие историки, так как латышские буржуазные историки рассматривали эти замки как наследие целиком немецкой феодальной культуры и в качестве такового не изучали их [6]. Несмотря на то, что прибалтийско-немецкие историки уделяли достаточно много внимания исследованию каменных замков, их работы ограничивались главным образом обмерами и проблемами размещения отдельных построек. С этой целью в значительной части замков проводились разведочные раскопки, незначительный материал которых позволял высказывать общие суждения об архитектуре замков.

Существенно важное значение в исследовании каменных замков Латвии имели работы двух авторов: К. Левис оф Менара [7] и А. Ту-

---

[4] A. Bielenstein, Die lettischen Burgberge. „Труды X арх. съезда в Риге", т. II. Рига, 1899. А. Биленштейн приводит весьма обоснованное подразделение городищ Латвии на несколько типов по внешнему виду памятника.

[5] Fr. Balodis, Die lettischen Burgberge. „Fornvännen", 1929; Fr. Balodis, Die lettischen Burgberge nach den Grabungen der letzten Jahre. „Excavations et studia". Helsinki, 1934. Фр. Балодис, основываясь на данных обмеров городищ Латвии, проведенных Э. Брастынем, сделал попытку выделить характерные для каждой этнической группы городища. Однако более развернутые раскопки показали ошибочность этих построений. Используя материал ряда городищ, исследованных в 20—30-х годах, Фр. Балодис дает оценку их хозяйственной и культурной жизни, которая зачастую идеализирована.

[6] Можно отметить лишь исследования в замке Валмиера, где целью раскопок была проверка предположения, что замок построен на месте древнего городища латталов (E. Šnore, 1937 gada izrakumi Valmierā (Раскопки 1937 г. в Валмиере). „Senatne un Māksla" SM, 1938 (III).

[7] K. Löwis of Menar, Burgenlexicon für Alt-Livland. Riga, 1922. В этой книге приводится алфавитный список каменных замков Латвии вместе с краткими сведениями об истории каждого из них, заимствованными из источников и литературы. Задача работы, как ее формулирует сам автор, показать каменные замки в качестве центров развития германской культуры (L. of Menar. Burgenlexicon, стр. 41).

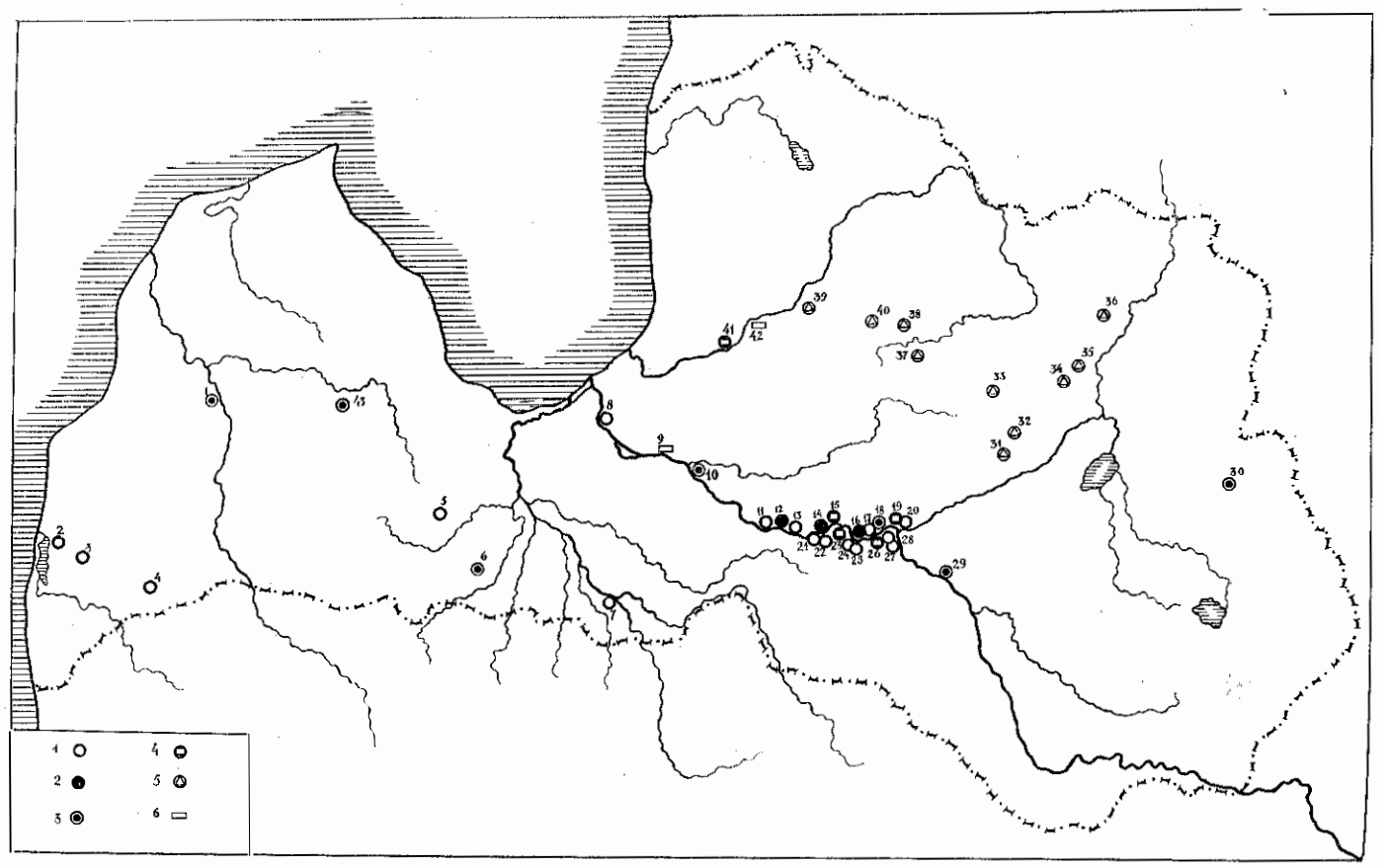

Рис. 1. Исследование поселений, городищ и замков на территории Латвийской ССР (1945—1965)

1 — поселение или посад, 2 — городище, 3 — городище с селищем или посадом, 4 — городище с каменным замком, 5 — поселение на пастилах, 6 — каменный замок

улсе [8]. Однако ограниченный характер археологических раскопок и порочность методологии буржуазной исторической науки не позволили и этим историкам детальнее изучить экономическую жизнь обитателей замков.

Кругозор археологов досоветского периода в незначительной мере охватывал такие важные типы поселений, как сельские поселения и посады [9]. Обращая основное внимание на укрепленные поселения — административные центры правящего класса, буржуазная историография проявляла мало интереса к обстоятельствам жизни простого народа, на которые могли бы пролить свет раскопки в поселениях.

В советский период [10] было начато планомерное исследование поселений, городищ и замков на больших площадях, которое дает возможность изучать экономическую и культурную жизнь древних населенных мест во всем ее многообразии. Уже в первые послевоенные годы Институтом истории Академии наук Латв. ССР под руководством Э. Бривкалне и А. Стубавса была проведена разведочная работа, в ходе которой основное внимание обращалось на обнаружение поселений и форбургов, расположенных у городищ [11]. В результате близ городищ было зарегистрировано более 50 поселений, называемых в письменных источниках „деревнями" (*villa*) или „городами" (*civitas, urbs*). С помощью геологического зонда определялись границы этих поселений; на некоторых поселениях проводились разведочные раскопки. Интенсивные строительные и восстановительные работы, проводившиеся в послевоенные годы в столице Советской Латвии — Риге, создали благоприятные условия для организации раскопок в древнейшей части города, прежде плотно застроенной.

---

[8] A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat, 1942. А. Туулсе поставил основной задачей своей работы дать систематический обзор каменных замков Ливонии в порядке их развития. В работе использован большой сопоставимый материал из других стран. Материалы археологических раскопок использованы лишь постольку, поскольку они были необходимы для восстановления планировки и архитектуры соответствующего замка.

[9] Если небольшими разведочными траншеями были проверены посады почти при всех исследованных городищах (см. литературы о городищах), то о сельских поселениях, особенно об их хронологии, представление было весьма слабым.

[10] A. Stubavs, Arheologiskā pētnieciba Padomju Latvijā 1945—1960. g. (Археологические исследования в Советской Латвии в 1945—1960 гг.). „Arheoloģija un etnografija" (далее — AE). Rigā, 1962., стр. 5.

[11] Э. Бривкалне, Древние поселения у городищ на территории Латвийской ССР. „Тезисы докладов на пленуме Института истории материальной культуры АН СССР, посвященном вопросам археологии Прибалтики 1951 года". Москва, 1951.

Систематические раскопки, организуемые Музеем истории г. Риги и мореходства, проводятся здесь почти ежегодно.

В конце 40-х годов были начаты более широкие раскопки городищ, организованные Институтом истории Академии наук Латвийской ССР. Начало им положили раскопки на Асотском городище, за которыми последовали работы в Терветском комплексе памятников, на городищах Кентескалнс и Кишукалнс, а также в относящихся к ним поселениях. В 1961 году, а на некоторых объектах (Олинькалнс, Мукукалнс) — и раньше, была начата работа по систематическому изучению зоны затопления Плявиньской ГЭС, в которую включились почти все археологи Латвии. Работа увенчалась детальным исследованием целого микрорайона. История археологии Латвии не знала еще столь грандиозных масштабов исследований. Всего изучению подверглось 19 населенных мест (сельских поселений, посадов, городищ, замков), относящихся к различным периодам, и 15 могильников, расположенных в непосредственной близости к ним. Многие из этих объектов обнаружены непосредственно в ходе работ. С 1959 года под руководством Я. Апалса началось систематическое обследование поселений на настилах на озерах Латвии. В процессе этой работы, исходные данные для которой давала в основном устная народная традиция и которая проводилась с применением аквалангов, открыто 9 ранее не известных поселений на настилах и установлена их хронология. Обследование и проверка памятников, в том числе поселений, проводились почти во всех частях Латвии, но с особенной интенсивностью — в непосредственной близости от места деятельности стационарных экспедиций.

Помимо указанных планомерных и систематических разведочных и раскопочных работ, проводилось изучение целого ряда поселений, где раскопки были необходимы в целях охраны памятника (Добеле, Айзкраукле и др.) или его реставрации (Турайда, Инешкиле и др.) [12].

Материалы, полученные в советский период, позволяют по-новому подойти к изучению поселений, городищ и замков на территории Латвии. Хронологические границы существования исследованных населенных мест, которые являются предметом рассмотрения настоящей статьи, обозначены I тысячел. до н.э. — началом XVIII в. Первое тысячелетие до нашей эры — это время появления первых укрепленных поселений земледельцев и скотоводов. Поскольку как раз к этому времени восходит традиция населенности ряда поселений, существовавшая вплоть до позднего средневековья, целесообразно

[12] Исследовательские работы здесь проводила Научно-реставрационная контора Министерства Культуры Латв. ССР.

в рамках одной статьи проследить именно на протяжении этого почти трехтысячелетнего периода тенденцию развития населенных мест, исследовавшихся в советский период.

Еще в досоветский период раскопки на городищах показали, что появление укрепленных поселений относится к эпохе бронзы, а не к каменному веку, как это считали прибалтийско-немецкие историки. Исследования советского периода [13] позволяют уточнить время появления укрепленных поселений и отнести его к началу I тысячел. до н.э. Возникновение укрепленных поселений здесь не было явлением локального характера — сходного типа населения в этот период появились и на других территориях балтов [14]. Появление этих поселений обусловлено возрастанием роли скотоводства в хозяйстве и укреплением патриархального общественного строя, что в свою очередь повлекло за собой учащение военных столкновений. Из числа укрепленных поселений этого времени на территории Латвии наиболее изучен Мукукалнс [15]. Добытый в раскопках экспедиции Института истории АН Латв. ССР под руководством Я. Граудониса материал свидетельствует о том, что заселенность Мукукалнса была непрерывной в течение периода с начала I тысячел. до н.э. вплоть до середины, а возможно и конца, I тысячел. н.э. В нижнем культурном слое Мукукалнса на террасе северного склона, датируемой началом — серединой I тысячел. до н.э., вскрыты несколько мест построек и две оборонительные системы. Постройки (2,5 × 3,4 м) были углублены в землю, а укрепления имели столбовую конструкцию, причем межстолбовые пространства заполнялись плетением из тонких стволов и ветвей. Культурный слой этого периода содержал черепки штрихованной керамики, примитивные каменные и костя-

[13] H. Moora, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. (Первобытнообщинный строй и раннефеодальное общество на территории Латв. ССР). Rīgā, 1952, стр. 53—56. Э. Шноре, Городища древних латгалов. „Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции", т. I. Москва, 1959, стр. 223. Я. Я. Граудонис, Поздний бронзовый и ранний железный века на территории Латвийской ССР (I тысячел. до н.э.). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. наук. Ленинград, 1962, стр. 14.

[14] П. Н. Третьяков, Древние городища Смоленщины. (в:) П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, Москва—Ленинград, 1963, стр. 40; J. Antoniewicz, Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. „Światowid", t. XXV. Warszawa 1964, стр. 160.

[15] Я. Я. Граудонис. Археологические раскопки городища Мукукалнс в 1959 году. „Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам археологических и этнографических экспедиций" (далее — Тезисы) 1959 года. Рига, 1960, стр. 28—30; Я. Я. Граудонис, Строительство в Мукукалнсе (по материалам арх. раскопок 1958—1961 гг.). Тезисы. Рига, 1962, стр. 40—42; Я. Я. Граудонис, Археологические раскопки 1962 года в Мукукалнсе. Тезисы. Рига, 1963, стр. 28—29.

ные предметы и кости животных. В верхнем культурном слое различимы два этапа застройки. Первый из них должен быть отнесен ко второй половине I тысячел. до н.э. и к рубежу нашей эры. К этому же периоду относятся две оборонительные системы, более ранняя из которых представляла собой ров шириной 0,4—0,8 м и глубиной 0,4—0,6 м, проходивший по краю площадки. Более поздняя оборони-

Рис. 2. Микукалнс. Укрепленное поселение. Северный склон поселения с местами древнейших укреплений столбовой конструкции.

тельная система (от которой сохранился ров с отдельными столбовыми ямами) была сдвинута на несколько метров к краям и склону холма. На последнем этапе периода заселенности Мукукалнса прежние оборонительные системы были ликвидированы, увеличена крутизна насыпи склона и над ней устроена каменная насыпь шириной 2—4 м и высотой 1,2 м. Вскрыто несколько жилых построек (4 × 5 м) этого периода, возможно, срубной конструкции с каменными очагами и даже примитивными печами — каменками. В керамике этого периода преобладают черепки сосудов с гладкой и шероховатой поверхностью. Прогресс строительства на Мукукалнсе, по мнению Я. Граудониса[16], нашел выражение в росте площади жилых построек, увеличении прочности стен и совершенствовании отопительной си-

[16] Я. Граудонис, Строительство в Мукукалнсе, стр. 41—42.

стемы; одновременно с этим все более расширяются, укрепляются и усложняются оборонительные сооружения. Судя по добытому материалу, основным источником существования населения Мукукалнса в I тысячел. до н.э. было скотоводство. Земледелие характеризуется находками в верхнем культурном слое городища зерен пшеницы, ячменя, гороха. Хозяйственное значение имели также охота и рыболовство. В течение всего периода заселенности холма смены этнического состава населения не наблюдалось — обитатели Мукукалнса были балтами [17]. Интерес представляют 3 клада, найденных на Мукукалнсе. Два из них содержали украшения VIII—X вв., третий — орудия труда латталов V—VI вв. [18] Найденный в каменной насыпи последнего периода клад IX—X вв., а также высокий процент шероховатой керамики в находках позволяют думать, что заселенность городища, хотя и более слабая, продолжала существовать вплоть до IX—X вв.

В советский период на целом ряде других городищ, как например Асоте, Тервете, Кокнесе, Маткуле и Кентескалнс, под поздними слоями была констатирована начальная заселенность, датируемая I тысячел. до н.э. и началом нашей эры. В нижнем горизонте Асотского городища [19] были вскрыты остатки жилых построек полуземляночного типа, а вдоль края холма обнаружены остатки плетня. Найденные на Терветском городище [20] в нижнем горизонте парные столбовые ямы также указывают на то, что в конце I тысячел. до н.э. холм был укреплен. На Кентескалнсе [21] к I тысячел. до н.э. относятся 38 круглых ям с отвесными стенками, штрихованная керамика и другие находки. Обнаруженная в нижнем горизонте городища Кокнесе [22] штрихованная и гладкая лепная керамика грубого теста, равно как и костяные орудия, свидетельствуют о том, что жизнь на этом городище началась примерно в начале нашей эры. К тому же времени отно-

---

[17] Я. Граудонис, Археологические раскопки гор. Мукукалнс в 1959 году, стр. 29.

[18] J. Graudonis, Mūkukalna depozīti (Клады Мукукалнса). — AE, VI, 1964, стр. 75—83.

[19] Э. Д. Шноре, Асотское городище. „Материалы и исследования по Археологии Латв. ССР" (далее — МИАЛ), II. Рига, 1961, стр. 9—13.

[20] Э. П. Бривкалне, Городище Тервете и его историческое значение, — „Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции", т. I. Москва, 1959, стр. 269.

[21] А. Я. Стубавс, Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг. „Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции", т. I. Москва, 1959, стр. 198—201.

[22] A. Stubavs. Arheologiskie izrakumi Koknesē 1964. gadā (Археологические раскопки в Кокнесе в 1964 г.). Referātu tēzes. Rīgā, 1965, стр. 17.

сится возникновение укрепленного поселения на городище Маткуле [23], где подобного рода поселение обнаружено впервые на территории западной части Латвийской ССР. На склонах холма вскрыты углубленные в землю постройки, которые защищал деревянный палисад столбовой конструкции, расположенный в ровике. Массовые

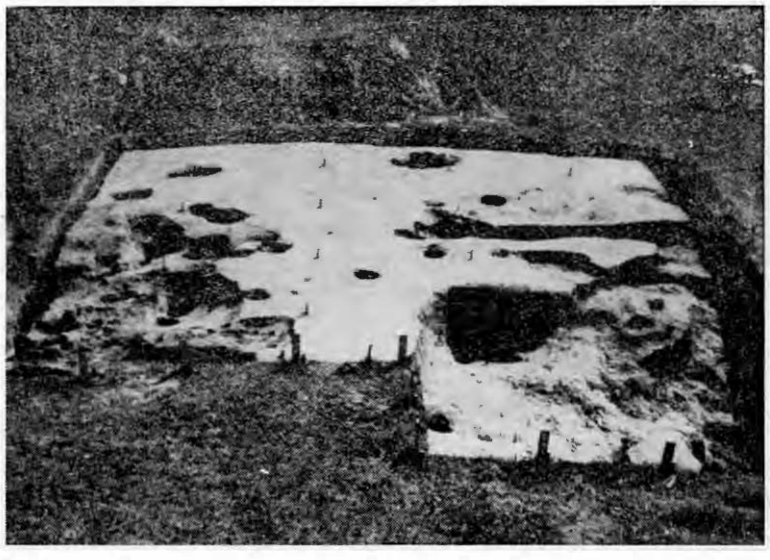

Рис. 3. Маткуле. Строительные остатки нижнего горизонта городища, раскоп 1.

находки штрихованной керамики здесь указывают на то, что западная часть Латвии также должна быть включена в ареал распространения этого вида керамики.

Период с первых до V—VI вв. н.э. на укрепленных поселениях (за исключением Мукукалнса) находками представлен очень слабо. Этот факт явился основанием для мнения [24], что в этот период, в связи с развитием земледелия и с отделением малой семьи от семейной общины, укрепленные поселения использовались лишь в качестве убежищ в период военных действий либо были совершенно покинуты. Основным видом поселения в этот период становятся сельские поселения, которые, видимо, были весьма широко распространены и в период до нашей эры, однако, к сожелению, изучены слабо [25].

---

[23] Э. Мугуревичс, Укрепленное поселение начала нашей эры в западной Латвии (Курземе), „Pronksiajast varase feodalismini" Tallinn 1966, стр. 139—149.

[24] Н. Моора, Pirmatnējās kopienas iekārta ..., стр. 87—88.

[25] В ходе археологических раскопок на позднеолитических поселениях в верхней части их культурного слоя неоднократно обнаруживалась штрихо-

В качестве примера может быть названо поселение в Кивты, где раскопки проводились под руководством Э. Шноре Институтом истории АН Латв. ССР [26]. Поселение располагалось на пологом моренном холме на берегу озера Цирмас, где в естественных впадинах культурный слой достигал местами глубины 1,2 м. Для поселения характерны четырехугольные постройки с очагами. Известное значение в строительстве имели вбитые вертикально в землю столбы. Из отраслей производства на первом месте должны быть упомянуты земледелие и скотоводство. Добытый на поселении материал представил свидетельства о черной металлургии, обработке бронзы и гончарстве. Преобладают находки текстильной керамики, найдены также черепки глиняной посуды с гладкими стенками, лощеная и отдельные черепки штрихованной и шероховатой керамики. Периодом наиболее интенсивной заселенности поселения были III—VI вв., тем не менее ряд находок, как например, каменные топоры, кремневый наконечник стрелы, штрихованная керамика, свидетельствуют о том, что начало заселенности поселения может быть отнесено к периоду до нашей эры.

Ценные материалы относительно черной металлургии первой половины I тысячел. н. э. дали раскопки Института истории Латв. ССР на поселении в Селпилс Спиетыни под руководством И. Дайги и М. Атгазиса [27]. Это поселение площадью 2 га располагалось в защищенной от ветров впадине приблизительно в 400 м от реки Даугава. Рядом с поселением находится современный ему курганный могильник с коллективными погребениями. Культурный слой на поселении достигает толщины 0,2—1,8 м. Контуры построек определить не удалось однако, судя по фрагментам глиняной обмазки, можно полагать, что они были срубными. На поселении исследовано более 60 очагов. В северо-западной части поселения на небольшой площад-

---

ванная, гладкая, текстильная и даже шероховатая керамика, что свидетельствует об использовании неолитических поселений в более позднее время (в I тысячел. до н. э. и даже в I тысячел. н. э.) (F. Zagorskis, Kreiču neolita apmetnē (Неолитическое поселение в Крейчи). „LPSR ZA Vēstis", 1963, 4, стр. 29; J. Loze, Arheologiskie pētījumi Lubānas zemienē 1964. g. (Археологические раскопки в Лубанской низменности в 1964 г.). „Referātu tēzes". Rīgā, 1965, стр. 9—11).

[26] E. Šnore, Izrakumi apmetnē un kapulaukā Ludzas rajona Kivtu ciema Lielajā Apariņā (Раскопки на поселении и могильнике в Лиелайс Апариньш Кивтского сельсов. Лудзенского района), „Referātu tēzes", Rīgā, 1959, стр. 21—23.

[27] И. Дайга и М. Атгазис, Археологические раскопки 1961 года... Тезисы. Рига, 1962, стр. 33; И. Дайга и М. Атгазис, Раскопки в Спиетыни и Платери в 1962 году. Тезисы. Рига, 1963, стр. 29—32; И. Дайга и М. Атгазис, Работа II Сельской археологической экспедиции в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 39—40.

ке обнаружено 6 железоплавильных печей шахтного типа [28], из которых 3 сохранились лучше других. В основании каждой из трех печей находился гранитный камень с гладкой поверхностью, в передней части которого был выдолблен сток для шлака; устье печей было сложено из гранита или доломита; на всех раскопках собрано более

Рис. 4. Поселение Спистини II—V вв.

1300 кг шлака. Эти печи II—V вв. следует считать наиболее ранними из числа железоплавильных печей, исследованных на территории прибалтийских республик.

Среди найденных черепков глиняных сосудов подавляющее большинство представляет лепную гладостенную керамику; лишь некоторый процент может быть отнесен к штрихованной, лощеной, текстильной и шероховатой керамике. Периодом наиболее интенсивной заселенности этого поселения были II—IV/V вв.; это подтверждается и соответствием хронологии могильника, расположенного рядом.

[28] J. Daiga, Dzelzs ieguves krāsnis Sēlpils Spietiņu apmetnē (Сыродутные горны на поселении в Селпилс Спиетыни). AE, VI. 1964, стр. 23—35.

Однако, отдельные находки поселения относятся к V—VIII и даже XII—XIII вв.

Развитие металлургии, базировавшейся на добыче черного металла из местных болотных руд (лимонита), было одним из факторов, стимулировавших стремительный расцвет экономики. Конечным результатом этого процесса явился распад первобытнообщинного строя и формирование классового общества.

Рис. 5. Кентескалнс — городище Северный вал, остатки камерообразных укреплений.

Ко времени образования классового общества (V—IX вв.) относится ряд поселений, исследованных в зоне затопления Плявиньской ГЭС. Характерно, что начальный этап развития многих поздних укреплений относится именно к этому периоду. Так, из 19 древних мест обитания, исследованных в последние годы в зоне Плявиньской ГЭС, примерно половина ведет свое происхождение с этого времени. В особенности это относится к поселениям на правом берегу Даугавы. На отрезке между Плявиняс и Кокнесе буквально через каждые 2—3 км обнаружены остатки поселений или могильники названного периода (Плявиню Кампаны, Радзес, Бебрулея, Локстене, Олиньказлнс, Межмали и др.). Возникновение новых населенных мест объясняется не только социально-экономическими переменами, происходившими в это время в жизни общества, но и притоком населения

в район среднего течения и низовьев Даугавы: в VII—VIII вв. здесь появляются не только новые поселения, но и новые могильники.

Более полное представление об укреплениях и образе жизни населения этого периода дали раскопки полностью исследованного городища Кентескалнс и его поселения, осуществленные совместной экспедицией Института истории АН Латв. ССР и республиканских музеев под руководством А. Стубавса [29]. Площадку городища защищали с севера два, а с юга — три вала. Между южными валами была образована вторая, миниатюрная площадка. Оборонительная система городища, трижды погибавшая в огне, состояла из деревянных внутривальных конструкций, надземных защитных сооружений и простой срубной бревенчатой стены вдоль краев площадки. В насыпи вала констатированы две деревянные конструкции различного типа. Хронологически более ранняя из них представляла собой деревянные настилы, уложенные в 3—4 слоя с прослойками земли, в то время как более позднюю (VIII в.) образовывали бревенчатые камеры, служившие для укрепления земляной насыпи вала. Последняя является характерной и широко известной на европейской территории в течение длительного периода конструкцией для укрепления насыпи [30]. Под защитой укрепленного городища одновременно с ним росло и развивалось древнее поселение. Наиболее плотная застройка констатирована у восточного подножья городища и особенно в центральной части населения к югу от валов городища. Раскопками здесь вскрыты остатки 67 построек. Для обогрева помещений применялись очаги и печи-каменки. Последние представляли собой более экономичную систему отопления, и их широкое распространение в VIII в. способствовало постепенному исчезновению углубленных в землю построек на поселении. С обработкой черных и цветных металлов связаны обнаруженные тигли, литейные формы, шлак, полуфабрикаты изделий и пр., находки которых на поселении процентуально в два раза превышают таковые на городище. Материалы раскопок поселения у городища

[29] A. Stubavs, Amatniecība 6—8. gs. pēc arheoligiskiem atradumiem Kentes pilskalnā un apmetnē (Ремесло VII—VIII вв. по данным городища и селища Кентескалнс). AE, I, 1957, стр. 21—24. А. Я. Стубавс, Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг. — Труды Прибалтийской ..., М., 1959. А. Я. Стубавс, Горогище и селище Кентескалнс — археологический памятник периода перехода от первобытно-общинного строя к классовому обществу в Латвии. Автореферат диссертации на соискание уч. степ. канд. ист. наук. Рига, 1965.

[30] Z. Rajewski, Budowle grodów kultury łużyckiej na półwyspie jeziora biskupinskiego w powiecie źnińskim. „III. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych". Poznań, 1950, стр. 250—253. А. П. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. „МИА", № 52. Москва, 1956, стр. 73—91. W. Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1956, стр. 350.

Кентескалнс [31] позволяют не только сделать вывод о профессиональном росте ремесленников в области металлообработки, но поднять вопрос о начавшейся специализации ювелирного дела, т. е. о выделении его в отдельное ремесло. На поселении найден клад ювелира (VIII в.), состоявший из бронзовых слитков и браслетов, а на склоне городищенского вала — клад орудий труда V/VI вв. (огнива, серп). Керамика

Рис. 6. Поселение на озере Арайшу.

здесь изготовлялась без помощи гончарного круга, причем преобладают черепки глиняных гладкостенных сосудов, реже встречается керамика с шероховатой поверхностью.

Городище Кентескалнс было, по мнению А. Стубавса, укрепленным местом жительства какого-то представителя знати и его военной дружины (VI — начало IX в.). Поселение росло и формировалось как будущий центр ремесленного производства — прообраз позднего посада городского типа.

Укрепленное поселение типа городища в этот период представляет собой и городище Межмали [32], изучавшееся экспедицией Института

[31] А. Стубавс, Раскопки городища Кентескалнс в 1954—1956 гг., стр. 206.

[32] Э. Мугуревичс, Археологические раскопки Локстенской экспедиции в 1963 году. Тезисы, 1964, стр. 51.

истории АН Латв. ССР под руководством Э. Мугуревичса. С двух сторон его защищают естественные крутые склоны, а с остальных сторон — низкий полукруг насыпаного вала из камней (шириной 1,5 м, высотой 0,5 м, длиной 105 м). Разведочные раскопки показали, что городище, датируемое VII—X вв., имело выраженно ремесленный характер (глиняные тигли, шлак, отходы бронзы и др.).

Поселения данного периода констатированы и в других в основе своей более поздних памятниках. Эти поселения укреплены деревянными стенами, в основании которых находилась каменная насыпь (Олинькалнс [33], Локстене[34]), валообразными укреплениями (Кокнесе [35]) либо только деревянной стеной (Асоте [36], Калназиеды [37]). На ряде поздних укреплений констатирован культурный слой данного периода с соответсвующими находками, в то время как укрепления V—X вв. до сих пор не обраружены (Тервете [38], Кишукалнс [39], Селпилс [40] вместе с поселением, Алтене [41]). Кроме того, поселение этого периода констатированы у городищ в Гробине [42] и Вартае [43], до сих пор детальнее не изученных.

Из числа сельских поселений V—IX вв. систематические раскопки под руководством Э. Шноре проводились Институтом истории АН Латв. ССР на поселении в Пигены [44], которое было населено с середины I тысячел. н.э. до начала XIII в. Судя по керамике (преобладает лепная, гладкостенная и шероховатая керамика) и другим находкам,

---

[33] Э. С. Мугуревичс, Результаты исследования Олинькалнской археологической экспедиции 1961 года. Тезисы. Рига, 1962. Стр. 36—37.

[34] Э. С. Мугуревичс, Археологические раскопки Локстенской экспедиции ..., стр. 49—50.

[35] А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1964 г., стр. 17—18.

[36] Э. Д. Шноре, Асотское городище, стр. 15—20.

[37] В. Уртанс, Раскопки Айзкраукльской экспедиции в 1963 году на могильнике, поселениях, городище и священного дуба. Тезисы. Рига, 1964, стр. 66.

[38] Э. П. Бривкалне, Городище Тервете и его историческое значение, стр. 260.

[39] Э. Шноре, Раскопки 1959 г. на городище и поселении Кишукалнс в с. Шелупинки, Лудзенского р-на. Тезисы. Рига, 1950, стр. 24.

[40] E. Šnore, Sēlpils pilskalnā izrakumi 1964. gadā (Раскопки на Селпилсском городище в 1964 г.). Referātu tēzes, Rīgā, 1965, стр. 21.

[41] Я. Граудонис, Археологические раскопки 1963 года в Алтене. Тезисы. Рига, 1964, стр. 37.

[42] Раскопки Института истории АН Латв. ССР под руководством И. Дайги в 1955 г.

[43] П. Степиньш, Археологические раскопки Лиепайского краеведческого музея в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 59—60.

[44] Э. Шноре, Работа I Селской экспедиции в лето 1962 года. Тезисы. Рига, 1963, стр. 41—42; Э. Шноре, Раскопки в Леясдопельском археологическом комплексе. Тезисы. Рига, 1962, стр. 30.

заселенность поселения была наиболее интенсивной во второй половине I тысячел. Площадь поселения достигает примерно 4 га, толщина культурного слоя на нем — 20—55 см. Из древних строительных элементов констатированы только очаги, сложенные из камней, и столбовые ямы построек. На поселении в Леясзиеды [45], где раскопки проводились Музеем истории Латвийской ССР под руководством В. Уртанса, установлено, что начало заселенности относится ко

Рис. 7. Форбург Кокнесе. Остатки деревянных построек XIII века.

II тысячел. до н.э. Здесь были вскрыты железоплавильная печь второй половины I тысячел. н.э., срубная постройка, обмазанная глиной, площадью 27 м², несколько очагов и др. Более ограниченные раскопки проводились на поселениях сходного типа в Крусталицисе [46], Кукури и Упьяны [47] и др. Добытый здесь материал свидетельствует о том, что поселения были населены почти вплоть до наших дней.

[45] V. Urtāns, Izrakumi Lejasbitēnu un Lejasziedu apmetnēs Kalnaziedu pilskalnā un Lejasbitēnu kapulaukā (Раскопки на поселениях Леясбитены и Леясзиеды на Калназиедском городище и Леясбитенском могильнике). Referātu tēzes, Rīgā, 1965, стр. 22—23.

[46] Э. Мугуревич, Археологические раскопки Локстенской экспедиции в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 51—52.

[47] J. Graudonis, J. Apals. Altenes arheologiskās ekspedīcijas pārbaudes izrakumi 1964. gadā (Разведочные раскопки Алтенской археологической экспедиции в 1964 г.). Referātu tēzes. Rīgā, 1965, стр. 7—9.

Особое место занимают поселения на настилах, датируемые второй половиной I тысячел., которых в результате интенсивной разведочной работы [48] с каждым годом обнаруживается все больше. Следует отметить, что вплоть до недавнего времени этот своеобразный тип археологических памятников неверно датировался I тысячел. до н.э. или началом нашей эры. Тщательный сбор и оценка материалов из этих поселений позволили Я. Апалсу [49] уточнить их хронологию. На озерах нашей республики известно уже 10 поселений этого типа; они расположены в западной части территории, населявшейся племенем латталов. Поселения на настилах обнаружены на островках, отмелях и подводных возвышениях в озерах, где найдены остатки деревянных конструкций построек [50], — бревна, сваи, собраны отдельные находки в виде черепков шероховатой и гладкой лепной керамики и различных предметов. Раскопки проводились на месте поселения на оз. Ушуру. Уже первые разведочные раскопки показали, что изучение поселений на настилах имеет большие перспективы, так как ввиду хорошей сохранности дерева, можно рассчитывать впредь на обнаружение многочисленного материала, важного для исследования экономической и культурной жизни в период формирования классового общества.

Раскопки в зоне затопления Плявиньской ГЭС показывают, что в период раннего феодализма (X —XII вв.) продолжала сильно укрепляться только часть ранее рассмотренных городищ и поселений. С появлением первых государственных образований небольшие укрепления предыдущего периода (Локстене, Межмали, Мукукалнс, Алтепе и др.) в результате выдвижения крупных экономических и политических центров, как Кокнесе, Селпилс, Олиньякалнс, Асоте, утратили свое значение. В связи с изменением экономических и климатических условий были покинуты поселения на настилах. В то же время многие неукрепленные поселения, которые, очевидно, представляли собой села, продолжали существовать в течение всего средневековья.

---

[48] Я. Апалс, Разведка гидроархеологических памятников. Тезисы. Рига, 1964, стр. 34. J. Apals. Hidroarheologisko piemineklu apzināšana 1964. gadā (Обследование гидроархеологических памятников в 1964 г.). Referātu tēzes. Rīgā, 1965, стр. 3—4.

[49] J. Apals, Klāstu mītnes Latvijas PSR teritorijā (Поселения на настилах на территории Латв. ССР). „LPSR ZA Vēstis", 1965, 5, стр. 55—57.

[50] Конструктивно сходные поселения известны на территории Польши в районе Мазурских озер и в Калининградской области РСФСР, однако хронология их, кажется, отличается. (K. O. Rossius. Die sogenannten Pfalbauten Ostpreussens, „Prähistorische Zeitschrift". Bd. XXIV, 1/2. Heft, 1933, стр. 66. J. Antoniewicz, Ук. соч., стр. 155—159.

Относительно значения крупного экономического центра этого периода можно судить по результатам раскопок Асотского городища [51] (исследована 1/4 часть площадки), где добыт богатый и разносторонний материал об укреплениях, застройке городища и др. Жилые и хозяйственные постройки, которые в начале IX в. размещались главным образом по краям городища, в более позднее время распределяются по всей его площадке. Небольшие жилые однокамерные

Рис. 8. Городище Тервете.

постройки срубного типа имели глинобитную печь посередине или в одном из углов (всего исследованы 73 печи [52]). На городище вскрыта хорошо сохранившаяся железоплавильная печь (X в.), печь бронзолитейщика, изготовлявшего украшения, и горны для обжига глиняной посуды. Интересны оборонительные постройки Асотского городища. Если ранее изученные городища этого периода были укреплены параллельными срубными оборонительными стенами вдоль края городища, то на Асотском городище впервые на территории Латвии обнаружены камеровидные оборонительные сооружения. Ныне укрепления этого типа известны на Кентескалнсе (VIII в.), Олиньскалнсе и Терветском городище (X—XI вв.). Материал Асотского городища свидетельствует о том, что уровень развития земледелия, скотоводства, ремесла и других отраслей экономики в период раннего феодализма значительно превосходил уровень экономики пре-

[51] Э. Д. Шноре, Асотское городище, стр. 5—146.

[52] E. Šnore. Asotes pilskalnā krāsnis (Печи Асотского городища). AE, I, 1957, стр. 5—20.

дыдущего периода. И в области социального развития общество значительно продвинулось вперед — Асотское городище уже представляет собой городище-замок, характерный для раннего феодализма. Существуют оживленные экономические и культурные связи со всеми соседними землями, в особенности с городами Древней Руси. Материал Асотского городища, первый в латышской советской историографии, подвергся всесторонному и широкому анализу и лег в основу обширного исследования Э. Шноре[53]. Последнее, дополненное рядом статей специалистов, представляет собой в настоящее время наиболее фундаментальную работу, посвященную отдельному городищу Прибалтики. В работе Э. Шноре наглядно показано, как Асотское городище из поселения патриархальной семейной общины, каким оно было в I тысячел. до н.э., постепенно превращается в центр и резиденцию представителя знати латгалов, входивший в состав Ерсикского княжества.

Одним из крупнейших политических центров латгалов и селов в период раннего феодализма было Кокнесе. В начале XIII в. здесь находился административный центр Кокнесского княжества — укрепленный замок его владетеля Ветсеке-Вячко. Археологическими раскопками экспедиции Института истории АН Латв. ССР под руководством А. Стубавса[54] исследовались замок Кокнесе и форбург. Кокнесе представляет собой многослойное городище со сложной стратиграфией. В ходе раскопок были вскрыты от 11 до 13 слоев, которые охватывают два крупных периода заселенности замка: периоду существования каменного замка немецких феодалов (1209—1701 гг.) соответствуют 6 верхних слоев, периоду деревянного замка — 5 (на форбурге) или 7 (на городище, где 2 нижних слоя, как указывалось, относятся к периоду начала нашей эры).

---

[53] Э. Д. Шноре, Асотское городище; А. П. Расиньш. Культурные и сорные растения и состояние земледелия в окрестностях Асотского городища в IX—XIII вв; А. К. Антейн, Структура, свойства и технология производства железных и стальных изделий Асотского городища; Ю. Л. Шапова, И. В. Дайга, Стеклянные бусы и браслеты Асотского городища; Р. К. Цеплите, Монеты, обнаруженные при арх. раск. на Асотском городище; В. И. Цалкин, фауна из раскопок средневековых городищ на территории Латвии; К. М. Паавер, Костные остатки птиц из Асотского городища; В. Д. Лебедев, К. П. Марков, Г. Л. Бахметьева, М. Пускаль, Рыбы и рыболовство обитателей Асотского городища (XI—XIII вв.) на Даугаве. МИАЛ, II, 1961.

[54] А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1962 году, Тезисы. Рига, 1963, стр. 36—38; А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 61—64; A. Stubavs. Arheologiskie izrakumi Koknesē 1964. gadā (Археологические раскопки в Кокнесе в 1964 г.). Referātu tēzes, Rīgā, 1965, стр. 16—19.

В замке обнаружен вал со следами ворот, которые просуществовали на одном месте с начала н.э. до XII в. Время князя Вячко в (конец XII — начало XIII в.) отмечено хозяйственной активностью, хорошо развитым ремеслом и оживленными торговыми сношениями. В материале находок больше, чем на каком-либо другом городище Латвии, проявляется влияние русской культуры.

Рис. 9. Айзкраукле городище, на переднем плане посад.

На форбурге можно было проследить развитие различного вида деревянных построек XI—XIII вв. Различимы жилые и хозяйственные постройки (хлева, погреба). Жилые постройки возведены в срубной технике; в слоях XI в. они меньше и имеют в основном квадратную форму (3,8 × 3,8 м), в то время как в слоях XIII в. размеры варьируют сильнее (4,2 × 5,1; 4,8 × 5 м). При этом застройка становится все более тесной. В слое XII в. констатирована комплексная застройка: жилая постройка вместе с хлевом и загоном образуют отдельное хозяйство.

В строительстве XI—XII вв. наблюдаются следы влияния элементов деревянных построек восточных славян (конструкция очагов, завалинка). Во второй половине XII в. эти элементы выражены сла-

бее, что, по-видимому, объясняется взаимовлиянием культур славян и балтов [55].

Помимо обычно обнаруживаемых на городищах орудий труда, оружия, украшений, здесь были найдены такие деревянные предметы, не сохранившиеся в других местах, как точеная деревянная посуда, веретена, косовища, чесалки для льна и др. Более богатый характер находок украшений и оружия в замке, по сравнению с находками в форбурге, свидетельствует о заметном различии в уровне жизни обитателей замка и форбурга.

Относительно большое число предметов импорта из Руси (стеклянные бусы, стеклянные браслеты, кольца, шиферные пряслица), проявление в материальной культуре непосредственного влияния восточных славян, которое в XI в. выражено сильнее, чем в XII—XIII вв., позволили А. Стубавсу заключить, что тесные связи Кокнеса с Полоцком и феодальные отношения в Кокнесе развились уже в XI в.

Наглядные материалы о хозяйственной жизни больших укреплений городского типа дали раскопки, проводившиеся на Олинькалнсе Институтом истории АН Латв. ССР под руководством Э. Мугуревичса [56]. Это городище следует отнести к территориально наиболее крупным древним укреплениям в Латвии. Величина его треугольной площадки, ограниченной с юга береговым обрывом Даугавы высотой 20 м, с севера — древней протокой, а с запада — земляным валом длиной 175 м и высотой 7 м, превышает 2 га. Большая площадка городища, грандиозные укрепления и стратегически выгодное расположение побудили ряд исследователей локализовать здесь центр Ерсикского княжества. Материалы раскопок на Олинькалнсе в 1959 — 1962 гг. и сведения письменных источников (XIII—XIV вв.) опровергают это предположение и заставляют думать, что здесь находился упоминаемый в письменных источниках начала XIII в. замок Алене (*castrum Alene*). Остатки построек здесь сохранились плохо из-за небольшой толщины (0,20—1,20 м) и перемешанности культурного слоя. Места построек (3,5 × 4,5; 4 × 5 м и др.) обозначены 10—30 см углублениями в песчаной почве или в доломитовой скальной породе. Исследовано 16 построек, 10 печей, 13 очагов, размещение которых свидетельствует о равномерной в целом застроке площадки, хотя в большей мере постройки концентрировались вдоль вала и по краям

[55] А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1963 году, стр. 10.

[56] Э. Мугуревичс, Археологические раскопки на городище Олинькалнс в 1959 г. Тезисы. Рига, 1960, стр. 25—27; Э. Мугуревичс, Результаты исследований Олинькалнской археологической экспедиции 1961 года. Тезисы. Рига, 1962, стр. 36—38.

городища. В начальный период существования — до XI в. — Олинькалнс был защищен насыпным валом из камней шириной 3—5 м и высотой до 2 м, огражденным деревянными конструкциями. После гибели этих сооружений в огне вал в два приема был поднят до высоты 6—7 м. Для того чтобы укрепить песчано-гравийное наполнение шириной 20 м, в валу были сооружены четырехугольные деревянные камеры, которые устроены в 4 ряда. Обитатели городища занимались земледелием и животноводством. Среди объектов охоты наибольшее значение имели ценные пушные звери — бобры, лисы. Важную роль в жизни городища играло ремесло, о чем свидетельствует находка железоплавильной печи и остатков мастерской бронзолитейщика с глиняными тиглями и бронзовыми заготовками сырья. Торговые связи существовали как с востоком (стеклянные бусы, шиферные пряслица, радимичские височные кольца), так и с западом (западноевропейские монеты XI в.).

Среди находок древностей доминирует материал, характерный для культуры латгалов и селов VIII—XII вв. (бронзовые подковообразные фибулы, кольца, трапециевидные подвески, бубенчики и др.). Разведочными раскопками к северу и западу от городища не удалось обнаружить поселения, относящегося к этому времени, какие обычно констатируются у раннефеодальных городищ меньших размеров.

Непосредственно против Олинькалнса на левом берегу Даугавы находится Селпилс, предположительно главный замок селов (*castrum selonum*), который упоминается в „Хронике Генриха Латвийского" как опорный пункт литовцев в их нападениях на захваченные немцами территории по правому берегу Даугавы. Поскольку на этом месте был расположен орденский замок Селпилс (1373—1703 гг.), тонкий культурный слой городища оказался сильно нарушенным. В ходе раскопок, проводившихся Институтом истории АН Латв. ССР [57] в замке, на форбурге и поселении, констатированы находки начиная с середины I тысячел. н.э. Из конструктивных остатков в замке и на поселении вскрыт ряд очагов, из предметов найдены тигли, пряслица, зернотерки и много украшений. Среди черепков глиняной посуды велик процент лепной керамики.

В период раннего феодализма одним из важнейших центров восточной части территории, населявшейся латгалами, была Лудза. Здесь находились два крупных укрепления: городище, на котором немцы в средние века построили замок, и городище Кишукалнс. На

[57] А. Заринь, Раскопки 1963 года в поселении у городища Селпилс. Тезисы. Рига, 1964, стр. 46—47; E. Šnore, Sēlpils pilskalnā izrakumi 1964. gadā (Раскопки Селпилского городища в 1964 г.). Referātu tēzes, Rīgā, 1965, стр. 19—21.

последнем Институтом истории АН Латв. ССР проводились под руководством Э. Шноре[58] археологические раскопки. В ходе их исследовались само городище, форбург и поселение. Городище стояло на мысу, причем менее защищенная часть площадки была огорожена валом и рвом. На городище были открыты слабо сохранившиеся остатки построек с глинобитными печами и углубленными очагами. Край городища защищала деревянная стена, основание которой образовывала каменная насыпь; форбург был укреплен деревянным палисадом.

Наряду со свидетельствами о развитии основных отраслей производства — земледелия и скотоводства, Кишукалнс выделяется многочисленными материалами ремесленного производства (глиняные тигли, несколько глиняных литейных форм, фрагменты льячек и др.). На форбурге исследованы мастерская бронзолитейщика и один очаг, связанный с переработкой железа. Городище и форбург датируются VIII — началом XIII в. Стратиграфия культурного слоя городища заставляет думать, что не Кишукалнс, а городище Лудза было важнейшим экономическим и политическим центром округа.

Институтом истории АН Латв. ССР проводилось под руководством Э. Мугуревичса изучение одного из крупнейших городищ Восточной Курсы — городища Маткуле. Оно было укреплено мощным земляным валом высотой 4 м в период раннего феодализма, когда наряду с городищем важное значение приобрели также форбург и посад. К этому времени относится жилая постройка на городище, расположенная близ вала и функционировавшая в течение длительного времени. Судя по богатому инвентарю (бронзовая посуда, цепочки, остатки шейного украшения и др.), можно предполагать, что здесь обитали люди, близкие к владетелю городища.

В ходе раскопок, проводившихся под руководством Э. Бривкалне Институтом истории АН Латв. ССР, исследован крупнейший раннефеодальный политический центр древних земгалов — Терветское[59] городище. Была вскрыта половина территории этого сложного и мно-

[58] E. Šnore, Latvijas PSR arheologu piedalīšanās Baltijas kompleksā arheoloģiskā, etnogrāfiskā un antropoloģiskā ekspedīcijā (Участие археологов Латв. ССР в Прибалтийской комплексной археологической, этнографической и антропологической экспедиции). „LPSR ZA Vēstis", 1957, 4 стр. 171—172; Э. Шноре, Раскопки 1959 г. на городище и поселении Кишукалнс в с. Шелупинки, стр. 23—25.

[59] Э. П. Бривкалне, Городище Тервете и его историческое значение, стр. 254—272; E. Brīvkalne, Tērvetes pilskalnā arheoloģiskie izrakumi 1958. g. (Археологические раскопки Терветского городища в 1958 г.). Tēzes. Rīgā, 1959, стр. 35—39; E. Brīvkalne, Daži amatniecības darinājumi Tērvetes pilskalnā (Некоторые ремесленные изделия на Терветском городище). — AE, VI, Rīgā, 1964, стр. 85—104.

гослойного укрепления. Меньшие по масштабу раскопки производились на форбурге и в посаде.

В хронике XIII в. упоминаются два земгальских владетеля; оба они жили в замке Тервете: в первой половине XIII в. — *Виестард*, в последней четверти XIII в. — *Намейсис* — и оба вели борьбу с немецкими крестоносцами. Археологические материалы хорошо выявляют острый характер этой борьбы. В 1286 г. после неудачи совместно организованного нападения земгалов и литовцев на построенный рядом на холме Светкалнс замок немецких рыцарей, обитатели Тервете сами сожгли свой замок. Хроники и документы XIII в. не дают представления об оборонительных сооружениях замка и о его роли в социально-экономическом развитии земгалов. Этот пробел в известной мере восполняется материалами археологических раскопок.

Культурный слой, достигающий на площадке городища толщины 7,5 м, образовался в результате повторной отстройки укреплений в ходе многовековой истории. Для того чтобы укрепить сравнительно небольшую площадку городища, была увеличена крутизна склонов холма, они были покрыты слоем глины, на краю площадки построено деревянное оборонительное сооружение. Особый интерес представляет террасовидное укрепление склона (XII в.). Для того чтобы огромная масса земли, образовывавшая террасы, которая увеличивала площадку городища, не обрушилась, в ее основании были устроены 7 бревенчатых настилов со слоями глины между ними. Над этим наполнением построен ряд камер (7 × 2—4 м на высоту 5—6 бревен). Камеры заполнены сбитой глиной, песком или землей из ранних культурных слоев. В ограждении оборонительных сооружений располагались жилые и хозяйственные постройки. Стены их покрывала глиняная обмазка, которую в XIII в. иногда белили и разрисовывали орнаментом (на одном куске обмазки имеется изображение свирельщика). Водоснабжение городища обеспечивал 10-метровый колодец в центре площадки. Обнаружена бронзолитейная печь, в развалинах одной из построек найдено 19 каменных литейных форм, а также сырье — камень для изготовления форм. Найдены глиняные тигли, льячки, орудия ювелирного производства, а также инструменты для обработки кости, дерева и других материалов. Примечательна находка кожаных поясов с бронзовой оковкой, изготовленных на месте, в Тервете [60]. В одном месте найдены 3 свитка бронзовых поясов, которые вместе содержали 8 богато украшенных поясов.

Получены новые данные о роли земледелия. На площадке городища найдено необычное для условий Латвии количество обуглив-

---

[60] E. Brīvkalne, Daži amatnecības darinājumi, стр. 100, рис. 19—20.

шихся зерен различных культур, образовавших слой толщиной до 0,5 м.

Раскопки на форбурге показали, что культурный слой здесь достигает толщины 1,5 м. Край форбурга со стороны рва был укреплен толстым слоем глины и деревянной оборонительной стеной. За нею находились жилые постройки (4 × 6; 5 × 6 м) с печами-каменками и глинобитными печами. Найденные предметы указывают, что форбург был населен в XI—XIII вв.

У форбурга и вокруг городища констатировано обширное поселение — посад площадью 9,5 га. Начало его восходит к середине I тысячел. н.э., однако расцвет его относится к первым столетиям II тысячел. Мощность культурного слоя на посаде местами превосходит 1 м. Посад имел ремесленный характер.

Сходную, но значительно более яркую картину рисуют раскопки посада Межотне. Посад Межотне[61], границы которого, по данным зондирования, охватывают площадь 13 га, некоторые исследователи идентифицируют с Медсуной, описанной арабским географом XII в. Идрисом. Последний характеризовал его, как очень большой, цветущий и многолюдный город, жители которого поклонялись огню. Археологическим подтверждением последнего Э. Бривкалне считает находки украшений с символами Солнца и остатки кострищ в погребениях земгалов. Поселение (VI—VIII вв.) древнее расположенного там же городища (IX—XIII вв.), которое исследовалось в досоветский период. Время наиболее интенсивной заселенности посада относится к X—XIII вв., которыми датируется террасовидное укрепление с остатками горелого дерева, обнаруженное раскопками на восточном краю посада. В досоветский период на посаде была исследована квадратная постройка, где найдены остатки бронзолитейной печи. Поблизости обнаружены орудия труда, свидетельствующие о существовании металлообработки и ремесла (глиняные тигли, каменные литейные формы, молоток-ручник, напильник, бурав, шилья и др.).

Интересные находки получены в ходе раскопок под руководством И. Дайги в посаде Добеле[62], к востоку от Добельского городища земгалов, которое немецкие крестоносцы заняли в конце XIII в. Раскопки показали, что культурный слой на посаде достигал толщины

[61] E. Brīvkalne, Rokstītās ziņas un arheoloģiskās liecības par 9.—13.gs. Mežotni (Письменные свидетельства и археологические данные о Межотне IX—XIII вв.). AE, II, Rīgā, 1960, стр. 63.

[62] J. Daiga, Izrakumi Dobeles senpilsētā 1958.gadā (Раскопки на посаде Добеле в 1958 г.). Referātu tēzes, Rīgā, 1959, стр. 42—44, см. также Тезисы. Рига, 1960, стр. 35—36.

2 м, что свидетельствует об очень плотной заселенности. На площади 221 м² вскрыты 32 очага и 14 печей. Посад (XI—XV вв.) населяли ремесленники (серебряный слиток с зарубками, остатки литья цветного металла, полуфабрикаты кости и рога) и люди, обслуживавшие обитателей замка.

В советский период исследован также ряд посадов на территории куршей. Зондировкой и разведочными раскопками установлена площадь посада Кулдиги (9,5 га). В ходе охранительных раскопок на посаде Гробиня[63] рядом с готландскими грунтовыми погребениями с трупосожжением (VII — первая половина IX в.), которые в 1929 г. исследовал проф. Б. Нерман, обнаружен культурный слой мощностью до 0,6 м. Вскрыта печь ремесленника и 2 углубленных в землю и выложенных камнями очага. Найдены жернов, пряслица, большое количество черепков глиняной посуды. В своей исследованной части посад датируется X—XI вв. На посаде[64] у городища Вартая под руководством П. Степиня исследованы остатки 3 жилищ. Удалось обнаружить сгоревшую срубную постройку с глиняной обмазкой (длиной 4,95 м) и несколько круглых печей с основанием из камней и глинобитной надстройкой. Культурный слой здесь превышает 1 м, его нижняя часть датируется серединой I тысячел., верхняя — XI—XIII вв. Раскопками установлено, что у городища Маткуле находился посад площадью 2 га, возникновение которого относится к периоду до XI в. Весьма интенсивной жизнь посада была в XI—XIII вв. (мощность культурного слоя превосходит 1 м). Своеобразное куршское поселение изучено в Грамздас Пилспурвсе[65], которое ранее было зарегистрировано как древнее место жертвоприношения. Раскопки здесь показали, что культурный слой (0,25 м) и находки (предметы, черепки глиняной посуды, большое количество зерна) ничем не отличаются от находок на городище и поселениях. В связи с тем, что поселение находилось на краю болота и было укреплено тремя низкими валами, руководитель раскопок П. Степинь полагает, что здесь находилось раннефеодальное убежище, использовавшиеся в случае войны.

---

[63] J. Daiga, Pārskats par izrakumiem Grebinas apmetnē 1955.g. Pārskats glabājas LPSR ZA Vēstures instituta arheol. etnogr. sektora arhīvā (Обзор раскопок на поселении Гробиня в 1955 г. Хранится в архиве Института истории АН Латв. ССР).

[64] П. Степиньш, Археологические раскопки Лиепайского краеведческого музея в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 59—60.

[65] P. Stepiņš, Liepājas vēstures un mākslas muzeja izrakumi 1964.g. (Раскопки Лиепайского музея истории и искусства в 1964 г.). Tēzas, Rīgā, 1965, стр. 16.

Можно думать, что подобных убежищ было довольно много, так как они неоднократно упоминаются хрониками XIII в. К сожалению, однако, они до сих пор мало изучены. Таких предположительных убежищ, которые иногда называют убежищами-городищами, на территории Латвии зарегистрировано около 60.

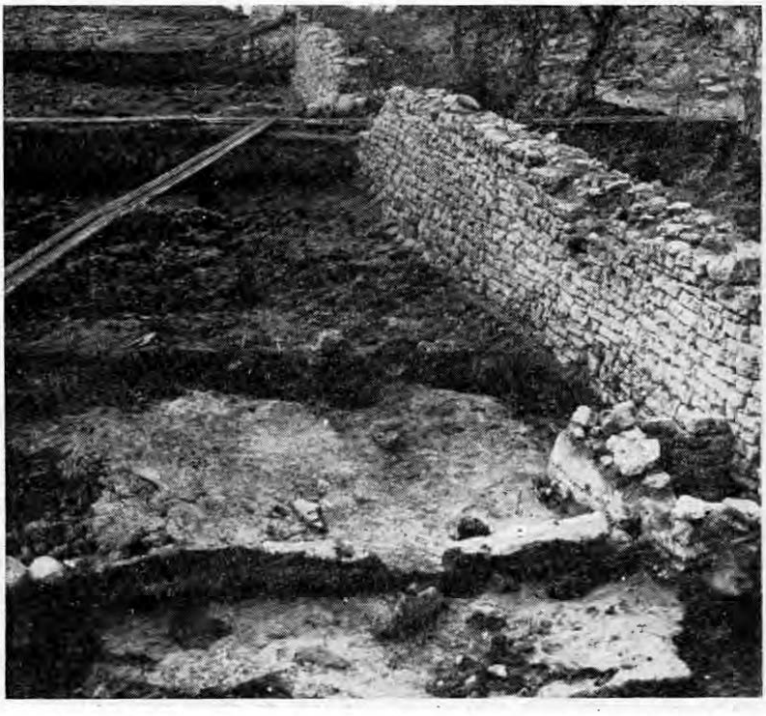

Рис. 10. Замок Локстене. Строительные остатки XIV века.

Посады изучались и на древней территории ливов. Это тем более важно отметить, что в буржуазной Латвии раскопки мест обитания ливов совершенно не проводились.

В XII/XIII в. одним из крупнейших экономических и политических центров ливов на Даугаве было Айзкраукле, которое уже давно привлекало внимание исследователей. Начиная с 1839 г. могильник в его окрестностях неоднократно исследовался. Раскопки проводились и в древней Айзкраукльской церкви, построенной в начале XIII в. Раскопками Музея истории Латвийской ССР под руководством В. Уртана на посаде Айзкраукле[66] были частично вскрыты две

[66] В. Уртанс, Раскопки Музея истории Латвийской ССР в 1960 году. Тезисы. Рига, 1963, стр. 32.

сгоревшие четырехугольные постройки, расположенные одна на другой. Предметов найдено мало — больше обнаружено керамики (целиком гончарной) и костей животных.

В советский период получены важные археологические материалы о древнейшей истории города Риги. Одни только письменные источники были недостаточны для воссоздания первых столетий истории города. Это позволило прибалтийско-немецким историкам поддерживать версию о том, что Ригу основали в начале XIII в. немецкие крестоносцы. В противоположность этому, археологические находки показывают, что уже в период раннего феодализма на территории Риги существовали поселения ремесленников и торговцев.

Много ценных сведений о строительстве и планировке древней Риги дали раскопки, проводившиеся в городе Музеем истории г. Риги и мореходства под руководством М. Вилсоне на площади Альберта [67]. Вскрытый нижний слой датируется XII в. и представляет поселение — посад. Преобладали здесь срубы из деревьев хвойных пород, причем бревна основания лежали на камнях или деревянных колодах. В исключительных случаях постройки стояли на рядах свай. Полы в постройках настилались из досок-горбылей, либо были бревенчатыми или глинобитными. Для отопления использовались глинобитные печи. У построек имелись навесы, под которыми работали ремесленники.

Одной из важнейших отраслей ремесла была металлообработка (железоплавильные печи, мастерская ювелира). Видное место среди ремесленников занимали специалисты по деревообработке, о чем свидетельствуют многочисленные находки их орудий труда. Открыта верфь XIII в., удалось констатировать и мастерскую резчика по янтарю.

С развитием торговли и ремесла значение таких отраслей, как земледелие, рыболовство, бортничество здесь быстро падало. Благодаря исключительно выгодному расположению на скрещении многих крупных путей Рига играла важную роль в торговле.

Древняя сеть улиц в Риге претерпела небольшие изменения: изменились лишь покрытие и ширина. Основываясь на материалах раскопок, М. Вилсоне допускает возможность того, что ряд древнейших улиц Риги совпадает с дорогами, входившими в поселение в XII в.

---

[67] М. Р. Вилсоне, Археологические раскопки в Риге в 1959 году. Тезисы. Рига, 1960, стр. 33—34. М. Р. Вилсоне, Археологические раскопки в Риге на площади Альберта в 1962 году. Тезисы. Рига, 1963, стр. 25—27. М. Р. Вилсоне, Археологические раскопки в Риге в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 35—36.

Уже в раннефеодальный период Рига формировалась как центр с этнически неоднородным составом населения (ливы, земгалы, куроши и др.). По своей материальной культуре и застройке Рига (XII—XIII вв.) обнаруживает много общего с другими восточноевропейскими городами.

Археологические раскопки дали много ценного материала о средневековой Риге [68]. Здесь можно отметить, что на бывшей Ратушной площади найдены мостовые древнего рынка, а также установлена стратиграфия площади [69]. Исследованы оборонительная стена XIII в. с четырехугольной башней, построенные в XIV в. ворота Рижской гавани и отдельные здания, деревянные мостовые XIV—XV вв. В районе бывшей речки Рига обнаружено свайное укрепление правой набережной.

В целом материалы раскопок несомненно свидетельствуют о том, что Рига существовала в качестве населенного центра и важной торговой гавани еще до вторжения и укрепления немцев в низовьях Даугавы. При этом в XIII—XIV вв. в строительстве деревянных построек еще явственно проступает продолжение строительной традиции предыдущего периода. В этом отношении Рига являет собой пример того же пути развития, который характерен для других городов Прибалтики [70], а также Польши [71]. Как правило, средневековые города вырастали на месте ремесленных и торговых центров местного населения — посадов, а в XIII в., после принятия немецкого права, они стали городами в западноевропейском понимании этого слова.

До сих пор сравнительно слабо изучены в археологии Латвии вопросы, связанные с приемами строительства и вообще с экономической жизнью в период, характерный в области строительства перехо-

---

[68] Упомянутые статьи М. Вилсоне, а также: М. Р. Вилсоне, Археологические раскопки в городе Рига. „КСИИМК" XLII, 1952, стр. 124—133. Т. И. Паведе, Отчет об археологических раскопках в г. Риге в 1957 году. Рига, 1959 (на латышском яз. с русским резюме); М. Вилсоне и Т. Паведе. Археологические раскопки в Риге в 1960 г. Тезисы. Рига, 1961, стр. 28—30. Т. Паведе. Археологические раскопки в г. Риге, по ул. Ленина I. Тезисы. Рига, 1963, стр. 35.

[69] Раскопки Института истории АН Латв. ССР в 1947 г. под руководством Э. Шноре.

[70] С. А. Тараканова, О. В. Саадре, Результаты археологических раскопок 1952 и 1953 годов в Таллине. „Древние городища и поселения". Таллин, 1955.

[71] H. Łowmianski, Podstawy gospodarcze i społeczne powstania państwa polskiego i jego rozwoju do początku XII w. „Kwartalnik Historyczny", 1960, 4; G. Labuda, Die Anfäge der polnichen Städtewesens im Hochmittelalter. „L'artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale". Warszawa, 1962.

дом от деревянных замков местного населения к каменным укреплениям немецких захватчиков. В результате немецкой агрессии в XIII в. местное население утратило свою политическую самостоятельность и огромное большинство городищ было заброшено. На месте многих из них, особенно в центральной и восточной части Латвии, немцы в XIII—XIV вв. построили свои каменные замки. Однако не повсеместно коренное население потеряло свои экономические позиции. По данным как письменных источников, так и археологических раскопок, многие городища оставались населенными не только в XIII, но и в начале XIV в. (Асотское городище, а также исследованные в досоветский период городища Раунас Танискалнс, Межотне и Талсы). В особенности это относится к Западной Латвии, где немецкие каменные замки не строились на месте городищ [72].

Каково было взаимовлияние традиций строительства каменных замков и построек местного населения, показывают данные раскопок замков XIII—XVIII вв., которые проводились особенно интенсивно в последние годы Институтом истории АН Латв. ССР в связи с систематическим исследованием зоны затопления Плявиньской ГЭС.

Наиболее богатый материал получен в Кокнесе, где каменный замок был построен на месте древнего городища латгалов. С 1209 по 1701 г. Кокнесе [73] существовало как мощное средневековое укрепление с каменным замком (0,2 га), форбургом (0,4 га) и обширным укрепленным посадом (3,6 га). К первым векам существования каменного замка, когда он принадлежал рижскому архиепископу и был обнесен мощной крепостной стеной, относятся небольшие деревянные постройки, по большей части с простым печным отоплением, а также хорошо сохранившиеся хлева и конюшни, преимущественно в форбурге. Часть обитателей замка в этот период составляли местные жители, так как, по крайней мере в находках XIII—XIV вв., проявляются выраженные черты материальной культуры латгалов — селов. Начиная с XVI в. появляется все больше каменных построек. Стратиграфия слоев, как и находки различных предметов и монет, по мнению руководителя раскопок А. Стубавса, указывают на то, что последний замок с 4-метровой внешней стеной построен здесь в 30—40 годах XVIII в., а не в XVI в., как раньше думали некоторые исследователи. В верхних слоях обнаружены вымостка замкового двора, система водоснабжения

---

[72] E. Mugurevičs, Kurzemes ekspedīcijās darbs 1964.gadā (Работа Курземской экспедиции в 1964 г.). Referātu tēzes. Rīgā, 1965, стр. 14.

[73] А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе. Тезисы. Рига, 1962, стр. 52—54; А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1963 году, стр. 62; A. Stubavs, Arheologiskie izrakumi Koknesē 1964. gadā (Археологические раскопки в Кокнесе в 1964 г.). Referātu tēzes. Rīgā, 1965, стр. 18—19.

замка с облицованным камнем колодцем; выяснены также обстоятельства взрыва замка в начале Северной войны (1701 г.).

Если двор замка вымощен камнями и оставлен незастроенным, то в форбурге в последний период был застроен в центр укрепления. Оборонительные сооружения этого периода отличаются своей массивностью и высокой техникой строительства. Для отопления жилых построек использовались изразцовые печи.

Обширные раскопки проводились в Локстене [74], которое в XIV—XV в. было вассальным замком рижского архиепископа и служило немцам в качестве опорного пункта в борьбе с литовцами. Крепостные стены замка возведены на 10-метровой доломитовой скале у слияния рек Даугавы и Локстыни, где площадка размером 3100 м² была отгорожена рвом.

Культурный слой мощностью 0,3—2 м отражает два периода заселенности. В начальный период (V—X вв.) Локстене представляло собой поселение, укрепленное насыпным валом из камней, огражденным деревянными стенами, который соединял берега Даугавы и Локстыни. Ко второму периоду заселенности Локстене (XIV — середина XV в.) относятся каменные стены, вскрытые в ходе раскопок. Исследовано 60% территории замка, причем раскопаны наиболее важные объекты. Раскопочные работы концентрировались вдоль северо-западной каменной стены, где параллельно в 6—7 метровой полосе располагались деревянные жилые и хозяйственные постройки. Вначале, когда каменная стена, достигавшая высоты 3 м, имела большее оборонительное значение, постройки (4 × 6; 5 × 7 м и др.) тяготели к ней, а в последний период существования замка они располагались подальше. Исследованы 22 печи, которые по своей конструкции мало отличаются от печей на городищах XI—XIII вв. Раскопки изменили также некоторые представления, сложившиеся в результате визуального наблюдения стен. Высокий и крутой берег Даугавы служил достаточным естественным укреплением, поэтому здесь не было необходимости возводить каменную стену. Не подтвердились предположения некоторых источников, что замок защищали также круглые башни. Раскопки в северном углу замка показали, что здесь находился вход в замок, причем дорога к воротам, ширина которых равнялась 2,5 м, шла не через ров с пологими краями, а пересекала овраг речки Локстыни, достигавший в ширину 20 м и в глубину до 9 м. Четвертной

[74] Э. Мугуревич, Археологические раскопки замка Локстене в 1962 году. Тезисы. Рига, 1963, стр. 32—35; Э. Мугуревич. Археологические раскопки Локстенской экспедиции в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 52—54 T. Mugurevičs, Jauni arheologiski atklājumi 1965.gadā (Новые археологические находки в 1964 г.). „Изв. АН Латв. ССР", 1965, 3, стр. 136

разрез четырехугольной ямы, расположенной в замковом рву и огражденной земляной насыпью, показал, что здесь находилась печь для обжига извести, датируемая XVIII в., а не замковый колодец или редут XVII в., как это предполагали предшествовавшие исследователи.

В хозяйственной жизни населения замка наиболее важную роль играли земледелие и скотоводство. О ремесленном производстве свидетельствуют железоплавильная печь, полуфабрикаты жерновов и пр. Массовый характер носит материал, связанный с обработкой различных продуктов (ножи, шилья, пряслица). Среди украшений доминируют формы, известные из могильников местного населения (латгалов), относящихся к XIV—XV вв. Данные предметных находок, построек, строение печей и др. явно свидетельствуют о сильном влиянии местной материальной культуры на жизнь Локстене в XIV—XV вв. По сравнению с находками VIII—XII вв. на Олинькалнсе, древности из Локстене представляют как бы следующую фазу развития той же материальной культуры. Совершенно иной материл дают археологические раскопки под руководством Я. Граудониса на месте замка Ливонского ордена — Алтене [75]. Замок Алтене находился на левом берегу Даугавы в нескольких километрах от замка Кокнесе. Площадку размером около 4200 м² ограничивали — берег Даугавы, Алтенский овраг и крепостные стены высотой 1,2—10 м. Как показывают обнаруженные дополнительные укрепления у главного входа в замок, в последний можно было попасть только по мосту через овраг глубиной 15 м. Помимо главного входа существовал резервный выход шириной 1 м, выводивший на Даугаву. Вдоль каменной стены вскрыто несколько жилых и хозяйственных построек.

В северо-западном углу замкового двора вскрыт комплекс построек длиной 31 м. В подвальном этаже постройки размерами 8 × 7 м работали ремесленники, здесь обнаружена мукомольня с жерновами, фрагментами дубовой бочки и обуглившимся зерном. Остатки нескольких хозяйственных построек обнаружены и вдоль берега Даугавы, в числе их баня со специальным водостоком и печами нескольких типов.

В одной из жилых построек с двумя помещениями — каждое помещение имело отдельное отопление. Меньшее помещение (4,8 × 4,5 м) с полом из плитняка отапливалось изразцовой печью, большее (4,5 × 9,6 м) имело глинобитный пол и сложную систему отопления

[75] Я. Граудонис, Археологические раскопки 1963 года в Алтене, стр. 36—38; J. Graudonis, Altenes arheologiskie izrakumi 1964.gadā (Археологические раскопки в Алтене в 1964 г.) Referātu tēzes, Rīgā, 1965, стр. 5—7.

теплым воздухом (сводчатая печь длиной 3 м, шириной 1,5 м, которую перекрывали мергельные плиты с отверстиями). Подобная система отопления, широко применявшаяся в замках западноевропейских феодалов[76], в столь хорошей сохранности в Прибалтике обнаружена впервые. Исследована также центральная постройка (9 × 20 м) замка Алтене, находившаяся в середине двора. Она состояла из основного здания с печью для отапливания теплым воздухом, подвального помещения, а также большой пристройки. Все надземные части построек были деревянными, о чем свидетельствует мощный слой гари.

Алтене представляло собой типичный военный опорный пункт Ливонского ордена (XIV—XV вв.) о чем свидетельствуют находки связанные главным образом с военной техникой (железные наконечники арбалетных стрел, фрагменты лат, шлем, шпоры и пр.). Алтене, территория которого исследована на 50%, дает ясное представление о системе укреплений, постройках и хозяйственной жизни замка Ливонского ордена в период, непосредственно предшествовавший появлению огнестрельного оружия.

Замок фогта Ливонского ордена — Селпилс — построен на отвесной доломитовой скале и вместе с форбургом занимал территорию 1,1 га на левом берегу Даугавы, возвышающемся на 21 м. С востока его защищал 11-метровый склон и ров глубиной 5 м. В ходе раскопок[77] под руководством Э. Шноре и М. Бресавы исследована южная часть каменного замка. Ко времени его существования (1373—1704 гг.) относятся остатки каменной вымостки замкового двора и четырехугольные постройки с подковообразными печами, обнаруженные в верхней части культурного слоя. Исследован подъем к замку, примыкавший к восточной части каменной стены, а также четырехугольная башня в юго-восточной части замка. На территории замка и форбурга констатированы большие работы по перестройке, датируемые XVI в.

Для того чтобы увеличить площадку форбурга и обеспечить ее оборону, в конце XVI в. были произведены грандиозные земляные работы. С помощью бульдозера экспедиции под руководством А. Зарини[78] удалось на полосе шириной 25 м обнаружить разрез этой

[76] G. Fusch, Über Hypokausten-Heizungen und mittelalterliche Heizungsanlagen, Hannover, 1910, стр. 94. A. Tuulse, Указ. соч., стр. 218.

[77] И. Дайга, М. Атгазис, Работа II Селской археологической экспедиции в 1963 году. Тезисы. Рига, 1964, стр. 40—42; E. Šnore, Sēlpils piskalnā izrakumi 1964.gadā (Раскопки Селпилсского городища в 1964 г.), стр. 19—21; А. Зарина, Раскопки 1963 года в поселении у городища Селпилс. Тезисы. Рига, 1964, стр. 46—47.

[78] A. Zarina, Sēlu II arheologiskās ekspedijas darbs 1964.gadā (Работа II Сельской археологической экспедиции в 1964 г.). Referātu tēzās. Rīgā, 1965, стр. 27—29.

насыпи и установить таким образом историю ее создания. Насыпь длиной 100 м, шириной 30 м и высотой 12 м возводилась в несколько приемов в течение 10—12 лет, причем отдельные пласты укреплялись слоем торфяникового дерна. В результате этой работы была засыпана каменная оборонительная стена 4-метровой высоты, защищавшая форбург до XVI в. В форбурге располагались хозяйственные здания и постройки для замковой челяди, в которых имелись печи с глинобитным подом, сложенные из доломита и валунов. Раскопки непосредственно южнее и восточнее замка показали, что посад Селпилс, которому в 1621 г. были присвоены права города, находился не здесь — он располагался в 1,5 км к югу от замка. У подножья замка стояли, правда, легкие хозяйственные постройки, обнаружены здесь и жилые дома. Один из них, углубленный в землю, датируется XIV—XV вв. В наполнении были найдены 3 ведра горелых зерен и 2 обугливишихся хлеба.

В связи с реставрационными работами археологические раскопки произведены и в древнейшем в Прибалтике комплексе каменных построек — церкви и замке в Икшкиле [79] (1184—1186 гг.). Раскопки под руководством Р. Малвеса позволили составить представление о расположении, основных этапах возведения отдельных сооружений (церкви, замка и опоясывающей его стены) и застройки в целом. Так, например, установлено, что раньше всего построена церковь, а затем стена. В противоположность существовавшему ранее мнению доказано, что церковь никогда не уничтожалась полностью.

Меньше по объему раскопки производились под руководством А. Стубавса в епископском замке Турайда [80]. Под средневековыми каменными укреплениями обнаружены культурные слои XII—XIII вв. с либским инвентарем и остатками деревянных построек.

*

Анализируя богатый материал раскопок мест обитания начиная с I тысячел. до н.э., которые проводились в советский период, можно наметить ряд закономерностей, четко отличающих эти объекты от поселений предыдущего периода. Если поселения каменного века, как правило, располагались в низинах у озер и рек, то начиная с I тысячел. до н.э. поселения (особенно укрепленные) перемещаются на

[79] R. Malvess, J. Prauliņš, J. Piešiņš, G. Jansons, Atskaite par arheologiskajiem izrakumiem Ikšķiles senvietā 1961.g. vasarā (Отчет о раскопках на Икшкильском комплексе исторических объектов). Хранится в архиве Института истории АН Латв. ССР.

[80] A. Stubavs, Pārskats par arheologiskiem izraukumiem Turaidas pilskalnā 1953.g. (Обзор археологических раскопок на Турайдском городище в 1953 г.).

Таблица 1

№№ п.п.	Памятник	Место расположения	Год обслед. или раскопок	Руководитель работ	Исслед. площадь в м²	Колич. находок: предметы	Колич. находок: глин. черепки	Датировка
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Городище и посад Кулдига	Кулдигский р-н	1950	Э. Бривкалне	Зондировка	—	—	—
2.	Посад Гробиня	Лиепайский р-н	1955	И. Дайга	70	8	10	X—XI вв.
3.	Посад Бартая	„ „	1963	П. Степинь	327	42	100	V—XIII вв.
4.	Поселение Грамздас Пилспурвс	„ „	1964	„	10	3	20	X—XII вв.
5.	Посад Добеле	Добельский р-н	1958—59	И. Дайга	221	127		XI—XIV вв.
6.	Городище Тервете	„ „	1954—60	Э. Бривкалне	1332	3966	6660	I т.д.н.э.—XIII в.
	Форбург „	„ „	1951	„	71	317	1252	XI—XIII вв.
	Посад „	„ „	1952—53	Э. Бривкалне				
			1960	Ф. Загорский	419	304	725	сер. I т.н.э.—XIII вв.
7.	Посад Межотне	Бауский р-н	1949	Э. Бривкалне	Зондировка 6	—	20	VI—XIII вв.
8.	Древний город Рига	г. Рига	1947—49	М. Вилсоне				
			1958—64	Т. Павеле				
				Э. Шноре	128	6151	23100	XII—XVIII вв.
9.	Замок и церковь Икшкиле	Огрский р-н	1961	Р. Малвес	300	620	...	XII—XVI вв.
10.	Городище Кентескалнс	„ „	1954—58	А. Стубавс	6880	2256	23350	VI—IX вв.
	Селище Кентескалнс	„ „	„	„	10180			I т.д.н.э.—IX в.н.э.
11.	Посад Айзкраукле	„ „	1960	В. Уртан	71	50	284	XII—XIII вв.
12.	Городище Калназиеди	Огрский р-н	1963—64	В. Уртан	176	6	33	I т.н.э.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
13.	Поселение Леясзиеди	Огрский р-н	1962—64	В. Уртан	1077	445	2176	II т.д.н.э.—XVII в.
14.	Укрепленное поселение Мукукалнс	„ „	1959—62	Я. Граудонис	3612	1027	12200	I т.д.н.э.—кон. I т.н.э.
15.	Городище и замок Кокнесе	„ „	1963	Р. Малвес	300	160		XIII—XVIII вв.
			1964	А. Стубавс	305	1330	2265	I т.д.н.э.—нач. XVIII в.
	Форбург „	„ „	1961—63	„	683	11214	9000	XI—XVIII вв.
	Посад „	„ „	1961—62	„	150	. . . .	. . .	XIII—XVIII вв.
16.	Городище Межмали	Екабпилсский р-н	1963	Э. Мугуревич	90	49	506	VII—X вв.
17.	Поселение Крусталичи	„ „	1963	„	10	2	24	кон. I т.н.э.—XIX в.
18.	Городище Олинькалнс	„ „	1959—62	„	4503	597	18000	VII/VIII—нач. XIII в.
19.	Городище и замок Локстене	„ „	1962—64	„	2001	1577	12600	V—XV вв.
20.	Поселение Бебрулея	„ „	1964	„	44	4	106	II т.н.э.
21.	Поселение Упьяни	„ „	1964	Я. Граудонис Я. Апалс	75	14	126	сер. I т.н.э.—II т.н.э.
22.	Жертвенное место Айнарес	„ „	1964	Я. Граудонис	70	—	—	I—II т.н.э.
23.	Поселение и замок Алтене	„ „	1963—64	„	2261	350	350	VII/VIII—XV вв.
24.	Поселение Кукури	„ „	1964	Я. Граудонис Я. Апалс	89	19	600	сер. I т.—II т.н.э.
25.	Поселение Пигены	„ „	1961—63	Э. Шноре	2264	893	8347	сер. I т.н.э.—XIII в.
26.	Городище и замок Селпилс	Екабпилсский р-н	1964	Э. Шноре М. Бресава	817	967	1200	сер. I т.н.э. —нач. XVIII в.
	Форбург Селпилс	„ „	1963—64	А. Зариня, И. Дайга, М. Аттазис	1065	438	464	— „ —
	Поселение „	„ „	1963—64	А. Зариня	1030	458	3950	I т.д.н.э.—XIX в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
27.	Поселение Платери	Екабпилсский н-д	1961—62	И. Дайга, М. Атгазис	140	69	1709	I т.д.н.э.
	Поселение Спиетини-Платери	„ „	1961—62	„	366	19	567	I т.н.э.—нач. II т.
28.	Поселение Спиетини	„ „	1961—63	„	3235	688	14030	V—VIII, XII—XIII вв.
29.	Городище Асоте	„ „	1949—54	Э. Шноре	792	4035	61000	I т.д.н.э. — нач. XIV в.
	Посад Асоте	„ „	1949, 1953	„	130	8		XI—XIII вв.
30.	Городище Кишукалнс	Лудзенский р-н	1959	„	325	345	9777	VIII—XIII вв.
	Поселение „	„ „	1959	„				II т. до н.э. XIII в.
	Форбург „	„ „	1956	„	750	112	3378	VIII—XIII вв.
31.	Поселение на настилах на оз. Салас	Мадонский р-н	1959	Я. Апалс	Разведка	—	21	2 пол. I т.н.э.
32.	Поселение на настилах на оз. Ижэзере	„ „	1963	„	„	—	—	„
33.	Поселение на настилах на оз. Лиезере	„ „	1964	„	„	1	30	„
34.	Поселение на настилах на оз. Бакану	Мадонский р-н	1960	Я. Апалс	Разведка	—	1	2 пол. I т.н.э.
35.	Поселение на настилах на оз. Ушуру	Гулбенски р-н	1959, 1964	„	174	30	1500	VIII—X вв.
	Поселение на берегу оз. Ушуру	„ „	„	„	50	10	100	сер. I т.н.э.
36.	Поселение на настилах на оз. Лисас	„ „	1959	„	Разведка	—	24	2 пол. I т.н.э.
37.	Поселение на настилах на оз. Бакану	Цесисский р-н	1960, 1964	„	„	—	42	„

1	2	3	4	5	6	7	8	9
38.	Поселение на настилах на оз. Дукис	Цесисский р-н	1964	„	Разведка	1	16	2 нач. I т.н.э.
39.	Поселение на настилах на оз. Арайшу	„ „	1959, 1964	К. Сиверс (1876 г.) Я. Апалс	„	1	35	IX—X вв.
40.	Поселение на настилах на оз. Аулюкалнс	„ „	1963	Я. Апалс	„	—	30	2 пол. I т.н.э.
41.	Городище замок Турайда	Рижский р-н	1953	А. Стубавс К. Викманис	96	310		XII—XIII вв.
42.	Замок Цесис	Цесисский р-н	1960	Р. Малвес	15	. . .	. . .	XVI—XVII вв.
43.	Городище Маткуле	Тукумский р-н	1965	Э. Мугуревич	116	103	363	нач. I т.н.э. — нач. XIV в.
	Фербург „	„ „	„	„	28	9	3	XI — нач. XIV в.
	Посад „	„ „	„	„	31	27	264	II пол. I т.н.э. — нач. XIV в.

более высокие участки местности, занимают отдельные холмы. Лишь неукрепленные сельские поселения зачастую остаются в низинах. Этими особенностями объясняется тот факт, что в нижних слоях городищ никогда не обнаруживаются находки каменного века.

В I тысячел. до н.э. существуют как укрепленные, так и неукрепленные поселения. Постройки на них обычно углублены в землю, укреплению имеют столбовую конструкцию, отопление осуществляется углубленными в землю очагами. В первой половине I тысячел. н.э. укрепленные поселения теряют свое значение, преимущество оказывается за сельскими поселениями. Все большее распространение получают срубные постройки, отапливаемые, однако, по-прежнему очагами (более тщательно сложенные печи используют лишь для выплавки железа). Примечательно, что укрепленные поселения первой половины I тысячел. н.э. продолжают существовать и во второй половине этого сысячелетия, в то время как неукрепленные хиреют (Сниетыни) или полностью изчезают (Кивты).

Серьезный поворот прогрессивного характера в развитии поселений происходит в середине I тысячел. н.э. Прежде всего необходимо подчеркнуть, что резко возрастает численность всех поселений, но особенно-укрепленных. Следует полагать, что большая часть известных нам городищ начинает свое существование именно в этот период. Это в значительной мере может быть объяснено формированием отношений классового общества, когда городища становятся укрепленными местами жительства представителей знати и их дружинников. Характерны для Латвии в предшествующий период немногочисленные укрепленные поселения (Даугмале, Мукукалнс) продолжают существовать и в рассматриваемое время. В отличие от оборонительных сооружений более раннего периода, в особенности I тысячел. до н.э. (палисады столбовой конструкции, плетеные изгороди), в данный период господствующими становятся сооружения в виде двойных деревянных стен на каменном основании (Олинькалнс, Локстене), либо земляных валов с решеткообразным или камеровидным закреплением (Кентескалнс). Первый вид сооружений спорадически появляется уже в предыдущий период (Кланьгюкалнс, Мукукалнс). Если каменные основания деревянных оборонительных сооружений VI—X вв. не превышают высоты 1—2 м, то земляные валы постепенно повышаются до 5—6-метровой высоты (Кентескалнс). В этот период существуют углубленные в землю и наземные постройки, очень редко — постройки полуземляночного типа. С VIII в. господствующими становятся наземные постройки срубного типа, отапливающиеся печами-каменками, постепенно сменявшими открытые очаги предыдущего периода. В этот период при всех крупных городищах скла-

дывались поселения (Костескалнс, Тервете и др.) и форбурги (Кишукалнс, Селпилс).

Своеобразным видом укрепленных поселений были поселения на настилах, в которых вместо земляных или каменных оборонительных сооружений используется естественная защита окружающего их водоема (поселения на оз. Ушури, Арайпу).

В V—X вв. широкое распространение получают неукрепленные поселения (Пигены, Кукури), по своим размерам значительно превышающие укрепленные, но по строительным приемам мало отличающиеся от первых.

Существенные перемены в развитии поселений наступают в X—XI вв., когда на территории Латвии завершается процесс формирования раннефеодальных отношений. Небольшие, равно как и слабо укрепленные городища, в особенности расположенные близ более крупных центров, прекращают свое существование (Локстене, Межмали), в то время как значительные экономические центры (Кокнесе, Асоте, Тервете и др.) все сильнее укрепляются и превращаются в укрепленное место жительства феодала — замок. В этот период, в значительной мере под влиянием климатических условий, прекращают свое существование и поселения на настилах. В то же время сельские поселения продолжают существовать без значительных перемен в приемах строительства. Для укрепления насыпи городищенских валов, достигавших иногда в XI—XIII вв. высоты 7—8 м, начиная с X—XI вв. все чаще используются камеровидные внутривальные укрепления (Асоте, Олинькалнс). С X—XI вв. при городищах с небольшой площадкой появляются обширные (площадью до 13 га) посады выраженно ремесленного характера, выросшие в большинстве своем из более ранних поселений (Межотне, Тервете и др.). Плотная заселенность с преобладанием построек хозяйственного характера наблюдается в это время в форбургах (Кокнесе). В сравнении с городищами, где в XI—XIII вв. доминируют глинобитные печи, в форбургах (Тервете), посадах (Добеле), на поселениях (Пигены), встречаются еще печи-каменки и даже открытые очаги.

В результате агрессии крестоносцев в XIII в. большинство городищ Латвии было уничтожено. Используя стратегически выгодное расположение городищ, немецкие крестоносцы на месте многих из них, особенно в Центральной и Восточной Латвии, построили свои каменные замки. Тем не менее, по данным археологических раскопок, жизнь на целом ряде городищ продолжалась без значительных изменений в строительстве еще в начале XIV в. Это особенно характерно для Западной Латвии, где каменные замки не строились на месте городищ местного населения. Это свидетельствует о том, что в ряде

округов Латвии местная феодальная верхушка в XIV в. еще сохранила свое экономическое влияние.

В целом ряде немецких замков XIII—XV вв. (форбург Кокнесе, Локстоне), за исключением каменных оборонительных стен, остальные постройки были деревянными с глинобитными отопительными печами и имели черты, характерные для материальной культуры местного населения. В особенности это относится к замкам епископских вассалов, которые можно считать укрепленными усадьбами феодалов (Локстене). Типично немецкими являются замки-крепости, построенные Ливонским орденом (Алтене), в которых постройки имели каменные основания и нижние этажи с особыми печами для обогрева помещений теплым воздухом. В XV в., в связи с развитием барщинного хозяйства и появлением огнестрельного оружия, дальнейшее укрепление ряда замков (Локстене, Алтене) было прекращено. После Ливонской войны в XVI в. сильно укреплены были только крупные средневековые центры (Кокнесе, Селпилс и др.).

В то время как укрепления экономически и политически правящего класса (городища, замки) в течение более чем 2000-летнего периода претерпели сильные изменения в конструкции оборонительных сооружений и других построек, посады и сельские поселения (последние даже в первой половине II тысячел.) простого люда сохраняют несложные срубные посторйки с печами-каменками и открытыми очагами. Можно убедиться в том, что социальная верхушка (как местные, так и немецкие феодалы) все более отгораживается от простого народа. Это нашло выражение как в том, что жилая застройка простого люда располагалась вне территории укрепления, так и в характере вещевого материала.

SUMMARY

Latvian archaeologists, adopting traditions of Soviet archaeology, are carrying on, on a large scale, excavations of earthworks (hill forts) and settlements on a large area (43 archaeological sites have excavated so far). It is now possible to trace precisely the bases mutual connections, origins and development of settlements of various types throught ages. In the first post-war years, the Institute of History of the Academy of Sciences of the Latvian Socialistic Soviet Republic made surface investigations, during which attention was chiefly paid to discoveries of settlements and suburbs (suburbia). In the post-war period the intensive rebuilding of Riga, the Latvian capital, has created possibilities to carry out excavations in the oldest part of the town, which had been overbuilt.

At the end of the fourties, excavations of earthworks started on a larger scale. They were organised by the Institute of History of the Academy of Sciences of the Latvian Socialistic Soviet Republic. At first the excavations of the Asote earthwork

were started, then the Tervete complex of settlements, earthworks at Kenteskalns and Kišukalns as well as the neighbouring settlements were oxamined. The first examinations were carred out on the area which was to be submerged in connection with the hydroelectric works at Plavinas. Almost all Latvian archaeologists took part in those examinations as the whole area was then excavated. They were the greatest excavations ever known in the history of Latvian archeology. Nineteen places (settlements, earthworks and castles), some still inhabited, dating from various periods, and 15 cemeteries, situated nearby, were excavated there. In 1959, systematic excavations of pile-dwellings built upon Latvian lakes started. The interest in these dwellings was incited by folk's tradition; frog-men gave their assistance. Nine settlements of that kind, unknown before, were discovered there and their chronology was established.

Besides the above mentioned planned and systematical excavations and surface investigations, many salvage-excavations (Dobele, Aizkraukle etc.) and some restoration work (Turaida, Ikškile etc.) were carried out.

When analysing the rich material from settlements, dated to the first Millenium before our era and excavated by Soviet Latvia, some regularities may be observed which distinguish these archaeological sites from those of former epochs. Archaeological sites, dating from the Stone Age, were situated chiefly on lowlands of lakes and rivers; beginning from the first Millenium before our era settlements, mainly fortified ones, were built on higher places, on separate hills. Only unfortified settlements remained in lowlands. This has been confirmed by the results of research, as no Stone Age finds were found in the lower layers of those earthworks.

In the first Millenium before our era, there existed both fortified and unfortified settlements. Buildings were partly hidden in earth and heated by hearths also placed in hollows. In the first half of the lst Millenium of our era, the fortifications lost their importance; open rural settlements dominated at that time. Huts with walls built of beams (block-houses) became more and more numerous, the heating was, however, as before by hearths (more carefully constructed furnaces served for iron smelting). It should be stressed that the fortified settlements dating from the first half of the lst Millenium of our era were still existing in its second half, whereas the unfortified ones were falling into decay (Spietini) or disappeared completely (Kivti).

An important progressive change in the development of settlements took place in the middle of the lst Millenium. It should be emphasized that the number of all settlements, particularly of the fortified ones, increased distinctly. It is to be supposed that the majority of earthworks known to us arose just in that period. It may be explained, to a great extent, by the formation of class society relations; hillforts (earthworks) became fortified habitations of the representatives of aristocracy and of prince's „druzhina" (comitatus). Not numerous fortified settlements (Daugmale, Mukukalns), characteristic of Latvia in the the former period, continued to exist in the period under discussion. Contrary to earlier fortifications, particularly to those of the lst Millenium before our era (palisades, wattle fences), fortifications of double wooden walls on a stone base (Olinkalns and Lokstene) or ramparts of earth and timber or of large wooden boxes filled with stones and earth (Kenteskalns) were dominating in that period. The fortifications of the first type were appearing sporadically in the former period (Klangukalns and Mukukalns). Where the stone foundations of wooden strenthenings dating from the 6th to the 10th century were not exceeding 1 to 2 metres — the earth ramparts were gradually heightening to 5—6 metres (Kenteskalns). Buildings constructed on the surface of the ground, those partly hidden in earth and, very rarely, semi-subterranean huts existed in that period. Huts built of beams (block-houses), heated by stone stoves, gradually replacing the

open hearths of the former period, were dominating beginning from the 8th century. At that time, settlements (Kenteskalns, Tervete etc.) and suburbs — suburbia (Kisukalns, Selpils) arose near more important hillforts.

Pile dwellings represented an original type of defensive settlements; in that case instead of earh and stone fortifications advantage was taken of natural defences i.e. of the surrounding water (settlements upon the Usuru and Araisu lakes).

Between the 5th to the 10th century many unfortified settlements arose (Pigeni, Kukuri); their dimensions exceeded those of fortified ones but their construction was similar.

Essential changes in the development of those settlements took place in the period from the 10th to the 11th century, when the formation process of the early feudal relations in Latvia was finished. Small and weakly fortified hillforts, particularly those situated near larger „metropolia", lost their significance. To them belonged Lokstene and Mezmali. At that time, important economic centres (Koknese, Asote, Tervete etc.) were strengthened to become fortified castles — habitations of feudal lords. Pile-dwellings were disappearing which was due, to a great extent, to climatic conditions. In order strengthen the hill-fort ramparts, which were reaching between the 11th to the 13th century a height of 7—8 metres, from the 10th and the 11th centuries more and more often use was being made of ramparts constructed of big boxes filled with stones and earth (Asote, Olinkalns). From the 9th and the 10th centuries large craftsmen's settlements, developed from earlier ones, started to appear near small hill-forts (Mežotne, Tervete). At that time the population was dense; buildings for farming purposes were dominating (for example at the Koknese suburbium). From the 11th to the 13th century clay stoves dominated in houses on hill-forts while stone ones and open hearths occurred in settlements and suburbs (Tervete, Dobele and Pigene). Excavations in the old part of Riga, particularly at Albert Square, shoved that Riga had been an importand commercial and craftsmen's centre, with an ethnically mixed population as soon as the 12th or the 13th century.

In the 13th century, as a result of the Teutonic Knights' aggression, most hill-forts in Latvia were destroyed. Taking advantage of the strategically good situation of those hill-forts, the Teutonic Knights built their stone castles on the same place, particularly in Central and East Latvia. Yet as evidenced by archaeology, life was continuing in several hill-forts up to the beginning of the 14th century. This was particularly characteristic of West Latvia where stone castles were not built on the place of previous hill-forts. This indicates that the local feudal aristocracy kept their economic importance in several regions of Latvia still in the 14th century.

In many German castles, built between the 13th and the 15th century, all buildings, except of stone defensive walls, were made of wood, with clay stoves, and bore characteristic features of the material culture of the local population (the suburbs of Koknese and Lokstene). This refers especially to the castles of bishops' vassals, which can be regarded as fortified residences of feudal lords (Lokstene). Castles — fortresses built by the Order of Brothers of the Sword (Altene), are typically German; buildings in those castles had stone foundations and their lower floors had special stoves to be heated with warm air. Owing to the development of the economy based on soccage and to the introduction of fire-arms, further fortification of several castles was stopped (Lokstene, Altene). After the Livonian war in the 16th century, the only fortifications that remained were the mediaeval centres (Koknese, Selpils).

Хейнрих Стродс
Рига

ЛАТЫШСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ ЗА 25 ЛЕТ (1940—1965 гг.)*

Ethnography in the Soviet Latvia, in the period 1940—1965

С восстановлением Советской власти в Латвии в 1940 г. в этнографическом изучении латышского народа после периода засилья прибалтийско-немецких дворянских и бюргерских этнографов и периода господства латышской буржуазной этнографии начался третий, советский период. В пределах этого нового периода развития латышской этнографии в зависимости от общеисторического развития СССР и достижений хозяйственного и культурного строительства в Латвийской ССР можно выделить три этапа:

1) этнография в предвоенный год и в годы Великой Отечественной войны (1940—1945);

2) возобновление этнографических исследований (1945 г. — середина 50-х годов);

3) систематизация и углубление исследований в области этнографии (с середины 50-х годов).

Эти этапы характеризуются изменениями в оценке наследия прошлого в области этнографии, различным уровнем организации этнографических исследований, сбора этнографического материала, темпами подготовки научных кадров этнографов, научного исследования проблем этнографии и популяризации этнографических знаний.

В данном обзоре мы остановимся на трех основных направлениях работы этнографов и рассмотрим ход накопления полевых этнографических источников, успехи в решении основных научно-исследовательских проблем и вопросы научно-просветительной работы.

Основными задачами первого этапа латышской советской этнографии были, во-первых, реорганизация научно-исследовательской и научно-просветительной работы на основе марксистско-ленинской методологии и, во-вторых, сохранение положительного наследия этно-

* Краткий исторический обзор.

графии минувшего столетия, прежде всего базы этнографических источников в музеях республики, насчитывавшей в 1940 г. около 100 000 единиц хранения. Уже за один предвоенный год в решении этих задач были достигнуты некоторые успехи. Была перестроена этнографическая экспозиция Музея истории Латвии, издан обширный научный путеводитель по Этнографическому музею на лоне приро-

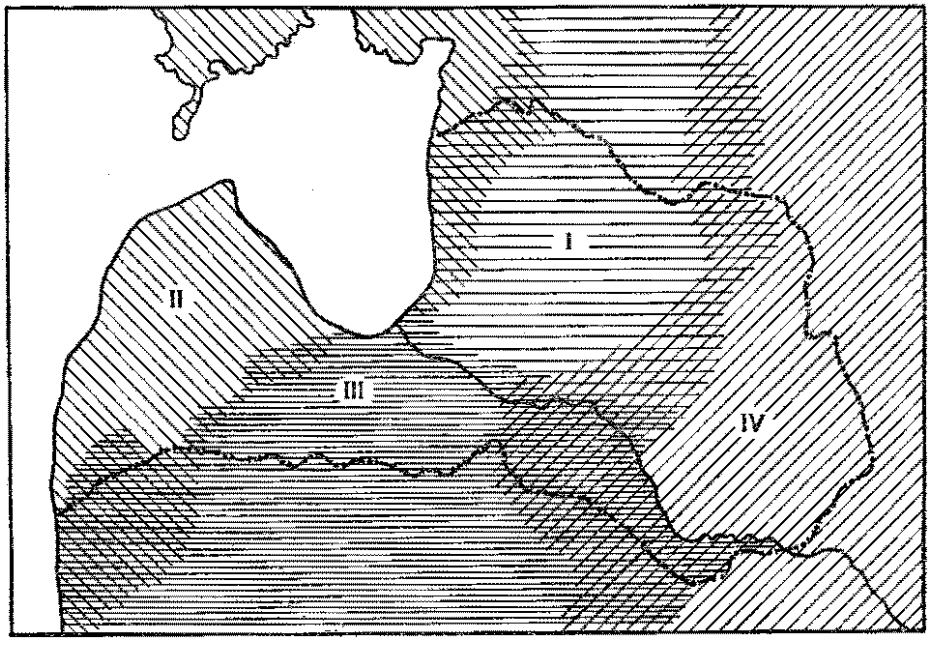

Рис. 1. Культурно-исторические области Латвии:

I. Видземе (средняя зона)
III. Земгале
II. Курземе (западная зона)
IV. Латгале (восточная зона)

ды [1], подготовлена к печати монография Я. Яунзема „Латышская деревянная посуда" [2] и другие его работы. В Латвийском государственном университете был введен курс этнографии, впервые читавшийся на латышском языке.

Развитие этнографической науки было прервано войной и немецко-фашистской оккупацией, когда работа этнографов фактически прекратилась. Во время отступления гитлеровской армии в 1944 г.

[1] J. Jaunzems, Latvijas ITK Valsts vēsturiskā muzeja Brivdabas muzejs. Rīgā, 1941.

[2] Центральный государственный исторический архив Латвийской ССР, фонд Р-521, опись 2, дело 17, лист 184; дело 4, лист. 86.

сотрудники отдела этнографии Музея истории Латвии приложили немало усилий, для того чтобы спасти от разграбления оккупантами этнографические коллекции Музея истории Латвии, в результате чего были спрятаны в шахте лифта и тем самым сохранены весьма ценные в научном отношении коллекции покрывал, украшений и других предметов. Однако большое количество этнографических материалов этого музея (около 25 000 предметов в 9 вагонах) все же было вывезено оккупантами в Германию. В это же время погиб архив и часть экспонатов Этнографического музея на лоне природы, были уничтожены коллекции Валмиерского, Резекненского, Елгавского и частично — других краеведческих музеев республики. Таким образом, на первом этапе развития латышской советской этнографии она понесла огромные потери. Хотя разграбленные оккупантам коллекции в 1946 г. и были возвращены, начинать научно-исследовательскую и научно-просветительную работу в области этнографии в послевоенные годы пришлось в весьма трудных условиях.

На втором этапе перед латышской советской этнографией стояло пять основных тесно связанных между собой задач: 1) организация научно-исследовательских и научно-просветительных центров; 2) инвентаризация и сбор этнографических материалов; 3) подготовка научных кадров этнографов; 4) оценка исследований прежних этнографов; 5) выдвижение и разработка важнейших проблем в изучении культуры, быта и этнической истории латышского народа. Три основные проблемы, которые разрабатывались в этот период, были следующие:

1) этногенез и этническая история латышского народа;

2) культура и быт латышского народа в период феодализма и капитализма;

3) изменения в культуре и быту латышского народа в период социализма.

Сбор и популяризация этнографического материала перешли из ведения частных лиц и обществ в ведение государства практически уже в годы буржуазной Латвии. Однако этнографическая научно-исследовательская работа и подготовка научных кадров этнографов стали осуществляться в научно-исследовательском государственном учреждении только в условиях Советской власти. В 1946 г., с основанием Академии наук Латвийской ССР, в состав Института истории и материальной культуры вошла группа этнографов. Это создало предпосылки для нормального развития этнографии в ряду других исторических наук.

Развитие этнографии немыслемо без базы этнографических источ-

ников. Роль основных хранилиц этнографических источников и центров научно-просветительной работы осталась за Латвийским этнографическим музеем на лоне природы, отделами этнографии Музея истории Латвии и краеведческих музеев, среди которых особой активностью выделялись Вентспилсский, Екабпилсский, Лиепайский и Лудзенский музеи. После возвращения в 1946 г. разграбленных гитлеровцами этнографических материалов, в музеях Латвии начался период упорядочения и новой инвентаризации коллекций, которая потребовала целого десятилетия. Одновременно этнографы музеев восполняли пробелы в этнографических коллекциях, создавшиеся в результате грабительских действий гитлеровских оккупантов и идейной направленности буржуазной этнографии. Был начат сбор новых материалов, необходимых для научно-просветительной работы — организации постоянных экспозиций и временных выставок. Некоторую собирательскую работу стали проводить школы и отдельные краеведы.

Отрицательное влияние на развитие этнографической науки оказывал недостаток научных кадров (работали лишь Я. Ниедре и М. Гринберг) и отсутствие до последнего времени специализации по этнографии на историческом факультете Латвийского государственного университета. Это вынуждало готовить этнографов в системе Академии наук. Много усилий в этом деле приложили опытные этнографы Я. Ниедре и М. Гринберг, у которых молодые латышские советские этнографы получали первые профессиональные знания.

Если в области других общественных наук научное наследство прежних исследователей уже в конце 40-х и в начале 50-х годов было подвергнуто научной переоценке [3], то старая этнографическая литература к этому времени фактически еще не была критически пересмотрена [4]. В конце 40-х в начале 50-х годов этнографы обратились к изучению положительного влияния русской этнографической науки на развитие латышской этнографии во второй половине XIX в. [5] По этой тематике Д. Земзаре написала работу „Фр. Бривземниек и Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии

[3] Buržuāziskie nacionālisti, — Latvijas vēstures vilgotāji Rīgā, 1952; J. Niedre, Latviešu folkloristrikas attīstība un cīņa ar somu skolas paliekām, „Latvijas PSR ZA Vēstis", 1951, Nr. 8; J. Niedre, Reakcionāras teorijas folkloristikā, „Karogs", 1947, Nr. 5; R. Pelše, Latviešu tautas daiļrades problēmas. „Latvijas PSR ZA Etnogrāfijas un folkloras institūta raksti", 2. sēj. Rigā, 1953.

[4] Я. Я. Ниедре, Изучение народного творчества в Латвийской ССР, „Советская этнография", 1949, № 4, стр. 153.

[5] Архив АН Латв. ССР, ф. 16, 1953 г., д. 6, л. 165« J. Niedre, Fr. Brīvzemnieks un viņa darbs, „Karogs", 1946, Nr 11/12, 1136. — 1142, lpp.

Московского университета" [6], а Э. Ласе — обзор „Роль Русского географического общества в развитии латышской этнографии". Однако, к сожалению, эти работы не были завершены и полностью опубликованы.

В связи с тем, что собранный ранее этнографический материал как по своей научной тематике, так и в методическом отношении имел большие пробелы, а многие районы Латвии вовсе не были исследованы в этнографическом отношении, с 1947 г. группа этнографов Института истории и материальной культуры АН Латвийской ССР стала систематически проводить этнографические экспедиции, в основном с целью изучения материальной культуры и быта латышского народа в период феодализма и капитализма [7]. После совещания этнографов Прибалтики в 1950 г. в Москве, на котором были подвергнуты всестороннему критическому разбору этнографические исследования 1945—1949 гг. [8], и I Всесоюзного совещания этнографов в Москве в 1951 г. больше внимания стало уделяться этнографическим исследованиям советского периода [9]. Были разработаны программы для этнографического изучения колхозного крестьянства Прибалтики [10].

Первые социалистические преобразования наиболее яркое отражение нашли в материальной культуре — особенно во внутреннем убранстве жилища, в одежде и в семейном быту колхозников. На них и было сосредоточено внимание этнографов. Начиная с 1949 г. социалистические преобразования в хозяйстве, культуре и быте латышских крестьян Екабпилсского района систематически исследовала Л. Н. Терентьева, в результате чего ею была написана и в 1952 г. защищена первая кандидатская диссертация по этнографии Латвии советского периода [11].

---

[6] См. Д. Э. Земзаре, Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии и развитие латышской этнографической науки. „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР", т. XII, 1950; Н. Н. Чебоксаров, Этнографическая работа в Советской Прибалтике. — „Советская этнография", 1949, № 4, стр. 180—186.

[7] D. Zemzare, Etnogrāfisko ekspediciju ieguvumi 1947. gadā. — „Latv. PSR ZA Vēstis", 1948, Nr. 12, 111—124. lpp.; Etnogrāfu darbs Viļakas apriņķī, „Padomju Jaunatne", 1949. g. 2. XI.

[8] Л. Н. Терентьева, Совещание по этнографии народов Советской Прибалтики. — „Советская этнография", 1960, № 2, стр. 189—193.

[9] D. Zemzare, Etnogrāfiskās ekspedīcijas, „Sēlijā", „Brīva Daugava", 1950.g. 7. X.

[10] П. И. Куппер, Программа для сбора сведений по этнографическому изучению культуры и быта колхозного крестьянства в республиках Советской Прибалтики, „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР", т. XII (1950), стр. 130—135.

[11] Л. Н. Терентьева Социалистические преобразования в хозяйстве, бы-

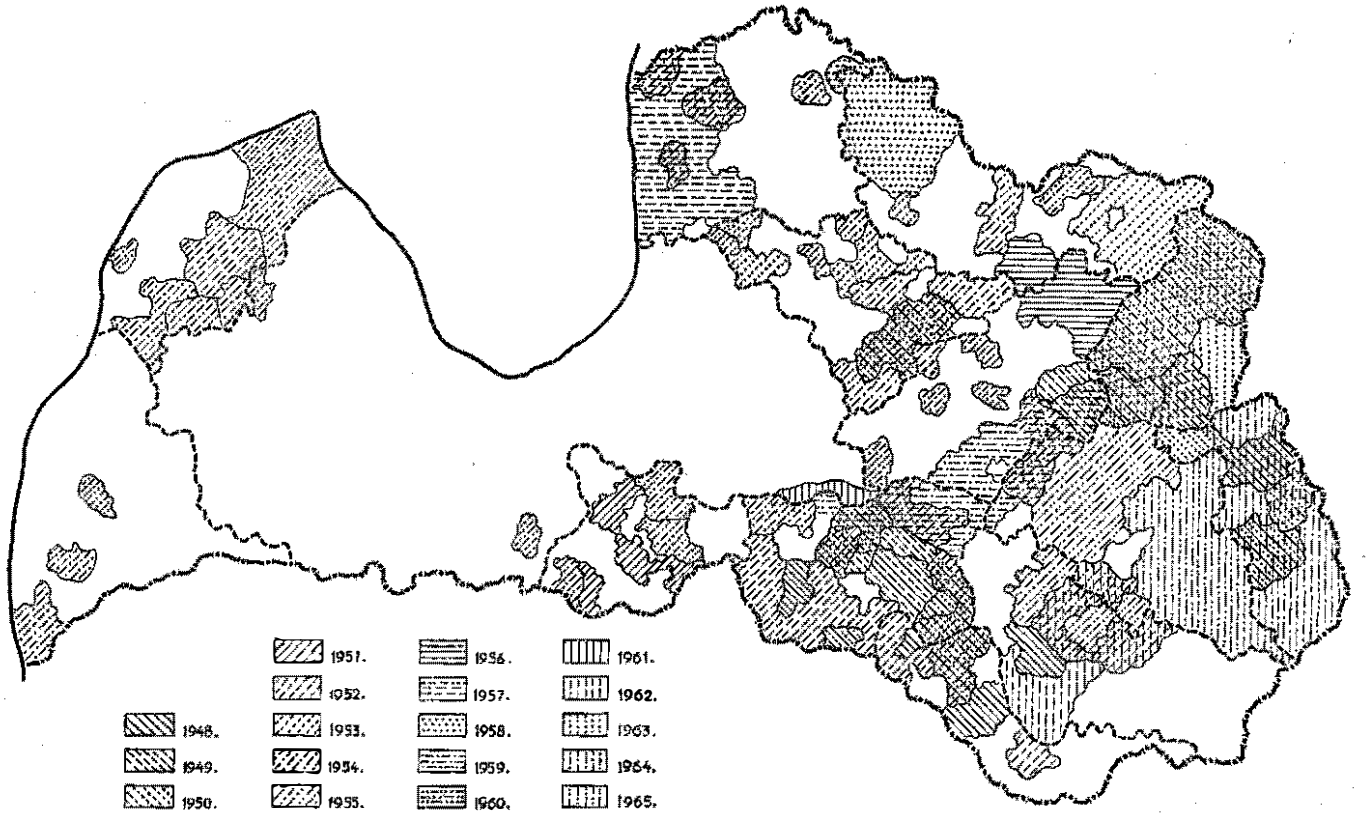

Рис. 2. Этнографические экспедиции в Латвии 1948—1965.

В начале 1951 г. на базе группы этнографов, работавшей в Институте истории и материальной культуры Академии наук Латвийской ССР, был создан сектор этнографии при Институте фольклора, переименованном в Институт этнографии и фольклора. Это расширило возможности исследовательской работы этнографов. Ежегодно совместно с фольклористами стали проводиться экспедиции, в которых наряду с прошлым изучались социалистические преобразования в передовых колхозах тех лет [12].

Небольшой еще объем собранного материала, недостаточная квалификация этнографов, отрицательное влияние последствий культа личности в этнографической науке, выражавшееся в требовании показать наступивший будто бы сразу после коллективизации „радикальный перелом" в быту и культуре, изучение вопросов этнографии современности в некотором отрыве от явлений, характерных для минувших формаций, не позволяли этнографам республики глубоко исследовать проблему хозяйственных и культурных изменений в жизни колхозного крестьянства в период завершения строительства социализма. Это привело к некоторому оживлению остатков вульгаризаторских теорий, особенно в оценке традиционного латышского культурного наследия, отрицательно повлиявших на развитие народного прикладного искусства [13], и вызвало упреки общественности в адрес этнографов [14].

В 1952 г. Институт этнографии и фольклора АН Латвийской ССР

ту и культуре латышского крестьянства (по материалам группы колхозов Екабпилсского района Латвийской ССР). Автореферат канд. диссертации. М. 1952.

[12] В 1951—1952 гг. экспедиции работали в основном в Земгале (Бауский район) и Аугшземе (Неретский и Акнистский районы); в 1953—1954 гг. изучалась главным образом Видземе (Алуксненский, Цесисский и Гаузенский районы), в 1955 г. — запад Латгалии (Вилянский и Прейльский районы) (P. Birkerts, A. Krastiņa un J. Vītoliņš, Etnogrāfijas un folkloras institūta V zinātniskā ekspedīcija, „Latv. PSR ZA Vēstis", 1952, Nr 12; A. Ancelāne, E. Lase, A. Ozols un J. Vītoliņš, Etnogrāfijas un folkloras institūta VI zinātniskā ekspedīcija. „Latv. PSR. ZA Vēstis", 1953, Nr 6; V. Greble, E. Lase un J. Vītoliņš, Etnogrāfijas un folkloras institūta VII zinātniskā ekspedīcija. „Latv. PSR ZA Vēstis", 1954, Nr. 4; V. Greble un J. Vītoliņš, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Etnogrāfijas un folkloras institūta VIII zinātniskā ekspedicija. „Latv. PSR ZA Vēstis", 1956, Nr. 6; S. Cimermanis, Etnogrāfu un folkloristu zinātniskā ekspedīcija Latgalē. „Cīņa", 1955. g. 7. IX).

[13] M. Ivanovs, Nezinātniskā, kaitīga publiska lekcija. „Cīņa", 1953. g. 13. I.; G. Kruglows, Nepieļaut idkropļojojumus ideologijas jautājumos. „Literatūra un Māksla", 1953. g. 25. I.

[14] В. Гехт, Г. Курпниекс, Против рутины и благодушия. „Советская Латвия", 27. IX. 1952 г.

обратился в Институт этнографии АН СССР с просьбой выделить специалистов на постоянную работу для руководства этнографическими исследованиями [15]. Ясно было также, что без изучения этнической истории, материальной культуры и быта народов Прибалтики невозможно решить ряд вопросов русской этнографии и культурно-

Рис. 3. Участники этнографической экспедиции Института истории АН Латвийской ССР А. Крастыня и П. Ушкаурс беседуют с информатором. Латгале. Балвский р-н. 1963 г.

исторических связей русского и соседних народов. В связи с этим для изучения этногенеза и этнической истории народов Восточной Прибалтики в 1952 г. была организована комплексная Балтийская этнографо-антропологическая экспедиция. В составе этой экспедиции русские ученые (канд. истор. наук Л. Н. Терентьева, доктора исторических наук Н. Н. Чеборсаров и П. Кушнер и др.) вместе с латышскими этнографами в 1953 [16] и 1954 гг. проделали боль-

[15] Архив АН Латв. ССР, ф. 16, 1952 г., д. 3, лл. 34—35, 95—99.

[16] J. Celms, Antropologiski etnogrāfiskā ekspedicija Latvijas PSR. „Cīņa", 1952. g. 20. VI.

шую работу [17]. Н. Н. Чебоксаров впервые в советской этнографической литературе поставил ряд вопросов этногенеза и этнической истории латышского народа [18].

Поскольку разработка вопросов этнической истории Прибалтики выходит за пределы возможностей одних этнографов, бюро Отделения исторических наук АН СССР в начале 1955 г. приняло решение об организации Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. Латвийский отряд Прибалтийской экспедиции уделял особое внимание изучению районов долголетних интенсивных контактов латышского и русского населения в Латвии. Прибалтийская объединенная комплексная экспедиция исследовала орудия земледельческого труда, жилища, одежду и развитие культуры и быта латышского народа в послевоенный период. Работа этой экспедиции в 1955—1959 гг. явилась важным вкладом в изучение этнической антропологии и этнической истории латышского народа [19]. В результате долголетних исследований один из руководителей Прибалтийской комплексной экспедиции — Л. Н. Терентьева написала монографию о культуре и быте латышского колхозного крестьянства Екабпилсского района [20], а латышские этнографы — несколько статей о крестьянском жилище и одежде [21]. Однако без монографического изучения всех основных компонентов культуры и быта латышей — поселений и жилищ, орудий труда, одежды, пищи, обычаев и т. д., без привлечения археологических, лингвистических и письменных источников и без участия специалистов этих дисциплин проблема этногенеза и этнической истории латышей не могла быть разрешена.

[17] „Труды Института этнографии АН СССР". Новая серия, т. XXIII. М., 1954.

[18] Н. Н. Чебоксаров, Вопросы этногенеза народов Советской Прибалтики в свете данных этнографии и антропологии. „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР", т. XII (1950), стр. 15—28; Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этнической истории народов Прибалтики в свете новых этнографических и антропологических данных. „Известия АН Эстонской ССР", № 4 (1953), стр. 494—504.

[19] „Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции", т. I, II, М., 1959.

[20] Л. Н. Терентьева, Колхозное крестьянство Латвии. М., 1960.

[21] Л. Н. Терентьева и А. К. Крастынь, Крестьянское население и жилище в Неретском и Акнистском районах Латвийской ССР. „Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции", т. II. М., 1959, стр. 89—113; М. К. Слава, Крестьянская одежда латышей и орнамент на предметах домашнего убранства (Неретский и Акнистский районы Латвийской ССР). Материалы Балтийской этнографо-антропологической экспедиции, 1952 г. „Труды Института этнографии АН СССР". Новая серия, т. XXIII. М. (1954), стр. 114—125.

Прибалтийская объединенная комплексная экспедиция сыграла важную роль и в повышении специальной квалификации молодых латышских этнографов. В целях подготовки квалифицированных научных кадров шесть сотрудников были направлены Академией наук Латвийской ССР в аспирантуру Института этнографии АН СССР. Два сотрудника в 1955—1956 гг. успешно защитили кандидатские диссертации [22].

Рис. 4. Усадьба латышского крестьянина из Видземе II пол. XVIII века — I пол. XIX в. в Латвийском этнографическом музее на лоне природы.

Таким образом, на втором этапе развития латышской советской этнографии были организованы научно-исследовательские учреждения и музеи, проведена в основном инвентаризация этнографических материалов, начат сбор этнографических материалов и подготовка научных кадров. Была начата переоценка работы этнографов второй

[22] М. К. Слава, Латышская женская одежда и ее орнаментация (XVIII—XX вв.). Автореферат канд. диссертации. М., 1955; А. А. Заварина, Семья и быт русского старожильческого населения Латгалии во второй половине XIX и начале XX века. Автореферат канд. диссертации. М., 1955.

половины XIX в., выдвинуты основные проблемы латышской этнографии и начато их исследование.

После XX съезда КПСС начался третий этап развития латышской советской этнографии. Во второй половине 50-х годов, после присоединения в 1956 г. сектора этнографии к Институту истории и материальной культуры АН Латвийской ССР, сотрудничество этнографов и историков Латвии стало более тесным. Следствием этого была активизация исследований в области материальной культуры и быта латышского народа в период разложения феодализма и развития капитализма (вторая половина XVIII—XIX в.).

Во второй половине 50-х и в 60-х годах продолжали разрабатываться основные проблемы этнографических исследований: 1) культура и быт латышей в период феодализма и капитализма; 2) изменения в культуре и в быту в период социализма; 3) этногенез и этническая история латышского народа. В пределах этих проблем намечались сбор и публикация этнографического материала, издание монографий и научных статей. С 1956 г. все усилия были сосредоточены на изучении одной культурно-исторической области — Видземе. К 1961 г. этнографы провели здесь 6 комплексных научных экспедиций [23], в каждой из которых участвовало от 15 до 20 работников; было собрано около 35 000 единиц этнографических материалов. С 1962 по 1965 г. 4 аналогичные экспедиции были проведены в Латгале; они дали около 30 000 единиц этнографических материалов. По тематике разрабатывавшихся монографий сбор материалов проводился и в других областях Латвии. В этот период в работу по сбору этнографических материалов включились краеведческие музеи, в особенности Вентспилсский, Екабпилсский, Мадонский и Цесисский, которые комплектовали свои отделы на лоне природы. К работе активно подключились школы (в городах Резекне, Вилляны, Алуксне, Валмиера, Валка, в поселке Дундага и др.) и некоторые отделения Общества природы и истории Латвии, которые использовали для этого анкеты, разработанные Институтом истории АН Латвийской ССР.

Систематический сбор этнографического материала, проводившийся, как правило, совместными экспедициями Института и музеев, дал положительные результаты. Ныне в музеях Министерства культуры Латвийской ССР хранится около 130 000 предметов, в архиве Института истории АН Латвийской ССР — 90 000 и в архиве Отдела охраны памятников Министерства культуры — около 20 000 единиц хранения. Таким образом, был не только ликвидирован ущерб, нанесен-

[23] В экспедициях вместе с этнографами работали языковеды, архитекторы, историки.

ный окупантами, но и значительно увеличен фонд этнографических источников по сравнению с его составом в период буржуазной Латвии. В 1963 г. в связи с подготовкой „Атласа латышской культуры" начата систематическая инвентаризация музейных фондов. В настоящее время в фондах числится около 250 000 единиц, что на 150% превышает количество этнографических материалов, собранных в буржу-

Рис. 5. Клеть латышского крестьянина из Курземе (1767 г.) в Латвийском этнографическом музее на лоне природы.

азной Латвии. Создание базы полевых этнографических источников в Советской Латвии характеризуется, с одной стороны, быстрыми темпами роста архивов при научно-исследовательских учреждениях, а также при учреждениях охраны памятников, и с другой — относительно медленным комплектованием в музеях фондов вещевых этнографических источников.

Характерной чертой развития латышской советской этнографии на данном этапе является значительное расширение базы источников за счет широкого использования письменных, изографических,

фольклорных, археологических и лингвистических материалов. Тем не менее этнографический полевой материал, составляющий около 15—20% всего научного фонда исторических и краеведческих музеев республики, сохраняет решающее значение в научной и научно-просветительной работе этнографов. Изучение полевых этнографических источников позволит заполнить многие пробелы в наших знаниях о жизни и труде латышского народа, обусловленные тем, что архивные материалы, на основе которых писалась история, вышли в основном из-под пера представителей господствующих классов, не знакомых с жизнью народа. Выросли в последние годы и научные кадры этнографов, общая численность которых в Институте и музеях республики превышает 20 человек (в том числе 8 кандидатов исторических наук).

В отличие от досоветской этнографии, которая основное внимание обращала на предметы потребления — одежду, украшения, жилище, народное искусство, — латышская советская этнография основное место уделяет изучению орудий сельскохозяйственного и ремесленного производства, а также приемов работы в их развитии. Солидная база источников и наличие научных кадров этнографов позволили приступить к изучению орудий, приемов и организации труда в важнейших отраслях общественного производства латышей-земледелии, сельском ремесле и рыболовстве.

Этнограф И. Лейнасаре исследовала земледельческие орудия латышей в период разложения феодализма [24]. Положительной стороной ее работы является то, что она рассматривает развитие орудий в тесной связи с общим развитием земледельческого производства. В результате этих исследований история немеханизированных земледельческих орудий в XIX и начале XX в. оказалась хорошо изученной областью материальной культуры [25]. Важным достижением является также разработка методики использования материалов о развитии немеханизированных земледельческих орудий для решения проблем этнической истории.

Развитие орудий уборки урожая и сена с III столетия до начала XX в. (с привлечением археологических материалов) изучала этно-

---

[24] Архив АН Латв. ССР, ф. 16, 1963 г., д. 6, л. 188.

[25] I. Leinasare, Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā klaušu saimniecības sairuma laikā. Rīgā, 1962; И. А. Лейнасаре, Земледельческие орудия латышей в XVIII и первой половине XIX века. Автореферат канд. диссертации. М., 1958; I. Leinasare, Zemkopibas darba rīki klaušu saimniecības sairuma posmā. Archeologija un etnogrāfija, I. Rīgā, 1957, 99.—144. lpp.; И. Лейнасаре, Земледельческие орудия в крестьянских хозяйствах латышей в XIX в. „Вопросы этнической истории народов Прибалтики." М., 1959, стр. 421—437.

граф Л. Думпе. В 1964 г. она опубликовала обширную монографию „Развитие способов уборки урожая в Латвии" [26]. Широкие хронологические рамки позволили Л. Думпе выявить закономерности, хронологические рубежи и территориальное распространение основных типов соответствующих орудий и приемов труда.

Сравнительно мало изучено в этнографическом отношении рыболовство Латвии. Изучением рыболовства во внутренних водоемах занимается С. Цимерманис, написавший ряд статей о его организации и рыболовных снастях в Видземе в XIX — начале XX в. Эти исследования помогли выяснить ряд вопросов древнейшей этнической истории Латвии, уточнить ареал распространения финно-угорской, балтской и славянской культур в Видземе и территорию, где имеет место их взаимовлияние [27]. Морское рыболовство на побережье северной Курземе изучал А. Шульц [28]. В целом, однако, изучение рыболовства в Латвии ведется еще недостаточно широко и не дает материала для решения ряда вопросов древнейшей этнической истории.

Определенные результаты достигнуты в изучении ремесла. Кустарное домашнее ткачество в Видземе, особенно в районе Циебалги, начиная от орудий труда, разновидностей тканей и композиций их украшения и вплоть до их сбыта изучала А. Алсупе. Ею опубликовано несколько статей и написана кандидатская диссертация „Кустарное производство текстильных изделий в Видземе" [29]. Сочетание

---

[26] L. Dumpe, Ražas novākšanas veidu attīstībā Latvijā (no senākiem laikiem līdz XX gs. sāk.). „Latvijas PSR Vēstures muzeja raksti". Etnogrāfija. Rīgā, 1964.

[27] S. Cimermanis, Saldūdeņu zveja Lejasciemā un Beļavā 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rīgā, 1962, 167.—181. lpp.; S. Cimermanis, Saldūdeņu zveja Vidzemē 19. un 20. gs. „Arheologija un etnogrāfija", V. Rīgā, 1963, 77.—144. lpp.; S. Cimermanis, Nēgu zveja Carnikavā 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. „Arheologija un etnogrāfija", VI. Rīgā, 1964, 161—178. lpp.

[28] A. Šulcs, Jūras zvejniecības darba rīki Ziemeļkurzemē 19. gs. otrajā pusē. „Arheologija un etnogrāfija", III. Rīgā, 1961, 157.—167. lpp.

[29] A. Alsupe, Audēju arodapmāciba Vidzemē kapitālisma periodā. „Latv. PSR ZA Vēstis", 1959, Nr. 4, 11.—20. lpp.; A. Alsupe, Audumu veidi Vidzemē 19.gs. otrā un 20.gs. pirmā pusē. „Archeologija un etnogrāfija", II. Rīgā, 1960, 157.—186. lpp.; A. Alsupe, Lauku audēju darba rīki Vidzemē 19. gs. „Arheologija un etnogrāfija", III. Rīgā, 1961, 97—112. lpp.; A. Alsupe, Mājaušana Gulbenes rajona teritorijā. „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rīgā, 1962, 137.—148. lpp.; А. Алсупе, Орудия сельских ткачей Видземе и Латгале в XIX в. — В сб.: „Из истории техники Латвийской ССР", 5. Рига, 1964, стр. 5—20; А. Алсупе, Кустарное производство текстильных изделий в Видземе в XIX и в начале XX в. Автореферат канд. диссертации. Рига, 1963; A. Alsupe, Tekstilpreču sikražošana Vidzemē XIX gs. un XX gs. sākumā. Rīgā, 1964 (рукопись в архиве сектора этнографии Института истории АН Латв. ССР).

хорошего практического знания ткачества с историко-экономическим подходом к изучаемому явлению дало А. Алсупе возможность выявить ряд новых закономерностей развития домашнего ткачества и бытования ткачей. Изучением гончарного дела в Латвии занимается Дз. Фелдмане-Цимермане[30].

Рис. 6. „Браки" — мемориальный дом латышского писателя Р. Блауманиса — филиал Мадонского краеведческого музея. Реставрирован в 1954 году.

В настоящее время специальными исследованиями этнографов охвачены еще не все отрасли ремесла — не изучены обработка дерева, железа, кожи, янтаря и т. д. Тем не менее неоспоримо, что изучение орудий и трудовых процессов в важнейших отраслях обще-

[30] Dz. Feldmane, Keramikas rotāšanas rīki un darba paņēmieni Latvijā (19. gs. beigās un 20. gs.). „Arheologija un etnogrāfija", II. Rigā, 1960, 111.—125. lpp.; Dz. Feldmane, Trauku apdedzināšanas cepļi Latgales un Vidzemes lauku podniecībās (19. gs. otrā pusē un 20. gs.). „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rīgā, 1962. 149.—166. lpp.; Dz. Feldmane-Cimermane. Podniecība Vidzemē (19. gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā). „Arheologija un etnogrāfija". V. Rīgā, 1963, 115.—138. lpp.

ственного производства является одной из характерных особенностей латышской советской этнографии, базирующейся на основном положении исторического материализма об определяющей роли производства в развитии общества.

Основной целью буржуазной этнографии было воссоздание „древнелатышского народного творчества" в одежде, архитектуре и использование результатов этой „операции" для внедрения в культуру и быт современного населения. Латышская советская этнография изучает материальные условия жизни народа в основном для того, чтобы вскрыть закономерности развития общества, внести свой вклад в решение проблем исторической науки. Для использования в строительстве современной культуры и быта рекомендуются только лучшие, прогрессивные элементы наследия прошлого.

Исследованию материальных условий жизни латышского народа этнографы также уделяют большое внимание. Изучением латышских крестьянских построек уже более десяти лет занимается А. Крастыня [31]. Ею опубликован целый ряд исследований по современному колхозному строительству [32], однако наилучшими результатами отмечены работы в области архитектурного изучения крестьянского жилища в Видземе [33]. А. Крастыня подробно анализирует два основных типа крестьянского жилища в Видземе в конце XVIII и первой половины XIX в. — жилой дом и жилую ригу, различающиеся как по внешнему виду и размерам, так и по внутренней планировке. По поводу происхождения жилища в Видземе существуют две точки зрения. Одни этнографы древнейшим и в то же время наиболее развитым типом крестьянского жилища в Видземе считают жилую ригу [34], другие же полагают, что древнейшим типом жилища здесь является изба — „намс", и связывают ее распространение в Видземе с расселением в данной области балтов, появление же в Видземе жилой риги относят

[31] Архив АН Латв. ССР, ф. 16, 1952 г., д. 3.

[32] А. Крастыня, О строительстве жилых домов колхозников в Латвийской ССР, „Советская этнография", 1960, № 3; A. Krastiņa. Lauku celtniecibas veidošana Gulbenes rajonā. „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rīgā, 1962, 77.—110. lpp.

[33] А. Крастыня, Крестьянское жилище в Видземе в период разложения барщинного хозяйства и укрепления капитализма. Автореферат канд. диссертации. Рига, 1958; A. Krastiņa, Vidzemes zemnieku mājokļi klaušu saimniecības sairšanas periodā. „Arheologija un etnogrāfija", I. Rīgā, 1957, 75.—98. lpp.; A. Krastiņa, Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē klaušu saimniecības sairšanas un kapitālisma nostprnāšanās laikā. Rīgā 1959« A. Krastiņa, Zemnieku celtnes Vidzemē 19. gs. un 20. gs. sākumā. „Arheologija un etnogrāfija", V. Rīgā, 1963, 159.—192. lpp.

[34] Н. Шлыгина, Эстонское крестьянское жилище в XIX — начале XX веков. „Балтийский этнографический сборник". М., 1956, стр. 65.

к более позднему периоду и в основном связывают с гнетом немецких феодалов и тяжелым положением крестьянства под их игом [35]. А. Крастыня разделяет эту последнюю точку зрения [36]. Для окончательного решения вопроса необходимы дополнительные исследования археологов совместно с этнографами и историками.

Изучением латышского народного зодчества, особенно во второй половине 50-х годов, занимались архитекторы О. Берзинь, Б. Дорофеев, П. Берзкалн, Я. Германис и др. [37].

Латышскую народную, в основном крестьянскую, одежду изучает М. Слава. В отличие от прежних исследователей, она рассматривает развитие одежды в тесной взаимосвязи с изменением социально-экономических условий, обращая большое внимание на эволюцию одежды в период капитализма и социализма. Осуществленный М. Славой анализ покроя и техники изготовления крестьянской одежды, межнациональных культурных связей по данным одежды, а также развития одежды различных социальных слоев и возрастных групп населения [38] — это новая страница в этнографии Латвии.

---

[35] P. Kundziņš. Dzīvojamā rija Latvijā. „Latvijas Universitātes raksti", Arhitektūras fakultātes sērija, I, 7. Rīgā, 1934, 257. lpp.; R. Pelše, Latviešu un krievu kultūras sakari. Rīgā, 1934, 257. lpp.; Л. Терентьева, Основные итоги изучения крестьянских поселений и жилищ народов Прибалтики. „Тезисы докладов на объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики". М., 1955, стр. 27—31« Т. Хабихт, Крестьянские постройки юговосточной Эстонии во второй половине XIX — начале XX веков. Автореферат канд. диссертации. Таллин, 1965.

[36] A. Krastiņa, Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē..., 19.—20. lpp.

[37] О. Берзинь, Архитектура народного жилища в Латвии и основные предпосылки по проектированию жилого дома колхозников Латвийской ССР. Автореферат канд. диссертации. М., 1954; Б. Дорофеев, Архитектурное наследие народного жилища Латвии. Автореферат канд. диссертации. М., 1956; П. Берзкалн, Развитие основных типов малого дома городов Латвийской ССР от XVII до середины XX в. „Ученые записки Латвийского гос. университета", XIII. Рига, 1957.; P. Bērzkalns, Latvijas mazās dzivojamās ēkas XVII gs. „Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniskie raksti", XXI. Rīgā, 1958; J. Gērmanis, Par Latgales ciemu plānojumu un apbūvi. „Latvijas Lauksaimniecibas akadēmijas raksti", X. Rigā, 1961, 413.—427. lpp.

[38] M. Slava, Latviešu zemnieku kreklu tipi (18. gs. beigās — 19. gs. pirmā pusē). „Arheelogija un etnogrāfija", III. Rigā, 1961, 83—95. lpp.; M. Slava, Daži adīto cimdu rotāšanas veidi. „Arheologija un etnogrāfija", II. Rigā, 1960, 137.—155. lpp.; M. Slava, Zemnieku apgērbs Gulbenes rajonā. „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rigā, 1962, 111.—136. lpp.; M. Slava, Apgērbi. — Latviešu padomju lietišķā māksla. Rīgā, 1960, 203.—220. lpp.; М. Слава, Культурно-исторические связи прибалтийских народов по данным одежды. М., 1964; M. Slava, Zemnieku apgērbs Vidzemē (18. gs. beigās — 20. gs.). „Arheologija un etnogrāfija" V. Rigā, 1963, 193—228. lpp.; M. Slava, Latviešu tautas tērpi. „Archeologija un etnogrāfija", VII. Rīgā, 1966.

Рис. 7а. Открытое хранение этногргафических материалов в Музее истории Латвии: а) фонды текстилей.

Рис. 7b. Открытое хранение этнографических материалов в Музее истории Латвии: б) фонды керамики.

В отличие от этнографов досоветского периода, которые занимались в основном изучением быта латышских зажиточных крестьян, понимая под ними латышский народ, латышские советские этнографы основное внимание уделяют изучению быта латышского трудового народа. В результате наряду с тематикой, которую разрабатывала старая этнография, появилась новая тематика — этнография социальных классов и групп (сельскохозяйственные рабочие, промышленные рабочие).

Большинство (60—70%) сельского населения Видземе и Земгале во второй половине XIX — начале XX в. составляли безземельные, в подавляющем большинстве своем — сельскохозяйственные рабочие, которые и являлись основными непосредственными производителями сельскохозяйственной продукции как в имениях, так и в крестьянских хозяйствах. Латышские советские этнографы принялись за изучение быта сельскохозяйственных рабочих. В результате исследований, которые проводились на основании полевых и архивных материалов с середины 50-х годов, С. Цимерманисом (по Курземе и Земгале) [39] и Э. Чивкуль (по Видземе) [40] написан ряд научных статей и две монографии, дающие довольно полное представление о формировании сельского пролетариата в Латвии, его социально-экономическом положении, культуре и быте. С. Цимерманис в своей монографии, вышедшей в 1959 г., впервые в латышской этнографической литературе проследил с марксистских позиций формирование сельского пролетариата и его быт, отражение в быту роста противоречий между дворохозяевами и сельскохозяйственными рабочими в Курземе и Земгале во второй половине XIX в. Он подробно рассматривает правовое положение и быт различных групп сельскохозяйственных рабочих, эволюцию феодальных форм найма и ка-

[39] С. Я. Цимермаинис, Быт сельскохозяйственных рабочих Курземе и Земгале во второй половине XIX века. Автореферат канд. диссертации. Рига, 1958; S. Cimermanis, Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgale 19. gs. otrajā pusē. Rīgā, 1959; S. Cimermanis, Laustrādnieku iedalījums, dzīvokļi un darba apstākļi Kurzemē un Zemgales rietumu daļā 19. gs. otrajā pusē. „Arheologija un etnogrāfija", I. Rigā, 1957, 51.—73. lpp.

[40] E. Čivkule, Laukstrādnieku dzīves veids 19. gs. otrajā pusē. „Arheologija un etnogrāfija", IV. Rīgā, 1962, 180.—190. lpp.; E. Čivkule, Jautājumā par lauku proletarlāta veidošanos un sastāvu Vidzemē XIX gs. otrā pusē. „Arheologija un etnogrāfija", V. Rīgā, 1963, 249.—259. lpp.; Э. Чивкуль, Формирование и быт сельскохозяйственных рабочих в Видземе во второй половине XIX в. Автореферат канд. диссертации. М., 1965; Э. Чивкуль, Формирование и быт сельскохозяйственных рабочих в Видземе во второй половине XIX в. (рукопись в архиве сектора этнографии Института истории АН Латв. ССР).

питалистические, условия труда, домашнюю обстановку и пищу сельскохозяйственных рабочих.

Семью и семейный быт латгальских крестьян во второй половине XIX и в начале XX в. изучала Л. Ефремова[41]. Значительных успехов она добилась в изучении культуры и быта колхозников морских рыболовецких артелей Видземского побережья Рижского залива[42]. В исследованиях Л. Ефремовой, которые частично проводились совместно с Э. Чивкуль, показано, как в результате социалистических преобразований в среде колхозников изменяются семейные отношения, развивается социалистическая культура, быт и традиции[43].

В целом, однако, изменения в культуре и в быту сельского населения Латвии по ее отдельным районам и в разрезе социальных групп до сих пор изучены недостаточно, и на них следует впредь обратить особое внимание.

Первые попытки оценки с марксистских позиций традиционных латышских семейных обрядов и традиций сделали фольклористы. В связи с большими теоретическим и практическим значением этнографического изучения советских традиций этнографы в начале 60-х годов специально исследовали советские трудовые, бытовые и школьные традиции. Их работы показали, как в Латвии в послевоенный период, главным образом со второй половины 50-х годов, в упорной борьбе с религией широко распространяются, особенно среди населения, придерживавшегося прежде лютеранского вероисповедания, советские гражданские и трудовые обряды и традиции (праздники детства, совершеннолетия, новые свадебные и похоронные обряды,

---

[41] L. Jefremova, Dažas Latgales latviešu zemnieku gimenes svinības 19. gs. otrā pusē. „Arheologija un etnogrāfija", I. Rīgā, 1957, 115.—126. lpp.; L. Jefremova, Iegātņi Latgales zemnieku gimenē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā. „Arheologija un etnogrāfija", II. Rīgā, 1960, 187.—195. lpp.; Л. С. Ефремова, Семья и семейный быт латгальских крестьян во второй половине XIX — начале XX века. Автореферат канд. диссертации. Рига, 1960; Л. С. Ефремова, Внутренний строй и взаимоотношения в семьях латгальских крестьян во второй половине XIX — начале XX в. „Изв. АН Латв. ССР", 1959, № 8, стр. 5—16.

[42] Л. С. Ефремова, Некоторые итоги этнографического изучения колхозников-рыбаков Видземе. „Советская этнография", 1960, № 3; L. Jefremova, Kultūra un sadzive Vidzemes zvejnieku kolhozos. „Archeologija un etnogrāfija", V. Rīgā, 1963, 261.—302. lpp.

[43] Л. Ефремова, А. Лутс, Э. Чивкуль. Изменения в технике рыболовства, в культуре и в быту рыбаков Советской Латвии и Эстонии. М., 1964; E. Čivkule, Jaunas iezīmes Gulbenes rajona kolhoznieku dzīvē. „Arheologija un etnigrāfija", IV. Rīgā, 1962, 67.—75. lpp.

день памяти умерших и др.), новое содержание которых облекается в формы, основывающиеся на элементах национальной культуры. Эти традиции обогащают жизнь людей и способствуют утверждению материалистического мировоззрения [44].

Детальные изучение традиций, обрядов и миропонимания людей всех социально-экономических формаций является одним из условий успешной борьбы с пережитками религиозных верований. Поэтому этнографам вместе с археологами и фольклористами необходимо включить в круг своих исследований народные верования, традиции и обряды на всех этапах развития латышского народа.

Хотя проблемы этнической истории латышского народа рассматривались в большинстве упомянутых конкретных этнографических исследований, однако специальное внимание этому вопросу до сих пор уделяли только археологи, антропологи и языковеды [45]. Создание коллективной монографии по этнической истории латышского народа на базе исследований, проведенных этнографами, археологами, антропологами, лингвистами и фольклористами, является одной из важнейших задач ближайшего будущего.

В качестве недостатка в отношении тематического охвата материала следует отметить, что специально не изучаются пока пища, охота, бортничество, отдельные отрасли народного ремесла, торговля, средства передвижения, народная медицина и метеорология, не осуществляется публикация этнографических источников.

Среди реакционных теорий буржуазной этнографии немаловажное место занимала теория о „крестьяском характере" латышского народа. Отсутствие соответствующих полевых материалов и неразработанность методики исследования привели к тому, что до последних лет не изучались культура и быт промышленных рабочих [46].

---

[44] „Arheologija un etnogrāfija", VI. Rīgā, 1964.

[45] Л. Ванкина, Э. Шноре, Я. Граудонис, Археологические данные по этногенезу в Латвии. М., 1964; K. Ancītis un A. Jansons, Vidzemes etniskās vēstures jautājumi. „Arheologija un etnogrāfija", V. Rīgā, 1963, 25.—65. lpp.; В. Дамбе, Свидетельства диалектологии и топонимики о расположении народностей на территорри Латвийской ССР. М., 1964.

[46] Л. М. Потапов. Этнографическое изучение социалистической культуры и быта народов СССР. „Советская этнография", 1962, № 2, стр. 80. — Правда, в 1951 г. сотрудники сектора А. Брок и А. Заварина начали изучать культуру и быт рабочих на Рижском вагоностроительном заводе (в большей мере в историческом, чем в этнографическом разрезе), однако после командирования их в аспирантуру Института этнографии АН СССР в 1953 г. эта тема была исключена из планов работы Института этнографии и фольклора АН Латвийской ССР (Архив АН Латв. СССР, ф. 1i, 1951 г. д. 4, л. 54; 1952 г., д. 3, лл. 16, 79; 1953 г., д. 6, л. 175).

В 1962 г. в секторе этнографии Института истории АН Латвийской ССР была создана группа из трех научных сотрудников, изучающая формирование производственного, общественного и семейного быта и культуры промышленных рабочих. В настоящее время изучаются быт, традиции и культура рабочих деревообделочной и бумажной, а также металлообрабатывающей и электротехнической промышленности, формирование и состав этих отрядов рабочего класса.

Характерной особенностью развития латышской советской этнографии является все более усиленное проявление положительной тенденции к изучению этнографических явлений в тесной связи с конкретной средой и временем их бытования, с условиями жизни различных слоев населения. Рассмотрение всех этнографических явлений в их конкретном историческом становлении, существовании и отмирании, в географическом, этническом и социальном распространении является неотъемлемой методической предпосылкой каждого исследования. Во все большей мере методической основой латышской советской этнографии становится подлинный историзм и комплексность исследований, а объектами исследований — жизнь, культура и быт в самом широком понимании этого слова. В отличие от буржуазной этнографии, которая использовала национальную специфику культуры и быта в основном для обоснования „исключительности" развития латышского народа и „вечной неизменности" его культуры, латышская советская этнография, раскрывая эту специфику, рассматривает ее как одну из форм проявления многонациональной культуры нашей страны, форму, которая изменяется в зависимости от среды и времени.

За 25 лет Советской власти по латышской этнографии написано 17 крупных исследований, совместно с археологами издано семь томов иллюстрированного сборника статей „Археология и этнография" [47], ставшего в последнее время тематическим, опубликовано около двухсот научных статей в республиканских и во всесоюзных научных изданиях. В 1965 г. завершено написание тематического сборника статей „Культурно-исторические связи латышей со славянскими народами", в подготовке которого наряду с этнографами приняли участие археологи, антропологи и лингвисты. Завершается написание систематического курса „Латышская этнография", в котором рассматривается этническая история, культура и быт латышского народа с древнейших времен до наших дней. В 1964 г. этнографы Советской Латвии приняли активное участие в работе VII международного кон-

[47] „Arheoloģija un etnogrāfija", I—VII Rīgā, 1957, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1966.

гресса антропологических и этнографических наук[48], исследования латвийских этнографов печатаются в зарубежных изданиях.

Осуществленные за годы Советской власти исследования дали этнографам Латвийской ССР возможность прийти к некоторым обобщающим выводам, а именно — решить в общих чертах главные вопросы этнической истории культурно-исторической области Видземе, локализовать районы распространения особенностей культуры и быта латышей в этой области, а также районы влияния финно-угорской культуры. Установлены районы распространения типов земледельческих и уборочных орудий, крестьянской одежды латышей и влияние на эти области материальной культуры соседних народов с конца XVIII по начало XX в.

Наряду с научно-исследовательской работой, для кружков народной художественной самодеятельности осуществлены публикации комплетов отдельных частей и узоров традиционной латышской народной одежды[49]. Под руководством М. Степермaниса составлен крупноформатный хорошо иллюстрированный трехтомный сборник материалов „Латышское народное искусство"[50], в котором нашли отражение народное зодчество, народная керамика, текстиль и одежда. Сборник этот имеет большое значение для развития народного искусства. Изучением изделий народного прикладного искусства — рукавиц и поясов, главным образом с точки зрения использования их орнамента в народном прикладном искусстве, занимались искусствовед Г. Иванова и Я. Судмалис[51], а изучением народной керамики — Я. Пулат[52].

Большую научно-просветительную работу в области этнографии провели центральные и районные этнографические и исторические музеи, организовавшие 140 тематических выставок народного творчества и этнографических материалов. Тематические выставки, особенно в Музее истории Латвийской ССР (о развитии традиционной латышской одежды с древнейших времен до наших дней, о развитии

---

[48] H. Strods. VII Starptautiskais antropilogijas un etnogrāfijas zinātņu kongress. „Latv. PSR ZA Vēstis", 1964, Nr. 12. — Ученые Латвийской ССР выступили на конгрессе с 8 докладами и 4 выступлениями.

[49] Latvju raksti, I. Villaines; II. Latviešu sieviešu galvas segas; III. Latviešu svārki (brunči), segas. Ar J. Niedres tekstu. Rīgā, 1946; Novadu tērpi, 1, 2. Rīgā, 1949; E. Rubene un G. Ivanova. Adijumu raksti un adīšanas tehnika. Rīgā, 1957.

[50] Latviešu tautas māksla XIX—XX gs., t. II—III. Rīgā, 1961—1967.

[51] G. Ivanova, Audumi. Adījumi. „Latviešu lietišķā māksla". Rīgā, 1960, 147.—180., 222.—242.lpp.; J. Sudmalis, Cimdu raksti. Rigā, 1961.

[52] J. Pujāts, Latgales keramika. Rīgā, 1960; J. Pujāts. Tautas keramika. „Latviešu padomju lietišķā māksla". Rīgā, 1960, 17.—32.lpp.

гончарного дела, эволюции традиционных покрывал и др.), имели научное значение. Распространению знаний о культуре и быте латышского народа способствуют постоянные экспозиции исторических и краеведческих музеев, в которых выставляется до 10 000 этнографических предметов. Важное значение в популяризации этнографических знаний имела систематическая организация научных сессий этнографов как в Риге, так и в районах Латвийской ССР. Ученые-этно-

Рис. 8. Выставка национальных костюмов в Музее истории Латвии.

графы вместе с коллективом Дома народного творчества республики провели значительную консультативную работу, для того чтобы обеспечить изготовление этнографически правильных традиционных латышских костюмов для праздников песни Советской Латвии.

В первой половине 60-х годов усиливается работа по изучению истории этнографических музеев [53], критической оценке накопленных

[52] H. Strods. Latvijas etnogrāfiskais brīvdabas muzejs četrdesmit gados (1924—1964). „Latv. PSR ZA Vēstis", 1964, Nr. 6, 12.—23.lpp.; Л. Плауцин, Принципы и практика создания этнографических музеев под открытом небом в Латвийской ССР. М., 1964; H. Strods. Die Entwicklung der Freilichtmuseen Lettlands und Perspektiven. „Etnographica", VI. Brno, 1963—64.

этнографических источников [54], а также работ буржуазных и советских этнографов [55]. Этнографические исследования и сессии рецензируются, осуществляется их реферирование для зарубежных этнографов на страницах журнала „Demos".

Латышская советская этнография, добившаяся за 25 лет Советской власти больших результатов в области изучения культуры, быта и этнической истории латышского народа, занимает важный участок среди исторических наук.

SUMMARY

The establishment of the Soviet rule in Latvia in 1940, marks the beginning of a new, third period in the development of Soviet ethnography. In connection with the fact that historic maiterialism has become the theoretic basis of etnography, the etnographic problems are analysed from the point of view of both histiric development and internal relations in a concrete geographic, social and ethnic milieu. The mentioned period san be divided into three stages' 1) — the last, pre-war year and World War II (1940—1944), 2) — the first, post-war ethnographic analysis (1945 — the beginning of 1950), 3) — a systematization and intensification of the ethnographic investigations (since the middle of 1950). The ennumerated stages are characterized by changes with regard to the ethnographic evaluation of the historic heredity, the non-uniform level of the organization of the investigations, collection of the ethnographic material, formation of scientific personnel, scientific solutions of the ethnographic problems as well as with the popularization of news concerning ethnography.

The collection as well as popularization of the ethnographic materials have ceased to remain in private hands and associations, the patronage over them being taken over by the state as early as in the period of the bourgeois Latvia. Formation of scientific personnel as well as the ethnographic scientific and exploratory work develop at the higher scientific centres not earlier, however, than in the period of the Soviet rule, after 1946. That fact enabled ethnography to place itself at the paramount place among the historic sciences. In the Latvian Republic the whole generation of Soviet ethnographers, including 8 Candidates of sciences, has been formed owing to the help granted to Latvia by the Institute of Etlmography of the Soviet Academy od Sciences. The development of ethography is out of the question without a basis

[54] H. Strods. Daži etnogrāfisko materiālu vākšanas jautājumi buržuāziskajā Latvijā (1920.—1940.). „Archeologija un etnogrāfija", VI. Rigā, 1964, 141.—158.lpp.; H. Strods, Vidzemes etnogrāfijas avotu un pētījumu apskats. „Archeologija un etnogrāflja", V. Rigā, 1963, 5.—24.lpp.

[55] М. Степерманис, Развитие этнографической науки в Советской Латвии. „Советская этнография" ,1960, № 3, стр. 139—144; Г. Строд, Развитие и ближайшие задачи латышской советской этнографии. „Советская этнография", 1963, № 2, стр. 61—71; Г. Строд, Основные направления в развитии этнографии Латвии. М., 1964; H. Strods, Die Entwicklung der lettischen Ethnographie. „Jahrbuch für deutsche Volkskunde", II. Berlin, 1965.

of ethnographic sources. Owing to the systematic collection of ethnographical materials museums belonging to the Ministry of Culture are in the possession of approximately 130 thousand of separate relics; there are 83 thousand of them in the Archives of the Institute of History belonging to the Academy of Sciences, while in the Archives of the Department of Monuments at the Ministry of Culture there are about 20 thousand of ethnographic relics. The organisation of 4 museums in the open air is considered to be an important achievement. The museums correspond to the basic historic and cultural regions (in the towns of Ventspils, Jekabpils, Ludza and Cesis). That is how in the field of collection of materials not only the losses resulting from the activity of the Nazi invadors have been compensated but the stock of the ethnographic sources has also increased if compared with their number existing in the bourgeois Latvia. Nowadays there are as many as 250 thousand of separate relics, that figure exceeding by 150 per cent the number of the ethnographic materials accumulated in the bourgeois Latvia. The creation of the basis of the ethnographic materials in the Soviet Latvia is characterized with a speedy increase in the amount of the archives existing in the scientific and exploratory centres, as well as in the institutions dealing with protection of monuments and — in a relatively slower pace — with collecting of real-relics in museums.

The Latvian ethnographers concentrate on three, interlacing problems:

a) the ethnogenesis of Latvian people; ethnic history.

b) the development of Latvian culture, customs and rites in the periods of feudalism and capitalism; investigations into the field of folk-culture.

c) Changes in culture in the conditions of everyday life in the period of the consolidation of socialism and communism; the modern questions with regard to the ethnic as well as national development.

As far as the first problem is concerned, ethnographers together with archeaologists, linguists and anthropologists have concentrated, first of all, on the studies of the early relations of Latvians with eastern Slavs, as well as with the Finno-Ugrian peoples, the ethnic problems connected with the history of the province of Vidzeme being mainly in the focus of attention. In connection with that fact it is out of the question that a fully valuable history of Latvia could be written without any solution of the problem of the ethnogenesis, as well as of the ethnic history of Latvian people. A future elaboration of that problem as well as of a collective monography of "the ethnic history of Latvian people", constitutes one of the paramount tasks.

The best results have been achieved during the elaboration of the second problem, including monographic analyses of the methods of work of peasants, farmers, weavers and fishermen, as well as of their constructions, attire, of life agricultural workers, of family life of Latvian peasants, Studies concerning folk-architecture, pottery, chiselled objects, textiles and attire have been marked with fairly good results. As far as methodical angle ot those studies is concerned, it has been characterized by: first of all, the exploitation of not only of a wide, ethnographic material, but also both publication and lack of publication of the written, iconographic, archaeological, folklorical and linguistical sources; next — an approach to the analysed phenomena from the angle of the social differentiation of the population as well as from the angle of the relations with the neighbouring peoples. Some of the studies varies considerably with regard to their chronological frames.

The important results of the studies concerning the third problem have been influenced by the fact that at the close of the 1940-ies and the beginning of the 1950-ies the chronological and sobject-limitation of the studies have been abandoned. That limitation was characteristic for scientists of the bourgeois Latvia, who used to limit

their ethnographic studies to the phenomenon of feudal epoc, as well as to its relics in capitalism. There have been developed the studies covering the following fields, concerning the material culture of Latvians: their way of life, family life, both rural and urban traditions of the population, in the period of consolidation of socialism and communism.

In connection with that problem an analysis of the following aspects has been made: cultural development, modern architecture, attire, folk-art, Soviet work-traditions, everyday life of members of collective farms, fishermen and workers employed in industry. Attention should be drawn to the fact that the analysis of problems dealing with the way of life and the modern, cultural development is still in a stage material--possession and elaboration of methods. However, the collection and generalization of the modern, ethnic material is not only of theoretical but also of practical importance.

As far as the field of ethnography is concerned there have been written: 17 monographic papers, 7 volumes of a collective work under the general title: „Archaeology and ethnography", published in a co-operation with archaeologists, and several scores of scientific articles, which have appeared in scientific both republican as trade-union publications.

Ethnography in the Soviet Latvia has established its international contacts in the first half of the 1960-ies. Latvian ethnographers actively participated in the works of the International Congress of Ethnographers, their papers being published in foreign publications. The following factors have also contributed in popularization of the information from the field of ethnography:

a) the introduction of the ethnographic studies at the Department of History and Philology at the state Latvian university in 1947,

b) 139 exhibitions of folk-art which have been organized in both central and regional museums by museum-workers,

c) the organization of the permanent exhibitions of some 10 thousand ethnographic relics in the Museum of History and Ethnography,

d) Several scores of the scientific, ethnographic sessions which have been organised by the Institute of History in Riga as well as in the different regions of the republic.

All that has brought considerable results to the Latvian ethnography during 25 year-studies dealing with the correctness of social development and education of the working masses; during that period the Latvian ethnography has become an important item of the historical sciences.

Piotr Łossowski
Warszawa

HISTORIOGRAFIA NOWYCH I NAJNOWSZYCH DZIEJÓW ŁOTWY*

Historiography of the Modern and Most Recent History of Latvia

Przy ocenie osiągnięć nauki historycznej w radzieckich republikach nadbałtyckich rzuca się w oczy bardzo duży dorobek historiografii łotewskiej, zarówno pod względem jakości, jak i ilości publikowanych prac. Nie jest to rzeczą przypadku. Marksistowska historiografia na Łotwie, wiążąc się ściśle z bardzo silnym i dynamicznym rozwojem ruchu rewolucyjnego w tym kraju, ma bowiem dawne i bogate tradycje. Zapoczątkował ją już w roku 1904 F. Rozinš -pracami z historii chłopstwa łotewskiego. Również jeszcze przed pierwszą wojną światową K. Landers podjął próbę opracowania marksistowskiej syntezy historii narodu łotewskiego[1].

Po wojnie i ustanowieniu burżuazyjnego państwa łotewskiego historycy-marksiści tworzyli głównie na emigracji, w ZSRR. Uwagę skupili oni w dużej mierze na problematyce ruchu robotniczego, szczególnie zaś na okresie rewolucji 1905 roku oraz Rewolucji Październikowej i wojny domowej. Dużą rolę odegrało powołanie w 1920 r. specjalnej komisji do badań nad historią Komunistycznej Partii Łotwy oraz utworzenie towarzystwa wydawniczego „Prometeusz". Zasłynęło wówczas nazwisko Jana Zutisa, który w 1937 r. ogłosił doskonałą pracę o polityce Rosji carskiej wobec krajów nadbałtyckich w pierwszej połowie XVIII w.[2] W tym czasie również rozpoczął owocną pracę jako historyk Jan Krastiņš[3]. Dużo

* Niniejszy przegląd poświęcony jest przedstawieniu prac tylko tej części historyków zajmujących się dziejami Łotwy, którzy stali na stanowiskach marksistowskich. Prac reprezentujących inne pozycje metodologiczne i inny światopogląd, a które ukazały się na Łotwie w okresie międzywojennym bądź też po II wojnie światowej za granicą, w tym miejscu nie omawiamy.

[1] K. Landers, Latvijas vēsture, sēj. 1—3, Pētersburgā 1908—1908.

[2] J. Zutis, Politika carizma v Pribaltike v pervoj polovine XVIII v., Moskwa 1937.

[3] Opublikował on m.in. w roku 1932 pracę: „Revolucionnaja borba krestjan v Rossii v gody imperialističeskoj vojny" (1914—1916).

pisał na tematy historyczne także przywódca komunistów łotewskich Piotr Stučka i inni.

Ta właśnie starsza kadra łotewskich historyków-marksistów odegrała decydującą rolę w rozwinięciu na nowych, szerszych podstawach nauki historycznej na Łotwie po ustanowieniu tam władzy radzieckiej. Istotnym wydarzeniem, przyczyniającym się do koordynacji i wzmożenia wysiłków w tym kierunku, stało się utworzenie w 1946 r. Instytutu Historii Akademii Nauk Łotewskiej SRR. W placówce tej stopniowo wyrastać zaczęła młoda kadra, której najwybitniejszym przedstawicielem jest Aleksander Drīzulis, autor wielu prac z najnowszych dziejów politycznych i społecznych Łotwy, obecny dyrektor Instytutu Historii.

W pierwszych latach istnienia Instytutu historycy łotewscy skoncentrowali uwagę głównie na przygotowaniu zbiorowej pracy „Historia Łotwy", która ukazała się w latach 1952—1959 w wydaniu trzytomowym i skróconym jednotomowym w wersji językowej łotewskiej i rosyjskiej. Podjęcie tak wielkiej pracy syntetycznej bez uprzedniego monograficznego opracowania wielu kwestii szczegółowych podyktowała konieczność oświetlenia po marksistowsku wszystkich problemów historii Łotwy przy jednoczesnym krytycznym przewartościowaniu obszernej niemiecko-bałtyckiej, a także łotewskiej burżuazyjnej historiografii. Temu ostatniemu celowi służyła przede wszystkim specjalna praca polemiczna, kierująca ostrze swej krytyki przeciwko historykom burżuazyjnym[4]. Podkreślić należy, że poza Instytutem Historii Akademii Nauk ożywioną działalność rozwijają także inne placówki: Instytut Historii Partii przy KC Komunistycznej Partii Łotwy i Uniwersytet łotewski w Rydze.

Na fakt, że aż do roku 1956 przede wszystkim skupiano się na pracach bardziej ogólnych, a poniekąd ogólnikowych, pomijano zaś wiele odłogiem leżących ważnych i konkretnych problemów, złożyła się dodatkowa przyczyna — były nią nie sprzyjające warunki, które istniały w okresie kultu jednostki. Historycy radzieckiej Łotwy wyraźnie zwracają na to uwagę. Podkreślają oni, że od czasu XX Zjazdu KPZR „Podniosła się wartość naukowa ukazujących się prac, w których jest coraz mniej schematyzmu i uproszczeń, powtórzeń i «ogólnych» ujęć, coraz bardziej daje się natomiast odczuć dążenie do odkrywania rzeczywistych, obiektywnych związków procesu historycznego i zerwania z szablonem... Innymi słowy, badania historyczne coraz bardziej uwalniają się od tych ujemnych nawarstwień, które wystąpiły w historiografii pod wpływem kultu osoby Stalina"[5].

---

[4] Buržuāziskie nacionālisti — Latvijas vēstures viltotāji, Rīgā 1953.

[5] A. Birons, Voprosy istorii buržuaznoj Latvii (1920—1940 gg.) v osveščenii sovetskich istorikov, Latvijas PSR Zinātņu Akademijas Vēstis (dalej cyt. ZAV), nr 1 (222), 1966.

W tych warunkach ostatnie dziesięciolecie przynieść mogło i przyniosło mnóstwo prac historyków łotewskich, w których co prawda nie bez trudności i dyskusji — sięgają oni po nowemu do wciąż nowych problemów, wydobywają nowe fakty, zwracając uwagę na rzeczowość i solidną podstawę źródłową swych prac. Stała się też w tej sytuacji potrzebna i możliwa próba podsumowania przebytej drogi, oceny dotychczasowego dorobku i wytyczenia perspektyw dalszego rozwoju na przyszłość. Między innymi pracy tej w zakresie nowej i najnowszej historii podjął się Anatol Birons, zastępca dyrektora Instytutu Historii, który na łamach „Wiadomości Akademii Nauk Łotewskiej SRR" opublikował kilka artykułów poświęconych łotewskiej historiografii XIX i XX w. Artykuły te zebrał on następnie i rozszerzył w oddzielnej książce pt. „Rozwój nauki historycznej w radzieckiej Łotwie" (pracę tę Birons przygotował razem z W. Doroszenką, który zobrazował historiografię łotewską wcześniejszego okresu). A. Birons wraz z A. Drizulisem opublikował także interesujący artykuł przeglądowy w „Woprosach Istorii" o podstawowych kierunkach rozwoju nauki historycznej w Łotewskiej SRR[6].

Powyższe artykuły i rozprawa V. I. Savčenko o badaniach nad historią Łotewskiej SRR w okresie ostatniej wojny[7], a także kilka innych źródeł[8] umożliwiły opracowanie niniejszego przeglądu, który nie roszcząc pretensji do wyczerpania tematu ma na celu zapoznanie czytelnika polskiego z ważniejszymi osiągnięciami i problemami radzieckiej historiografii łotewskiej, obejmującej okres od końca XIX wieku do II wojny światowej włącznie.

Zainteresowania historiografii łotewskiej najwcześniejszego z omawianych okresów, tj. końca XIX i pierwszych lat XX w., skupiły się wokół trzech zasadniczych kręgów tematycznych: a) stosunków agrarnych i walki klasowej na wsi, b) ruchów narodowych i społecznych — młodołotewskie-

[6] A. Birons, Problemy istorii Latvii vtoroj poloviny XIX—načala XX vekov v osveščenii sovetskoj istoričeskoj literatury, ZAV, nr 8 (217), 1965, str. 18—32; tenże, Issledovanija sovestskich istorikov po revolucii 1905—1907 gg. v Latvii, ZAV, nr 3 (212), 1965, str. 61—78; tenże, Voprosy istorii buržuaznoj Latvii (1920—1940), ZAV, nr 1 (222), 1966, str. 3—20. A. Birons, V. Dorošenko, Vēstures Zinātnes attīstība Padomju Latvijā, Rīgā 1966, s. 255 oraz A. Biron, A. Drizul, Osnovnyje napravlenija razvitija istoričeskoj nauki v Sovetskoj Latvii, Voprosy Istorii, z. 8, 1966, str. 3—19.

[7] V. I. Savčenko, Ob izučenii istorii Latvijskoj SSR perioda Velikoj Otečestvennoj vojny, w: V dni vojny (1941—1945), Riga 1964, str. 5—26.

[8] Na przykład wstępów źródłoznawczych do prac: J. P. Krastyń, Revolucija 1905—1907 godov v Latvii, Moskwa 1952; A. A. Drizul, Latvija pod igom fašizma, Riga 1960; artykułu o historiografii łotewskiej v Sovetskoj istoričeskoj encikłopedii, t. VIII, str. 462—464; artykułu J. Zutisa, PSRS un Latvijas PSR vēstures zinātnes sasniegumi, ZAV, nr 10, 1957, str. 55—74 i in.

go i tak zwanego „nowego prądu" oraz c) formowania się ruchu robotniczego i powstania łotewskiej Partii Socjaldemokratycznej.

Wśród badaczy stosunków agrarnych i ruchów chłopskich wymienić należy M. Kozinsa, który zajął się początkowo zbadaniem rozwoju stosunków panujących na wsi w gub. liflandzkiej w latach sześćdziesiątych XIX w.[9] Po raz pierwszy sformułował on tezę, iż rozwój ten nie odbywał się po zwykłej pruskiej drodze, lecz następował według jej najgorszego, najbardziej niekorzystnego dla chłopów wariantu. W roku 1958 Kozins opublikował bogato udokumentowaną pracę o ruchu chłopskim na Łotwie w latach sześćdziesiątych XIX w.[10]

Położenie chłopów łotewskich w posiadającej odrębny i specyficzny charakter Łatgalii (dawne Inflanty Polskie, b. gubernia witebska) badał B. Brežgo, ogłaszając sporo prac na ten temat[11]. A. Birons zwraca uwagę, iż Brežgo w ostatnich swych publikacjach przezwyciężył w zasadzie przejawy burżuazyjnego obiektywizmu, które cechowały jego wcześniejsze prace, a także zaczął przedstawiać dzieje chłopów łatgalskich w powiązaniu z tym, co się działo na innych ziemiach łotewskich.

Przedmiotem badań A. Mierina są natomiast stosunki agrarne w guberni kurlandzkiej w latach sześćdziesiątych — osiemdziesiątych XIX w.[12] Autorka przeprowadza analizę rozwoju gospodarstw rolnych na tym terenie w związku z kształtowaniem się stosunków kapitalistycznych i zmian sytuacji prawnej włościan, przy czym daje również ogólny zarys ruchu chłopskiego. W następstwie dokładnego przeanalizowania powinności chłopskich również ona wyciąga wniosek, że także i w Kurlandii rozwój następował według najgorszego wariantu pruskiej drogi.

Okresem lat osiemdziesiątych zajął się J. Greitjānis[13]. Obala on dotychczas panujący pogląd, iż w stosunkach na wsi panował wówczas spokój. Greitjānis udowadnia, iż walka między chłopstwem łotewskim a baronami trwała również i wówczas, przybierała jednak takie formy, na jakie pozwalały warunki wzmożonej politycznej reakcji.

---

[9] M. Kozins, Razvitie agrarnych otnošenij v Liflanskoj gubernii v 60-tych gg. XIX v. Kand. dysert., Riga 1952.

[10] M. Kozins, Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, Rīgā 1958.

[11] B. Brežgo, Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861—1914, Rīgā 1954; tenže, Očerki po istorii krestjanskich dviženij v Latgalii 1577—1907, Riga 1956.

[12] A. Mieriņa, Par zemnieku socialekonomisko stavokli Kurzemē 19 gds. 60 gados, Vēstures problēmas, I, Rīgā 1957; A. Mieriņa, Agrarnyje otnošenija i položenije krestjan v Kurlandii v 60—80-ch gg. XIX v., Kand. dysert., Riga 1962.

[13] J. Greitjānis, Par dažām lauku iedzīvotāju, cīnias formām pret feodālisma paliekām Latvijā XIX gs. 80 gados, Latvijas Valsts Universitates Zinātniskie Raksti (dalej cyt. UZR), XI, 3 izl., Rīgā 1961; tenže, Krestjanskoe dviženie 80-ch gg. XIX v. v Latvii, Kand. dysert., Riga 1962.

Kilku autorów zajęło się bardziej szczegółowymi bądź wyodrębniającymi się problemami z historii wsi. Tak np. L. Balevics wzięła na warsztat kwestię łotewskich kooperatyw rolnych na początku XX w.[14] Jej ocena tego ruchu spółdzielczego nie jest jednoznaczna. Z jednej strony Balevics podkreśla, że kooperatywy służyły przede wszystkim interesom burżuazji rolnej, z drugiej jednak przyznaje, iż odegrały one pozytywną rolę w walce z przewagą ekonomiczną baronów niemieckich.

Problematyka ruchu młodołotewskiego, który w drugiej połowie XIX w. odegrał tak wielką rolę w walce o narodową, polityczną i gospodarczą emancypancję Łotyszów spod wpływów niemieckich — stała się przedmiotem szerszych badań naukowych dopiero po 1956 r. Zapoczątkowała je obszerna, bogato udokumentowana praca G. Libermanisa (Libermana) o poglądach ekonomicznych młodołotyszów[15]. Książka Libermanisa wywołała jednak sporo zastrzeżeń i zarzutów idealizacji. Stała się ona powodem szerokiej dyskusji o ruchu młodołotewskim. Część spośród tych głosów została wydrukowana w oddzielnym zbiorze, zatytułowanym „Przeciw idealizacji ruchu młodołotewskiego" (Ryga 1961). Jak podaje A. Birons, dyskusja wykazała, iż młodołotysze, będąc ideologami rodzącej się w miastach i na wsi burżuazji, odegrali postępową rolę w walce z przywilejami baronów oraz w pracy nad formowaniem świadomości narodowej i rozwoju kultury. Jednocześnie jednak w ich poglądach występowała klasowa ograniczność, będąca rezultatem poglądów burżuazyjnych. Tak więc w ocenie tego ruchu wzięto pod uwagę jego pozytywną i negatywną stronę. W szczegółowych pracach monograficznych, które poświęcone zostały w latach następnych młodołotyszom, jak np. w książce M. Sočneva o Kasprze Biezbardisie[16], uwzględnione zostały obie te strony ruchu młodołotewskiego.

Większe zainteresowanie wzbudził wśród łotewskich historyków-marksistów kierunek ideowy końca XIX wieku, który skupiając się wokół pisma „Dienas Lapa", otrzymał nazwę „nowego prądu" (Jaunā strāva). Nie jest to dziwne, gdyż właśnie przedstawiciele tego kierunku reprezentowali najbardziej radykalne, rewolucyjne poglądy, zbliżające się do ideologii socjalistycznej. Wielu z nich — jak na przykład P. Stučka czy J. Jansons-Brauns — stało się następnie czołowymi działaczami łotewskiego ruchu robotniczego.

„Nowym prądem" zajmowali się już emigranci łotewscy w okresie międzywojennym, publikując liczne wspomnienia oraz dokumenty archiwal-

[14] L. Balevics, Selskochozjajstvennye obščestva v Liflandskoj i Kurlanskoj gubernijach v načale XX v., Problemy istorii, VI, Riga 1962.

[15] G. Libermanis, Jaunlatvieši, No latviešu ekonomiskās domas vēstures, Rigā 1957.

[16] M. Sočņevs, Kospars Biezbārdis, Dzīve un pasaules uzskats, Rīgā 1963.

ne[17]. E. K l u s a i s[18] w 1925 r. podjął próbę całościowej oceny jego ideologii. Również w Łotwie radzieckiej opracowano wiele prac na ten temat[19]. Mimo to nie brak pewnych jeszcze nie wyjaśnionych spraw i kwestii spornych. Tak np. część historyków uważa, iż „nowy prąd" składał się z dwóch nurtów — rewolucyjnego i reformistycznego, inni natomiast są zdania, iż nurt reformistyczny nie istniał, była tylko pewna grupa ludzi o poglądach drobnomieszczańskich, którzy przez pewien czas współdziałali z tym prądem ideowym radykalnej inteligencji łotewskiej. Nie ustalone są również pewne sprawy wiążące się z ramami chronologicznymi „nowego prądu".

Obszerne odbicie w pracach historyków łotewskich znalazły również problemy ruchu robotniczego. B. V i l k s w specjalnej monografii rozpatrzył proces tworzenia się klasy robotniczej na Łotwie[20]. Książka jego zawiera analizę liczebności i składu klasy robotniczej w końcu XIX i pierwszych latach XX w. oraz pokazuje warunki pracy i życia robotników wielkich zakładów przemysłowych. Autor opisuje także działalność pierwszych kółek marksistowskich. Kwestię sytuacji robotników w tym początkowym okresie, ale tylko na terenie Rygi, rozpatrzył również J. J e n š s[21].

Istotnie przyczynił się do ustalenia momentu narodzin ruchu robotniczego na Łotwie A. Drīzulis[22]. Uprzednio przyjmowano, iż początki ruchu robotniczego odnoszą się do lat dziewięćdziesiątych, a konkretnie nawet do roku 1899, kiedy to się zdarzył tzw. bunt ryski. Drīzulis wykazał natomiast, że już wystąpienia i strajki robotników lat siedemdziesiątych — osiemdziesiątych XIX wieku, choć mają jeszcze w pewnej mierze charakter żywiołowy, powinny być potraktowane jako początek ruchu. Stąd też dolną granicę chronologiczną przesunąć należy o około 20 lat.

Kilka prac podkreśla rolę studentów jako propagatorów idei marksistowskich wśród robotników na Łotwie[23]. Nie zabrakło również publikacji

---

[17] Proletāriskā revolūcija Latvijā, I. Strādnieku šķiras partijas sākotne, Moskwa 1924.

[18] E. K l u s a i s, Piezīmes par latviešu ideologijas vēsturi, I, Moskwa 1925.

[19] Np. I. K i r t o v s k i j, Łatyšskaja progressivnaja ekonomičeskaja mysl v 80—90 gg. XIX stoletija, Kand. dysert. Riga 1957; L a i z ā n s, Razvitie progressivnoj filosofskoj i obščestvenno-političeskoj mysli v Łatvii v konce XIX v. Kand. dysert., Riga 1961; V. Ş a m s o n s, Progresīvās sabiedriskās un filozofiskās domas attīstība Latvijā 19 gs. otrajā pusē, „Padomju Latvijas Skola", 1952, nr 1, nr 3 i w. in.

[20] B. V i l k s, Formirovanie promyšlennogo proletariata v Łatvii vo wtoroj połowine XIX v., Riga 1957.

[21] J. J e n š s, Rīgas fabriku strādnieku stāvoklis 1870-os gados, „Padomju Latvijas Skola", nr 7, 1948.

[22] A. D r ī z u l i s, K voprosu o revolucionnom dviženii 70—80-ch gg. XIX v. v Łatvii, Izvestija AN Łatvijskoj SSR, nr 1, 1953.

[23] Np. M. V e s t e r m a n i s, Studentu revolucionārā kustība Rīgas politehniskajā institūtā, „Karogs", nr 10, 1951.

poświęconych historii obchodów pierwszomajowych[24] oraz omawiających wypadki „buntu ryskiego" 1899 r.[25]

O rozwoju myśli marksistowskiej w pierwszych latach XX w. mówi obszerna rozprawa V. Šteinbergsa[26]. Autor omówił bogatą spuściznę pozostawioną przez takich wybitnych łotewskich działaczy ruchu robotniczego, jak Stučka, Jansons, Roziņš, Dauge i inni. Na poglądy ich składała się przede wszystkim walka z rewizjonizmem, propaganda dialektycznego materializmu, obrona marksistowsko-leninowskiej nauki o rewolucji i przystosowanie jej do konkretnych warunków łotewskich, obrona leninowskiego pojmowania kwestii narodowej itd. Šteinbergs podkreśla w swej pracy wielką rolę, którą odegrała prasa robotnicza („Socialdemokrats", „Auseklis" i in.) w propagowaniu idei marksistowskich.

A. Birons — pisząc o osiągnięciach historiografii łotewskiej, obejmującej okres drugiej połowy XIX w. i pierwszych lat XX wieku — jednocześnie wskazuje, iż wiele jest tu jeszcze do zrobienia. Brak jest np. pełniejszego opracowania historii oświaty ludowej na Łotwie w końcu XIX w. Stanowczo zbyt mało jest publikacji źródeł. Nade wszystko jednak konieczne jest przygotowanie obszernej syntetycznej pracy o rozwoju stosunków agrarnych i o ruchu robotniczym w tym początkowym okresie jego istnienia.

Drugim wyodrębniającym się okresem, który skupił wyjątkowo wiele uwagi historyków łotewskich, jest rewolucja 1905—1907 r. W dziejach nie tylko ruchu rewolucyjnego, lecz całego narodu łotewskiego była ona wydarzeniem o doniosłym znaczeniu. Wystarczy tylko powiedzieć, iż natężenie walk strajkowych było tu największe w całym cesarstwie, wystąpienia zaś rewolucyjne na wsi przerodziły się w otwarte powstania zbrojne. W walkach oraz w rezultacie krwawych represji zginęło ponad dwa tysiące łotewskich bojowników rewolucji. Mimo klęski rewolucja wywarła trwały wpływ na życie polityczne, społeczne i kulturalne narodu.

Łotewska historiografia radziecka kształtowała pozytywny obraz rewolucji 1905 r. w nieustannej walce, przede wszystkim z poglądami historyków niemieckich, których nie tylko oceny — idące po linii obrony postępowania baronów — wypadały diametralnie inaczej, lecz nawet samo przedstawienie faktów bardzo się różniło. Historycy radzieccy obronili tezę, iż rewolucja 1905 r. na ziemiach łotewskich była wielkim postępowym zrywem mas ludowych. Stanowiła ona nieodłączną część rewolucji

[24] K. Kauliņš, Pirmais maijs Latviešu revolucionārās cīņas vēsturē (1893—1919), Padomju Latvijas Bolševiks, nr 7/8 1946.

[25] S. Ziemelis, Strādnieku cīņas Rīgā 1899 g. maijā, „Cīņa", z 19.V.1959 i in.

[26] V. Šteinbergs, Marksistsko-leninskaja filosovskaja mysl v Latvii v načale XX veka. Dokt. dysert. Moskwa 1961.

ogólnorosyjskiej, jednocześnie posiadając cechy specyficzne, dotyczące zarówno metod, jak i form walki.

Pierwsze publikacje o rewolucji 1905—1907 r. ukazały się już w kilka lat po jej zakończeniu. Najważniejsze miejsce wśród nich zajmowała wydana w 1912 r. praca czołowego uczestnika rewolucji J. Jansons-Braunsa pt. „Rewolucja w Nadbałtyce". Broniąc idei rewolucji Jansons ostrze polemiki skierował przeciwko wydawnictwu Niemców bałtyckich „Die lettische Revolution" (t. I i II, Berlin 1906—1907), wykazując ubóstwo i absurdalność argumentów baronów, którzy pomijając realną sytuację społeczno-ekonomiczną, źródeł rewolucji doszukiwali się nie w obiektywnie istniejących warunkach, ale w polityce rządu carskiego, popierającego poniekąd dla swych celów aspiracje narodowe Łotyszów. Jansons w rewolucji łotewskiej 1905 r. widział przede wszystkim wojnę chłopską. Mówi on np. „Dramat historyczny rewolucji na Łotwie rozegrał się nie na barykadach ulic, ale na dymiących ruinach i zgliszczach baronowskich siedzib". Te ostatnie jego poglądy stały się jednak następnie przedmiotem krytyki historyków radzieckich, którzy zarzucali mu nieuwzględnienie czołowej roli proletariatu w rewolucji. (Por. np. J. P. Krastyń, Revolucija 1905—1907 gg. v Latvii", Moskva 1952, str. 5).

Bardzo intensywne prace nad historią rewolucji podjęli następnie w latach dwudziestych i trzydziestych emigranci łotewscy w ZSRR. Udało im się zebrać wiele cennego materiału w postaci wspomnień i dokumentów[27], dokonać reedycji gazet socjaldemokratycznych „Cīņa" i „Pēterburgas Latvietis" (Moskwa 1927), wydać specjalny zbiór, zawierający zwięzłe życiorysy około dwóch tysięcy poległych bojowników rewolucji[28] itd. Nie zabrakło wówczas także pierwszych prób analitycznego spojrzenia na wydarzenia rewolucji. Czyniono to jednak głównie w formie artykułów. Wśród nich warto wymienić rozprawy Piotra Stučki „Rok 1905 na Łotwie"[29], J. Palvalde, mówiącą o charakterze rewolucji 1905 r. w guberniach nadbałtyckich[30], a także K. Landersa, który omawia jej ogólne problemy[31].

Cechą charakterystyczną tych poczynań w okresie międzywojennym było to, iż problematyką rewolucji 1905 r. zajmowali się wówczas na emi-

[27] Np. 9 un 13 janvāris 1905 g. Janvāra dienas un viņu pēcskaņas Latvijā. LKP vēstures komisija, Moskwa 1925; 1905 gads. LKP vēstures komisija, Moskwa 1936, i in.

[28] Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmata, R. Endrups un A. Feldmanis, Moskwa 1933.

[29] P. Stučka, 1905 gads Latvijā w: Darba kalendars 1926 gadam, Moskwa 1926.

[30] J. Palvalde, Charakter revolucii 1905 g. v Pribaltike, „Proletarskaja Revolucja", nr 6, 1930.

[31] K. Landers Iz istorii revolucii 1905 g. v Latvii, „Proletarskaja Revolucja", nr 12, 1930.

gracji głównie nie zawodowi historycy, lecz działacze ruchu robotniczego, byli aktywni uczestnicy tych wydarzeń. Wycisnęło to określone piętno na ich pracach. Poza tym zaciążyła na nich konieczność oparcia się tylko na materiałach znajdujących się w Związku Radzieckim, gdyż źródła archiwalne łotewskie były wówczas dla badaczy-marksistów niedostępne. Mimo to podjęta wtedy praca dała duże rezultaty. Owocne te poczynania przerwane zostały jednak w rezultacie bezpodstawnych represji w 1937 roku[32]. Historycy łotewscy wrócili do tej problematyki już w kraju, wkrótce po zakończeniu II wojny światowej. Prace podjęto szerokim frontem, przy czym prowadzono je jednocześnie niejako trzema torami: poprzez monograficzne opracowanie tematów, przez publikowanie prac popularnych oraz przez wydawanie źródeł.

Pierwszym szerokim, monograficznym opracowaniem rewolucji 1905 r. była praca nestora historyków łotewskich, akademika J. Krastiņša, która ukazała się w 1950 r. w języku łotewskim. Jej wersja rosyjska wyszła w dwa lata później, zaś w roku 1955 wydrukowane zostało drugie, uzupełnione wydanie łotewskie[33]. Praca Krastiņša daje najpełniejszy i dotychczas najbardziej gruntowny opis wydarzeń rewolucyjnych na Łotwie. Autor potrafił w niej połączyć analizę naukową z przystępnością wykładu. Wiele spraw wydobył po raz pierwszy. Zaliczyć do nich wypada przede wszystkim walkę drużyn bojowych w miastach oraz ruch rewolucyjny w jednostkach wojskowych, stacjonujących na ziemi łotewskiej. Książka Krastiņša zyskałaby jeszcze bardziej, gdyby np. autor nie pominął bogatej literatury niemieckiej dotyczącej tematu oraz nie tak jednostronnie potraktował zachowanie się burżuazji łotewskiej w rewolucji. Słabiej wypadło w pracy również omówienie wydarzeń rewolucyjnych w Łatgalii.

Sprawie wystąpień rewolucyjnych żołnierzy i marynarzy garnizonów rozlokowanych na Łotwie poświęcił oddzielną pracę B. Surikovs[34]. Opisał on szczegółowo ważniejsze wypadki fermentu i buntów wśród wojska ze szczególnym uwzględnieniem otwartego powstania marynarzy (czerwiec 1905 r.), stacjonującej wówczas w Lipawie eskadry admirała Niebogatowa. Surikovs podkreśla wielką rolę pracy propagandowej organizacji postępowych w zrewolucjonizowaniu wojska.

Istotną lukę w poznaniu przebiegu rewolucji wziętej jako całość na ziemi łotewskiej, wypełniła monografia J. Babrisa, który zajął się specjalnie wydarzeniami lat 1905—1907 w Łatgalii[35]. Wiele dalszych prac,

[32] A. Birons, Issledovanija sovetskich istorikov..., o.c., str. 62.

[33] J. Krastiņš, 1905 gada revolūcija Latvijā, Rīgā 1950; tenże, Revolucija 1905—1907 gg. v Latvii, Moskwa 1952; tenże, 1905 gada revolūcija Latvijā. 2 papild. izd., Rīgā 1955.

[34] B. Surikovs, Zaldātu un matrožu revolucionārā kustība Latvijā 1905—1907, Rīgā 1957.

[35] J. Babris, 1905—1907 g. revolūcija Latgalē, Rīgā 1960.

przeważnie rozpraw kandydackich, poświęcono wyodrębniającym się zagadnieniom szczegółowym. Tak np. M. Kudrjavskij zajął się problemem strajku październikowego na Łotwie[36]. Z. Duchanova przeanalizowała walkę socjaldemokracji łotewskiej o sojusz robotniczo-chłopski w rewolucji[37]. I. Ionāne omówiła zagadnienia ruchu partyzanckiego w 1905/1906 r.[38].

Godnym uwagi uzupełnieniem literatury naukowej stały się wydawnictwa o charakterze popularnym, przeważnie formatu broszurowego. Autorzy ich sięgali niejednokrotnie do nowych, dotychczas nie wykorzystanych materiałów, ukazując wiele nie znanych faktów. Zaliczyć należy do nich broszury Krastiņša, Dauge i Mišķe, mówiące o ogólnych problemach rewolucji[39]. O powstaniach zbrojnych opowiedział w swej popularnej pracy H. Strods[40]. Bardzo interesujący problem roli i udziału łotewskich nauczycieli ludowych w rewolucji poruszył S. Ziemelis[41]. Przebieg rewolucji w obwodzie Talsi, gdzie walki cechowały się wyjątkowo dużym napięciem, opisali A. Andersons i J. Znotiņš[42]. Dochodzą do tego bardzo liczne artykuły, poświęcone rewolucji 1905 r., które ukazały się na łamach prasy. Wśród publikacji źródeł wymienić należy przede wszystkim starannie opracowany zbiór wypowiedzi W. I. Lenina o rewolucji 1905 roku na Łotwie oraz o działalności łotewskiej socjaldemokracji[43].

Największym wydawnictwem dokumentarnym jest obszerny zbiór dokumentów i materiałów o rewolucji 1905 r. na Łotwie, opracowany z okazji jej 50 rocznicy[44]. Zbiór ten, gromadząc 367 różnego rodzaju dokumentów,

---

[36] M. I. Kudriavskij, Bolševiki — rukovoditeli stački w Łatvii v 1905 gadu, Kand. dysert., Leningrad 1955.

[37] Z. V. Duchanova, Borba revolucionnoj łatyšskoj socjałdemokratii za sojuz rabočego kłassa s krestjanstvom v period pervej russkoj revolucii, Kand. dysert., Moskwa 1956.

[38] I. A. Ionāne, Rukovodstvo social-demokratiej Łatyšskogo kraja partizanskim dviženiem v revolucii 1905—1907 gg., Kand. dysert., Riga 1963.

[39] I. Krastiņš, 1905 gada revolūcija Latvijā, Rīgā 1948; P. Dauge, 1905—1907 gada revolūcija Latvijā, Rīgā 1949; V. Mišķe, 1905—1907 g. revolucijas augstākā pakāpe Latvijā, Rīgā 1955 (wszystkie wymienione broszury ukazały się także w tłumaczeniu na język rosyjski).

[40] H. Strods, Bruņota sacelšanās Latvijā 1905—1907 g. revolūcijas laikā, Rīgā 1955.

[41] S. Ziemelis, Latvijas tautskolotāji Krievijas pirmajā revolūcijā (1905—1907 g.), Rīgā 1956.

[42] A. Andersons, I. Znotiņš, 1905—1907 gada revolūcija Talsu novadā, Rīgā 1957.

[43] V. I. Ļeņins par revolucionāro kustību Latvijā un Latvijas revolucionārās socialdemokrātijas darbību, Rakstu, vēstuļu un dokumentu krājums, Rīgā 1947.

[44] Revolucija 1905—1907 gg. v Łatvii. Dokumenty i materiały. Redaktor J. P. Krastyń, Riga 1956.

w większości nigdzie dotychczas nie publikowanych, obejmuje wszystkie ważniejsze problemy. Bardzo cenne są w zbiorze m.in. różnego rodzaju zarządzenia i raporty władz carskich, pozwalające sądzić o wyjątkowo dużym rozmachu rewolucji na Łotwie. Wśród innych wydawnictw źródłowych należy wymienić także opublikowanie tomu ulotek organizacji socjaldemokratycznych na Łotwie z lat 1904—1907[45], wydanie zbioru dokumentów poświęconych historii ruchu rewolucyjnego robotników rolnych i chłopów w Nadbałtyce podczas rewolucji, z których większość dotyczy Łotwy[46], oraz edycję przez Instytut Historii Partii przy KC KP Łotwy, obejmującą dwa tomy wspomnień uczestników rewolucji[47].

Już na podstawie tu przytoczonych ważniejszych tylko pozycji, dotyczących rewolucji 1905 roku na Łotwie, ukazuje się wymowny obraz włożonego wysiłku i dorobku historiografii łotewskiej w tej dziedzinie. A. Birons przypomina jednak istniejące jeszcze pewne luki oraz podkreśla potrzebę przygotowania pracy syntetycznej, opartej na osiągnięciach monograficznych ostatnich lat. Postuluje on także napisanie pełniejszych opracowań historii większych organizacji partyjnych, a także oddziałów bojowych w miastach i partyzanckich, tak zwanych „braci leśnych" na wsi. Od siebie można dodać, iż warto byłoby podjąć temat przedstawiający z marksistowskich pozycji działalność poszczególnych ugrupowań burżuazji łotewskiej podczas rewolucji, a także wziąć na warsztat problematykę narodowowyzwoleńczą w rewolucji, co było dotychczas niemal wyłączną domeną historyków burżuazyjnych.

Literatura następnego okresu — lat reakcji i przypływu fali rewolucyjnej przed wojną — nie jest, rzecz oczywista, tak bogato reprezentowana. Niemniej jednak okres ten był również przedmiotem zainteresowań historyków łotewskich. J. Netesin opublikował pracę o ruchu robotniczym w Rydze w okresie reakcji stołypinowskiej[48]. Ten sam autor wraz z A. Sprēslisem zajął się historią ruchu związkowego i zawodowego na Łotwie w latach 1905—1919[49]. O przypływie fali rewolucyjnej pisał również J. Krastiņš[50], natomiast Netesin podjął analizę liczebności i składu

[45] Latvijas sociāldemokrātisko organizāciju lapiņas Krievijas pirmās revolūcijas laikā, Rīgā 1955.

[46] Dokumenty po istorii revolucionnogo dviženija selskich rabočich i krestjan v Pribaltike v period pervoj russkoj revolucii 1905—1907 gg., Moskwa—Leningrad 1957.

[47] 1905 g. revolūcijas dalībnieku atmiņas, t. I, Rīgā 1955, t. II, Rīgā 1956.

[48] J. N. Netesin, Robočeje dviženie v Rige v period stołypinskoj reakcii, Riga 1958.

[49] A. Sprēslis, J. Ņetjosins, Proletariāta interešu sardzē. Arodkustība Latvijā no 1905 gada līdz 1919 gadam, Rīgā 1960.

[50] J. Krastiņš, Latvija strādnieku kustības uzplūdu gados, Rīgā 1951.

proletariatu Łotwy[51]. Najpełniejsze jednak opracowanie okresu lat 1910—1914 znaleźć można w pracy J. Ripa i I. Apine, którzy na podstawie nowych materiałów szczegółowo i wszechstronnie ukazali rozwój ruchu robotniczego na Łotwie w tym okresie[52].

Z prac poświęconych latom wojny wymienić trzeba rozprawy Šteinberga o ruchu rewolucyjnym na Łotwie w latach 1914—1917[53].

Okres kolejny — rewolucji i wojny domowej — zajmuje w historiografii łotewskiej pierwszoplanowe miejsce. Wielka ilość prac poświęcona została omówieniu wpływu Rewolucji Październikowej na rozwój wypadków na Łotwie i na łotewski ruch robotniczy oraz na wiążące się z tym powstanie Łotewskiej Republiki Rad. Zatrzymując się tylko na ważniejszych pozycjach wspomnieć musimy o pracy Drīzulisa o odgłosach i wpływie Rewolucji Październikowej na Łotwę[54], o wiążącej się z nią tematycznie książce Šteinberga, która obrazuje walkę mas ludowych Łotwy o władzę radziecką w końcu 1917 roku[55], o rozprawie J. Krastiņša, omawiającej dzieje Łotewskiej Republiki Rad w 1919 roku[56], a także o książce V. Sīpolsa, poświęconej problemom interwencji mocarstw imperialistycznych na Łotwie w latach 1918—1920[57]. Duże znaczenie dla poznania tego okresu miała także reedycja w dwóch oddzielnych tomach artykułów Piotra Stučki z lat 1918—1920[58]. W pismach tych znalazły odbicie ważniejsze problemy rewolucji i walki o władzę radziecką.

Bardzo bogato reprezentowane są również publikacje dokumentów i materiałów, odnoszących się do wydarzeń lat 1918—1919 na Łotwie. Są to przede wszystkim dwa tomy dokumentów, mówiące o działalności Komu-

---

[51] J. N. Netesin, K voprosu o čislennosti i sostave proletariata Latvii pered pervoj mirovoj vojnoj, Moskwa 1959.

[52] J. Ripa, I. Apine, Jaunie revolucionārie uzplūdi Latvijā 1910—1914, Rīgā 1964.

[53] V. A. Šteinberg, Revolucionnoje dviženie v Latvii v period pervoj mirovoj vojny i fevralskoj revolucii (1914 g. — mart 1917 g.), Riga 1957; tenże, Podgotovka Velikoj Oktjabrskoj socialističeskoj revolucii v Latvii (mart — avgust 1917 g.), Riga 1950.

[54] A. Drīzulis, Velikaja Oktjabrskaja socialističeskaja revolucija v Latvii, Riga 1957.

[55] V. Šteinbergs, Latvijas darbaļaužu cīņa par padomju varu 1917 gadā, Rīgā 1957.

[56] J. P. Krastyń, Sovetskaja Latvija v 1919 g., Riga 1957.

[57] V. Sīpols, Ārvalstu intervencija Latvijā un tās aizkulises 1918—1920, Rīgā 1957 (praca ta ukazała się także w 1954 r. w języku rosyjskim, a w 1961 — po niemiecku).

[58] P. I. Stučka, V borbe za Oktjabr, Riga 1960; tenże, Za Sovetskuju vlast v Latvii 1918—1920, Riga 1964 (oba zbiory wydane zostały uprzednio w języku łotewskim w 1957 i 1958 r.).

nistycznej Partii Łotwy: pierwszy — w okresie od marca 1917 r. do lutego 1918, drugi — w latach 1918—1919[59]. Dużo interesujących materiałów zawiera także dwutomowe wydawnictwo dokumentów, poświęcone specjalnie Łotewskiej Republice Rad i zagranicznej interwencji na Łotwie w 1919 r.[60]. Ważnym źródłem są również wspomnienia łotewskich uczestników rewolucji 1917 r. i bojowników o władzę radziecką na Łotwie w latach 1918—1919, które zostały ogłoszone w dwóch odrębnych zbiorach[61].

Wyodrębniającym się zagadnieniem w tematyce lat 1917—1920 jest problem strzelców łotewskich, ich walki o władzę radziecką na Łotwie oraz udziału w wojnie domowej w Rosji Radzieckiej. Walka strzelców łotewskich w obronie rewolucji była zjawiskiem wyjątkowym co do swych rozmiarów, wymowy i znaczenia. Wystarczy chociażby wspomnieć, że stanowili oni najwierniejszą gwardię rewolucji, osobistą ochronę Lenina. Formacje strzelców łotewskich walczyły w pierwszych szeregach na wszystkich frontach wojny domowej, m.in. podczas decydujących walk pod Orłem z Denikinem w październiku 1919 r. stanowili oni trzon kontratakujących oddziałów Armii Czerwonej, które przyczyniły się do klęski nieprzyjaciela. Nie jest więc rzeczą przypadku, iż szlak bojowy strzelców łotewskich znalazł obszerne odbicie w literaturze historycznej. Pierwsze obszerne publikacje na ten temat ukazały się już w latach dwudziestych w Związku Radzieckim, gdzie działała specjalna komisja, zajmująca się historią strzelców łotewskich[62]. Dużo napisano o nich również po wojnie w Łotwie radzieckiej.

O walce strzelców łotewskich z Niemcami pod Rygą jeszcze w szeregach armii carskiej i za czasów rządu tymczasowego pisał S. Ziemelis[63]. Okresem późniejszym — walki strzelców podczas Rewolucji Październikowej i ich udziałem w wojnie domowej — zajął się R. Kisis[64]. Ten sam temat roz-

[59] Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā 1917. Dokumenti un materiali (1917 marts — 1918 g. februāris), Rīgā 1957; Latvijas Komunistiskā partija 1918 un 1919 gadā. Dokumenti un materiāli, Rīgā 1958.

[60] Socialističeskaja Sovetskaja Respublika Latvii v 1919 g. i inostrannaja intervencija. Dokumenty i materiały w dwóch tomach, Riga 1960.

[61] 1917 gads Latvijā. Revolūcijas dalibnieku atmiņas, Rīgā 1957; Par Padomju Latviju. Cīnītāju atmiņas. 1918—1919, sēj. 1—2, Rīgā 1958—1959.

[62] Latvju strelnieku Vēstures komisija. Latvju strēlnieku vēsture, Moskwa, t. I i II, 1928, 1934; Latvju strēlnieku Vēstures Komisija. Latvju revolucionarais strēlnieks, Moskwa, t. I i II, 1934 i 1935.

[63] S. Ziemelis, Latviešu strēlnieki pirmajā pasaules karā, „Cīņa", nr 257 z 31.X.1956.

[64] R. Kisis, Oktobra revolucija un Latviešu strēlniewi, Rīgā 1918; tenże, Łatyšskie strełki v period graždanskoj vojny, Riga 1951.

winęli następnie J. Kaimiņš[65] i T. Draudiņš[66]. W roku 1962 wydany został w Rydze pod red. J. Krastiņša zbiór wspomnień oraz dokumentów (przeważnie reedycje), dotyczących walki strzelców łotewskich w latach 1917—1919[67]. Natomiast E. Andersone w specjalnej pracy omówiła literaturę przedwojenną, przedstawiającą ich szlak bojowy[68].

Badania naukowe nad dziejami burżuazyjnego państwa łotewskiego 1920—1940 r. rozwinięte zostały szerzej dopiero w ostatnich latach. Sprzyjała temu przede wszystkim ogólna atmosfera po XX Zjeździe KPZR i wiążąca się z tym możliwość szerszego dostępu do źródeł[69]. Wyłaniają się trzy podstawowe kierunki badań nad tym okresem, które stanowią: a) zagadnienia historii gospodarczej Łotwy 1920—1940, b) problemy ruchu rewolucyjnego i działalności Komunistycznej Partii Łotwy, c) sprawy polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa łotewskiego.

Zaczynając od spraw gospodarczych musimy nadmienić, iż położeniem przemysłu na Łotwie zajął się m.in. J. Markon, podejmując próbę systematycznego omówienia problemu[70]. Praca jego, napisana jednak bez oparcia na poważniejszych źródłach archiwalnych, grzeszy pewnymi uproszczeniami i schematyzmem. L. Starodubskij, którego prace pochodzą również z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, na podstawie dostępnych materiałów statystycznych przeanalizował zjawisko upadku produkcji przemysłowej na Łotwie w porównaniu z 1914 rokiem oraz zbadał formy zależności przemysłu łotewskiego od kapitału zagranicznego[71]. Na podobny temat napisał pracę kandydacką również J. Aboliņš, opracowując temat degradacji i upadku przemysłu w burżuazyjnej Łotwie[72]. Natomiast A. Leits skupił uwagę przede wszystkim na kwestii zależności gospodarczej Łotwy od mocarstw imperialistycznych[73]. W rezultacie gruntownych badań ustalił on rozmiary i formy inwestycji zagranicznych oraz

[65] J. Kaimiņš, Latviešu, strēlnieki cīņā par Lielās Oktobra socialistiskās revolucijas uzvaru, Rīgā 1953 (Tłumaczenie rosyjskie, Riga 1961).

[66] T. Draudiń, Boevoj puť łatyšskoj strełkovoj divizii v dni Oktjabrja i v gody graždanskoj vojny, Riga 1960.

[67] Łatyšskie strełki v borbe za sovetskuju vlasť v 1917—1920 gg. Vospominanija i dokumenty, Riga 1962.

[68] E. Andersone, Sarkanais strēlnieks latviešu literatūrā 1918—1940, Rīgā 1963.

[69] Por. A. Birons, Voprosy istorii buržuaznoj Łatvii..., o.c.c., str. 20.

[70] I. Markon, Očerki po istorii promyšlennosti Łatvii, Riga 1951.

[71] L. V. Starodubskij, Upadok fabrično-zavodskoj promyšlennosti v buržuaznoj Łatvii, Riga 1952; tenże, Statistika buržuaznoj Łatvii na służbe reakcii, Riga 1953.

[72] J. K. Aboliń, Degradacija i upadok promyšlennosti buržuaznoj Łatvii, Autoreferat, Riga 1951.

[73] A. Leits, Buržuāziskā Latvija ārzemju kapitāla jūgā (1921—1929), Rīgā 1957; tenże, Buržuaziskās Latvijas ekonomika un saimnieciskie sakari (1929—1939), Rīgā 1958.

wykazał metody, za pomocą których ekonomika Łotwy przekształcana była w dodatek surowcowo-agrarny wielkich państw kapitalistycznych. Leits zajął się także problemem stosunków gospodarczych łotewsko-radzieckich w okresie międzywojennym[74].

P. Dzērve w pracach swych zbadała przede wszystkim sytuację ekonomiki łotewskiej podczas wielkiego kryzysu 1929—1933[75]. Poza czysto ekonomiczną analizą kryzysu autorka pokazała, jakie zmiany nastąpiły w jego rezultacie w układzie sił społecznych i jak w tym właśnie czasie ukształtowała się baza społeczna przemian politycznych, które wkrótce potem nastąpiły na Łotwie. Okresem następnym — 1934—1940 — zajęła się L. Jaunzeme[76]. W pracy swej dokonała ona analizy dynamiki rozwoju produkcji przemysłowej oraz liczebności robotników zatrudnionych w przemyśle, podkreśliła stały wzrost dochodów kapitalistów zagranicznych i miejscowych. Autorka doszła do wniosku, iż w latach poprzedzających wybuch II wojny światowej nastąpiło na Łotwie znaczne zaostrzenie sprzeczności między pracą a kapitałem.

Sprawami polityki finansowej Łotwy zajął się M. Šmulders[77]. Szczegółowo rozpatrzył on wydatki państwa oraz zanalizował politykę fiskalną, podkreślając jej sens klasowy. Wskazał również na stały wzrost roli kapitału państwowego.

Oceniając ogólnie prace poświęcone historii gospodarczej Łotwy okresu międzywojennego A. Birons zaznacza, iż nie zostały w nich jeszcze całkowicie przezwyciężone tendencje do uproszczeń i widzenia w życiu gospodarczym Łotwy tylko „obrazu nieprzerwanego upadku i degradacji jej rolnictwa i ciągłego niszczenia sił wytwórczych". Podobne ujęcie nie odzwierciedla rzeczywistej sytuacji istniejącej w tym okresie. Oderwanie Łotwy od organizmu gospodarczego Rosji odbiło się ujemnie na jej sytuacji gospodarczej. Niemniej jednak zaobserwować można było w tej dziedzinie i pewne zjawiska pozytywne — wzrost produkcji rolnej i przemysłowej, chociaż cechowały go poważne obciążenia, wynikające z zależności Łotwy od kapitału zagranicznego[78].

---

[74] A. Leit, K voprosu o sovetsko-latvijskom torgovom dogovore 1927 g., Izvestija AN Latvijskoj SSR, nr 9, 1951.

[75] P. Dzērve, 1929—1933 g. ekonomiskā krīze buržuāziskajā Latvijā un tās īpatnības, Rīgā 1953.

[76] L. J. Jaunzeme, Ekonomika buržuaznoj Latvii v period fašizma (1934—1940), Autorieferat, Riga 1953.

[77] M. Šmulders, Rol'finansovoj politiki gosudarstva buržuaznoj Latvii v pereraspredelenii nacionalnogo dochoda v polzu ekspluatatorskich klassov i v ograblenii trudiaščichsia. Autoreferat, Riga 1963; tenże, Valsts kapitālisma tendenču pastiprināšanās fašistiskajā Latvijā, ZAV, nr 8, 1958.

[78] Por. A. Birons, Voprosy istorii buržuaznoj Latvii..., o.c., str. 5—6.

W pracach poświęconych stosunkom agrarnym na Łotwie w latach 1920—1940 jako naczelny problem wysunęła się sprawa oceny przeprowadzonej reformy rolnej i jej skutków. Przy ogólnej zgodności co do burżuazyjnego i ograniczonego jej charakteru występują pewne różnice w ujęciu poszczególnych historyków. S. Udačin, analizując przedwojenną reformę rolną w swej monografii[79] poświęconej w zasadzie reformie przeprowadzonej przez władzę radziecką, dochodzi do wniosku, iż nie była ona aktem dobrowolnym, lecz została narzucona przez obiektywne warunki. Była krokiem wstecz w porównaniu z tymi posunięciami w dziedzinie rolnictwa, które zrealizowała władza radziecka w 1919 r. Przeprowadzając reformę burżuazja zmierzała do zapobieżenia rewolucji i wzmocnienia swych społecznych i gospodarczych pozycji. Inny autor, A. Svikis[80], uważa również, że chociaż reforma nie rozwiązała problemu agrarnego, jednak zaspokoiwszy — przynajmniej częściowo — dążenia chłopów do ziemi, wzmocniła pozycje gospodarcze i polityczne burżuazji łotewskiej. W pracy swej Svikis formułuje następującą ogólną definicję reformy rolnej: reforma miała charakter burżuazyjny i zmierzała do zniszczenia własności feudalnej oraz przywilejów obszarniczych. W sensie ekonomicznym oznaczała ona krok naprzód w porównaniu z tą strukturą agrarną, która zaistniała przedtem na Łotwie. Reforma sprzyjała rozwojowi rolnictwa łotewskiego według drogi amerykańskiej. Niemniej jednak kierowała się ona przeciwko ruchowi rewolucyjnemu mas.

Dla całości spojrzenia na tematykę rolną w historiografi omawianego okresu warto jeszcze zaznaczyć, że sytuacją rolnictwa łotewskiego w latach 1934—1940 zajęła się D. Kalniņa[81]. Rozpatrzyła ona m.in. takie sprawy, jak kryzys agrarny, problem zbytu produktów rolnych na rynkach zagranicznych, sytuację w poszczególnych gałęziach rolnictwa itd. Temat spółdzielczości spożywców na wsi łotewskiej poruszyła A. Ungure[82].

Bardzo bogato reprezentowany jest w literaturze drugi zasadniczy kierunek badań okresu lat 1920—1940: dzieje ruchu robotniczego i działalności nielegalnej Komunistycznej Partii na Łotwie. Autorem zarysu obejmującego całość tego problemu jest A. Drīzulis[83]. Szczegółowo zajął się sprawą sytuacji materialnej robotników w burżuazyjnej Łotwie A. Vein-

[79] S. A. Udačin, Zemelnaja reforma v Sovetskoj Łatvii, Riga 1948.

[80] A. Svikis, Agrārais jautājums buržuāziskajā Latvijā (1920—1934), Rīgā 1960.

[81] D. J. Kalnyń, Agrarnyj vopros v buržuaznoj Łatvii v gody fašistskoj diktatury (1934—1940), Autoreferat, Riga 1955.

[82] A. J. Ungure, Razvitie potrebitelskoj kooperacii v Łatvijskoj SSR, Autoreferat, Riga 1955.

[83] A. Drīzulis, Cīņa par brīvību, Rīgā 1956; tenże, Očerki istorii rabočego dviženija v Łatvii (1920—1940), Moskwa 1960.

bergs[84]. Na podstawie obszernego materiału statystycznego zobrazował on pogorszenie się położenia mas pracujących, spadek realnych zarobków, wzrost bezrobocia i obniżenie się przeciętnego poziomu kwalifikacji robotników itd.

Rozwój ruchu robotniczego, szczególnie podczas kryzysu w latach 1929—1933, ukazał A. Sprēslis[85]. Na równi z walką strajkową omówił on demonstracje bezrobotnych i wystąpienia o charakterze politycznym. Sprēslis podkreśla rolę Partii Komunistycznej jako kierowniczki tej walki.

Działalność partii w latach 1920—1923 przedstawia E. Līdace[86]. Operując bogatym materiałem faktycznym ukazuje ona proces powstawania, a następnie działalności organizacji KP. Godne są uwagi dane przytaczane przez autorkę co do liczebności i składu partii. Informuje ona także m.in. o udziale delegacji komunistów łotewskich w II, III i IV kongresach Międzynarodówki Komunistycznej. Tę samą problematykę odnośnie do lat 1929—1933 kontynuował S. Ziemelis[87], wnosząc dużo nowych faktów i szczegółów ważnych dla poznania walki KP Łotwy w latach wielkiego kryzysu.

Dwie prace J. Šteimanisa[88] dotyczą także historii Komunistycznej Partii Łotwy 1920—1940. W jednej skupia on swą uwagę na metodach, które stosowała partia w walce o wpływy w masach. W drugiej natomiast zajmuje się głównie analizą taktyki partii komunistycznej, którą stosowała ona w różnych sytuacjach. W tym sensie jest to praca pionierska w historiografii radzieckiej Łotwy. Taktykę partii, ale tylko wobec przewrotu faszystowskiego w 1934 roku, zbadał w oddzielnej pracy B. Berkovičs[89]. Inny aspekt działalności KPŁ — walkę o jednolity front klasy robotniczej w latach 1934—1938 — opracowała K. Medvedeva[90]. Przedstawiła ona m.in. sprawę tworzenia i działalności komitetów jedności oraz dużo uwagi zwróciła na zobrazowanie wzajemnych stosunków między Partią Komunistyczną a utworzoną przez lewicowych socjaldemokratów Socjalistyczną Robotniczo-Chłopską Partią Łotwy.

[84] A. M. Veinbergs, Obniščanie proletariata v buržuaznoj Latvii, Riga 1961.

[85] A. Sprēslis, Strādnieku kustība buržuaziskajā Latvijā pasaules ekonomiskās krizes gadas (1929—1933), Rīgā 1958.

[86] E. R. Līdace, Kommunističeskaja partija Latvii v pervye gody buržuaznoj diktatury (1920—1923 gg.), Autoreferat, Riga 1964.

[87] S. V. Ziemelis, Kommunističeskaja partija Latvii v period ekonomičeskogo krizisa i nakanune fašistskogo perevorota (1930—1934 gg.), Autoreferat, Riga 1964.

[88] J. Šteimanis, Latvijas komunistiskā partija cīņa par strādnieku šķiras vairākumu (1920—1940), Rīgā 1957; tenże, Latvijas komunistiskās partijas taktika cīņā par padomju varos atjaunošanu 1920—1940, Rīgā 1965.

[89] B. Berkovičs, Fašistiskais apvērsums Latvijā un LKP taktika, Rīgā 1960.

[90] K. M. Medvedeva, Borba kommunističeskoj partii Latvii za sozdanie i provedenie edinogo fronta proletariata protiv fašistskoj diktatury (1934—1938), Autoreferat, Riga 1954.

Analizę poglądów partii na sprawy ekonomiczne przeprowadził J. Kalniņš[91], natomiast historię działalności robotniczo-chłopskiej frakcji w sejmie łotewskim przedstawił w specjalnej pracy B. Hiršfeld[92].

Omówieniu prasy partyjnej — nielegalnej i legalnej — poświęconych zostało kilka oddzielnych prac. Pierwszy S. Levitan dokonał wszechstronnego przeglądu prasy komunistycznej omówionego okresu — jej tematyki, nakładów, systemów kolportażu itd.[93]. Natomiast V. Nikitin skoncentrował swą uwagę na dziejach prasy KPŁ w latach 1920—1929, również ukazując zarówno jej stronę merytoryczną, jak i podając szereg wyczerpujących informacji, np. o nielegalnych drukarniach, kolportażu itd.[94]. Prasę legalną, wydawaną przez komunistów w latach 1924—1929, opracował P. Krupnikov[95].

Nie zabrakło również prac poświęconych historii Komunistycznego Związku Młodzieży Łotwy. Na pierwszym miejscu wymienić należy trzy rozprawy kandydackie — J. Spruža, B. Lancera i G. Raines — które łącznie obejmują cały okres chronologiczny lat 1920—1940, pokazujące kolejne etapy działalności i walki Komsomołu[96]. Poza tym wymienić należy książkę G. i F. Fridmanów, którzy zajęli się dziejami Komsomołu w Łatgalii[97].

Mówiąc o literaturze poświęconej ruchowi robotniczemu w burżuazyjnej Łotwie musimy wspomnieć również o pozycjach poświęconych związkom zawodowym. O pracy partii w lewicowych związkach zawodowych w latach 1920—1929 napisała A. Arnte[98]. Natomiast książka J. Šteimanisa objęła całość dziejów związków w latach 1920—1940[99].

[91] J. Kalniņš, Latvijas komunistiskās partijas ekonomiskā platforma 1920—1940, Rīgā 1959.

[92] B. S. Hiršfeld, Raboče-krestjanskaja frakcija Łatvijskogo sejma, Riga 1960.

[93] S. Levitan, Kommunističeskaja nelegalnaja pečat' v Łatvii v borbe za sovetskuju vlast' v 1919—1940 gg., Autoreferat, Riga 1965.

[94] V. N. Nikitin, Kommunističeskaja nelegalnaja pečat Łatvii v 1919—1929 godach, Autoreferat, Daugavpils — Riga 1962.

[95] P. J. Krupnikov, Legalnaja revolucionnaja pečat Łatvii v period vremennoj stabilizacii kapitalizma (1924—1929), Autoreferat, Riga 1962.

[96] J. J. Spruž, Borba kommunističeskogo Sojuza mołodeży Łatvii pod rukovodstvom kommunističeskoj partii protiv diktatury buržuazii v 1919—1929 gg., Autoreferat, Riga 1954; B. J. Lāncer, Borba Kommunističeskogo Sojuza mołodeży Łatvii pod rukovodstvom Kommunističeskoj partii protiv diktatury buržuazii vo vremja mirovogo ekonomičeskogo krizisa v 1929—1933 gody, Autoreferat, Riga 1956; G. Raines, Komsomoł Łatvii pod rukovodstvom kommunističeskoj partii v borbe protiv fašizma (1934—1940 gg.), Autoreferat, Riga 1959.

[97] G. i F. Fridman, Revolucjonnaja mołodež Łatgalii, Riga 1959.

[98] A. J. Arnte, Kommunističeskaja partija Łatvii — rukovoditel borby levych profsojuzov za edinstvo rabočego klassa (1920—1929 gg.), Autoreferat, Riga 1964.

[99] J. Šteimanis, Cīņā pret kapitālu. Arodkustība Latvijā no 1920 g. līdz 1940 gadam, Rīgā 1959.

Trzeci podstawowy kierunek badań, obejmujący lata 1920—1940, reprezentowany stosunkowo niewielką liczbą pozycji, dotyczy ogólnej sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej państwa łotewskiego. Najpełniejszą, wiodącą pracą z tej tematyki jest monografia A. Drīzulisa, poświęcona politycznej historii Łotwy w latach 1934—1940[100]. Autor, opierając się na szeroko wykorzystanych źródłach archiwalnych oraz obszernej literaturze — zarówno radzieckiej, jak i zachodniej — zbadał problemy polityki wewnętrznej oraz zagranicznej faszystowskiego rządu Ulmanisa i przedstawił te wypadki, które doprowadziły do obalenia faszystowskiej dyktatury. Analizując następstwa kryzysu 1929—1933 Drīzulis wykazuje przyczyny załamania się systemu parlamentarnego na Łotwie. Ustanowienie dyktatury Ulmanisa traktuje jako przejaw nie tyle siły, co słabości burżuazji łotewskiej. Ogólnie książka daje — jak dotychczas — najpełniejszy syntetyczny obraz dziejów Łotwy w latach 1934—1940.

W pewnym sensie uzupełnieniem tej monografii są prace R. Rudevicsa, mówiące również o całości stosunków politycznych w burżuazyjnej Łotwie[101]. Książki te, obliczone na masowego odbiorcę, mają charakter popularny.

Odrębne zagadnienie sytuacji szkolnictwa i jego funkcji wychowawczej w państwie łotewskim rozpatrzyła G. Bergman[102].

Obszerne interesujące studia nad rolą i funkcją Kościoła na Łotwie w latach 1920—1940 przeprowadził Z. Balevics[103]. Rozpatrzył on gruntownie wzajemne stosunki państwa i głównych kościołów wyznaniowych: ewangelickiego, katolickiego i prawosławnego, oraz pokazał tendencje rozwoju tych stosunków w konkretnych, łotewskich warunkach.

Problemami polityki zagranicznej burżuazyjnej Łotwy zajął się V. Sīpols, publikując dwie obszerne prace na ten temat, które łącznie obejmują cały okres lat 1920—1940[104]. Poza bogatą literaturą Sīpols wykorzystał zespoły archiwalne Moskwy i Rygi. Pozwoliło mu to ukazać szczegółowo na podstawie nowych faktów, wszystkie ważniejsze wydarzenia z zakresu polityki zagranicznej Łotwy, a także dokładnie przedstawić rozwój stosunków łotewsko-radzieckich, łotewsko-niemieckich itd. Zagadnienia po-

[100] A. Drīzulis, Latvija fašisma jugā, Rīgā 1959; tenże, Latvija pod igom fašizma, Riga 1960.

[101] A. Rudevičs, Kas bija Latvijas buržuāziskā demokrātija? Rīgā 1959; tenże, Fašistiskā diktatūra Latvijā, Rīgā 1961.

[102] G. A. Bergman, Narodnaja škoła buržuaznoj Latvii kak orudie reakcionnoj antinarodnoj politiki latvijskoj buržuazii, Autoreferat, Riga 1953.

[103] Z. Balevics, Katoļticīgie un baznīckungi buržuāziskajā Latvijā, Rīgā 1964; tenże, Baznīca un valsts buržuāziskajā Latvijā 1920—1940, Rīgā 1964.

[104] V. Sīpols, Slepenā diplomātija. Buržuāziskās Latvijas ārpolitika 1919—1932 gadā, Rīgā 1965; tenże, Dzimtenes nodevība. Buržuāziskās Latvijas ārpolitika no 1933 līdz 1940 gadam, Rīgā 1963.

lityki zagranicznej, ale tylko w okresie lat 1939—1940, zbadał również P. Bambitis[105]. Główny przedmiot jego zainteresowań stanowił radziecko-łotewski pakt o wzajemnej pomocy z 5.X.1939 r.

Publikacje źródeł i materiałów dotyczących okresu 1920—1940 reprezentowane są przez zbiory dokumentów o działalności KP Łotwy[106] oraz przez wspomnienia działaczy ruchu rewolucyjnego[107]. Wydano także kilka zbiorków dokumentów o roli Kościoła w burżuazyjnej Łotwie, mających charakter popularny[108]. Brak natomiast dotychczas publikacji dokumentarnych, dotyczących ogólnej polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa łotewskiego w okresie międzywojennym.

Ważny ośrodek zainteresowania historyków łotewskich stanowią także wydarzenia 1940 r., które doprowadziły do zwycięstwa władzy radzieckiej na Łotwie. W dwudziestą rocznicę tych wypadków wydany został obszerny zbiór artykułów pod ogólnym tytułem „Zwycięstwo socjalizmu na Łotwie"[109]. Wśród wielu innych publikacji na ten temat warto zasygnalizować artykuł E. Žagarsa, mówiący o problemach walki klasowej w Łotewskiej SRR podczas pierwszego roku jej istnienia (1940—1941)[110]. O reformie rolnej, przeprowadzonej przez władzę radziecką, napisał S. Udačin[111]. Także A. Drīzulis końcową część swej pracy o dziejach Łotwy pod jarzmem faszyzmu poświęcił omówieniu sprawy przypływu fali rewolucyjnej na Łotwie w 1940 r. i zwycięstwa socjalizmu. Interesująca jest zasadnicza jego ocena tych wydarzeń, powtarzająca się również i w innych pracach. Drīzulis podkreśla: „Kłamliwe twierdzenia propagandy burżuazyjnej o tym, że władzę radziecką na Łotwie rzekomo ustanowiła Armia Czerwona, przekreśla cały historyczny przebieg rozwoju walki rewolucyjnej mas pracujących Łotwy o obalenie reżimu faszystowskiego. Jak wiadomo, oddziały Armii Radzieckiej wkroczyły na terytorium Łotwy w paź-

---

[105] P. B. Bambitis, Borba SSSR protiv agressivnych planov imperialističeskich deržav v otnošenii Latvii (1939—1940), Autoreferat, Moskwa 1958.

[106] LKP, LKJS un Sarkanās palīdzības revolucionārās lapiņas 1920—1940, t. I—III, Riga 1955, 1960, 1963; Latvijas Komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi, t. I, 1904—1940. Rīgā 1958.

[107] Cīņas balsis 1920—1940. Rīgā 1959; Par brīvi un dzīvi. Komjaunie šu pagrīdnieku atmiņas, t. I—II, Rīgā 1956—1957.

[108] Katoličeskoe duchovenstvo v Latvii 1920—1940. Sbornik dokumentov, Riga 1961; Staroobrjadčestvo v Latvii bez prikras 1920—1940. Sbornik dokumentov, Riga 1961; Pravoslavnoe duchovenstvo v Latvii 1920—1940. Sbornik dokumentov, Rīgā 1962 i in.

[109] Sociālisma uzvara Latvijā. Padomju Latvijas 20 gadadienas veltīts rakstu krajums, Rīgā 1960.

[110] E. A. Žagar, Nekotorye voprosy klassovoj borby v Latvijskoj SSR nakanune Velikoj Otečestvennoj vojny, w: V dni wojny..., o.c., str. 27—56.

[111] S. A. Udačin, Zemelnaja reforma v Sovetskoj Latvii, Riga 1948.

dzierniku 1939 r., a rewolucja socjalistyczna na Łotwie zwyciężyła w lipcu 1940 r. Naród łotewski obalił dyktaturę faszystowską. W sytuacji, która istniała latem 1940 r., burżuazja Łotwy znalazła się sam na sam z klasą robotniczą, która stała na czele frontu antyfaszystowskiego i wiodła za sobą podstawową część narodu. Burżuazja nie zdecydowała się na rozpętanie wojny domowej..."[112].

O wydarzeniach 1940 r. mówi także duży zbiór dokumentów i materiałów, wydany w 1963 r.[113]. Zamieszczone w nim źródła dotyczą powołania i prac rządu ludowego, wyborów do sejmu, początków przeobrażeń socjalistycznych, walki przeciw próbom reakcji zakłócenia pokojowego przebiegu rewolucji i wreszcie przyjęcia Łotewskiej SRR w skład ZSRR.

Historycy łotewscy konsekwentnie przeprowadzają tezę, że ustanowienie władzy radzieckiej na Łotwie w 1940 r. było rezultatem wieloletniej walki łotewskich mas ludowych przeciwko burżuazji. Zgadzając się co do spraw zasadniczych, występują tu między nimi różnice w niektórych kwestiach szczegółowych, m.in. w pojmowaniu etapów rewolucji 1940 r. Większość jest zdania, że miała ona od samego początku charakter socjalistyczny, inni widzą w niej także etap przemian burżuazyjno-demokratycznych[114].

Dzieje Łotwy w latach Wielkiej Wojny Narodowej znalazły odbicie w licznych opracowaniach i publikacjach historyków radzieckich. Sprzyjało temu utworzenie już w 1942 r. specjalnej komisji historycznej, gromadzącej źródła do dziejów wojny[115]. Literatura dotycząca samego tylko ruchu partyzanckiego na Łotwie liczy ponad sto rozpraw, artykułów i broszur. O wadze tego zagadnienia świadczy dodatkowo fakt zwoływania specjalnych konferencji historyków republik nadbałtyckich i Białorusi, poświęconych omówieniu problemów lat 1941—1945.

W badaniach nad okresem wojny i okupacji wyłaniają się pewne główne tematy. Dlatego też obok książek syntetycznych, do których np. wypada zaliczyć opublikowaną już w 1946 r. rozprawę J. Krastiņša[116], wydrukowane prace skupiają się przede wszystkim wokół tych bardziej szczegółowych spraw. Wymienić wśród nich należy przede wszystkim dzieje walk w pierwszych tygodniach wojny na ziemi łotewskiej. Zasłynęła zwłaszcza w tym czasie bohaterska obrona Lipawy (Liepoja), o której mówi kilka

---

[112] A. Drizul, Latvija pod igom fašizma, o.c., str. 367.

[113] Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940 gadā (20.VI.—5.VIII.). Dokumenti un materiāli, Rīgā 1963.

[114] A. Biron, A. Drizul, Osnovnye napravlenija razvitija istoričeskoj nauki v Sovetskoj Latvii, „Voprosy Istorii", z. 8, 1966, str. 12.

[115] Tamże, str. 13.

[116] J. Krastiń, Borba łatyšskogo naroda protiv nemeckich zachvatčikov i porabotitelej, Moskwa 1946.

prac[117]. Dają one na ogół wierny i interesujący obraz walki o Lipawę. Jak jednak zaznacza w swym artykule krytycznym W. Sawczenko, nie brak tam było również pewnych uproszczeń oraz niezgodnego z rzeczywistością przedstawiania wydarzeń. Tak np. występowała konkretnie tendencja do powiększania liczebności jednostek niemieckich zaangażowanych pod Lipawą bądź też przedłużania okresu faktycznej obrony miasta i portu itp.[118]

Wśród prac dotyczących działań partyzanckich i w ogóle ruchu oporu wyliczyć należy dwie książki V. Samsonsa o działaniach partyzanckich w północnej Łotwie i w Kurlandii[119], cenne wspomnienia A. Raškevicsa[120], rozprawę W. Mironovej-Špakovskiej o roli komunistów łotewskich w walce z okupantami niemieckimi[121], prace G. Jākobsone-Raine[122], M. Vestermana[123] i innych. Jak podaje Savčenko, niektóre z artykułów, zwłaszcza popularnych, na ten temat na skutek bezkrytycznego podejścia do źródeł zawierały jednak błędy. W wielu publikacjach była np. mowa o działalności podziemnej komsomolskiej organizacji im. Ostrowskiego w Dźwińsku (Daugavpils). W rzeczywistości jednak organizacji takiej w ogóle nie było, a dokumenty o niej sfabrykowane zostały już po wojnie[124].

Inna grupa prac tego okresu skupia się wokół tematyki dotyczącej udziału w wojnie terytorialnych jednostek łotewskich Armii Czerwonej. Najpełniejszą historię dziejów 201 łotewskiej gwardyjskiej dywizji strzeleckiej napisał W. Savčenko[125], natomiast udział korpusu łotewskiego w walkach o wyzwolenie Rygi jesienią 1944 r. zobrazował V. Miķelsons[126].

Pojedyncze prace poświęcone są innym problemom. O zniszczeniach

---

[117] R. Belevitnev, A. Łoś, Zaščitniki Liepaji, Riga 1963; Revolucionnaja Liepaja, Riga 1956; M. Majackij, Geroičeskaja oborona Liepaji, „Kommunist Sovetskoj Latvii", nr 6 1961 i in.

[118] V. I. Savčenko, Ob izučenii istorii Latvijskoj SSR perioda Velikoj Otečestvennoj vojny, o.c., str. 8—9.

[119] V. Samsons, Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā, Rīgā 1950; tenże, Kurzemes partizāņi, Rīgā 1959.

[120] A. Raškevic, Zapiski partizana, Riga 1963.

[121] V. Mironova-Špakovskaja, Kommunisty Latvii v borbe s nemecko-fašistskimi zachvatčikami v gody Velikoj Otečestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza 1941—1945 gg. Kand. dysert., Riga 1953.

[122] G. Jākobsone-Raine, No pirmās Latviešu partizāņu brigādes pirmās vienibas vēstures, Rīgā 1953.

[123] M. Vesterman, Front bez linii fronta, Riga 1959.

[124] V. I. Savčenko, O izučenii istorii Latvijskoj SSR..., o.c., str. 15.

[125] V. I. Savčenko, Gvardejskaja Latyšskaja, Riga 1961.

[126] V. Miķelsons, To dienu slava nezudīs, Rīgā 1964.

dokonanych przez okupantów na Łotwie napisał J. Kļaviņš[127], zdradziecką rolę nacjonalistów łotewskich w latach 1941—1945 przedstawił A. Raškevics[128], zaś specjalny zbiór wspomnień mówi o obozie śmierci w Salaspils[129].

Na oddzielną wzmiankę zasługuje wydany przez Instytut Historii AN Łotewskiej SRR w 1964 r. zbiór rozpraw poświęconych historii Łotwy podczas wojny. Artykuły w nim zawarte dotyczą różnorakich problemów. Otwiera go wspomniana już rozprawa krytyczna V. Savčenko, który również pisze o wyzwoleniu Rygi w październiku 1944 r. i o walkach 1591 pułku artylerii przeciwlotniczej[130]. O problemach gospodarczej eksploatacji Łotwy podczas okupacji pisze E. Blumfeld[131]. Ogólny zarys rozwoju antyfaszystowskiego ruchu oporu na Łotwie daje natomiast J. Dzintars[132], zaś o ruchu oporu wśród łotewskich kolejarzy pisze A. Smirnow[133]. Artykuł G. Šponberga mówi o 1 samodzielnym zapasowym pułku łotewskim[134], zaś dwa szkice A. Udris przedstawiają dzieje szkoły łotewskich sanitariuszek w ZSRR oraz łotewskiego zespołu artystycznego[135].

Mimo dość znacznego zaawansowania prac nad dziejami Łotwy podczas Wojny Narodowej ZSRR — sporo jest jeszcze zagadnień, które wymagają wyjaśnienia i opracowania. Jeśli się weźmie pod uwagę tylko wymienione przez W. Savčenkę[136] problemy, wskazać trzeba takie nie wyjaśnione dotychczas sprawy, jak rozwiązanie w końcu czerwca 1941 r. 24-terytorialnego korpusu łotewskiego Armii Czerwonej, bądź nie zarządzenie na ob-

---

[127] J. Kļaviņš, Kā vācu okupanti un latviešu buržuāziskie nacionālisti izpostīja Latviju, Rīgā 1946.

[128] A. Raškevics, Viņu īstā seja, Rīgā 1960.

[129] Salaspils nāves nometnē. Atmiņu krājums, K. Sausnīša redakcijā, Rīgā 1963.

[130] V. I. Savčenko, Osvoboždenie Rigi v oktjabre 1944 g., w: V dni vojny..., o.c., str. 157—192; tenże, 1591-yj zenitnyj artilerijskij polk v bojach protiv nemecko-fašistskich zachvatčikov (1943—1945 gg.), tamże, str. 238—252.

[131] E. A. Blumfeld, Ekonomičeskoje ograblenie narodnogo chozjajstva Sovetskoj Latvii nemecko-fašistskimi zachvatčikami, tamże, str. 57—85.

[132] J. K. Dzintars, Razvitie podpolnoj antifašistskoj borby na territorii Latvijskoj SRR v period nemecko-fašistskoj okkupacii (1941—1943 gg.), tamże, str. 86—142.

[133] A. M. Smirnov, Latvijskie železnodorožniki v borbe protiv nemecko-fašistskich zachvatčikov na territorii Latvii, tamże, str. 193—214.

[134] G. K. Šponberg, Zametki o 1 otdelnom zapasnom Latvijskom strelkovom polku, tamże, str. 215—237.

[135] A. V. Udris, Latvijskaja škola medsester v Tirljanskom (1942 g.), tamże, str. 253—267; oraz Gosudarstvennyj chudožestvennyj ansambl Latvijskoj SSR (1942—1944 gg.), tamże, str. 268—293.

[136] V. Savčenko, Ob izučenii istorii Latvijskoj SSR..., o.c., tamże.

szarze Łotwy mobilizacji. Savčenko podkreśla poza tym niedostateczne zbadanie historii łotewskich formacji regularnych Armii Czerwonej, postuluje podjęcie prac nad dziejami obywateli łotewskich ewakuowanych w głąb ZSRR, nad dziejami hitlerowskich obozów koncentracyjnych na Łotwie itd. Bardzo mocno podkreśla on potrzebę pracy syntetycznej o historii Łotwy w latach 1941—1944, która by uogólniła i podsumowała bogaty materiał faktograficzny, zebrany w pracach szczegółowych. Rolę takiej syntezy spełnia w dużej mierze przygotowana ostatnio w Instytucie Historii AN Łotewskiej SRR duża praca zbiorowa o walce narodu łotewskiego w latach Wielkiej Wojny Narodowej[137].

Podsumowując osiągnięcia historiografii łotewskiej omawianego okresu chciałbym raz jeszcze podkreślić jej znaczne sukcesy. Niniejszy przegląd — bardzo zresztą skrótowy i niepełny — daje ograniczone tylko wyobrażenie o dorobku historyków tej republiki radzieckiej. Zwłaszcza ostatnie dziesięciolecie pozwoliło znacznie rozszerzyć krąg podejmowanych tematów. Niemniej jednak, o ile na przykład — co jest zrozumiałe — historia ruchu rewolucyjnego doczekała się bardzo licznych opracowań, wchodzących niejednokrotnie w sferę spraw bardzo szczegółowych i specjalnych, to ogólne dzieje narodu łotewskiego, a zwłaszcza burżuazji, która w przeszłości odgrywała w jego dziejach istotną rolę, jej działalności politycznej i gospodarczej, nie zostały dotychczas tak dokładnie zbadane.

Historycy łotewscy od prac ogólnikowych przeszli do coraz bardziej konkretnych, monograficznych, wielką uwagę zwracając na solidną ich podbudowę materiałem dokumentacyjnym. Również coraz częściej uwzględnia się literaturę zachodnią. Historiografia radzieckiej Łotwy jest nadal bardzo silnie zaangażowana politycznie. Na polemikę z historiografią burżuazyjną oraz na obronę marksistowskiego punktu widzenia przeznacza się bardzo wiele miejsca. Istotnym wyznacznikiem rozwoju omawianej historiografii stały się dyskusje, które toczyły się wokół wielu problemów i pozwoliły dojść do pełniejszych i dojrzalszych ocen. Ważną rolę w tym procesie odgrywają również artykuły krytyczne, próbujące ocenić i podsumować dotychczasowy dorobek.

Jak można wnioskować, głównym zamierzeniem historyków łotewskich na przyszłość jest poza kontynuowaniem rozpraw monograficznych i rozszerzeniem kręgu badań, przygotowanie prac syntetycznych, które by uwzględniały dotychczasowe osiągnięcia w zakresie opublikowanych prac szczegółowych. Nie ulega wątpliwości, iż zdolna i dynamiczna pod względem naukowym kadra historyków podoła tym nowym, trudnym zadaniom, dźwigając naukę historyczną radzieckiej Łotwy na nowy, wyższy szczebel.

[137] Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941—1945), Rīgā 1966, str. 654.

SUMMARY

The article under consideration analyses historiography of the Latvian Soviet Socialist Republic and is dedicated to the modern and most recent Latvian history (the beginnings of the close of the 19th century to World War II, including it). That article could be written first of all owing to recent publications of a number of papers which summarize the achievements of the Latvian historiography. As far as those publications are concerned, mention should be made of some articles by A. Birons as well as of a major treaty by the same author and W. Doroszenko, which appeared under the title "The development of the science of history in the Soviet Latvia" (Vestures Zinates attistiba Padomju Latvija, Riga, 1966).

The article acquaints the reader first of all with the works which have been published during the period covering the last 10—20 years, i.e. in the period of an intensified development of historiography in the Latvian Soviet Socialist Republic and of the studies of ever new subjects on the basis of archive-sources. A detailed ennumeration of the titles of the above-mentioned papers in the appendix written in the original language makes unnecessary to give them as examples in this summary.

The interest taken by Latvian historiographers in the earliest period from those under consideration, i.e., the period covering the close of the 19th and the beginnings of the 20th centuries have been focussed on three basic subjects: a) — the agrarian relations and the class-struggle in the countryside, b) — the national and social movements of the young-Latvian, the so called "new current", and c) — the cristallization of the beginnings of the workers' movement. The evaluation of the young--Latvian movement was accompanied, among the others, by animated discussions among the Latvian historians, which resulted in the preponderant opinion, that the young-Latvians, being the ideologues of the emerging bourgeoisie had played a progressive role in the struggle against the Baltic barons as well as in the work connected with the cristallization of the national conscience as well as of the cultural development. On the other hand, however, their opinions have been influenced by their limited, bourgeois, class-conscience.

The works on the very beginnings of the workers' movement in Latvia, and first of all the papers by A. Drizulis enabled to establish that the start of that movement should be sought twenty years earlier, i.e., in the seventies — eighties, and not in the nineties of the nineteenth century as it was assumed before.

A fairly great deal of work has been dedicated to the history of the revolution of 1905—1907, which took an exceptionally strong form in the Latvian territories. Soviet Latvian historians have founded the thesis that the revolution of 1905 constituted a great, progressive, mass movement in the Latvian territories. It constituted an unseparable part of the Great Russian Revolution, bearing in the same time specific features with regard to the methods as well as aims of the struggle.

The years of both the revolution as well as of the Civil War of 1917—1920 constitute the next period focussing the attention of Latvian historians. First of all, there is a serious number of works — including the collections of the documents — which deal with the history of the Latvian Soviet Republic in 1918—1919. The participation of Latvian Rifles in the Revolution as well as in the Civil War in Russia constitutes the separate problem among the subjects dealing with the years 1917—1920. This is understandable even because of the fact that fights of Latvian Rifles aiming at the defence of the Revolution constituted an exceptional phenomenon as far their intensification, expression and meaning were concerned.

Three basic problems have emerged during the investigations into the bourgeois period in Latvia (1920—1940): a) — problem of the economic history, b) — problem

of the revolutionary movement as well as of the activity of the Latvian Communist Party, c) — problems connected with both the internal and external policy of the Latvian state. The events of 1940, which led to the victory of the Soviet power in Latvia constitute another important field of interest for Latvian historians. For the twentieth anniversary of those events (1960), as well as in 1963 there were published — among the others — large collections of articles and documents, entitled "The victory of the socialist revolution in Latvia".

The history of Latvia during the period covering the years of the Great National War in the USRR has been reflected, too, in the numerous papers as well as publications written by Latvian historians. A large, collective work, entitled: "The struggle of the Latvian people during the Great National War" (Riga, 1966) is the most important among them.

As far as the further work of Latvian historians is concerned, they plan-aparat from the continuation of studies on monographies as well as from the further widening of the field of their studies — to prepare a number of synthetic in their character papers and which would take into consideration the heretofore achievements in the field of the detailed studies.

IV. BIBLIOGRAFIA

Weronika Kubicka
Łódź

BIBLIOGRAFIA JĘZYKA STAROPRUSKIEGO (DO 1965 R.)

Bibliography of the Old-Prussian Language (up to 1965)

Bibliografia języka staropruskiego jest częścią obszernej bibliografii języków bałtyckich, do której gromadzę materiały od kilkunastu lat.

Konieczność wydawania powyższej bibliografii częściami* — pierwotnie zaplanowanej jako całość — zmusiła mnie do różnorodnych zmian i modyfikacji w układzie oraz doborze materiałów dla poszczególnych partii wydawniczych. Dotyczy to również i niniejszej części, poświęconej językowi staropruskiemu.

Szczególną trudność sprawia dokonanie wyboru odpowiednich materiałów spośród licznie zgromadzonych opracowań wspólnych dla wszystkich trzech języków bałtyckich.

Specyfika języka staropruskiego płynąca z faktu, że jest on jedynym w rodzinie bałtyckiej językiem nieżyjącym, zachowanym szczątkowo w nielicznych zabytkach, sprawiła, że uznałam za słuszne umieścić w rozdziale pierwszym poświęconym historii języka staropruskiego także wszystkie zgromadzone przeze mnie opracowania traktujące o obszarze językowo-etnicznym Bałtów oraz związkach językowych bałtycko-słowiańskich, które to zagadnienia są wspólnym tematem badań archeologów, antropologów, językoznawców i etnografów. Materiały te bowiem są ważne nie tylko dla rekonstrukcji i historii języka staropruskiego, lecz zazębiają się także swoją problematyką o historie innych języków oraz badania pokrewnych dyscyplin naukowych.

Pominęłam natomiast zupełnie świadomie w tej części z grupy opracowań wspólnych wszystkie prace poświęcone fonologii języków bałtyckich, które w swej większości opierają się na zjawiskach żyjących języków bałtyckich, zwłaszcza języka litewskiego, zamieszczając w rozdziale trzecim tylko takie pozycje bibliograficzne, które dotyczą wyłącznie rekonstrukcji fonologii staropruskiej lub w dużym stopniu są faktami staropruskimi ilustrowane.

Bibliografia niniejsza, biorąc pod uwagę poprzednio wymienione zastrzeżenia jej zakresu, jest kompletnym przeglądem bibliograficznym zagadnień dotyczących języka staropruskiego od początków językoznawstwa bałtyckiego do 1965 roku włącznie. Pod względem zasięgu formalnego bibliografia rejestruje druki zwarte, artykuły z czaso-

---

* W. Kubicka, „Języki bałtyckie. Bibliografia. Cz. 1: Językoznawstwo bałtyckie". Łódź 1967 ss. XXIII, 120. Wydawnictwa Bibliograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi. 10.

pism, mniejsze fragmenty i nieliczne rękopisy. Jej zasięg językowy jest nieograniczony.

Bibliografia nie jest ani selekcyjna, ani krytyczna, jedynie przy niejasnych lub za szerokich tytułach posiada konieczne adnotacje treściowe, czy wyjaśniające. Opis bibliograficzny w przeważającej części oparty na oryginalnych utworach (materiały wprowadzone do bibliografii z drugiej ręki są oznaczone znakiem o) sporządzony jest zgodnie z obowiązującymi polskimi normami bibliograficznymi. Drobnym odstępstwem od tych norm jest stosowanie międzynarodowych skrótów tytułów czasopism, które są bardziej znane językoznawcom i bardziej ekonomiczne w druku. W dużej mierze, co jest dopuszczalne w bibliografii retrospektywnej, starałam się łączyć ze sobą pozycje nieraz chronologicznie odległe, wiążące się jednak ze sobą podobną, czy pokrewną tematyką.

Bibliografia ma układ bardzo prosty. Składa się z trzech rozdziałów, które dają kolejno przegląd opracowań dotyczących historii, onomastyki i struktury języka staropruskiego. W dwóch ostatnich rozdziałach, zgodnie z życzeniami językoznawców, wydzieliłam w osobne partie opracowania ogólne i monograficzne oraz opracowania przyczynkowe i fragmenty, co nie było rzeczą łatwą i w niektórych przypadkach być może ten podział nie został przeprowadzony bezbłędnie. W obrębie rozdziałów układ materiałów jest abecadłowy.

Uzupełnieniem bibliografii są trzy indeksy: osobowy (podmiotowo-przedmiotowy), leksykologiczny (obejmujący tylko słownictwo bałtyckie) oraz indeks przedmiotowy. Ten ostatni jest indeksem zawartości poszczególnych pozycji bibliograficznych i skupia pod rozmaitymi tematami wszystkie zagadnienia, które w mechanicznym abecadłowym układzie bibliografii zostały rozproszone.

Na zakończenie chciałabym złożyć na ręce redaktora „Acta Baltico-Slavica" Dr Jerzego Antoniewicza wyrazy głębokiej wdzięczności Białostockiemu Towarzystwu Naukowemu za umożliwienie mi publikacji tej bibliografii oraz prosić wszystkich, którzy z niej będą korzystać, o nadsyłanie na adres Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi ewentualnych spostrzeżeń i uwag, które będą mi wielką pomocą w lepszym przygotowaniu dalszych części bibliografii.

* * *

This bibliography of Old-Prussian language is a part of intended exhaustive bibliography of the Baltic languages. It contains a good review of publications from the beginnings of the Baltic linguistics up to 1965, then it registers books, articles published in periodicals and some manuscripts of all literatures. The work consists of three parts dealing with the history, onomastics, and structure of the Old-Prussian language. The first part of this work includes also the publications dealing with all Baltic languages area and those discussing the Baltic-Slavic relationship are taken into consideration. Except the Old-Prussian — the works devoted to the Baltic languages phonology are omitted because of its application to the living languages only (mainly to the Lithuanian). In the second and third parts a distinction is made between general works or monographies and contributions or fragments. In all the parts the alphabetical order is applied. The work contains also three indexes: personal (subjective-objective), lexical (Baltic stock of words) and subject ones. The latter contains all the bibliographical items compiled under the common headings and comprehending the contents of the individual entries.

The bibliographical description based on original sources is made according to the Polish bibliographical rules. Only the abbreviatons of the titles of periodicals are given in conformity with international system because of its universal use and facility in printing.

OBJAŚNIENIE SKRÓTÓW

An. — Anné, Anul
ang. — angielski
art. red. — artykuł redakcyjny
Aufl. — Auflage
aut. — auteur, autor, autorius, autors
autorec. — autorecenzja
balt. — bałtycki
Bd. — Band, Bind
białr. — białoruski
bibliogr. — bibliografia
BUVilin. — Biblioteka Uniwersytecka. Vilnius
bułg. — bułgarski
Č., č. — část', číslo
celt. — celtycki
Cz. — część
D. — Dalis, Dala
Dys. — dysertacja
ed. — edited, edition, editor
éd. — éditeur, édition
err. — errata
fasc. — fascicule
fin. — fiński
franc. — francuski
G. — Gads, God izdanija
germ. — germański
goc. — gocki
H. — Heft
Hrsg. — herausgegeben, Herausgeber
ide. — indoeuropejski
ilir. — iliryjski
ilustr. — ilustracje
indo-iran. — indo-irański
ital. — italski
izd. — izdanie, izdevējs, izdevums
jaćw. — jaćwieski
jęz. — język
Jg. — Jahrgang
k. — kart
Kn., kn. — Knyga, Knygos, knižka
krypt. — kryptonim
L. — Letník
lit. — litewski
łac. — łaciński
łot. — łotewski
M. — Metai
masz. jednostr. — maszynopis jednostronny
masz. powiel. — maszynopis powielany
Nadb. — nadbitka
niem. — niemiecki
nlb. — nieliczbowane
Nr, nr — numer, numero, nomineris, Nummer, numurs
Odb. — odbitka
Odp. aut. — odpowiedź autora
oprac. — opracował (a), opracowanie
P. — Part, partie
pol. — polski
polem. — polemika
por. — porównaj
poz. — pozycja
pozr. — pozretek
prus. — staropruski
przekł. — przekład
pseud. — pseudonim
psśl. — pusgads
R. — Rok, rocznik, ročnik
rec. — recenzja
red. — redaktor, redaktorius, redigējs
Rés. — résumé
Rez. — reziume, rezjume
Rkps — rękopis
ros. — rosyjski
s. — strona
sanskr. — sanskrycki
sąs. — sąsiuviny
Sėj. — sėjums
ser. — seria, serija, série, Serie
słow. — słowiański
ss. — stron
St. — Stück
streszcz. — streszczenie
Sum. — summary
Suppl. — Supplement
szp. — szpalta
T. — tom, tomas, tome, tomo, tomus
t. aut. — tegoż autora
tab. — tabele
tabl. — tablice
Tl. — Teil
toch. — tocharski
transl. — translated
Tyt. — tytuł
tyt. pierw. — tytuł pierwotny
übers. — übersetzt, Übersetzung
unveränd. — unveränderte
uzup. — uzupełnienie
Vol. — Volume, Volumen
Vyp. — vypusk
wyd. — wydał (a) wydawca, wydanie, wydany
wyd. fragm. — wydanie fragmentaryczne
wyd. rozsz. i uzup. — wydanie rozszerzone i uzupełnione
wyd. skróc. — wydanie skrócone
Z., z. — zeszyt
zob. — zobacz
Zsf. — Zusammenfassung

WYKAZ WYKORZYSTANYCH ŹRÓDEŁ I ICH SKRÓTÓW

AASF — Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. Helsinki T. 16—37, 1922/23—1937, T. 50—126, 1942—1962.
Acta balt.-slav. — Acta Baltico-Slavica. Białystok T. 1—2, 1964—1965.
AltprMschr — Altpreussische Monatsschrift. Königsberg Bd. 1—46, 1865—1909.
ArchL — Archivum Linguisticum. Glasgow Vol. 1—12, 1949/50—1960
ArchPhil — Archivum Philologicum. Kaunas Kn. 1—8, 1930—1939.

ASEER — The American Slavic and East European Review. New York-Menasha, Wis. Vol. 1—20, 1937—1961; pt.: Slavic Review Vol. 21—24, 1962—1965.
ÅSlLund — Årsbok utgiven ar Seminarierna i Slaviska Språk. Lund 1948/49 — wyd. 1951 — 1961/62 wyd. 1965.
ASlPh — Archiv für Slawische Philologie. Berlin Bd. 1—42, 1876—1929
AUC-Ph — Acta Universitatis Carolinae. Philologica. Praha 1959—1965
Balticoslavica — Balticoslavica. Wilno T. 1—3, 1933, 1936, 1938
BB — Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen. Göttingen Bd. 1—30, 1877—1906
BNF — Beiträge zur Namenforschung. Heidelberg Bd. 1—16, 1949/50—1965
BPTJ — Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Kraków Z. 1—23, 1927—1965
BSAW — Berichte über Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-Hist. Kl. Berlin Bd. 60—104, 1908—1964
BSL — Bulletin de la Societé de Linguistique de Paris. T. 1—60, 1871—1965
BullPAU — Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Cl. de Philologie. Cracovie An. 1945 wyd. 1953
ČČF — Česky Časopis Filologický. Praha R. 1—3, 1942—1944/45
Ceļi — Ceļi. Rakstu krājums. Rigā — Lundā Sēj. 1—11, 1931—1963
DLZ — Deutsche Literaturzeitung. Berlin-Leipzig Jg. 1—84, 1886—1963
Draugija — Draugija. Kaunas T. 1—28, 1907—1922
ESl — Études Slaves et Est-Européennes. Montréal Vol. 1—8, 1956/57—1963
EtSlR — Études Slaves et Roumaines. Budapest Vol. 1—2, 1948—1949
FBR — Filologu Biedrības Raksti. Rīgā Sēj. 1—20, 1921—1940
FUF — Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsingfors Bd. 1—22, 1901—1934
FUFAnz — Finnisch-Ugrische Forschungen. Anzeiger. Helsingfors
GK — Gimtoji Kalba. Kaunas M. 1—10, 1933—1940
Glotta — Glotta. Göttingen Bd. 1—37, 1909—1958
IF — Indogermanische Forschungen. Strassburg Bd. 1—67, 1892—1962
IFAnz — Indogermanische Forschungen. Anzeiger. Strassburg Bd. 1—43, 1892—1926
IJSlLing — International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. S. Gravenhague Vol. 1/2—9, 1959—1965
IMM — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā G. 1—24, 1920—1943
IzvORJ — Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti. S. Peterburg Ser. 2. T. 1—32, 1896—1927
JP — Język Polski. Kraków R. 1—45, 1913—1965
KB — Beiträge zur Vergleichenden Sprachforschung. Berlin Bd. 1—8, 1858—1876
KSISl — Kratkie Soobščenija Instituta Slavjanovedenija. Moskva T. 1—45, 1951—1965
KZ — Zeitschrift für Vergleichenden Sprachforschung. Berlin Bd. 1—20, 1852—1872; N.F. Göttingen Bd. 1—79, 1873—1965
LF — Listy Filologické. Praha Ser. 1 R. 1—75, 1851—1951; Ser. 2. R. 1—[13], og. zb. 76—88, 1952—1965
Lg — Language. Baltimore Vol. 1—41, 1925—1965
Liet. Tauta — Lietuvių Tauta. Vilnius Kn. 1—5, 1907/10 wyd. 1910—1935/36
Lingua — Lingua. Haarlem Vol. 1—15, 1947/48—1965
LitK — Literatūra ir Kalba. Vilnius T. 1—7, 1956—1965
LitM — Literatūra ir Menas. Vilnius 1946—1964
LKK — Lietuvių Kalbotyros Klausimai. Vilnius T. 1—7, 1957—1964
LMAD — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. Ser. A. Vilnius 1955—1965
LPosn — Lingua Posnaniensis. Poznań T. 1—10, 1949—1965

LZAV — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Rīgā 1947—1965
MagLLG — Magazin hrsg. von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft. Mitau Bd. 1—21,1828/29—1936
MittLLG — Mitteilungen der Litauischen Literärischen Gesellschaft. Heidelberg Bd. 1—6, 1883—1912.
MSL — Mémoires de la Société de Linguistique de Paris. T. 7: 1892, T. 11:1899, T. 19:1914
NAWG — Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 1905, 1945—1964
NphM — Neuphilologische Mitteilungen. Helsingfors Bd. 40:1939, Bd. 48:1946, Bd. 58:1957
NPrBl — Neue Preussische Provinzialblätter. Königsberg Bd. 1—69, 1846—1866
NTS — Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap. Oslo Bd. 1—13, 1928—1945
Onomastica — Onomastica. Wrocław R. 1—11, 1955—1965
Orbis — Orbis. Louvain T. 1—12, 1952—1963
PBB — Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur. Halle a.S. Bd. 31:1906, Bd. 52:1928
PF — Prace Filologiczne. Warszawa T. 1—18, 1885—1963/65
RBPh — Revue Belge de Philologie et d'Histoire. Bruxelles T. 30:1952, T. 35:1957
RESl — Revue des Études Slaves. Paris T. 1—42, 1921—1964
RFV — Ruskij Filologičeskij Vestnik. Varšava, T. 1—71, 1879—1914
RIOno — Revue Internationale d'Onomastique. Paris T. 1—17, 1949—1965
Rkr. J. Endzelīnam — Rakstu krājums veltijums akadēmiķim profesoram Dr Jānim Endzelīnam... Rīgā 1959
Rocz. białost. — Rocznik Białostocki. Białystok T. 1—6, 1961—1965
Rocz. olszt. — Rocznik Olsztyński. Olsztyn R. 1—5, 1958—1963 wyd. 1965
Rocz-i TNTor — Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. R. 1—71, 1878—1966
Rocz-i TPNWarsz — Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. T. 1—21, 1802—1830
RozprPAU — Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności. Kraków T.11:1886
RSl — Rocznik Slawistyczny. Kraków T. 1—25, 1908—1965
RSlav — Ricerche Slavistiche. Roma Vol. 1—11, 1952—1963
RVLI — Valodas un Literatūras Institūta Raksti. Rīgā Sēj. 1—14, 1952—1963
SB — Studi Baltici. Roma Vol. 1—8, 1931—1941/42; Nuova ser. Firenze Vol. 1(9):1952
ScSl — Scando-Slavica. Copenhagen T. 1—11, 1954—1965
ŠD — Švietimo Darbas. Kaunas 1919—1930
SFFBU — Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnské University. Rada Jazykovědné A. Č. 1—13, 1952—1965
Slavia — Slavia. Praha R. 1—34, 1922/23—1965
Slavia Antiqua — Slavia Antiqua. Poznań T. 1—12, 1948—1965
SlavR — Slavistična Revija. Ljubljana L. 1—14, 1948—1963
SlavRev — The Slavonic and East European Review. London Vol. 1—42, 1922—1963/64
SlOc — Slavia Occidentalis. Poznań T. 1—25, 1921—1965
Sprache — Die Sprache. Wien Bd. 1—9, 1949—1963
SprB — Spräkliga Bidrag. Lund Vol. 1—5, 1951/55—1965/66
SprPAU — Sprawozdania z czynności i posiedzeń. Wyd. Polska Akademia Umiejętności. Kraków T. 45—53, 1939/44—1952

SprSUF — Språkvetenskapliga Sälskapet i Uppsala Förhandlingar. 1882/1885—1958/60 wyd. 1961

SprTNTor — Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego w Toruniu. R. 1—17, 1947/48—1963 wyd. 1965

SprTPNPozn — Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. 1927—1965

StCŞ — Studi şi Cercetâri Ştinţifice. Filologie. Iaşi An. 9:1958, An. 10:1959

TiŽ — Tauta ir Žodis. Kaunas Kn. 1—7, 1923—1931

UZISl — Učenye Zapiski Instituta Slavjanovedenija. Moskva T. 1—29, 1949—1965

VJa — Voprosy Jazykoznanija. Moskva G. 1—14, 1952—1965

VMU — Vestnik Moskovskogo Universiteta. G. 11—20, 1956—1965

VSlJa — Voprosy Slavjanskogo Jazykoznanija. Moskva Vyp. 1—7, 1954—1963

VUMD — Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. Universiteto Moksle Darbai. T. 5, 6, 13, 18, 20, 32, 1955—1960

WSlaw — Die Welt der Slawen. Wiesbaden Jg. 1—10, 1956—1965

WSlJb — Wiener Slawistisches Jahrbuch. Wien Bd. 1—12, 1950—1965

WuS — Wörter und Sachen. Heidelberg Bd. 11:1928, Bd. 21:1939

ZapTNTor — Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. T. 1—26, 1908/10—1961

Židinys — Židinys. Kaunas T. 1—31, 1924—1940

ŻMNP — Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija. S. Peterburg Č. 41—362, 1844—1905; Nov. Ser. Č. 1—52, 1906—1914

ZOf — Zeitschrift für Ostforschung. Mahrburg/Lahn Jg. 1—14, 1952—1965

ZONF — Zeitschrift für Ortsnamenforschung. München Bd. 1—13, 1925/26—1937; pt.: Zeitschrift für Namenforschung. Bd. 14—19, 1938—1943

ZSlaw — Zeitschrift für Slawistik. Berlin Bd. 1—10, 1956—1965

ZSlPh — Zeitschrift für Slawische Philologie. Leipzig-Heidelberg Bd. 1—32, 1924/25—1965

JĘZYK STAROPRUSKI — OLD-PRUSSIAN LANGUAGE

I. HISTORIA — HISTORY

Obszar językowy Bałtów ze szczególnym uwzględnieniem języka staropruskiego. Historyczne związki języka staropruskiego z innymi językami. Wspólnota bałto-słowiańska

1. Antoniewicz J.: Historia badań nad rozsiedleniem plemion bałtyjskich oraz ich kulturą materialną w starożytności (V w. przed n.e. — V w.n.e.) *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (Olsztyn) R. 1:1965 s. 337—352.

2. Antoniewicz J.: Neue Forschungen über das Sudauenproblem in Polen. *Archaeologia Polona* [Warszawa] T. 4:1962 s. 315—330.

3. Antoniewicz J. Terytoria plemienne ludów batyjskich w okresie starożytnym w świetle badań archeologii i hydronimii. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* [Olsztyn] R. 1:1965 s. 513—530.

4. Antoniewicz J.: The mysterious Sudovian people. *Archaeology* [Missouri, U.S.A.] 1958 nr 3 s. 158—161.

Rec.: Gimbutas M., *Rocz. olszt.* T. 3: 1960 wyd. 1961 s. 275—276.

5. Antoniewicz J.: The Sudovians (Transl. by Halina Modrzewska). Białystok 1962 ss. 20, tabl. 24, mapy, bibliogr.

5a. Antoniewicz J.: The Problem of the „Prussian Street" in Nowgorod the Great. *Acta balt-slav.* T. 2:1965 s. 7—25.

6. Arumaa P.: Die Verwandtschaftsverhältnisse zwischen Baltisch und Slawisch. *ZSlPh* Bd. 24:1956 s. 9—28.

Uzup. t. aut. pt.: De l'unité balto-slave. *ScSl* T. 9: 1963 s. 70—86.

7. Baltische Lande hrsg. von A. Brackmann und C. Engel. Bd. 1: Ostbaltische Frühzeit hrsg. von Carl Engel. Mit Beiträgen von L. Arbuzow [i in.] Leipzig 1939 ss. X, 498, tabl. 2.

Rec.: Machek V., *LF* R. 70: 1946 s. 141—143; Stegmann von Pritzwald K., *WuS* Bd. 21: 1939 s. 233—235; Vasmer M., *ZSlPh* Bd. 17: 1941 s. 475—477; Willvonsender K., *Wiener Praehistorische Zeitschrift* [Wien] Bd. 26: 1939 s. 215.

8. Bartkus K.: Nauja medžiaga apie baltų — slavų kalbinius ryšius. [V Zjazd Slawistów w Sofii]. *Bibliotekų Darbas* [Vilnius] 1963 nr 11 s. 17.

9. Bender J.: De veterum Prutenorum diis dissertatio historica critica... Brunsberge 1865 ss. 26.

Rec.: Bielenstein A., *MagLLG* Bd. 13 St. 3: 1866 s. 53—105.

10. Bernštejn S. B.: Balto-slavjanskaja jazykovaja soobščnost'. W: Slavjanskaja Filologija T. 1. Moskva 1958 s. 45—67.

11. Bezzenberger A.: Die litauisch-preussische Grenze. *AltprMschr* Bd. 19:1882 s. 651—655.

12. Bielenstein A.: Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. S. Peterburg 1892 ss. XVI, 548.

Rec. i polem.: Baudouin de Courtenay J., Hausmann R., Gutachten über das Werk..., *MagLLG* Bd. 19 St. 3: 1894 s. 52—56; Bezzenberger A.: Bemerkungen zu dem Werke..., *MagLLG* Bd. 19 St. 3: 1894 s. 79—133. (art. red., *Dienas Lapa* [Rīgā] 1895 nr 118; Milenbahs K., *Austrums* [Maskavā] 1895 nr 7 s. 506—507. — Odp. aut. pt.: Bemerkungen zu den Bemerkungen..., *MagLLG* Bd. 19 St. 3: 1894 s. 139—146); [Jagić V.] V. J., *ASlPh* Bd. 18: 1896 s. 281—292; Schirren K., *MagLLG* Bd. 19 St. 3: 1894 s. 57—76. (Odp. aut. *Tamże* s. 76—78); Bielenstein A.: Berichtigung und Nachträge zu... zusammenstellt aus empfangenen Briefen und gedruckten Rezensionen..., *MagLLG* Bd. 19 St. 3: 1894 s. 147—154.

13. Blesse E.: Alcuni rapporti fra il bianco rosso e le lingue baltiche. *SB* Vol. 5:1935/36 s. 1—29.

Rec.: Vaillant A., *RESl* T. 17: 1937 s. 96.

14. Blesse E.: Die Kuren und ihre sprachliche Stellung im Kreise der baltischen Volksstämme. W: Congressus secundus archaeologorum Balticorum. Rigae 1931 s. 293—312.

Toż w jęz. łot. pt.: Kurši un viņu valodniskais stāvoklis baltu cilšu starpā. *IMM* G. 12: 1931 psg. 1 s. 6 — 15, 123—141.

Rec.: Jonval M., *BSL* T. 33:1932 fasc. 3 s. 166—167.

15. Bogoljubova N. D., Jakubaitis T.: Istorija razrabotki voprosa o balto-slavjanskich jazykovych otnošenijach. W: *Rkr. J. Endzelīnam* s. 331—375.

16. Bohlen P.: Über die Sprache der alten Preussen. W: Voigt J.: Geschichte Preussens... Bd. 1. Königsberg 1827 s. 709—723.

o 17. Bopp F.: Über die Sprache der alten Preussen in ihren verwandtschaftlichen Beziehungen. Berlin 1853 ss. 55. Odb.: *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1853 s. 77—131.

Rec.: Schleicher A., *KB* Bd. 1: 1858 s. 107—116.

18. Bräuer H.: Slawische Sprachwissenschaft. [Bd.] 1. Einleitung, Lautlehre. Die baltisch-slawische Sprachgemeinschaft. Berlin 1961 s. 13—20.

o 19. Brozović D.: O važnosti baltičkih jezika za slavistiku, osobito za našu dijalektologiju. *Jezik* [Zagreb]. 8:1959/60 s. 111—125.

20. Brückner A.: Die litu — slawische Spracheinheit. *KZ* Bd. 46:1914 s. 217—239.

Rec.: [Rozwadowski J.] R., *RSl* T. 7: 1914/15 s. 181—182.

21. Brückner A.: Preussisch und Polnisch. *ASlPh* Bd. 20:1898 s. 481—515.

22. Budimir M.: Protoslavica. [Wspólnota germ.-bałt. słow.] W: Slavjanskaja Filologija T. 2. Moskva 1958 s. 112—137, Rez. — Tekst w jęz. bułg.

23. Būga K.: Aiščių praeitis vietų vardų šviesoje. *Lietuva* [Kaunas] 1924 nr 35, 36. Odb. Kaunas 1924 ss. 19.

Też w. t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 3 Vilnius 1961 s. 728—742; przekł. niem. pt.: Die Vorgeschichte der aistischen baltischen Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. W: Streitberg-Festgabe. Leipzig 1924 s. 22—35, map 2.

Rec.: [Meillet A.] A. M., *BSL* T. 25: 1925 fasc. 2 s. 171; Šmits P., *IMM* 1924 nr 6 s. 696; Vireliūnas A., *ŠD* 1924 s. 173—174.

24. Būga K.: Aistiški studijai. Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvjų ir lietuvių kalbo-mokslio srityje. D.1. Peterburgas 1908 ss. XVI, 216.

Rec.: Endzelīns J., *FUF* Anz. Bd. 9: 1909 s. 28—32; N. [krypt.], *Draugija* T. 5: 1908 s. 83—85; Oprac.: [Korsakas K.] K. K.: K. Būgos savorankiška dedikacija. *LirK* T. 2: 1957 s. 439.

25. Būga K.: Aistiškosios kilmės Gudijos vietovardžiai. *TiŽ* Kn. 1:1923 s. 20—44.

Też w t. aut.: Rinktiniai raštai T. 3 Vilnius 1961 s. 518—559.

Rec.: Gerullis G., *ASlPh* Bd 39: 1925 s. 278.

26. Būga K.: Kalbų mokslas bei mūsų senovė. Kaunas 1913 ss. 21, nlb. 1. „Ateities" Leidinys Nr 10. Odb.: *Draugija* T. 20:1913 s. 80—98.

Też w. t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 401—418.

Rec.: Žemaitis B., *Draugija* T. 21: 1913 s. 206—207.

27. Būga K.: Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? (Aus Anlass der Arbeiten Schachmatov's über keltisch-slawische und finnisch-keltische Beziehungen). *RSl* T. 6:1913 s. 1—38.

Też w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 496—530.

Na marginesie pracy A. A. Šachmatova pt.: Zu den ältesten slawisch-keltischen Beziehungen. *ASlPh* Bd. 33: 1912 s. 51—99, *IzvORJ* T. 16: 1911 s. 707—724, 791—812.

Uzup.: Machek V.: Zur Frage der slawisch-keltischen sprachlichen Beziehungen. W: Studia Linguistica T. Lehr-Spławiński. Kraków 1963 s. 109—120.

28. Būga K.: Upių vardų studijos ir aiščių bei slavėnų senovė. *TiŽ* Kn. 1:1923 s. 1—20.

Toż w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 3 Vilnius 1961 s. 493—518.

Rec.: Fraenkel E., *DLZ* Jg. 46: 1925 szp. 466—467; Gerullis G., *ASlPh* Bd. 39: 1925 s. 278.

29. Bujak F.: Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Bałtyku. Gdańsk 1948 ss. VII, 72, bibliogr. Sum., s. 55—59. Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego.

Nadto: streszcz. *SprPAU* T. 47: 1946 wyd. 1947 s. 85—91.

Rec.: Górkowa W, *Tygodnik Wybrzeża* [Szczecin] 1948 nr 38 s. 9; Łowmiański H., *Jantar* [Bydgoszcz] R. 6: 1948 s. 329—331.

30. Bulachovskij L. A.: Akcentologičeskaja problematika voprosa o slavjano-baltijskom jazykovom edinstve. W: *Rkr. J. Endzelīnam* s. 55—77.

31. Būtėnas P.: Aiščių tautos ir jų kalbos. *Židinys* T. 2:1925 s. 269—277, T. 3: 1926 s. 220—227, 426—435.

o 32. Buttkus H.: Beiträge zur Landschafts — und Siedlungsgeschichte des ehem. Bistum Pomesanien. Tl. 1: Vordeutsche Zustände um 1300. Berlin 1936 ss. 77.

Rec.: Rudnicki M., *StOc* T. 16: 1937 s. 303—332.

33. Čemodanov N. S.: K voprosu o germano-baltijskich jazykovych svjazjach. W: Voprosy germanskogo jazykoznanija. Moskva 1961 s. 68—87.

Nadto t. aut. pt.: Germanskie, baltijskie i italijskie jazyki. V. M. Žirmunskomu — v den' semidesjatiletija. *VMU* G. 17: 1962 s. 33—39.

34. Czekanowski J.: Wstęp do historii Słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, archeologiczne i językowe. Wyd. 2. now. oprac. Poznań 1957 ss. XIX, 514, tabl. 4, map 7. Prace Instytutu Zachodniego Nr 21.

Też: [Wyd. 1.] Lwów 1927 ss. 326, tabl. 5, map 3. Lwowska Biblioteka Slawistyczna T. 3.

Rec. i polem.: Armon W., *Z dziejami Wieków* [Poznań] R. 24: 1958 z. 1 s. 63—65; Brückner A., *Kwartalnik Historyczny* [Lwów] T. 41: 1927 s. 296—307; Fischer A., *Lud* [Lwów] T. 26: 1927 s. 93—94; Milewski T.: Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego., *RSl* T. 21: 1960/61 s. 41—76; Moszyński K., *Slavia* R. 6: 1928 s. 814—820; (Odp. aut., *Lud* [Lwów] T. 27: 1928

s. 41—56); Treimer K., *Anthropos* [Fribourg] Bd. 54: 1959 s. 261—267; Vasmer M., *ZSlPh* Bd. 4: s. 273—285; (Odp. aut., *Slavia* R. 7: 1928 s. 672—681).

35. Dostál A.: Několik úvah o proslovanštině. W: Studia Linguistica T. Lehr-Spławiński. Kraków 1963 s. 71—79.

36. Endzelīns J.: Drevnejšie slavjano-baltijskie jazykovye svjazi. *LZAV* 1952 nr 3 s. 33—46. Nadb.

Toż: *RVLI* T. 2: 1953 s. 67—82.

37. Endzelīns J.: Ievads baltu filoloģija. Rīgā 1945 ss. 76, nlb 2, tabl. 16. Latvijas Valsts Universitäte. Mācības Grāmatu Ser. Nr 26.

Rec.: Bulachovskij L. A., *Movoznavstvo* [Kyïv] T. 4/5: 1947 s. 261; Otrębski J., *SlOc* T. 18: 1939/47 s. 500—513.

38. Endzelīns J.: Slavjano-baltijskie etjudy. Charkov 1911 ss. VIII, 208.

Treść: K voprosu o slavjano-baltijskom prajazyke. A. Iz oblasti fonetiki. B. Iz oblasti morfologii. C. Iz oblasti sintaksisa. D. Schodsto slovarnogo sostava.

Rec.: art. red., *Dzimtenes Vēstnesis* [Rīgā] 1911 nr 121; autorec., *RSl* T. 6: 1913 s. 272—273; Jokl N., *ASlPh* Bd. 35: 1914 s. 307—317, Nadb. Berlin 1913; Meillet A., *RSl* T. 5: 1912 s. 153—163; Rozwadowski J., *RSl* T. 5: 1912 s. 1—36; Šachmatov A. A., *IzvORJ* T. 17: 1912 kn. 1 s. 281—290.

39. Erhart A.: Zum Problem der baltisch-slawischen Spracheinheit. *SFFBU* Č. 6: 1958 s. 123—130.

40. Falk K. O.: Från det svensk-polsk vetenskaplinga samarbetet sommaren 1959. *Polsk Revy* [Stockholm] 1959 nr 4 s. 11—14.

Uzup. t. aut. pt.: Från det lundensisk-polska vetenskapliga samarbetet. En kort översikt. *SprB* Vol. 5 :1965/66 nr 22 s. III—V.

41. Falk K. O.: Z dyskusji nad problemem bałto-słowiańskiej wspólnoty językowej. *Rocz. olszt.* T. 3:1960 wyd. 1961 s. 237—246, Rez.

42. Feist S.: Die Ausbreitung des indogermanischen Sprachstammes über Nordeuropa in vorgeschichtlicher Zeit. *WuS* Bd. 11:1928 s. 29—53.

Nadto t.aut. streszcz. W: Actes du deuxième Congrès International des Linguistes. Paris 1933 s. 184—187.

Polem.: Endzelīns J.: Par prūšu valodas radniecības sakariem. *FBR* Sēj. 11: 1931 s. 189—193

43. Fick A.: Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. Eine Sprachgeschichtliche Untersuchung. I. Die Verwandtschaftliche Stellung der Slavo-Letten zu den Germanen und Arier. Göttingen 1873 s. 1—61.

44. Filin F. P.: Obrazovanie jazyka vostočnych slavjan. [M. in. bałt.] Moskva 1962 ss. 293, nlb. 1. Akademija Nauk SSSR. Institut Russkogo Jazyka.

Rec.: Karaliūnas S.: Knyga apie rytinių slavų kalbų susidarymą., *LKK* T. 7: 1964 s. 240—243.

45. Fraenkel E.: Die baltischen Sprachen. Ihre Beziehungen zu einander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft. Heidelberg 1950 ss. 126. Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe. Untersuchungen.

Rec.: Eberling C., *Lingua* Vol. 4: 1954/55 s. 230—232; Leroy M., *RBPh.* T. 30: 1952 s. 579; Matthews W. K., *ArchL* Vol. 3: 1951 s. 95—98; Must G., *Lg* Vol. 27: 1951 s. 584—586; Nandriş G., *SlavRev* Vol. 29: 1950/51 s. 333—334; Otrębski J., *LPosn* T. 2: 1950 s. 274—277; Pisani V., *Paideia* [Genova] Vol. 5: 1950 s. 340—342; Regamey C., *Anthropos* [Fribourg] Vol. 47: 1952 s. 688—690; Schwentner E., *IF* Bd. 61: 1954 s. 311—313; Tovar A., *Emerita* [Madrid] T. 20: 1952 s. 179—180; Vaillant A., *BSL* T. 46: 1950 fasc. 2 s. 77; Vasmer M., *ZSlPh* Bd 22: 1954 s. 216—217.

46. Georgiev V.: Baltoslavjansko-germanskoto ezikovo rodstvo. *Izvestija na Seminara po Slavjanska Filologija.* [Sofija] Kn. 8/9: 1941/43 wyd. 1948 s. 1—46, Odb. Sofija 1941.

Nadto uzup. t. aut. pt.: Balto-slavjanskij, germanskij i indo-iranskij. W: Slavjanskaja Filologija. T. 1 Moskva 1958 s. 7—26, toż w t. aut.: Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu jazykoznaniju. Moskva 1958 s. 218—238; Baltoslavjanskij i germanskij. *Slavia* R. 28: 1959 s. 1—11; Baltoslavjanskij i tocharskij jazyki. *VJa* G. 7: 1958 nr 6 s. 3—20.

47. Georgiev V.: Kam vaprosa za balto-slavjanskata ezikova obštnost. *Balgarski Ezik* [Sofija] R. 8:1958 s. 105—109.

48. Gerullis G.: Zur Sprache der Sudauer-Jatvinger. W: Festschrift A. Bezzenberger... Göttingen 1921 s. 44—51.

Rec.: Būga K., *ŠD* 1921 sąs. 5/6 s. 142.

49. Gimbutas M.: Ancient Baltic lands. A resume of linguistic and archaeological data. *IJSlLing* Vol. 6:1963 s. 65—102.

50. Gimbutas M.: The Balts. London 1963 ss. 286. Ancient Peoples and Places. Vol. 33.

Z treści: I. Linguistic and historical background s. 21—36; VIII. Religion s. 178—204.

51. Glinka S., Smułkowa E.: Dorobek językoznawstwa dotyczący Białostoczyzny w latach 1944—1966. *Rocz. białost.* T. 5: 1965 s. 137—161, Rez., Sum.

52. Gornung B. V.: Iz istorii izučenija baltijsko-slavjanskich jazykovych otnošenij (Naučnaja polemika 1911—1912 gg.) W: *Rkr. J. Endzelīnam* s. 109—132.

53. Gornung B. V.: Iz predystorii obrazovanija obščeslavjanskogo jazykovogo edinstva. Moskva 1963 ss. 144, ilustr., Zsf. Akademija Nauk SSSR. Otdelenie Literatury i Jazyka. Sovetskij Komitet Slavistov. V. Meždunarodnyj S'ezd Slavistov. Doklady Sovetskoj delegacii.

54. Gornung B. V.: K diskussii o balto-slavjanskom jazykovom i etničeskom edinstve. *VJa* G. 7:1958 nr 4 s. 55—62.

55. Gurskytė J.: Baltų—slavų kalbininkų ryšių tyrinėjimas [Inst. Jęz. Lit. AN]. *LitrM* 1963: 21.XII.

56. Hanusz J.: O dobie litewsko-słowiańskiej w stosunku do prajęzyka indoeuropejskiego. *RozprPAU* T. 11: 1886 s. 249—272, Odb. Kraków 1885 ss. 24.

57. Hensel W.: O t.zw. bałto-słowiańskiej archeologicznej wspólnocie kulturowej. W: Z polskich studiów slawistycznych. T. 1 Warszawa 1958 s. 149—158.

58. Horálek K.: Úvod do studia slovanských jazyků. [Wspólnota bałt.-słow.] Praha 1955 s. 64—74.

Rec.: Trubačev O. N., *VJa* G. 7: 1958 nr 1 s. 134—137.

59. Ilič-Svityč V. M.: Balto-slavjanskaja problema na IV Meždunarodnom s'ezde slavistov. *VJa* 1959 nr 1 s. 139—141.

60. Ivanov V. V., Toporov V. N.: K postanovke voprosa o drevnejšich otnošenijach baltijskich i slavjanskich jazykov. Moskva 1958 ss. 43. IV Meždunarodnyj S'ezd Slavistov. Doklady.

61. Jaskanis B.: Konferencja organizacyjna Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej. *Rocz. białost.* T. 1:1961 s. 371—375, Rez., Sum.

62. Kalima J.: Neuere Forschungen über baltisch-finnische und finnisch-slawische Beziehungen. Tl. 1 a) Zu den finnisch-baltischen Berührungen. *ZSlPh* Bd. 12:1935 s. 121—130.

63. Kamiński A.: Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Łódź 1953 ss. 207, mapy 2, bibliogr., Rez., Rés. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydz. II nr 14.

Rec.: Łowmiański H., *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* [Warszawa] R. 2: 1954 s. 715—721.

64. Kamiński A.: Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego. *Rocz. białost.* T. 1:1961 s. 9—61, Rez., Sum.

Uzup. i. aut pt.: Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią. *Rocz. białost.* T. 4: 1964 s. 7—41, Rez., Sum.

65. Kamiński A.: Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny. *Wiadomości Archeologiczne* [Warszawa] T. 23:1956 z. 2 s. 131—169.

Rec.: Wiśniewski J.: W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży, *Przegląd Historyczny* [Warszawa] R. 48: 1957 s. 319—326.

66. Kasparsons K.: Aizvēstures atbalsis valodā. *FBR* Sēj. 19:1939 s. 57—74.

Rec.: Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 13.

67. Kiparsky V.: Baltische Sprachen und Völker. W: Baltische Lande. Bd. 1 Leipzig 1939 s. 48—59.

Rec. i polem.: Czekanowski J.: Syntetyczne szkice V. Kiparsky'ego. Finowie nadbałtyccy i Bałtowie. *Lud* [Wrocław] T. 41: 1954 cz. 1 s. 183—241, bibliogr.

68. Kiparsky V.: Chronologie des relations slavobaltiques et slavofinnoises. *RESl* T. 24:1948 s. 29—47.

Rec.: [Siudut A.] A. S., *RSl* T. 17: 1952 s. 144.

69. Kiparsky V.: The earliest contacts of the Russians with the Finns and Balts. *Oxford Slavonic Papers* [Oxford] Vol. 3:1952 s. 67—79.

o 70. [Klaustiņs R.] R. Kl.: Seno prušu un senas prušu valodas pedas. *Druva* [Rīgā] 1912 s. 1160—1161.

71. Korsakas K.: Baltistika ir slavistika. *Baltistica* [Vilnius] T. 1:1965 sąs. 1 s. 11—15, Rez.

72. Kostrzewski J.: Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej. *Slavia Antiqua* T. 5: 1954/56 wyd. 1956 s. 1—75, Rez.

Polem.: Lehr-Spławiński T.: Tło archeologiczne wspólnoty bałto-słowiańskiej, *Slavia Antiqua* T. 7: 1960 s. 1—12, Rés. (Rec. Antoniewicz J., *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 341—349).

73. Kotłowski K.: Argumenty lingwistyczne. *Problemy* [Warszawa] R. 17:1961 s. 220.

Polem.: Otrębski J.: W sprawie Jaćwingów. *Tamże* s. 220—221; Wiśniewski J.: Ślady Jaćwieskie koło Tykocina? *Tamże* s. 662—663.

74. Krahe H.: Illyrica. 5. Baltisch und Illyrisch. *IF* Bd. 49:1931 s. 271—273.

Uzup. t. aut. pt.: Baltico-Illyrica. W: Festschrift Max Vasmer. Wiesbaden 1956 s. 245—252.

Rec.: Altbauer M., *Balticoslavica* T. 1: 1933 s. 117.

75. Krahe H.: Vorgeschichtliche Sprachbeziehungen von den baltischen Ostseeländern bis zu den Gebieten um den Nordteil der Adria. Wiesbaden 1957 ss. 21. Odb.: *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaft und Literatur zu Mainz. Geistes und Sozialwissenschaft Klasse* 1957 nr 3 s. 101—121.

Rec. Pisani V., *Paideia* [Genova] Vol. 12: 1957 s. 392; Schmid W. P., *BNF* Bd. 9: 1958 s. 208—210.

76. Krėvė-Mickevičius V.: Pirmykštė indoeuropiečių gimtinė. *TiŽ* Kn. 1:1923 s. 45—86.

Uzup. t. aut. pt.: Indoeuropiečių protevynė (Pabaiga). *TiŽ* Kn. 4: 1926 s. 108—125.

77. Kucharski E.: Etniczne oblicze ziem polskich przed przyjściem Słowian. Na podstawie nazw miejscowych i rodowych. Lwów 1930 ss. 21. Odb.: Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie R. 9:1929 s. 181—197.

Nadto t. aut. pt.: Stosunki etniczne na ziemiach polskich w dobie przedsłowiańskiej. *Przegląd Humanistyczny* [Warszawa] R. 5: 1930 s. 371—406.

Rec. i polem.: Grappin H., *RESl* T. 10: 1930 s. 137 Skardžius P., *ArchPhil* Kn. 2: 1931 s. 205—207; Vasmer M.: Beiträge zur slawischen Altertumskunde. 4. E. Kucharskis baltische Theorie., *ZSlPh* Bd. 7: 1930 s. 299—305. Oprac. Hejnosz W.: Prof. Eugeniusz Kucharski jako historyk (Próba charakterystyki). W: Eugeniusz Kucharski. Toruń 1957 s. 31—48.

78. Kudzinowski C.: Jaćwingowie w języku. *Acta balt.-slav.* T. 1:1964 s. 217—225.

Polem. zob. poz. 231.

79. Kuraszkiewicz W.: Domniemany ślad Jadźwingów na Podlasiu. W: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej T. 1 Warszawa 1955 s. 334—348.

80. Kurschat A.: Die Verbreitung des litauisch-lettischen Volksstammes. *MittLLG* Bd. 4:1899 s. 534—548.

81. Kuryłowicz J.: O jedności językowej bałtosłowiańskiej. *BPTJ* Z. 16:1957 s. 71—113.

Toż przekł. ros. pt.: O balto-slavjanskom jazykovom edinstve. (Perevod s pol'skogo L. S. Malachovskoj). *VSlJa* Vyp. 3: 1958 s. 15—49.

82. La Baume W.: Sprache und Heimat der Preussen. *ZOf* Bd. 1:1952 s. 591—594.

83. Labuda G.: Obraz „wspólnoty" słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej. *Slavia Antiqua* T. 1:1948 s. 181—227, Rés.

84. Lehr-Spławiński T.: O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań 1946 ss. 237.

Toż streszcz. *SprPAU* T. 46: 1945 s. 23—28; streszcz. ang. W: Poland's place in Europe. Poznań 1947 s. 62—82.

Uzup. t. aut. pt.: Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian. Warszawa 1954 ss. 369, nlb. 1; Konspekt zarysu etnogenezy Słowian. Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2 Warszawa 1953 s. 5—11.

Rec. i polem.: Bahlíński W.: Contribution des recherches linguistiques à l'étude de la préhistoire des Slaves dans les traveaux de T. Lehr-Spławiński. *ESl* Vol. 1: 1956/57 s. 58—62, 188—189; Czekanowski J.: W sprawie konspektu. W: Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2. Warszawa 1953 s. 13—18; Eisner J., Dostál A., *Slavia* R. 18: 1946 s. 462—477; Kiparsky V., *NphM* Bd. 48: 1946 s. 40—44; Kuraszkiewicz W., Luś [Lublin] T. 36: 1939/45 wyd. 1946 s. 381—386; Machek V., *LF* T. 71: 1947 s. 35—43; Moszyski K.: Powody rozbieżności wyników pracy autora z wynikami pracy T. Lehr-Spławińskiego. Wł. aut.: Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław 1957 s. 305—312. (Odp. aut., Sprawozdania z prac naukowych Wydz. Nauk Społ. PAN R. 3: 1960 s. 26—32); Nandriş G., *SlavRev* Vol. 26: 1947/48 s. 264—268; Nosek S., *Lud* T. 37: 1946 wyd. 1947 s. 319—328; Otrębski J., *SlOc* T. 18: 1939/47 s. 446—459; Polak V., *ESl* T. 44: 1946 fasc. 2 s. 150—152; Rudnicki M., *SlOc* T. 18: 1939/47 s. 444—446; Safarewicz J., *RSl* T. 16: 1948/50 s. 28—40; Urbańczyk S., *JP* R. 26: 1946 s. 24—27; Wojciechowski Z., *ASEER* Vol. 6: 1947 s. 199—202.

85. Lehr-Spławiński T.: Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy Słowian. *Slavia Antiqua* T. 4:1953 wyd. 1954 s. 1—21, Rés.

Toż przekł. ros. pt.: Balto-slavjanskaja jazykovaja obščnost' i problema etnogeneza Slavjan. *VSlJa* Vyp. 3: 1958 s. 5—14;

Uzup. t. aut. pt.: Podstawy indoeuropejskiej wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej. W: Z polskich studiów slawistycznych T. 1 Warszawa 1958 s. 125—136; Szkic dziejów języka prasłowiańskiego. W: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej T. 3 Warszawa 1958 s. 243—265.

86. Leumann M.: Baltisch und Slawisch. W: Corolla linguistica. F. Sommer. Wiesbaden 1955 s. 154—162.

87. Lorentz F.: Preussische Bevölkerung auf den linken Weichselufer. *ASlPh* Bd. 27:1905 s. 470—473.

88. Łowmiański H.: Dotychczasowy stan badań dziejów dawnych Prusów. Olsztyn 1947 ss. 28, nlb. 1. Instytut Mazurski w Olsztynie. Komunikat Działu Informacji Naukowej.

89. Łowmiański H.: The ancient Prussians. Toruń 1936 ss. 109, bibliogr. 32 poz. The Baltic Institute. The Baltic Pocket Library.

90. Materialy k IV Mežnarodnomu s'ezdu slavistov. [Wypowiedzi na temat wspólnoty bałt.-słow.] *VJa* G. 7:1958 nr 1 s. 36—56.

91. Matthews W. K.: Baltic origins. *RESl* T. 24:1948 s. 48—59.

92. Matthews W. K.: Medieval Baltic tribes. *ASEER* Vol. 8:1949 s. 126—136.

93. Matthews W. K.: The interrelations of Baltic and Slavonic. *SlavRev* Vol. 35:1956/57 s. 409—427.

Uzup. t. aut. pt.: O vzaimootnošenii slavjanskich i baltijskich jazykov. W: Slavjanskaja Filologija. T 1 Moskva 1958 s. 27—44.

94. Matusas J.: Ar prūsai buvo lietuviai? *Vairas* [Kaunas] T. 17:1936 s. 697—705, bibliogr. 16 poz.

Rec.: [Westfal S.] St. W., *Balticoslavica* T. 3: 1938 s. 223.

o 95. Mažiulis V.: Linguistic notes on Baltic ethnogenesis. Moscow 1964 ss. 10.

Toż przekł. ros. pt.: Lingvističeskie zametki k baltijskomu etnogenezu. Moskva 1964 ss. 7.

96. Mažiulis V.: Zametki k voprosu o drevnejšich otnošenijach baltijskich

i slavjanskich jazykov. Vilnius 1958 ss. 20. IV Meždunarodnyj S'ezd Slavistov. Doklady.

Też przekł. lit. pt.: Pastabos baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimu. *LKK* T. 2: 1959 s. 5—16, Rez.

97. Meillet A.: Les dialectes indo-européens. [M. in. wspólnota bałt.-słow.] Paris 1908 ss. 139.

Też: Nouv. tirage avec introduction nouvelle et des additions. Paris 1922 ss. XIX, 136; Nouv. éd. Paris 1950 ss. 138.

Rec.: Hujer O., LF R. 35: 1908 s. 290—292; *Slavia* R. 2: 1923/24 s. 560—561; Rozwadowski J., *RSl* T. 2: 1909 s. 243—245.

Uzup. t. aut. pt.: Les origines du vocabulaire slave. 1. Le problème de l'unité balto-slave. 2. De quelques noms de nombres. *RESl* T. 5: 1925 s. 5-13, 177—182; Le slave commun. Le baltique et le slave. Paris 1924 s. 8—9, 501—506.

98. Mikkola J. J.: Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā. *IMM* G. 11:1930 psg. 2 s. 436—446.

o 99. [Mīlenbahs K.] Mühlenbachs K.: Par slavu un baltu radniecīskajām attiecībām. *Dzimtenes Vēstnesis* [Rīgā] 1911 nr 196.

100. Milewski T.: Stosunki językowe polsko-pruskie. *SlOc* T. 18:1939/47 s. 21—84, Rés. s. 528—530.

Też streszcz., *SprPAU* T. 46: 1945 s. 269—272; streszcz. franc. pt.: Les relations linguistiques entre le polonais et le prusse. *BullPAU* R. 1945 wyd. 1953 s. 69—73.

Rec.: [Nitsch K.] K. N., *JP* R. 26: 1945 s. 90.

101. Modrzewska K.: Na ziemiach Jadźwingów. *Problemy* [Warszawa] R. 8:1952 nr 2 s. 108—112.

Polem.: Musianowicz K.: O Podlasiu i Jadźwingach. *Tamże* nr 4 s. 275—276; Kamiński A.: Jaćwingowie na Podlasiu czyli o zdumiewającej trwałości fikcji historycznej. *Tamże* nr 5 s. 346; Odp. aut. pt.: Jeszcze na temat cmentarzysk Podlasia. *Tamże* nr 9 s. 638—639; Romanowski H. *Tamże* nr 9 s. 639.

o 102. Mortensen H., Mortensen G.: Die Besiedlung des nord-östlichen Ostpreussen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Bd. 1—2. Leipzig 1937, 1938 Bd. 1 1937 ss. XII, 212, Bd. 2 1938 ss. VIII, 254.

Rec.: Mańkowski A., *ZapTNTor* T. 11: 1938/40 s. 25—30.

103. Moszyński K.: Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław 1957 ss. 332, mapa 1. Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawczy. Prace Językoznawcze 16.

Rec.: Milewski T.: Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego, *RSl* T. 21: 1960/61 s. 41—76; Rudnicki M., *LPosn* T. 8: 1960 s. 312—321; Safarewicz J., *JP* R. 40; 1960 s. 220—228; Vaillant A., *BSL* T. 54: 1959 fasc. 2 s. 194—195.

104. Nalepa J.: Jaćwięgowie. Nazwa i lokalizacja. Białystok 1964 ss. 60, mapa 1, Rez., Sum. Białostockie Towarzystwo Naukowe. Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska. Prace Białost. Tow. Naukowego Nr 2.

Uzup. t. aut. pt.:Połększanie (Pollexiani). Plemię jaćwięskie u północno-wschodnich granic Polski. *SprB* Vol. 5: 1965/66 nr 21 s. 53—108; The name of the Jatvings. *SprB* Vol. 4: 1961/65 s. 74—77.

Rec.: Kamiński A., *Rocz. białost.* T. 6: 1965 s. 479—480; Mažiulis V., *Mokslas ir Gyvenimas* [Vilnius] 1966 nr 1 s. 32—33.

105. Nalepa J.: Z dyskusji o przynależności etnicznej kultury łużyckiej. [M. in. wspólnota bałt.-słow.] *SlOc* T. 22: 1962 s. 9—40, Rés.

106. Nitsch K.: Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku? Mazurzenie a substrat pruski. *JP* R. 33:1953 s. 233.

107. Otrębski J.: Das Jatwingerproblem. *Sprache* Bd. 9: 1963 s. 157—167.

Rec.: [Jaskanis J.] J. J.., *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 502.

108. Otrębski J.: Die baltische Philologie und ihre Bedeutung für die indogermanische Sprachwissenschaft. *KZ* Bd. 79:1965 s. 69—88.

109. [Otrębski J.] Otrembskij J. S.: Jazyk jatvingov. *VSlJa* Vyp. 5:1961 s. 3—8.

Rec.: [Jaskanis J.] J. J., *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 501.

110. Otrębski J.: Rozwój wzajemnych stosunków między grupą językową bałtycką a słowiańską. W: Z polskich studiów slawistycznych T. 1 Warszawa 1958 s. 146—148.

111. [Otrębski J.] Otrembski Ja.: Slavjano-baltijskoe jazykovye edinstvo. *VJa* 1954 nr 5 s. 27—42, nr 6 s. 28—46.

Też: przekł. niem. pt.: Die slawo-baltische Spracheinheit. *Sowjetwissenschaft* [Berlin] 1955 s. 207—222, 307—324.

112. Otrębski J.: Udział Jaćwingów w ukształtowaniu języka polskiego. *Acta balt.-slav.* T. 1:1964 s. 207—216.

113. Otrębski J.: Zagadnienie Galindów. W: Studia Historica H. Łowmiański. Warszawa 1958 s. 37—41.

o 114. Pasitarimas baltų—slavų kalbinių ryšių klausimais. *Pergalė* [Vilnius] 1964 nr 1 s. 183.

o 115. Pierson W.: Über Nationalität und Sprache der alten Preussen. Berlin 1873 ss. 20. Jahresbericht Dorotheenstädtische Realschule.

116. Pisani V.: Balto e slavo. *SB* Vol. 2:1932 s. 1—22.

Rec.: Meillet A., *RESl* T. 12: 1932 s. 240; [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 211.

117. Pisani V.: Glottologia indoeuropea. 2. ed. completamente riveduta, aggiornata e arrichita di indici. Torino 1949 ss. XL, 310.

Rec.: Schwentner E., *IF* Bd. 61: 1954 s. 286—289.

118. Plāķis J.: Die baltischen Völker und Stämme. W: Die Letten. Riga 1930 s. 49—55.

Też w jęz. łot. pt.: Baltu tautas un cīltis. W: Latvieši. Rīgā 1930 s. 45—53.

Nadto t. aut.: Varbūtīgā baltu cilšu robeža. *Rīgas Latviešu Zinātņu Komitejas Krājums* 21: 1933 s. 18—22.

119. Polák V.: Etnogenese slovanů s hlediska jazykového. W: Vznik a počatky slovanů. Praha T. 1:1956 s. 7—12.

Nadto t. aut. pt.: Slovanská pravlast s hlediska jazykového. *Tamże* s. 13—27; Praslovanská kultura s hlediska jazykového. *Tamże* s. 95—118.

120. Porzeziński W.: Die baltisch-slawische Sprachgemeinschaft. *RSl* T. 4:1911 s. 1—26.

Rec.: Svencickyj J., *Zapysky Nauk. Tow. im. Ševčenki* (Lvîv T. 114: 1913 s. 226—228.

121. Porzig W.: Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets. Heidelberg 1954 ss. 251. Indogermanische Bibliothek. Reihe 3: Untersuchungen.

Rec.: Birwé R., *IF* Bd. 62: 1956 s. 296—302; Erhart A., *LF* R. 79: 1956 s. 109—112; Lehmann W. P., *Lg* Vol 30: 1954 s. 461 — 467; Leumann M., *LPosn* T. 7: 1958 wd. 1959 s. 271—276; Martinet A., *Word* [New York] Vol. 11: 1955 s. 126—132; Solta G. R., *Sprache* Bd. 3: 1957 s. 225—231.

o 122. Prätorius M.: Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne. Im wortlichen Auszuge aus dem Manuskript hrsg. von William Pierson. Berlin 1871 ss. XIII, 152.

123. Rozwadowski J.: O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich. *RSl* T. 5:1912 s. 1—24, Zsf. s. 25—56.

Rec.: Meillet A., *BSL* T. 18: 1913 s. 309—310.

124. Rudnicki M.: Nowsze poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską. *LPosn* T. 10:1965 s. 126—133.

125. Rudnicki M.: Prasłowiańszczyzna Lechia-Polska. 1—2. Poznań 1959, 1961. 1. Wyłonienie się Słowian spośród ludów indoeuropejskich i ich pierwotne siedziby. 1959 ss. 281. 2. Wspólnota słowiańska. Wspólnota lechicka-Polska. 1961 ss. 310. Pozn. Tow. Przyj. Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny. Prace Komisji Filologicznej. T. 19 z. 1—2.

Rec.: Meriggi B., *RSlaV* Vol. 7: 1959 s. 175/181, Vol. 9: 1961 s. 169; Safarewicz J., *JP* R. 39: 1959 s. 361—367 (Odp. aut. *Tamże* s. 367—370).

126. Rudnicki M.: Sur les populations primitives indoeuropéennes des bassins de Wisła et Odra. *AASF* T. 27:1932 s. 263—272.

Uzup. t. aut. pt.: Nowe uwagi o zasiedzeniu Słowian w dorzeczu Wisły i Odry. *SlOc* T. 11: 1932 s. 82—112, Rés. s. 119—120; Dalsze dane do zasiedzenia Słowian w dorzeczu Wisły i Odry (pierwiastek * *vel*— i jego determinatywy w nazwach wodnych i miejscowych; nazwy metali u Słowian i sąsiadów). *SlOc* T. 12: 1933 s. 384—340, Rés. s. 426.

127. Sabaliauskas A.: Baltų ir Pabaltijo soumių kalbų santykiai. *LKK* T. 6:1963 s. 109—136, Rez.

128. Sabaliauskas A.: Pasitarimas baltų — slavų kalbinių ryšių tyrinėjimo klausimais. *Pergalė* [Vilnius] 1962 nr 8 s. 181—182.

Nadto t. aut. pt.: 21—22 ijunja 1962 g. v Vilnjuse. *VJa* G. 11: 1962 nr 6 s. 147—148.

129. Safarewicz J.: Contributions au problème de la communauté balto-slave. *BullPAU* R. 1945 wyd. 1953 s. 109—113.

Też w jęz. pol. pt.: Przyczynki do zagadnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej. *SprPAU* T. 46: 1945 s. 198—202.

Rec.: [Nitsch K.] K. N., *JP* R. 26: 1946 s. 56.

129a. Safarewicz J.: Pierwsza Konferencja Nauk Historycznych poświęcona badaniom ziem północno-wschodnich Polski. *JP* R. 41: 1961 s. 388—390.

130. Sanders J.: Baltiešu tautu pirmdzimtene un valoda. Jelgavā [1924] ss. 47.

131. Sedov V. V.: Kurgany Jatvjagov. *Sovetskaja Archeologija* [Moskva] G. 8: 1964 nr 4 s. 36—51.

132. Senn A.: Die Beziehungen des Baltischen zum Slawischen un Germanischen. *KZ* Bd. 71: 1954 s. 162—188.

133. Senn A.: On the degree of kinship between Slavic and Baltic. *SlavRev* Vol. 20: 1941 s. 251—265.

134. Šmits P.: Ievads baltu filologijā. Rīgā 1936 ss. 101, nlb. 1.

Nadto: tyt. pierw. Lekciju konspekts. Rīgā [1931/32] ss. 31, masz. powiel.

Rec.: Ancītis K., *IMM* G. 17: 1936 psg. 1 s. 436—438; Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 407—408, też w t. aut.: Rinktiniai raštai. Vilnius 1961 s. 660—662; Skardžius P., *ArchPhil* Kn. 6: 1937 s. 207—210.

135. Šmits P.: Hērodota ziņas par senajiem baltiem. *Rīgas Latviešu Zinātņu Komitejas Krājums* 21: 1933 s. 1—17, Rés.

Nadto t. aut. pt.: Ko Hērodots māca par senajiem baltiem. *IMM* G. 13: 1932 psg. 1 s. 474—475.

Rec.: Endzelīns J., *IMM* G. 15: 1934 psg. 1 s. 81—84; [Fraenkel E.] E. F., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 210—211; Pogodin A., *Slavia* R. 15: 1937/38 s. 315—316.

136. [Šmits P.] Schmidt P.: Sprachliche Zeugnisse über die Urheimat der Balten und ihre Kultur. W: Die Letten. Riga 1930 s. 71—88.

Też w jęz. łot. pt. Valodas liecības par senajiem baltiem. W: Latvieši. Rīgā 1930 s. 61—74.

137. *Sovetskoe slavjanovedenie*. Kratkij obzor literatury. 1945—1963 gg. [Min. bibliogr. bałt.-słow. związków językowych] Moskva 1963 ss. 84. Akademija Nauk SSSR. Institut Slavjanovedenija. V. Meždunarodnyj s'ezd slavistov.

138. Specht F.: Die baltische Sprachen. W: Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Heidelberg 1924 s. 622—648.

139. Specht F.: Zur baltisch-slavischen Spracheinheit. *KZ* Bd. 62: 1935 s. 248—258.

140. Stang Ch. S.: Einige Bemerkungen über das Verhältnis zwischen den slawischen und baltischen Sprachen. *NTS* Bd. 11: 1939 s. 85—98.

141. Šturms E.: Die baltisch-slawischen Beziehungen in vorgeschichtlicher Sicht. W: In honorem Endzelini. Čikagā 1960 s. 149—155.

Rec.: Jaskanis J., *Acta bałt.-slav.* T. 2: 1965 s. 349—351.

142. *Suščestvovalo* li balto-slavjanskoe jazykovoe i etničeskoe edinstvo i kak sleduet ego ponimat'? W: Sbornik otvetov na voprosy po jazykoznaniju. Moskva 1958 s. 152—175.

143. Szemerényi O.: Sur l'unité linguistique balto-slave. *EtSlR* Vol. 1: 1948 s. 65—85, 129—173.

Uzup. t. aut. pt.: The problem of Balto Slav unity. A critical survey. *Kratylos* [Wiesbaden] Bd. 2: 1957 s. 97—123.

144. Toporov V. N.: K probleme balto-slavjanskich jazykovych otnošenij. *KSlSl* T. 33/34: 1961 s. 211—218.

Rec.: Rožnovskaja M.: K itogam raboty Koordinacionnogo soveščanija po aktualnym problemam slavjanovedenija. *Naučnye Doklady Vyss. Školy. Filol. Nauki.* [Moskva] 1961 nr 3 s. 198—203.

145. Toporov V. N.: Novejšie raboty v oblasti izučenija balto-slavjanskich jazykovych otnošenij. (Bibliografičeskij očerk). *VSlJa* Vyp. 3: 1958 s. 134—161.

Uzup. t. aut. pt.: Očerk istorii izučenija drevnejšich balto-slavjanskich jazykovych otnošenij. *UZISl* T. 17: 1958 s. 248—273; Iz istorii izučenija drevnejšich balto-slavjanskich jazykovych otnošenij. *UZISl* T. 23: 1962 s. 3—43.

146. Trost P.: K otázke baltoslovanských jazykových vztahů. W: Československé přednášky pro IV. mezinárodni Sjezd Slavistů v Moskvě. Praha 1958 s. 221—227.

Uzup. t. aut. pt.: Otázka baltoslovanské jednoty na moskevském sjezdu. *Slavia* R. 28: 1959 s. 445—447.

147. Uhlenbeck Ch. C.: Die lexikalische Urverwandtschaft des Baltoslawischen und Germanischen. Leiden 1890 ss. XII, 51.

148. Urbańczyk S.: Gwary polskie na substracie staropruskim i geneza mazurzenia. W: Księga Pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Toruń 1952 s. 217—228.

Rec.: Siudut A., JP R. 33: 1953 s. 120—121.

149. Vaillant A.: L'unité linguistique balto-slave. *Filologija* [*Zagreb*] R. 1: 1957 nr 1 s. 23—35.

Nadto t. aut. pt.: Le problème de l'unité balto-slave. (Resumé). BSL T. 51: 1955 fasc. 1 s. XIII—XV.

150. Vasmer M.: Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. 1. Die Ostgrenze der Baltischen. Stämme. Berlin 1932 ss. 32. Odb.: *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie zu Berlin. Phil.-hist. Klasse.* Jg. 1932 s. 637—666.

Rec.: Autorec., *ZSlPh* Bd. 9: 1932 s. 526—527; [Fraenkel E.] E. F., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 248.

Uzup. t. aut. pt.: Balten und Finnen in Gebiet von Pskov. *SB* Vol. 3: 1933 s. 27—34. (Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 210.)

151. Vilinbachov V. B., Engoratov N. V.: Predvaritel'nye zamečanija o zapadnych Galindach i vostočnoj Goljadi. *SlOc* T. 23: 1963 s. 233—269, Rés.

152. Vilsone E.: Par avotiem latvju un senprūšu pagātnes pētīšanai. *IMM* G. 10: 1929 psg. 1 s. 362—373.

153. *Voprosy Slavjanskogo Jazykoznanija.* [Wspólnota bałt. słow.] Vyp. 3 Moskva 1958 ss. 172.

154. Vraciu A.: Caractere generale ale limbilor baltice. *StCŞ* An. 10: 1959 nr 1/2 s. 109—138.

155. Vraciu A.: Problema vechilor relaţii lingvistice balto-slave in discuţia celui de — al IV-lea congres international al slaviştilor. *StCŞ* An. 9: 1958 nr 1/2 s. 151—164.

Uzup. t. aut. pt.: De la indo-europeană la balto-slavă inovăţii morfologice. *Analele Ştiinţifice ale Universităţ. din Jaşi* An. 5: 1959 s. 115—123; Problema communităţii lingvistice balto-slave. *Romanoslavica* [Bucureşti] An. 4: 1960 s. 87—106. Stadiul actual al cercetărilor in domeniul rapporturilor lingvistice dintre balto-slavă şi germanică. *Romanoslavica* An. 6: 1962 s. 41—47.

Rec.: Karaliūnas S.: Du rumunų kalbininko darbai baltoslavikos klausimais. *LKK* T. 6: 1963 s. 325—330.

156. Weber A.: Par seno prūšu tautu un valodu. *Balss* [Rīgā] 1897 nr 27—29.

157. Weber L.: Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militarischer Beziehung nebst Spezial-Geographie. Danzig 1878 ss. VIII, nlb. 1, 692.

Nadto t. aut.: tyt. pierw. *ZapTNTor* T. 2: 1911/13 s. 4—5.

Polem.: Kujot S.: Rzekoma pruska ludność w Pomorzu Gdańskim, między Gniewem, Starogardem i Tczewem, w XIV i XV wieku, *Tamże* s. 204—224.

158. Wijk N.: Balties-slaviese problemen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt de rijksuniversiteit te Leiden op. 8 october 1913. Groningen 1913 ss. 31.

Rec.: [Nitsch K.] N., *ASl* T. 7: 1914/15 s. 204.

159. Wijk N.: Les langues slaves. De l'unité à la pluralité. Leiden 1956 ss. 118.

Rec.: Lehr-Spławiński T., *WSlJb* Bd. 5: 1956 s. 5—9.

160. Wiśniewski J.: Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczach pojaćwieskich. *Rocz. białost.* T. 1: 1961 s. 223—231, Rez., Sum.

Uzup.: t. aut. pt.: Kilka uwag o osadnictwie puszcz pojaćwieskich od XV do XVII w. *Tamże* s. 305—309 mapa 1, Rez., Sum.; (Rec. i uzup.: Falk K.O.: Kilka uwag w sprawie osadnictwa południowych puszcz pojaćwieskich od XV do XVII w. *Tamże* s. 311—316, Rez., Sum.); Wiśniewski J.: Jeszcze raz o domniemanych śladach osad jaćwieskich. *Rocz. białost.* T. 3: 1962 s. 387—400, Rez., Sum.

161. Zajączkowski S.: Problem Jaćwieży w historiografii. *ZapTNTor* T. 19: 1953 s. 7—56.

Tož w jęz. lit. pt.: Jotvingų problema istoriografijoje. *Lietuvos Praeitis* [Kaunas] T. 2: 1941 s. 337—468.

162. Trzeci *Zjazd* językoznawczy w Warszawie 29 i 30 czerwca 1928 [M.in. wspólnota bałt.-słow.] *BPTJ* Z. 2: 1929 s. 130—142.

163. Žuravlev V. K.: Diskussija o vzaimootnošenii slavjanskich i baltijskich jazykov. *VMU* G. 13: 1958 vyp. 2 s. 207—208.

II. ONOMASTYKA — ONOMASTICS

1. Opracowania ogólne i monograficzne

164. *'Altpreussischer Flurnamensammler.* Mitteilungen des Flurnamen-Ausschusses der Historischen Kommission für Ost=und Westpreussische Landesforschung. Hrsg. Strunk. Königsberg Jg. 1—3, 1929—1932. Jg. 1: 1929/30 nr 1—3, Jg. 2: 1930 nr 4, Jg. 3: 1932 nr 5.

M.in.: Adam A.: Altpreussische Flurnamen—Bibliographie. Jg. 2: 1930 s. 43—46.

165. Bender J.: Zur altpreussischen Mythologie und Sittengeschichte [M.in. nazwy mitologiczne]. *AltprMschr* Bd. 2: 1865 s. 577—603, 694—717, Bd. 4: 1867 s. 1—27, 97—135.

166. Bezzenberger A.: Die Bildung der altpreussischen Personennamen. Ein Versuch ihrer Deutung. *AltprMschr* Bd. 13: 1876 s. 385—435. Odb.: Königsberg 1876 ss. 51.

167. Brückner A.: Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne. [M.in. nazwy mitologiczne prus.] Warszawa 1904 ss. IV, 166, nlb. 1.

Rec.: Kochanowski J. K., *Książka* [Warszawa] R. 4: 1904 s. 10—11; Maciejewski W. A., *Prawda* [Warszawa] R. 24: 1904 nr 5 s. 58; Prochaska A., *Kwartalnik Historyczny* [Lwów] T. 18: 1904 s. 106—109.

168. Būga K.: Kalba ir senovė. [M.in. nazwy mitologiczne prus.] D. 1 Kaunas 1922 ss. XVI, 354.

Tož: *SD* 1924 nr 11 s. 33—45, nr 12 s. 46—48, 1921 nr 1/2 s. 72—88, nr 3/4 s. 41—58, nr 5/6 s. 12—28, 141—152, nr 7/8 s. 16—43, 124—139, nr 9/10 s. 21—37, 122—139, nr 11/12 s. 65—84, 121—133, 1922 nr 1/2 s. 22—31, 72—91, nr 3/6 s. 285—295, 416—426, nr 6/9 s. 305—311; W t. aut.: Rinktiniai raštai T. 2 Vilnius 1959 s. 7—328.

Rec.: Biese E. *Latvijas Vēstnesis* [Riga] 1922 nr 290, 293; [Meillet A.] A. M., *BSL* T. 24: 1923 wyd. 1924 fasc. 2 s. 153—160; Niedermann M., *TiZ* Kn. 2: 1924 s. 438.

169. Chojnacki W.: Słownik polskich nazw miejscowości w b. Prusach

Wschodnich i na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska według stanu z 1941 r. [M.in prus.] Poznań 1946 ss. 183.

Rec.: Antoniewicz J., *Dziś i Jutro* [Warszawa] R. 2: 1946 nr 16 s. 11; Gieszkowski J., *Bellona* [Łódź] R. 28: 1946 s. 415—416; Rospond S., *JP* R. 26: 1946 s. 178—179; Sieradzki J.: Ślad na skale, *Odrodzenie* [Kraków] 1946 nr 25 s. 11.

170. Falk K. O.: Wody wigierskie i huciańskie, studium toponomastyczne. [M.in. prus.] Cz. 1—2. Cz. 1 Uppsala 1941 ss. VII, 248, map 2; Cz. 2. Lund 1941 ss. 196. — Dys. Upsala.

Uzup. t. aut. pt.: Ze studiów nad nazwami jezior suwalskich: *Okmin* i *Okminek* oraz inne dublety hydronimiczne. *SprB* Vol. 4: 1961/65 nr 20 s. 26—42.

Rec.: Calleman B., *Svio-Polonica* [Stockholm] Bd. 4: 1942 s. 62—66; Nitsch K., *JP* R. 29: 1949 s. 182; Trypućko J., *SlOc* T. 19: 1946 s. 407—408; Zdancewicz T., *Rocz. białost.* T. 1: 1961 s. 358—363.

171. Gerullis G.: De Prussicis Sambiensium locorum nominibus. Tilsit 1912 ss. 168. — Dys.

Rec.: Trautmann R., *ASlPh* Bd. 34: 1913 s. 591—594.

Uzup.: Būga K.: Apie senovės prūsų ir lietuvių tikrinius vardus. *Draugija* T. 21: 1913 s. 264—274; też w t. aut.: Rinktiniai raštai T. 1: Vilnius 1958 s. 419—428.

172. Gerullis G.: Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt. Berlin 1922 ss. nlb. 5, 286.

Rec.: Bender J., *ASlPh* Bd. 37: 1922 s. 282; Brückner A., *IFAnz* Bd. 41: 1923 s. 36—37; Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 420, też w t. aut.: Rinktiniai raštai T. 3: 1961 s. 676—677; Endzelīns J., *FBR* Sēj. 3: 1923 s. 112—115; [Meillet A.] A.M., *BSL* T. 24: 1923 wyd. 1924 fasc. 2 s. 153—154; Trautmann R., *ASlPh* Bd. 38: 1923 s. 130—132, *DLZ* Jg. 45: 1924 szp. 1017—1019; Vasmer M., *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* [Königsberg] Bd. 24: 1923 s. 221—224.

173. Górnowicz H.: Rodowe nazwy miejscowe Mazur i Warmii [M.in. prus.] *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* [Olsztyn] R. 1: 1965 s. 197—228.

o 174. Hennig G.: Versuch über einige Überreste der altpreussischen Sprache vorzüglich in der Benennung einiger noch jetzt vorhandenen Städte und Dörfer in Ostpreussen und Litauen. W: Preussisches Archiv Bd. 5 Königsberg 1794 s. 611—645.

175. Hoppe F.: Ortsnamen der Provinz Preussen. 1—7. *AltprMschr* Bd. 12: 1875 s. 289—298, 548—564; Bd. 13: 1876 s. 563—586; Bd. 14: 1877 s. 38—46, 399—418; Bd. 15: 1878 s. 575—609; Bd. 18: 1881 s. 245—270. — 6 i 7 pt.: Orts-und Personennamen.

176. Kętrzyński W.: Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi. Lwów 1879 ss. 20, 235, LXXXIV, 2 nlb., err. — Tyt. także w jęz. niem.

Rec.: Brückner A., *ASlPh* Bd. 5: 1881 s. 121—123; Callier E., *Ateneum* [Warszawa] 1880 T. 3 s. 547—553; Woelkel P., *AltprMschr* Bd. 17: 1880 s. 573—581.

177. Kętrzyński W.: O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich. [M.in. nazwy miejscowe i osobowe prus.] Lwów 1882 ss. XXIII, 653, mapa 1. Biblioteka Ossolińskich. Zbiór Materiałów do Historii Polskiej Z. 7 i 8.

Rec.: Kujot S., *AltprMschr* Bd. 20: 1883 s. 374—380; Prochaska A., *Ateneum* [Warszawa] R. 3: 1883 T. 2 s. 376—386.

178. Kohutek L.: Słownik nazw miejscowych Pomorza Mazurskiego zwanego Prusami Wschodnimi. Przedm. K. Dobrowolski. Cieszyn 1945 ss. 178, 14.

Rec.: Rospond S., *JP* R. 26: 1946 s. 179.

179. Krzepela J.: Rody ziem pruskich. Kraków 1927 ss. 262, nlb. 1.

o 180. Lewy E.: Die altpreussischen Personnamen. Tl. 1. Breslau 1904 ss. 72. — Dys. Wrocław.

181. Leyding-Mielecki G.: Słownik nazw miejscowych okręgu Mazurskiego. [M.in. prus.] Cz. 1—2. Olsztyn—Poznań 1947, 1959 Cz. 1 Olsztyn 1947 ss. 215. Prace Instytutu Mazurskiego w Olsztynie Nr 1; Cz. 2: Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane). Poznań 1959 ss. 550. Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk. Wydz. Filolog.-Filoz. Komisja Filologiczna.

Rec.: Respond S., *Życie Olsztyńskie* [Olsztyn] 1947 nr 147; *Odra* [Katowice] R. 3: 1947 nr 36; Urbańczyk S., *Jantar* [Bydgoszcz] R. 5: 1947 s. 368—370.

o 182. Lullies H.: Zur Götterglauben der alten Preussen. Königsberg 1904 ss. 20. Beilage zu Jahresberichte der Kgl. Wilhelms-Gymnasium in Königsberg.

Rec.: Stenin P., *Globus* [Braunschweig] Bd. 86: 1904 s. 367—368.

183. Mannhardt W.: Letto-preussische Götterlehre. Riga 1936 ss. XIII, 674. *MagLLG* Bd. 21. — Tyt. także w jęz. łot.: Latviešu-prūšiu mitoloģija.

184. Pierson W.: Altpreussischer Namencodex. *Zeitschrift für Preussische Geschichte* [Berlin] Bd. 10: 1873 s. 483—514, 618—642, 685—744; Suppl. Bd. 15: 1876 s. 358.

185. Semrau A.: Die Orte und Fluren in ehemaligen Gebiet Stum und Waldamt Bönhof (Komturei Marienburg). [M.in. prus.] Thorn 1928 ss. VI, 224. Mitteilungen der Copernicus Verein. H. 36.

Rec.: Adam A., *Altpreussischer Flurnamen—Sammler*. [Königsberg] Jg. 1: 1929/30 s. 23—24; Strunk H., *ZONF* Bd. 6: 1930 s. 191—192.

186. Sliupas J.: Lietuvių, latvių bei prūsų arba baltų ir jų prosenių mitologija. Šiauliai 1932 ss. 216.

Rec.: Balys J., *Vairas* [Kaunas] M. 5: 1933 T. 7 s. 403—404.

187. Srokowski S.: Jeziora i moczary Prus Wschodnich. [M.in. prus.] Warszawa 1930 ss. IX, 137, map 9.

188. Strunk H.: Flurnamen und Vorgeschichte. *Altpreussische Forschungen*. [Königsberg] Jg. 7: 1930 s. 17—32; Jg. 8: 1931 s. 1—45.

Rec.: [Łowmiański H.], M. Ł., *Roczniki Społeczno-Gospodarcze* [Warszawa] T. 2: 1932/33 s. 516.

189. Szulc D.: O znaczeniu Prus dawnych. [M.in. nazwy osobowe i miejscowe prus.] *Biblioteka Warszawska* [Warszawa] 1844 T. 2 s. 1—54, 489—516, 1845 T. 3 s. 457—519.

190. Taszycki W.: Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie. Oprac... przy współudziale Mieczysława Karasia i Adama Turasiewicza. Kraków 1960 ss. XXII, 335, nlb. 2.

Rec.: Eichler E., *DLZ* Jg. 82: 1961 szp. 818—819; [Mayer G.] G. M., *RSlav* Vol. 8: 1960 s. 307—308; Sławski F., *JP* R. 41: 1961 s. 66—67; Svoboda J., *Slavia* R. 31: 1962 s. 85—91; Witkowski T., *ZSlaw* Bd. 10: 1965 s. 474.

191. Thomas H.: Die slawische und baltische Religion vergleichend dargestellt. [M.in. nazwy mitologiczne prus.] Bonn 1934 ss. 84. Dys.

192. Toporov V. N., Trubačev O. N.: Baltijskaja gidronimija Verchnego Podneprov'ja. *LKK* T. 4: 1961 s. 195—217.

Uzup. t. aut. pt.: Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprov'ja. Moskva 1962 ss. 276, map luźn. 7.

Rec.: Hasluk M., *LPosn* T. 18: 1965 s. 98—100; Karaliūnas S.: Kur gyveno lietuvių protėvai, *Pergalė* [Vilnius] 1963 nr 1 s. 186—188; Kiparsky V., *ZSlPh* Bd. 31: 1963 s. 424—434; Lutterer I., *Slavia* R. 33: 1964 s. 470—474; Papečkys K.: Baltų gyvenamos ribos pietuose. *Mokslas ir Gyvenimas* [Vilnius] 1962 nr 12 s. 43; Pisani V., *Paideia* [Genova] Vol. 18: 1963 s. 218—220; Pospelov E. M.: O baltijskoj gipoteze v severnorusskoj toponimike. *VJa* G. 14: 1965 nr 2 s. 29—38; Prinz J., *BNF* Bd. 14: 1963 s. 312—313; Vanagas A.: Aukštutinės Padniepravės hidronimija ir baltų praetis. *LKK* T. 7: 1964 s. 221—231; Vanagas, A., *Acta balt.-slav* T. 2: 1965 s. 494—497.

193. Trautmann R.: Die altpreussische Personennamen. Ein Beitrag zur baltischen Philologie. Göttingen 1925 ss. VIII, 204. *KZ* Ergänzungsheft Nr 3.

Rec.: Flejšhans V., *Slavia* R. 6: 1927/28 s. 129—133; Gerullis G., *IF* Bd. 46: 1928 s. 216—218; Hein M., *Altpreussische Forschungen* [Königsberg] Jg. 4: 1927 H. 1 s. 152; oMitzka W., *Teuth* Bd. 3: 1927 s. 216—218.

194. Trautmann R.: Die Elb-und Ostseeslawischen Ortsnamen. [M.in. prus.] Tl. 1—3. Berlin 1948—1956. Tl. 1 1948 ss. 187, Tl. 2 1949 ss. 119, Tl. 3: Register 1956 ss. 277.

Rec.: A. V., *Rlčna* T. 1: 1949 s. 150; Bilek J., *ZSlaw* Bd. 2: 1957 s. 174—276; Dickenmann E., *BNF* Bd. 2: 1950/51 s. 209—215, Bd. 8: 1957 s. 311—312; Dostál A., *Slavia* R. 20: 1951 s. 413—438;

R. 26: 1957 s. 438—439; Milewski T., *Onomastica* R. 1: 1955 s. 143—166; Steinhauser W., *WSlJb* Bd. 2: 1952 s. 188—194, Bd. 6: 1957/58 s. 169—171; Unbegaun B. O., *BSL* T. 45: 1949 fasc. 2 s. 179—180.

195. Zierhoffer K.: Bibliografia prac onomastycznych polskich i Polski dotyczących za lata 1907—1944. [M.in. bałt.] *Onomastica* R. 2: 1956 s. 181—209; R. 3: 1957 s. 251—269, 548—564.

196. Zierhoffer K.: Nazwy miejscowe północnego Mazowsza. [M.in. prus.] Wrocław 1957 ss. 417, map 6, bibliogr. s. 407—413. Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawczy. Prace Onomastyczne 3.

2. Przyczynki i fragmenty

197. Ageeva R. A.: O geteroklitičeskom čeredovanii *-r/-n(t)* w baltijskoj gidronimii. *VMU* G. 15: 1960 nr 2 s. 77—81.

198. Bonk H.: Ortsnamen in Altpreussen. *AltprMschr* Bd. 27: 1890 s. 599—638, Bd. 30: 1893 s. 339—350.

199. Brückner A.: *Budorgis*. *SlOc* T. 3/4: 1923/24 s. 1—17, Rés. s. 421—422.

200. Brückner A.: Osteuropäische Göternamen. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie. [M.in. nazwy mitologiczne prus.] *KZ* Bd. 50: 1922 s. 161—197.

Rec. i polem.: Bezzenberger A.: Einige Bemerkungen zu dem vorstehenden Aufsatz. *Tamże* s. 197—198; Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 419.

201. Brückner A.: Preussen, Polen, Witingen. [Nazwy osob. i miejsc. prus.] *ZSlPh* Bd. 6: 1929 s. 56—66.

202. Būga K.: Jotvingų žemės upių vardų galūnė *-da*. *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 100.

203. Būga K.: Medžiaga lietuvių, latvių ir prūsų mitologijai. *Liet. Tauta* Kn. 1: 1907/10 s. 208—229, 337—351, 403—407. Odb. Sąs. 1—2. Vilnius 1908, 1909. Sąs. 1 1908 ss. 23, Sąs. 2 1909 ss. 17.

Toż: W t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 143—189.

204. Bujak F.: Dwa bóstwa prusko-litewskie *Curche* i *Okkopirnus*. W: Studia społeczne i gospodarcze. Warszawa 1925 s. 29—43.

205. Eisermann E.: Über *Gardine* und verwandte Wörter als Örtlichkeitsnamen. *Altpreussische Forschungen* [Königsberg] Bd. 14: 1937 s. 187—201.

206. Ekblom R.: Der ordensdeutsche Ortsname *Nerge* 'Nehrung' ein nordgermanisches Lehnwort? [Prus. * *Nerijā*, * *Gudanisk(i)s*]. Spr SUF 1946/48 s. 159—160.

207. Endzelīns J.: Sīkumi LIV [*Mesepoute*]. LXI [*Putepel*]. *FBR* Sēj. 10: 1930 s. 96, 236.

208. Endzelīns J.: Sīkumi CXLV. [*-am-*, *-im-* w prus. nazwiskach]. *FBR* Sēj. 14: 1934 s. 55.

209. Fraenkel E.: Baltisches und Slawisches. 3. Altpreussisches. c. Ein preussischer Ortsname [*Kamstigal*]. *LPosn* T. 2: 1950 s. 122.

o 210. Gaerte W.: Zur altpreussischen Ortsnamenbildung. Woher *Baitkowen* seinen Namen hat. *Unser Masurenland* 1932 nr 15.

211. Gerullis G.: Bretke als Geschichtschreiber. [M.in. prus. nazwy mitologiczne]. *ASlPh* Bd. 40: 1926 s. 117—127.

212. Gerullis G.: Der blosse Tiername als Gewässerbezeichnung in Baltischen. [M.in. prus.] *SB* Vol. 3: 1933 s. 35—38.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 210.

Uzup.: Trost P.: Der blosse Tiername als Gewässerbezeichnung. *ZONF* Bd. 12: 1936 s. 89—90.

o 213. Gottschalk F.: Erklärung zweier Ortsnamen aus dem Altpreussischen. *NPrBl* Bd. 4: 1847 s. 162—164.

214. [Jacoby R.] J. R.: Preussische Ortsnamen. *AltprMschr Bd.* 18: 1881 s. 40—52.

215. Kasparsons K.: Paralleles. [Prus.-łot. i bałt.-ilir. w nazwach miejscowych i osobowych]. *FBR* Sēj. 18: 1938 s. 52—65.

216. Kętrzyński W.: Prusy a Polska przed przybyciem Krzyżaków. [M.in. nazwy miejsc. prus.] *Przewodnik Naukowy i Literacki* [Lwów] R. 9: 1881 nr 3 s. 264—276, nr 4 s. 348—369.

217. Kilian L.: Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel? *Alt-Preussen* [Königsberg] Bd. 4: 1939 s. 67—68.

Uzup.: Krahe H.: Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel. *Alt-Preussen* [Königsberg] Bd. 8: 1943 H. 3 s. 42—44.

218. Kočubinskij A. A.: Litovskij jazyk i naša starina. [Prus. *Truso*]. Moskva 1893 s. 4—17.

Rec.: [Jagić V.] V. J., *ASlPh* Bd. 16: 1896 s. 292—299.

Uzup.: Kočubinskij A. A.: Territorija dоistoričeskoj Litvy. [M. in. nazwy miejsc. prus.] *ŽMNP* 1897 č. 309 nr 1 s. 60—84.

219. Krahe H.: Alte Gewässernamen zwischen Weichsel und Memel. [M.in. prus.] *BNF* Jg. 16: 1965 s. 1—8.

220. Krahe H.: Alteuropäische Flussnamen. [Prus. *Neyden*]. *BNF* Bd. 1: 1949/50 s. 247—266.

221. Krahe H.: Beiträge zur illyrischen Wort-und Namenforschung. 34. [Prus. *Narus*]. *IF* Bd. 65: 1960 s. 113—123.

222. Krahe H.: Idg. * *enebh-* in europäischen Flussnamen. [Prus. *Nabe, Nabote*], *BNF* Bd. 15: 1964 s. 10—16.

223. Krahe H.: Über einige Flussnamen-Komposita auf alteuropäischer Grundlage. Flussnamen aus baltischem Gebiet. [Prus. *-ape*]. *BNF* Bd. 15: 1964 s. 2—10.

224. Krahe H.: Zwei elsässische Flussnamen. 2. *Scheer*. [Prus. *Skara*:*Skarra*: :*Skaret*]. *BNF* Bd. 15: 1964 s. 21.

225. Krappe A. H.: *Pikuls*. Ein Beitrag zur baltischen Mythologie. *IF* Bd. 50: 1932 s. 63—69.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 212.

Uzup.: Pisani V.: Zu balt. *Pikuls*. *IF* Bd. 50: 1932 s. 237. (Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 213). Por. poz. 206.

226. Krebs H.: Alt-Preussisch *Mixkai*. *IF* Bd. 22: 1907/08 s. 336. — Por. poz. 417.

Uzup.: Mikkola J. J.: Zum altpreussischen Wortschatz. 2. *Mixkai* 'deutsch'. *ASlPh* Bd. 39: 1925 s. 139—140; Gerullis G.: *Mixkai* 'deutsch': *ASlPh* Bd. 40: 1925/26 s. 156—157; Van der Meulen R.: Oud-pruisisch *mixkai*. Amsterdam 1943 s. 12; Schmittlein R.: Un autre nom lituanien des Allemends. *RIOno* T. 14: 1962 s. 161—163, Le nom slave des Allemands. *RIOno* T. 16: 1964 s. 130.

227. Krollmann Ch.: Das Religionswesen der alten Preussen. *Altpreussische Forschungen* [Königsberg] Jg. 4: 1927 H. 2 s. 5—19.

228. Łowmiański H.: Zagadnienie słowiańskich i bałtyjskich nazw plemiennych w Sarmacji Europejskiej Ptolemeusza. *Acta balt.-slav.* T. 1: 1964 s. 37—47.

229. Matusevičiūtė L.: Kiek naujos medžiagos prūsų vardynui. [Nazwy osob. i miejsc.] *ArchPhil* Kn. 8: 1939 s. 10—18.

Rec.: Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 132.

230. Nalepa J.: Przyczynek do znajomości toponomastyki i mowy Jaćwięgów. *SprB* Vol. 5: 1965/66 nr 22 s. 104—112.

231. Nalepa J.: *Wigry*, nazwa największego jeziora Jaćwieży. *SprB* Vol. 4: 1961/65 nr 20 s. 17—25.

Tож: *SprB* Vol. 5: 1965/66 nr 22 s. 17—25. — Polem. do poz. 78.

232. Nesselmann G. H. F.: Über altpreussische Ortsnamen. *NPrBl* Bd. 5: 1848 s. 4—18.

Uzup. i polem.: Neumann F.: Über altpreussische Ortsnamen. 1. Über den Ortsnamen Damerau und damit Verwandten. *Tamże* s. 241—249. (Odp. aut. *Tamże* s. 249—251); Gerss F.O.H.: Über

altpreussische Ortsnamen. 2. Einige Bemerkungen zu den Aufsage des Herrn Professor Nesselmann. *Tamże* Bd. 6: 1848 s. 251—254. (Odp. aut., Tamże s. 254—256).

233. Otrębski J.: Baltisch-Slawische Miszellen. [Prus. *Alna*]. *LPosn* T. 9: 1963 s. 116—119.

234. Otrębski J.: Beiträge zur baltisch-slawischen Namenkunde. [Prus. *Narge, Narigen*]. *BNF* Bd. 11: 1960 s. 172—178.

235. Otrębski J.: Beiträge zur baltisch-slawischen Namenkunde. 8. [jaćw. *Tainas*]. *BNF* Bd. 13: 1962 s. 148—149.

236. Otrębski J.: *Dainava*. Nazvanie odnogo iz jatvjaskich plemen. *VSlJa* Vyp. 7: 1963 s. 3—6.

237. Otrębski J.: Miscellanées onomastiques. 4. L'origine du nom *Mieszko* [prus. * *Mēgikā*]. *LPosn* T. 2: 1950 s. 71—79.

Polem.: Urbańczyk S.: Dwa zagadkowe imiona. 1. *Mieszko.*, *Slavia Antiqua* T. 3: 1951/52 s. 52—72, Rés.

238. Otrębski J.: Namen von zwei Jatwingerstämme. W: Slawische Namenforschung. Berlin 1963 s. 204—209.

Rec.: [Jaskanis J.] J. J., *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 501—502.

239. Otrębski J.: Über die Herkunft des Preussennamens. *LPosn.* T. 5: 1955 s. 76—78, Rez.

240. Otrębski J.: Uwagi o nazwach miejscowości, ustalonych na Pomorzu Mazowieckim. *SlOc* T. 19: 1948 s. 342—360, Rés. s. 533.

241. Otrębski J.: 'Vistula'. *LPosn* T. 8: 1960 s. 254—261, Rés.

Polem.: Rudnicki M.: Jeszcze o *Wiśle* [prus. *Wysa, Wyse*]. *LPosn* T. 9: 1963 s. 122—130, Rés.

242. Prinz J.: Slawisch-baltische Entsprechungen bei den von * *berž-* 'Birke' abgeleiteten slawischen und baltischen Orts-und Gewässernamen. *BNF* Bd. 15: 1964 s. 247—260.

Uzup. t. aut. pt.: Der Reflex des baltischen Substrats in von * *berž-* 'Birke' abgeleiteten russischen Orts-und Gewässernamen. *Tamże* s. 261—281.

243. Rozwadowski J.: Parerga. 2. De *Candavia* vetere. Addenda: 5. De polon. *Żuławy*... paleoprus. *solov, solowe, zulavia. Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie* T. 2: 1907 s. 341—356.

Polem.: Kujot S.: *Żuławy* — wyraz pruski? *ZapTNTor.* T. 1: 1908/10 s. 100—102.

244. Savukynas B.: Dėl M. Rudnickio *Galindos, Priegliaus* ir *Sūduvos* etimologinių aiškinimų. *LKK* T. 6: 1963 s. 320—325. — Por. poz. 126.

245. Savukynas B.: Kilmininkiniai lietuvių vietovardžiai. [M.in. prus.] *LKK* T. 6: 1963 s. 235—246, Rez., Zsf.

246. Schmittlein R.: Noms de personnes germaniques peu connus dans le Libro di Montaperti. [Prus. *Carioth, Karioth*]. *RIOno* T. 12: 1960 s. 42—52.

247. Strunk H.: Plan einer wissenschaftlichen Sammlung aller Flurnamen Ost=und Westpreussen. *Altpreussische Forschungen* [Königsberg] Jg. 2: 1925 s. 113—115.

248. Toporov V N.: Dve zametki iz oblasti baltijskoj toponimii. 1. O južnoj granice jatvingov. W: *Rkr.J. Endzelīnam* s. 251—266.

249. Toporov V. N.: O baltijskich sledach v toponimike russkich territorij. *LKK* T. 2: 1959 s. 55—63.

250. Trautmann R.: Zu den altpreussischen Personennamen. *ZSlPh Bd.* 9: 1932 s. 77—78.

251. Voigt J.: Einige Beiträge über altpreussischen Personen-und geographischen Lokal-Namen. *NPrBl* Bd. 5: 1860 s. 299—305.

252. Wolter E.: Sledy drevnich Prusov i ich jazyka v Grodnenskoj gubernii. *IZvORJ* T. 16: 1911 kn. 4 s. 151—160.

Rec.: Endzelīns J. Dzimtenes Vēstnesis [Rīga] 1912 nr 151.

253. Zabrocki L.: Kilka uwag o nazwach pomorskich. Kilka nazw pruskich. *SlOc* T. 19: 1948 s. 401—402.

254. Zabrocki L.: Transpozycje strukturalne prusko-polsko-niemieckie w zakresie nazw topograficznych Pomorza Mazowieckiego. W: [Pierwsza] 1 Międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna. Wrocław 1961 s. 201—231.

255. Zajączkowski S.: O nazwach ludu Jadźwingów. *ZapTNTor* T. 18: 1952 wyd. 1953 s. 175—195.

III. STRUKTURA JĘZYKA STAROPRUSKIEGO — THE STRUCTURE OF OLD-PRUSSIAN LANGUAGE

1. Opracowania ogólne i monograficzne

256. *Baltu valodas teksti.* Prof. J. Endzelīna izraudzīti. [M.in. prus. Oprac. K. Ancītis, H. Grase]. Rīgā 1936 ss. 116.

Rec.: [Fraenkel E.] E. F., *Balticoslavica* T. 3: 1938 s. 426—427.

o 257. Bergman G.: Das Gebet dess Herrn oder Vaterunser=Sammlung in Hundert zwei und fiinzig Sprachen. [M.in. prus.] Rulen 1789 k.nlb. 1, ss. 58, k. nlb. 3.

258. Berneker E.: Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, Etymologisches Wörterbuch. Strassburg 1896 ss. 333.

Rec.: Bezzenberger A., *BB* Bd. 23: 1897 s. 283—321; Mikkola J. J., *ASlPh* Bd. 20: 1898 s. 147—150; Šmits P., *Literarisches Zentralblatt für Deutschland.* [Leipzig] 1897 s. 655—658; Uhlenbeck C. C., *Museum* [Louvain] Bd. 6: 1898 s. 116; Zubatý J., *IFAnz* Bd. 7: 1897 s. 265—268.

259. Berneker E.: Slawisches etymologisches Wörterbuch. [M.in. prus.] Heidelberg Bd. 1—2. 1908—1913. Bd. 1: A—L 1908—1913 ss. 760, Bd. 2: M-mork 1913 ss. 80.

Rec.: Brückner A., *PF* T. 7: 1911 s. 150—180; Endzelīns J., *ŽMNP* N. S. 1910 č. 28 s. 190—203, toż nadb. S. Peterburg 1910 [Jagić V.] V. J., *ASlPh* Bd. 30: 1909 s. 453—549; Osten-Sacken W. *KZ* Bd. 44: 1911 s. 153—159; Rozwadowski J., *RSl* T. 2: 1909 s. 71—112.

260. Bezzenberger A., Simon W.: Das Elbinger Deutsch-Preussische Vokabular. 17 Tafeln in Lichtdruck hrsg. Namens der Altertumsgesellschaft Prussia. Königsberg 1897 ss. nlb. 2, 169—185, tabl. 17.

261. Bielenstein A.: Das angeblich altpreussische Vaterunser des Simon Grunau. *MagLLG* Bd. 15 St. 3: 1874 s. 14—22.

Uzup.: Bielenstein A., Fick A., *KB* Bd. 8: 1878 s. 292—301.

Rec. i polem.: Hermann E.: Ist Simon Grunaus Vaterunser lettisch? *NAWG* 1948 nr 1 s. 19—29. (Polem.: Fraenkel E, *LPozn* T. 2: 1950 s. 113—120); Schmid W. P.: Zu Simon Grunau Vaterunser. *IF* Bd. 67: 1962 s. 261—273.

262. Biržiška V.: Lietuviškų knygų istorijos bruožai. D. 1. Senosios lietuviškos knygos. V. Senprūsių knygos. Kaunas 1930 s. 26—32.

Toż w t. aut. pt.: Lietuviškų knygų istorijos XVI—XVIII amžiuje bruožai. *Baras* [Kaunas] 1925 Kn. 6 s. 60—65.

263. Brückner A.: Litu-slawische Studien. Tl. 1: Die slawischen Fremdwörter im Litauischen. [M.in. Slawismen im Altpreussischen]. Weimar 1877 ss. XIV, nlb. 1, 207.

Rec.: Bezzenberger A., *Göttingsche Gelehrte Anzeigen* [Göttingen] 1878 s. 193; Weber H. *ASlPh* Bd. 3: 1879 s. 185—200.

264. Endzelīns J.: Baltu valodu skaņas un formas. Rīgā 1948 ss. 260, B. A. Larin: Pecvardi s. 256 a—c.

Toż przekł. lit. pt.: Baltų kalbos garsai ir formos. Vilnius 1957 ss. 337, nlb. 2.

Rec.: Baugman J., *Lg* Vol. 27: 1951 s. 94—96; Otrębski J., *LPozn* T. 2: 1950 s. 263—274; [Pisani V.] Vittore P., *Paideia* [Genova] Vol. 4: 1949 s. 447; Sargaitis V.: Naudingas mokslinis veikalas. *Naujasis Kelias.* [Kapsukas] 1957: 27.IX.

265. Endzelīns J.: J. Endzelīna Lekcijas par baltu valodu salīdzināmo gramatiku. Uzrakst. M. Endzelīne. Rīgā 1927 ss. 309, nlb. 2.

266. Endzelīns J.: Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika. Rīgā 1943 ss. 288, bibliogr. s. 279—283. Universitāte Rīgā Mācības Grāmatu Ser. Nr 27.

Tož. przekł. niem. [wyd. skróc.] pt.: Altpreussische Grammatik. Riga 1944 ss. 200, nlb. 2.

Rec.: Grünenthal ●., *ZSlPh* Bd. 19: 1944 s. 245; Stang Ch. S., *Erasmus* [Amsterdam] Bd. 3: 1950 s. 260—271; Specht F., *KZ* Bd. 68: 1944 s. 230—231; Trautmann R., *DLZ* Jg. 69: 1948 s. 135—136; Vaillant A., *BSL* T. 44: 1947/48 fasc. 2 s. 128—134; *RESl* T. 23: 1947 s. 164—167.

267. Feigelmanas N.: Senoji lietuviška knyga Vilniaus Universitete. (Leidinių iki 1800 m. bibliografijos rodyklė) 1. [M.in. prus.] Vilnius 1959 ss. 130, err. Viln. Valst. V. Kapsuko v. Un-tas. Moksl. B-ka.

Uzup. t. zut. pt.: Senųjų lietuviškų spaudinių rinkinio VVU Mokslinėje Bibliotekoje papildymai. *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos Klausimai.* [Vilnius] T. 2: 1962 s. 177—179.

268. Fraenkel E.: Litauisches etymologisches Wörterbuch. [M.in. prus.] Lief. 1—19. Heidelberg 1955—1965. Bd. 1: A-privekiúoti [Lief. 1—9, 1955—1958] wyd. 1962 ss. XXIII, 656, Bd. 2: privykėti-žvolgiai. Nachträge. Wortregister. Berichtigungen. Nachwort. [Lief. 10—19], 1958—1965, wyd. 1965 s. 657—1560. Indogermanische Bibliothek. 2 Reihe: Wörterbucher. — Od Lief. 10 podtyt.: Unter Mitarbeit von A. Slupski fortgeführt von E. Hofmann und E. Tangl.

Rec., polem. i uzup.: Belardi W., *La Parola del Passato* [Napoli] Vol. 11: 1956 s. 470—476; *Ricerche Linguistiche* [Roma] Vol. 4: 1958 s. 201—210; Bednarczuk S., *WSlJb* Bd. 5: 1956 s. 203—205; Bd. 6: 1957/58 s. 191; Bd. 9: 1962 s. 104—135; Hofmann E., *Göttingsche Gelehrte Anzeigen* [Göttingen] Jg. 210: 1956 s. 215—223; Hyart Ch., *RBPh* T. 35: 1957 s. 591; Kiparsky V., *Erasmus* [Amsterdam] Bd. 10: 1957 s. 204—207; *NphM* Bd. 58: 1957 s. 38—43; Machek V., *Slavia* R. 26: 1957 s. 439—442; Mažiulis V., *LitM* 1957: 6, IV; *Kalbotyra* [Vilnius] T. 3: 1960 s. 243—248; Otrębski J., *LPosn* T. 6: 1957 s. 181—182; Pisani V., *Paideia* [Genova] Vol. 12: 1957 s. 141—144, 303—307, Vol. 15: 1960 s. 135—140; Rūke-Dravina V., *ASLund* 1951/52 wyd. 1957 s. 54—63; *SprB* Vol. 3: 1958/ 61 nr 13 s. 45—57, Vol. 4: 1961/65 nr 18 s. 93—100; Schmalstieg W. R., *Word* [New York] Vol. 12: 1956 s. 331—334; Vol. 13: 1957 s. 525—527; Vol. 16: 1960 s. 131—133; Schwentner E., I F Bd. 63: 1957/58 s. 311—314, Bd. 65: 1960 s. 100—104, Bd. 66: 1961 s. 323—325; Senn A., *MLZ* Jg. 77: 1956 szp. 893—896, Jg 78: 1958 s. 597—600; Skardžius P., *ZSlPh* Bd. 27: 1959 s. 435—438; Slupski A., *LPosn* T. 8: 1960 s. 352; Sławski F., *JP* R. 37: 1957 s. 217—220, R. 39: 1959 s. 380—382; Stang Ch. S., *WSlaw* Bd. 1: 1956 s. 350—354; Vaillant A., *BSL* T. 52: 1956 wyd. 1957 fasc. 2 s. 155—156, T. 53: 1957/58 fasc. 2. s. 174—175, T. 54: 1959 fasc. 2 s. 364, T. 55: 1960 fasc. 2 s. 190, T. 57: 1962 fasc. 2 s. 279.

269. Hermann E.: Eine unbeachtete Überlieferung des preussischen Vokabulars Simon Grunaus. *NAWG* 1949 nr 6 s. 151—166.

Rec. i polem.: Fraenkel E.: Baltisches und Slawisches. 3. Altpreussisches. b. Zu den unbeachteten Überlieferung des preussischen Vokabulars Simon Grunaus. *LPosn* T. 2: 1950 s. 120—122; Rosenkranz B.: Zur Überlieferunggeschichte der preussischen Vokabulars Simon Grunaus. W: μνήμης χάριν Gedenkenschrift Paul Kretschmer. Bd. 2 Wiesbaden 1957 s. 113—117.

270. Hirt H.: Der indogermanische Akzent. Ein Handbuch. [M.in. prus.] Strassburg 1895 ss. XXIII, 356, bibliogr. s. 1—7.

Tož: wyd. poszerz. i uzup. pt.: Indogermanische Grammatik. Bd. 5: Der Akzent. Heidelberg 1929 ss. 411.

Rec.: Autorec., *IFAnz* Bd. 6: 1896 s. 15—21; Bezzenberger A., *BB* Bd. 21: 1895 s. 285—316; [Jagić V.] V. J., *ASlPh* Bd. 18: 1896 s. 261—263; Kent R. G., *Lg* Vol. 5: 1929 s. 262—265.

°271. Kuzavinas K.: Prūšų kalba. Mokymo priemonė. Vilnius 1964 ss. 35, mapa 1, ilustr. Viln. Valst. Ped. In-tas. Lietuvių Kalbos Katedra.

272. Linde S. B.: O języku dawnych Prusaków. Rozbiór dzieła profesora Vatera. Warszawa 1822 ss. 116. Odb.: *Rocz-i TPNWarsz* T. 15: 1822 s. 164—273. — Por. poz. 295.

°273. *Lts.* [krypt.]: Gramatika priekš 700 gadiem. Senprūšu valoda. *Latvju Saule* [Rigā] 1925 nr 31—33.

274. Mikalauskaitė E.: Priešreformacinių laikų prusiško Tėve Mūsų nuotrupa. *ArchPhil* Kn. 7: 1938 s. 102—106.

Rec.: Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 92.

275. Nesselmann G. H. F.: Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert. Berlin 1845 ss. XXXVI, 158.

Polem.: Bielenstein A. = poz. 251.

276. Nesselmann G. H. F.: Ein deutsch-preussisches Vokabularium aus dem Anfange des fünfzehnten Jahrhunderts. Nach einer Elbinger Handschrift mit Erläuterungen hrsg. von... Königsberg 1868 ss. 56. — Por. poz. 260.

Tож: *AltprMschr* Bd. 5 :1868 s. 332, 465—520.

Rec.: *Pott A. F., KB* Bd. 6: 1870 s. 103—127.

Uzup. i oprac.: Bezzenberger A.: Zur Textgeschichte des Elbinger Vokabulars. *BB* Bd. 28: 1904 s. 158—160, Zwei Emendationen des Elbinger Vokabulars. 1. *sinskins, druskins.* 2. *nuskilis, nuskilis. BB* Bd. 29: 1905 s. 247—248; Burda W.: Zum deutsch-preussischen Vokabular, von Nesselmann. KB Bd. 6:1870 s. 393—397; Endzelīns J.: Zum o für u im Elbinger Vokabular. *SB* Vol. 5: 1935/36 s. 94—98. (Rec. Vaillant A., *RESl* T. 17: 1937 s. 96); Nesselmann G.: Kritische Bemerkungen über deutsch-preusische Vokabular des Codex Neumannianus. *Altpr-Mschr* Bd. 6: 1869 s. 315—326; Verbesserung in Elbinger Vokabular. *AltprMschr* Bd. 7: 1871 s. 77—78; Pauli K.: Ein Vorschlag in Betreff des altpreussischen Vokabulars (es zu photographieren). *AltprMschr* Bd. 9: 1872 s. 497; Pott A. F., *KB* Bd. 6: 1870 s. 103—127.

277. Nesselmann G. H. F.: Forschungen auf dem Gebiete der preussischen Sprache. 1—3. *AltprMschr* Bd. 7: 1870 s. 289—319, Bd. 8: 1871 s. 59—78, 673—700. Odb.: Königsberg 1870—1871. 1. 1870 ss. 39, 2. 1871 ss. 24, 3. 1871 ss. 28.

278. Nesselmann G. H. F.: Thesaurus Linguae Prussicae. Der preussische Vokabelvorrat soweit derselbe bis jetzt ermitelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Lokalnamen gesichtet und zusammengestelt. Berlin 1873 ss. VII, 222, nlb. 2.

Rec.: Bezzenberger A., *Göttingsche Gelehrte Anzeigen* [Göttingen] 1874 szp. 1221; Pierson W., *AltprMschr* Bd. 11: 1874 s. 151—163.

279. Nieminen E.: Der urindogermanische Ausgang *-āi* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen. Helsinki 1922 ss. V, 185, bibliogr. s. 180—185. *AASF* T. 15: 1922/23 nr 5.

Rec.: Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 425; Meillet A., *BSL* T. 24: 1923 wyd. 1924 fasc. 2 s. 152; Sittig E., *ZSlPh* Bd. 6: 1929 s. 284—289; Specht F., *IFAnz* Bd. 42: 1924 s. 48—53.

280. Ossowski J. J.: Zabytki języka dawnych Prusaków. *Rocz-i TNTor* R. 2: 1880 s. 95—125.

* 281. Pauli J. A.: Kurzer Entwurf einer weitläufigen Ausführung einiger Sätze von der alten Preussen Sprache. W: Acta Borussica Bd. 3 Königsberg 1732 s. 581—609.

282. Pauli K.: Preussische Studien. 1. Lautlehre. 2. Formenlehre. *KB* Bd. 6: 1870 s. 411—459, Bd. 7: 1873 s. 155—227.

283. Pierson W.: Altpreussische Wörterschatz. Mit Erläuterungen. Berlin 1875 ss. 52.

Rec.: Bezzenberger A., *Göttingsche Gelehrte Anzeigen* [Göttingen] 1875 szp. 1132; Schmidt J., *Jenaer Litteratur-Zeitung* 1875 nr 37 szp. 654; *Zeitschrift für Preussische Geschichte* [Berlin] Jg. 12: 1875 s. 273—274.

° 284. Prätorius M.: Historische Nachrichten von der alten preussischen Sprache. W: Acta Borussica Bd. 2 Königsberg 1731 s. 55—58, 534—554, 780—791, 883—902.

285. Prellwitz W.: Die deutsche Bestandteile in den lettischen Sprachen. Ein Beitrag zur Kenntnis der deutschen Volkssprache. H. 1: Die deutsche Lehnwörter im Preussischen und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Litauischen. Göttingen 1891 ss. X, nlb. 1, 64.

Rec.: Bechtel F., *Archiv für Deutsche Altertumskunde* [Berlin] Bd. 19: 1892 s. 35; Hirt H.; *Literaturblatt für Germanische und Romanische Philologie* [Leipzig] 1892 s. 227.

286. Sabaliauskas A.: Apie senovės prūšų kalbą. *Mokslas ir gyvenimas* [Vilnius] 1963 nr 6 s. 35—36.

287. Scherer Ph.: Germanic-Balto-Slavic Etyma. Baltimore 1941 ss. 63. Language Dissertation Nr 32.

Rec.: Lane G., *Classical Weekly* [New York] Vol. 34: 1941 s. 291.

288. Schmid W. P.: Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden 1963 ss. 123.

Rec.: Dravinš K., *Celt Sēj.* 11: 1963 s. 64; Kazlauskas J., *Baltistica* [Vilnius] T. 1: 1965 sąs. 1 s. 85—88.

289. Schultze M.: Grammatik der altpreussischen Sprache. Versuch einer Wiederherstellung ihrer Formen mit Berücksichtigung des Sanskrit, des Litauischen und anderer verwandter Sprachen. Leipzig 1897 ss. IV, 66, nlb. 1.

290. Sommer F.: Die indogermanischen *iā-* und *io*-Stämme im Baltischen. Leipzig 1914 ss. V, 388. *Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig* Bd. 30: 1915 nr 4.

Rec. i polem.: Endzelīns J.: Balt. (*i*) *jā* > *ē*? ASlPh Bd. 38: 1923 s. 281—282; t. aut. pt.: Zametki o baltijskich imennych osnovach na (*j*) *ē* i *jo*. *RFV* T. 76: 1917 s. 292—315. Nadb. Varšava 1917; Hermann E., *Literarisches Zentralblatt für Deutschland* [Leipzig] Jg. 67: 1916 s. 84—85; Meltzer H., *Tamże* s. 267.

291. Töppen M.: Antiquarische Aufsätze zur Geschichte Preussens. 1. Einige Reste der altpreussischen Sprache. *AltprMschr* Bd. 4: 1867 s. 136—156.

292. Trautmann R.: Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen 1923 ss. VIII, 382. -akc.

Rec.: Brückner A., *ZSlPh* Bd. 4: 1927 s. 212—213; Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 423; Endzelīns J., *FBR* Sēj. 4: 1924 s. 100—102; Fraenkel E., *DLZ* Jg 44: 1923 szp. 238—239; Gerullis G., *IF* Bd. 44:1927 s. 113—115; Meillet A., *BSL* T. 24: 1923 wyd. 1924 fasc. 2 s. 135; *Slavia* R. 3: 1924/25 s. 673—676; Weingart M., *Časopis pro Moderní Filologii a Literatury* [Praha] R. 9: 1923 s. 253.

293. Trautmann R.: Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Einleitung. Texte, Grammatik, Wörterbuch. Göttingen 1910 ss. XXXII, 470, bibliogr. s. 467—470.

Rec.: Bezzenberger A., *KZ* Bd. 44:1911 s. 285—331; Endzelīns J., *ASlPh* Bd. 32: 1911 s. 281—296.

294. Uhlenbeck C. C.: Die drei Katechismen in altpreussische Sprache nach Nesselman's Ausgabe neu hrsg. und mit Anmerkungen versehnt von... Leiden-Leipzig 1888 ss. 58.

Cprac.: Augstkalns A.: Smulkus pastebėjimai. *ArchPhil* Kn. 5: 1935 s. 153—154; Bechtel F.: Zum altpreussischen Enchiridion. *AltprMschr* Bd. 18: 1881 s. 318—319; Bezzenberger A.: Studien über die Sprache des preussischen Enchiridions. *KZ* Bd. 41: 1907 s. 65—127; Über die altpreussischen Katechismen. *Sitzungsberichte der Altertums-Gesellschaft Prussia* Bd. 20: 1919 s. 69—91; Endzelīns J.: Sikumi XVIII. *FBR* Sēj. 8: 1928 s. 7; Gerullis G.: Ein Bittgesuch von Abel Will Tolken. *FBR* Sēj. 8: 1928 s. 50—53; Zur Beurteilung des altpreussischen „Enchiridon". W: Streitberg-Festgabe. Leipzig 1924 s. 95—104; Hermann E.: Abel Will und die preussische Sprache. *IF* Bd. 50: 1932 s. 241—253; Wills Kenntnis des Preussischen. *KZ* Bd. 47: 1916 s. 151—158; Rimantas J.: Reta knyga aplanke Vilnių (Enchiridion). *Bibliotekų Darbas* [Vilnius] 1961 nr 9 s. 28—29, ilustr.; Trautmann R.: Die Quellen der drei altpreussischen Katechismen und des Enchiridion von Bartholomaeus Willent. *AltprMschr* Bd. 44: 1909 s. 217—231, 455—479; Tschackert P.: Zur Entstehungsgeschichte des altpreussischen Katechismus von Abel Will. *AltprMschr* Bd. 26: 1889 s. 514—515, 703; Wijk N.: Naaraan leiding van de Sweede oudpruisiese Katechismus. *Neophilologus* (Helsingfors) Bd. 2: 1917 s. 242—245.

295. Vater J. S.: Die Sprache der alten Preussen. Einleitung, Überreste, Sprachlehre, Wörterbuch. Braunschweig 1821 ss. XII, XXXVIII, 181, nlb. 1. — Por. poz. 272.

Nadto t. aut. pt.: Altpreussisch. W: Adelung J. Ch.: Mithridates oder allgemeine Sprachkunde. Tl. 2 Berlin 1809 s. 700—705, Nachträge. Tl. 4: 1817 s. 494—497.

296. Wijk N.: Altpreussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden indogermanischen Grammatik. Haag 1918 ss. X, 150, XXXII.

Rec.: Endzelīns J., *Slavia* R. 1: 1922/23 s. 611—617; Hujer O., *LF* R. 48: 1921 s. 295—302; Meillet A., *BSL* T. 21: 1919 s. 161; Trautmann R., *DLZ* Jg. 39: 1918 szp. 627.

297. Ziemer H.: Vergleichende Syntax des indogermanischen Komparation

insbesondere der Komparationskasus der indogermanischen Sprachen und sein Ersatz. [M.in. prus.] Berlin 1884 ss. XII, 282.

298. Ziesemer W.: Preussisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands. [M.in. prus.] Bd. 1—2. Königsberg 1935—1942. Bd. 1: A—C 1935/39 ss. 1910, Bd. 2: D-Fingernagel 1939/42 ss. 496.

299. Zubatý J.: Studie a články. Sv. 1: Výklady etymologické a lexikální. [M.in. prus.] Č. 1—2. Praha 1945, 1949. Č. 1 [wyd.] O. Hujer 1945 ss. 399, Č. 2. [wyd.] V. Machek 1949 ss. 464. Česká Akademie Věd a Umění.

Rec.: Gregor A., *LF* T. 74: 1948 s. 58—60; [Machek V.] M. V., *LF* T. 70: 1946 s. 138, *Slavia* R. 19: 1949/50 s. 512—514; Mažiulis V.: Baltų kalbų dalykai čekų kalbininko J. Zubaty darbuose. *LirK* T. 2: 1957 s. 471—474.

2. Przyczynki i fragmenty

300. Agrell S.: Intonation und Auslaut im Slawischen. [M.in. Intonationsänderungen im Apreuss.] Upsala 1913 ss. VI, 120. Archives d'Études Orientales T. 7 nr 1.

Rec. i polem.: Hujer O., *LF* R. 41: 1914 s. 388—393; Meillet A., *RSl* T. 7: 1914/15 s. 25—32; Torbiörnsson T., *Monde Oriental* [Uppsala] T. 8: 1914 s. 116—168.

301. Bartholomae Ch.: Die arische Flexion der Adjektiva und Partizipia auf *nt-* [M.in. prus.] *KZ* Bd. 29: 1888 s. 487—586.

302. Basanavičius J.: Apie senovės prūsų raštą. *Liet. Tauta* Kn. 4: 1932 s. 33—43.

Toż: W: Basanavičius J., Būga K.: Apie senové prūsų raštą ir Videvuto vėliavą. Vilniuje 1926 s. 1—3.

303. Bechtel F.: Über gegenseitige Assimilation und Dissimilation der beiden Zitterlaute in den ältesten Phasen des Indogermanischen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung. Im Preussischen. Göttingen 1876 s. 32.

304. Bednarczuk L.: Spójnik alternatywny w językach indoeuropejskich [Prus. *an-*]. *BPTJ* Z. 23: 1965 s. 159—174.

305. Benveniste E.: Études sur la phonétique et l'étymologie de l'osséte. [Prus. *wad-nis, plauti*]. *BSL* T. 52: 1956 wyd. 1957 fasc. 1 s. 14, 40.

306. Benveniste E.: L'anaphorique prussien *din* et le système des demonstratifs indo-européens. *SB* Vol. 3: 1933 s. 121—130.

Rec.: Meillet A., *RESl* T. 13: 1933 s. 250; [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 215.

307. Benveniste E.: Le participe indo-européen en *-mno-* [Prus. *poklausīmanas*]. *BSL* T. 34: 1933 fasc. 1 s. 5—7.

Rec.: Meillet A., *RESl* T. 13: 1933 s. 247; [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2 :1936 s. 215.

308. Benveniste E.: Notes d'étymologie prussienne. [*sungos-sunko-sunis, moasis, roaban, auschautins, auschaudītuwei, amsis, dambo:daubo, wissaweydis:wissaseydis, creslan*]. *SB* Vol. 2: 1932 s. 78—83.

Polem.: Mikkola J. J.: Zur Erklärung einiger baltischen Wörter. 2. Altpr. *wissaseydis* 'Dienstag'. *SB* Vol. 3: 1933 s. 131—133.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 211—212.

309. Benveniste E.: Questions de morphologie baltique. 1. La désinance de datif singulier en prussien. 2. De quelques féminins baltiques [prus. *crauyo, krawia, * yaknā*]. *SB* Vol. 4: 1934/35 s. 72—80.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 3: 1939 s. 231; Vaillant A., *RESl* T. 14: 1934 s. 232.

310. Berneker E.: Altpreussisches. 1. *Pērdin* acc. sg. 'Futter'. 2. *Sawayte* Voc. 3. *Wupyan* Voc. 4. *Rundijls*. *KZ* Bd. 57: 1930 s. 248—250.

311. Berneker E.: Etymologisches. 4. preuss. *colwarnis* 'Ruche'. *IF* Bd. 8: 1898 s. 285—286.

312. Berneker E.: Von der Vertretung des idg. *ĕu* im baltisch-slawischen Sprachzweig. [Prus. *au*]. IF Bd. 10: 1899 s. 145—167.

313. Bezzenberger A.: Akzentuation im Preussischen. *AltprMschr* Bd. 16: 1879 s. 503—504.

314. Bezzenberger A.: Allerlei [prus. *ladis*]. *BB* Bd. 2: 1878 s. 268—272.

315. Bezzenberger A.: Altpreussisch *pō*. *NAWG* 1905 s. 454—462.

316. Bezzenberger A.: Altpreussisches. [prus. *birga-karkis* 'Kelle']. *KZ* Bd. 50: 1922 s. 151.

317. Bezzenberger A.: Altpreussisches. [Prus. *slusim, sorgalio, pagmoren, polleide, porrepil, dwarniken, dassumtin*]. W: Aufsätze zur Kultur-und Sprachgeschichte... Ernst Kuhn zum 70. Geburtstage. München 1916 s. 258—264.

318. Bezzenberger A.: Altpreussisches. I. [nazwy bogów prus.] II. Zur Kritik der altpreussische Texte. Enchiridion 20, 81. Einige altpreussische Wörter [*Mixkai, wertemmai, uka, ucka, poalis, preipaus, crays*]. *AltprMschr* Bd. 15: 1878 s. 124—129, 269—281.

319. Bezzenberger A.: Die indogermanischen Gutturalreihen. [M.in. bałt.] *BB* Bd. 16: 1890 s. 234—260.

320. Bezzenberger A.: Eine germanisch-baltische Grussform. [Prus. *kails*]. *KZ* Bd. 50: 1922 s. 146.

321. Bezzenberger A.: Einige verkannte slawische Lehnwörter der baltischen Sprachen. [Prus. *guntwei*]. W: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin 1908 s. 279—283.

Uzup.: Vaillant A.: Slave *žinje-, žęti* 'Moissonner' [prus. *guntwei, gunnimai*]. *RESl* T. 41: 1962 s. 59—60. Notules 2.

322. Bezzenberger A.: Etymologische Miszellen. 6. Lit. *dabar*, altpreuss. *dabber*. *MittLLG* Bd. 1: 1883 s. 40—45.

323. Bezzenberger A.: Miscellanea. 2. Altpreuss. *enbānden* 'unnützlich'. 3. Altpreuss. *tikôt* 'empfangen'. *KB* Bd. 8: 1876 s. 363—367.

324. Bezzenberger A.: Miszellen. Eine indogermanische Akzentregel. Altpreussisches. Gibt es ein europäisches *eu*? Zu den beiden Gutturalreihen. *BB* Bd. 2: 1878 s. 123—161.

325. Bezzenberger A.: Preussisch *deiwadeiwūtskai*. *AltprMschr* Bd. 16: 1879 s. 504—505.

326. Bezzenberger A.: Weib und Weibel. [Prus. *wais-pattin*]. *KZ* Bd. 41: 1907 s. 282.

Uzup.: Fraenkel E.: Slawisch *gospodь*, lit. *viešpats, preuss, waispattin* und Zubehör. *ZSlPh* Bd. 20: 1948 s. 51—89; Pisani V.: Alb. *zot* 'Herr', *zonjē* 'Herrin' und einige idg. Wörter für 'Heer'. *Sprache* Bd. 7: 1961 s. 99—103; Solta G. R.: Venetische Personennamen und indogermanischen Femininforschung. *Sprache* Bd. 5: 1959 s. 199—200.

327. Bezzenberger A.: Zur Lehre von den silbenbildenden Konsonanten. [Kontynuanty *ŗ, ļ, ņ w bałt.*] *BB* Bd. 3: 1879 s. 133—137.

328. Bogoljubova N. D.: K voprosu ob etimologii i istoričeskom analize formy predlogov *iz, ot, s* v russkom jazyke i predloga *no* (*nuo*) v latyšskom jazyke. [Prus, *et-, at-, sen-*: *san-*]. *LZAV* 1956 nr 8 s. 45—58.

329. Bonfante G.: L' accento prussiano. *SB* Vol. 2: 1932 s. 68—77.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 214.

330. Braune W.: Über den altpreussischen Diphtong *ai*. *KB* Bd. 8: 1876 s. 91—101.

331. Brückner A.: Altpreussisches. [*dambo, wissaseydis, andeiānsts, uccroy, nuskils, lai, tuldīsnan, laygnan, klausiwinks, wissene, teausis, samsle, kurpe*]. *KZ* Bd. 44: 1911 s. 332—335. — Por. poz. 293, 308.

332. Brückner A.: Beiträge zur ältesten Geschichte der Slaven und Litauer. [Prus. *klokis, krako*]. *ASlPh* Bd. 21: 1899 s. 10—27, Bd. 23: 1901 s. 215—230.

333. Brückner A.: Miszellen. [Prus. *laitian*]. *KZ* Bd. 46: 1914 s. 193—217.

334. Brückner A.: Slawisches *jazda* und Verwandtes. [Prus. *au-klo*]. *KZ* Bd. 45: 1913 s. 52—55.

335. Brückner A.: Waldnamen und Verwandtes. [Prus. *garian, median, lagzde*]. *ASlPh* Bd. 39: 1925 s. 1—11.

Uzup.: Specht F.: Lituanica. 2. Lit. *mẽdžias* [prus. *median*]. *KZ* Bd. 56: 1929 s. 121—122; Vaillant A.: *Dǫbu* 'arbre', 'chêne'. [prus. *median, garian*]. *RESl* T. 114: 1934 s. 223—224. Notules 7.

336. Brugmann K.: Griechisch *ἄνθρωπος* [Prus. *smonenawins, smūnenisku, smoy*]. *IF* Bd. 12: 1901 s. 25—32.

337. Būga K.: Baltica. 3. Baltijskie (aistijskie) etimologii. [5. prus. *drogis*. 6. *geeyse*. 9. *grēiwa-kaulin*. 11. *kadegis*. 14. *landan*. 16. *loase*. 20. *nurtue*. 21. *paddis*. 22. *pleske*. 25. *saugis*. 30. *teickut*. 31. *tlāku*.] *RFV* T. 66: 1911 s. 235—255. Odb. Varšava 1911 s. 41—62.

Toż w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 305—322.

338. Būga K.: Iš K. Būgos palikimo. I. Baltica v "Praslavjanskoj grammatike" G.A. Iljinskogo. [M. in. prus.] *ArchPhil* Kn. 1: 1930 s. 37—68.

Toż w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1. Vilnius 1958 s. 581—607.

339. Būga K.: Lituanica. 3. Etimologii. [2. prus. *angsteina*. 22. *klupstis*. 24. *queke*. 26. *lunkis*. 40. *schuwikis*]. *IzvORJ* T. 17: 1912 kn. 1 s. 1—49, Odb.: Sankt-Peterburg 1912 ss. 49.

Toż w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 323—383.

Rec.: [Dambrauskas A.] A. J., *Draugija* T. 18: 1913 s. 96—99.

340. Būga K.: Priesaga *-ng-*. [M. in. prus., także nazwy miejsc.] *Židinys* [Kaunas] T. 20: 1934 s. 534—541.

Rec.: [Westfal S.] St. W., *Balticoslavica* T. 3: 1938 s. 271.

341. Būga K.: Slavjano- baltijskie etimologii. [M. in. prus.] *RFV* T. 67: 1912 s. 232—250, T. 70: 1913 s. 100—108, 248—256, T. 71: 1914 s. 50—60, 464—471, T. 72: 1914 s. 187—202, T. 73: 1915 s. 335—343, T. 75: 1916 s. 141—156.

Toż w t. aut.: Rinktiniai raštai. T. 1 Vilnius 1958 s. 323—338, 433—496.

Rec.: [Rozwadowski J.] Ro, *RSl* T. 7: 1914/15 s. 182.

342. Charpentier J.: Lat. *rāna* 'Frosch' [prus. *gabawa*]. *Glotta* Bd. 6: 1915 s. 190—192.

343. Charpentier J.: Slawische Etymologien. [Prus. *kertene, doalgis*). *ASlPh* Bd. 37: 1920 s. 46—54.

344. Charpentier J.: Zur arischen Wortkunde. [Prus. *braydis*]. *KZ* Bd. 40: 1907 s. 424—477.

Uzup.: Endzelins J.: Pr. *braydis*: let. *brîedis*, lit. *brĕdis* u. a. *FBR* Sēj. 14: 1934 s. 102—103, t. aut.: Sīkumi. CCXXXII. *FBR* Sēj. 19: 1939 s. 215—216;

345. Charpentier J.: Zur italischen Wortkunde. [Prus. *kadegis, accodis, plauti*]. *Glotta* Bd. 9: 1918 s. 56, 58.

346. Čop B.: Notes d'étymologie et de grammaire hittite. 3. [prus. *sarwis, sarxtes*]. *SlavR* L. 9: 1956 s. 21—22.

347. Devoto G.: *Tauta e l'audis*. [Prus. *tauta*]. *SB* Vol. 3: 1933 s. 74—79.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 213.

348. Ebel H.: Preuss. *asmai, asmau, asmu*. *KB* Bd. 3: 1663 s. 478—479.

349. [Eckert R.] Ekkert R.: K voprosu o sostave gruppy imen suščestvitel'nych s osnovoj na *-ŭ* v praslovjanskom jazyke. [M. in. prus.] *VSlJa* Vyp. 4: 1959 s. 100—129.

Uzup. t. aut. pt.: Osnovy na *-ŭ-* v praslovjanskom jazyke. [Prus. *galīŭ, galwo, alu*]. *UZISl* T. 27: 1963 s. 24—47.

350. Eckert R.: Reste indoeuropäischer heteroklitischer Nominalstämme im Slawischen und Baltischen. [M.in. prus.] *ZSlaw* Bd. 8: 1963 s. 878—892.

351. Ekblom R.: Nord. *hvitingr* als slavisches Wanderwort. [Prus. * *viting(a)s*]. *SprSUF* 1957 wyd. 1958 s. 64.

352. Endzelīns J.: Altpreussisches. 1. Falsches *i* für *n*. [*krauwiey=krauwien*].

2. Das Partizipsuffix *-mena-*. 3. *embaddusisi*. 4. 3.p.prs. *turei* (neben *turri*). 5. *etskīsei* und *etskīmai*. 6. *-di* 'man'. 7. Zu Rysiewicz Thesen Studi balt. VII, 110 ff. 8. *Abskande* 'Erle'. 9. *andeiānsts* 'verhindert'. 10. *anxdris* E. 775. 'Natter'. 11. *āūgus*. 55,14 'geizig'. 12. *blensky* E. 286 'Schilf'. 13. *dyrsos gyntos* Grunau 80 'fromman'. 14. *austo* 'Mund'. 15. *bītai* (Lokativ) 'abends' und *bītas* 'des Abends'. 16. *ennoys* 'calde' ('Fieber(frost)'). 17. *ensus* 'unsonst'. 18. *erkīnina* '(sie) erledigen'. 19. *esse (assa)* 'von'. 20. *estureyto* 'Eidechse'. 21. *gallans* (acc. pl.) 'die Toten'. 22. *garkity* 'Senf'. 23. *geauris* 'Wasserrabe'. 24. *gremsde* 'Nasenbein'. 25. *gudde* 'Strauch'. 26. *karyago* 'Reise'. 27. *karige* 'Eberesche'. 28. *kraclan* 'Brust'. 29. *lailīsnan* (acc.) 'Marter'. 30. *laitian* 'Wurst'. 31. *liscis* 'Lager'. 32. *ludis* 'Wirt'. 33. *menso* oder *mensā* 'Fleisch'. 34. *nomaytis* 'verschnittenes männliches schwein'. 35. *noploz* 'woelger' ("?"). 36. *noseproly* 'Nasenloch'. *ZSlPh* Bd. 18: 1942 s. 104—124.

353. Endzelīns J.: Baltica. 4. Etymologien. [4. Prus. *pure*. 10. *gemmons*. 13. *wipis*. 14. *wedigo*]. *KZ* Bd. 44: 1911 s. 57—69.

354. Endzelīns J.: Baltische Beiträge. 1. Apr. *piekūis*. 2. Apr. *pergeis* und *dellieis*. 3. Apr. *stwi*. 4. Apr. *klantīuns* 'geflucht' und Kurisches. W: Streitberg — Festgabe. Leipzig 1924 s. 41—45.

355. Endzelīns J.: Germanisch-Baltische Miszellen. Etymologisches. I. 10. prus. *pannean*. *KZ* Bd. 51: 1923 s. 258.

Uzup.: Mayer A.: Zwei Inselnamen in der Adria. 1. *Kerkyra*. 2. *Pharos*. (Prus. *pannean, percunis, Perkuna, Perkunen*). *KZ* Bd. 70: 1952 s. 81—32, 94.

356. Endzelīns J.: Miszellen. 5. Lit. *tie*, lett. *tie*, apr. *stai*. *IF* Bd. 33: 1913/14 s. 119—126.

Rec.: [Rozwadowski J.] Ro, *RSl* T. 7: 1914/15 s. 184—185.

357. Endzelīns J.: O baltijskom okončanii 2-go lica edinstv. čisla. Pasvjaščaetsa pamjati F. F. Fortunatova. *IzvORJ* T. 22: 1917 kn. 1 s. 85—116. Odb. Petrograd 1917 ss. 32.

358. Endzelīns J.: O "vstavočnych" *k* i *g* v baltijskich jazykach. *IzvORJ* T. 17: 1912 kn. 4 s. 110—126. Odb.: S. Peterburg 1913 ss. 17.

359. Endzelīns J.: Par dažām senprūšu formām. 1. *klausīweniski, prēisiski*. 2. *tāns* gen. sg.: *tennessei, tennēison, tenneison*. *FBR* Sēj. 14: 1934 s. 99—101.

360. Endzelīns J.: Par *o* (*a* vietā) prūšu valodas galotnēs. *FBR* Sēj. 11: 1931 s. 191—196.

361. Endzelīns J.: Par prūšu verbu formām ar *-lai*. *FBR* Sēj. 11: 1931 s. 187—189.

362. Endzelīns J.: Piezīmes par prūšu valodu. 1. *sealtmeno*. 2. *gunnimai*. 3. auschaudītwei. 4. a *Ĥrawei*. 5. *smūnint*. 6. *bebbint*. 7. *rānetwei*. 8. *nowis*. 9. *pomeleis*. 10. *klanīīt*. 11. *waidleimai*. 12. *etwinūt*. 13. *giwās(s)i*. 14. *maiāsmu, twaiāsmu, swaiāsmu*. 15. *trinie*. 16. *etnīstin*. 17. *prīki(n) resp. preiken*. 18. *tanassen*. *FBR* Sēj. 2: 1922 s. 9—14.

Rec.: Plāķis J., *IMM* G. 3: 1922 s. 315.

363. Endzelīns J.: Pr. *sen senditmai rānkān*. *FBR* Sēj. 14: 1934 s. 103—104.

364. Endzelīns J.: Prūšu rakstu grafika. *FBR* Sēj. 15: 1935 s. 86—103.

Rec.: Vaillant A., *RESl* T. 15: 1935 s. 83.

365. Endzelīns J.: Sīkumi. XIX. [*rūpintinton*] XX. [*sātuinai*: *sātųinai*]. XXI. [*pērdin*]. XXII. [*dēigiskan* 'milde', *deñgiskan* 'himmlisch']. XXIII. [*wupyan*]. XXIV. [*waidimai, waiditi*]. XXV. [*dengenennis, dengennis, dengnennissis*]. XXVI. [*ter ains*]. *FBR* Sēj. 8: 1928 s. 7, 9, 49, 53, 107, 134, 144.

366. Endzelīns J.: Sīkumi. XLII. [*bītai*]. XLIII. [*winna* * *winnā*: * *winnan, iswinadu*]. XLIV. [*enterpon, enterpen* < *enterpo*]. XLV. [*serīsin*]. LV. [*delli; kudes-*

-nammi, kodes-nimmā]. LVII. [*tlāku: * tālku*]. LVIII. [*kasschis*]. LIX. [*dinkausegīsnan*]. LX. [*swaieis: swaiens*]. *FBR* Sēj. 10: 1930 s. 18, 37, 54, 96, 223, 236.

367. Endzelīns J.: Sīkumi. LII. [prus. *trēnien*]. LIII. [*skellānts*]. LIV. [*isrankīt, ismaitint, empijrint*]. LV. [*sen māim*]. LVI. [*salowis*]. LVII. [*smunentinan*]. LVIII. [*crauyo: krawia*]. LXII. [*trenien*]. LXIII. [*skellānts*]. LXIII. [*wutris*]. LIX. [*strigeno* < * *stirgeno*]. LXV. [*māim*]. *FBR* Sēj. 11: 1931 s. 46, 51, 63, 83, 99, 123, 140, 180.

Uzup. t. aut. pt.: Nochmals z apr. māīn *AASF* T. 27: 1932 s. 28 (Rec.: [Fraenkel E.] E. F., *Balticoslavica* T. 2: 1936 r. 212).

368. Endzelīns J.: Sīkumi. LXXXIX. [*walnint, walnennien* < * *valnas*]. XC. [* *valnas*]. XCIII. [*stanulonx*]. XCIV. [*pleynis: plieynis, seyr*]. XCV. [*maldaisins, massais, muisieson*]. XCVI. [*polīkins*]. XCVIII. [*prewerīsnan, prewerīngiskan*]. XCIX. [*ikai, ickai*]. C. [*tēmpran*]. CI. [*sidats, sydens*]. CII. [*popeckuwi*]. CIII. [*kalsīwingiskan, kaltzīwingiskai*]. CIV. [*wangan*]. CV. [*laimintiskai : laimingiskai*]. CVI. [*titet, tittet, titat*]. CVII. [*pansdau*]. CVIII. [*en empijreisku*]. CIX. [*subbai*]. *FBR* Sēj. 12: 1932 s. 25, 114, 148, 163, 169, 171—174.

369. Endzelīns J.: Sīkumi. CXXXIX. [*erlāngi, uckelāngewingiskai, Langedabe*]. CXL. [*nognen*]. CXLI. [*aglo*]. CXLII. [*swintian*]. CXLIII. [*kāimaluke*]. CXLIV. [*ausins, rānkans, grīkans*]. CXLIX. [*apus*]. CL. [*bordus, auwerus, scrundus*]. CLXIII. [*malnijkinks, malnijkiks*]. *FBR* Sēj. 14: 1934 s. 20, 36, 52, 69, 75, 171.

370. Endzelīns J.: Sīkumi. CLXXV. [*tickars, antars: anters*]. CLXXVI. [*tickrēm*]. CLXXVII. [*ulint, wūkawi, perwūkauns*]. CLXXXVI. [*crixtitwi*]. *FBR* Sēj. 17: 1937 s. 42, 175.

371. Endzelīns J.: Sīkumi. CCXVI. [*sirsdau, pirsdau*]. CCXX. [*pomnan: pounian*]. CCXXII. [*rānctwei*]. CCXXV. [*auschautins*]. CCXXXII. [*braydis*]. *FBR* Sēj. 19: 1939 s. 95, 198, 203, 215.

372. Endzelins J.: Sīkumi. CCXXXVI. [*kirdīt*]. CCXLIII. [*perdāsei, perdāsan*]. *FBR* Sēj. 20: 1940 s. 128, 204.

Rec. Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 159.

373. Endzelīns J.: Was ist im Altpreussischen aus ide. *ō* (und *ā*) geworden? *SB* Vol. 4: 1934/35 s. 135—143.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 3: 1938 s. 231; Vaillant A., *RESl* T. 14: 1934 s. 233.

374. Fick A. Etymologien. [*aukta*]. *BB* Bd. 2: 1878 s. 187—189.

375. Fick A.: Etymologische Beiträge. [*kērmen, kērda*]. *KZ* Bd. 20: 1872 s. 161—181.

376. Fick A.: Etymologische Beiträge. [1. *knaisti-s*. 2. *dragios*. 13. *ush-ta*]. *KZ* Bd. 21: 1873 s. 1—16.

377. Fierlinger J.: Abulg. *imanŭ* [*emnen*]. *KZ* Bd. 27: 1885 s. 559—560.

378. Fortunatov F. F.: Ob udarenii i dolgote v baltijskich jazykach. 1. Udarenie v drevneprusskom jazyke. *RFV* T. 33: 1895 s. 252—297.

Też przekł. niem. pt.: Über Akzent und Länge in den baltischen Sprachen. 1. Der Akzent im Preussischen. Übers. von F. Solmsen. *BB* Bd. 22: 1897 s. 153—185.

379. Fraenkel E.: Baltische Etymologien. 1. Lit. *arvas* 'frei', preuss. *arwis* 'wahr, gewiss': lit. *irti* 'sich trennen, sich auflösen', *ardyti* 'trennen'. *ZSlPh* Bd. 21: 1952 s. 138—154.

380. Fraenkel E.: Baltisches und Slawisches. I. Zur Gutturalbehandlung im Baltischen und Slawischen. *KZ* Bd. 70: 1952 s. 129—146.

381. Fraenkel E.: Etymologische Miscellen. 1. Lit. *jaunas*, lett. *jaûns*, *preuss.* Personenname *Jawne*. 3. Lit. *raīstas, rēīstas*, lett. *rāibs, rèibt*, preuss. *roaban*. W: *Rkr. J. Endzelīnam* s. 101—107.

382. Fraenkel E.: Grammatisches und Syntaktisches. [prus. *kaden-*]. *IF* Bd. 28: 1911 s. 237—238.

383. Fraenkel E.: Kreuzung einheimischer und fremder Synonima ähnlicher Lautung im Baltischen. Ein Beitrag zur Fremdwortforschung dieser Sprachgruppe. [prus. *salūban, akiwijsti*]. *ZSlPh* Bd. 8: 1931 s. 412—427.

Rec.: *Altbauer M., Balticoslavica* T. 1: 1933 s. 117—118.

384. Fraenkel E.: Lit. *(j)éras* 'lamm', lett. *jẽrs*, preuss. *eristan* usw. *IF* Bd. 59: 1949 s. 306—309.

385. Fraenkel E.: Notes baltiques et slaves. 3. A propos des négations renforcées en vieux-prussien et dans d'autres langues indoeuropéennes. 4. Vieux-prussien *teinu*, esteinu et l'adverbe *nu* en baltique et dans d'autres langues indo-européennes. 5. Notes sur le vieux-prussien *angsteina, angsteinai* et la formation d'adverbe en baltique. *MSL* T. 19: 1914 s. 26—42.

Rec.: [Nitsch K.] N., *RSl* T. 7: 1914/15 s. 185—186.

386. Fraenkel E.: Zur griechischen Wortbildung. (prus. *braydis, sarwis, coestue, twei*]. *Glotta* Bd. 32: 1953 s. 24, 30—31.

387. Fraenkel E.: Zur slawischen und Baltischen Grammatik. 3. Ostlit. *pērlaukei* (Tverečius), preuss. *perlauken. Slavia* R. 14: 1936/37 s. 508—509.

388. Gāters A.: Der baltische Name für Grummet. [prus. *attolis*]. *KZ* Bd. 71: 1954 s. 113—117.

389. Gauthiot R.: Finnois *tuhat* [prus. *tūsimtons*]. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* [Helsingissä] T. 23: 1906 nr 14 ss. 4.

390. Geffcken J., Herbig G.: *Naṣos*. [Prus. *nognan, kirsna*]. *Glotta* Bd. 9: 1918 s. 103, 108.

391. Georgiev V.: lat. *ferrum*, griech. *χαλκός* abg. *želězo* und Verwandtes. [Prus. *gelso*]. *KZ* Bd. 63: 1936 s. 250—256.

392. Gerullis G.: Altpreussisches. [*pijst, pīdimai, suppis*]. *ASlPh* Bd. 41: 1927 s. 155.

393. Gerullis G.: Herkunft der Dative Sing. der *i*-Stämme im Baltischen. *ASlPh* Bd. 38: 1923 s. 55—82.

Rec.: Būga K., *TiŽ* Kn. 1: 1923 s. 431; Fraenkel E., *DLZ* Jg. 46: 1925 szp. 468—469.

394. Gray L. H.: Sur l'origine du gérondif italique. [prus. *stānintei, giwāntei aulausē*]. *BSL* T. 35: 1935 fasc. 1 s. 80—81.

395. Grinaveckis V.: Novoe v litovskoj dialektologii. 2. Osobennosti zapadnych i južnych litovskich govorov, obščie s prusskim jazykom. *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 177—201, Sum.

396. *Hamp E. P.*: OPruss. *soye* 'rain'. *KZ* Bd. 74: 1956 s. 127—128.

397. Hamp E. P.: The accentuation of Baltic substantives. *IF* Bd. 64: 1958 s. 39—65.

398. Hermann E.: Litauisch *pekus*. [prus. *pecku*]. *ASlPh* Bd. 40: 1926 s. 161—162.

Rec.: Senn A., *TiŽ* Kn. 4: 1926 s. 668—669.

399. Hirt H.: Akzentstudien. 12. Zur Betonung des Preussischen. *IF* Bd. 10: 1899 s. 20—59.

400. Holthausen F.: Etymologien. 38. pr. *astits*. *IF* Bd. 62: 1956 s. 151—157.

401. Hübner A.: Grund als Femininum. [Prus. *grunde/grunte*]. *KZ* Bd. 51: 1923 s. 18—27.

402. Hujer O.: Zur Deklination der Personalpronomina. [prus. *subban*]. *IF* Bd. 30: 1912 s. 49—54.

403. Ilinskij G. A.: K etimologii baltijsko-slavjanskich nazvanij „zubra". [Prus. *wissambris*]. *TiŽ* Kn. 4: 1926 s. 51—57.

404. Ivanov V.: Tocharskaja parallel' k slavjanskim umenšitel'nym formam. [Prus. *patowelis*]. W: Slavjanskaja Filologija T. 2 Moskva 1958 s. 58—63.

405. Jagić V.: Zum litoslawischen Sprachschatz. [Prus. *gudde*]. *ASlPh* Bd. 2: 1877 s. 396—398.

406. Janzén A.: Ein slawischer Fisch- und Tiername. [Prus. *wesux*]. *ZSlPh* Bd. 18: 1942 s. 29—32.

407. Jēgers B.: Über die Verwandtschaft der Sippe von ai. *panthās* 'Weg' [M. in. prus.]. *SprB* Vol. 3: 1958/61 nr 11 s. 61—86.

408. Johansson K. F.: Miszellen. 3. *iyčūg* und Verwandtes. Lit. *žuvis*, apr. *suckans*. *BB* Bd. 13: 1888 s. 111—128.

409. Junker H.: Zur altruss. Benennung des "Pferdes". [Prus. *camnet*]. *KZ* Bd. 50: 1922 s. 249—259.

410. Kalima J.: Finn. *kimalainen* 'Biene'. [Prus. *camus*]. W t. aut. Etymologisches. *AASF* T. 27: 1932 s. 66—71.

411. Kazlauskas J.: Imennye obrazovanija ot pristavočnych glagolov v baltijskich jazykach i ich značenie dlja rekonstrukcii udarenija glagola. *Baltistica* [Vilnius] T. 1: 1965 sąs. 1 s. 31—51, santr.

412. Kazlauskas J.: K razvitiju obščebaltijskoj sistemy glasnych. *VJa* G. 11: 1962 nr 4 s. 20—24.

413. Kazlauskas J.: Ostatki formy 3 lica aorista i imperfekta v baltijskich jazykach. *VJa* G. 11: 1962 nr 6 s. 92—98.

414. Kilian L.: Altpreussisch *garbis* oder *garbas*? *Alt-Preussen* [Königsberg] Bd. 5: 1940/41 s. 61—63.

o 415. Kiparsky V.: Altpreussisch *arelat* 'eine Münze', belegt im Mittelfranzösischen. *NphM* Bd. 40: 1939 s. 72—75.

416. Kiparsky V.: L'emploi artificiel d'un préfixe étranger. [prus. *er-*]. W: Actes du Sixième Congrès International des Linguistes. Paris 1949 s. 501—504.

417. Kluge F.: Zum altpreussischen Wortschatz. *IF* Bd. 21: 1907 s. 358—361.— Polem. zob. poz. 226.

418. Kretschmer P.: Das *nt-Suffix*. [Prus. *smunent-, au-, ape, assaran*]. *Glotta* Bd. 14: 1925 s. 85, 90, 93, 98.

419. Kretschmer P.: Zu den ältesten Mettalnamen. [*gelso*]. *Glotta* Bd. 32: 1953 s. 6.

420. Krogmann W.: Das Lachargument. [prus. *lassasso*]. *KZ* Bd. 76: 1960 s. 161—178.

421. Kuhn H.: Ablaut, *a* und Altertumskunde. [prus. *pecku, wagnis*]. *KZ* Bd. 71: 1954 s. 133, 141.

422. Leskien A.: Zur litauischen Wortkunde. 1. *talokus*, preussisches *tallokininkis*. *IF* Bd. 28: 1911 s. 134—137.

423. Lewy E.: Etymologisches. [Prus. *mentimai, enwaitia, waitiatun*]. *ZSlPh* Bd. 9: 1932 s. 406.

424. Lewy E.: Preussisches. *IF* Bd. 32: 1913 s. 160—179.

Uwagi do poz. 293.

Rec.: [Rozwadowski J.] Ro, *RSl* T. 7: 1914/15 s. 190.

425. Lidén E.: Beiträge zur baltischen und slawischen Wortgeschichte. [Prus. *dadan*]. *AASF* T. 27: 1932 s. 115—120.

o 426. Lidén E.: Ein gotisches Lehnwort im Altpreussischen. *PBB* Bd. 31: 1906 s. 600—602.

427. Lidén E.: Zur vergleichenden Wortgeschichte. [4. prus. *doalgis*. 5. *redo*]. *KZ* Bd. 56: 1929 s. 211—222.

Rec.: Meillet A., *RESl* T. 9: 1929 s. 129.

428. Loewenthal J.: Etymologica. [Prus. *sarke, Curche, Sarappe*]. *PBB* Bd. 52: 1928 s. 457—459.

429. Loewenthal J.: Etymologische Miszellen. IV. Baltica. 1. Apr. *Prausen*. 2. apr. *Dodo* 4. apr. *Bawgin*. VI. Stammesnamen aus Vogelnamen. [apr. *doacke*] Osteuropäisches. 4. apr. *Bawsiske, Nyda*. Flussnamen. [apr. *arwaikis*]. *ZONF* Bd. 5: 1929 s. 59—60. Bd. 6: 1930 s. 77, 79—80.

430. Loewenthal J.: Illirisch-Germanisch. [Prus. *Pregora, Karke, Karsterkin*]. *ZONF* Bd. 4: 1928 s. 62—63.

431. Loewenthal J.: *Taounaz*. [prus. *Tabir, Thobar*]. *ZONF* Bd. 3: 1927/28 s. 52.

432. Loewenthal J.: Zur baltisch-slawischen Wortkunde. [24. prus. *assaran*]. *ASlPh* Bd. 37: 1920 s. 377—394.

433. Lohmann J. F.: Abg. *vladyka* [prus. *waldūns*]. *KZ* Bd. 60: 1933 s. 287.

434. Lohmeyer K.: Das Wort *Baude* im Marienburger Tresslerbuch, seine Herkunft und seine Bedeutung. *MittLLG* Bd. 5: 1911 s. 57—67.

435. Lorentz F.: Preuss. *wubri-*. *ASlPh* Bd. 27: 1905 s. 467.

436. Machek V.: Beiträge zum baltisch-slawischen Wörterbuch. [1. prus. *kīsman*], *ZSlPh* Bd. 18: 1942 s. 21—22.

437. Machek V.: Einige slawische Fischnamen. [4. prus. *brunse*. 8. *locutis*. 9. *sarote*]. *ZSlPh* Bd. 19: 1944 s. 53—67.

438. Machek V.: Slawisch *ot-*, baltisch *at-*. *ZSlaw* Bd. 1: 1956 s. 3—10.

439. Machek V.: Slov. *dvižь*, stprus, *dulsis*. *LF* R. 51: 1924 s. 132—135.

440. Malinowski L.: Drobiazgi językowe [prus. *wentere*]. *PF* T. 5: 1899 s. 127.

o 441. Marstrander C. J. S.: En germansk religiös terminus i gammelpröysisk. [*druwi*]. *NTS* Bd. 13: 1945 s. 344—352.

442. Marvan J.: Verbum infinitum v baltijskich jazykach i ego otnošenie k slavjanskomu sostojaniju. *AUC-Ph* 1960 nr 2 s. 7—15.

o 443. Mayhew A. L.: Old-Prussian *asswene*. *Academy and Literature* [London] 1892 nr 1057 s. 115.

444. Mažiulis V.: K baltijskoj paralleli slavjanskogo * *mold'* 'molodoj'. [Prus. *mald-ai, maldian, Malde, Maldenne, Jawne, Moldicke*]. *Kalbotyra* [Vilnius] T. 7: 1963 s. 215—216.

445. Mažiulis V.: Nekotorye fonetičeskie aspekty baltoslavjanskoj fleksii. *Baltistica* [Vilnius] T. 1: 1965 sąs. 1 s. 17—30, santr.

446. Mažiulis V.: Zametki po prusskomu vokalizmu. W: Voprosy teorii i istorii jazyka. Leningrad 1963 s. 191—197.

Toż przekł. franc. pt.: Remarques sur le vocalisme du vieux prussien. *Acta balt.-slav.* T. 2: 1965 s. 53—59.

447. Mažiulis V.: Zum baltisch slawischen * *tū* / * *tŭ* 'Du'. [prus. *tou*]. *ZSlaw* Bd. 9: 1964 s. 256—257.

448. Meillet A.: Dissimilation vocalique en vieux prussien. *BSL* T. 21: 1919 fasc. 1 s. 131—132.

449. Meillet A.: *Jezero, jazŭ* (*ēzŭ). [Prus. assaran]. *BSL* T. 29: 1929 fasc. 1 s. 38—40.

450. Meillet A.: Letto-slavica. [Prus. *gerbt*]. *MSL* T. 11: 1899 s. 183—184.

451. Meillet A.: Sur l'étymologie de lett. *pelni*. [prus. *pelanne*]. *SB* Vol. 3: 1933 s. 73.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 245.

452. Mezger F.: Got. *abrs* 'stark, heftig', *biabrjan* 'sich entsetzen', *aba* m. 'Gatte'. [Prus. *nertien, ernertimai, wijrs*]. *KZ* Bd. 65: 1938 s. 122—123.

453. Mezger F.: Oheim und Neffe. [Prus. *kaimīna-n*]. *KZ* Bd. 76: 1960 s. 296—304.

454. Mikkola J. J.: Baltische Etymologien. I. 6. Lit. *lokys*, preuss. *clokis* 'Bär'. *BB* Bd. 22: 1897 s. 239—255.

455. Mikkola J. J.: Baltisches und Slawisches. 1. Gab es im Preussischen Neutra? 2. Zum Beleuchtung des preussischen Wortschatzes. Helsingsfors 1903 s. 1—28.

456. Mikkola J. J.: Beiträge zur baltischen Etymologie. 1. Die baltische Ausdrücke für Milch und Butter [prus. *klente, poadamynan, poūt, poutwei, pūton, woasis, woaltis, dadan*]. 2. Lit. *žìrgas*, lett. *zirgs*, pr. *sirgis*. *ASlPh* Bd. 39: 1925 s. 12—14.

457. Mikkola J. J.: Zum altpreussischen Wortschatz. 1. Zum Elbinger Vokabular. [*Melcowe, suge, coestue, coysnis, lattako, redo*]. *ASlPh* Bd. 39: 1925 s. 139—140.

458. Milewski T.: Przyczynki do gramatyki pruskiej. 1. Spółgłoski palatalne. 2. Problemy akcentologiczne. *SlOc* T. 15: 1936 s. 102—118. Rés. s. 271—272.

459. Minissi N.: Lituano *krāštas*, slavo *kraj*. [Prus. *median, Kraxtoye, kersle*]. *RSlav* Vol. 4: 1955/56 s. 56—67.

460. Mitzka W.: Altpreussisches. *ain:ein*; *ēn*-Suffix; *ai:oi*; *ai:a*; *au:a*; *au:o*; *oi:o*; *a:o*; *a:e*; *e:o*; *e:a:o*; *a:o:u*; *i:e*; *u:o*; *u:au*; *īn:in*; *īt:it*; *ait:eit*; *ing:ung:ang*; *nd:ng*; *ct:t*; *mn:n*; *lk:ll*; *lb:ll* u.a.; *s* > *š*; *dl* > *gl*? Zur Kasussyntax. *KZ* Bd. 52: 1924 s. 129—147.

461. Mladenov S.: Slavjanskie etimologii. [prus. *witwan, waidimai*]. *RFV* T. 62: 1909 s. 260—267, T. 63: 1910 s. 308—321.

Rec.: Nitsch K., *RSl* T. 3: 1910 s. 339.

462. Mladenov S.: Zur slawischen Wortforschung. [Prus. *grabis, garian, garrin, deirīt, pore*]. *ASlPh* Bd. 33: 1912 s. 7—19, Bd. 34: 1913 s. 385—401.

463. Niedermann M.: De quelques noms indo-européens du millet. [Prus. *prassan*]. W: Symbolae grammaticae in honorem Joanis Rozwadowski. Vol. 1. Cracoviae 1927 s. 109—117.

464. Niedermann M.: Etymologische Forschungen. Tl. I. 2. apreuss. *scrudus* 'Schere'. *IF* Bd. 15: 1903/04 s. 104—109.

465. Otrębski J.: Hethitisches. I. *Hatti* und *Hattuša*. 3. adw. *tuwa, duwan*. [Prus. *din, dien, taw-ischas*]. *Sprache* Bd. 6: 1960 s. 162—165.

466. Otrębski J.: Les mots d'origine commune dans les langues slaves et baltiques. *LPosn* T. 1: 1949 s. 121—151.

467. Otrębski J.: O pochodzeniu wyrazu *kmieć*. [prus. *kumetis*]. *Slavia Antiqua* T. 1: 1948 s. 563—567, Rés.

468. Otrębski J.: Sprachwissenschaftliche Beiträge. 1. Slav. * *ninъ* 'neu, jung', pr. *nauns* 'neu'. *ZSlPh* Bd. 15: 1938 s. 82—85.

469. Pedersen H.: Et balto-slavisk problem [Ide. * *sk* w bałt.] W: In memoriam Kr. Sandfeld. København 1943 s. 184—194.

470. Persson P.: Etymologien. [1. prus. *iurin*]. *IF* Bd. 35: 1915 s. 199—201.

471. Petersson H.: Etymologische Miszellen. [Prus. *meddo, pure, muso*]. Lund 1923 s. 10, 37, 42.

Rec.: Būga K., *TiŽ Kn.* 2: 1924 s. 484; Fraenkel E., *IF* Bd. 44: 1927 s. 89—90; Kretschmer P., *Glotta* Bd. 15: 1927 s. 197—198.

472. Pierson W.: Litauische Äquivalente für altpreussischer Wörter. *Altpr Mschr* Bd. 7: 1870 s. 577—602.

Uzup. t. aut. pt.: Nachtrag. *AltprMschr* Bd. 8: 1871 s. 362—367, 699, 735—736; Nachtrag zur Erklärung altpreussischer Wörter. *AltprMschr* Bd. 9: 1872 s. 162—164.

473. Pisani V.: Griech. *γλῶσσα* glossa. [Prus. *insuwis*.]. *IF* Bd. 61: 1954 s. 141—146.

474. Pisani V.: Il tema baltico * *nama-* [Prus. *newīnts*]. *SB* Vol. 4: 1934/35 s. 50—56.

Rec.: [Safarewicz J.] J. S., *Balticoslavica* T. 3: 1938 s. 231; Vaillant A., RESl T. 14: 1934 s. 292.

475. Pogodin A.: Lituanica. *ASlPh* Bd. 17: 1895 s. 633—635.

M. in. wyrazy prus. zachowane w rękopiśmiennych słownikach rosyjskich z XVI i XVII w.

476. Porzeziński W.: Javlenija konca slov v latyšskom i prusskom jazykach. W: Sbornik statej posvjaščennych... F. F. Fortunatovu. Varšava 1903 s. 608—648.

477. Porzeziński W.: Javlenija konca slov v prusskom i slavjanskich jazykach. *RFV* T. 49: 1903 s. 140—179.

478. Porzeziński W.: K istorii form sprjaženija v baltijskich jazykach. Obšče vvedenie; obrazovanie form lica i osnov vremeni i naklonenija. Moskva 1901 ss. VII, 166, nlb. 3.

Rec.: Berneker E., *ASlPh* Bd. 25: 1903 s. 473—499; Zubatý J., *IF* Bd. 16: 1904 s. 50—59.

479. Preveden F. R.: Etymological miscellanies. 4. [Prus. *smorde*]. *Lg* Vol. 5: 1929 s. 149—152.

480. Rocher K.: Der Wechsel von *o* — *au* im Lateinischen. [Prus. *kaupiskan*]. *Glotta* Bd. 16: 1928 s. 80.

481. Rudnicki M.: Nazwiska wielkopolskie typu *Jany Brychcy* [prus. *prūsiskan, prūsiskai, brūs:prūs*]. *SprTPNPozn* T. 20: 1956 wyd. 1957/58 s. 23.

482. Rudnicki M.: Rdzeń *lendh-* w językach indoeuropejskich. [Prus. *lindan*]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Filologia.* Nr 1: 1957 s. 79—85.

483. Rudnicki M.: Szkice z kultury lechickiej. Pieniądz u Słowian [prus. *sirablis*]. Kmieć [prus. *kumetis, woasis*]. *SlOc* T. 20: 1960 s. 80—90, Rés. s. 101—102.

484. Rudnicki M.: Wartość nazw drzewa bukowego, łososia i rdzenia *lendh-* dla wyznaczenia prakolebki (praojczyzny) indoeuropejskiej i słowiańskiej. [Prus. *lasasso*]. *BPTJ* Z. 15: 1956 s. 127—137.

485. Rūķe-Draviņa V.: Die Bennenung des Wacholder im Baltischen [prus. *addle, peuse, kadegis*]. *Orbis* T. 4: 1955 s. 390—409.

486. Rūķe-Draviņa V.: Tendenser vid de substantiviska stammarnas utveckling i baltiskan. *SprB* Bd. 2: 1955/58 nr 4 s. 81—96.

487. Rysiewicz Z.: L'accentazione dell' antico prussiano. *SB* Vol. 7: 1938/40 s. 88—147.

Toż w t. aut.: Studia językoznawcze. Wrocław 1956 s. 112—158, streszcz. s. 158—161.

Rec.: Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 130—131.

488. Sabaliauskas A.: Baltų kalhų žemės ūkio augaļu pavadinimų klimė. Vilnius 1958 ss. 276, bibliogr. s. 239—265. — Masz. jednostr. — Dys. Uniw. Vilnius, Rkps BUViln. Nr. 197.

Nadto t. aut. wyd. fragm. pt.: Baltų kalbų žemės ūkio augalų pavadinimu kilmės klausimu. *LirK* T. 3: 1958 s. 451—461. (Rec.: Interesants petījums. *Karogs* [Rigā] 1959 nr 1 s. 154); Dėl avižos pavadinimo kilmės [prus. *wisge, wyse*]. *LMAD* 1958 nr 1 s. 173—181, Rez., bibliogr. 59 poz.; Dėl baltų kalbu ropės pavadinimų kilmės [prus. *Rappelen, Rappen*]. LMAD 1959 nr 1 s. 207—212, Rez., bibliogr. 47 poz.; Dėl griko pavadinimo [prus. *grikken*]. *LMAD* 1957 nr 2 s. 211—218, Rez., bibliogr. 48 poz.; Dėl žirnio pavadinimo kilmės [prus. *syrne*]. *LirK* T. 2: 1957 s. 346—355, bibliogr. 61 poz.; O proischoždenii nazvanija maka v baltiskich jazykach [prus. moke]. *KSISl* T. 28: 1960 s. 70—73, bibliogr. 36 poz.

489. Safarewicz J.: Ze słownictwa bałto-słowiańskiego. [10. prus. *pokūnst*, 32. prus. *waitiamai, waitiat*]. *Slavia Antiqua* T. 8: 1961 s. 11—24, Rés.

490. Saussure F.: Les fèminins en-*ŭ*- du vieux prussien. *MSL* T. 7: 1892 s. 82.

Toż w. t. aut.: Recueil des publications scientifiques. Lausanne 1921 s. 446—447.

491. Saussure F.: Traitement de l'*ū* en vieux prussien. *MSL* T. 7: 1892 s. 80.
Też w t. aut.: Recueil des publications scientifiques. Lausanne 1921 s. 444—445.

492. Schleicher A.: *Žmū* [prus. *smunents, smunentin, smunentien, smunentins, smunentinans*]. *KB* Bd. 1: 1858 s. 396—398.

493. Schlesniker H.: *pri* als richtungweisende Präposition im Slawischen. [Prus. *prei*]. *WSlaw* Jg. 4: 1959 s. 444—447.

494. Schmalstieg W. R.: A Balto-Slavic structural parallelism. *Word* [New York] Vol. 20: 1964 s. 35—39.

495. Schmalstieg W. R.: The Indo-European semivowels in Balto-Slavic. *Lg* Vol. 35: 1959 s. 16—17.

496. Schmalstieg W. R.: The thematic vowel im Baltic. *Lingua* Vol. 7: 1957/58 s. 428—432.
Uzup. t. aut. pt.: The Baltic thematic vowel reconsidered. *Lingua* Vol. 12: 1963 s. 217—219.

497. Schmid W. P.: Altpreussisch *lasto* 'Bett'. *IF* Bd. 63: 1957/58 wyd. 1958 s. 220—227.

498. Schmid W. P.: Baltische Beiträge. II. 4. Le type de flexion du vieux prussien *endyritwei*. *IF* Bd. 69: 1964 s. 122—129.

499. Schmidt J.: Der altpreussische Dat. pl. auf *-mans*. *KB* Bd. 4: 1865 s. 268—270.

500. Schmidt J.: Miscellanea. 2. Zum preussischen Vokabular. *BB* Bd. 7: 1873 s. 239—247.

501. Schröder H.: Etymologisches. 1. apreuss. *pele* 'Weihe', lit. *pelėkas* 'Fischschwanz'. 2. apreuss. *picle* 'Zimmer'. 3. apreuss. *schlāit* 'sondern, ohne'. 4. apreuss. *walis* 'Orschyt'. 5. apreuss. *wisnaytos* 'Kirschen'. *IF* Bd. 22: 1907/08 s. 193—194.

502. [Schulze W.] W. S.: Asl. *devętь* [prus. *newints*]. KZ Bd. 42: 1909 s. 27.
Rec.: Rozwadowski J., *RSl* T. 2: 1909 s. 253.

503. [Schulze W.] W. S.: Lesefrüchte. 4. preuss. *wirst*. *KZ* Bd. 56: 1929 s. 36.

504. Schulze W.: Lückenbüsser. [Prus. *glumbe*]. *KZ* Bd. 40: 1907 s. 565—566.

505. Schulze W.: Tochar. *tseke peke*. [Prus. *clokis* < **tlokis*]. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 1921 s. 293—297.
Rec.: Krahlschmer P., *Glotta* Bd. 13: 1924 s. 261.

506. Schwentner E.: Altpreussisch *kentaris* 'Ringeltaube'. *KZ* Bd. 73: 1955 s. 113—114.

507. Schwentner E.: Altpreussisch *pelemaygis* *KZ* Bd. 70: 1952 s. 152.

508. Schwentner E.: Lit. *kikilis* 'Buchfink, Hänfling'. [prus. *epkieckan*]. *KZ* Bd. 70: 1952 s. 152.

509. Schwentner E.: Tocharisch B. *Wrauśke* [prus. *warne, Warnike: warnis* 'Rabe', *Warnekros:warne* 'Krähe']. *BNF* Bd. 10: 1959 s. 173.

510. Schwentner E.: Tocharische Tiernamen. 2. Toch. B. *Wrauña* 'Krähe' [prus. *warne, warnis*]. *IF* Bd. 63: 1957/58 wyd. 1958 s. 165—168.

511. Setälä E. N.: Aus dem Gebiet der Lehnbeziehungen. [Prus. *cawx* > : *kauks, Curcho, Curche*]. *FUF* Bd. 12: 1912 s. 190—197.

512. Setälä E. N.: Beiträge zur finnisch-ugrische Wortkunde. 9. [prus. *kadegis*]. *FUF* Bd. 9: 1909 s. 126—128.

513. Simonyi S.: Knie und Geburt Genu und genus. [Prus. *genno*]. *KZ* Bd. 50: 1922 s. 152—154.

514. Skardžius P.: Alte Wurzelnomina im Litauischen. [M.in. prus.] *IF* Bd. 62: 1956 s. 158—166.

515. Skardžius P.: Smulkmenos. I. prus. *etwinūt*. II. prus. *etwiērpt* (*etvērpt*). IV. prus. *ismaitint*. VI. prus. *-nīka-*. VII. prus. *etwinūt*. XVI. prus. *kisman*. *ArchPhil* Kn. 2: 1931 s. 14, 143, 197—198, Kn. 4: 1933 s. 151—152.

Polem.: Endzelīns J.: Sīkumi. LXXXVI. [prus. *etwinūt*]., LXXXVIII. [prus. *izmaitint*]. *FBR* Sēj. 12: 1932 s. 7, 10; Skardžius P.: Lietuvių latvų kalbos žodyno dalykai [prus. *etwižrpt*]. *ArchPhil* Kn. 3: 1932 s. 47—54; t. aut. pt.: Smulkmenos. X. [prus. *etwinūt*]. *Tamže* s. 112.

516. Sköld H.: Linguistic gleaning. I. Slavo-Baltica. 2. The law of Fortunatov-de Saussure and its phonetical basis. Lund 1923 s. 3—46.

Rec.: Hujer O., *LF* R. 52: 1925 s. 300—303.

517. Smith K. W.: Bemerkungen über die primitiven Fürwörter der baltischen und slawischen Sprachen. *KB* Bd. 2: 1861 s. 330—350, Bd. 3: 1863 s. 97—112, 129—151.

518. Solmsen F.: Sigma in Verbindung mit Nasalen und Liquiden im Griechischen. [Prus. *en, kirsnan, lauxnos*]. *KZ* Bd. 29: 1888 s. 59—124, 329—358.

519. Specht F.: Das idg. Wort für Egge [prus. *aketes*]. *KZ* Bd. 62: 1935 s. 210—215.

520. Specht F.: Lateinisch- griechische Miszellen. [Prus. *gunsix*]. *KZ* Bd. 55: 1928 s. 20—21.

521. Specht F.: Litauische Miszellen. 3. Lit. *iščios* [prus. *instran, instixs*]. *SB* Vol. 3: 1933 s. 93—107.

Rec.: [Safarewicz J.] *J. S. Balticoslavica* T. 2: 1936 s. 231.

522. Specht F.: Zu den altpreussischen Verbalformen auf *-ai, -ei, -sai, -sei*. *KZ* Bd. 55: 1928 s. 161—184.

523. Specht F.: Zum illyrischen Suffix *-ist-* [prus. *-istian-, -iste-*]. *KZ* Bd. 65: 1938 s. 176.

Rec.: Fraenkel E., *AASF* T. 51: 1943 nr 1 wyd. 1941 s. 52.

524. Specht F.: Zur Bildung des Infinitivs im Baltischen. *IF* Bd. 61: 1954 s. 249—255.

°525. Stang Ch. S.: Altpreussisch *quai, quei, quendau*. *NTS* Bd. 4: 1930 s. 146—155.

526. Stang Ch. S.: Die athematischen Verba im Baltischen. *ScSl* T. 8: 1962 s. 161—170.

527. Stang Ch. S.: Eine preussisch-slawische (oder baltisch-slawische?) Sonderbildung. [Prus. *pirsdau (pirschdau), sirsdau, pansdau*]. *ScSl* T. 3: 1957 s. 236—239.

528. Stang Ch. S.: Zum baltisch-slavischen Verbum. [Prus. *kackint, kakīnt, kackinnais*]. *IJSlLing* Vol. 4: 1961 s. 67—74.

529. Stokes W.: Keltic etymologies. 26. OPruss. *wanso*, lit. *usai*. *BB* Bd. 9: 1885 s. 86—92.

530. Streitberg W.: Der Genetiv Pluralis und die baltisch-slawischen Auslautgesetze. *IF* Bd. 1: 1892 s. 259—299.

531. Thumb A.: Etymologien. [Prus. *pelwo, dragios*]. *KZ* Bd. 36: 1900 s. 179—201.

532. Thurneysen R.: Indogermanische Miszellen. [prus. *lopis*]. *KZ* Bd. 51: 1923 s. 57—61.

533. Toivonen Y. H.: Über zwei tscheremissische Kulturwörter. 2. *šurno* [prus. *syrne*]. *AASF* T. 27: 1932 s. 310—312.

534. Toporov V. N.: Indoevropejskij koren' $*\grave{e}n\text{-}i$ $*\grave{e}n\text{-}$ v baltijskom i slavjanskom. *LPosn* T. 8: 1960 s. 194—211.

535. Toporov V. N.: Issledovanija po baltijskoj etimologii (1957—1961). W: Etimologija. Moskva 1963 s. 250—261.

536. Toporov V. N.: K voprosu ob evoljucii slavjanskogo i baltijskogo glagola. *VSlJa* Vyp. 5: 1961 s. 35—70.

Uzup. t. aut. p.t.: O nekotorych archaizmach v sisteme baltijskogo glagola. *IJSlLing* Vol. 5: 1962 s. 31—57.

537. Toporov V. N.: Zametki po indoevropejskoj etimologii. 3. Ešče raz o chettskom *ụ̄ụarkima* [prus. *etwerreis*]. W: Etimologija. Moskva 1963 s. 187—190.

538. Toporov V. N.: Zametki po prusskoj etimologii. 1. Pruss. *arrien*. 2. Pruss. *dēigiskan*. 3. Pruss. *etnistis*. 4. Pruss. *etskiūns*. *VSlJa* Vyp. 3: 1958 s. 112—119.

539. Trautmann R.: Apreuss. *kaūbri*. *KZ* Bd. 42: 1909 s. 369.

540. Trautmann R.: Baltisch * *pei* [prus. *Peidimiten*]. *KZ* Bd. 51: 1923 s. 220.

541. Trautmann R.: Miszellen. [Prus. *crixtitwi, dusi*]. *KZ* Bd. 44: 1911 s. 223.

542. Trautmann R.: Preussisches. [*Nascome, Drulit, Grasym=Grashitz—Nudicz*]. *KZ* Bd. 51: 1923 s. 30.

543. Trautmann R.: Skr. *kacchū* [prus. *coysnis* 'Kamm', *coestue* 'Bürste']. *KZ* Bd. 43: 1910 s. 153.

544. Trubačev O. N.: Slawische Etymologien. [Prus. *noatis, Tlokunpelk*]. *ZSlaw* Bd. 3: 1958 s. 668, Bd. 4: 1959 s. 86.

545. Uhlenbeck Ch. C.: Etymologica. [Prus. *linis, lunkan, ąusonis*]. *KZ* Bd. 39: 1906 s. 258—261, Bd. 40: 1907 s. 552—561.

546. Uhlenbeck Ch. C.: Etymologische Miszellen. 2. *Soroka* [prus. *sarke*]. *ASlPh* Bd. 17: 1895 s. 629.

547. Vaillant A.: Les noms de la 'queue' [prus. *stagrīpaiti, serrīpimai*]. *RESl* T. 21: 1944 s. 165—168. Notules 1.

548. Vaillant A.: Lituanian *be-*, slave *bě* [*prus. bei, bhe*]. *RESl* T. 23: 1947 s. 151—152.

549. Vaillant A.: Slave *mǫž* [*prus. mergo*]. *RESl* T. 18: 1938 s. 75—77.

550. Vaillant A.: Vieux prussien *-winūt*, polonais *winować*. *AUC-Ph* 1962 nr 3 s. 449—452, Res.

551. Vasmer M.: Beiträge zur slawischen Grammatik. 3. [prus. *weloblundis*]. *ZSlPh* Bd. 10: 1933 s. 95—97.

552. Vasmer M.: Etymologisches. 1. abg. *lěcha* 'Ackerbeet' [prus. *lyso* 'Gartenbeet']. *ZSlPh* Bd. 1: 1924/25 s. 64.

553. Vasmer M.: Indogermanische Etymologien. 7. awest. *kara* 'name eines fisches' [prus. *kalis* 'wels']. W: Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay... Kraków 1921 s. 83.

554. Walde A.: Die Verbindung zweier Dentale und tönendes *z* im Indogermanischen. I. Dentalverbindungen. Baltisch-Slawisch. II. Idg. *z*. Baltisch-Slawisch. *KZ* Bd. 33: 1894/95 s. 499, 505—521.

555. Widekens A. J.: Etudes d'étymologie et de grammaire comparée. [Prus. *likuts, sackis*]. *LPosn* T. 8: 1960 s. 34, 38.

556. Widekens A. J.: Nouvelles études sur l'étymologie et le vocabulaire de l'aïnou. I. Quelques mots aïnou d'origine indo-européenne. 1. *keta* [prus. *swaigstan* 'Schein']. 4. *kur* [prus. *kirsnan* 'schwarz']. *Orbis* T. 11: 1962 s. 234—237.

557. Wijk N.: Das Gesetz de Saussures im Altpreussischen. *TiŽ* Kn. 2: 1924 s. 29—34.

558. Wijk N.: De oudpruisiese en germaanse genetivus en dativus van *a*-stammen. *Neophilologus* [Helsingfors] Bd. 2: 1917 s. 108—110.

559. Wijk N.: Een nieuw voorbeeld van Baltiese *r-* uit *wr-*. *Neophilologus* [Helsingfors] Bd. 4: 1919 s. 92—93.

560. Wijk N.: Eeen phonologiese parallel tussen germans, slavies en balties. [bałt. *a, o*]. *Mededeelingen der Kgl. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde*. [Amsterdam] Bd. 77: 1934 nr 2 s. 1—35.

Rec.: Janko J., *Časopis pro Moderní Filology* [Praha] R. 21: 1935 s. 218—219; Vachek J., *Tamże* s. 353—354; Vaillant A., *RESl* T. 14: 1934 s. 232.

561. Wijk N.: Ein Fall von altpreussischen Metatonie. [prus. *-īngs, -īngis*]. *KZ* Bd. 52: 1924 s. 151—152.

562. Wijk N.: Lit. *žemė*, aksl. *zemlja* und das Problem von der baltischen *ē*-Deklination. [prus. *semme* (*same*)]. *ASlPh* Bd. 42: 1929 s. 286—289.

563. **Wijk N.**: Zu den altpreussischen Personalendungen *-ai, -ei* [*-sai, -sei*]. *IF* Bd. 47: 1929 s. 148—160.

564. Wijk N.: Zum altpreussischen Imperativ und zum litauischen Permissiv. *IF* Bd. 47: 1929 s. 161—168.

565. Wood F. A.: Etymologische Miszellen. [prus. *laydis, aulaut*]. *KZ* Bd. 45: 1913 s. 61—71.

566. Zabrocki L.: Czas teraźniejszy w dialekcie pruskim Sambii. *SlOc* T. 18: 1939/47 s. 305—380, Rés. s. 540—542.

567. Zaimov J.: Die bulgarischen Namen der Schnecke. Etymologische Untersuchung. Übers. von G. Monkova. [prus. *weders*]. *ZSlaw* Bd. 5: 1960 s. 187.

568. Zubatý J.: K baltsko-slovanské deklinaci. *LF* R. 13: 1886 s. 363—371.

569. Zubatý J.: Über gewisse mit *st-* anlautende Würzeln im Baltisch-Slawischen. Prag 1895 ss. 31. *Sitzungsberichte der Kgl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften zu Prag.* Bd. 16: 1895.

INDEKS ●S●B●WY — INDEX ●F NAMES

(Podmiotowo-przedmiotowy)

Ā. J. krypt. *Draugija* zob. Dambrauskas Aleksandras
A. M. krypt. *BSL* zob. Meillet Antoine
A. S. krypt. *RŠI* zob. Siudut Andrzej
A. V. krypt. *RIOno* 194
Adam Artur 164, 185
Adelung Johann Christoph (1732—1806) 295
Ageeva R. A. 197
Agrell Sigurd Per (1881—1937) 300
Altbauer Mojżesz 74, 383
Ancītis Krišjānis 134, 256
Antoniewicz Jerzy 1—5a, 72, 169
Arbuzow Leonid (1882—1951) 7
Armon Witold 34
Arumaa Peeter 6
Augstkalns Alvils 294

Babiński Wacław 84
Balys Jonas 186
Bartholomae Christian (1855—1925) 301
Bartkus Kasparas 8
Basanavičius Jonas (1851—1927) 302
Baudouin de Courtenay Jan (1845—1929) 12, 553
Bechtel Friedrich (1855—1924) 285, 294, 303
Bednarczuk Leszek 304
Belardi Walter 268
Bender Joseph (1815—1893) 9, 165, 172
Benveniste Emile 305—309
Bergman Gustav (1749—1814) 257
Berneker Erich (1874—1937) 258, 259, 310—312, 478
Bernštejn Samuil Borisovič 10
Bezzenberger Adalbert (1851—1922) 11, 12, 48, 166, 200, 258, 260, 263, 270, 276, 278, 283, 293, 294, 313—327
Bielenstein August Johann Gottfried (1826—1907) 9, 12, 261
Bilek Julius 194
Birwé Robert 121
Biržiška Vaclovas (1884—1956) 262
Blese (Blesse) Ernests 13, 14, 168
Bodnarczuk Stefan 268
Bogoljubova Nina Dmitrievna 15, 328
Bohlen Peter von (1796—1840) 16
Bonfante Giuliano 329
Bonk Hugo 198
Bopp Franz (1791—1867) 17
Brackmann Albert 7
Bräuer Herbert 18
Braune Wilhelm (1850—1926) 330
Bretkūnas (Bretke) Jonas 211
Brozović Dalibor 19
Brückner Aleksander (1856—1939) 20, 21, 34, 167, 172, 176, 199, 200, 201, 259, 263, 292, 331—335
Brugmann Karl (1849—1919) 336
Budimir Milan 22
Būga Kazimieras (1879—1924) 23—28, 48, 134, 168, 171, 172, 200, 202, 203, 279, 292, 302, 337—341, 393, 471
Bujak Franciszek (1875—1953) 29, 204
Bulachovskij Leonid Arseneevič (1888—1961) 30, 37
Burda Wenzel 276
Būtėnas Pranas 31
Buttkus Heinz 32

Callier Edmund (1833—1893) 176
Calleman Birger 170
Čemodanov N. S. 33
Charpentier Jarl (1884—1935) 342—345
Chojnacki Władysław 169
Čop Bajan 346
Czekanowski Jan (1882—1965) 34, 67, 84

Dambrauskas Aleksandras, krypt. A. J. (1860—1938) 339
Daugman Joseph 264
Devoto Giacomo 347
Dickenmann Ernst 194
Dobrowolski Kazimierz 178
Dostál Antonin 35, 84, 194
Dravi̧s Kārlis 288

E. F. krypt. *Balticoslavica* zob. Fraenkel Ernst
Ebel Hermann (1820—1875) 343
Eberling Carl 45
Eckert Rainer (Ekkert R.) 349, 350
Eichler Ernst 190
Eisermann Emil 205
Eisner Jan 84
Ekblom Richard (1874—1959) 206, 351
Endzelīne M. 265
Endzelīns Janis (1873—1961) 24, 36—38, 42, 135, 141, 172, 207, 208, 252, 256, 259, 264—266, 276, 290, 292—294, 296, 344, 352—373, 381, 515
Engel Carl 7
Engoratov Nikolaj Vasil'evič 152
Erhart Adolf 39, 121

Falk Knut Olof 40, 41, 160, 170
Feigelmanas Nėjus 267
Feist Sigmund 42
Fick August (1833—1916) 43, 261, 374—376
Fierlinger Julius von 377
Filin Fedot Petrovič 44
Fischer Adam (1889—1943) 34
Flejšhans Václav (1866—1950) 193
Fortunatov Filipp Fedorovič (1848—1914) 357, 378, 476, 516
Fraenkel Ernst, krypt. E. F. (1881—1957) 28, 45, 66, 135, 150, 209, 229, 256, 261, 268, 269, 274, 292, 326, 367, 372, 379, 380—387, 393, 471, 487, 523

G. M. krypt. zob. Maver Giovanni
Gaerte Wilhelm 210
Gāters Alfreds 388
Gauthiot Robert (1876—1916) 389
Geffcken Johannes (1861—1935) 390
Georgiev Vladimir 46, 47, 391
Gerss Friedrich Otto Hermann [1830—1923] 232
Gerullis Georg 25, 28, 48, 171, 172, 193, 211, 212, 226, 292, 294, 392, 393
Gieszkowski J. 169
Gimbutas Marija 4, 49, 50
Glinka Stanisław 51
Gornung B. V. 52—54
Gottschalk Ferdinand 213
Górkowa Wanda 29
Górnowicz Hubert 173
Grappin Henri (1881—1959) 77
Grase Helga 256
Gray Louis Herbert 394
Gregor Alois 299
Grinaveckis Vladas 395
Grunau Simon (XV—XVI w.) 261, 269
Grünenthal O. 266
Gurskytė J. 55

H. Ł. krypt. zob. Łowmiański Henryk
Hamp Eric P. 396, 397
Hanusz Jan (1858—1887) 56
Hasiuk Michał 192
Hausmann Richard 12
Hein Max 193
Hejnosz Wojciech 77
Hennig G. 174
Hensel Witold 57
Herbig Gustav (1868—1925) 390
Hermann Eduard 261, 269, 290, 294, 398
Herodotus 135
Hirt Hermann (1865—1936) 270, 285, 399
Hofmann Erich 268
Holthausen Ferdinand 400
Hoppe Ferdinand 175
Horálek Karel 58
Hübner Arthur (1885—1937) 401
Hujer Oldřich (1880—1942) 97, 296, 299, 300, 402, 516
Hyart Charles 268

Il'jinskij Grigorij Andreevič 338, 403
Illič-Svityč Vladislav Markovič (1932—1966) 59
Ivanov Vjačeslav Vsevolodovič 60, 404

J. J. krypt. *Acta balt.-slav.* zob. Jaskanis Jan
J. R. krypt. *AltprMschr* zob. Jacoby Karl Rudolf
J. S. krypt. *Balticoslavica* zob. Safarewicz Jan
Jacoby (Jakoby) Karl Rudolf, krypt. J. R. (1817—1881) 214
Jagić Vatroslav, Krypt. J. V. (1838—1923) 12, 218, 259, 270, 321, 405
Jakubaitis T. 15
Janko Josef 560
Janzén Assar 406
Jaskanis Danuta 61
Jaskanis Jan, krypt. J. J. 107, 109, 141, 238
Jēgērs Bēnjamiņš 407
Johansson Karl Ferdinand (1860—1926) 408
Jokl Norbert (1877—1942) 32
Jonval Michel (1902—1935) 14
Junker Heinrich 409

K. K. krypt. *LirK* zob. Korsakas Kostas
K. N. krypt. *JP* zob. Nitsch Kazimierz
Kalima Jalo Lahja (1884—1952) 62, 98, 410
Kamiński Aleksander 63—65, 101, 104
Karallūnas S. 44, 155, 192
Karaš Mieczysław 190
Kasparsons Kārlis 66, 215
Kazlauskas Jonas 288, 411—413
Kent Roland Grubb 270
Kętrzyński Wojciech (1838—1918) 176, 177, 216
Kilian L. 217, 414
Kiparsky Valentin 67—69, 84, 192, 268, 415, 416
Klaustiņš Roberts, krypt. R. Kl. 70
Kluge Friedrich (1856—1926) 417
Kochanowski Jan Karol Korwin (1869—1949) 167
Kočubinskij Aleksandr Aleksandrovič (1845—1908) 218
Kohutek Ludwik 178
Korsakas Kostas, krypt. K. K. 24, 71
Kostrzewski Józef 72
Kotłowski Karol 73
Krahe Hans (1898—1965) 74, 75, 217, 219—224
Krappe Alexander Haggerty 225
Krebs Hans 226
Kretschmer Paul (1865—1956) 269, 418, 419, 471, 505
Krėvė-Mickevičius Vincas (1882—1954) 76
Krogmann Willy 420
Krollmann Christian 227
Krzepela Józef 179
Kucharski Eugeniusz (1880—1952) 77
Kudzinowski Czesław 78
Kuhn Ernst (1846—1920) 317
Kuhn Hans 421
Kujot Stanisław Leopold (1845—1917) 157, 177, 243
Kuraszkiewicz Władysław 79, 84
Kurschat Alexander 80
Kuryłowicz Jerzy 81
Kuzavinas Kazys 271

La Baume Wolfgang 82
Labuda Gerard 83
Lane George Sherman 287
Larin Boris Aleksandrovič (1893—1964) 264
Lehmann Winfred P. 121
Lehr-Spławiński Tadeusz (1891—1965) 27, 35, 72, 84, 85, 159
Leroy Maurice 45
Leskien August (1840—1916) 422
Leumann Manu 86, 121
Lewy Ernst 180, 424
Leyding-Mielecki Gustaw 181
Lidén Evald (1862—1939) 425—427
Linde Samuel Bogumił (1771—1847) 272
Loewenthal John 428—432
Lohmann Johannes F. 433
Lohmeyer Karl Heinrich (1832—1909) 434
Lorentz Friedrich (1870—1937) 87, 435
Lts. krypt. *Latvju Saule* 273
Lullies Hans 182
Lutterer Ivan 192

Łowmiański Henryk, krypt. H. Ł. 29, 63, 88, 89, 113, 188, 228

M. V. krypt. *LF* zob. Machek Václav
Machek Václav, krypt. M. V. (1894—1965) 7, 27, 84, 268, 299, 436—439
Maciejewski Wacław Aleksander (1793—1883) 167
Malachovskaja L. S. 15
Malinowski Lucjan (1839—1898) 440
Mannhardt Wilhelm (1831—1880) 183

Mańkowski Alfons (1870—1941) 102
Marstrander Carl Johann Sverdrup 441
Martinet André 121
Marvan Jiři 442
Matthews William Kleesman (1901—1957) 45, 91—93
Matusas Jonas 94
Matusevičiūtė Izabella 229
Maver Giovanni 190
Mayer Anton 355
Mayhew Anthony Lawson 443
Mažiulis Vytautas 95, 96, 104, 268, 299, 444—447
Meillet Antoine, krypt. A. M. (1866—1936) 23, 38, 97, 116, 123, 168, 172, 279, 292, 296, 300, 306, 307, 427, 448—451
Meltzer Hans (1863—1927) 290
Meriggi Bruno 125
Mezger Fritz 452, 453
Mikalauskaitė Elzė 274
Mikkola Jooseppe Julius (1866—1946) 98, 226, 258, 308, 454—457
Mīlenbahs (Mühlenbachs, Mīlenbachs) Kārlis (1853—1916) 12, 99
Milewski Tadeusz (1906—1966) 34, 100, 103, 194, 458
Minissi Nullo 459
Mitzka Walther (1888—1933) 193, 460
Mladenov Stefan (1880—1963) 461, 462
Modrzewska Halina 5
Modrzewska Krystyna 101
Monkova G. 567
Mortensen Hans 102
Mortensen-Heinrich Gertrud 102
Moszyński Kazimierz 34, 84, 103
Musianowicz Krystyna 101
Must Gustav 45

N. krypt. *Draugija* 1908 24
N. krypt. *RSI* zob. Nitsch Kazimierz
Nalepa Jerzy 104, 105, 230, 231
Nandriș Grigore 45, 84
Nesselmann Georg Heinrich Ferdinand (1811—1881) 232, 275—278, 294
Neumann Ferdinand W. 232
Niedermann Max (1874—1956) 168, 463, 464
Nieminen Eino (1891—1962) 279
Nitsch Kazimierz, krypt. K. N., N. (1874—1958) 100, 106, 129, 158, 170, 385, 461
Nosek Stefan (1912—1966) 84
Ossowski Julian Jan (1855—1882) 280
Osten-Sacken Wedig von der 259
Otrębski (Otrembskij) Jan 37, 45, 73, 84, 107—113, 233—241, 264, 268, 465—468

Papečkys Kazys 192
Pauli Johann Arnold 281
Pauli Karl (1839—1901) 276, 282
Pedersen Holger (1867—1953) 469
Persson Per (1858—1929) 470
Petersson Herbert (1881—1927) 471
Pierson William (1833—1899) 115, 122, 184, 278, 283, 472
Pisani Vittore 45, 75, 116, 117, 192, 225, 264, 268, 326, 473, 474
Plāķis Jūris 118, 362
Pogodin Aleksandr' 135, 475
Polák Václav 84, 119
Porzeziński Wiktor (1870—1929) 120, 476—478
Porzig Walter 121
Pospelov E. M. 192
Pott August Friedrich (1802—1870) 276
Prätorius Mattheus 122, 284
Prellwitz Walther (1864—1945) 285
Preveden Francis Ralph 479
Prinz Jürgen 192, 242
Prochaska Antoni (1852—1930) 167, 177
Ptolemaeus Claudius 229

R. Kl. krypt. *Druva* zob. Klaustiņš Roberts
Regamey Constantin 45
Rimantas Juozas 294
Ro krypt. *RSI* zob. Rozwadowski Jan Michał
Rocher Karel 480
Romanowski Henryk 101
Rosenkranz Bernhard 269
Rospond Stanisław 169, 178, 181
Rožnovskaja M. 144
Rozwadowski Jan Michał, krypt. Ro (1867—1935) 20, 38, 97, 123, 243, 259, 341, 356, 424, 463, 502
Rudnicki Mikołaj 32, 84, 103, 124, 126, 241, 244, 481—484
Rūķe-Draviņa Velta 268, 485, 486
Rysiewicz Zygmunt (1911—1954) 352, 487

Sabaliauskas Algirdas 127, 128, 286, 488
Šachmatov Aleksej Aleksandrovič (1864—1920) 27, 38

Safarewicz Jan, krypt. J. S. 84, 103, 116, 125, 129, 129a, 150, 212, 225, 306—309, 329, 347, 373, 451, 474, 489, 521
Sanders Jānis 130
Sandfeld Kristian (1873—1942) 469
Sargaitis V. 264
Saussure Ferdinand de (1857—1913) 490, 491, 516, 557
Savukynas Bronius 244, 245
Scherer Philip 287
Schirren Karl Christian Gerhard (1826—1910) 12
Schleicher August (1821—1868) 17, 492
Schlesniker Herbert 493
Schmalstieg William R. 268, 494—496
Schmid Wolfgang P. 75, 261, 288, 497, 498
Schmidt Johannes (1843—1901) 283, 499, 500
Schmittlein Raymond 226, 246
Schröder Heinrich 501
Schultze Martin 289
Schulze Wilhelm (1863—1935) 502—505
Schwentner Ernst 45, 117, 268, 506—510
Sedov Valentin Vladimirovič 131
Semrau Arthur 185
Senn Alfred 132, 133, 268, 398
Setälä Eemil Nestor (1864—1935) 511, 512
Sieradzki Józef 169
Simon Walter 260
Simonyi Sigmond (1853—1919) 513
Sittig Ernst (1887—1955) 279
Siudut Andrzej, krypt. A. S. 68, 148, 194
Skardžius Pranas 77, 134, 268, 514, 515
Sköld Hannes (właśc. Johannes Evangelinus) (1886—1930) 516
Šliupas Jonas (1861—1945) 186
Slupski Annemarie 268
Sławski Franciszek 190, 268
Smith Kaspar Wilhelm (1811—1881) 517
Šmits (Schmidts) Pēteris (1869—1938) 23, 134—136, 258
Smułkowa Elżbieta 51
Solmsen Felix (1865—1911) 378, 518
Solta Georg Renatus 121, 326
Sommer Ferdinand (1375—1962) 86, 290
Specht Franz (1888—1949) 138, 139, 266, 279, 335, 519—524
Srokowski Stanisław 187
St. W. krypt. *Balticoslavica* zob. Westfal Stanisław
Stang Christian Sigurd 140, 266, 268, 525—528
Stegmann von Pritzwald Kurt 7
Steinhauser Walter 194
Stenin Peter von 182
Stokes Whitley (1830—1909) 529
Streitberg Wilhelm (1864—1925) 23, 530
Strunk Hermann 164, 185, 188, 247
Šturms Eduards (1895—1959) 141
Svencickyj Jaroslav 120
Svoboda Jan 190
Szemerényi Oswald 143
Szulc Dominik (1797—1860) 189
Szymczak Mieczysław 103

Tangl Eberhard 268
Taszycki Witold 190
Thomas Heinz 191
Thumb Albert (1865—1916) 531
Thurneysen Rudolf (1857—1940) 532
Toivonen Yrjö Henrik 533
Toporov Vladimir Nikolaevič 60, 103, 144, 145, 192, 248, 249, 535—538
Töppen Max (1822—1893) 291
Torbiörnsson Tore (1864—1948) 300
Tovar Antonio 45
Trautmann Reinhold (1883—1951) 171, 172, 193, 194, 250, 266, 292—294, 296, 539—543
Treimer Karl 34
Trost Pavel 146, 212
Trubačev Oleg Nikolaevič 58, 192, 544
Trypućko Józef 170
Tschackert Paul (1848—1911) 294
Turasiewicz Adam 190

Uhlenbeck Christian Cornelius (1866—1951) 147, 258, 294, 545, 546
Unbegaun Boris Otokar 194
Urbańczyk Stanisław 84, 148, 181, 237

V. J. krypt. *ASlPh* zob. Jagić Vatroslav
Vachek Josef 560
Vaillant André 13, 45, 103, 149, 266, 268, 276, 309, 321, 335, 364, 373, 474, 547—550, 560
Van der Meulen Rimmer 226
Vanagas Aleksandras 192
Vasmer Max Julius Friedrich (1886—1962) 7, 34, 45, 74, 77, 150, 172, 551—553

Vater Johann Severin (1771—1826) 272, 295
Vilinbachov Vadim Borisovič 151
Vilsone Erika 152
Vireliūnas Antanas (1887—1925) 23
Vittore P. krypt. *Paideia* zob. Pisani Vittore
Voelkel P. 176
Voigt Johannes (1786—1863) 16, 251
Vraciu Aritono 154, 155

W. S. krypt. *KZ* zob. Schulze Wilhelm
Walde Alois (1869—1924) 554
Weber Alexander (1848—1910) 156
Weber Hugo (1832—1904) 263
Weber Lothar 157
Weingart Miloš (1890—1939) 291
Westfal Stanisław (1911—1959) 94, 340
Widekens Albert Joris van 555, 556
Wijk Nicolaas van (1880—1941) 158, 159, 294, 296, 557—564
Will Abel 294
Willent Bartholomaeus 294
Willvonsender Kurt 7
Wiśniewski Jerzy 65, 73, 160
Witkowski Teodolitus 190
Wojciechowski Zygmunt 84
Wolter Eduard (1856—1941) 252
Wood Francis Asbury 565

Zabrocki Ludwik 253, 254, 566
Zaimov Jordan 567
Zajączkowski Stanisław 161, 255
Zdancewicz Tadeusz 170
Žemaitis Bronius 26
Ziemer Hermann 297
Zierhoffer Karol 195, 196
Ziesemer Walther (1882—1951) 298
Žirmunskij Viktor Maksimovič 33
Zubatý Josef (1855—1931) 258, 299, 478, 568, 569
Žuravlev V. K. 163

INDEKS LEKSYKOLOGICZNY — INDEX OF THE WORDS

zawiera także: przedrostki, przyrostki itp. oraz nazwy własne.

bałtycki
at- 438
*nama- 474
*nu 385
*pei 540
*tū/*tŭ 447
litewski
ardýti 379
arvas 379
be- 548
bríedis 344
dabar 322
Dainava 236
Galinda 244
irti 379
iščios 521
jaunas 381
(j)éras 384
kikilis 508
kraštas 459
liaudis 347
lokys 454
medžias 335
pekus 398
pelekà 501
perlaukei 387
Priegliava 244
raistas 381
reĩstas 381
Sūduva 244
tałokus 422
tauta 347
tie 356
usai 529
viešpats 326
žėmė 562
žìrgas 456
žmů 492
žuvis 408
łotewski
briêdis 344
jaûns 381
jęrs 384
ļaudis 347
no, nuo 328
pęlni 451
Piķuls 225
raibs 381
réibt 381
tauta 347
tie 356
zírgs 456
staropruski
abskande 352
addle 485
aglo 369
ains 365
aketes 519
akiwijsti 383
accodis 345
Alna 233
alu 349
-am 208
amsis 308
an- 304
andeiānsts 331, 352
angsteina, angsteinai 339, 385
anxdris 352
antars, anters 370
ape 418
-ape 223
apus 369
arelat 415
arrien 538
arwaykis 429
arwis 379
asmai, asmau, asmu 348
assa 352
assaran 418, 432, 449
asswene 443
astits 400
at 328, 438
attolis 388
au- 312, 418
aūgus, āūgus 352
auklo 334
aukta-s 374
aulausẽ 394
aulaut 565
auschaudītwei 308, 362
auschautins 308, 371
āusins 369
ausonis 545
austo 352
auwerus 369
bardus, bordus 369
Baude 434
Bawgin 429
Bawsiske 429
bebbint 362
bei, bhe 548
birga-karkis 316
bītai 352, 366
bītas 352
blensky 352
braydis 344, 371, 386
*brūs 481
Budorgis 199
-da 202
dabber 322

dadan 425, 456
dambo 308, 331
dassumtin 317
daubo 308
dēigiskan 365, 538
deirīt 462
deiwadeiwūtskai 325
delli 366
dellieis 354
dēnginskan 365
dengenennis, dengnennis, dengnennissis 365
-di 352
dien, din 306, 465
dīnkausegīsnan 366
dyrsos gyntos 352
doacke 429
doalgis 343, 427
Dodo 429
dragios 376, 531
drogis 337
Drulit 542
druskins 276
druwi 441
dulsis 439
dusi 541
dwarniken 317
embaddusisi 352
emnen 377
empyrint 367
en 368, 518
en empijrejsku 368
enbānden 323
endyrītwei 498
ennoys 352
ensus 352
enterpen, enterpo, enterpon 366
enwaitia 423
epkieckan 508
er- 416
eristian 384
erkīnina 352
er-lāngi 369
ernertimai 452
esse 352
es-teinu 385
estureyto 352
et- 328
etnīstin 362
etnīstis 538
etskīmai 352
etskīsei 352
etskiūns 538
etwērpt, etwiērpt 515
etwerreis 537
etwinūt 362, 515
gabawa 342
gallan 352
gallū 349
galwo 349
garbas, garbis 414
garian 335, 462
garkity 352
garrin 462
geauris 352
geeyse 337
gelso 391, 419
gemmons 353
genno 513
gerbt 450
gyntos 352
giwāntei aulausē 394
giwās(s)i 362
glumbe 504
grabis 462
Grashitz 542
Grasym Grashitz 542
grēiwa-kaulin 337
gremsde 352
grīkans 369
grikken 488
grunde, grunte 401
* gudanisk(i)s 206
gudde 352, 405
gunnimai 321, 362
gunsix 520
guntwei 321
a Hrawei 362
* yaknā 309
ickai, ikai 368
-im 208
-īngs, -ingis 561
instran 521
instixs 521
insuwis 473
ismaitint 367, 515
isrankīt 367
-iste- 523
-istian- 523
iswinadu 366
Jawne 381, 444
iurin 470
kaēubri 539
kadegis 337, 345, 485, 512
kaden 382
kails 320
kaīmaluke 369
kaīmīnan 453
kackint, kakint, kackinnais 528
kalis 553
kalsīwingiskan 368
kaltzīwingiskai 368
camnet 409
Kamstigal 209
camus 410
karyago 352
karige 352
Carioth, Karioth 246
karke 431
Karsterkin 431
kasschis 366
kauks, cawx 511
kaulin 337
kaupiskan 480
kentaris 506
kērda 375
kērmen 375
kersle 459
Kertene 343
kentaris 506
kirdīt 372
kirsna 390
kirsnan 518, 556
kīsman 436, 515
klantīuns 354, 362
klantīt 362
klausiweniki 359
klausiwinks 331
klente 456
clokis, klokis 332, 454, 505
klupstis 339
knaistis 376
kodesnimma 366
coestue 386, 457, 543
coysnis 457, 543
colwarnis 311
kraclan 352
crays 318
krako 332
Kraxtoye 459

crauyo, krawia, krauwiey, krauwien 309, 352, 367
creslan 308
crixtitwi 370, 541
kudes-nammi 366
quai, quei, quendau 525
queke 339
kumetis 467, 483
Curche, Curcho 204, 428, 511
kurpe 331
ladis 314
lagzde 335
lai, -lai 331, 361
laydis 565
laygnan 331
lailīsnan 352
laimingiskai, laimintiskai 368
laitian 333, 352
landan 337
Lange-dabe 369
lassasso 420, 484
lasto 497
lattaco 457
lauxnos 518
likuts 555
lindan 482
linis 545
liscis 352
lyso 552
loase 337
locutis 437
lopis 532
ludis 352
lunkan 545
lunkis 339
māim 367
maiāsmu 362
maldai 444
maldaisins 368
Malde 444
Maldenne 444
maldian 444
Maldicke 444
malnijkiks, malnijkins 369
-mans 499
massais 368
meddo 471
median 335, 459
* Mēgikā 237
melcowe 457
-mena- 352
mensā, menso 352
mentimai 423
mergo 549
Mesepoute 207
mixkai 226, 318
moasis 308
moke 488
muisieson 368
mukinnimai 515
* mukinnimaisin 515
muso 471
Nabe 222
Nabote 222
Narge 234
Narigen 234
Narus 221
Nascome 542
nauns 468
Neyden 220
* Nerijā 206
nertien 452
newīnts 474, 502
-ng- 340, 460
-nīka- 515
noatis 544
nognan 369, 390
nomaytis 352
noploz 352
noseproly 352
nowis 362
Nudicz 542
nurtue 337
nuskilis, nuskils 276, 331
Nyda 429
Okkopirnus 204
paddis 337
pagmoren 317
pannean 355
pansdau 368, 527
patowelis 404
pecku 398, 421
Peidimiten 540
pelanne 451
pele 501
pelemaygis 507
pelwo 531
perdāisan, perdāsei 372
pērdin 310, 365
pergeis 354
Perkune 355
perkunis 355
perlauken 387
perwūkauns 370
peuse 485
pīdimai 392
pijst 392
pickuls 354
picle 501
Pikuls 225
pirsdau, pirschdau 371, 527
plauti 305, 345
pleynis, plieynis 368
pleske 337
po 315
poadamynan 456
poalis 318
poklausimanas 307
pokūnst 489
polīkins 368
polleide 317
pomeleis 362
pomnan, pounian 371
popeckuwi 368
pore 462
porrepil 317
poūt, poutwei, pūton 456
prassan 463
Prausen 429
Pregora 431
prei 493
preipaus 318
prēisiki 359
prewerīngiskan 368
prewerīsnan 368
prīkin, preīken 362
prūs- 481
prūsiskai, prūsiskan 481
pure 353, 471
Putepel 207
rānkān, rānkans 363, 369
ranctwei 362, 371
Rappelen 488
Rappen 488
redo 427
rīpaiti 547
roaban 308, 381

rundijis 310
rūpintinton 365
same 562
sackis 555
salowis 367
salūban 383
samsle 331
san- 328
Sarappe 428
sarke 428, 546
sarote 437
sarwis 346, 386
sarxtes 346
sātuinai, sātųinai 365
saugis 337
sawayte 310
sealtmeno 362
semme 562
sen 328, 363, 367
sen māim 367
Sen senditmai rānkān 363
senditmai 363
seyr 362
serrīpimai 547
sinskins 276
sirablis 483
sirgis 456
syrne 488, 533
sirsdau 371, 527
Skara 223
Skaret 224
Skarra 224
skellānts 367
schlāit 501
scrīsin 366
scrundus, scrudus 369, 464
slusim 317
smoy 336
smonenawins 336
smorde 479
smūnenisku 336
smunent, smunents, smunentin, smunentinan, smunentins, smunentinans 367, 418, 492
smūnint 362
soye 396
solov, solowe 243
sorgalio 317
stagrīpaiti 547
stai 356
stānintei 394
stanulonx 368
* stirgeno 367
strigeno 367
stwi 354
subbai, subban 368, 402
suge 457
suckans 408
sungos, sunko, sunis 308
suppis 392
schuwikis 339
swaiāsmu 362
swaieis, swaiens 366
swaigstan 556
swintian 369
Tabir 430
Tainas 235
* tālku- 337
tallokininkis 422
tanassen 362
tans 359
tauta 347
tawischas 465
teausis 331
teickut 337
teinu 385
tēmpran 368
tennēisen, tenneison, tennessei 359
ter-ains 365
Thobar 430
tickars 370
tickrōm 370
tikēt 323
titat, titet, tittet 368
tlāku 337, 366
* tlokis 505
Tlokunpelk 544
tōū 447
trenien 367
trinie 362
Truso 218
tuldīsnan 331
turei, turri 352
tusimtons 389
twaiāsmu 362
twei 386
uka, ucka 318
uckcelāngwingiskai 369
uccroy 331
ūlint 370
ush-ta 376
wad-nis 305
wagnis 421
waidimai, waiditi 365, 461
waidleimai 362
wais-pattin 326
waitiamai 489
waitiat 489
waitiatun 423
waldūns 433
walis 501
* valnas 368
walnennien 366
walnint 368
wangan 368
wanso 529
warne, warnis 509, 510
weders 567
wedigo 353
weloblundis 551
wentere 440
wertemmai 318
wesen, weyszen 488
winna, * winnā 366
winūt 550
wipis 353
wijrs 452
wirst 503
wisge, wyse, wisse 488
wisnaytos 501
wissambris 403
wissa-seydis, wissa-weydis 308, 331
wissene 331
witing, * vitting(a)s 351
witwan 461
woaltis 456
woasis 456, 483
wosux 406
wubri 435
wūkawi 370
wupyan 310, 365
wutris 367
Wysa, Wyse 241
zulavia 243

INDEKS PRZEDMIOTOWY — SUBYECT INDEX

(odsyła do numeru pozycji bibliogr.)

Afiksy — *bałt.* 171, 264, 287, 411, 438, 540; *germ.* 287; *ilir.* 523; *jaćw.* 202; — lit. 548; *łot.* 328; *niem.* 416; *prus.* 166, 171, 197, 202, 203, 223, 266, 316, 328, 340, 352, 361, 416, 493, 540, 548; *słow.* 287, 438, 548

Akcentuacja (akcent i intonacje) — *bałt.* 24, 30, 38, 45, 111, 116, 120, 138, 264, 397, 411; *ide.* 270, 324; *prus.* 172, 258, 266, 289, 293, 296, 300, 313, 324, 352, 378, 399, 487, 557; *słow.* 30, 38, 45, 111, 116, 120

Bałtowie (archeologia, obszar językowo-etniczny) zob. też Kurowie, Litwini, Łotysze, Prusowie 1, 3, 7, 9, 13, 23—29, 31, 34, 35, 37, 49, 50, 64—67, 69, 72, 75, 77, 80, 82, 84, 91, 92, 95, 102, 103, 115, 118, 119, 124—126, 130, 135, 136, 150, 156, 218; — badania — historia 1, 2, 3, 13, 49, 135

Bałtyckie języki (zob. też Kurowie — język, Litewski język, Łotewski język, Pruski język) — gramatyka- bibliogr. 37; gramatyka porównawcza — 24, 138, 265; historia 24, 43—45, 49—50, 67, 75, 103, 130, 135, 136, 138, 147, 150, 154; związki historyczne z jęz. *albańskim* 121; *białr.* 13, 25, 64, 65, 69; *celt.* 27, 121; *fin.* 7, 44, 62, 68, 69, 98, 127; *germ.* 33, 42, 43, 45, 46, 67, 121, 132, 147, — badania- historia — 145; *goc.* 16; *greckim* 121; *ide.* 43, 45, 121; *indo-iran.* 46, 163; *ital.* 33, 121; *ros.* 68, 249; *sanskr.* 16; *słow.* 6, 8, 27 28, 37, 38, 45, 56, 67, 86, 93, 95, 96, 99, 108, 110, 114, 116, 120, 121, 123, 129, 132, 133, 144, 147, 155, 158, 163, 265, — badania-historia 15, 52, 55, 71, 114, 137, 144, 145, 155, — bibliogr. 137, 145; *tech.* 46, 84

Bałtyckie językoznawstwo 37, 108, 134; a indoeuropeistyka 108; a slawistyka 19, 71; biografie 37; czasopisma-bibliogr. 37; historia 37, 51, 71, 138

Białoruski język 13, 25, 64, 65, 69

Białoruś — toponomastyka 25

Białystok, okręg — dialekty 51, 78; — — badania-historia 51.

Bibliografia * zob. poszczególne tematy indeksu

Celtyckie języki 27, 121

Czasownik — *bałt.* 111, 288, 411, 478, 486, 526, 536; — aoryst 413, — aspekt 45, — imperativus 564, infinitivus 442, 524; *lit.* — permissivus 564; *prus.* 289, 522, — gerundium 394, — modus 296, participium 301, praesens — 566; *słow.* 111, 288, 528, 536, — aspekt 45

Deklinacja zob. też Liczebnik, Przymiotnik, Rzeczownik, Zaimek — *bałt.* 45, 96, 264, 562, 563, 568, acc. pl. 279, — dat. 393, gen. 96, gen. explicativus 245, gen. pl. 530, gen. sg. 357, nom.pl. 279; *niem.* 558, dat. 558; *prus.* — 96, 258, 266, 293, 402, 499, 558, dat. pl. 499, dat.

* Kompletny przegląd bibliogr. ogólnych bałt., a więc i prus. znajduje się w „Języki bałtyckie. Bibliografia." Cz. 1 — op. cit. Bibliografia niniejsza rejestruje tylko bibliogr. specjalne.

sg. — 309, 558, gen. — 96; *słow.* — 45, 96, 568, gen. — 96.
Dialekty zob. też nazwy własne krajów, miejscowości itp. *-lit.* 94, 387, 395; *pol.* 51, 78, 100, 106, 112, 148, 231; *prus.* 13, 14, 172, 266, 395, 566; *słow.* 19
Dniepr, okręg — toponomastyka 192
„Enchiridion" (1561) — oprac. 258, 294, 295, 318, 424, 487; tekst 256, 258, 265, 266, 293, 294, 295
Estoński język 127, 136
Europa Północna — język — historia 42, 43
Etymologie różnych form wyrazów zob. Studia wyrazowe
Etymologiczny słownik zob. Słownik
Femininum — *bałt.* — 290; *prus.* 309, 401, 490
Finowie 7, 67—69
Fiński język 7, 62, 67—69, 98, 127, 136
Fleksja zob. też Deklinacja, Koniugacja — *bałt.* 56, 411, 444, 478, — końcówki 264, 279, 357; *prus.* 498, 499, — końcówki 266, 296, 360; *słow.* 56, 445
Fonologia zob. też Akcentuacja, Morfologia, Samogłoski, Spółgłoski — *bałt.* 24, 38, 45, 56, 111, 119, 120, 132, 264, 265, 364, 445, 560, apofonia 24 asymilacja 264, dyftongi 264, dysymilacja 264, prawa głosowe 296, 329, 487, 516, 557; — sonanty 24, 26, 46, 111, 327, 495, — wygłos 279, 530, 569; *germ.* 560; *lit.* dyftongi 138; *łot.* — wygłos 476; *prus.* 258, 266, 282, 289, 293, 296, 383, 480, — apofonia 258, 561, — asymilacja 258, 266, 303, — dyftongi 258, 312, 324, 330, 487, — dysymilacja 266, 303, 448, — epenteza 266, 358, — sonanty 258, — wygłos 258, 266, 296, 309, 476, 477; *słow.* 46, 56, 111, 116, 120, 445, 560, — sonanty 495, — wygłos 477, 569; *toch.* 46.
Galindowie 13, 31, 67, 113, 134, 150, 151
Germańskie języki 33, 43, 45, 46, 132, 147, 287, 460, 560
Gocki język 16
Goliadzi 150, 151
Grecki język 121
Grodno, okręg — język 252
Iliryjskie języki 64, 66, 215
Indoeuropejczycy 42, 43, 76, 117, 124—126, 484
Indoeuropejskie języki 42, 43, 45, 56, 97, 121
Indo-irańskie języki 46, 121, 155
Instytut Języka i Literatury Litewskiej Akademii Nauk 55, 128
Izoglosy (fonetyczne, morfologiczne, słownikowe itp.) — *bałt.-fin.* 127, 389; *bałt.-germ.* 45, 319, 560; *bałt.-ilir.* 66, 74, 215; *bałt.-słow.* 45, 332, 444, 449, 459, 489, 494, 495; *prus.-fin.* 410; *prus.-germ.* 460; *prus.-hetyckie* 465; *prus.-ilir.* 221; *prus.-lit.* 11, 355; *prus.-słow.* 467, 468; *prus.-toch.* 509, 510
Jaćwięgowie zob. też Galindowie, Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska, Połększanie, Sambowie, Sudowowie — 31, 63, 64, 65, 73, 78, 79, 101, 104, 107, 109, 112, 131, 134, 160, 161; — badania 31, 40, 63; — historiografia 161
Jaćwieski język 40, 48, 73, 78, 112, 160, 161, 202, 230, 231, 235, 238, 248, — związki historyczne z jęz. *pol.* 112
„Katechizm I—II". (1545) — oprac. 294, 308; tekst 256, 258, 266, 275, 293, 295
Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska 2, 40, 61, 71, 104, 129a
Koniugacja zob. też Czasownik — *bałt.* 45, 264, 478; *prus.* 258, 266, 293; *słow.* 45
Kurowie* 14, 67, 134; — język 14
Liczebnik — *bałt.* 96, 97, 264; *prus.* 289; *słow.* 96.
Litewski język — historia 24, 31, 37, 67, 134, 395; związki historyczne z jęz. *łot.* 45, *prus.* 24, 43, 45, 94
Litwini (archeologia, obszar językowo-etniczny) 31, 37, 67, 94
Łotewski język — historia 12, 24, 37, 67, 134; związki historyczne z jęz. *lit.* 45; *prus.* 43
Masculinum — *bałt.* — 290
Mazurzenie — *pol.* — 106, 148
Morfologia zob. też Afiksy, Fleksja, Fonologia — *bałt.* 6, 33, 38, 40, 56, 111, 116, 120, 155, 197, 264, 265, 279, 287, 411, 413,

* całokształt problematyki dotyczącej Kurów chcę pokazać w części poświęconej językowi łotewskiemu.

474, 478, 562, -compositum 245, 264, — dekompozycja fałszywa — 233; -osnowy 264, 290, 349, 350, 534, 569; reduplikacja — 264, supletywne formy — 45; *germ.* 33, 287, 460; *lit.* compositum 245, — osnowy 96; *łot.* 476; *niem.* 254; *pol.* 254; *prus.* 166, 171, 172, 197, 203, 207, 208, 223, 254, 258, 266, 282, 289, 295, 301, 306, 309, 328, 359, 416, 460, 476, 522—524 — compositum 166, 172, 223, 245, 266, 289, — deminutiva 404, 523, -osnowy 266, 289, 306, 349, 350 — reduplikacja — 266; *sambijski* 296; *słow.* 6, 33, 38, 46, 111, 116, 120, 155, 287, 404, — deminutiva 404, — osnowy 96, 287, 569; supletywne formy 45; *toch.* 46, 404

Nazwy etniczne i krajów — *bałt.* 24, 45, 118, 228, 465; *jaćw.* 104, 236, 238, 255, 465; *prus.* 206, 226, 239, 351, 481; *słow.* 228

Nazwy miejscowe (geograficzne, hydronimiczne, topograficzne, terenowe) — *bałt.* 3, 12, 23, 25, 26, 28, 29, 66, 74, 77, 124, 131, 138, 150, 170, 172, 178, 184, 197, 212, 215, 217, 233, 242, 340; *biał.* 25; *fin.* 150, 249; *ilir.* 66, 74, 215; *jaćw.* 131, 201, 202, 230, 231, 235, 248; *lechickie* 32; *lit.* 11, 171, 174, 176, 178, 244, 245; *łot.* 215; *niem.* 176, 178, 185, 188, 194, 205, 210, 240, 254; *pol.* 77, 169, 170, 176—179, 181, 196, 231, 240—243, 254; *prus.* 11, 29, 32, 64, 71, 87, 94, 150, 157, 164, 169—178, 181, 184, 185, 187, 189, 192, 194, 196, 198, 201, 205, 206, 209, 210, 213—216, 218—224, 229, 231—235, 240, 241, 251—254, 278, 291, 295, 355, 428, 429, 431, 432, 444, 459, 460, 488, — bibliogr. — 164, -czasopisma- 164; *ros.* 192, 249, 540, 542; *słow.* 28, 124, 170, 194, 233—242, 340; *sambijskie* 171

Nazwy mitologiczne — *bałt.* 37, 50, 167, 168, 183, 186, 191, 200, 203, 225; *ide.* 200; *lit.* 183, 186, 203, 204; *łot.* 183, 186, 203; *prus.* 165, 167, 168, 182, 183, 186, 191, 199, 200, 203, 204, 211, 227, 318, 355, 428, 511; *sambijskie* 165; *słow.* 191

Nazwy osobowe (imiona, nazwiska, przezwiska, rodowe) — *bałt.* 77, 138, 215; *germ.* 246; *ilir.* 215; *lechickie* 32; *lit.* 171, 173; *łot.* 215; *niem.* 178; *pol.* 77, 177—179, 237, 481; *prus.* 32, 94, 166, 171, 175, 177—180, 184, 189, 201, 203, 207, 208, 229, 237, 246, 250, 251, 278, 295, 381, 424, 444; *sambijskie* 171, 295

Neutrum — *bałt.* 279, 290, 309; *prus.* 266, 309, — collectivum 309

Niemiecki język 176, 178, 185, 188, 194, 205, 210, 240, 254, 258

Odra, rzeka — okręg — język 126

„Ojczenasz" — *prus.* — oprac. 274; tekst tekst 275

„Ojczenasz S. Grunau'a" — oprac. 261, 275; tekst 256, 257, 274, 329

Onomastyka zob. też Nazwy etniczne i krajów, Nazwy miejscowe, Nazwy mitologiczne, Nazwy osobowe — *bałt.* — badania 40; bibliogr. 164, 190, 195; *pol.* badania 40; — bibliogr. 190, 195; *prus.* — badania 40, 247

Pisownia — *prus.* 258, 266, 295, 308, 364

Podlasie — język 79, 101

Polska — 125, 201, 216

Polski język — historia 24, 64, 100, 112; -związki historyczne z jęz. *prus.* 21, 64, 65, 78, 100, 106, 112, 201, 254

Połększanie — 104

Pomorze — język 32, 157, 169, 174, 254

Pruski język — badania-biografie 258; gramatyka 258, 266, 275, 289, 295; historia 11, 16, 17, 37, 42, 67, 70, 82, 94, 100, 106, 115, 134, 148, 157, 252, 266, 270—273, 276, 281, 288, 291, — związki historyczne z jęz. *bałt.* 45, -*germ.* 254, — *indo-iran.* 306, — *lit.* 24, 43, 54, *łot.* 24, 43; *pol.* 21, 64, 65, 78, 100, 106, 112, 201, 254

Prusowie (archeologia, obszar językowo-etniczny) zob. też Galindowie, Jaćwięgowie, Sambowie, Sudawowie 9, 11, 12, 31, 67, 70, 82, 87, 88, 94, 102, 115, 118, 122, 156, 157, 188, 189, 201, 216, 295; — badania-historia 88; — bibliogr. 88; historia-źródła 152

Prusy Wschodnie i Zachodnie — język 169, 174, 176, 187

Przyimki — *bałt.* 264; *prus.* 328

Przymiotnik — *bałt.* 264; *prus.* 266, 301, — stopniowanie 267

Przysłówki — *bałt.* 264, 289, 385; *ide.* 385; *prus.* — stopniowanie 267

Rodzaj gramatyczny zob. Femininum, Masculinum, Neutrum
Rosyjski język 68, 192
Ruś 13, 69
Rzeczownik — *bałt.* 111, 264, 290, 397, 486, 514; *prus.* 289, 295, 349, 350, 514; *słow.* 111, 349, 350
Sambijski język 165, 171, 296
Sambowie 29, 165, 171, 295, 296
Samogłoski — *bałt.* 24, 68, 129, 132, 264, 412, 469, 494, 496; *fin.* 68; *prus.* 166, 172, 258, 266, 293, 373, 446, 487, 490, 491; *słow.* 129, 469
Sanskrycki język 16
Semazjologia — *prus.* 328
Składnia — *bałt.* 38, 45, 111, 116, 138, 264, 285, 385; *germ.* 460; *prus.* 289, 316, 352, 363, 297, 460; *słow.* 38, 45, 111, 116
Slawistyka 19, 71, —historia 71
Slina, rzeka okręg — język 65
Słowianie (archeologia, obszar językowo-etniczny) 26, 34, 35, 44, 77, 84, 85, 119, 124—126, 136, 484
Słowiańskie języki 6, 8, 27, 28, 37, 38, 43—45, 56, 67, 84, 86, 93, 96, 99, 103, 108, 110, 114, 116, 121, 123, 129, 132, 133, 144, 155, 159, 162, 163
Słownictwo zob. też Słownik, Studia wyrazowe, Zapożyczenia — *bałt.* 4, 5, 6, 13, 33, 38, 56, 97, 108, 116, 127, 135, 489; badania-historia — 535 — historia 147; *białor.* 13; *etońskie* 127, 136; *germ.* 33, 45, 147; *lit.* 472; *łot.* 12; *niem.* 205; *pol.* 100; *prus.* 45, 100, 108, 263, 285, 317, 318, 320—323, 325, 326, 331, 337, 338, 342—346, 466, 472, 475, 500; *słow.* 6, 38, 45, 46, 97, 108, 116, 124, 147, 466, 489
Słownik — *bałt.* 259, 292; *bałt.-słow.* 259, 292; — bibliogr. 37, — etymologiczny 259, 269, 287, 292; *germ.-bałt.-słow.* etymologiczny 287; *lit.* — etymologiczny 269; *prus.* 256, 258, 259, 266, 268, 275, 278, 283, 293, 296; — etymologiczny 258, 259, 266, 268; oprac. 258, 259, 266, 268
„Słownik Elbląski" (ok. 1400) — oprac. 258, 274, 308; tekst 260, 276, 293, 412, 457
„Słownik Grunau'a" — oprac. 258, 269, 457; tekst 258, 266, 293
Spółgłoski — *bałt.* 46, 111, 132, 138, 264, 319, 324, 380, 494; *ide.* 111, 554; *prus.* 172, 258, 266, 458
Studia wyrazowe (etymologie i objaśnienia form) zob. też Indeks leksykologiczny — *bałt.* 56, 171, 287, 388, 411, 438, 466, 474, 488, 535, 540; *fin.* 389; *germ.* 287; *grec.* 391; *ilir.* 523; *jaćw.* 202; *lit.* 322, 379, 381, 384, 387, 398, 405, 408, 422, 454, 456, 501, 548; *łać.* 391; *łot.* 328, 381, 384, 405, 451, 456; *niem.* 205, 206, 416; *pol.* 467, 550; *prus.* 166, 171, 197, 202, 203, 206, 223, 266, 299—305, 308, 310, 311, 314, 316, 320—323, 325, 326, 328, 331—348, 351—355, 359, 361, 362, 365—372, 374—377, 379, 381—392, 396, 398, 400—404, 406—411, 414—429, 432, 433, 435—437, 440—441, 443, 444, 447, 449—457, 459, 461—468, 470—475, 479—485, 488, 492, 493, 497, 498, 500—502, 505—509, 511—513, 515, 518—521, 527, 529, 531—533, 537—543, 548, 550—553, 555, 562, 565, 567; *słow.* 287, 341, 343, 356, 403, 405, 406, 409, 438, 468, 548; *starocerkiewno-słow.* 391
Sudawowie 2, 4, 5, 31, 48, 238
Suwałki, okręg — język 40, 170; badania 40
Teksty językowe zob. Zabytki
Tocharski język 46, 404
Tykocin, okręg język — 73
Wenedowie 29
Wikingowie 201
Wisła, rzeka, okręg — język 87, 126, 217
Wizna, okręg — toponomastyka 64
Wpływy obce językowe zob. Zapożyczenia
Wspólnota bałt.-germ. — 22, 33, 45, 46, 132, 147 — badania-historia 155; *bałt.-słow.* 6, 8, 10, 18, 20, 22, 30, 36, 38—41, 44—47, 52—55, 57, 60, 72, 81, 83—85, 90, 97, 104, 105, 111, 116, 117, 120, 123, 126, 129, 132, 138—144, 146, 149, 153, 155, 158, 159, 162, 163; -badania-historia 15, 25, 52, 71, 114, 128, 144, 145, 155;— bibliogr. 52, 137, 144
Zabytki językowe — *lit.* -bibliogr. 267; *łot.* 261; *prus.* (zob. też „Enchiridion", „Katechizm I — II", „Ojczenasz", „Słownik Elbląski", „Słownik Gru-

nau'a") — bibliogr. 262, 267, 280; oprac. 45, 263, 317; tekst 31, 256, 261, 266, 285a, 302
Zaimek — *balt.* 96, 111, 264, 402, 517; *prus.* 258, 266, 306, 402, 433, 447; *słow.* 96, 111, 447, 517
Zapożyczenia — *bałt.-biał.* 13; *bałt.-germ.* 265; *bałt.-słow.* 68, 138, 265, 440; *eston.-bałt.* 127; *fin.-bałt.* 127; *germ.-bałt.* 265; *lit.* 138; *lit.-słow.* 138; *pol.-prus.* 100, 243; *prus.* 266, 329; *prus.-fin.* 512, 455; *prus.-goc.* 426; *prus.-niem.* 285, 455, 460; *prus.-pol.* 100; *prus.-słow.* 263, 321, 455; *słow.-bałt.* 321
Zjazdy — językoznawcze 162; IV Międzynarodowy Zjazd Slawistów w Moskwie* 41, 59, 60, 90, 96, 146; V Międzynarodowy Zjazd Slawistów w Sofii 8.

* Dodatkowe materiały bibliograficzne dotyczące tego zjazdu znajdują się w „Języki bałtyckie. Bibliografia" Cz. 1 — op. cit. oraz „Rocznik Olsztyński", t. 3 (1960) s. 237 i in.

V RECENZJE I OMÓWIENIA — REVIEWS

ARCHEOLOGIA

Bibliografia i stan badań

N. A. Vinberg, T. N. Zadněprovskaja, P. S. Levina, A. A. Linbimova, *Sovetskaja Archeologičeskaja Literatura 1918—1948*, Moskwa 1965, str. 311 — indeksy.

W 1949 r. została opublikowana bibliografia radzieckiej literatury archeologicznej za lata 1941—1957. Obecnie omawiany tom obejmuje okres poprzedni — pierwsze lata działalności radzieckich archeologów na nowych podstawach metodologicznych, pracujących w łonie tej powstałej dekretem Lenina z dnia 19 kwietnia 1919 r. Rosyjskiej Akademii Kultury Materialnej, która wyrosła na bazie Cesarskiej Komisji Archeologicznej. W Akademii Kultury Materialnej pracowali prawie wszyscy postępowi archeologowie rosyjscy i innych narodowości, a także etnografowie i historycy sztuki. Niestety, okres ten nie był wolny od błędów i wypaczeń, a także zawziętych sporów o miejsce tej nauki w socjalistycznym społeczeństwie. Jednym z zasadniczych błędów, który zrodził się w murach tej Akademii, było wulgarne socjologizowanie w końcu lat dwudziestych i do połowy lat trzydziestych, które odbiło się w niemałym stopniu na badaniach archeologicznych i wyrządziło wiele szkody w prawidłowym rozwoju tej nauki na terenie ZSRR. Trzeba jednak przyznać, że szczęśliwie te szkody zadane nauce i jałowe socjologizowanie, nie oparte na rzetelnym materiale źródłowym typu archeologicznego, oraz spory w sprawach ideologiczno-pryncypialnych, istniejące zwłaszcza wśród starszego pokolenia archeologów — były siłą rzeczy tuszowane wymaganiami chwili oraz — co najważniejsze — nie w każdym wypadku docierały do prowincjonalnych ośrodków archeologicznych. Prowadzone z rozmachem budownictwo socjalistyczne oraz w związku z tym potrzeba organizowania coraz to nowych ekspedycji archeologicznych dla ratowania zabytków odkrywanych przypadkowo dzięki temu budownictwu — odciągała na długie miesiące młode kadry archeologiczne od wielkich ośrodków i skupisk naukowych. Te młode kadry, pracując w różnych ekspedycjach archeologicznych, przechodziły chrzest bojowy w konkretnej pracy terenowej i izolowały się od jałowych sporów i nie zawsze na poziomie przebiegających dyskusji metodologicznych. Ówczesne młode kadry to dzisiejsi działacze archeologii w ZSRR, a dzięki ich pracy, zdolnościom organizacyjnym i naukowym oraz żarliwości i zapałowi współczesna radziecka archeologia została wydźwignięta na obecne wyżyny. Oni też stali się promotorami jej obecnych sukcesów, których waga nieraz przekracza granice sukcesów naukowych ważnych dla historii narodów ZSRR, ale dotyczy osiągnięć na skalę światową. Dlatego też lektura obecnie wydanego zestawu bibliograficznego jest szczególnie ciekawa. W nim

odnajdziemy pierwsze publikacje i pierwsze kroki czołowych archeologów ZSRR w chwili obecnej obok publikacji postępowej wówczas części starej kadry archeologicznej, która pracowała jeszcze pod auspicjami Cesarskiej Komisji Archeologicznej.

Recenzowana tutaj publikacja składa się z 8 rozdziałów, 3 indeksów oraz wykazu literatury i jej skrótów. Pierwszy rozdział poświęcony jest sprawom ogólnym i dzieli się na szereg podrozdziałów. Oto niektóre z nich: dzieła ogólne i podręczniki, publikacje poświęcone różnym problemom archeologii, organizacja i historia rozwoju archeologii w ZSRR, zjazdy i konferencje, instytucje archeologiczne oraz muzea, metodyka i technika badań archeologicznych i powierzchniowych, metoda opracowywania źródeł archeologicznych oraz konserwacja zabytków. Są także i rozdziały: historia archeologii oraz biografia uczonych, związki archeologii z innymi dyscyplinami. Już tylko wyliczenie tej tematyki w poszczególnych rozdziałach części ogólnej pozwala wyraźnie wyrobić sobie pojęcie o rozmiarach rozwoju tej nauki w okresie porewolucyjnym. Inna sprawa, czy pisarstwo to było w każdym wypadku wartościowe z metodologicznego punktu widzenia, a także metodyki archeologicznej i czy wytrzymało próbę czasu.

Dalsze rozdziały dotyczą publikowanych materiałów archeologicznych różnych epok i pierwszy ich podział oparty jest na regionach podzielonego tak obszaru Kraju Rad: a więc europejska część ZSRR, Kaukaz, Azja Średnia i Kazachstan, Sybir i Daleki Wschód. Te główne rozdziały są podzielone z kolei na działy, w których uwidocznione są publikacje ogólne, oraz dalej rozczłonkowanie wg epok i ważniejszych okresów, jak np. paleolit i mezolit, neolit, brąz itd. Europejska część ZSRR ma również podział szczegółowszy nie tylko w obrębie poszczególnych epok i okresów, ale także terytorialny, przy czym wyróżniono takie regiony: północ, północny zachód europejskiej części ZSRR, Ural i Przyurale i Zaurale, centralna i zachodnia część ZSRR oraz południowa część Kraju Rad. Stwarza ten podział przejrzysty obraz i zezwala na szybkie dotarcie do właściwego źródła oraz — co najważniejsze — orientuje w chronologii. Pomocą tu jest fakt, że wiele notek bibliograficznych opatrzonych jest komentarzem, w wypadku gdy w tytule danej publikacji nie jest określona jasno chronologia oraz kultura danego zespołu zabytków, które są przedmiotem publikacji.

Trzeba także podkreślić, że do ciekawszych zestawów bibliograficznych należą zebrane materiały dotyczące zagranicznych autorów opublikowane w radzieckich wydawnictwach oraz prace i publikacje radzieckich autorów opublikowane za granicą. Największe nasilenie tych ostatnich publikacji przypada na koniec lat dwudziestych i początek lat trzydziestych. Natomiast w okresie nieuzasadnionych represji J. S t a l i n a, poprzedzających wybuch II wojny światowej, ilość wystąpień uczonych radzieckich za granicą wyraźnie maleje.

W sumie recenzowaną tutaj publikację, wydaną na dobrym papierze i oprawioną w sztywną, płócienną okładkę, należy uważać za bardzo potrzebną i wartościową pozycję, zwłaszcza dla uczonych zagranicznych, dla których informacja i dostęp do wielu publikacji lokalnych, które wyszły w latach 1918—1940, jest i był dotychczas utrudniony. Należy życzyć, aby polska archeologia zdobyła się na takie wydawnictwo jak najprędzej, gdyż oczywiście zestawienia bibliograficzne publikowane na łamach „Przeglądu Archeologicznego" spełniają tę rolę tylko połowicznie. Również trzeba powiedzieć, że tylko p o w i e l a n e zestawy bibliograficzne L. Ł u k i nie są żadną prezentacją dorobku polskiej archeologii za granicą i chyba mają za zadanie służyć celom doraźnym.

Jerzy Antoniewicz

R. Odoj, *Dorobek archeologii na Warmii i Mazurach w 20-leciu PRL*, „Z otchłani wieków", R. XXXI (1965), z. 2, str. 95—105.

Rocznicę 20-lecia Polski Ludowej redakcja żywo redagowanego popularnego kwartalnika „Z otchłani wieków" uczciła cyklem artykułów omawiających osiągnięcia w dziedzinie archeologii w poszczególnych ośrodkach prowincjonalnych naszego kraju. Jednym z nich jest artykuł napisany przez R. Odoja — konserwatora zabytków archeologicznych, poświęcony dorobkowi interesującej nas dziedziny na Warmii i Mazurach. Województwo olsztyńskie stanowi część obszaru plemiennego dawnych Prusów. Problematyka pradziejów tego obszaru wśród innych regionów w kraju wyróżnia się na ogół luźnymi związkami z ziemiami od dawna słowiańskimi dorzecza Wisły i Bugu. Tym też może należy tłumaczyć fakt, że w dobie intensywnych badań nad początkami państwa polskiego i nadrabianiu zaległości w badaniach archeologicznych Słowiańszczyzny — badaniom obcoplemiennych Bałtów na Warmii i Mazurach poświęcono w 20-leciu stosunkowo niewiele uwagi. Nie może tu być argumentem zdanie, że w porównaniu np. z sąsiednim Mazowszem i Podlasiem ziemie te były stosunkowo dobrze poznaną prowincją, ani też pogląd, że w programie badań nad początkami państwa polskiego nie było miejsca na badania jego najbliższych sąsiadów-plemion pruskich. Obie przesłanki należą do chybionych metodycznie. Mimo licznych badań, prowadzonych swego czasu przez archeologów wschodniopruskich, także i tu są liczne niewiadome, powiększone o straty powstałe w toku ostatniej wojny. Te ostatnie miały, jak wiemy, katastrofalne skutki dla materiałów archeologicznych, pochodzących z tych stron. Ponadto badania dawniejsze wymagają najczęściej pogłębiania i weryfikacji powstałych na ich podstawie poglądów, okrytych często tendencyjną otoczką interpretacji nauki niemieckiej. Związki natomiast słowiańsko-staropruskie, wynikające z bliskiego sąsiedztwa, nadal wymagają badań. O znaczeniu ich dla ziem polskich, np. w dziedzinie językowej i kulturowej, uświadamiają nas w tym względzie wyniki badań nad Jaćwieżą, z powodzeniem realizowane przez środowisko białostockie.

Toteż z dużą uwagą należy przyjąć zreferowane przez autora prace ośrodka olsztyńskiego i ocenić je jako niewątpliwe osiągnięcie tego zawsze małego liczebnie po wojnie zespołu archeologicznego. Prace te dotyczyły w pierwszym powojennym okresie zebrania ocalałych zbiorów, ich zabezpieczenia w powstałym Muzeum Mazurskim, a następnie — szczególnie w ostatnim dziesięcioleciu — spraw konserwatorstwa archeologicznego i działalności typu muzealnego. Ważne miejsce w działalności ośrodka zajmują prace terenowe. Listę badanych stanowisk otwierają, jak wiemy, eksplorowane przez J. Antoniewicza. Jeśli jednak znajdujemy w artykule opis badań w Jeziorku — to uwagę zwraca brak np. wyników badań w Wyszemborku. Brak publikacji nie powinien wyłączać z podsumowania ogólnego prac także i tego obiektu, tym bardziej że w artykule omawia się i inne nie publikowane badania, np. w Niedanowie czy Równinie Dolnej (grodzisko). Kryterium dostępności materiałów w druku nie zostało konsekwentnie tutaj zastosowane przez autora.

Badania przeprowadzone przez W. i R. Odojów objęły stanowiska różne chronologicznie i kulturowo. Wszystkie przyniosły interesujące rezultaty: jak np. badania osady palowej na jez. Piłakno koło Rybna, wczesnożelaznych kurhanów w Rybnie i Lidzbarku. Szczególnie zwrócono uwagę na badania osadnictwa z pierwszych wieków n. ery i nieco wcześniejszych na wyżynie nidzickiej. Między innymi eksplorowano tu niebałtyjskie kulturowo cmentarzyska w Szczepkowie i Niedanowie. Przeprowadzono badania wczesnośredniowiecznych i późniejszych cmentarzysk w Pasymiu, Równinie Dolnej i Fromborku. Grodzisko w Pasymiu

dostarczyło materiałów ze słabo znanej wcześniejszej fazy wczesnego średniowiecza, cmentarzysko w Równinie jest natomiast cennym przyczynkiem, wzorowo opublikowanym przez R. Odoja, do poznania kultury Prusów w średniowieczu po utracie niezawisłości politycznej na rzecz Zakonu. Archeolodzy olsztyńscy wreszcie uczestniczyli przez kilka sezonów w badaniach na Suwalszczyźnie, już poza terenem swego działania.

Jak widać z powyższego, tematyka badań dotyczyła różnych okresów. Preferencja prac ratowniczych odegrała tu rolę podstawową. Stąd pewna przypadkowość w doborze stanowisk i brak koncentracji wysiłku badawczego, który jest nieodzownym czynnikiem w warunkach pracy małego liczebnie zespołu. Nie było to jednak błędem, lecz koniecznością archeologów olsztyńskich. Jest także dowodem, że proces zagospodarowania tego terenu przez polską archeologię dokonywał się mimo osiągnięć dość opornie. Został jednak w latach pięćdziesiątych dobrze zapoczątkowany i dzięki dotychczasowym wysiłkom zyskał właściwe i obiecujące podstawy do dalszego rozwoju.

J. Jaskanis

Opracowania ogólne

P. N. Tretiakov, *O drevnostjach serediny i tretej četverti I tysjačeletija v južnych častjach Verchnego Podneprovja*, „Sovetskaja Archeołogija" nr 4 (1965), str. 63—77 i 6 rycin w tekście.

Archeologowie coraz więcej uwagi poświęcają dziejom Słowian w czasie ich przedpaństwowego i wczesnopaństwowego bytu. Kultura Słowian VI—VIII w. przy specyficznych odrębnościach na poszczególnych terenach ma w pewnej mierze wspólne rysy i wykazuje wspólne tendencje do zmian w rozwoju. Po odkryciach dokonanych na Ukrainie i na Ukraińskim Polesiu P. N. Tretiakov podjął z kolei próbę omówienia kultury Słowian VI—VIII w. w części ziem leżących nad górnym Dnieprem. Rozpatruje on po kolei składniki kultury materialnej tego terenu: półziemiankowe domostwa, cmentarzyska ciałopalne popielnicowe i ich dalszy etap rozwojowy — cmentarzyska kurhanowe; wreszcie wiele miejsca poświęca typom naczyń, które w jego rozważaniach nad specyfiką kultury grają niemałą rolę. W ceramice tego terenu dopatruje się on wielu cech odziedziczonych z kultury zarubinieckiej i przeciwstawia je charakterystycznym cechom ceramiki czerniachowskiej. Wreszcie dochodzi on do wniosku, że Słowianie w drugiej połowie I tysiąclecia przyszli nad środkowy Dniepr, realizując w ten sposób jeden z etapów słowiańskich wędrówek tego czasu.

Kulturze Słowian ziemi smoleńskiej przeciwstawia autor kulturę Bałtów, którzy wypierani byli stąd w różnym czasie. Na przykład ziemiami leżącymi w górnym biegu Desny według P. N. Tretiakova władali Bałtowie tylko w okresie wczesnożelaznym. W pierwszych wiekach naszej ery występują tu już stanowiska z ceramiką o cechach późnozarubinieckich, z kwadratowymi, półziemiankowymi domostwami, z dzwonowatymi jamami — piwniczkami, częstokroć zaopatrzonymi w stopień, i cmentarzyska popielnicowe i kurhanowe tworzące dalszą formę rozwojową pochówków popielnicowych.

Analiza cech stylowych ceramiki ze stanowisk odkrytych nad górną Desną, w okolicach Homla i Mohylowa z jednej strony, a ceramiki Bałtów znad górnego Dniepru z drugiej, pozwoliła autorowi na określenie stanowisk występujących w VI—VIII w. na terenie południowej części ziem górnego Podnieprza jako słowiańskich oraz doprowadziła go do wniosku, że na teren smoleńskiego Podnieprza dochodziły wpływy kultur słowiańskich z ziem położonych bardziej na południe. Pewne elementy charakterystyczne dla kultury Bałtów tłumaczy autor bliskoś-

cią zamieszkania, istnieniem gospodarczych i kulturalnych związków między Słowianami a Bałtami oraz postępującą asymilacją Bałtów przez Słowian. Elementami kultury bałtyjskiej na interesującym nas terenie były emaliowane przedmioty, baniaste naczynia oraz okrągłe domostwa kultowe, charakterystyczne dla górnodnieprowskich Bałtów. Na zakończenie artykułu autor powtarza jeszcze raz, że omówione powyżej stanowiska ziemi smoleńskiej tworzą brakujące ogniwo, wiążące kulturę zarubiniecką ze wschodnio-słowiańską, oraz że twórcami jego byli ci Słowianie, którzy odróżniając się wyraźnie od Słowian nosicieli kultury „Korczak" byli wychodźcami z ziem leżących w dorzeczu Dniepru od ujścia Desny i Prypeci i z międzyrzecza Dniepru i Desny.

Artykuł P. N. Tretiakowa należy uważać za jeszcze jedną próbę ujęcia etnicznych stosunków w VI—VIII w. części ziem górnego Podnieprza. Nasuwają się tu jednak pewne uwagi. Górne Podnieprze to ziemia o silnych elementach kultury bałtyjskiej, wyrażającej się — jak to zaznacza sam autor — w występowaniu przedmiotów pokrytych emalią, w typowej dla Bałtów ceramice i domostwach kultowych, w rzucie poziomym okrągłych świątyniach. Z drugiej strony występują tu także charakterystyczne dla ówczesnych Słowian półziemiankowe domostwa, piwniczki-jamy i ceramika nosząca pewne cechy odziedziczone z kultury zarubinieckiej. Autor tłumaczy to istnienie elementów kultury bałtyjskiej wpływami na kulturę Słowian, co nie wydaje się w pełni przekonujące. Wiemy bowiem na podstawie znalezisk archeologicznych, że ziemie leżące nad górnym Dnieprem i górnym biegiem Desny jeszcze w pierwszej połowie I tysiąclecia zajęte były przez plemiona wschodniobałtyjskie[1]. W IX w. na części tego terytorium, leżącej w najdalej na północ wysuniętym biegu górnego Dniepru i Desny, występują długie i wydłużone kurhany, które powszechnie nauka przypisuje komponentowi obu elementów etnicznych, tj. Słowianom i Bałtom[2]. W inwentarzu smoleńskich i połockich długich i wydłużonych kurhanów występują bardzo często ozdoby wschodniobałtyjskie. Dopiero w początku VI w. w centralnych rejonach ziemi Smoleńskiej i Połockiej nastąpiła całkowita slawizacja.

Z drugiej strony należy nieco miejsca poświęcić typom naczyń, na których P. N. Tretiakov opiera w głównej mierze swoje dowodzenia. Autor dla omawianych terenów ziemi smoleńskiej wyróżnia specyficzne typy naczyń i przeciwstawia je typom „Korczak", których terenem występowania jest Ukraina i część ukraińskiego Polesia. W świetle jednak obecnych znalezisk rozprzestrzenienie typu naczyń tzw. „praskiego", których osobną grupę stanowią naczynia typu „Korczak", wydaje się znacznie szersze, a ujawniające się coraz częściej stanowiska z naczyniami typu praskiego zmieniają coraz bardziej obraz występowania tego rodzaju naczyń. Tereny bałtyjskie nie były także wolne od znalezisk tego rodzaju, a występujące np. w rejonie Olsztyna bardzo zbliżone naczynia do typu praskiego w Prusach są tego przykładem[3]. Niemniej jednak należy tu wyróżnić czyste typy praskie od pochodnych, do których należałoby zaliczyć naczynia z terenu Prus czy ziem bałtyjskich, które są niczym innym, jak wpływami idącymi z ziem południoworuskich i z ziem polskich, a zwłaszcza z Mazowsza, gdzie w okolicy Warszawy do dziś mamy jedyne skupienie grobów z naczyniami tego rodzaju.

Na zakończenie tych luźnych uwag należy zaznaczyć, że P. N. Tretiakov nie

[1] V. V. Siedov, Sledy vostočnobaltijskogo pogrebalnogo obrjada v kurhanach drevnej Rusi (w:) „Sovetskaja Archeologija" nr 2(1961), str. 103—121 oraz ryc. 3.

[2] V. V. Siedov, o. c., str. 120.

[3] Problem ten już poruszył J. Antoniewicz w rec. publikacji E. M. Zagorulskiego pt. „Archeologija Belorussii (w:) „Acta Baltico-Slavica", t. IV (1966), str. 192.

konfrontuje swoich tez z tezami artykułów V. V. Siedova i ani razu nie cytuje jego prac w odnośnikach.

Takie wątpliwości nasuwają się przy czytaniu artykułu P. N. Tretiakova. W jednym z całą pewnością należy się zgodzić z autorem, że stosunki Słowian i wschodnich Bałtów są tematem trudnym i złożonym, że wymagają zajęcia się nimi i że nieprędko będzie on mógł być rozwiązany zarówno przez archeologów, jak i lingwistów.

Krystyna Musianowicz

A. J. Endzinas, *Proizvodstvo železa v drevnie vremena na territorii Litvy*, „Materiały VI Konferencji po istorii Nauki v Pribałtike", Wilno 1965, str. 128—132.

Omawiana praca A. Endzinasa jest streszczeniem referatu zgłoszonego na konferencję. Okoliczność ta pozbawia czytelnika możliwości poznania aparatu dowodowego, jakim dysponował autor. Interesujący temat i doniosłość metalurgii żelaza w procesie rozwoju historycznego są wystarczającymi powodami, by odnotować poglądy A. Endzinasa we wskanym w tytule zakresie. Tym bardziej że autor opiera się także na źródłach nie bezpośrednich jakimi są bez wątpienia dla tego tematu dane archeologiczne, lecz na językoznawczych z zakresu nazewnictwa miejscowego. Na wstępie czytamy, że nazwy żelaza i pochodnych ukształtowały się wśród Bałtów, co dowodziłoby, że zaznajomili się oni z tym metalem na swoich terenach. Wg Būgi nastąpiło w VII—V wieku p.n.e. Kowale — kalviai, wykonujący kute przedmioty brązowe, rozpoczęli też obróbkę nowego surowca. Stąd nazwy miejscowe, a zwłaszcza hydronimy ze rdzeniem kal- należą wg autora do starszych form spośród tych, które wykazują związek z obróbką metalu w ogóle. Oznaczają też miejscowość, gdzie produkowano wyroby metalowe sposobem kucia. Autor stwierdza, że w tych okolicach należy szukać ośrodków kowalskich z VII—III w. p.n.erą, a następnie konkluduje, że nazwy te rozpowszechnione są na całym obszarze bałtyjskim. Na Litwie koncentrują się one w okolicach Dukstas-Aniksčiai-Rokiskis w północno-wschodniej części republiki (tzw. grupa V) oraz w przeciwległej części nadmorskiej, w pobliżu ujścia Niemna (tzw. grupa VIII). Pośród kowali nastąpiła specjalizacja na złotników (varkaliai) i kowali żelaza. Powstały nowe ośrodki produkcyjne, co też z kolei znalazło odbicie w nazewnictwie. Ośrodki te miały być nieliczne i występujące w skupieniach. Trzeba tu odnotować, że autor nie podaje przykładu na nazwy miejscowe związane z tymi pracowniami czy ośrodkami. W tym samym czasie opanowywano proces wysięku żelaza z miejscowych zasobów rudy żelaznej, zwanej žemes geležis. Autor zaznacza występowanie w materiale litewskim toponimów pochodzących od tej nazwy. Z okresu między III a I w. p.n.e. autor wywodzi toponimy oznaczające miejsca zalegania rudy, jej obróbki oraz bytowania ludzi trudniących się jej wydobywaniem. Do tych toponimów, znanych z całego obszaru Litwy, zaliczone zostały nazwy posiadające w rdzeniu *rūd-*, *raud-*. W początku n.ery nastąpić miała specjalizacja (?) — rozdzielenie w produkcji na proces przygotowania surowca w okolicach rudonośnych oraz na wysięk na grodziskach lub w ich pobliżu. Wysięk odbywał się w urządzeniach zwanych *būda* lub *ūt-*, *hut-*, przy czym nazwy miejscowe z rdzeniem *būd-* występują na Litwie południowo-zachodniej (tzw. grupa I), środkowej (tzw. grupa II) oraz w północno-wschodniej części Prus (grupa IX — obecna Litwa Zaniemeńska?), natomiast ze rdzeniem *ut-*, *hut* — na południu Litwy (grupa III). W tym czasie też miało się dokonać przeniesienie produkcji żelaza z miejscowości o rdzeniu *kal-* i *gelez-* w okolice z miejscowościami mającymi w nazwach rdzenie *rūd-*, a później *būd-*, *hut-*, *ut-*. Opierając się na kryterium występowania w nazwach tego czy innego rdzenia autor obszar Litwy podzielił na 8 grup, dziewiątą lokalizując w północno-wschodniej części

dawnych Prus, nie określając bliżej jej zasięgu. Nie wiadomo, czy chodzi tu o granice polityczne b. Prus Wschodnich, czy o zachodnio-bałtyjski (staropruski) zasięg językowy.

Sięgając do źródeł innego rodzaju autor wyróżnił na Litwie — z zachowaniem, jak można wnosić z tekstu, metodycznie usprawiedliwionej ostrożności — około 140 miejscowości, w których wystąpiły znaleziska żużli. Znane są one z całego obszaru Litwy, grupując się wszakże tam, gdzie zanotowano toponimy, zwłaszcza nazwy wód z rdzeniem kal- i inne, sygnalizujące miejsca najstarszych ośrodków produkcji żelaźniczej i kowalskiej (tzw. grupy V i VIII). Chronologię znalezisk żużla autor ustalił za pomocą danych archeologicznych i — jak podaje — historycznych, stwierdzając, że większość ośrodków produkcji żelaza pochodzi z czasów wcześniejszych niż IX wiek n. ery. Od początku IX w. zmniejszeniu uległa nie tylko ilość ośrodków produkcyjnych, nastąpiło także zmniejszenie produkcji w pozostałych. Przyczyny autor podaje następujące: w nadmorskiej części Litwy (tzw. grupa VIII) było to zapewne wynikiem rozwijających się stosunków z innymi ziemiami, zwłaszcza ze Skandynawią, skąd napływało lepsze jakościowo i tanie żelazo, na pozostałych ziemiach Litwy natomiast mogło to być wynikiem przemian ustrojowych — rozkładu i upadku ustroju wspólnoty pierwotnej i formowania się stosunków feudalnych. Pewną rolę odegrać mogły najazdy z zewnątrz. W XIII w. produkcja żelaza w zachodniej Litwie jeszcze bardziej podupadła. Pojawił się tu Zakon Krzyżacki, a wraz z nim zakaz importu i produkcji miejscowej.

W końcowej części publikacji autor podaje, że w wyniku badań geologicznych ustalono występowania różnych, ubogich gatunków rudy na całej Litwie. Złoża koncentrują się zwłaszcza w nadmorskiej połaci zachodniej i przeciwległej północno-wschodniej. W mniejszej ilości złoża te są reprezentowane w innych regionach kraju. Najuboższe są dwa z nich — grupy VI i VII — niestety, przez autora nie zlokalizowane przestrzennie. Powszechnie występuje ruda błotna, a tylko w partii nadmorskiej autor wymienia też złoża pirytu, syderytu, magnetytu i inne wyższej jakości. Nie podaje jednak, czy stwierdzono eksploatację także tych złóż w pradziejach. Wiadomo tylko, że udało mu się ustalić miejsca złóż i powiązać ze znaleziskami żużli oraz toponimami, co — jak określa — „ostatecznie udowadnia produkcję żelaza w danej okolicy".

Publikację zamyka uwaga natury metodycznej, że drogą do wyróżnienia ośrodków produkcji żelaza i jego obróbki jest zebranie różnych danych, jak wyniki analizy chemicznej przedmiotów żelaznych, właściwości rudy, kształty przedmiotów, technologia ich wykonania. Te interesujące wywody zachęcają do dyskusji. Wiele problemów i interpretacja autora wydają się niejasne i bliżej nie uzasadnione. Powodem jest lapidarność sformułowań, charakterystyczna dla tej formy publikacji, mającej na celu robocze ilustrowanie dorobku konferencji poświęconej historii nauki w republikach nadbałtyckich ZSRR. Szczególnie daje się odczuć brak kartograficznego przedstawienia danych lingwistycznych, obrazujących rozprzestrzenienie na Litwie nazw o różnych rdzeniach. Powstają też uzasadnione obawy o podstawy chronologiczne przy zaliczaniu poszczególnych typów nazw do kolejnych okresów chronologicznych. Interesująca przy tym byłaby bliższa konfrontacja tych danych z archeologicznymi, obrazującymi osadnictwo w poszczególnych okresach.

Sygnalizując w możliwie szerokich ramach wyniki badań A. Endzinasa nad najdawniejszymi dziejami produkcji żelaza i jego obróki na Litwie, wyrazić należy nadzieję, że pełne wyniki zostaną wkrótce opublikowane w całości, z niezbędną dla właściwej oceny tych badań dokumentacją.

J. Jaskanis

E. Mugurevičs, A. J. Stubavs, *Ekonomičeskie svjazi naselenija nizovev Daugavy z Russiu v period rannego feodalizma (X—XII v.v.)*, „Tezisy dokładov i soobščenij konferencii po istorii ekonomičeskich svjazej Pribałtiki z Rossiej", Riga 1966, str. 3—5.

Wiecznie żywy i ważny problem drogi wodnej po Dźwinie (Daugavie) był tematem zbiorowego referatu obu autorów na konferencji poświęconej ekonomicznym związkom krajów wschodnionadbałtyckich z obszarami ruskimi od wczesnego średniowiecza aż po czasy współczesne, organizowanej przez Instytut Historii Akademii Nauk ŁSRR w Rydze. Jak słusznie zauważają autorzy, w literaturze przedmiotu rozpatrywano dotąd te związki od strony politycznej (i etnicznej — J.A.), a także kulturowej. Dopiero zdobycie większej ilości materiałów archeologicznych, zwłaszcza z ostatnich lat, pozwala na zastanowienie się i wstępne opracowanie związków ekonomicznych plemion łotewskich z księstwami ruskimi na północnej Rusi.

Jak sądzą autorzy, obok lokalnej wymiany handlowej istniała wymiana dalekosiężna, nawet z bardzo odległymi krajami, w której uczestniczyli kupcy ruscy i skandynawscy. W końcu X w. już coraz większą rolę w tej wymianie muszą odgrywać także i miejscowi kupcy. Rozrzut przedmiotów tego typu, jak arabskie dirhemy, szklane paciorki, muszle kauri i inne przedmioty na terenie Łotwy pozwala przypuszczać, że kraj ten był w kontaktach handlowych zarówno w kierunkach północnym i wschodnim, jak i południowym. Autorzy sądzą, że występujące na ziemiach — zwłaszcza Letgalów i Liwów — tak popularne przedmioty, jak owrucckie przęśliki, paciorki szklane czy metalowe krzyżyki, datowane na XI—XII wiek, docierały nie tylko do zamożniejszych warstw feudałów, ale także zwykłych śmiertelników, za czym świadczą dary grobowe. Trzeba także podkreślić, że z tego czasu datują się lenne zależności wschodniej Łotwy z Rusią. Autorzy w swych tezach nie wyjaśniają, w jakiej mierze stosunki zależności lennej wpływają na masowy wwóz towarów ruskiego rzemiosła na obszary łotewskie.

Zdaniem referentów, znaleziska na znanym grodzisku w Koknese na terenie środkowej Łotwy najbardziej wskazują na ekonomiczne, polityczne i inne wzajemne kontakty między Rusią a Łotwą. W tej miejscowości w początku XIII w. wg danych historycznych siedział ruski książę Vjačko i w jego drużynie obok wojów ruskich znajdowali się także Latgalowie i Selowie. Według materiałów znalezionych w Koknese już w XI w. widoczne są wyraźne dowody kontaktów tego ośrodka z Rusią. Świadczą za tym nie tylko przedmioty importowane, ale także i inne elementy kultury materialnej, jak np. budownictwo o typowo słowiańskim charakterze. Świadczyłoby to o tym, że przy rozbudowie tego grodu pracowali słowiańscy specjaliści. Prócz tego w księstwie Koknese istniał system monetarny i wagowy typowy dla północnej Rusi, jak świadczą za tym typowe przedmioty odkryte na jego obszarze, których proweniencja wskazuje na pochodzenie z Nowogrodu Wielkiego lub Starej Riazani.

Autorzy zauważają, że związki wczesnośredniowiecznej Łotwy z dolnym biegiem Dźwiny miały nie tylko znaczenie polityczne, powodując przyśpieszanie powstawania plemiennych państewek łotewskich, ale także i kulturowe poprzez przyjmowanie prawosławia i nauki pisania. Prócz tego związki z Rusią przyczyniły się do przyśpieszania rozwoju ekonomicznego Łotwy. Autorzy jednak w swych tezach nie precyzują, jakie wytwory miejscowej produkcji mogły być eksportowane na Ruś z obszarów łotewskich w zamian za import towarów pochodzenia ruskiego. Dlatego też należy życzyć autorom, aby ich cenny referat był w całości opublikowany i abyśmy mogli czerpać z niego pełną garścią, a nie ze skrótów w postaci opublikowanych tutaj tez.

j.ant.

V. V. Sedov, *Selskie poselenija centralnych rajonov smolenskoj zemli (VIII—XV v.v.)*, „Materiały i issledovanija po archeołogii SSSR" nr 92, Moskwa 1960, str. 156 i 72 ryciny w tekście.

Praca V. V. Sedova poświęcona jest historii ruskich wiejskich osad od VIII do XV w. Autor na niewielkim terenie centralnej części ziemi smoleńskiej (lewobrzeżna część basenu Dniepru i niewielka część basenu Soża) przeprowadził pięcioletnie badania archeologiczne, głównie powierzchniowe, odkrywając 162 stanowiska: grodziska, osady i cmentarzyska kurhanowe, które stały się podstawą jego twierdzeń. Pod określeniem „osada" kryją się, zdaniem autora, trzy różne pod względem społeczno-ustrojowym struktury, posiadające także różne nazwy: wsie, sioła i pogosty. Wsie są to osady zamieszkane przez wolnych kmieci; sioła — to osady obejmujące ludność o różnym stopniu feudalnej zależności, wreszcie pogosty — to administracyjno-terytorialne centra osad wiejskich, zamieszkanych przez wolnych osadników. Autor pracę swą podzielił na trzy części. W części pierwszej omawia wsie staroruskie, ich położenie w terenie, rozmiary, zabudowę i chronologię. Część druga poświęcona jest feudalnym zamkom-grodom. Część trzecią stanowi alfabetycznie ujęte omówienie stanowisk badanego terenu. Tu zamieszcza także autor plany poszczególnych stanowisk i planiki niewielkich szurfów, wykonanych w czasie prac wykopaliskowych, omówienie ceramiki, przedmiotów itp.

Pomijając część trzecią pracy, powinniśmy się zająć jej częścią pierwszą i drugą. Przede wszystkim należy podkreślić, że baza źródłowa obu części pracy jest różna. Wywody części pierwszej oparte są niemal wyłącznie na badaniach powierzchniowych, w części drugiej autorowi za podstawę wniosków służą wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych na dwóch grodziskach. Z obu porównanych części bezsprzecznie ciekawszą i nowatorską jest pierwsza, ale nasuwa ona niestety o wiele więcej zastrzeżeń. Rozpatrując osady autor zastanawia się przede wszystkim nad ich położeniem w zależności od geograficzno-fizjograficznych warunków terenu i dochodzi do wniosku, że dla badanej części ziemi smoleńskiej najbardziej charakterystyczne jest położenie nadrzeczne. Z kolei V. V. Sedov poświęca więcej uwagi chronologicznej klasyfikacji osad. Dokonuje on jej na podstawie rozbioru ceramiki uzyskanej w drodze badań powierzchniowych, a nie wykopalisk, gdyż tylko w czterech osadach prowadził na niewielkim odcinku prace wykopaliskowe. Ceramikę zebraną z osad dzieli Sedov na trzy różne chronologicznie grupy A, B i W, przy czym wyróżnia on osady z ceramiką mieszaną dwóch i trzech grup. Tak więc na grupę A składają się osady z ceramiką lepioną i obtaczaną, datowaną na IX—X w. Do grupy B, XI—XIII w., zalicza osady z całkowicie obtaczaną ceramiką. Natomiast na fazę W przypadają osady z najmłodszą ceramiką z XIV—XV w. Autor dla porównań ceramicznych w fazie A przyjmuje ceramikę z kurhanów, dla fazy B — ceramikę z grodzisk. Na VIII w. datuje tylko te osady, przy których w bliskim ich sąsiedztwie znajdowały się cmentarzyska z długimi kurhanami.

Ponieważ z chronologicznej klasyfikacji osad wywodzą się dalsze wnioski autora, nie sposób tu nie wyrazić pewnych obaw co do należytego ich datowania. Nierzadko bowiem, jak wiemy z praktyki wykopaliskowej, prace badawcze przynoszą inne dane aniżeli prace powierzchniowe. Zwłaszcza rzecz tak się ma na osadach wielowarstwowych. Tak samo rozmiary osad i ich rozplanowanie określa autor tylko na podstawie badań powierzchniowych. Jeżeli chodzi o rozmiary osad, to po odrzuceniu pewnego procentu zasięgu warstwy kulturowej na rozoranie lub rozmycie można w grubszych zarysach zgodzić się z tezami autora. Gorzej natomiast przedstawia się sprawa z rozplanowaniem osad. Ciemne plamy ziemi ze skorupami przyjmuje V. V.

Sedov za resztki po domostwach ułożonych w jednym, dwóch i trzech rzędach lub zgrupowanych bezładnie. Tymczasem wiemy z badań wykopaliskowych, że ciemne plamy są pozostałościami zarówno domostw czy budynków gospodarczych, jak i jam kopanych dla różnych celów. Tak więc mówienie o rozplanowaniu osad bez badań wykopaliskowych jest trudne. Na podstawie dwóch przesłanek: chronologii osad i zasięgu warstwy autor zalicza osady do trzech okresów chronologicznych. W pierwszym okresie, tj. VIII—IX w., osady są duże, zamieszkane przez wolnych członków wspólnoty terytorialnej. Czasami jedna duża osada stanowiła wspólnotę terytorialną, w innych wypadkach składały się na nią dwie lub trzy osady. Centrum wspólnoty stanowił gród jako miejsce schronienia i kultu. Obok znajdowało się jedno wspólne, kurhanowe cmentarzysko. W drugim okresie — od XI do początku XIV w. — przeważają osady średnich rozmiarów. Istniejące w tym okresie duże osady autor uważa za pogosty, tj. centra administracyjno-terytorialne, zamieszkane przez wolnych członków wspólnoty. W końcu XI w. powstają feudalne zamki-grody. W trzecim okresie, który zaczyna się w połowie XIV w., osady stają się mniejsze, często dwu- lub jednodworcze. Zanikają osady-pogosty, a powiększa się znacznie kosztem wolnego osadnictwo zawisłe. Zanikają także feudalne zamki-grody na korzyść nie obwarowanych dworów. Z tego krótkiego rozpatrzenia treści widzimy, że autor wyciąga bardzo daleko idące wnioski z materiałów uzyskanych jedynie tylko w drodze badań powierzchniowych.

W części drugiej swej pracy V. V. Sedov omawia dwa obronne feudalne grody-zamki: Woinszczyna i Borodino, na których prowadził prace wykopaliskowe. Dlatego też wnioski części drugiej nie nasuwają zastrzeżeń. Omawia więc autor rozplanowanie i zabudowę grodów, zajęcia ludności, ceramikę, przedmioty itp. Ciekawe są wnioski autora, płynące z porównania obu zbadanych grodów. Właściciele tych dwóch feudalnych siedzib środki utrzymania czerpali z rolnictwa, uprawianego przez ludność zależną. Gdy w Woinszczynie na grodzie wraz z feudałem zamieszkiwała zależna ludność trudniąca się rolnictwem, o czym mówi rozrzut sierpów w poszczególnych domach, w Borodino ludność ta mieszkała poza grodem, a na grodzie oprócz feudała żyli chłopi-służba. Ale i oni brali udział w pracach polowych, za czym przemawia zmagazynowanie sierpów i innych narzędzi rolniczych w jednym tylko z budynków grodu.

Tak więc ogólne wnioski autora, zawarte w części drugiej pracy, nie budzą zastrzeżeń. Można nie zgadzać się tylko z omawianiem ceramiki obu grodów w oderwaniu od budynków, z których ona pochodzi; nie zawsze przemawiająca jest rekonstrukcja obiektów, jak np. sześciobocznej baszty z grodziska Woinszczyno, niezbyt ścisła rekonstrukcja naczyń z fragmentów itp. Jednakże część druga pracy o przemawiającej do czytelnika podstawie źródłowej nie nasuwa tyle uwag, co część pierwsza, w której autor zawarł wiele bardzo szerokich wniosków, wysnutych niestety ze zbyt wątłej i nie zawsze przekonującej bazy źródłowej.

Krystyna Musianowicz

P. A. Rappoport, *Drevne russkie kreposti*, Akademija Nauk SSSR, Institut Archeologii, Serija „Iz istorii mirovoj kul'tury", Moskva 1965, str. 88, ilustr. 22.

Książeczka ta stanowi dobry przykład popularnonaukowej syntezy. Zbiera wyniki badań specjalnych, wprowadza materiał porównawczy (np. polski), dane archeologiczne przekonująco wiąże z procesem historycznym. Bez wielosłownych deklaracji metodologicznych i cytat autor, znany już badacz, realizuje dialektyczne i historyczne ujęcie, powiązanie budownictwa warownego z przemianami techniki budowlanej i wojennej oraz rozwojem społecznym, a także wydobywa typologię i oryginalne cechy staroruskiej sztu-

ki fortyfikacyjnej. Zgodnie z obowiązującą periodyzacją, której znaczenia zresztą autor nie przesadza, książeczka podzielona jest na cztery rozdziały: okres najdawniejszy (VIII—X w.), Ruś Kijowska, rozdrobnienie feudalne i rosyjskie państwo scentralizowane (do XVI w.). W obrębie tych przejrzyście rozczłonowanych rozdziałów przedstawiony jest i rozwój chronologiczny, i zróżnicowanie terytorialne, przemiany, wykorzystanie terenu, techniki budowlanej, taktyki oblężenia i obrony, organizacji budowy twierdz (z szacunkiem ilości niezbędnej robocizny), organizacji obrony kraju poprzez obwarowanie (rozmieszczenie twierdz, zasiečnaja čerta). Interesująco przedstawiono kapitalne zagadnienie przejścia od budowli ziemno-drewnianych do murowanych oraz trafnie uchwycono współtrwanie różnorodnych form w zależności od potrzeb (charakteru przeciwnika). W sumie — uzyskaliśmy uogólnienie intensywnych badań radzieckich w tym zakresie, przeprowadzonych po roku 1945, poprawne z punktu widzenia archeologii, historii wojskowej i historii architektury. Czytelnika polskiego zainteresuje szczególniej rekonstrukcja umocnień dawnego Grodna, fotografie baszty w Kamieńcu Litewskim (chyba niezbyt szczęśliwie odrestaurowanej), a także rozważania o znajdujących się w naszych granicach dwóch basztach pod Chełmem. Zgadzając się z autorem co do zachodnioeuropejskich analogii wołyńskich i chełmskich baszt XIII—XIV w. wolno mieć wątpliwości, czy rzeczywiście pełniły funkcję donjonów — śródszańców, skoro dotychczas nie znaleziono wokół nich jakichkolwiek śladów zewnętrznych obwodów umocnionych. Kreml moskiewski rozbudowany na przełomie XV i XVI w. z udziałem mediolańczyka Solariego jest oceniony jako „jedna z największych i najdoskonalszych europejskich twierdz". W istocie pierwsza część tego sądu jest niewątpliwa, natomiast co do drugiej trzeba czekać na badanie porównawcze. Krakowski barbakan z 1498 r. jest doskonalszym dziełem fortyfikacyjnym niż analogiczna moskiewska Kutafija. Ów Solari niekoniecznie był mistrzem najwyższej miary.

Dziękując autorowi za jego dotychczasowe badania terenowe i piękny szkic syntetyczny pt. „Twierdze Staroruskie" prosimy o dzieło następne — o monografię pod tymże tytułem.

Stanisław Herbst

Opracowania szczegółowe

S. Wierzbicka, *Sprawozdanie z badań powierzchniowych stanowisk epoki kamienia na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki", t. VI (1966), str. 147—166.

Nie od dziś wiadomo, że na terenie Polski północno-wschodniej i przyległych obszarach Białoruskiej i Litewskiej SRR oraz okręgu kaliningradzkiego RFSRR istnieje sporo stanowisk późnopaleolitycznych i mezolitycznych. Jeżeli spojrzeć na mapę [1], okaże się, że stanowiska te okalają białą plamę. Plamą tą jest Suwalszczyzna, gdzie znaleziska tak stare są rzadkością.

Ostatnio jednak plama ta zaczęła znikać. W roku 1964 S. Wierzbicka rozpoczęła na Suwalszczyźnie badania, których celem jest poznanie najwcześniejszego okresu dziejów tej ziemi. Właśnie omawiana praca tej autorki przynosi pierwsze szersze wiadomości o najstarszych materiałach tej części Polski. Materiał opublikowany w pracy pochodzi z badań powierzchniowych, przeprowadzonych wzdłuż rzek Rospuda i Czarna Hańcza, w sumie na odcinku ponad 80-kilometrowym.

Wśród dobrze ilustrowanego materiału znalazły się zabytki niewątpliwie

[1] Por. S. K. Kozłowski, O mezolicie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich, „Archeologia Polski" (w druku).

paleolityczne i mezolityczne. Wystąpiły one na drugim i trzecim tarasie wspomnianych rzek, zwykle w ziemi ornej i na jej powierzchni. Już sam ten fakt tłumaczy brak wyraźnych skupień materiału, który został rozwleczony.

Autorka podzieliła materiały na trzy grupy chronologiczne, opierając swój podział na analizie typologicznej. Do paleolitu zaliczyła liściak Lyngby z Zusna, liściak świderski z Matłaka I, rylce z Kamionki Starej II i Chodorków I, drapacze z Matłaka I i Dowspudy II, wreszcie rdzenie dwupiętowe itp. Z kolei w grupie mezolitycznej figurują m.in. liściaki (nawiązujące do znalezisk znad Wołgi i Oki) z Matłaka I i Garbasia I, drapacze, rylce, skrobacze i rdzenie. Wreszcie autorka przedstawia dwa zbrojniki (Kotowina I i Matłak I), mało charakterystyczne. W trzeciej grupie występują m.in. fragmenty krzemiennych siekierek.

Już samo ukazanie się tej potrzebnej pracy jest zjawiskiem bardzo pozytywnym. Zyskujemy w ten sposób nowe materiały z terenu dotychczas słabo zbadanego (w zakresie paleolitu i mezolitu), a dalsze planowane przez autorkę badania każą przypuszczać, że w przyszłości Suwalszczyzna będzie jednym z lepiej poznanych rejonów naszego kraju, jeżeli chodzi o najwcześniejsze dzieje.

Nie są to, oczywiście, wszystkie plusy pracy. Podkreślić należy dobre przygotowanie ilustracji, których pełnym uzupełnieniem jest systematyczny opis poszczególnych zabytków. Można tu tylko zauważyć, że niektóre opisy nie są związane z rysunkami. Również oddzielenie od siebie (typologicznie) typowych liściaków świderskich od mezolitycznych okazów typu wschodniego jest godne podkreślenia, ponieważ typy te były nieraz mieszane. Braków w zasadzie praca nie ma i trzeba tylko postulować, by następne tego typu ukazywały się jak najczęściej. Przy sposobności warto może zastanowić się nad perspektywami badań nad paleolitem i mezolitem tego rejonu. Chodzi o uświadomienie sobie kierunków przyszłych badań oraz najważniejszej problematyki.

P a l e o l i t. Dotychczasowe obserwacje, poparte analogiami z rejonów sąsiednich (Mazowsze, Podlasie), pozwalają przyjąć, że najwcześniejsze zasiedlenie naszego rejonu wiąże się ze schyłkiem plejstocenu. Wtedy to pojawia się kultura świderska, której młodsze zabytki rozpoznano na Suwalszczyźnie (Matłak I). W tym miejscu nasuwa się kilka pytań, na które odpowiedzi definitywnej można się spodziewać m.in. po badaniach na Suwalszczyźnie:

1) Czy H. G r o s s miał rację wiążąc z kulturą świderską niektóre (typy 9, 10, 12 A, 17 wg C l a r k a) datowane na późny plejstocen ostrza i harpuny kościane i rogowe?

2) Co się stało z ludnością kultury świderskiej na przełomie plejstocenu i holocenu: czy wywędrowała ona na wschód i północny wschód dając początek „kulturze kundajskiej" (H. G r o s s), a na Równinie Rosyjskiej — zespołem z liściakami „świderskimi" (R. S c h i l d)?

3) Jeśli ludność świderska wywędrowała z Polski północno-wschodniej, to kiedy się to stało?

Już dziś można szukać odpowiedzi, lecz by mieć pewność, czy są one prawidłowe, trzeba rozwijać badania tego rejonu kraju. Obecnie można przypuszczać, że tezy Grossa i Schilda są poprawne. Natomiast odpowiedź na trzecie pytanie jest trudna i tu można zaproponować jedynie hipotezę roboczą.

Wiadomo, że panującym zwierzęciem w Polsce północnej u schyłku plejstocenu był renifer. Można też przyjąć, że istniejąca w tym rejonie ludność świderska była z reniferem związana (m. in. ostrza z surowca reniferowego). Również wędrówka tej ludności na północny wschód za reniferem (?) jest do przyjęcia.

Tu jednak trzeba przypomnieć, że Gross wydatował moment zniknięcia renifera z b. Prus Wschodnich na przełom okresów preborealnego i borealnego, co w połączeniu z tezą o związku ludności

świderskiej z reniferem mógłby stanowić przesłankę do datowania wędrówki na północny wschód. Przeczyłoby to jednak dotychczasowym ustaleniom, lokującym schyłek kultury świderskiej przed początkiem holocenu. Sprawa jest więc otwarta, a koncepcja przesunięcia schyłku kultury świderskiej na wczesny holocen (przynajmniej dla tego rejonu) nie jest nie do przyjęcia.

Mezolit. Choć bogaciej reprezentowany niż paleolit, dopiero niedawno doczekał się nieco pełniejszych opracowań. Z materiału dotychczas poznanego wynika kilka pytań:

1) Jak przedstawiały się początki mezolitu w tym rejonie (czy nastąpiło zetknięcie grup świderskich z łowcami mezolitycznymi)?

2) Z jakimi zespołami krzemiennymi należy wiązać liczne znane z Polski północnej groty i harpuny mezolityczne?

3) Jakie kultury mezolityczne występują w Polsce północno-wschodniej, jaki jest ich zasięg terytorialny i ramy chronologiczne?

4) Jak przedstawia się problem początków mezolitu w tym rejonie?

Na część z tych pytań można próbować odpowiadać już dziś, choć odpowiedzi te będą jeszcze bardzo chwiejne. Już dziś np. można, jak się wydaje, wiązać z liściakami typu wschodniego oraz z tzw. wirkami typu Borki (zespoły typu Borki) ostrza kościane z wkładkami krzemiennymi (typ 21), z elementami komornickimi harpuny typu 8, z elementami maglemoskimi lub zbliżonymi do nich typu 5 i 7[2]. Również trzecie pytanie ma swą częściową odpowiedź. Znamy z Polski północno-wschodniej przede wszystkim kulturę janisławicką, bardziej na wschód występujące zespoły typu Borki, wreszcie bardziej na południe kulturę komornicką.

Te parę słów, które wyżej wypowiedziano, rysuje tylko problemy najważniejsze, które stają przed badaczem najstarszych dziejów również i Suwalszczyzny.

St. Kozłowski

K. P. Šut, *Gorodišče Dvorišče*, (w:) „Voprosy Istorii i Archeologii" (Materiały X Konferencii Mołodych Učonych po Obščestvennym Naukam), Mińsk 1966, str. 275—279.

Nie opublikowanie dotychczas przez A. G. Mitrofanova jego długoletnich badań, przeprowadzonych na grodziskach kultury ceramiki kreskowanej na obszarze Białorusi, powoduje, że każda wiadomość o nowo zbadanym obiekcie, przynależnym do tej grupy kulturowej, jest bardzo ważna. Dlatego też z wielkim zainteresowaniem czytamy każdy nowy przyczynek dotyczący badań osiedli obronnych z ceramiką kreskowaną i wyniki tych badań tutaj odnotowujemy. Autor zdaje relację ze swych badań przeprowadzonych w 1964 roku w miejsc. Dvorišče, położonej koło Radoszkowicz na północny zachód od Mińska.

Badane grodzisko położone było naturalnie obronnie i wymiary miało niewielkie, gdyż jego majdan wynosił 45×40 m. Warstwa kulturowa w większości, jak pisze autor, zalegała na skłonach, zmyta przez przyrodę na przestrzeni dziejów. Autor rozkopał tylko 60 m² na krawędzi majdanu, przy czym grubość warstwy kulturowej wahała się od 0,2 do 0,3 m. Bardzo ciekawy był zestaw przedmiotów, spośród których zwracał uwagę sierp; ma on prawie analogiczną formę, jak sierpy znalezione na grodzisku w Niemenczynie na wschodniej Litwie[1]. Również znaleziono tu różnego rodzaju przęśliki i zawieszki o charakterze kultowym, wykonane z gliny.

[2] Por. S. K. Kozłowski, O mezolicie..., o.c.; tenże, Z problematyki polskiego mezolitu, „Archeologia Polski", t. X, z. 1, 1965.

[1] P. Kulikauskas, Nemenčines pilkalnis, (w:) „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. I (1958), ryc. 14, fig. 5 oraz ryc. 15, fig. 3. Por. także: Ju. A. Krasnov, Iz istorii železnych serpov v lesnoj polose evropejskoj časti SSSR, „Kratkie Soobščenija", t. 107 (1966), str. 17, ryc. 5 oraz ryc. 4 (typ. 4).

Spośród tych ostatnich szczególnie zwraca uwagę przedmiot zachowany fragmentarycznie o kształcie półokrągłym ze znakiem swastyki. Ceramika odkryta na tym stanowisku była typowa dla tego kręgu kulturowego, z tym tylko, że pewne jej formy nawiązywały do przewodnich typów ceramicznych kultury miłogradzkiej, co jest bardzo interesującym spostrzeżeniem autora tych badań.

K. P. Šut stara się nam sugerować, że część materiału ceramicznego z miłogradzkimi typami ceramiki należy do starszej fazy tego osiedla obronnego — natomiast ceramika kreskowana należy do jego fazy młodszej, co nie wydaje się nam słuszne. Cały ten materiał wydaje się nam jednolity chronologicznie. Autor w konkluzji datuje ten obiekt, a właściwie zbadaną jego część, na rubież n.e. i I—II wiek n.e. Chronologia ta nie jest przekonująca z uwagi na występowanie ceramiki związanej z kulturą miłogradzką. Jak się wydaje, chronologia proponowana przez autora jest zbyt szeroka i najprawdopodobniej — z uwagi na niewielką miąższość warstwy kulturowej — mamy tu do czynienia z obiektem, który należy datować na ostatnie stulecie przed n. e., ponieważ elementy miłogradzkie w tym rejonie mogą być tylko ostatnim odblaskiem zamierającej kultury, natomiast ceramika kreskowana, wyszczególniona przez autora z tego stanowiska może być zarówno z ostatnich wieków przed n.e., jak i pierwszych wieków n.e.

j. ant.

J. Antoniewicz, *Einige Bemerkungen über den Getreidebau und die Viehhaltung bei den westbaltischen Stämmen in der Früh- und Mitteleisenzeit*, (w:) „Von der Bronzezeit bis zum frühen Feudalismus" Tallin 1966, s. 27—37.

Autor na podstawie materiałów paleobotanicznych i archeologicznych wykazuje, że w okresach halsztackim i lateńskim uprawa pszenicy nie wykraczała na północ, poza obszary Pomorza gdańskiego i Prus. Rozprzestrzenienie się pszenicy na ziemie litewskie, łotewskie i estońskie przypada dopiero na okres wpływów rzymskich. Autor wysnuwa stąd wniosek, że dopiero w pierwszych wiekach n.e. nastąpił zasadniczy przełom w metodach uprawy u ludów bałtyjskich. Nie jest wykluczone, że w szczególnie dogodnych warunkach, uprawa roli dawała poważniejsze nadwyżki konsumpcyjne, które mogły tylko w niektórych regionach już służyć celom wymiennym.

Zagadnienie udziału hodowli w ogólnej produkcji tego okresu napotyka na poważne trudności interpretacyjne. Zdaniem autora należałoby przeprowadzić bardziej szczegółowe analizy szczątków kostnych, pod kątem ustalenia odsetka zwierząt starych i młodych, co dawałoby pewne wskazówki, co do rozmiarów hodowli. Na podstawie dotychczasowych danych, autor przypuszcza, że w starszym okresie żelaza hodowla bydła miała większe znaczenie gospodarcze od rolnictwa. W późniejszej fazie postępy w technice uprawy przyczyniły się do wzrostu znaczenia rolnictwa w gospodarce ludów bałtyjskich, wydaje się jednak, że z wyjątkiem niektórych okręgów, hodowla pozostała nadal głównym źródłem uzyskiwania nadwyżek produkcyjnych. Warunki klimatyczne i glebowe sprawiały, że mogła ona nawet osiągnąć wyższy poziom, niż u sąsiednich ludów słowiańskich.

Kazimierz Śląski

L. V. Aleksiejev artykuł swój *drevnejšego Vitebska*, „Sovetskaja Archeologija" 1964, nr 1, str. 99—111 i 7 rycin w tekście.

L. V. Aleksiejev artykuł swój poświęca rozplanowaniu Witebska i danym, jakie z rozplanowania można wyciągnąć o najdawniejszej jego historii. Do wniosków podanych w niniejszym artykule dochodzi na podstawie wnikliwych studiów, przeprowadzonych w bi-

bliotekach, a zwłaszcza archiwach ZSRR. Prace wykopaliskowe w Witebsku dotychczas nie były prowadzone, a wiele obiektów o pierwszorzędnym znaczeniu dla najdawniejszej historii miasta, jak przedfeudalne grodzisko i cerkiew Zwiastowania, zostało bezpowrotnie straconych. L. W. Aleksiejew stwierdził, że grodzisko powstałe w końcu X w., założone na nieobronnej starszej krzywickiej osadzie, weszło w XI w. w skład „detinca" — Górnego Zamku Witebska. Okólny gród zwany był Dolnym Zamkiem. Na podstawie danych archiwalnych i topografii miasta autor odnajduje lokalizację bezkurhanowego cmentarzyska Witebska, umocnionego Ostrogu oraz nieobronnych rzemieślniczych osad Zaruczawia i Zadunawia. Znaczenie miasta w XII w. było duże, o czym mówi rywalizacja książąt połockich i smoleńskich o panowanie w mieście.

W miejscowym muzeum znajdują się liczne zabytki o pierwszorzędnym nieraz znaczeniu, wydobyte przypadkowo w czasie prac ziemnych w różnych częściach miasta. Tu znajduje się także przypadkowo wydobyty całkowicie zachowany list na korze brzozowej, podówczas pierwsze znalezisko tego rodzaju poza Nowogrodem Wielkim.

Artykuł L. V. Aleksiejeva ma na celu zwrócenie uwagi na ważny staroruski gród i jest pierwszym etapem, przygotowującym badania archeologiczne. W wielu wypadkach jest on jedynym dokumentem, jaki pozostał obecnie wobec bezpowrotnego zniszczenia pomników najdawniejszej kultury tego miasta. I w tym tkwi jego znaczenie.

K.M.

Ju. L. Ščapova, *Stekljanye braslety połockoj zemli*, „Kratkie Soobščenija" nr 104, Moskva 1965, str. 47—49.

Z licznych grodów ziemi połockiej archeologowie zbadali trzy najważniejsze: Mińsk, Druck i Połock. Szklane bransolety w warstwach kulturowych tych grodów występowały bardzo często. Im to poświęca swój niewielki, a jednak ważny artykuł Ju. L. Szczapova. Za pomocą analizy spektralnej zbadała ona 332 bransolety z połockich grodów. Celem artykułu jest porównanie bransolet z trzech wymienionych grodów pomiędzy sobą oraz z bransoletami kijowskimi. Bransolety szklane ziemi połockiej odróżniają się wyraźnie od kijowskich. Pod względem barwy i kształtu bransolety ziemi połockiej i kijowskiej nie pokrywają się ze sobą; jednak główna różnica tkwi w odmiennym surowcu szklanym, używanym do ich produkcji. Odrębne właściwości bransolet z poszczególnych ośrodków tłumaczyć należy różnymi cechami szklarskiego rzemiosła poszczególnych ośrodków. Żółte, zielone i brunatne bransolety wyrabiane były w Połocku, bransolety innych kolorów przywożono tu z Kijowa. Natomiast Druck w przeważającej ilości bransolet zaopatrywał się w Kijowie, niewielki tylko odsetek biorąc z Połocka lub ze Smoleńska. W Mińsku 99% bransolet jest kijowskiego pochodzenia, a tylko bardzo nikła ich ilość dostała się z Połocka.

W świetle rozważań autorki widać, że tylko 1/4 część zapotrzebowania ziemi połockiej na bransolety była zaspokajana przez miejscowe rzemiosło. Pozostałą część przywożono bezpośrednio z Kijowa. Produkt rzemiosła szklarskiego Połocka pozostawał w głównej mierze na miejscu, do Drucka wywożono około połowy produkcji. Do Mińska i innych grodów, słabo związanych z centralnym grodem, dostawał się zaledwie niewielki procent.

Ten krótki artykuł Ju. L. Szczapovej wykazuje całą nieodzowność prowadzenia badań nad składem szkieł wczesnośredniowiecznych. Tylko na podstawie analiz spektralnych autorka mogła dojść do tak ważnych wniosków. Rozważania bowiem nad kształtem i barwą bransolet stanowią tylko dopełnienie wniosków, wysnutych ze spektralnej analizy szkieł bransolet ziemi połockiej.

K. M.

K. V. Pavłova, *Raskopki mogilnika bliz Novogrudka*, „Kratkie Soobščenija" nr 104, Moskwa 1965, str. 99—105, rycin 2.

K. V. Pavłova omawia wyniki robót wykopaliskowych, przeprowadzonych na dwóch grupach kurhanów położonych we wsi Bretnianka, oddalonej o 2 km od Nowogródka. Część kurhanów zawierała pochówki ciałopalne, część szkieletowe. Groby ciałopalne były różnych rodzajów, wskazujące, że obrzęd ciałopalenia odbywał się poza kurhanem i był całkowity lub też częściowy. Pochówki szkieletowe wykazują większą trwałość w swym rytuale. Inwentarz kurhanów jest ubogi. Przeważają części ubioru i ozdoby oraz przedmioty codziennego użytku, z broni był tu tylko jeden topór bojowy. Występują także naczynia. Autorka datuje kurhany na X—XI w. i twierdzi, że są cmentarzyskiem dawnego Nowogródka. Omawiając przedmioty znalezione w kurhanach poświęca także nieco uwagi naczyniom z tegoż cmentarzyska, twierdząc, że są one analogiczne do naczyń z X—XI-wiecznych warstw Nowogródka.

Temu zagadnieniu chciałbym poświęcić nieco uwagi. Naczynia z Bretnianki są obtaczane na kole. Na dnie jednego z nich widoczny jest znak garncarski. Ich kształt, wypał, zdobienie wykazuje silne nawiązania do ceramiki polskiej, zwłaszcza mazowieckiej, posuwającej się na północny wschód poprzez Podlasie wraz z postępującą tu kolonizacją mazowiecką. Taką formą naczynia, która była obca terenom Białorusi, a charakterystyczna dla zachodniej Słowiańszczyzny, zwłaszcza Polski — było naczynie z cylindryczną szyjką. Naczynia te wystąpiły w dolnych warstwach okolnego grodu współczesnego kurhanom z Bretnianki. Drugim elementem, na który należy zwrócić uwagę, są występujące w kurhanach kabłączki skroniowe, tak różne od kabłączków Białorusi. Autorka wprawdzie zastrzega się, że o przynależności etnicznej pochowanej tu ludności nic na razie nie może powiedzieć, niemniej jednak opierając się na tych dwóch składnikach inwentarza grobowego należałoby się zastanowić nad stosunkiem wymienionych kurhanów, a co za tym idzie i Nowogródka do kultury średniowiecznej Polski, a zwłaszcza Mazowsza.

Krystyna Musianowicz

I. D. Zilmanovič, *Raskopki v detince Novogrudka w 1962 g.* „Kratkie Soobščenija" nr 104, Moskwa 1965, str. 93—98, ryc. 2.

Prace archeologiczne w Nowogródku były prowadzone nie tylko na terenie okolnego grodu, ale i w „detincu". Celem ich było zsynchronizowanie warstw kulturowych obu części grodu i porównanie ich stratygrafii i chronologii. Autorka opisuje pobieżnie stratygraficzne nawarstwienia w wykopie, zatrzymuje się dopiero na warstwach kulturowych okresu przedmongolskiego, opisując dokładnie odkryte tu budynki z piecami i ich wypełniska. Odkryte znaleziska pozwalają na nakreślenie głównych etapów życia na detincu Nowogródka. Autorka widzi je: X—XI w. początkowy etap zasiedlenia detinca, pokrywający się z najstarszymi warstwami okolnego grodu, XII—XIII w. okres intensywnego życia grodu i XIV—XVI w. kolejne nawarstwienie twierdzy wzniesionej po najeździe mongolskim.

Skonfrontowanie chronologii autorki jest niemożliwe, gdyż prawie nie podaje ceramiki, na której — częściowo zaś na znaleziskach szklanych bransolet i na importowanych przedmiotach — opiera swą chronologię. Omawiając pobieżnie ceramikę z detinca Nowogródka, autorka wspomina o interesującym znalezisku — fragmencie naczynia zdobionego wałkami i nacięciami, charakterystycznego w XI i XII w. dla polskich wczesnośredniowiecznych grodów i osad. Szkoda, że autorka mało uwagi poświęca wzajemnym stosunkom Polski i Białorusi, które wyraźnie widoczne są, chociażby w materiale ceramicznym Nowogródka.

Krystyna Musianowicz

F. D. Gurjevič, *Dom bojarina XII v. v drevnerusskom Novogrudkie*, „Kratkie Soobščenija" nr 99, Moskwa 1964, str. 97—102 i 2 ryciny w tekście.

Autorka w niniejszym artykule omawia resztki domostwa oznaczonego numerem 12, leżącego w dolnej warstwie nowogródzkiego „detinca", a pochodzącego z XII w. Był to dom duży, z bogatym wewnętrznym wystrojem. Szczególną jego osobliwością było pokrycie otynkowanych ścian różnobarwnymi malowidłami geometrycznymi lub roślinnymi. Występował tu także napis, z którego zachowały się pojedyncze litery, oraz wyobrażenie bezbrodego mężczyzny w kopulastej czapce. Znaleziska pochodzące z wypełniska domu to resztki odzieży, ozdoby, przedmioty codziennego użytku i części uzbrojenia. Wiele z nich jest drogocennych i importowanych nawet z daleka. Brak tu było natomiast narzędzi pracy.

Autorka zwraca uwagę na fakt, że freski dotychczas znane były wyłącznie w architekturze cerkiewnej. Odkrycie w Nowogródku jest pierwszym przykładem zdobienia w ten sposób budynków świeckich. Zastanawiając się nad portretem mężczyzny dochodzi do wniosku, że zapewne mamy tu do czynienia z wyobrażeniem jednego z kanonizowanych książąt, Borysa lub Gleba, gdyż tak przedstawiała ich staroruska ikonografia. Kult obu tych świętych był we wczesnym średniowieczu szeroko rozpowszechniony nad Niemnem, a obie cerkwie Nowogródka były im poświęcone. Wszystkie opisane przez autorkę znaleziska pozwalają na stwierdzenie, że opisany dom stanowił własność jednego z nowogródzkich bojarów, zajmujących przodujące stanowisko w mieście.

K. M.

F. D. Gurjevič, *Selskoe chozjajstvo i promysły drevnerusskogo Novogrudka*, „Kratkie Soobščenija o dokładach i polevych issledovanijach Instituta Archeołogii" nr 104, Moskwa 1965, str. 77—84, ryc. 1.

Nowogródek, w którym wystąpiło bardzo mało znalezisk wiążących się z rolnictwem, różni się wyraźnie od innych współczesnych mu grodów Rusi. W warunkach glebowych Nowogródka ziarna zbóż nie zachowały się; jedyne narzędzia rolnicze tego grodu to sosznik i sierp. Autorka na tej podstawie dochodzi do wniosku, że rolnictwo nie odgrywało dużej roli w gospodarce Nowogródka, a ludność zajmująca się rolnictwem mieszkała poza terenem okolnego grodu. Natomiast znacznie więcej mamy materiałów do hodowli zwierząt domowych i rybołówstwa, szczególnie zaś dużo do uprawiania łowiectwa. To rzuca nam wiele światła na charakter grodu. Polowanie bowiem stanowiło w tym czasie nie tyle ekonomiczną potrzebę, ile rozrywkę góry feudalnej.

Cały specyficzny charakter gospodarki Nowogródka polega na niezwykłej w stosunku do innych grodów Rusi proporcji rolnictwa do innych zajęć ludności, zwłaszcza łowiectwa. Stąd więc autorka dochodzi do wniosku, że ludność zajmująca się rolnictwem była zmuszona do osiedlania się poza grodem, w którym osiadała tylko starszyzna grodowa. Tak więc rozwój gospodarczy grodu odbywał się według autorki z uszczerbkiem dla rolnictwa, co w strukturze socjalnej staroruskich grodów jest zjawiskiem odosobnionym.

K. M.

M. Czapkiewicz, Fr. Kmietowicz, *Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyna nad Bugiem*. Prace Komisji Archeologicznej. Nr 1, Kraków 1960, 166 str. + VII tabl. + stresz. ros. i franc. (Rec. M. Dekówna, „Wiadomości Numizmatyczne" R. V, zesz. 4 (18), Warszawa 1961, str. 233—234)

Publikacja skarbu z Drohiczyna stanowi jeszcze jedną dokładnie opracowaną monografię zespołu arabskich monet zna-

lezionych w Polsce. Opisane monety aż do końca X wieku kursowały normalnie na naszych ziemiach jako „normalny" pieniądz kruszczowy. Krakowski zespół orientalistyczny kilkakrotnie już występował w kolektywnym opracowaniu arabskich monet pochodzących z polskich znalezisk i jak dotąd zawsze wykonywał je z doskonałą znajomością zarówno z punktu widzenia historycznego, jak i archeologiczno-numizmatycznego. Do połowy X wieku arabskie monety stanowiły w Polsce niemal jedyny środek płatniczy, są one niezbitym dowodem bezpośrednich czy też pośrednich stosunków handlowych Polski ze światem muzułmańskim. Autorzy omawianej pracy na podstawie drohiczyńskiego znaleziska ustalili jego charakter i drogi jakimi ten zespół monet ze wschodu arabskiego przedostał się do Polski. Cała praca składa się z krótkiego wstępu, inwentarza 308 monet i analizy, uwzględniając skład ilościowy skarbu, typologię i chronologię monet, oraz charakter skarbu. Omówiono także handel arabski z Polską, skarb drobiczyński na tle innych znalezisk podobnych ze wschodniej Polski a na zakończenie podano bardzo dokładny, a dla numizmatyki kufickiej niezmiernie pożyteczny, wykaz legend oraz wykaz ornamentów używanych na tychże monetach.

Na wstępie pracy podana jest historia odkrycia drohiczyńskiego skarbu, a mianowicie, jak autorzy sami zaznaczają, „dość zagadkowa", gdyż nie natrafiono na żadnego świadka ani w Drohiczynie, ani w okolicach, który by słyszał coś na temat znalezienia wspomnianych monet. Na ogół zawsze w takich wypadkach „ludzie wiedzą" i pamiętają, gdyż znalezienie monet czy skarbu jako sensacja obiega zazwyczaj całą okolicę i stanowi nie lada temat do rozmów. Podana historyjka tycząca odkrycia tego znaleziska pochodzi od jednej osoby, a to od ks. Długołęckiego, który jest zarazem jego posiadaczem. Otóż skarb, jakoby przed 1939 r. znalazł wieśniak w nieznanej miejscowości w bezpośrednim sąsiedztwie z Drohiczynem i sprzedał dziedzicowi p. Rutkowskiemu. Po wyjeździe tegoż za granicę skarb dostał się do rąk służącego, który z kolei na łożu śmierci ofiarował go rzyms. kat. proboszczowi z Drohiczyna. Po śmierci proboszcza, za pośrednictwem jego następcy skarb dostał się do rąk ks. Długołęckiego, który oczywiście doceniając naukowe znaczenie skarbu udostępnił Zakładowi Numizmatyki I.H.K.M. PAN w Krakowie jego opracowanie. Skarb składa się z 291 dirhemów całych i 17 fragmentów zachowanych na ogół bardzo dobrze i czytelnie, co ma istotne znaczenie przy odczytywaniu legend na kufickich monetach. Skład monet jest następujący:

Umajjadzi

Al — Walid I (705—715) lub Sulajman (715—717) 1 dirhem z mennicy at-Tajmara; al Walid I, al Walid lub Sulajman, Jazid II (720—724) — po 1 dirhemie z mennicy Wasit, z tejże mennicy Hišam (724—743) — 7 i ½ sztuk, al Wolid II (743—744) — 1 szt.; Marwan II (744—750) — 3+2 sztuki.

Abbasydzi

Mennica al — Abbasija; al — Mahdi (775—785) — 5 sztuk; tegoż władcy z mennicy Adarbajgan — 1 sztuka; z mennicy Arminija władców al — Mansur (754—775), al — Mahdi (775—785), al — Mu'tazz (886—869) — po jednym dirhemie; z mennicy Arragan (?) — al — Mu'tamid (870—890) — 1 durhem; z mennicy Arran władcy ar — Rašid (786—809) — 1 dirhem; z mennicy Bagdad: władcy al — Mansur (754—775) różnych dat 20 sztuk, tejże mennicy al — Mahdi (775—785) różnych

dat 28 dirhemów, tejże mennicy al—Hadi (785—786) — 1 dirhem, z tejże mennicy ar — Rašid różnych dat 47 dirhemów, z tejże mennicy al — Amin (następca tronu) (z dat 796/7—802) — 12 dirhemów, al — Amin (809—813) z tejże mennicy — 8 sztuk, z tejże mennicy al — Ma'mūn (813—833) — 7 sztuk, taż mennica al — Mu'tasim (833—842) — 1 szt., taż mennica al — Wa'thig (842—847) — 2 szt., z tejże mennicy al — Mutawakkil (847—861)— 4 sztuki oraz z tejże mennicy al — Mu'tazz (866—869) — 1 dirhem; z mennicy Balh: al — Amin (następca) — 1 moneta, al — Ma'mun — 5 sztuk; z mennicy al' Basra: władcy as — Saffah (750—754) — 4 monety, al — Mansur (754—775) — 5 sztuk, al — Mahdi — 3 sztuki, al — Amin (następca — 1 szt., al — Ma'mun — 1 szt., al — Mutawakkil — 1 szt.; z Buchary: al — Ma'mun — 1 szt.; z Herat: al — Ma'mun — 2 szt.; z Ifrigija: ar — Rašid — 1 szt.; z Isbahan: al — Mu'mun — 7+1 szt.; z Kirman: al — Mahdi — 1 szt., ar — Rašid — 1 szt.; z al — Kufa: as — Saffah — 5 szt., al — Mansur — 3 szt.; al — Amin (następca) — 1 szt.; z Madin aš — Šaš: al Ma'mun (następca) — 3 szt., z Marw: al — Ma'mun — 1 szt., al — Mu'tasim — 1 szt.; z al Muhammadija: al — Mansur — 1+1 szt., al — Mahdi — 10 szt., ar — Rašid — 8+1 szt., al — Amin (następca) — 5+1 szt., al — Amin — 1 szt., al — Ma'mun — 6 szt., al — Mutawakkil — 1 szt., al — Mu'tamid (870—892) — 1 szt.; z Nasibin: al — Mu'tazz (865—869) — 1 szt.; z Nisabur: ar — Rašid — 1 szt., al — Ma'mun — 4 szt.; z ar — Rafika: ar — Rašid — 3 szt.; z Samarkandy: al—Mahdi — 1 szt., al — Ma'mun 10+1 szt., al — Mastain (862—866) — 1 szt., al — Mu'tazz — 2+1 szt.; z aš — Šaš; al — Ma'mun — 2 szt., al — Mu'tasim — 1 szt., al — Mutawakkil — 1 szt., al — Mu'tadid (892—902) 0+1 szt.; z Surra-man-ra'a: al — Mutawakkil — 2 szt., al — Mustai'in — 1 szt., al — Mu'tazz — 2 szt.; z Tabaristan: ar — Rašid — 1 szt., z Zarang: ar — Rašid — 3 szt.; z Zarang (?): ar — Rašid — 1 szt.; z Zarang: ar — Rašid — 1 szt., mennica nieokreślona: ar — Rašid 0+1 szt., al — Amin (następca) — 1+1 szt., al — Ma'mun — 1 szt., al — Mu'tasim 0+1 szt., al — Mutawakkil — 1 szt., al — Musta'in — 1 szt., al — Mu'tazz 3+1 szt.

Idrysydzi

Walila: Idris II (793—828) — 1 szt..

Niepewne i zatarte: Buchara — 1 szt.; nieokreślone zupełnie 3+3 sztuki, naśladownictwo — 3 sztuki.

A w/g dynastii: Omajjadzi — 18 szt., Abbasydzi — 278 szt. Idrisydzi — 1 szt. Monety niepewne — 8 szt., naśladownictwo — 3 szt. Główny trzon stanowią monety abbasydzkie, inne stanowią przypadkową domieszkę, największa ilość a to 209 szt. (67,86%) datowane są na półwiecze 768—816, ten układ autorzy obserwują prawie we wszystkich skarbach, co nie można powiedzieć o skarbie z Klukowicz (powiat Siemiatycze) (900 monet) gdzie gro monet skupia się na koniec IX wieku, ale uważa się to za zjawisko nietypowe.

W skarbie „drobiczyńskim" mamy monety z 27 mennic, a to 7 mennic z Iraku i al — Gazira (część kraju leżąca na północ, między Tygrysem a Eufratem), Iranu — 11 mennic, Transoksanii — 3 mennice i Magrebu (północno-zachodnia Afryka) 3 mennice. W opisywanym skarbie, jak było już wyżej, znajdują się poza całymi dirhemami i ich części. W większości dzielone są równo i starannie, po uprzednim nacięciu, co wskazywałoby na to, że połówki i czy też ćwierci służyły przy transakcjach handlowych przy pomocy odliczania monet, późniejszy zaś okres wypełnia przyjmowanie na wagę. Autorzy zwracają uwagę na monety z wywierconymi otworami, jest ich 78 (25% całości) przy czym 37 mają pojedyncze, a 40 sztuk po dwa otwory, a jedna moneta aż trzy. Niektóre monety mają śla-

dy od przeciągnięcia sznurka lub drutu, nie ulega wątpliwości, że monety te były używane jako ozdoby, być może już na wschodzie.

Z datowaniem skarbu „drohiczyńskiego" autorzy mają pewien kłopot, gdyż ostatnia moneta (fragment) pochodzi z roku 893/4, skarb więc należałoby datować po r. 894, lecz ułamek ten jest oddzielony od swej poprzedniczki przerwą prawie ćwierćwiekową (pochodzą z 869/70). Ponieważ w poprzednio badanych skarbach takiej przerwy nie zaobserwowano, autorzy podejrzewają, że ułomek monety po znalezieniu skarbu był przypadkowo dołączony i pochodzi z innego zespołu. Autorzy odnośnie do takiej alternatywy stawiają sprawę jako otwartą. Sądzę jednak, że można śmiało przyjąć młodszą datę, tzn. po roku 894 za miarodajną a to z dwóch względów: ułamek monety tak łatwo nie można dołączyć, ponadto trzeba go posiadać, po drugie skarb zapewne był większy i to co teraz pozostało, jest zapewne tylko częścią skarbu, a w związku z tym nasuwa się dodatkowe przypuszczenie, że część brakująca mogła datować skarb zupełnie inaczej, lub uzupełnić lukę w istniejącej chronologii. Ewentualna zmiana datowania nie ma wielkiego wpływu na zasadnicze wnioski.

Omawiając „charakter skarbu" autorzy przypominają nam o grodzie Drohiczynie nad Bugiem, mówią o jego znaczeniu na skrzyżowaniu wielkich szlaków handlowych. Biegła tędy droga wodna łącząca południową Ruś z ziemiami polskimi a to z Kijowa Dnieprem, Prypecią, Bugiem do Wisły. Ponadto z Drohiczyna odgałęziała się droga do ziemi jaćwieskiej i do Sambii. Oczywiście był to też i trakt wojskowy. Przytaczane przez autorów dane świadczą oczywiście o wojskowym i politycznym znaczeniu tego ośrodka. Drohiczyn pod względem archeologicznym stanowi też niemałą zagadkę, a to ze względu na masowe występowanie tam plomb ołowianych datowanych na XI wiek, jak i też na znany skarb ozdób z pobliskiego Bużyska. Przytoczone dane pozwalają przypuszczać, że skarb dirhemów arabskich był własnością osoby trudniącej się handlem lub też należał do miejscowego feudała, który w wyniku większej jednorazowej transakcji z kupcem przybyłym z terenów wschodnich zdobył takie bogactwo. Rozumowanie zasadniczo jest słuszne, tylko autorzy nie poddali analizie miejsca formowania się zespołu monet, czy już w krajach arabskich, czy na Rusi a może w Drohiczynie? Sądząc z różnorodności monet i naśladownictw trzeba sądzić, że raczej mogło to nastąpić na Rusi.

Ciekawie się przedstawiają w ogóle znaleziska monet arabskich we wschodniej części Polski, których (bez omawianego skarbu) naliczono 5, a to:

Czaple Obrępałki	c. 470 sztuk
Czechów	c. 750 sztuk
Klukowicze	c. 936 sztuk
Kostomłoty	c. 117 sztuk
Przemyśl	c. 700 sztuk

i do tego dodajmy jeszcze Apollonię koło Kobrynia (BSRR).

Jak widać z wykazu znalezisk, jest ich niemało. Autorzy na podstawie zestawień dochodzą do wniosku, że skarby Polski Wschodniej różnią się swym składem od skarbów arabskich Wielkopolski i Pomorza chociażby tym, że skarby wschodnie składają się wyłącznie z monet arabskich — zachodnie zaś mają domieszkę monet zachodnioeuropejskich. Odnośnie do zachodnich skarbów należałoby raczej mówić o domieszce arabskich monet do zachodnioeuropejskich. Wschodnie skarby mają też mało fragmentów monet, a te co występują są duże (1/2 lub 1/4 fragmentu). Na zachodzie fragmentów monet jest bardzo dużo i bardzo drobne (np. 1/15 monety) to samo można powiedzieć o skarbach występujących na Pomorzu. Skarby we Wschodniej Polsce ogólnie biorąc dostają się do ziemi w drugiej połowie IX wieku, zaś na Pomorzu i Wielkopolsce (zawierające wyłącznie monety arabskie) na 2 i 3 dwudziestolecie X wieku. Wpływało na to, jak zaznaczają autorzy, że

niejedną drogą napływały dirhemy do Polski (przez Skandynawię), a był i drugi szlak, który łączył Drohiczyn z Kijowem poprzez wody Prypeci i Dniepru, na co wskazywałyby liczne znaleziska monet arabskich.

Praca jest napisana sumiennie i starannie, zaopatrzona w wykaz legend i imion tytułów na monetach w inskrypcji kufickiej, oraz wykaz ornamentów występujących na monetach omawianego zespołu, ale jest jedno zastrzeżenie godne pożałowania, o którym na wstępie mówią sami autorzy. Skarb ten na pewno nie jest znaleziony w Drohiczynie, ani w najbliższej jego okolicy. W każdym bądź razie nikt o takim znalezisku nie słyszał ani w samym Drohiczynie, ani w okolicznych wioskach. Jak mi wiadomo, też z nie bardzo miarodajnych źródeł, skarb był przywieziony do Drohiczyna z centralnej Polski, czy też ze Śląska. W każdym bądź razie kwestia znalezienia skarbu zostanie na dłuższy czas nie wyjaśniona i nie jest wykluczone, że zawędrował on do Drohiczyna przez jakiego kleryka pochodzącego ze wsi i studiującego w seminarium duchownym znajdującym się w tym mieście — zaś historyjka podana na wstępie nie jest prawdziwa.

Anatol Gupieniec

J. Antoniewicz, *The Problem of the „Prussian Street" in Novgorod the Great*, „Acta Baltico-Slavica", t. II (1965), st. 7—25.

Jest to kolejny artykuł autora poświęcony zagadnieniu stosunków prusko-ruskich[1]. Tym razem autor zajął się problemem ulicy pruskiej w Nowogrodzie Wielkim, znanej z ruskich latopisów. Wzmiankę tę wykorzystał już J. Totoraitis dla wyciągnięcia wniosku o istnieniu stosunków prusko-nowogrodzkich i pruskiej kolonii w Nowogrodzie[2]. I. V. Aničkov próbował następnie udowodnić, że Prusowie w Nowogrodzie pojawili się dopiero w okresie agresji krzyżackiej na Prusy[3]. H. Łowmiański zrazu zaprzeczył możliwości związania nazwy ulicy z Prusami, następnie jednak przyjął możliwość osiedlenia się pruskich kupców w Nowogrodzie[4].

Autor słusznie eliminuje możliwość, że ulica Pruska została nazwana od kierunku, w jakim była zorientowana, ponieważ inne ulice o nazwach etnicznych nie były zorientowane w kierunku siedzib ludu, od którego brały nazwy, a poza tym ulica powinna by raczej być nazwana od lepiej znanej w Nowogrodzie Litwy ulicą Litewską. Wynika stąd, że nazwa ulicy powinna być wynikiem zamieszkania przy niej grupy ludności pruskiej (str. 8—9). Próbne wykopy archeologiczne, których wyniki autor następnie analizuje, prowadzą go do wniosku, że osadnictwo przy ulicy Pruskiej można datować od przeł. X/XI w., jednakże materiał archeologiczny nie daje żadnych dowodów na jego cudzoziemski charakter. Mniejsza intensywność osadnictwa w porównaniu z innymi częściami miasta stwarzała możliwość osiedlenia się tu w dalszym ciągu nowych grup ludności (str. 9—13, 16). Ponieważ więc dane te nie rozstrzygają daty osiedlenia się Prusów w Nowogrodzie, autor uciekł się do prześledzenia źródeł pisanych, dochodząc do słusznego wniosku, że wzmianki latopisów z lat 1175 czy 1185 nie dają pewności, że wówczas istniała

[1] Por. zwłaszcza: J. Antoniewicz. Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych, „Wiadomości Archeologiczne", t. XXII (1955), str. 233—274; tenże, Ślady handlu Słowian z Bałtami we wczesnym średniowieczu, „Rocznik Olsztyński", t. III (1960), str. 9—19.

[1] Por. zwłaszcza: J. Antoniewicz. König Mindowe bis zum Jahre 1263, Freiburg 1905, str. 19. Por. też J. Remeika, Der Handel auf der Memel „Tauta ir Žodis", t. V (1928), str. 420.

[3] I. V. Aničkov, Istoričeskoje značenie nazvanija prusskoj ulicy dlja Velikago Novgoroda, Novgorod 1916.

[4] H. Łowmiański, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. II, Wilno 1932, str. 244, przyp. 4. Tenże, Prusy pogańskie, Toruń 1935, str. 10.

już nazwa ulicy Pruskiej, pewniejsze wiadomości o ulicy Pruskiej i jej mieszkańcach pochodzą dopiero z 1215 i 1218—1220 r. Wyznaczają one datę ad quem osiedlenia się Prusów w Nowogrodzie.

Aby sprawdzić możliwość osiedlenia się Prusów w Nowogrodzie, autor zajął się śladami osadnictwa pruskiego na Rusi, wyznaczonymi przez nazwy miejscowe, pochodzące od nazwy Prusów (str. 16—20). Ponieważ jednak niektóre z tych nazw można by ewentualnie tłumaczyć migracjami z okresu krzyżackiego, a nawet emigracją z państwa prusko-niemieckiego, więc autor szuka dalej analogii na Mazowszu, gdzie dzięki badaniom J. Chwalibińskiej[5] została wykazana obecność licznych grup emigrantów z Prus, zachowujących odrębną organizację społeczną (zorganizowanych w ród Prusów), a początki tej emigracji datuje się już na XII w. Autor przedstawia również analogie z Pomorza Gdańskiego i Połabia, gdzie nazwy „pruskie" potwierdzone zostały przez zabytki pruskie, a izolowany charakter grupy pruskiej w Pruszczu stanowi najbliższą analogię do grupy pruskiej w Nowogrodzie. Kolonię pruską w Nowogrodzie wiąże ostatecznie autor z okresem wzmożonej ekspansywności Prusów (jak i innych ludów bałtyjskich) na sąsiednie obszary na przeł. XII/XIII w. Niestety jak dotąd nie odkryto zabytków pruskich, chociaż potwierdzone są kontakty z innymi ludami bałtyjskimi. Ponieważ jednak autor w okresie przedkrzyżackim nie widzi żadnych politycznych przyczyn emigracji Prusów do Nowogrodu, uznaje ją za skutek aktywności gospodarczej. Rozmieszczenie nazw pruskich zdaje się wskazywać, że głównym szlakiem, łączącym Prusy z Nowogrodem był, zgodnie z dawniejszymi badaniami autora, szlak Dźwiny i Łowaci.

Do tych interesujących wywodów autora można by dorzucić kilka uwag:

1. Jak wskazują nazwy „pruskie" grupy ludności pruskiej znalazły się również na terenach nie objętych mapką w omawianym artykule (fig. 3 na str. 17): w Kijowszczyźnie[6] i Rusi Halicko-Wołyńskiej[7], na Pomorzu Zachodnim[8], bardzo licznie w Małopolsce, Polsce środkowej i Wielkopolsce[9], a z rzadka również na terenie Czech i zwłaszcza Moraw, na których są potwierdzone źródłowo już w pocz. XII w.[10]. Takie poszerzenie zasięgu nazw „pruskich" pozwala na bliższą ich ocenę.

2. Znaczna część, jeżeli nawet nie większość nazw, zwłaszcza typu „Prusy" jest zapewne śladem osadnictwa jenieckiego. Obecność jeńców pruskich na ziemiach polskich jest poświadczona

[5] J. Chwalibińska, Ród Prusów w wiekach średnich, Toruń 1948.

[6] Por. „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", t. VI (1889), str. 85.

[7] Ibid., str. 83 (*Pruska* k/Kobrynia *Pruska* k/Brześcia), str. 84 (*Prusy* k/Ostrogska), str. 85 (*Prusy* k/Lwowa), str. 87 (*Prusy* k/Sambora); por. też dla ziem ukraińskich: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VI—VIII, Podlasie i Ziemie ruskie, wyd. A. Jabłonowski (w:) „Źródła dziejowe", t. XVIII—XX, zob. przez indeksy.

[8] Por. F. Lorenz, Slawische Namen Hinterpommerns (Pomorze Zachodnie), Berlin 1964, str. 42, 93, 103 (*Joduth* w pow. szczecineckim, *Prusewo* — 1342: *Prusowe*, pow. lęborski, *Prust*, pow. gryfiński — 1269, imię Rugijczyka *Pruz* — 1193, *Sambinow* — 1325, pow. bytowski, *Zambowe* — 1276, pow. kołobrzeski).

[9] Por. „Słownik Geograficzny", t. VI, str. 77—107; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 i innych źródeł urzędowych, Warszawa 1925, zob. indeksy w poszczególnych tomach; Polska XVI wieku pod względem gegraficzno-statystycznym, t. I—V, wyd. A. Pawiński (w:) „Źródła dziejowe", t. XIII—XVII, Warszawa 1883—1895, zob. indeksy.

[10] Por. A. Profous, Místní jména v Čechách, d. III, Praha 1951, str. 496 (*Prusice* — 1339: *Prussecz*, *Prusiny* — 1352: *Prussyna*); L. Hosák, Moravské a slezeské místní jméno jako historicky pramen, „Acta Universitatis Palackianae Olomucensis", Historica III, 1962, str. 152 n. Hosák uważa nazwy „pruskie" za pozostałość morawskiego plemienia Prusów, co jest mało prawdopodobne.

źródłowo od czasów wypraw Bolesława Krzywoustego[11], zapewne zaś można ją cofnąć i do czasów pierwszych Piastów. Na terenie Czech i Moraw, gdzie pozajenieckie formy osadnictwa Prusów są mało prawdopodobne, można by ślady osadnictwa jenieckiego Prusów odnieść do czasów Bolesława Chrobrego i jego rządów na Morawach, i do późniejszych wypraw czeskich na Prusy w XIII w. Również na terenie Rusi osadnictwo pruskie może być wynikiem wypraw książąt ruskich, w zasadzie skierowanych na Jaćwież, ale czasami docierających i do Prus. Ze wzmiankowanymi przez Ibrahima ibn-Jakuba wyprawami morskimi Rusów na Prusy już ok. poł. X w.[12], czy też z wyprawami Jarosława Mądrego w poł. XI w. (w związku z dążeniem do umocnienia wpływów w Prusach po zlikwidowaniu państwa Miecława, z czym może być także związany upadek emporium w Wiskiautach na Sambii)[13], można by związać osadnictwo pruskie na Kijowszczyźnie i w Szelońskiej Piatinie na Rusi Nowogrodzkiej, podobnie jak z późniejszymi wyprawami dzielnicowych książąt mińsko-połockich i wołyńsko-halickich można by związać ślady „pruskie" na Białorusi, Wołyniu i Rusi Czerwonej.

3. Powyższa uwaga o osadnictwie jenieckim nie osłabia jednak tezy autora o kolonii nowogrodzkiej Prusów i jej charakterze, ponieważ osadzenie jeńców pruskich w Nowogrodzie, a nie na terenach wiejskich, byłoby celowe tylko w wypadku stwierdzenia, że chodziło tu o wysoko kwalifikowanych rzemieślników, co na razie nie znalazło pokrycia w danych archeologicznych. Najbliższa więc wydaje się analogia do Pruszcza pod Gdańskiem, potwierdzona przez występowanie Prusa na Rugii, zapewne kupca, pod koniec XII w.[14]. Być może takie analogie odnoszą się do części śladów pruskich na Połabiu, gdzie jednak może również chodzić o grupy ludności pruskiej, które wzięły udział w wędrówkach słowiańskich na zachód (wraz z wieleckimi sąsiadami z Pomorza).

4. Nie wykluczone, że na Rusi wystąpiło również zjawisko osadnictwa chłopskiego w poszukiwaniu nowych ziem, związanego może z procesami feudalizacji na terenie plemion pruskich. Taka ekspansja osadnicza występuje również w formie wewnętrznej ekspansji osadników jednych plemion pruskich na terytoria innych plemion[15], czy w formie osadnictwa pruskiego na rzadko zasiedlonym pograniczu pomorsko-pruskim[16].

[11] Por. Anonima zw. Gallem Kronika, MPH NS, t. II,lib. 2, c. 42, lib .3, c. 24, str. 111 n., 153 nn. Interesująca jest interpretacja tego przekazu przez J. Długosza, Historias Polonicae libri XII, t. 1, Cracoviae 1873, str. 509, który podaje, że Bolesław Krzywousty: *Pruthenos tunc captos per colonias ad operandam terram distribuit, pluresque villas ex Pruthenis, quibus etiam ex nomine gentis appellatio tunc indita i neam diem manet, poplavit.* Również J. Chwalibińska, op. cit., nie wykryła (poza jedną wsią Pruszczyn, str. 41, i nazwami złożonymi typu Rudowo—Prusy, Sulewo—Prusy, Wierzuchowo—Prusy, str. 41, 66, 152, związków między nazwami „pruskimi" a wolnymi Prusami (rodem Prusów), natomiast nazwy „Prusy" w Wielkopolsce wiąże z osadnictwem jenieckim, str. 100. Zagadnienia osadnictwa jenieckiego w związku z wyznaczaniem terytoriów etnicznych omawia ostatnio H. Łowmiański, Początki Polski, t. II, Warszawa 1963, str. 60—62, 182, 190—192, 200.

[12] Por. Relacja Ibrahima ibn-Jakuba, MPH NS, t. I, Kraków 1946, str. 50.

[13] Por. J. Bieniak, Państwo Miecława, Warszawa 1963, str. 170—172.

[14] Por. wyżej przyp. 7.

[15] Por. R. Wenskus, Die gens Candein. Zur Rolle des preussischen Adels bei der Eroberung und Verwaltung Preussens, „Zeitschrift für Ostforschung", Bd. 10 (1961), H. 1, str. 84—103; J. Powierski, Przyczynek do dziejów politycznych Pomorza Gdańskiego na przełomie XIII i XIV wieku, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu", Historia II, 1966, str. 92 n., przyp. 30. Por. też zasięg nazw jaćwieskich A. Kamiński, Jaćwież, Łódź 1953, mapa 2.

[16] Por. J. Powierski, Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV w., cz. 1, „Zapiski Historyczne", t. XXX, z. 2, 1965, str. 7—32. Niepełną argumentację tego artykułu uzupełniam w pracy: Rola Pomorza w stosunkach polsko-pruskich w okresie przedkrzyżackim (maszynopis), Toruń 1966.

Wątpliwe jednak, by sięgała ona na tereny bardziej od Prus odległe.

5. Część powyższych uwag to tylko refleksje na tle interesującego i zapładniającego artykułu J. Antoniewicza. Jedyna nasza uwaga dotycząca ustaleń autora odnośnie kolonii pruskiej w Nowogrodzie dotyczy daty powstania tej kolonii. Nie ma właściwie żadnych poważniejszych przesłanek, by powstanie to ograniczać do przeł. XII/XIII w. Równie prawdopodobne jest powstanie takiej kolonii w okresie wcześniejszym, a przemawia za tym wcześniejsze funkcjonowanie kolonii w Pruszczu pod Gdańskiem, istnienie emporiów handlowych na terenie samych Prus już w IX—XI w. (Truso i Wiskiauty). Źródłowo stwierdzona jest aktywność Prusów na Bałtyku w X—XI w.[17] i personalne kontakty (handlowe?) Prusów z Gnieznem w X w.[18]. Początki osadnictwa w rejonie ul. Pruskiej już na przeł. X/XI w. również co najmniej nie przeczą takiej możliwości, a takie fakty, jak upadek Truso i następnie Wiskiaut mogły stwarzać korzystne warunki do przeniesienia się kupców pruskich do Nowogrodu. Możliwe do stwierdzenia przyjazne stosunki polityczne prusko-ruskie w pocz. XII w. mogły być ułatwione przez istnienie kolonii pruskiej w Nowogrodzie, lub mogły ułatwić jej powstanie[19]. Problem chronologii powstania tej kolonii jest więc na razie nie rozstrzygnięty zgodnie z wnioskiem autora, ale należy go położyć na okres między końcem X a pocz. XIII w. Problem wymaga dokładniejszych badań archeologicznych w samym Nowogrodzie.

Sumując powyższe uwagi możemy przyjąć tezę autora o istnieniu wczesnośredniowiecznej (wyprzedzającej okres krzyżacki) kolonii pruskiej o charakterze raczej kupieckim w Nowogrodzie za udowodnioną. Omawiany artykuł nie tylko wzbogacił naszą wiedzę o stosunkach prusko-ruskich, jest również interesujący z punktu widzenia zastosowanych w nim metod badawczych.

Jan Powierski

HISTORIA

Źródła

Ličnye archivnye fondy v gosudarstvennych chraniliščach SSSR. Ukazatel. (Wydawnictwo opracowane przez): Gławnoe Archivnoe Upravlenie pri Sovete Ministrow SSSR, „Gosudarstvennaja Biblioteka SSSR im. W. I. Lenina, (i) Archiv Akademii Nauk SSSR", t. I—II, Moskwa 1962—1963, str. 478 oraz 502.

Dawno już mamy za sobą okres, kiedy historię można było pisać na podstawie li tylko aktów normatywnych, dokumentów oficjalnych, rozporządzeń i sprawozdań. Historycy sięgnęli do materiałów, w których najżywiej tętni krew epoki, myśli ludzkiej i ludzkiej twórczości. Korespondencja i pamiętniki dla zobrazowania osobowości, a archiwa gospodarcze przedsiębiorstw przemysłowych (mniejszych czy większych), gospodarstw rolnych i zasoby akt produkowanych przez działającą jednostkę — dla ujęcia obrazu grupy społecznej stały się już nieodzownym wyposażeniem warsztatu pracy badacza. Wszystkie tego rodzaju dokumenty znaleźć można w spuściznach archiwalnych, zachowanych po wybit-

[17] Adam Bremeński, *Gesta Hammaburgensis Ecclesie Pontificum*, lib. I, c. 62, lib. II, c. 19, por. K. Śląski, Z zagadnień rozwojowych plemion bałtyckich i zachodniofińskich w okresie wczesnofeudalnym, „Światowit", t. XXIV (1962), str. 100 nn., G. Labuda, Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej, t. II, Poznań 1964, str. 184—189.

[18] *Passio Sancti Adalperti Maritiris*, MPH I, str. 155.

[19] *Herbordi vita Ottonis*, MPH II, str. 74 (lib. a, c. 3).

nych działaczach lub wybitnych rodach w dawnych wiekach.

W Polsce po okresie wielkich przeobrażeń społecznych lat 1944/45, a i później w archiwach państwowych znalazły się archiwalia podworskie[1] oraz archiwa zakładów przemysłowych. O archiwalne spuścizny wybitnych działaczy literatury czy nauki toczy się spór między muzeami, bibliotekami i archiwami, rozstrzygany zresztą krótko: beatus qui tenet. Dla tych ostatnich zbiorów myśli się nawet o założeniu — na wzór radzieckiego — Centralnego Archiwum Nauki i Literatury[2]. Objęcie w posiadanie spuścizn prywatnych znakomicie poszerzyło horyzonty nauki historii, wciąż jeszcze jednak brak jest takiego niezbędnego klucza do rozproszonych po całym kraju skarbów, jakim powinien być centralny poniekąd przewodnik, taki właśnie jak omawiany, sporządzony w ZSRR.

Powstał on w wyniku inicjatywy centralnych instytucji archiwalnych, muzealnych i bibliotecznych. Rozesłana ankieta przyniosła 16 000 opisów najrozliczniejszych zespołów rozsianych po archiwach, muzeach i bibliotekach. Pominięto archiwa partii, co zresztą stanowi dotkliwą lukę, gdyż tu właśnie chronią się materiały także i polskich działaczy rewolucjonistów. Opisy obrazowały stan na 1.I.1958 i przewidująco niektóre z nich zaopatrzone są w uwagi tyczące ich ewentualnego przemieszczenia. Z 16 000 w zbiorze znalazło się 10 000 opisów. Autorzy przeprowadzają zresztą szczegółowy wywód metodologiczny przyczyn opuszczenia ponad jednej trzeciej zebranego materiału.

Opisy zespołów ułożone są alfabetycznie, według nazwisk fundatorów zespołu, przy czym tom pierwszy zawiera nazwiska na litery A—M, a drugi od N do Ja. Każdy zapis zaopatrzony jest w dane biograficzne twórców zespołu, a także podaje ilość jednostek archiwalnych zespołu i jego daty krańcowe oraz miejsce przechowywania. Całość uzupełniona jest wykazem tych archiwów, muzeów i bibliotek, których zbiory zostały wymienione w publikacji, dalej wykaz fundatorów według rodzajów ich działalności, wykaz tych zespołów bocznych, które można znaleźć w zespołach głównych, wreszcie indeks nazw geograficznych.

Nas interesują głównie te zespoły, które odnosić się mogą do historii Polski. Dotychczas brak było pełnego w nich rozeznania i dane o nich znajdowało się fragmentarycznie w przypiskach w literaturze fachowej lub w sprawozdaniach z podróży naukowych poszczególnych badaczy. Lukę tę starały się zapełnić artykuły M. Wąsowicza[3] i P. Bańkowskiego[4] oraz innych uczonych polskich, którzy mieli możność badania zawartości archiwów radzieckich. Obecnie dopiero mamy pierwszy względnie pełny (poza wspomnianymi materiałami archiwów partyjnych) wykaz takich źródeł. Jak się okazuje, liczba zespołów pochodząca od Polaków lub też z innych względów, mogąca budzić zainteresowanie czytelnika polskiego, jest dość znaczna. W wielu zbiorach znajdują się nieraz bardzo obszerne archiwa rodów, które odgrywały historyczną rolę na ziemiach pogranicza polsko-białoruskiego i polsko-ukraińskiego: Czartoryskich, Druckich-Lubeckich, Potockich, Radziwiłłów, Sapiehów. Dość licznie występują papiery działaczy, uczonych czy artystów polskich: L. Finkla, Stanisława Moniuszki, J. Baudouina de Courtenay, a także Rosjan działających w Polsce: Igelströma, Stackelberga, Su-

[1] B. Smoleńska, T. Zielińska, Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (Archiwa magnackie), „Archeion", t. XXXVIII (1963), str. 167—197.

[2] Vide dyskusja w „Archeionie", t. XIX/XX (1959).

[3] M. Wąsowicz, Materiały do dziejów Polski w centralnych historycznych archiwach państwowych we Lwowie i Kijowie, „Archeion", t. XXXIII (1960), str. 99—137.

[4] P. Bańkowski, Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie, „Archeion", t. 40 (1964), str. 161—191.

worowa, Paskiewicza, wielkich książąt Konstantego Pawłowicza i Konstantego Mikołajewicza.

M. Lech

B. Baranowski, *„Obserwacyje ekonomickie doświadczone" z pierwszej połowy XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 1966, nr 1, str. 37—47.

Przy niewielkiej ilości zachowanych i przekazanych tekstów literatury rolniczej staropolskiej tym cenniejszy staje się każdy zapis, na jaki natrafimy w archiwach czy bibliotekach. Burzliwe lata ostatnich stu- i dziesięcioleci sprawiły, iż odnajdujemy je w najrozmaitszych przypadkach i księgozbiorach. Nauka historyczna w pełni już docenia te źródła, powstała już cała literatura przedmiotu, wyjaśniająca rozliczne konteksty powstawania i praktycznego wykorzystania takich rolniczych podręczników.

Tekst omawiany odnosi się do terenów północnej Litwy lub Żmudzi na pograniczu z Inflantami. Wbrew wydawcy krąg odbiorców tych pouczeń należałoby zacieśnić do jednej tylko osoby — do członków własnej rodziny. Nie mogą one być przeznaczone dla oficjalistów, gdyż właśnie mówią o samych oficjalistach i o nawet sui generis polityce wobec nich, rozróżniają ich rodzaje: lepsze i gorsze sługi, wprowadzają w tajniki prawidłowej organizacji całej gospodarki na takim szczeblu z jakiego nie mógłby przemawiać żaden z oficjalistów. Nie mogły też „Obserwacyje" być przeznaczone dla sąsiadów: zbyt wiele tu bezpośredności w odnoszeniu do adresata, niejakiej intymności nawet, mnóstwa rozlicznych „sztuczek" gospodarskich, by można mówić o użyczaniu ich sąsiadowi, nawet i najlepszemu. Za adresowaniem ich do najbliższego kręgu członków rodziny przemawiać by także mogła i owa niestaranność tekstu; wiadomo, że na zewnątrz, z przeznaczeniem dla szerszego forum starano się pisać kwieciście, wzorować się na najlepszych tekstach. Czyniłby tak zwłaszcza człowiek wybijający się na nowym terenie, sam senator w pierwszym pokoleniu, jakim był Gedeon Rajecki. Wraz z wydawcą głosowałbym także na podstawie analizy tekstu za osobą właśnie Gedeona Rajeckiego jako autora zapisek. Adresatem więc w tym wypadku mógłby być jego syn Władysław.

Wydawca podzielił tekst według tematów — w pierwszej części znajdziemy tedy obserwacje tyczące techniki rolniczej, następnie prognozy pogody, urodzaju, a nawet losów ludzkich, wreszcie przepisy na obchodzenie się z ogrodem, dalej gospodarką stawową, pszczołami. Już w oryginale nieznany autor całej końcowej dużej części dał tytuł „Gospodarstwo" z praktycznymi radami co do organizacji pracy. Bezpośredniość przejścia od prognoz pogody i urodzaju do spraw związanych z ogrodem nasuwa podejrzenie, iż w tym miejscu może istnieć luka w tekście samego oryginału, być może brak nawet kilku kart, co nie zostało przez wydawcę zauważone i zaznaczone. Naszym zdaniem, tekst działu o ogrodnictwie zaczyna się w pół zdania, zresztą z dalszego ciągu tekstu: „a co się tu o ogrodzie mówi..." wynikałoby, iż już przedtem coś o tych sprawach mówiono.

Oprócz historyków techniki rolnej „Obserwacyje" stanowią materiał bardzo cenny także i dla etnografów, podając właśnie prognostyki ludowe dotyczące meteorologii i jej wpływu na gospodarstwo wiejskie, a także rozsiane licznie w tekście zapiski dotyczące zachowanych jeszcze wówczas żywo wierzeń ludowych, przesądów i całego uzależniania życia ludzkiego od faz księżyca czy koloru słońca.

M. Lech

St. Kairys, *Tau, Lietuva*, Boston, Mass (USA), 1964, str. 480.

Ukazała się druga część wspomnień jednego z wybitnych polityków litewskich, działacza Socjaldemokratycznej

Partii Litwy, Steponasa Kairysa (1878—1964), który ostatnie lata swego życia spędził na emigracji (1944—1964). Część pierwsza, wydana w 1957 r. pt. „Lietuva budo", została już omówiona na łamach „Acta Baltico-Slavica", II, 1965, str. 437—439. W tomie „Tau, Lietuva" opisał autor lata 1905—1918, a więc okres niezwykle ciekawy w historii Litwy: rewolucję 1905 r., lata reakcji caratu, wojnę i okupację niemiecką, wreszcie walkę o Litwę niepodległą.

Obie książki S. Kairysa należą do pamiętnikarstwa historycznego nowego typu: nie poprzestają na opisie własnych przeżyć autora, ale zawierają też bogaty materiał dokumentarny, szeroko korzystają nie tylko ze źródeł, lecz i z opracowań historycznych. Nie są one już pamiętnikiem, ale nie stanowią jeszcze „historii osobistej i narodowej", są w gruncie rzeczy naukową autobiografią. Ten sam typ twórczości przedstawiają też wspomnienia kolegi Kairysa, również wybitnego działacza litewskiego, Kiprasa Bielinisa (1883—1965), a mianowicie „Dienojant" (1958) i „Penktieji metai" (1959).

„Tau, Lietuva" powstała w kilkadziesiąt lat po opisywanych wypadkach. Pisał ją Kairys w ostatnich latach swego życia, pisał z odległej już perspektywy historycznej, kiedy mógł lepiej i trafniej ocenić wypadki, w których brał udział. Dysponując bogatym materiałem historycznym, mógł w wątpliwych wypadkach, kiedy pamięć własna zawodziła, skontrolować swoje wspomnienia ze źródłami bądź też opracowaniami historycznymi. Toteż książka jego ma wagę dokumentu historycznego, który nie jest tylko wyrazem osobistego stosunku autora do przeszłości. Autor zresztą, swego czasu marksista, miał duże zrozumienie procesu dziejowego. Nie wysuwa więc własnej osoby na plan pierwszy, sam pozostaje niejako w cieniu opisywanych wydarzeń. Gdzieniegdzie tylko daje wyraz swym osobistym sympatiom, polemizując w ocenie niektórych wypadków ze swymi przeciwnikami politycznymi. Siłą rzeczy te miejsca jego książki, w których podejmuje on dyskusję z innymi niż jego własne poglądami, wymagają szczególnie wnikliwej krytyki historyka. W niejednym wypadku konieczne jest też sprawdzanie informacji S. Kairysa. Oto np. Autor, pisząc o rewolucji proletariackiej na Litwie w końcu 1918 r. podaje (str. 285), że w dniu 16.XII. 1918 r. Vincas Kapsukas (Mickevičius) ogłosił w Wilejce manifest w imieniu centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Litwy i Białorusi. Wiadomość ta nie jest ścisła. Autor tego manifestu V. Kapsukas stwierdza bowiem, że w rzeczywistości manifest ten był wydany nie w Wilejce, a w Wilnie (Wilejkę podano dla zmylenia sił kontrrewolucyjnych). Co więcej, manifest był ogłoszony nie w imieniu Partii Komunistycznej, lecz w imieniu tymczasowego rządu robotniczo-włościańskiego Litwy [1].

Książka zawiera w dodatkach 21 nader rzadkich i cennych dokumentów historycznych, w tym różne odezwy Socjaldemokratycznej Partii Litwy z lat 1905—1906, uchwały VII zjazdu tej Partii z 1907 r., a także przynosi przedruk niezwykle rzadkiego druku, jakim jest program Socjaldemokratycznej Partii Litwy z 1931 r. Skorowidze geograficzny i osobowy obejmują oba tomy wspomnień S. Kairysa, tj. „Lietuva budo" i „Tau, Lietuva". Starannie opracowany został skorowidz osobowy, który podaje krótkie dane biograficzne o większości występujących na kartach książki osób.

Jerzy Ochmański

Geležinis Vilkas. Lietuvos TSR Mokslų Akademija. Archyviniai dokumentai VII rinkinys, Rinkini paruošė B. Baranauskas, Wilno 1965, str. 140.

W opracowaniu specjalnej redakcji, powołanej przez Akademię Nauk Litew-

[1] V. Kapsukas, Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir tarybų valdžia, wyd. 2, Vilnius 1958, str. 105. S. Kairys pracy tej nie wykorzystał, mimo iż pierwsze jej wydanie ukazało się w Chicago w 1934 r.

skiej SRR dla publikowania dokumentów archiwalnych[1], wydany został ostatnio zbiór dotyczący organizacji Żelaznego Wilka (Geležinis Vilkas). Książka porusza interesującą, a mało znaną problematykę z życia politycznego Litwy okresu międzywojennego i II wojny światowej. Organizacja ta, skupiając skrajnie faszystowskie i nacjonalistyczne elementy — mimo stosunkowo niewielkiej liczebności — odegrała bowiem istotną rolę w walce politycznej, która toczyła się w tym kraju.

Organizacja Żelaznego Wilka utworzona została w 1927 r. W tym czasie życie polityczne Litwy znamionowało się zaciekłą walką pomiędzy narodowcami (tautininkai) ze S m e t o n ą i V o l d e m a r a s e m na czele, którzy ujęli w drodze wojskowego zamachu stanu ster rządów, a innymi partiami, odepchniętymi od władzy. Zadaniem Żelaznego Wilka było stosowanie terroru wobec przedstawicieli opozycji. Jednocześnie miał się on stać ośrodkiem krystalizacji i rozpowszechniania przejmowanych z Włoch wpływów faszystowskich. Sytuacja jednak uległa zasadniczej zmianie, kiedy w roku 1929 na skutek konfliktu osobistego i zatargu o władzę rozeszły się drogi Smetony i Voldemarasa. Ten ostatni odsunięty został od stanowisk państwowych. Jednakże większość członków Żelaznego Wilka opowiedziała się właśnie po jego stronie. Voldemaras pociągał tych ludzi swym skrajnym nacjonalizmem, bezwzględnością i dynamizmem. Mimo iż na początku 1930 roku organizacja Żelaznego Wilka została rozwiązana, członkowie jej działali nadal. Kilkakrotne nieudane spiski i zamachy — z najważniejszym w czerwcu 1934 r. — były ich dziełem. O ile Smetona orientował się w polityce zagranicznej w zasadzie na mocarstwa zachodnie, o tyle Voldemaras, a zwłaszcza jego zwolennicy, coraz ściślej opierali się na Niemczech hitlerowskich. Rozwój wydarzeń doprowadził ich w konsekwencji w dużym stopniu do roli agentury hitlerowskiej. Wyszło to na jaw wyraźnie na początku okupacji niemieckiej w 1941 roku, kiedy to voldemarasowcy, byli członkowie Żelaznego Wilka, wykorzystani zostali przez hitlerowców jako narzędzie ich polityki.

Dokumenty tomu, ukazujące powyższe zagadnienia, mają charakter dość różnorodny. Są to więc przede wszystkim fragmenty zeznań czołowych działaczy Żelaznego Wilka, składanych po aresztowaniu wobec śledczych organów radzieckich, bądź policji litewskiej, są to sprawozdania policyjne, lub też ankiety i życiorysy przywódców organizacji, są wreszcie odezwy partii politycznych. Osobne miejsce zajmuje publikowany we fragmentach dziennik Zenonasa B l y n a s a (27.VII.1941—12.I.1942), sekretarza generalnego utworzonej w 1941 r. przez voldemarasowców Partii Litewskich Nacjonalistów (Lietuvių nacionalistų partija — LNP). Dziennik ten stanowi niezastąpione i bardzo interesujące źródło wiadomości o problemach kolaboracji i polityki okupanta hitlerowskiego wobec Litwy w pierwszych miesiącach wojny.

Oceniając wartość zawartych w zbiorze dokumentów należy zaznaczyć, iż większość spośród nich stanowią wspomniane zeznania śledcze. Jest to — jak wiadomo — typ źródła o bardzo specyficznym charakterze, do którego badacz dociekający prawdy, musi podchodzić z dużą ostrożnością. Również i w tym wypadku obciążenia ujawniające się na ogół w dokumentach tego typu występują wyraźnie. Spotykamy się więc w nich z jawną a zrozumiałą tendencją zeznających do wybielania swej działalności, do pomijania bądź pomniejszania swych przestęp-

[1] W ramach tej samej serii publikacji dokumentarnych ukazały się: Hitleriniai žudikai Kretingoje, Wilno 1960; Žudikai bažnyčios prieglobstyje, Wilno 1960; Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą, cz. I, Wilno 1961; cz. II, Wilno 1962; Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje, Wilno 1962 i in. Ta sama redakcja, ale już poza ramami serii, wydała obszerny zbiór dokumentów: Masinės žudynės Lietuvoje 1941—1944, I dalis, Wilno 1965, str. 348.

czych czynów. Przyjmowanie dosłowne tych tłumaczeń grozi wypaczeniem obrazu. W naszym konkretnie wypadku istnieje jednak określona możliwość uniknięcia takich pomyłek przez konfrontowanie poszczególnych zeznań. Tak np. zeznając przed radzieckimi organami śledczymi w dniu 20.I.1941 r. jeden z czołowych działaczy voldemarasowskich A. Sliesoraitis działalność swą na terenie Kłajpedy w latach 1938—1939 przedstawił jako walkę o przywrócenie ustroju demokratycznego na Litwie. Parokrotnie też podkreślał, iż był zatrzymywany i badany przez Gestapo (str. 42—44). Z zamieszczonych obok (str. 44—49) zeznań A. Jakštasa wynika natomiast, iż grupa Sliesoraitisa bynajmniej nie zmierzała do ustanowienia demokracji i szukała ochrony i oparcia właśnie w policji niemieckiej. Potwierdzają to zresztą i inne dokumenty.

Nie brak jest w publikowanych zeznaniach także krańcowo przeciwnych, a równie nieszczerych akcentów, jak kajanie się i przesadne branie winy na siebie. Poza tym przytłacza zeznania mnóstwo danych personalnych, włącznie z przytaczaniem szczegółowych rysopisów, które podają zeznający. Nadaje to zeznaniom z jednej strony znamię autentyzmu i konkretności, z drugiej jednak dokonywane jest kosztem bardziej interesujących badacza po latach szerszych zagadnień. Ogólnie należy przyjąć, iż z zeznań wziąć można, krytycznie je weryfikując, liczne i istotne fakty, natomiast ocen należy samemu dochodzić.

Zebrane w książce dokumenty nie ukazują w sposób pełny i ciągły dziejów organizacji Żelaznego Wilka bądź też następnie ugrupowań z niej się wywodzących. Redaktor zbioru skupił uwagę na niektórych tylko wydarzeniach, pomijając inne, jak np. dokonaną przez voldemarasowców próbę przewrotu w 1934 r. Ogólnie jednak można sobie wyrobić na tej podstawie zdanie o charakterze działalności ludzi spod znaku Żelaznego Wilka. Dużą pomocą dla czytelnika jest obszerny wstęp, systematycznie przedstawiający historię ruchu voldemarasowców.

Pierwsze dokumenty zbioru skupiają się wokół sytuacji Żelaznego Wilka na tle wypadków 1929 roku, kiedy to rozpoczął się spór między Smetoną a Voldemarasem. Mówią o tym zeznania wspomnianego Sliesoraitisa, który był wówczas szefem sztabu organizacji, jego adiutanta J. Starkusa oraz B. Stencelisa, któremu Smetona powierzył zadanie oczyszczenia Żelaznego Wilka od wpływów voldemarasowców. Zeznania te dają dokładny obraz posunięć personalnych i organizacyjnych, których dokonał Smetona starając się jednocześnie podporządkować sobie organizację. Widać też niepowodzenie tych posunięć, co skłoniło rząd do formalnego rozwiązania Żelaznego Wilka w maju 1930 r.

O dalszej jego działalności, prowadzonej już w warunkach nielegalnych, pozwala sądzić zamieszczona w zbiorze odezwa (str. 26—36) Żelaznego Wilka z 1930 r. Zawiera ona mnóstwo niewybrednych ataków na Smetonę i jego współpracowników (charakter tych oskarżeń jest notabene przykładem niskiego poziomu i brutalnych metod walki politycznej stosowanych przez narodowców litewskich). Na równi z tym obrazuje jednak na licznych konkretnych przykładach rozmiary represji, które spadły na voldemarasowców od jesieni 1929 r. Istotnym uzupełnieniem jest tu inna odezwa (str. 36—41), pochodząca z tego samego mniej więcej czasu, a wydana również nielegalnie przez chrześcijańskich demokratów (Komitet Akcji Katolickiej). Odezwa ta, pisana z pozycji wrogich zarówno wobec smetonowców, jak i voldemarasowców ujawnia zakres i perypetie toczącej się między nimi walki. Utrzymana w tonie bardziej spokojnym i rzeczowym, informuje m.in. o tym, że członkowie Żelaznego Wilka w ciągu 1930 r. trzykrotnie przygotowywali się do objęcia władzy w drodze przewrotu i kilka razy dokonywali zamachów terrorystycznych. Charakterystyczne jest, iż chrześcijańscy de-

mokraci, cytując fragmenty odezw voldemarasowców, uzupełniają je własnym komentarzem, co umożliwia weryfikację wielu faktów.

Dokumenty zgrupowane w drugim rozdziale zbioru przenoszą nas w lata 1938—1939. Wówczas to na terenie Kłajpedy wytworzyła się swoista sytuacja dwuwładzy. Z jednej strony gospodarzem tego obszaru był jeszcze rząd litewski, ale z drugiej Kłajpeda, wyposażona w dużą autonomię, faktycznie była już rządzona przez Niemców. Wycofując się nadal krok za krokiem pod naciskiem miejscowych Niemców, wspieranych wszechstronnie przez III Rzeszę, zwłaszcza od jesieni 1938 roku, władze litewskie przyznawały Kłajpedzie wciąż nowe uprawnienia polityczne, tak że przestał tam m. in. działać zakaz — obowiązujący w całej Litwie — opozycyjnych partii politycznych. Wykorzystały to stronnictwa litewskie zwalczające rządy Smetony. W takich warunkach pod koniec 1938 r. powstał w Kłajpedzie Związek Aktywistów Litewskich (Lietuvių aktyvistų sąjungą). Istotną rolę odgrywali w nim byli członkowie Żelaznego Wilka z A. Sliesoraitisem na czele, poza tym w skład jego wchodzili chrześcijańscy demokraci i ludowcy. Dokumenty II rozdziału — zeznania śledcze Sliesoraitisa, Jakštasa, raporty policji litewskiej i in. — obrazują właśnie ten fragment w działalności ludzi z Żelaznego Wilka, charakteryzujący się ich współpracą z przedstawicielami innych stronnictw opozycyjnych.

W rozdziale następnym redaktor zbioru zgromadził wyłącznie raporty policji litewskiej z lat 1939—1940 (str. 54—64). Wynika z nich po pierwsze, iż powyższa współpraca voldemarasowców z chrześcijańskimi demokratami i ludowcami miała tylko epizodyczny i koniunkturalny charakter. Z chwilą zaboru Kłajpedy przez Niemcy w marcu 1939 r. Smetona poczuł się zmuszony do wyrażenia zgody na utworzenie rządu koalicyjnego, w skład którego weszli przedstawiciele chrześcijańskich demokratów i ludowców. Voldemarasowcy znaleźli się natomiast poza jego ramami. Popchnęło to ich do knucia nowych spisków i zamachów. Rzecz charakterystyczna, jak z dokumentów wynika, iż sam Voldemaras, przebywający za granicą — choć duchowy przywódca ruchu — okazywał znacznie większą ostrożność i powściągliwość niż jego zwolennicy [2].

Szczególnie dogodny moment dla dokonania przewrotu ujrzeli voldemarasowcy we wrześniu i październiku 1939 r. Wówczas to, wysuwając hasła oparcia się na Niemcach, włącznie z przystąpieniem do wojny po ich stronie, rozpoczęli oni gorączkowe przygotowania do zamachu. Jak sądzić można jednak z przytoczonych dokumentów, próby te nie miały większych szans powodzenia. Raporty policji mówią o działalności stosunkowo niewielkiego grona osób, które wznawiały wysiłki w celu rozszerzenia spisku na teren wojska. Ogłoszona przez rząd 17.IX.1939 r. częściowa mobilizacja i wiążące się z tym translokacje jednostek wojskowych w dużej mierze pomieszały szyki spiskowców. Poza tym całą ich akcję pilnie śledziła policja polityczna. Smetona, nauczony już kilkakrotnymi zamachami i spiskami, ściśle inwilgował wojsko, a zwłaszcza korpus oficerski. W rezultacie kilkunastu czołowych działaczy voldemarasowskich wiosną 1940 r. aresztowano. Położyło to doraźnie kres dalszej akcji z ich strony.

W zbiorze nie zostały zamieszczone dokumenty, mówiące o działalności ludzi spod znaku Żelaznego Wilka na terenie Niemiec w drugiej połowie 1940 i pierwszej 1941 r. oraz o utworzeniu przy ich

[2] Poza wspomnianymi raportami policji litewskiej mówi o tym również inny dokument zamieszczony w zbiorze — memorandum niemieckiego MSZ z 19. VII. 1939 r. — wzięty z akt norymberskich. Wg informacji posiadanych przez Niemców Voldemaras, przebywający we Francji, zajmował się działalnością pisarską i pobierał pensję od rządu litewskiego. Nie utrzymywał on bliższych związków ze swymi zwolennikami. Ci ostatni natomiast wykorzystali jego nazwisko w charakterze szyldu politycznego.

czynnym współudziale w listopadzie 1940 r. w Berlinie Frontu Litewskich Aktywistów (Lietuvių aktyvistų frontas). Dokumenty rozdziału IV dotyczą obrazu okupacji hitlerowskiej na Litwie latem 1941 r. Głównym poruszanym tu zagadnieniem jest utworzenie przez voldemarasowców Partii Litewskich Nacjonalistów, jej założeń programowych, składu osobowego oraz współpracy z hitlerowcami. Zwrócenie uwagi na ten właśnie problem jest w pełni uzasadnione. Wówczas to bowiem działalność polityczna voldemarasowców nabrała największego rozmachu, a ich oblicze ideowe i dążenia polityczne ujawniły się z całą wyrazistością. Mówią o tym zeznania I. Vylius-Velavičiusa, który był naczelnikiem oddziałów bojowych LNP, wskrzeszonych pod nazwą Żelaznego Wilka. Ujawnia on bliższe okoliczności powstania LNP, charakteryzuje czołowych jej działaczy, przedstawia system organizacyjny itd. Interesujący wgląd w personalia przywódców LNP dają zamieszczone w tym rozdziale ich ankiety i charakterystyki organizacyjne.

Do tych poniekąd formalnych informacji dochodzi materiał zawarty we wspomnianym na wstępie dzienniku Blynasa. Stwierdzić można, iż jest to najcenniejszy i najciekawszy dokument ze zbioru. Notatki robione na bieżąco z całkowitą szczerością przez sekretarza generalnego LNP oddają przede wszystkim sens i atmosferę stosunków istniejących między hitlerowcami a ich litewskimi kolaborantami, czego próżno by szukać w dokumentach innego typu.

Dziennik Blynasa pozwala się zorientować, z jaką propozycją współpracy występowali ci skrajni nacjonaliści litewscy wobec Niemców. Tak np. przygotowana przez LNP deklaracja, którą złożył wobec władz niemieckich szef administracji litewskiej, pierwszy doradca generalny gen. P. Kubiliunas w sierpniu 1941 r., wypowiadała się całkowicie w duchu hitlerowskiego Neue Ordnung in Europa. Mówi ona o gotowości wszechstronnego wsparcia Niemiec w ich walce nie tylko z „bolszewicką Rosją", lecz i „plutokratyczną Anglią". O cóż w zamian za to prosili kolaboranci litewscy? Blynas nadmienia, iż niektórzy wypowiadali się za postulatem niepodległej Litwy. Ale Kubiliunas nie zgodził się nawet na wstawienie do deklaracji słowa „niepodległość". Wobec zdecydowanie negatywnego stanowiska Niemców postulaty przywódców LNP ewoluowały w tendencji malejącej. W początkach września 1941 r. zastępca wodza partii I. Taunys mówił jeszcze hitlerowcom, że Litwa życzyłaby sobie takiej formy państwowej, jaką aktualnie posiada Słowacja (str. 95). Natomiast już w grudniu tegoż roku nowy wódz LNP L. Virbickas wyrażał opinię, iż należy zabiegać chociażby o utworzenie protektoratu (str. 107).

Ale władze hitlerowskie nie myślały nawet o tym, niewiele sobie robiąc ceremonii ze swymi litewskimi kolaborantami. Dziennik Blynasa aż roi się od informacji o posunięciach Niemców, które boleśnie raniły największych nawet ugodowców. Oto pod dniem 5.8. 1941 r. zanotował on: „Niemcy zdarli z wieży Muzeum wojskowego 3 herby — Wilna, Kowna i Kłajpedy. Ludzie patrzą na świeże plamy na tynku. Rosjanie tego nie zrobili..." (str. 81). W innym miejscu — dn. 25.VIII. 1941 — podaje, iż jednostronne posunięcia Niemców wywołać mogą rosnące niezadowolenie. Ogłosili oni przymus pracy, wstrzymali denacjonalizację ziemi, przejmują gmachy litewskie, np. Banku Rolnego, na swoją własność, rozgłośnia radiowa przestała nadawać hymn litewski... (str. 91). Blynasa szczególnie wyprowadzały z równowagi fakty złego osobistego traktowania Litwinów przez Niemców. Dnia 3.IX. notuje on: „Po pułkownika Dabulevičiusa, burmistrza Wilna i doradcę okręgowego, zaszedł żandarm i kazał iść do Ortskomendantury. Tam jakiś podoficer wymyślał i groził, machając linijką przed nosem..." 18.IX.1941 r.: „Oberleutnant Borek z 11 rezerwowego batalionu policyjnego odnosi się do oficerów litewskich tak, jak nie można się obchodzić

z jeńcami. Przeklina i wymyśla w obecności żołnierzy..."

Wyraża też Blynas niejednokrotnie obawy, że niepodległości Litwini nie zobaczą, że górę wezmą ludzie całkowicie oddani Niemcom, zwyczajni agenci Gestapo, którzy bez wahania opowiedzą się za „Anschlussem Litwy" (str. 82, 84, 86, 97) [3]. Ale tego rodzaju żale sekretarz generalny partii litewskich nacjonalistów powierzał tylko kartkom pamiętnika. W najlepszym wypadku skarżył się w gronie swych najbliższych przyjaciół. W wystąpieniach oficjalnych był o wiele bardziej ostrożny i aż do gorliwości lojalny. Wynika to wyraźnie z jego własnego dziennika. Oto np. dnia 20.VIII.1941 r. na odprawie oficerów udających się w teren werbować ochotników do batalionów policyjnych, Blynas mówił: „Obecnie sytuacja jest taka, że nie można zaraz żądać, aby dano nam niepodległe państwo... Wszyscy jednak wierzymy, iż za lojalną pomoc otrzymamy zaspokojenie wszystkich naszych aspiracji — własne niepodległe państwo... Adolf Hitler uzna naszą przelaną krew i będziemy mogli w przyszłości, po zakończeniu wojny, żyć państwowo niepodlegli w nowej Europie, którą zorganizuje Hitler i wielkie Niemcy..."

Rzucająca się w oczy sprzeczność wypowiedzi oficjalnych i zwierzeń poufnych Blynasa pozwala uzmysłowić tę poniżającą rolę i beznadziejną sytuację, w której znaleźli się kolaboranci litewscy. Każda pomoc udzielona przez nich okupantowi hitlerowskiemu oznaczała przyczynienie się do narodowej samozagłady. Blynas najwyraźniej nie zdawał sobie z tego sprawy. Wierzył też w zwycięstwo III Rzeszy. Jednak pewne obawy, iż trzeba będzie odpowiedzieć za popełnione czyny, występują w jego notatkach w innej formie. Podaje on sporo informacji o zbrodniach popełnionych przez litewskie bataliony policyjne. Jednak nie wzrusza go bynajmniej sam fakt, iż mordowane są tysiące ludzi, przeważnie Żydów, w tym kobiety i dzieci. Wyraża natomiast niezadowolenie, że robione to jest w sposób tak jawny: „Jeśli już Niemcy to robią (tzn. mordują Żydów — PŁ) naszymi rękoma, to trzeba wszystko zrobić spokojnie, bez rozgłosu, bez skandalu" — zanotował Blynas 24 sierpnia swą opinię z rozmowy z jednym z naczelników powiatów (str. 90), zaś 13 grudnia zapisał: „...nie mogę ścierpieć faktu, że Litwa zamieniana jest w cmentarzysko, że zmuszają do rozstrzeliwania Żydów przybywających z Niemiec legalnie z wizami, że strzelamy obcych, stając się w ten sposób płatnymi oprawcami, że nas fotografują i filmują, zaś Niemcy samych siebie — nie. Tych podłości nie mogę ścierpieć" (str. 109—110).

Nie sposób omówić w recenzji wszystkie sprawy, poruszane w dzienniku Blynasa, choć są one niewątpliwie także interesujące. Wskazać natomiast warto raz jeszcze, iż publikowanie tego rodzaju źródeł istotnie przyczynia się do pełniejszego poznania problemów okupacji hitlerowskiej na Litwie.

Ostatnim dokumentem zamieszczonym w zbiorze są dalsze fragmenty zeznań Vylius-Velavičiusa. Ukazują one końcowy etap współpracy ludzi z Żelaznego Wilka z hitlerowcami w latach 1944—1945. Polegała ona wówczas na organizowaniu akcji szpiegowskiej i dywersyjnej na tyłach maszerującej na zachód Armii Czerwonej. Vylius podaje sporo informacji o werbowaniu i przeszkalaniu kolaborantów litewskich w niemieckich szkołach dla dywersantów, o uzbrajaniu band, które miały działać na obszarze Litwy itd. Sam Vylius-Velavičius — jak podaje — został aresztowany w kwietniu 1945 r. w momencie, gdy na czele grupy dywersyjnej próbował przekroczyć granicę litewską.

Dokument ten niejako symbolicznie

[3] O bliskich związkach z Gestapo niektórych voldemarasowców wspomina również w swoich pamiętnikach były dowódca armii litewskiej gen. S. Raštikis (Stasys Raštikis, Kovose del Lietuvos, Los Angeles 1957, t. II, str. 301—302). Nadmienia on, iż Niemcy rękami tych właśnie ludzi obalili w lipcu 1941 r. tzw. litewski rząd tymczasowy, który powstał bezpośrednio po okupowaniu Litwy przez Niemców.

zamyka recenzowaną książkę, mówiącą o drodze, którą przeszła znaczna część ludzi spod znaku Żelaznego Wilka. Na jej początku była organizacja faszystowska, mająca służyć za podporę reżimu autorytatywnego na Litwie, a tym samym sprawie nacjonalizmu. Później jednak logika wypadków zepchnęła wywodzących się z niej ludzi na tory współpracy, a następnie bezwzględnej służby dla Niemców, która przybierała coraz wyraźniej kształty zdrady własnego narodu i nawet zaprzedania idei własnego nacjonalizmu. Końcowa działalność w charakterze dywersantów chylącej się nieuchronnie do upadku III Rzeszy jest tego najwymowniejszym wyrazem.

Piotr Łossowski

Opracowania ogólne

M. Hellmann, *Grundzüge der Geschichte Litauens*, Darmstadt 1966, s. 1—179.

Historiografia zachodnioniemiecka wykazuje w ostatnich latach wzrastające zainteresowanie dziejami Litwy. Większość jednak nowszych opracowań, jak np. H. Jablonowskiego, K. Forstreutera, G. Rhodego dotyczy zagadnień szczegółowych. Toteż zamierzeniem M. Hellmanna było dostarczyć chociaż w popularnonaukowej postaci zarysu całości dziejów Litwy[1].

W myśl tych założeń, praca autora daje przegląd ważniejszych zjawisk w historii narodu litewskiego, zwłaszcza na odcinku zagadnień politycznych, nie zagłębia się natomiast w problematykę szczegółową. Ograniczone rozmiary i charakter publikacji skłoniły też autora do zastosowania znacznych skrótów i selekcji materiału. Wybór ten poszedł w kierunku szerszego omówienia niektórych okresów, jak np. kształtowanie się państwa litewskiego, walka o charakter unii z Polską czy też etap kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX w. M. Hellmann skoncentrował przy tym swą uwagę na losach narodu litewskiego, poruszając tylko ubocznie zagadnienie innych grup etnicznych zamieszkujących W. Ks. Litewskie. W ocenie wzajemnych stosunków poszczególnych narodowości, autor starał się zachować bezstronność, unikając sformułowań agresywnych. Niemniej jednak pewna skłonność do omawiania szeroko konfliktów narodu litewskiego z jego sąsiadami, przy równoczesnym pobieżnym traktowaniu nierzadkich w dziejach momentów współpracy, doprowadziła niekiedy do zwichnięcia właściwych proporcji zagadnień. W dalszym ciągu recenzji postaramy się zwrócić uwagę na szczegóły dyskusyjne, lub wymagające uzupełnienia.

W rozdziałach I—IV (str. 9—32) autor zajmuje się dziejami Litwy aż do unii krewskiej (1385 r.). Początek zjednoczenia przypada jego zdaniem dopiero na panowanie Mendoga (połowa XIII w.). Wydaje się jednak, iż przesłanki tego procesu sięgały głębiej, skoro już układ rusko-litewski z 1219 r. wyróżnia kilku „starszych" dynastów, przewodzących związkowi książąt. Omawiając stosunki w miastach (s. 32) należało wspomnieć, że obok przybyszów z Niemiec i Rusi, osiedlali się tam również Polacy, których obecność poświadczona jest np. w Wilnie w pierwszej połowie XIV w.

Rozdziały V—VII (str. 33—59) poświęcone zostały genezie unii, jej dalszemu rozwojowi oraz walkom z Wielkim Księstwem Moskiewskim aż do zgonu Aleksandra Jagiellończyka (1506 r.) Z wywodów autora nie wynikają dostatecznie jasno przyczyny dojścia do skutku unii z Polską. Między innymi pominięto rozważany w 1383 r. projekt unii litewsko-moskiewskiej na zasadzie małżeństwa

[1] H. Jablonowski, Westrussland zwischen Wilna und Moskau, Leiden 1955; K. Forstreuter, Deutschland und Litauen im Mittelalter, Köln-Graz 1962; G. Rhode, Die ostgrenze Polens Bd. I bis 1401, Köln-Graz 1955.

Jagiełły z córką księcia moskiewskiego Dymitra Iwanowicza. Istnienie takiej koncepcji zdaje się wskazywać, że po bitwie na Kulikowym Polu, utrzymanie dotychczasowej niezależności Wielkiego Księstwa Litewskiego, wobec zagrożenia go zarówno ze strony Zakonu, jak i Moskwy stawało się problematyczne (str. 33). Kierownicze koła Litwy stanęły wobec konieczności zdecydowania się na jedną z dwóch alternatyw, co wpłynęło niewątpliwie na mało korzystne dla strony litewskiej warunki unii w Krewie.

Autor ocenia trafnie wybitne zdolności Witolda, wydaje się natomiast, że zbyt krytycznie ocenia postać Jagiełły, jako człowieka biernego i mało przedsiębiorczego. Nie ulega wątpliwości, że Jagiełło ustępował Witoldowi zdolnościami, wykazywał jednak w polityce wiele przezorności i potrafił na ogół dobierać sobie współpracowników. (str. 51). Charakteryzując powstanie Swidrygiełły warto było zaznaczyć, że miał on szerokie poparcie u bojarów dzielnic ruskich (str. 50) wypada również zaznaczyć, że osłabienie pozycji Litwy wobec Polski w ciągu XV w. było częściowo spowodowane niepowodzeniami w rywalizacji z Moskwą o ziemie Rusi zachodniej (str. 55—59).

Rozdział VIII (str. 60—78) omawia bardziej szczegółowo okres zygmuntowski. Można tutaj dodać, że trwające nadal walki z W.Ks. Moskiewskim wzmogły nie tylko uzależnienie Litwy od Korony, ale miały również niekorzystne skutki dla Polski. Osłabiły one pozycję Jagiellonów wobec Habsburgów, oraz możliwości odzyskania Pomorza Zachodniego i załatwienia ostatecznie sprawy Prus krzyżackich.

Autor poświęca wiele uwagi zagadnieniu Unii Lubelskiej. Zdaniem jego zagrożenie południowo-wschodnich kresów przez potęgę Turcji oraz okoliczność, że Korona ponosiła główne koszty tej obrony, przyczyniły się do powstania koncepcji wcielenia ziem Ukrainy, Podola i Wołynia do Polski. Trudno jednak zgodzić się z jego poglądem, jakoby unia lubelska wynikała wyłącznie z dążeń polskich i narzucona została siłą (str. 76). Średnia szlachta litewsko-ruska, występując przeciw przewadze magnatów, zainteresowana była również w rozciągnięciu na ziemie Wielkiego Księstwa licznych przywilejów, przysługujących już podówczas szlachcie polskiej. Wyrazem tych dążeń była petycja o unię z Koroną, wystosowana od szlachty litewskiej do króla na sejmie obozowym pod Witebskiem w 1562 r. Plany zacieśnienia unii zwalczali natomiast konsekwentnie przedstawiciele możnowładztwa Litwy, którzy ustąpili dopiero pod naciskiem mas szlacheckich, wobec zagrożenia politycznego ze strony Moskwy.

Okres od unii lubelskiej do rozbiorów omówiony został pobieżnie w ramach dwóch niewielkich rozdziałów IX—X (str. 79—94). Autor uzasadnia to stwierdzeniem, że historia W.Ks. Litewskiego w tym okresie odzwierciedla tylko dzieje spolonizowanych warstw wyższych, a nie samego ludu litewskiego (str. 87). Stosunkowo najobszerniej omówione zostały zagadnienia walk o Inflanty oraz unii brzeskiej z 1596 r., którą słusznie oceniono bardzo krytycznie. Należy natomiast żałować, że okres stanisławowski potraktowany został w kilku zdaniach, mimo iż szereg działaczy z W. Księstwa, jak np. Poczobut, Narbutt, Jundziłł i in. odegrało poważną rolę w życiu kulturalnym Rzeczypospolitej szlacheckiej. Pominięto również szczegóły wojen 1792 i 1794 r., a zwłaszcza interesującą próbę przeniesienia powstania na teren Kurlandii.

Rozdział XI omawia zaranie kształtowania się litewskiego ruchu narodowego oraz dzieje obu powstań 1831 i 1863 r. Trudno zgodzić się z poglądem o nieobecności wyższej szlachty w powstaniu listopadowym, gdyż przeczą temu choćby nazwiska generałów: Radziwiłła, Paca, Tyszkiewicza, Emilii Plater i in. Autor podkreśla słusznie znaczny udział chłopów litewskich i częściowo białoruskich w powstaniu styczniowym.

Rozdział XII charakteryzuje stosunkowo obszernie (str. 105–133) rozwój litewskiego ruchu narodowego w dobie imperializmu. Autor zwraca uwagę na ostateczne rozejście się dróg politycznych elementu polskiego i litewskiego, oraz na opory, stawiane Litwinom przez wyższe duchowieństwo. Wydaje się jednak, że na politykę kościelną biskupów wpływała także okoliczność, że zarówno diecezja wileńska, jak sejneńska miały charakter etnicznie mieszany i ordynariusze musieli liczyć się z postulatami obu głównych narodowości. M. Hellmann stwierdza, że po okresie brutalnego ucisku, rząd carski przeszedł w początku XX w. na kurs popierania Litwinów przeciwko Polakom. Tę samą politykę zastosowały później władze niemieckie w czasie okupacji w latach 1915—1918 (str. 132, 136).

Rozdziały XIII do XVI obejmują powstanie państwa litewskiego i okres republiki burżuazyjnej. Przy omówieniu działalności poszczególnych ugrupowań politycznych zbyt skąpo naświetlona została rola Tymczasowego Rządu Robotniczo Chłopskiego, sprawującego władzę we wschodniej Litwie po 8 grudnia 1918 r., oraz dalszej działalności władz rewolucyjnych. Omawiając stosunki wewnętrzne republiki w dobie międzywojennej, pominięto zagadnienie ucisku narodowego, stosowanego wobec mniejszości, zwłaszcza w okresie rządów „tautininków". Szerzej uwzględniona została tylko kwestia Kłajpedy. Również sprawa stosunku władz litewskich do ludności okręgu Wilna po jego przyłączeniu w 1939 r. powinna była znaleźć szersze omówienie (str. 169).

Praca doprowadzona została do momentu przyłączenia Litwy do Związku Radzieckiego w 1940 r., stąd nie przedstawia ona ani dramatycznych wydarzeń okupacji hitlerowskiej, ani dalszego rozwoju Litewskiej SRR po 1944 r. Mimo, że autor stoi konsekwentnie na stanowisku założeń historiografii burżuazyjnej, unika on nieżyczliwych akcentów w odniesieniu do Związku Radzieckiego i działalności partii komunistycznej na Litwie w omawianych okresach. Przedstawienie procesów społecznych i kierunków politycznych cechuje znaczny obiektywizm i dążność do możliwie wszechstronnego naświetlenia zagadnienia. Dotyczy to zwłaszcza bardziej szczegółowych rozdziałów, odnoszących się do w. XIX i XX. Toteż praca M. Hellmanna, mimo niektórych zastrzeżeń i dyskusyjnych sformułowań spełnia niewątpliwie pozytywną rolę w dziedzinie popularyzacji wiedzy o dziejach Litwy na zachodzie Europy.

Kazimierz Ślaski

M. Grinblat, *Etapes principales du développement et de l'histoire ethnique du peuple biélorusse*, „VII Meždunarodnyj Kongres Antropologičeskich i Etnografičeskich Nauk", Moscou 1964, p. 1—12.

Artykulik M. Grinblata ujęty jest w formie tez do referatu, przeznaczonego na VII Kongres Międzynarodowy Antropologii i Etnologii w Moskwie w 1964 r. Autor zamierzał scharakteryzować złożony proces kształtowania się narodu białoruskiego, co w ramach tak niewielkiego opracowania prowadziło do daleko idących uproszczeń. Stosunkowo wiele miejsca poświęcono omówieniu historiografii zagadnienia (str. 1—5). Autor stwierdza słusznie, że było ono przez czas dłuższy traktowane jedynie marginalnie, na tle dziejów Rosji lub W. Ks. Litewskiego, przy czym w pracach z XIX i początku XX w. znajdowały wyraz tendencje nacjonalistyczne, negujące odrębność narodu białoruskiego. W przytoczonym wykazie podstawowej literatury autor wymienia wyłącznie prace uczonych rosyjskich lub radzieckich.

W dziejach rozwoju etnicznego narodowości, a później narodu białoruskiego wyróżniono kilka etapów (str. 6—11). Pierwszy z nich obejmuje VI do VIII w., w ciągu których terytorium obecnych narzeczy białoruskich zasiedlone zostało przez posuwające się na północ plemiona

słowiańskie, stanowiące jeszcze podówczas jedną całość językową. Terytorium to obejmowało wtedy regiony, zamieszkane przez różne plemiona ruskie, jak: Krywicze, do których autor zalicza również Połoczan i Radymiczów, dalej Dregowicze, Drewlanie, Wołynianie, a z ludów niesłowiańskich: Jaćwięgowie, Litwini i Żmudzini. Niejasny ten obraz nie pozwala czytelnikowi na uchwycenie, które z tych ludów uważa autor za właściwych przodków Białorusów. Sądząc z poprzednich wypowiedzi (str. 3), główny zrąb miałyby stanowić plemiona Dregowiczów, Radymiczów i część Krywiczów.

Okres drugi obejmuje IX do XIII w. Zdaniem M. Grinblata, oddziaływanie wczesnofeudalnego państwa ruskiego i jego kultury doprowadziło do wytworzenia się na tym etapie narodowościowej i kulturalnej wspólnoty ogólnoruskiej. Tak więc, zdaniem autora, nie ma ciągłości między podziałami plemiennymi doby przedpaństwowej a późniejszym ukształtowaniem się etnicznego obszaru białoruskiego. Stwierdza on jednak, że wspólnota ogólnoruska nie doprowadziła do całkowitego zatarcia istniejących odrębności językowych i etnicznych, które w późniejszym okresie rozdrobnienia feudalnego zaważyły również na formowaniu się trzech głównych zespołów narodowościowych wschodniej Słowiańszczyzny.

Ukształtowanie się narodowości białoruskiej nastąpiło, zdaniem M. Grinblata, w trzecim okresie, tj. XIV—XVI w., kiedy ziemie te weszły w skład W. Ks. Litewskiego i rozwijały się w izolacji politycznej od reszty ziem północnoruskich. Wśród czynników, które zadecydowały o tym procesie, poważne znaczenie miało wytworzenie się wspólnoty ekonomicznej ziem białoruskich; znaczną rolę przypisuje również autor oddziaływaniu ośrodków miejskich. Natomiast nie wspomina zupełnie o zaznaczających się już wpływach językowych i kulturalnych polskich, które wywarły np. silne piętno na cytowanej w artykule twórczości G. Skoryny (str. 8—9).

Nie jest całkowicie jasne, dlaczego M. Grinblat rozpoczyna następny okres (XVII—XVIII w.) od początku stulecia, które nie stanowiło żadnej cenzury rozwojowej. Słuszniejsze wydawałoby się przyjęcie za datę początkową datę unii lubelskiej, od której występuje silniejsze powiązanie polityczne i kulturalne z Polską, bądź też przesunięcie jej do przełomowego okresu połowy XVII w. Dyskusyjne wydaje się również twierdzenie (str. 9), że „nieustanna i stanowcza walka mas ludowych przeciw jarzmu narodowemu, wyznaniowemu i feudalnemu" w pierwszej połowie XVII w. zmierzała do ponownego połączenia „z bratnim ludem rosyjskim". Omawiając okres wojen połowy XVII w. M. Grinblat stwierdza słusznie, że opozycja przeciw katolicyzmowi była na ziemiach białoruskich jednym z wyrazów walki przeciw polskim i spolonizowanym feudałom. Zarazem jednak przecenia groźbę całkowitego wynarodowienia białoruskiego ludu w razie zwycięstwa katolicyzmu, skoro ta okoliczność nie doprowadziła przecież do zaniku narodowości litewskiej, pozbawionej przecież niemal zupełnie rodzimego piśmiennictwa. Przejaskrawiony wydaje się również opis świadomej akcji polonizacyjnej ze strony szlachty i jezuitów (str. 11) w stosunku do ludu białoruskiego. Przeczą mu m.in. liczne wypadki białoruszczenia się w tym okresie osadzanych przez magnatów chłopskich osadników z Korony.

Jako piąty okres przyjmuje autor lata dzielące rozbiory Polski od reformy włościańskiej z 1861 r. Omówiony został on bardzo pobieżnie, przy czym podkreślono słusznie wielkie znaczenie początków kapitalizmu i walki o zniesienie pańszczyzny dla procesu ukształtowania się narodu białoruskiego. Trudno natomiast zgodzić się z twierdzeniem o ogromnym postępowym znaczeniu włączenia ziem białoruskich do imperium rosyjskiego. Politykę caratu w stosunku

do „prowincji zachodnich" cechowały w tym okresie tendencje wsteczne. Przykładem tego może być zwłaszcza stopniowe zniszczenie systemu szkolnictwa, zapoczątkowanego przez Komisję Edukacyjną, jak również choćby znaczna różnica poziomu kulturalnego i gospodarczego, jaka wytworzyła się między Suwalszczyzną, wchodzącą w skład Królestwa, a przyległymi, również litewskimi ziemiami guberni kowieńskiej. Również na odcinku narodowościowym zaprzeczanie odrębności języka i narodu białoruskiego przez władze carskie kryło poważne niebezpieczeństwo pełnej rusyfikacji kraju.

Należy żałować, że artykuł nie wykracza tematycznie poza połowę XIX w., ponieważ właśnie okres po uwłaszczeniu i doba imperializmu odegrały szczególnie doniosłą rolę w ostatecznym uformowaniu się białoruskiej świadomości narodowej oraz w zaniku wpływów polskich.

Praca M. Grinblata stanowi chyba pierwszą próbę syntezy w zakresie formowania się narodu białoruskiego i z tego względu zasługuje na uwagę. Byłoby pożądane, aby dalsze studia w tym zakresie obok dorobku naukowego uczonych rosyjskich i radzieckich uwzględniły również dość liczne prace polskie, zwłaszcza językoznawcze i etnograficzne, dotyczące zagadnień Białorusi. Pozwoliłoby to na bardziej wszechstronne naświetlenie niektórych tez autora.

Kazimierz Ślaski

Ju. M. Jurginis, *Selskaja obščina litovcev,* Izdatelstvo „Nauka", „VII Miežunarodnyj Kongress Antropologičeskich i Etnografičeskich Nauk", Moskwa 1964, str. 1—10.

Artykuł J. Jurginisa zawiera treść jego referatu na VII Międzynarodowym Kongresie Antropologii i Etnografii w Moskwie w sierpniu 1964 r. Autor poruszył w nim ważne, a mało dotychczas opracowane zagadnienie wiejskiej wspólnoty terytorialnej u ludów litewskich. Zadanie jego, jak sam zaznaczył, utrudniał brak źródeł, gdyż dla stosunków litewskich brak niestety zwodów dawnego prawa zwyczajowego, w rodzaju tak zwanej „Prawdy pomezańskiej", czy najstarszego zwodu prawa polskiego. Mimo to autor, wykorzystując późniejsze prawodawstwo W. Ks. Litewskiego i zabytki etnograficzne, językoznawcze oraz źródła opisowe, dokonał rekonstrukcji wspólnoty terytorialnej w różnych okresach jej rozwoju.

Zdaniem jego, pierwotna, nie zróżnicowana jeszcze klasowo wspólnota terytorialna określana była terminem „vieše". W miarę postępu procesów feudalizacji społeczeństwa litewskiego z łona wolnych członków takich wspólnot zaczęła się wyodrębniać grupa starszyzny, późniejszych feudałów (bajorai-termin ruskiego pochodzenia). Następuje rozbicie starodawnej „vieše" na dwór feudała wraz z sadybami zależnej czeladzi, zwany „kaimas, kiemas" oraz osad dawnej ludności wolnej, pozostającej nadal we wspólnocie, określanych nazwą „laukas", identyczną z pruskim terminem „pulka" (str. 2—3). Te dwa określenia, występujące w krzyżackich opisach dróg wojennych z lat 1384—1403, bywały dotychczas interpretowane jako oznaczenia różnych typów zabudowy wiejskiej.

Funkcje trwającej nadal wspólnoty „laukas" odpowiadały dość dokładnie funkcjom polskiego opola w okresie jego uzależnienia feudalnego. Litewska wspólnota miała więc określone terytorium; ludność jej podlegała tylko księciu i zachowała wolność osobistą, która w Polsce zaczęła szybko zanikać. Role i łąki stanowiły własność poszczególnych rodzin, natomiast we wspólnym władaniu pozostawały lasy, pastwiska i wody. Ludność „laukasu" ponosiła na rzecz panującego świadczenia, uiszczane zbiorowo przez całą wspólnotę. Należały do nich: pasėdis, odpowiadający ruskiemu „poludiju", dalej dėkla, czyli dziesiąta część plonów, mezliava — świadczona od bydła i świń. Na litewskim „laukas", podobnie jak na polskim opolu ciążyła zbiorowa

odpowiedzialność za zabójstwo, popełnione na jego terenie oraz obowiązek pogoni za przestępcą. Sprawy sporne i ważniejsze decyzje, dotyczące wspólnoty, załatwiane bywały na zgromadzeniach starszych, zwanych „kuopa" (str. 5—6). Członkowie „laukas" podlegali tylko księciu, a bojarowie nie mieli w stosunku do nich żadnych uprawnień.

W ciągu XV i pierwszej połowy XVI w. stan ten uległ jednak zmianom. Coraz częściej zdarzały się wypadki nadawania świadczeń z określonych wspólnot instytucjom kościelnym czy osobom prywatnym, przez co zyskiwały one wstęp na jej teren. Od schyłku XIV w. weszła w użycie dziesięcina, wymierzana od dyma, w miejsce dotychczasowej daniny zbiorowej. Posunięcia te zwiększały zależność członków wspólnoty od feudałów i wiodły do rozkładu społeczności sąsiedzkiej. Zamożniejsi jej członkowie występowali z niej, uzyskując stan prawny drobnego bojarzyna, gdy tymczasem zubożali popadali w zależność od dworu, powiększając liczbę jego poddanych („kaimininkai"). Procesy te doprowadziły do wyodrębnienia się w XV w. samego dworu jako siedziby bojara oraz „kaimas", który zaczął odtąd oznaczać wieś chłopów poddanych. Ostateczny cios samodzielności wspólnot wiejskich zadała reforma agrarna z połowy XVI w., wprowadzająca regularny podział gruntów włościańskich. Odtąd zanika pojęcie wspólnoty, a nazwa „laukas" oznacza już tylko pole uprawne. Badania J. Jurginisa wykazują liczne analogie litewskiego „laukasu" do polskiego opola i stąd mogą stanowić cenny przyczynek do badań porównawczych.

Kazimierz Ślaski

P. Reklaitis, *Einführung in die Kunstgeschichtsforschung des Grossfürstentums Litauen*, Marburg/Lahn 1962, 217 pp.

Dr. P. Reklaitis is a well known Lithuanian art historian who has made significant contributions to various publications in Germany and in the U.S.A. The more extensive studies by this author were published in „Commentationes Balticae", „Zeitschrift für Ostforschungen", and „Lithuanian Encyclopedia" (Boston, 1950—1966). The present book is part of a comprehensive historical study on art and architecture in the territories of the Grand Duchy of Lithuania, actually being the last part of his yet unpublished work. The „Einführung..." is limited to the survey of research and bibliography on the architectural and artistic monuments created up to the beginning of the nineteenth century. The appearance of this book is very modest: it has been printed on a duplicating machine, as a paperback, and has no illustrations. 43 pages of the manuscript are devoted to a condensed history of research, and the remaining 173 pages contain an extensive bibliography and indexes of items, localities and names.

This work by P. Reklaitis is not merely a dry compilation of facts and literature, but rather a view of his field, considered in its proper social and historical context. Where necessary, researchers are identified by biographical sketches. After a hundred and fifty years of work by almost one hundred specialists and just art lovers, the collected body of research, widely scattered in literature and archives, reveals the great artistic wealth of the Grand Duchy of Lithuania. The names and origins of the architects and artists, the dates of the artistic works themselves, and the history of their disappearance or restorations have been preserved and presented in this new book.

The author divided his historical introduction into five articles: a. The beginnings of research in the 19th century; b. The period from 1831 till 1915; c. The works of the Germans in Lithuania during the first World War; d. The works of the Poles in the "Litwa Środkowa" and Poland after 1920; e. Research in the Republic of Lithuania 1918—1944.

In his earlier studies as well as in this book, the "Einführung...", dr. Reklaitis has methodically collected and synthesized the previously widely scattered facts and proceeds to show how, step by step, the origins, the past, and thefate ofLithuanian castles, churches, mansions, and works of ancient art have been revealed. A number of artists were foreigners who came from other lands and brought the traditions of one style or another which they adopted to the new environment.

The survey begins with the Englishman John Saunders, who arrived to Wilna in 1810, traveling from London via St. Petersburg. In addition to studying and restoring the older works of art, he was the first to lecture at the University of Wilna on the history of art. It is difficult to believe that the heritage of art which had accumulated in the Grand Duchy of Lithuania for five centuries was not studied and documented until the beginning of the 19th century. Perhaps dr. Reklaitis and his colleagues in the field of art history will be successful in obtaining even older sources which should be found in European archives. Further, to mention just the most important names, the author investigates the works of M. Baliński, J. I. Kraszewski, M. Homolicki, the Tyszkiewicz brothers, the Lithuanian — Tartar archeologist A. H. Kirkor and others. Most of their writings were published in Polish language, and only a few in Russian and French. In the second half of the nineteenth century, there appeared certain publications which tended to emphasize the importance of the Russian churches and their influence in Lithuania, minimizing the influence of Western thought and Roman culture (e.g. in the books of P. I. Batiushkov).

After the revolution of 1905, independent research was revived and became organized. The Lithuanian Scientific Society in Wilna propagated Lithuanian national culture, folk art, and language. The Poles in Wilna formed their Society of Friends of Science whose primary interests were the art of the cities and of country estates. The author's comments about the Germans in Lithuania during World War I are of special interest. Being unfamiliar with the local language and ignorant of the works of local scholars, the Germans felt they had discovered previously unrecorded works of Lithuanian art. For that reason, the ten articles by Germans which the author mentions in his book, lack importance, for they were founded primarily on impressions and not facts. As the Russians had tried to do previously, the Germans now tried to show the influence of their art culture in Lithuania (e.g., P. Karge). Perhaps an exception can be made in the case of B. Schmid who wrote a fairly good study on the castle of Trakai and its gothic style; he himself collected the data and measurements at the site.

The major part of this "Einführung..." is devoted to studies of art made after 1918. Under the auspices of the Polish government, a number of experts began detailed studies of the city's of Wilna art and architecture. These works were published in "Ateneum Wileńskie" 1923—1939, which dr. Reklaitis considers to be the most important document concerning the art of the Grand Duchy. Here, and in other places, were printed the works of men such as Rev. J. Fijałek, architect J. Kłos, prof. M. Morelowski (his studies alone comprise 20 items in the bibliography), S. Lorentz, E. Łopaciński, Rev. P. Sledziewski, J. Jodkowski. As previously, architecture received the most attention, while art took a secondary position. Dr. P. Reklaitis' comments about the research of these and other scholars are basic; he points out their theories, tendencies, and shortcomings. While the newly recovered Lithuanian state was being organized, a new society was also forming — one oriented towards the villages and farms, and away from the mostly polonized gen-

try. The author makes an accurate observation that under that conditions the art historians turned their interests towards the folk art of the villages, identifying nationalism with village life, and folk art with prehistoric and early Lithuanian culture. Later this prejudiced outlook changed with the works of scholars such as dr. H. Kairiūkštytė-Jacynienė, prof. M. Vorobjov, and the artist M. Dobužinskis. They based their conclusions on historic facts rather then on popular opinions.

The author very appropriately credits prof. P. Galaunė with being the foremost contributor to the reconstruction of the history of Lithuanian art. He not only established museums and lectured at the University, but also found time for original research and for writing numerous books and papers. In his bibliography P. Raklaitis lists 28 works of Galaunė from the period 1920—1941, but one must note that this does not include numerous later works. Having examined the works of the Archaeological Commission in Kaunas, established in 1919, those of prof. J. Baltrušaitis, Rev. K. Jasėnas, dr J. Grinius, A. Tamošaitis, A. Varnas, Ig. Končius, and naturally the museums of the Lithuanian state, the author devotes two pages to the works of art historians in the Soviet Lithuania. The author reminds his readers that the study of art in Lithuania was confined until 1953, but afterwards there emerged a number of young scholars, and they are showing positive results of their work. At present research in the field of history of art and architecture is centered in the Lithuanian SSR Academy of Sciences, the Art Museums in Vilnius (Wilno) and Kaunas (Kowno) and the School of Architecture at the Polytechnical Institute of Kaunas.

Commenting about his bibliography, the author states that this is not a complete listing of the studies done in the field of concern, but merely a selection of those he felt were most important. Because of the demand of the publisher, the original bibliography of about 1500 items had to be reduced to 944 entries. German translations are given for all titles. The list includes not only works in the history of art, hut also in related fields, such as archaeology, castles, ethnography, heraldry, and numismatics. A few items of little scholarly value, such as tourist brochures, are also inserted. In place of these, it may have been wiser to include several other publications which did not find room in his bibliography. Several errors in documentation and occasional typographical errors do not detract from the basic value of this pioneering book.

The "Einführung..." will prove interesting not only to art historians, but to everyone who reads German and has interest in the history of Lithuanian culture. In evaluating the works of art researchers, dr. Reklaitis makes a notable distinction between those of greater and lesser value. The author has constructive criticism to offer about each work, he also is able to find elements of veracity and value.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva, pod red. A. Ivaškevičiusa, wyd. „Mintis", Wilno 1966, str. 236.

Centralna Biblioteka Akademii Nauk Litewskiej SRR wydała ostatnio w Wilnie III-ci tom swych publikacji zawierający osiem rozpraw i artykułów poświęconych dziejom drukarstwa ruskiego w Litwie w związku z czterechsetną rocznicą ukazania się drukiem książki rosyjskiej, a mianowicie: artykuł J. Žiugždy pt.: *Historyczne znaczenie początków drukarstwa ruskiego*; V. Petrauskienė, *O ruskich rękopisach w bibliotekach litewskich*; L. Vladimirovasa, *Znaczenie działalności Ivana Fiodorowa i jego współpracowników dla rozwoju drukarstwa na Litwie i na Ukrainie*; M. Ju-

časa, *Kronikarz W. Ks. Litewskiego i Żmudzkiego*; V. Raudeliūnasa, *Pierwsze wydania Statutu Litewskiego* (1588—1600); V. Abramavičiusa, *Dawna XV—XVIII wieczna książka ruska w bibliotekach wileńskich*.

Zbiór rozpraw poprzedza wstęp K. Korsakasa, który zwraca uwagę, że działalność pierwszych drukarzy moskiewskich Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca była ściśle związana z ówczesną Litwą i jej stolicą Wilnem. Drukarzy rosyjskich według relacji Fiodorowa przywitał sam król Rzeczypospolitej Polskiej Zygmunt August wraz „ze wszystkimi Panami swojej Rady". W Wilnie nawiązali oni ścisłe kontakty ze znanym wydawcą ksiąg białoruskich Szymonem Budnym.

V. Petrauskienė informuje, że w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk Litewskiej SRR znajdują się obecnie 152 rękopisy ruskie z okresu XI—XVI w. Autorka wymienia je uzupełniając wykaz krótkim opisem. Do najcenniejszych dzieł należą zdaniem autorki artykułu, rękopisy na pergaminie w liczbie 17, wśród nich ewangelia Turowska z XI w. Godnym uwagi jest okoliczność, że rękopisy te zostały sporządzone w bardzo licznych miejscowościach W. Ks. Litewskiego, m.in. w Wilnie (10), w Supraślu (50), Słucku (11), Żyrowicach (11), Grodnie, Mińsku, Nowogródku i innych.

L. Vladimirovas w rozprawce poświęconej drukarzom moskiewskim zmuszonym opuścić Moskwę i wyjechać do Wilna, ażeby tutaj kontynuować rozpoczęte dzieło druku ksiąg w języku staro-cerkiewno-słowiańskim i ruskim szczegółowo omawia ich wielką rolę w rozwoju drukarstwa ruskiego na terenie Litwy, a następnie Lwowa. Autor wymienia książki wydane przez Fiodorowa i Mścisławca podnosząc, że ostatnio zostały wykryte jeszcze dwie pozycje przypisywane Fiodorowowi, a mianowicie dwa podręczniki języka ruskiego „Ot grammatiki mało nieczto" oraz „Naczało uczenija detej".

M. Jučas daje pobieżną analizę tzw. litewsko-białoruskich kronik (z wyjątkiem kroniki Bychowca). Na podstawie porównań tekstologicznych tych kronik z polską kroniką M. Bielskiego Jučas wypowiada pogląd, że autorem omawianych latopisów był bliski królowi Zygmuntowi Augustowi dworak dobrze znający język białoruski. Kronikarz ten występował w obronie interesów państwowych Litwy i napisał historię dziejów Litwy od czasów starożytnych do króla Zygmunta Augusta.

Wiele nowych i cennych danych do istniejącego stanu badań nad Statutami Litewskimi wnosi obszerna rozprawa V. Raudeliūnasa o pierwszych wydaniach tego Statutu. W wyniku analizy wodnych znaków 48 egzemplarzy Statutu w tym 42 in visu, zaś 6 z mikrofilmów autor wypowiada pogląd, że pierwszy Statut został wydany w roku 1588, zaś drugi w roku 1593 i wreszcie trzeci w roku 1600.

V. Abramavičius w artykule w dawnej XV—XVIII wiecznej książce ruskiej i rosyjskiej w bibliotekach Wilna daje pobieżny przegląd zbiorów dawnych książek drukowanych cyrylicą w omawianym okresie. Ogółem w bibliotekach wileńskich, głównie w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego i Bibliotece Akademii Nauk Litewskiej SRR znajduje się ca 2500 woluminów dawnych książek ruskich i rosyjskich często bardzo rzadkich i cennych.

Zbiór rozpraw kończy artykuł Jovaišasa o beletrystyce rosyjskiej, która znajdowała się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego na początku wieku XIX do dnia zamknięcia Uniwersytetu przez władze rosyjskie w roku 1832.

Wszystkie omawiane rozprawki zawierają obszerne streszczenia w języku rosyjskim i angielskim. Zbiór zaopatrzony też został w 40 ilustracji, głównie fotografii najciekawszych pozycji drukarstwa ruskiego na Litwie.

Licznych badaczy dziejów drukarstwa ruskiego w Wielkim Ks. Litewskim niewątpliwie zainteresuje omawia-

na wartościowa publikacja rozpraw badaczy litewskich, zawierająca rzetelną i wnikliwą informację o stanie tego drukarstwa i jego rozwoju pod opiekuńczymi skrzydłami ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej. Do bogatej zaś bibliografii prac zajmujących się omawianym problemem, wśród których poczesne miejsce zajmują prace takich badaczy polskich, jak: J. S. Bandtkiego, S. B. Lindego, J. Daniłowicza, J. Szaraniewicza doszła nowa cenna pozycja autorów litewskich.

Mścisław Olechnowicz

J. J. Kahk, *Nekotorye obščie problemy istorii klassovoj borby častnovladelčeskich krestijan v period razloženija i krizisa feodalnoj formacii.* „Ežegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy", Tallin 1958, str. 70—90.

Autor relacjonuje prace, poświęcone wystąpieniom chłopów w Estonii ostatnich dziesięcioleci XVIII i pierwszej połowy XIX w., i stwierdza, iż problemy występujące w Estonii znajdują swoje odpowiedniki w wydarzeniach w innych krajach. Wyjaśnia ten stan rzeczy najogólniej — jednakowymi warunkami i kierunkami rozwoju gospodarki krajów Europy wschodniej w tym okresie. Te właśnie warunki i tendencje powodują aktywne przeciwdziałanie chłopów — walki i wystąpienia — na całym omawianym terytorium.

Materiały dotyczące historii chłopskich ruchów w Estonii dają powody do twierdzenia, iż były one skierowane przeciwko pańszczyźnie i że przeważają w nich bierne formy oporu. Lecz — pyta autor — czy takie wywody można odnieść i do innych krajów? Jako materiał do analizy podaje jeszcze wystąpienia chłopów w Saksonii w roku 1790, które były ruchem zbrojnym, aktywnym. Tymczasem w tym samym i następnym pięćdziesięcioleciu w Rosji przeważa właśnie opór bierny: niewychodzenie na pańszczyznę, zbiegostwo itp. Przyczyn szuka autor w fakcie, że gdy w Saksonii chodziło o walkę z takimi ciężarami, jak zakaz polowań na zwierzęta leśne, niszczące zasiewy chłopskie, jak zwyczaj wypasania pańskich owiec na gromadzkich polach czy zagradzanie wody — problemy, których nie udawało się rozwiązać na innej drodze niż siłą zbrojną, to w krajach, gdzie panowała pańszczyzna, już samo niewyjście na pańszczyznę było bynajmniej nie bierną, lecz czynną formą wystąpienia.

Tak więc charakter walki, jej ostrość zależy od form stosunków między chłopem a feudałem. Potwierdzają to również przykłady z historii Polski, Czech, Łużyc, Moraw i Słowacji, gdzie wystąpienia chłopów w XIX w. dotyczą przede wszystkim odmowy wychodzenia na pańszczyznę. Wskazuje dalej autor na fakt, iż nie jest jeszcze dostatecznie znana ideologia samego chłopa — pojmowana w odróżnieniu od ideologii wyrazicieli pragnień chłopskich: Radiszczewa czy Czernyszewskiego. Ideologia taka kształtowała się dopiero w toku walk, z doświadczeń walki.

Analizując wydarzenia na przełomie dwóch wieków autor stwierdza, iż o ile w XVIII w. wystąpienia chłopów przejawiały się w formie wystąpień zbrojnych, o tyle w XIX w. ruchy te przerastają wprawdzie ilością i rozmachem wiek poprzedni, rzadko jednak dochodzi do walk zbrojnych: w XIX w. chłopskich wojen w Rosji już nie było. Nie znajdziemy ich także zresztą nie tylko w Rosji: autor podaje przykłady i innych krajów Europy wschodniej. Przyczyn tego stanu rzeczy historycy radzieccy szukają w udoskonaleniu i umocnieniu aparatu państwa, który uniemożliwiał jakiekolwiek wystąpienia zbrojne. Zmieniły się teraz zasadniczo warunki, w których toczyła się walka, a w związku z tym zmieniły się i formy samej walki. Siła i żywotność chłopskich ruchów w tym się zresztą przejawia, iż znalazłszy się w nierównie cięższych warunkach nie ucichły one, lecz

trwały mimo wszystko. Czy te nowe formy walki nie osłabiały siły, skuteczności samych ruchów? Na przykładzie dwóch wystąpień chłopów estońskich — zbrojnego z 1805 r. i masowego z 1858 r. — wykazuje autor, iż wygrali właśnie chłopi w 1858 r., mimo a może i dlatego, że nie wystąpili zbrojnie, lecz tylko masowo.

Chłopski ruch nabiera siły właśnie przez swoją masowość i swoją obecnością dławi klasy panujące. Żywiołowość chłopskiego ruchu ma zresztą swoje słabe strony: ruch jest rozdrobniony, nie zorganizowany, nie nasycony świadomością.

Rozwarstwienie wśród włościan bynajmniej nie wpłynęło na siłę ruchu chłopskiego: w wielu wypadkach i bogaci i biedni chłopi, parobcy występowali razem. Zdarzają się jednocześnie wypadki odchodzenia bogatszych chłopów od ruchu — właśnie w momencie kiedy nabierał on cech radykalnych. Przy masowości ruchu jednak te wahania nie odbiły się na nim zasadniczo.

M. Lech

Wieki średnie

J. Nalepa, *Jaćwięgowie. Nazwa i lokalizacja*, Praca Białostockiego Towarzystwa Naukowego, Nr 2, Białystok 1964, str. 53+1 mapa.

Poświęcona Jaćwięgom praca J. Nalepy, chociaż według zastosowanych w niej metod badawczych jest pracą z dziedziny językoznawstwa i toponomastyki, jednakże dzięki osiągniętym w niej wynikom, dotyczącym geografii historycznej, a nawet historii ustroju, powinna zainteresować historyka. Autor po krótkiej krytyce dotychczasowych poglądów wywodzi w sposób przekonywający nazwę Jaćwięgów od rzeki Czarnej Hańczy, płynącej przez środek Jaćwieży, zwanej w języku bałtyjskich mieszkańców tego kraju Antia. Mieszkaniec kraju nad rzeką Antia nazywał się Antuving lub Antiving, co w ustach słowiańskich (ruskich) sąsiadów brzmiało: Jatvęg. Przy analizie nazwy autor rozpatrzył pełny zasób form zapisanych w źródłach. Można by polemizować co do słuszności umieszczenia w tym zestawie nazwy Jarmenses, określającej lud między Polską a Inflantami w dziele Gerwazego z Tilbury (przeł. XII/XIII w.), ponieważ dotyczy ona raczej plemienia zachodniopruskiego Warmów (*Varmenses*)[1], jednakże jest to wina wcześniejszej literatury historycznej, która dokonała takiej identyfikacji[2]. Nazwa ta nie odegrała zresztą żadnej roli w rozważaniach J. Nalepy, a wyeliminowanie jej może tylko potwierdzać i tak pewne stwierdzenie autora o częstszym używaniu nazwy Jaćwięgów w źródłach ruskich niż w polskich (nazwy Długosza z wiadomości wyprzedzających XIII w. nie mogą być brane w rachubę, jako oparte głównie na kronice Kadłubka i Kronice Wielkopolskiej).

Zdanie autora o pochodzeniu większości nazw etnicznych od nazw wodnych poświadczają również niektóre nazwy etniczne z terenu Prus, jak nazwa Aistów, Nadrowów i Natangów[3]. Związanie nazw Jaćwięgów z dorzeczem Czar-

[1] Por. prawie współczesne wiadomości o Warmach w źródłach duńskich: Ex Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae, „Mon. Germ. Historica", SS. t. XXIX, str. 165 (Iste Kanutus... Herminos et Samos, omnes paganis ritibus sedentes, sibi fecit tributarios), Liber census Daniae, SRPr I, str. 737 (Hec sunt nomina terrarum Pruzie:... Ermelandia), z których wynika nieustabilizowana pisownia pierwszej głoski w nazwie Warmów.

[2] Por. S. Kętrzyński, Ze studiów nad Gerwazym z Tilbury, „Rozprawy Akademii Umiejętności", Wydz. Historyczny, t. 46 (1903), str. 155, 158 n.; S. Zajączkowski, O nazwach ludu Jaćwingów „Zapiski TNT", t. XVIII (1953), str. 180, 187.

[3] Por. J. Powierski, Najdawniejsze nazwy etniczne z terenu Prus, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 88 (1965), str. 177; tenże, Natangia, Nadrowia, artykuły do „Słownika Starożytności Słowiańskich" (maszynopis); K. Kuzavinis, Etymologica „Baltistica", t. I (2), 1965, str. 177—180.

nej Hańczy i położoną w jego obrębie grupą osadniczą skłoniło go do dokonania analogicznej próby zlokalizowania innych nazw, nadawanych Jaćwięgom: 1. *Sudowów*, którą to nazwą określali Jaćwingów sąsiedzi północno-zachodni (Krzyżacy), 2. *Dainowów* — sąsiedzi wschodni (Litwini) i 3. *Pollexianów* — sąsiedzi południowo-zachodni (Polacy), wiążąc je kolejno: 1. ze skupiskiem stanowisk archeologicznych (grodzisk) w dorzeczu Szeszupy (której to rzeczki dopływem jest Suduone, która dała początek nazwie Sudowów), 2. z grupą grodzisk między Czarną Hańczą a Niemnem, 3. z grupą grodzisk nad rzeczką Ełk (dawniej Łek), od której pochodzi nazwa Połeczan (*Pollexian*). Stąd dalej J. Nalepa wyprowadza wniosek o istnieniu w średniowieczu związku państewek plemiennych, obejmującego cztery plemiona: Jaćwięgów *sensu stricto*, Pollexian, Sudowów i Dainowów. Cztery wymienione plemiona mają być odpowiednikiem 9 plemion pruskich, a Jaćwież jako całość przeciwstawiona Prusom. Należy zaznaczyć, że odnośnie Sudowii, Dainowy i Jaćwieży sensu stricto już od dawna wysuwano pomysły, że były to nazwy lokalne, które jednak w XIII w. oznaczały również całą Jaćwież w ustach różnych jej sąsiadów[4]. Stwierdzenia te nie przyjęły się jednak[5], jest więc bezsprzeczną zasługą autora przechylenie szans na korzyść takiego poglądu przez dokładniejsze zlokalizowanie terytoriów plemiennych przy zastosowaniu danych toponomastycznych i archeologicznych. Ażeby jednak sprawdzić ten pogląd, należałoby: 1. porównać terytoria hipotetycznych plemion jaćwieskich ze znanymi ze źródeł XIII-wiecznych terytoriami jaćwieskimi i sprawdzić, czy można pogodzić ze sobą jednoczesne istnienie tych jednostek administracyjno-terytorialnych i istnienie terytoriów plemiennych; 2. sprawdzić nową koncepcję w świetle wydarzeń politycznych w XII w.; 3. poszukać analogii ustrojowych. Są to zadania wykraczające poza obowiązki językoznawcy i powinien podjąć się ich historyk. Nie miejsce tu na dokładniejszą analizę materiału źródłowego, jednakże recenzent uważa za swój obowiązek poczynić w tym kierunku kilka tymczasowych uwag.

Ad 1: Zgodnie z relacją Dusburga Sudowowie (w znaczeniu wszystkich Jaćwięgów) byli o ok. 50% liczniejsi od Sambów, najliczniejszego spośród plemion pruskich, podczas gdy inne plemiona były około dwukrotnie słabsze od Sambów, czyli ok. trzykrotnie od Jaćwięgów. Należy zaznaczyć, że Krzyżacy poznali Sudowów później niż inne plemiona pruskie, a więc w okresie, gdy mogli się oni wykrwawić w walkach z Polską, Rusią i Litwą w poł. XIII w., co pozwalałoby powyższy stosunek zmienić nieco na korzyść Jaćwięgów[6]. Ze źródeł XIII-wiecznych znamy na terenie Jaćwieży ok. 11—12 terytoriów grodowych (włości)[7], jed-

[4] Odnośnie Sudowów: G. Gerullis, Zur Sprache der Sudauer — Jatwinger „Festschrift Adalbert Bezzenberger", Goettingen 1921, str. 44, odnośnie Dainowy — W. Kętrzyński, O dokumentach Mendoga króla litewskiego, Rozp. Akad. Um. Wydz. Historyczny, t. 41 (1902), str. 195, i mniej pewnie H. Łowmiański, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t. II, Wilno 1932, str. 39 n., odnośnie tychże oraz Jaćwięgów sensu stricto A. Salys (w:) „Lietuviškoji Enciklopedija", t. V, str. 1336—1338; J. Otrębski, Namen von zwei Jatwingerstaemmen „Slavische Namenforschung", nr 27, Berlin 1963, str. 284—299.

[5] Dusburg III, c. 3, „Scriptores Rerum Prusicarum" I, str. 53; por. H. Łowmiański, Studia, t. I, Wilno 1931, str. 91, który jednak nie docenia zaludnienia Sambii i Jaćwieży w stosunku do pozostałych ziem pruskich.

[6] Może więc liczbę ludności Jaćwieży należałoby podnieść do wysokości podanej przez A. Kamińskiego, Jaćwież, Łódź 1953, str. 132 n.

[7] Por. H. Łowmiański, Studia, t. II, mapa; A. Kamiński, op. cit., mapa 1. Należy zauważyć, że według obliczeń H. Łowmiańskiego, op. cit., t. II, str. 130 n., które odnosi się i do Jaćwieży; por. A. Kamiński, op. cit., str. 93, przeciętna liczba mieszkańców włości wynosiła ok. 1000—1500 osób, co przy liczbie ludności 30—50 000 osób wskazywałoby na znacznie większą liczbę włości na terenie Jaćwieży.

nakże liczba ta wydaje się niepełna, ponieważ znane włości w 50% można zlokalizować w południowo-zachodniej części Jaćwieży, zajmującej ok. 20% terytorium tego kraju. Ta dysproporcja, a przeczą jej wyniki badań archeologicznych, zdaje się być wynikiem nierównomiernej znajomości kraju lub też częściowego zatarcia dawnej organizacji terytorialnej w ciążącej ku Litwie części Jaćwieży[8]. Tak więc w skład każdego z plemion jaćwieskich mogło wchodzić kilka włości, ich wzmiankowanie nie przeciwstawia się więc istnieniu terytoriów plemiennych.

Ad. 2: Wydarzenia roku 1256 podczas wyprawy Daniela halickiego na Jaćwież wskazują wyraźnie na ściślejsze związki między włościami Zlińców, Krismeńców i Pokieńców, które można zlokalizować w dorzeczu Ełku, gdzie J. Nalepa lokalizuje Pollexian[9]. Nie ma dowodu, by nazwa Pollexian oznaczała kiedykolwiek wszystkich Jaćwięgów — Kadłubek nazywa tak plemię (genus) Prusów czy Getów, przy czym tę ostatnią nazwę można rozumieć jako synonim nazwy Prusów lub raczej jako literacki synonim nazwy Jaćwięgów[10]. Za lokalnym znaczeniem nazwy Pollexian przemawia treść przekazu Kadłubka: narzucenie Pollexianom zwierzchnictwa polskiego byłoby mało prawdopodobne, gdyby chodziło tu o całą Jaćwież. W takim razie mogło tu chodzić o najbliższą część Jaćwieży, co potwierdza także fakt stosunków Pollexian z ruskim księciem z Drohiczyna. Również i w I poł. XIII w. próby opanowania Jaćwieży ze strony Mazowsza dotyczyły zapewne tego samego terenu — wpływy polskie obserwujemy zwłaszcza w najważniejszym grodzie tej części Jaćwieży — w Rajgrodzie[11]. Prowadzi to nas do 1253 r., kiedy książęta polscy uzyskali zezwolenie na podporządkowanie sobie ziemi „Polexia" w kurii papieskiej[12], a zaraz potem razem z Danielem halickim zaatakowali część Jaćwieży z grodem Raj[13]. Gdy w 1254 r. Krzyżacy zrzekli się na rzecz Daniela i Siemowita trzeciej części Jaćwieży[14], wyprawili się ci ostatni na wspomniane włości Zlińców, Krismeńców i Pokieńców oraz na Jaćwięgów sensu stricto[15]. Widocznie według układu z Krzyżakami ich polsko-ruskim rywalom miała przypaść również część Jaćwieży sensu stricto (może włości, wyłączone z nadania całej Jaćwieży sensu largo Krzyżakom przez Mendoga?)[16]. W takim razie trzy włości uznane za „pollexiańskie" stanowiłyby mniej niż trzecią część Jaćwieży sensu largo, co znajdowałoby się w zgodzie ze stwierdzeniem Nalepy o wchodzeniu w skład związku jaćwieskiego więcej niż trzech (co najmniej czterech!) plemion. W świetle koncepcji J. Nalepy należałoby również dokładniej przeanalizować wszystkie nadania Mendoga dla Krzyżaków, wymaga to

[8] Wszystkie włości z północno-wschodniej części Jaćwieży znamy wyłącznie z dokumentów Mendoga z lat 50-tych XIII w., „Preussisches Urkundenbuch", I, 2, nr 39, 79, 274; por. A. Kamiński, op. cit., str. 107—111. W dokumentach tych dla lepiej znanej części południowej nie wymieniono części znanych z innych źródeł włości, nie dają więc one pełnej ich listy i dla części północnej, zwłaszcza, że wymienioną w nich jako równorzędną z innymi włościami ziemię Dajnowską można traktować jako jednostkę wyższego rzędu, składającą się z kilku włości.

[9] Latopis Hipacki, „Pel. Sobrannije Ruskich Letopisów", II, 1908, str. 833; por. A. Kamiński, Jaćwież, str. 96—105.

[10] Kadłubek, MPH II, str. 421. Od Prusów wyraźnie odróżnia ich autor Kroniki Wielkopolskiej, MPH II, str. 559, który zna ponadto nazwę Jaćwięgów, str. 558.

[11] Kochanowski, Codex diplomaticus, nr 458, por. A. Kamiński, Jaćwież, str. 99—101. Także w pocz. XIII w. zwierzchnictwo mazowieckie rozciągało się na pograniczne tereny Prus, por. Mors et miracula beati Werneri, MPH IV, str. 752.

[12] PrUB I, 1 nr 267, Rocznik Kapituły Poznańskiej, Mon. Pol. Historica NS, t. VI, str. 33; por. W. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, t. I, Lwów 1904, str. 152 n, B. Włodarski, Rywalizacja o ziemie pruskie, „Roczniki TNT", t. 61, z. 1 (1956), str. 35—42.

[13] Latopis Hipacki, str. 827.

[14] PrUB I, 1, nr 298.

[15] Latopis Hipacki, str. 831—835.

[16] PrUB I, 1, nr 38 i 79.

jednak dokładniejszych badań. Te ustalenia dotyczące Pollexianów w powiązaniu ze wspomnianymi już koncepcjami dotyczącymi pozostałych plemion jaćwieskich[17], poświadczają prawdopodobieństwo koncepcji autora omawianej tu pracy.

Ad 3: Z pracy J. Nalepy Jaćwież *sensu largo* wyłania się jako federacja państewek plemiennych, o stosunkowo luźnych jeszcze więziach wewnętrznych. Dwom wodzom z włości „pollexiańskich" Komatowi ze Zlińczy i następnie Skomandowi z Krasimy udało się skupić w swoim ręku dowództwo nad całą Jaćwieżą[18]. Pochodzenie obydwu tych wodzów z południowej części Jaćwieży jest nieprzypadkowe, tu bowiem musiały najsilniej oddziałać długotrwałe wpływy polskie i ruskie, zarówno przez oddziaływanie wzorców ustrojowych, jak i przez wywołanie warunków zagrożenia zewnętrznego. Istniała również tendencja do objęcia przez federację jaćwieską sąsiednich plemion Nadrowów i Skalowów[19] i do ściślejszego zespolenia się z Litwą. Analogie ustrojowe dla federacji jaćwieskiej z poł. XIII w. odnajdujemy przede wszystkim na terenie sąsiedniej Litwy, gdzie istniały dwie podobne federacje (litewska i żmudzka), które w XIII w. zostały zjednoczone przez Mendoga i jego następców[20]. Litwa więc wyprzedzała nieco Jaćwież na drodze do powstania feudalnego państwa; federacja jaćwieska została rozbita przez agresywnych sąsiadów zanim zdążyła przekształcić się w państwo wczesnofeudalne. Natomiast plemiona pruskie w okresie przedkrzyżackim były dopiero na etapie tworzenia federacji plemion, jak świadczy o tym chociażby współdziałanie Warmów i Natangów w walkach z Krzyżakami.

Na dokładniejsze wyniki w poruszonych wyżej zagadnieniach należy poczekać do chwili przebadania osadnictwa Jaćwieży i terenów sąsiednich wychodząc jednocześnie od źródeł archeologicznych progresywnie i od źródeł okresu krzyżackiego retrogresywnie, a także od szczegółowych badań toponomastycznych. Jednakże już nawet pobieżna ocena stwierdzeń J. Nalepy pozwala uznać ich prawdopodobieństwo i duże znaczenie dla dalszych badań nad strukturą terytorialną Jaćwieży.

Jan Powierski

[17] Por. wyżej przyp 4.

[18] Por. A. Kamiński, op. cit., str. 176 n.

[19] Ibid., str. 177. Nadrowię wraz z terenami jaćwieskimi nadał Krzyżakom Mendog w 1253 r., a Skalowie — w 1259 r., PrUB I, 2, nr 39 i 79. Stąd już niedaleko do podanej w podejrzanym dokumencie mazowieckim, zob. Kochanowski, nr 407, liczby siedmiu wodzów jaćwieskich, być może dowodzących w najeździe na Mazowsze siedmioma oddziałami siedmiu związków włości (plemion?).

[20] Por. V. T. Pašuto, Obrazovanie litovskogo gosudarstva, Moskva 1959, str. 338—342.

J. Powierski, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV w.*, cz. I, „Zapiski Historyczne", t. XXX (1965), z. 2, str. 7—33; cz. II, tamże, z. 3, str. 7—27.

Zagadnienie granicy pomorsko-pruskiej poruszane bywało ubocznie w wielu pracach, dotyczących dziejów tych ziem, przy czym poglądy poszczególnych badaczy różniły się znacznie między sobą. J. Powierski podjął próbę oceny dotychczasowych stanowisk i przedstawienia własnego poglądu na całość tego zagadnienia, ujmując je szerzej, niż to zapowiada tytuł, gdyż łącznie z północnym pograniczem ziemi chełmińskiej. Artykuł składa się z dwóch części, z których pierwsza omawia stosunki graniczne do początków XIII w., druga — pogranicze z państwem krzyżackim aż do zaboru Pomorza Gdańskiego przez Zakon.

W wyniku swych badań autor dochodzi do wniosku, że pierwotna granica pomorsko-pruska nie przebiegała linią Wisły, lecz dalej na wschód, a Pomezania była związana z osadnictwem polskim. Ekspansja pruska objęła te tereny głównie w XII i XIII w., przekraczając nawet linię Wisły. Zdaniem autora książęta

gdańsko-pomorscy byli protektorami misji cysterskiej w okolicach Zantyru i może Kwidzyna oraz misji dominikańskiej w ziemi pasłęckiej i północnej Pomezanii, gdy parafią postolińską kierowali norbertanie. Krzyżacy zagarnęli północną Pomezanię, znajdującą się pod zwierzchnictwem pomorskim, ustalając granicę na Wiśle, a stanu tego nie zdołała zmienić wojna Swiętopełka II z Zakonem w latach 1242—1253. W latach 1282—1283 Krzyżacy uzyskali pierwsze posiadłości na lewym brzegu Wisły, które uległy powiększeniu przez różne nadania z przełomu XIII—XIV w. (cz. II, str. 26).

Niektóre ze stwierdzeń autora nasuwają pewne wątpliwości. Tak np. nie wszyscy archeologowie przyjmują słowiański charakter ziem między Wisłą a Pasłęką w pierwszych wiekach n.e.[1]. Ustalenia W. Łęgi, na których autor opiera się w znacznym stopniu, mogą już dzisiaj podlegać dyskusji, już choćby dlatego, że materiały przez niego opracowane dotyczą pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego bez wyraźnych śladów oblicza bałtyjskiego w ceramice i innych przedmiotach, co oczywiście nie dowodzi, że pod tymi cechami kultury materialnej mieli się kryć tylko Słowianie. Szczególnie ryzykowne wydaje się twierdzenie, że do X w. ludność bałtyjska nie wykraczała poza obszary Pogezanii (str. 9—10, 28). Relacja Wulfstana z drugiej połowy IX w., opisująca okolice Elbląga, wspomina wyłącznie o Prusach. Co więcej, Wulfstan podaje, że Wisła rozdziela Estów od Słowian[2].

Przytoczone przez J. Powierskiego nazwy miejscowe Pomezanii z pierwszej połowy XIII w. mogą tylko świadczyć o istnieniu tam pomorskiego osadnictwa w tym okresie, ale nie przesądzają o jego starszeństwie w stosunku do Prusów. Część z tych nazw — co zresztą zaznacza także sam autor — daje się poza tym wyjaśnić również na podstawie języka pruskiego (str. 12). Argument, że łańcuch grodzisk z XI—XII w. w powiatach sztumskim i kwidzyńskim był dziełem Pomorzan, ponieważ Prusowie nie posiadali jeszcze organizacji państwowej (str. 14), nie wytrzymuje krytyki. Podobne umocnienia pograniczne spotykamy również w dobie plemiennej na pograniczu wielkopolsko-pomorskim.

Nie jest również ścisłe, że w okolicach na północ od Ossy nie występują nazwy pruskie (str. 17). Pochodzenia bałtyjskiego są prawdopodobnie takie nazwy, jak Sapoty k. Rogoźna (Sapit), Skurgwy (Skorgel); być może także Zawda (Saudin) i las Gruta (1222 r.)[3]. W świetle tych danych można co najwyżej przyjąć mieszany charakter etniczny omawianych terenów, przy czym zjawisko to mogło powstać w wyniku równoczesnej samorzutnej kolonizacji ich przez oba sąsiednie ludy. Dalsze badania archeologiczne mogą przyczynić się do ostatecznego wyjaśnienia tego problemu i jego chronologii.

Bardzo interesujące są wywody autora o misji, prowadzonej na obecnym Powiślu przez cystersów, dominikanów i być może norbertanów. Jeśli się przyjmie prawdopodobieństwo władztwa gdańsko-pomorskiego na wschód od Wisły, należałoby jednak z większą ostrożnością podejść do sprawy zależności również ziemi lędzańskiej na północ od Pasłęka (str. 32). Jeszcze bardziej wątpliwe wydaje się władztwo książąt mazowieckich w ziemi Prezla na północ od Ossy (str. 18). Jest rzeczą charakterystyczną, że liczne i szczegółowe dokumenty Konrada nie wymieniają ani jednego grodu położonego za Ossą. Fakt nadań na rzecz cystersów dowodzi, że rościł on sobie pre-

[1] Por. np. J. Antoniewicz, Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej (w:) „Szkice z dziejów Pomorza". Praca zbiorowa pod red. G. Labudy, t. I, Warszawa 1959, str. 124, 134. Na mapie (str. 136) opracowanej przez J. Antoniewicza Pomezania i Rezia oznaczone są jako obszar wzajemnych wpływów słowiańsko-pruskich.

[2] G. Labuda, Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski, Warszawa 1960, str. 71—77, 84—88.

[3] W. Kętrzyński, O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich, Lwów 1882, str. 81, 84.

tensje do tych ziem, ale mogły to być zarówno tereny „pogan", uważane przecież za res nullius.

W drugiej części pracy J. Powierski przedstawia szczegółowo proces wdzierania się Krzyżaków w granice Pomorza Gdańskiego. Zwraca przy tym uwagę, że obok związanego z Zakonem Sambora także i Mszczuj II, którego uważa się za niezłomnego obrońcę kraju przeciw obcym zakusom, był tym, który jeszcze w 1264 r. poczynił im pierwsze nadania na wschodnim brzegu Wisły (str. 19). Także po zawarciu układu w Kępnie z Przemysłem poczynił on dalsze ustępstwa na Żuławach oraz nadał im Małą Słońcę (1291 r.). Dalsze powiększenie posiadłości krzyżackich na Pomorzu w dobie rządów Przemyślidów ułatwiło w następstwie Zakonowi podbój kraju w 1308/09 r., stwarzając rozciągnięte bazy wypadowe na Gdańsk i Tczew oraz Świecie (klucz lubieński).

Artykuł J. Powierskiego wykazuje doskonałą znajomość materiału źródłowego i dawniejszej literatury zagadnienia. Dzięki niemu uzyskujemy po raz pierwszy szczegółowy obraz walk pogranicznych w regionie dolnej Wisły.

Kazimierz Ślaski

Z. Ivinskis, *Primasis Lietuvos karalius Mindaugas ir jo palikimas*, Odbitka z „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis', I. Roma 1965, str. 64.

Dzieje Litwy wieku XIII należą do najlepiej zbadanych okresów historii tego kraju. Mimo to studia nad tą przełomową w historii Litwy epoką — bo wtedy powstało państwo i począł się tworzyć feudalny naród litewski — nie ustają. Zmienia się bowiem z biegiem czasu i samo pojęcie historii jako nauki o procesie dziejowym, doskonalą się też metody badawcze, odkrywa się nowe źródła i nowe możliwości badawcze.

Treściwa rozprawa Z. Ivinskisa właściwie nie stanowi odkrywczego studium, porusza bowiem problematykę już znaną, niemal tradycyjną. We wstępie autor wymienia sześć kwestii spornych lub niejasnych, co do których istnieje już wcale bogata literatura naukowa. Kwestie te są następujące: 1) kto był twórcą państwa litewskiego — Mendog czy też jego poprzednik; 2) genealogia Mendoga, jak zwał się jego ojciec (Ryngolt?); 3) gdzie leżała stolica Mendoga; 4) sprawa autentyczności dokumentów Mendoga; 5) apostazja Mendoga — czy rzeczywiście nastąpiła; 6) ocena roli historycznej Mendoga.

W toku swoich dalszych wywodów autor daje odpowiedź na wszystkie wysunięte przez siebie i dawniejszą literaturę kwestie. Za twórcę państwa litewskiego uważa Mendoga, który koło roku 1240 miał zjednoczyć Litwę i część Żmudzi (str. 12). Genealogię Mendoga uznaje za niejasną (str. 4, 10). Wątpi też, czy Mendog miał stałą stolicę (str. 26). Za otwartą uznaje kwestię autentyczności dokumentów Mendoga, a nawet skłania się do przyjęcia tezy o ich sfałszowaniu przez Krzyżaków w końcu XIV w. (str. 27—28). Stwierdza, że apostazja Mendoga rzeczywiście miała miejsce (str. 39—41). Rolę Mendoga ocenia nader wysoko nie tylko jako jednoczyciela i bojownika o niepodległość Litwy, ale też i jako tego, który pierwszy sięgnął do skarbca kultury zachodniej i przyjął chrzest w obrządku rzymsko-katolickim i wreszcie jako jedyny w dziejach Litwy władca włożył na skroń koronę królewską.

Omawia też autor pokrótce panowanie następnych władców: Wojsiełka, Szwarna, Trojdena. W końcu pracy zamieszcza obszerny wykaz literatury przedmiotu.

Z przeglądu treści wynika, że praca Z. Ivinskisa omawia wyłącznie dzieje polityczne Litwy od początku XIII w. do 1282 r. Autor jest doskonałym znawcą tego okresu, gruntownie opanował źródła i literaturę przedmiotu. Nie wykorzystał, z pewną szkodą dla pracy, kilku nowszych opracowań, wykazał je wszakże w spisie literatury. Podziw dla erudycji autora,

który już od lat kilkudziesięciu zajmuje się średniowieczem litewskim i ma w tej dziedzinie wielki dorobek naukowy, powinien wszakże łączyć się i z krytyczną oceną jego studium. Nie jest bowiem dobrze przy dzisiejszych tendencjach nauki historycznej zamykać tego rodzaju pracę w wąskich ramach historii politycznej. Zarzut ten pod adresem autora jest tym bardziej uzasadniony, iż on właśnie jako jeden z pierwszych wśród historyków litewskich rozpoczął badania nad społeczno-gospodarczymi dziejami Litwy. Powstanie państwa nie było przecież wyłączną zasługą i dziełem wielkiego władcy, jakim był bez wątpienia Mendog. Działał on przecież jako wyraziciel dążeń pewnych sił społecznych, zwłaszcza grupy możnych (nobiles), a siły te pojawiły się na widowni historycznej w wyniku przemian i postępu w strukturze gospodarczej, społecznej i politycznej Litwy plemiennej.

Praca zawiera też kilka usterek faktograficznych. Autor błędnie mniema, iż żoną Daniela halickiego była siostra Mendoga (str. 4). Żoną Daniela była bratanica Mendoga, nie znana z imienia córka Mendogowego brata Dowsprunka, bowiem synowie Dowsprunka, Towciwiłł i Edywid zwali ją siostrą. Wojsiełk, syn Mendoga, hołdujący prawosławiu, nie dotarł w swej pielgrzymce do świętej góry Atos (str. 46), tylko „wrócił się w Bułgarzech", jak stwierdza latopis halicko-wołyński. Zbytnim też zaufaniem darzy autor bałamutną opowieść tego latopisu o panowaniu Szwarna (syna Daniela halickiego) na Litwie po tragicznej śmierci Wojsiełka († 1267). Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że Szwarno nigdy rządów na Litwie nie objął; krwawo odparty przez Trojdena, rychło życie zakończył, być może w Chełmie, gdzie go pochowano. Był natomiast Szwarno w Nowogródku Litewskim (z woli Wojsiełka, a być może głównie w rezultacie pomocy ruskiej, udzielonej Wojsiełkowi przez Daniela i Wasilka, kiedy mszcząc zabójstwo ojca Wojsiełk gromił swych wrogów na Litwie; pomoc ruska oczywiście jak każda inna nie była pewnie bezinteresowna), ale żeby panował w samej Litwie, na to brak dowodów.

Na marginesie pracy Z. Ivinskisa nasuwają się dwa postulaty badawcze. Potrzebne wydaje się studium o genealogii rodu Mendoga. Być może, studium takie rzuciłoby nieco światła na ciągle niejasną chronologię powstania państwa litewskiego. Nie doczekała się też żadnego specjalnego studium jedna z najbardziej tragicznych i tajemniczych w historii litewskiej postaci — Wojsiełk. Swego czasu monografię o Wojsiełku zamierzał pisać J. Latkowski, autor poważnej, do dziś aktualnej rozprawy o Mendogu (1892), ale pracując jako nauczyciel w Stanisławowie, gdzie nie miał warunków do studiów, musiał zamiaru zaniechać.

Jerzy Ochmański

R. Batura, *XIII a. Lietuvos sostinės klausimai*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Serija A. 1 (20), Vilnius 1966, str. 141—165.

Kwestia, gdzie znajdowała się najdawniejsza stolica Litwy, od dawna zajmowała badaczy. Według tradycji litewskiej z początku XVI w. najdawniejszą stolicę Litwy miał być Kiernów, skąd w. ks. Giedymin przeniósł stolicę do Trok (Starych), a potem do Wilna. Historycy nie wątpili w prawdziwość tego podania historycznego, ponieważ w Kiernowie miał swą siedzibę jeden z władców Litwy Trojden (1269—1282); Troki natomiast i Wilno były dwiema równorzędnymi stolicami Litwy za Olgierda i Kiejstuta, a nawet później za Witolda, który właśnie w Trokach (Nowych) wzniósł wspaniały zamek najeziorny, a w nim pomieścił swój skarbiec i archiwum. W Trokach też przemieszkiwał Zygmunt Kiejstutowicz. Zagadką wszakże pozostaje nadal najdawniejsza stolica Litwy. Państwo litewskie powstało za Mendoga przed połową XIII w., jego jądrem była

tzw. Ziemia Litewska, z której wywodził się Mendog. W tej właśnie ziemi znajdował się gród Mendoga, uważany przez historyków za najstarszą stolicę litewską. Zna ten gród krzyżacka (inflancka) „Kronika Rymowana", ale nie wymienia jego nazwy. Prawdopodobnie ten sam gród wymieniła ruska kronika halicko-wołyńska, w której nosi on nazwę Woruta. Kiedy jednak podjęto próby ustalenia, gdzie leżała Woruta, ani archeolodzy, ani historycy, nawet przy pomocy językoznawców, nie zdołali dojść do porozumienia. Wyszło bowiem na jaw, że Woruta to nie nomen proprium, ale nomen apellativum, oznaczający umocnienie, czyli gród. W dodatku nie znaleziono na Litwie miejscowości o podobnie brzmiącej nazwie, przez co poszukiwania toponomastyczne straciły właściwie sens. Wyjaśnienie zagadki najdawniejszej stolicy Litwy mogły przynieść tylko badania archeologiczne na dawnej ziemi litewskiej. Badania takie przeprowadzono tylko w Wilnie (co do którego nie ma wszakże pewności, czy znajdowało się ono w granicach ziemi litewskiej); nie podjęto natomiast podobnych poszukiwań ani w Kiernowie, ani w Trokach. Właściwie bowiem te trzy grody — Wilno, Kiernów i Troki — mogą być brane pod uwagę w rozważaniach nad najdawniejszą stolicą Litwy. Przemawia za nimi i tradycja, i rola historyczna, jaką spełniły w dziejach Litwy wczesnośredniowiecznej. Tymczasem autor krótko rozprawił się z argumentami przemawiającymi za stolicą w Kiernowie twierdząc, iż Kiernów pod względem swych umocnień obronnych nie dorównywał Wilnu, a nad kwestią stolicy w Trokach w ogóle się nie zastanowił. Jego zdaniem, za umieszczeniem stolicy w Wilnie przemawia przede wszystkim centralne położenie tego grodu na skrzyżowaniu szlaków wodnych i lądowych z północy na południe i ze wschodu na zachód. Argument ten, powtórzony za M. L i m a n o w s k i m, można odeprzeć tym, iż dla Wilna miała znaczenie tylko droga wodna na zachód (Wilią do Kowna), gdyż nic nie słychać o tym, by Litwini korzystali z Wilii, czy to jako ze szlaku handlowego, czy wojskowego, udając się nią w kierunku wschodnim. Z racji swego położenia nad Wilią Wilno wcale nie miało przewagi nad Kiernowem, również nad Wilią leżącym. Lepsze zaś możliwości komunikacyjne Wilna drogą lądową mogą być po prostu wynikiem późniejszej roli stołecznej tego miasta. To, że Wilno było osadą już w połowie I tysiąclecia n.e., że następnie rozwinęła się ona w umocniony gród w XII—XIV w. jest zupełnie zrozumiałym i normalnym zjawiskiem, które wystąpiło i w wielu innych osadach. Swoją hipotezę o Wilnie jako najstarszej stolicy Litwy popiera autor relacją D ł u g o s z a, który powiadał, iż jest to najstarsze miasto i stolica Litwy. Jeśli jednak dodać, co autor pominął, iż Długosz wywodził nazwę Wilna od zmyślonego Wiliusa (imię to utworzył od rzeki Wilii), to nietrudno będzie powiedzieć o relacji Długosza, iż jest ona bezwartościowa. Równie łatwo można powiedzieć to samo o dokumentach krzyżackich z końca XIV w., które mówią o Mendogu i Wilnie jako jego stolicy, że nie przedstawiają one żadnej wartości dla wyjaśnienia kwestii stolicy Litwy za Mendoga. W tych dokumentach Krzyżacy, chcąc zdyskredytować świeży chrzest Litwy (1387), dowodzili, że już dawniej w wyniku ich zasług i starań ochrzcił się król litewski Mendog i założył biskupstwo w Wilnie. Tymczasem współczesne dokumenty Mendoga i źródła krzyżackie nic o Wilnie nie wiedzą i nie mówią nawet, gdzie powstało fundowane przez Mendoga biskupstwo. W rezultacie hipoteza R. B a t u r y ma tylko jedno i to wątpliwe poparcie: wzmiankę „Latopisu Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego" (powstałego gdzieś w latach 1522—1527) o tym, że w Wilnie palono zwłoki „pierwszych książąt" litewskich. Wzmianka ta sprzeczna jest z przez tenże latopis zapisaną legendą, która powiada, iż Gedymin przeniósł swą stolicę z Kiernowa do Trok, a potem do Wilna, bo Giedymin nie był pierwszym księciem, innych więc przed nim spalono na stosie

w Wilnie. Rzecz jednak w tym, że i tych innych pierwszych, legendarnych książąt palono nie w Wilnie, jak mówi latopis, lecz w różnych miejscowościach, np. legendarnego Sperę nad jeziorem Spera, Pojatę pewnie koło Żośli, a Kukowojta nad Świętą w okolicy Dziewałtowa. Z przykładów tych widać wyraźnie, iż to, co autor uważa za tradycję historyczną, jest w gruncie rzeczy tworem literackim, pozbawionym wartości źródła historycznego. Cały wywód autora o Wilnie jako najdawniejszej stolicy Litwy pozostanie hipotezą, dopóki rozstrzygających dowodów nie dostarczy archeologia.

Stawiając pod znakiem zapytania ostateczny wynik rozważań autora należy z uznaniem wyrazić się o jego dużej erudycji, przede wszystkim o pełnym wykorzystaniu źródeł i literatury przedmiotu. Pod względem natomiast metody badawczej jego praca wykazuje jedną zasadniczą usterkę: wierzy późnym, a więc mało wartościowym źródłom. I jeszcze uwaga co do warsztatu badawczego: autor naśladuje niedobrą manierę sporządzania przypisów. Kiedy jakieś studium nie jest samodzielną pozycją bibliograficzną, a ogłoszone zostało w jakimś czasopiśmie lub publikacji, autor z reguły nie podaje tytułu tego studium. Czytelnik zaś życzyłby sobie wiedzieć, jak się nazywa ta czy inna praca, ogłoszona w takim czy innym czasopiśmie. Maniera ta jest tym bardziej przykra, że często czytelnik w ogóle nie może dotrzeć do wielu rzadkich (np. za granicą) wydawnictw i sprawdzić ich zawartość, wynotować tytuł, który może się okazać potrzebny także do innych studiów innym badaczom. Kończąc te uwagi należy wyrazić przekonanie, że autor wykazujący tak dobre przygotowanie do studiów historycznych, a zarazem wielkie zamiłowanie do przedmiotu swych badań, dostarczy miłośnikom historii Litwy oraz nauce niejednej odkrywczej pracy.

Jerzy Ochmański

J. Bardach, *Czołobicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV—XVI w.* (w:) „Wieki Średnie". Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin, Warszawa 1962, str. 307—315.

W literaturze historycznej i prawnej dużo miejsca poświęcono administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednakże nie wszystkie jej strony przestudiowane są jednakowo i dostatecznie dokładnie. Słabo i chwilami spornie naświetlony został problem tzw. czołobić i pokłonów, najbardziej rozprzestrzenionych w XV i XVI wieku. W związku z tym bardzo interesująca wydaje się praca prof. Juliusza Bardacha, poświęcona badaniom tego problemu. Na temat czołobicia i pokłonów wypowiadało się wielu historyków, takich jak: M. K. Lubawski, M. W. Downar-Zapolski, I. Malinowski, W. Potecha. Jednak autor krytycznie ustosunkowuje się do ich oceny i przytacza bogaty w fakty materiał, jasno określając swój punkt widzenia.

Realna treść obu kategorii, przebadana przez autora w źródłach z końca XV i pierwszej połowy XVI wieku, dobitnie wg nas określa ich miejsce i rolę, tak w praktyce prawnej, jak w strukturze dochodów skarbca wielkoksiążęcego i przedstawicieli władzy wielkoksiążęcej na miejscu.

Przytoczone w artykule dane nie pozwalają wątpić w materialną ważkość czołobicia i pokłonów, w podstawowość utrwalonego obyczaju ubiegania się o łaskę książęcą za określoną opłatą. W praktyce czołobicia jako formę wielkoksiążęcych nadań przekształcają wojewodowie, starostowie i dzierżawcy w stałe dla siebie źródło dochodów. Żądają oni od poddanych takich opłat za uznanie ich dawnych praw na tym lub na innym odcinku działalności ekonomicznej. Sedno sprawy oczywiście nie tkwi tutaj w zaraźliwym przykładzie władzy wielkoksiążęcej, lecz jak słusznie zauważa autor — we wzroście znaczenia gospodarki towarowo-pieniężnej

nej, z drugiej zaś strony we wzrastającej roli, administracji wielkoksiążęcej jako organów władzy terenowej. Genetycznie czołobicia i pokłony związane były ze staroruskim systemem prawnym i administracyjnym, z normami prawa zwyczajowego epoki wczesnofeudalnej Rusi Kijowskiej, ale ich treść w rozpatrywanym przez autora okresie zależała od konkretnej historycznej rzeczywistości w Wielkim Księstwie Litewskim. W tym właśnie widoczna jest różnica treści czołobić w Wielkim Księstwie Litewskim i czołobić w Wielkim Księstwie Moskiewskim. Zwraca na to uwagę autor, krytykując punkt widzenia I. Malinowskiego.

Przeanalizowane w artykule teksty dotyczące czołobicia nie stwarzają wątpliwości co do tego, że nadawane posiadłości, urzędy lub przywileje, przyznawane przez Wielkiego Księcia, wiązało się nierozdzielnie z odpowiednią, czasami wręcz wysoką zapłatą. W istocie przypominało to, jak sam autor zauważa, skomplikowaną sprzedaż urzędów i przywilejów, która istniała w wielu krajach Europy Zachodniej. Jednakże czołobicia nie rozwinęły się tutaj jako system kupowania urzędów. Jednocześnie z czołobiciami coraz większego znaczenia, jak o tym świadczą zapisy w Metryce Litewskiej, przybierało różnego rodzaju nadawanie posiadłości, dochodów, urzędów i łask bez uprzedniej opłaty.

W przejrzanych przez nas 523 wielkoksiążęcych zapisach (księga nadań królów Kazimierza i Aleksandra) o nadaniach, czyniących zadość prośbom i „żedanijom", a także na potwierdzenie poprzednich przywilejów, praw i układów — w ani jednym wypadku nie występowała jakakolwiek zapłata w postaci czołobicia. W wielu wypadkach przy darowiźnie posiadłości widnieje tylko zastrzeżenie „a on majet z toho służbw służiti". Metryka Litewska przytacza wielkie ilości analogicznych przykładów, w których wielkoksiążęce podarunki występują bez osobnego wynagrodzenia (zapłaty lub czołobicia). Jeśli porównać przytoczone przez autora dane o czołobiciach z wieloma zapisami w Metryce Litewskiej z końca XV i początku XVI wieku o podarunkach, nie mających typowych cech czołobitności, to okaże się, że badana przez autora forma podarunków zajmowała skromną rolę. Władza wielkoksiążęca nie potrafiła przekształcić jej w stałe źródło dochodów i dowód stabilności swego prestiżu. Nie przypadkowo już w I Statucie Litewskim ani jednym słowem nie omawia się prawa brania przez władzę zwierzchnią opłat za darowizny. Przeciwnie, brak nawet aluzji do podobnej prerogatywy można przyjąć za milczące potępienie czołobicia. Zapisy ksiąg miejskich z tego okresu często notują „prezenty" i „gościńce", świadczące o łapownictwie w wielkoksiążęcej administracji, które szczególnie szeroko rozprzestrzeniło się w drugiej połowie XVI i XVII wieku.

Przestudiowany z tego punktu widzenia problem czołobicia i pokłonów ma ważne znaczenie dla pojmowania socjalno-politycznej rzeczywistości Wielkiego Księstwa Litewskiego, historii rozwoju jego politycznych organów i instytucji prawnych. Praca Juliusza Bardacha wzbogaciła wiadomości czytelnika i badacza o interesujące spostrzeżenia, wyjaśniające rozwój życia państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które to problemy były dotąd słabo opracowywane.

Z. J. Kopysskij — V. I. Mieleszko
Mińsk — BSRR

J. Bardach, *Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV—XVII wiek)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", t. XV, 1(1963), str. 85—147.

Badania prof. Bardacha oświetlają tę stronę życia społeczeństwa średniowiecznego, w którym dziwnie przeplatały się teraźniejszość feudalizmu z dniem wczorajszym wspólnoty pierwotnej.

Jak widać z tekstu, przedmiotem pracy J. Bardacha jest zwyczajowe prawo nie rosyjskiego, lecz ludu białoruskiego i ukraińskiego.

Autor recenzowanej pracy miał wielu poprzedników. Konstatując trwałość i żywotność tradycji w stosunkach rodzinno-małżeńskich burżuazyjni badacze nie mogli odnaleźć w historycznym rozwoju Wielkiego Księstwa Litewskiego przyczyn, żywotnych norm i zasad prawa zwyczajowego. Dlatego w pełni umotywowana wydaje mi się uwaga prof. Bardacha, że temat jego pracy nie był jeszcze nigdy podejmowany w literaturze historyczno-prawnej.

Przytoczone przez autora dane potwierdzają jego przekonanie, że małżeństwo bez ślubu z chwilą zgody stron było zjawiskiem bardzo rozprzestrzenionym we wszystkich warstwach ówczesnego społeczeństwa. Tylko tam, gdzie taka zasada była ogólnie przyjęta, mógł się zdarzyć taki fakt, jak małżeński układ między szlachcicem z powiatu nowogródzkiego, Martynem Frydrychowiczem Michajło i mieszczanką z Brześcia — Dorotą Olifierowną Orczyńską. Umowa ta została zawarta 7 sierpnia 1577 r. w postaci zobowiązania Martyny Michajły w obecności świadka pana Limonta, zgodnie z tym zobowiązaniem Michajło miał zjawić się w Brześciu „na dzień piewnyj to jest na swietovo Bałtromieja, kotoroje swiato majet byti u roku niniešniem niżej popisanom. A gdie by ja na tot rok u Bierestiu nie był i małżonki swojeje z soboju nie wział, abo ona zamienie pojti nie chotieła, tedy każdyj z nas takij winien budiet zapłatiti zaruki čotyrysta kop."[1]. Przytoczony przez nas dokument jest niezwykle interesujący, ponieważ świadczy o tym, że nie tylko wśród prawosławnych — jak sądzi autor — lecz także wśród katolików umowa, a nie ślub była formą zaślubin. O tym, że byli oni wyznania katolickiego, świadczą imiona i patronimiki, a także termin zaręczyn, naznaczony przez strony. Słabą pozycję Kościoła Katolickiego widać w sprawach o charakterze rodzinnym. Przykładem tego może być sprawa między radcą z Brześcia a aptekarzem Łukaszem Pomorzanskim i jego żoną, której on udowodnił zdradę małżeńską. Mąż przyprowadził żonę do sądu miejskiego. Sąd odbył się 6 lipca 1640 r. Żona zwróciła się następnie do magistratu z listem, w którym wyrażała skruchę[2]. Sąd wydał wyrok: mąż miał przebaczyć, a żona miała przyjąć karę, jaką jej ksiądz wyznaczy. Prawo kanoniczne żądało dużo bardziej surowej kary.

Ale czy tylko archaizm stosunków rodzinnych był widoczny w funkcjonalnych normach zawierania małżeństw jako umowy dwóch stron? W aktach sądu miejskiego z 1645 r. znaleziono powództwo mieszczanki Halszki Rusieckiej w stosunku do mohylowskiego mieszczanina Aleksieja Kamienieckiego. Powódka oświadcza w nim, że Kamieniecki „w najem jejo naniawszy ku wšelakomu posłuszeństwu swojemu za żonu, kucharku, čeladnicu zażywajuczi potomstwo spłodił". Pretensji jej nie spowodowały warunki rodzinne, ale fakt, że ów Kamieniecki pożyczył od niej 30 kopiejek i nie zwrócił ich. W tym wypadku magistrat rozpatrzył tylko pretensje co do długu, w istotę stosunków rodzinnych jako skutku takiego najmu nie wchodził[3]. W końcu XVI i na początku XVII w. w życiu Mohylowa dawne obyczaje dziwnie przeplatały się z teraźniejszością. W rzemiośle i handlu została przyjęta zasada najmu, w obrocie towarowym siłą i władzą stały się pieniądze, ostro zarysowała się różnica bogactwa i nędzy.

Recenzowana przez nas praca każe nam patrzeć na istotę małżeństwa i rozwodu jako na nieruszoną zębem czasu tradycję, uświęcony wiekami, zastygły obyczaj. Ostatnie słowo na ten temat będzie powiedziane dopiero wtedy, gdy w pracy będą uwzględnione wpływy ekonomiczne i socjalne na normy prawa obyczajowego. Na tę stronę wg nas autor zwrócił za mało uwagi.

[1] Centralne Państwowe Archiwum Historyczne (dalej CPAH) BSRR, f. 1705, op. I, d. 87, łł. 906, ob.—907.

[2] CPAH BSRR, f. 1342, op. I. d. 10, str. 641—642.

[3] CPAH BSRR, f. 517, op. I, d. 12, łł. 399, ob.—400.

Osobną sprawą jest wątek polemiczny w pracy J. Bardacha. Autor poddaje uzasadnionej krytyce poglądy M. Władymirskiego-Budanowa, K. Sochaniewicza i O. Lewickiego. Podważa przekonująco poglądy Sochaniewicza, który widział w małżeństwie bez ślubu przeżytki niewolnictwa. Fakty i dane rozpatrywane przez autora pozwalają mu uzasadnić i sformułować diametralnie przeciwny wniosek. Udowodniwszy, że małżeństwo bez ślubu było ogólnie przyjmowaną zasadą w społeczeństwie, obalił on próbę przedstawienia tej formy stosunków rodzinnych jako zjawiska znanego jedynie wśród chłopstwa w zachodniej i południowo-zachodniej części Rusi. W polemice z tymi autorami prof. Bardach spełnił nie tylko badawcze, ale i społeczne zadanie, wykazał bowiem bezpodstawność prób historyków burżuazyjnych, którzy szukali wyjaśnień tej czy innej cechy życia społecznego w zacofaniu i konserwatywności mas ludowych. Taki antynaukowy pogląd charakterystyczny jest i teraz dla burżuazyjnego świata nauki.

W polemice z O. Lewickim prof. Bardach podkreśla jeszcze jedną cechę charakterystyczną dla burżuazyjnego światopoglądu. Chodzi mu mianowicie o antyhistorycyzm, spowodowany konkretnymi warunkami historycznymi, wpływającymi na wszelkie przejawy socjalne życia ludzkiego.

Opierając się na metodzie konkretnej analizy historycznej, autor recenzowanej przez nas pracy daje wyjaśnienie przyczyn pojawienia się cech stosunków małżeńsko-rodzinnych. Nie można nie zgodzić się z autorem, że słaba pozycja władzy zwierzchniej w kraju, decentralizacja cerkwi prawosławnej, utrzymujące się w Wielkim Księstwie Litewskim prawo mieszania się świeckich feudałów w sprawy cerkwi i cerkiewną jurysdykcję oraz korzyści fiskalne, wzrastające z powiększeniem się znaczenia gospodarki pieniężnej, przyczyniły się do trwałej pozycji zasady małżeństwa świeckiego bez ślubu. Władza wielkoksiążęca i metropolitalna skłaniała się ku wyłączeniu spraw małżeńsko-rodzinnych — w tym i częstych rozwodów — w zakres prawa kanonicznego, które w Wielkim Księstwie Litewskim było normą dla prawosławnego i katolickiego kościoła. Jednocześnie wśród wielu przyczyn rozpatrywanych przez autora nie można zapominać o roli, jaką odegrała walka religijna w dobie zaszczepiania katolicyzmu. Walka ta przeszkodziła organizacyjnej konsolidacji cerkwi prawosławnej. Z drugiej strony dążenie każdego kościoła do zachowania za wszelką cenę wpływów i pomnożenia liczby swoich prozelitów zmuszało oba kościoły do tolerancyjnego stosunku do zagadnień peryferyjnych, a do atakowania przede wszystkim podstawowych zasad religijnych innego wyznania.

Kościół zmuszony był do ostrożności i dlatego, że klasa rządząca-zasadnicza jego ostoja — uporczywie trzymała się norm prawa obyczajowego w sprawach małżeństwa i rozwodu.

W końcu w szukaniu przyczyn trwałości instytucji małżeństwa świeckiego i rozwodu udzielanego bez udziału kościoła nie można nie zwrócić uwagi na tę okoliczność, że fakt ten najczęściej był notowany w mieszczańskim środowisku Mohylowa. Oczywiście można to wyjaśnić tym, że w innych miastach pozostało mniej źródeł pisanych. Ale duża ilość odnotowanych wypadków w Mohylowie zdaje się wskazywać na to, że istota rzeczy tkwiła tu w stosunkowo większej obfitości faktów znajdujących wyraz w księgach sądu miejskiego. Największe znaczenie miały tu ścisłe więzi Mohylowa z Ukrainą, to jest z tą „Rusju swawolnoj", jak ją nazywają źródła. Jak wykazał autor to Ukraina była głównym ogniskiem świeckiego zwyczajowego prawa małżeńskiego.

Bliskie związki Mohylowa z Ukrainą wykazuje przekonująco duża ilość faktów, bardzo wiele zapisów w księgach miejskich z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. Stąd ciągnie się nić

tradycji, zainteresowań kulturalnych i dążeń socjalnych. Z drugiej strony Mohylów bardziej niż inne miasta Białorusi był ekonomicznie związany z wsiami i miasteczkami Białorusi, co nie mogło nie odbić się na życiu i stosunkach społecznych miasta.

Przedstawione tu uzupełnienia obserwacji i myśli autora nie pomniejszają oczywiście wartości recenzowanej pracy, w której rozpatrzone było jedno z nader złożonych zagadnień społecznego rozwoju Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XV—XVI i XVII wieku, zagadnień dotyczących historycznej przeszłości narodów ukraińskiego i białoruskiego.

Z. J. Kopysskij
Mińsk — BSRR

Wiek XIX-sty

J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890)*, Białystok 1965, „Prace Białostockiego Tow. Naukowego Nr 5" str. 199+stresz. w jęz. litewskim (200—201).

Opublikowanie pracy Jerzego Ochmańskiego, poświęconej procesowi kształtowania się litewskiego poczucia narodowego, uważam za ważne wydarzenie w naszym życiu naukowym. Nawiązuje ona do pięknych tradycji współdziałania polsko-litewskiego i podejmuje temat obciążony wieloma deformacjami i kompleksami emocjonalnymi z naszej strony, a więc szczególnie trudny. Autor nie przemilcza tych trudności i daje czytelnikowi sumienny obraz dotychczasowych opracowań oraz konsekwencji umacniania się litewskiego poczucia narodowego, co dokonywało się w przeciwstawieniu dwom niebezpieczeństwom: rusyfikacji i polonizacji. W stosunkowo ubogiej literaturze lituanistycznej współczesnej historiografii polskiej książka J. Ochmańskiego stanowi poważne osiągnięcie badawcze, które na pewno zachęci do dalszych prac w tej dziedzinie.

Część wstępną poświęcił autor uogólnieniom, które budzą jednak szereg wątpliwości i nie dadzą się uzasadnić faktami historycznymi. Raczej trudno na równi potraktować francuską rewolucję burżuazyjną z 1789 r. i Wiosnę Ludów i obydwie opatrzeć tym samym przymiotnikiem: wielka (str. 9). Autor pisze, że „... epoka ruchów i walk narodowo-wyzwoleńczych w Europie dobiegła końca w latach I wojny światowej" (str. 9) i należy domyślać się, że za taką epokę uważa on wiek XIX. Otóż z perspektywy niepokojów katalońskich, baskijskich, flamandzkich, nowego rozwoju Serbów Łużyckich byłbym za bardziej ostrożnym sformułowaniem twierdzenia o końcu tej epoki w Europie. Autor idzie dalej i twierdzi, że w połowie XX w. wraz z upadkiem kolonializmu „kończy się epoka ruchów narodowych na świecie, przechodzą one do historii" (str. 10), co jest nieuzasadnioną przesadą i analizy szczegółowe sytuacji, chociażby w państwach afrykańskich i azjatyckich, prowadzą do zupełnie innych twierdzeń. Ruchy narodowowyzwoleńcze zyskały na sile i nic nie wskazuje, że zostaną one wykreślone w najbliższym czasie z rzędu decydujących elementów współczesnego świata. Zdaniem autora, złożoną strukturę narodowościową z krajów socjalistycznych „posiadają Związek Radziecki, Jugosławia, Czechosłowacja, a po części i Polska" (str. 10), co znowu budzi wątpliwości zarówno z powodu pominięcia Rumunii (Węgrzy, Niemcy), jak i NRD (Serbowie Łużyccy), jak i włączenia Polski z jej obecnym niesłychanie wysokim procentem Polaków i znikomym innych narodów. Ostatnio ogłaszane materiały wskazują również na zbyt optymistyczne ujęcie autora, jakoby „kwestia narodowa w krajach socjalistycznych, mimo okresu „błędów i wypaczeń" z okresu kultu Stalina, została pomyślnie rozwiązana w duchu równouprawnienia i przyjaźni"

(str. 10). W tej dziedzinie jeszcze nie ma podstaw do tego samouspokajania się i trzeba wiele rzetelnego wysiłku, by twierdzenie powyższe było w pełni prawdziwe. W dyskusjach historyków polskich została podważona granica pojęć narodu feudalnego i burżuazyjnego. Okazała się ona bardziej złożonym zagadnieniem, zazębiając się wielokrotnie, i dlatego nieomówienie tego problemu przez autora budzi wątpliwości. Bardzo dyskusyjne wydaje mi się określenie źródeł uzyskania niepodległości Litwy po pierwszej wojnie światowej w następujący sposób: „miłośnicy Litwy u schyłku wieku XIX doprowadzili do przekształcenia ruchu narodowokulturalnego w narodowowyzwoleńczy i poprzez czynny udział w rewolucji na Litwie w 1905 r., głębokie poruszenie wojny światowej, wywalczyło w roku 1918 niepodległość dla swego kraju" (str. 12), co pomija bardzo istotne elementy sytuacji międzynarodowej. Za dyskusyjną uważam również przyjętą przez autora definicję narodu, że jest to „trwała, świadoma swej odrębności narodowej, klasowo-warstwowa wspólnota ludzi, powstała na gruncie wspólnoty języka, terytorium, życia ekonomicznego i kultury". Moim zdaniem, należałoby bardziej warunkowo i elastycznie ująć sprawę świadomości i odrębności, gdyż może ona występować w różnej postaci.

Pierwszy rozdział poświęcił autor omówieniu dotychczasowej historiografii odrodzenia narodowego Litwy. Nie jest to rejestracja, lecz analiza krytyczna, nie cofająca się przed ocenami wartości naukowej. Uderzył mnie brak nazwiska Oskara Miłosza, którego działalność nie zamykała się przecież w literaturze pięknej. W rozdziale drugim, poświęconym wielowiekowemu przekrojowi rozkładu feudalnego narodu litewskiego, dążył autor do przedstawienia narodowych powiązań litewskich w okresie władania olbrzymim „morzem ruskim" i przy wciąż zwiększającym się, konkurencyjnym naporze polskim. Bardzo ciekawe są charakterystyki metod polonizacji i rusyfikacji, choć przytoczone cyfry statystyczne (str. 61) należałoby przyjąć z większym niedowierzaniem wobec metod przeprowadzania spisów ludnościowych w państwach autorytatywnych. Pozostałe cztery rozdziały poświęcone zostały właściwemu tematowi, tzn. kształtowaniu się nowego ruchu litewskiego, pielęgnującego poczucie własnej odrębności na bazie narodowokulturalnej. Autor przedstawił ciekawą zmianę kierownictwa społecznego w zakresie narodowym i po szlacheckich prekursorach przejęcie sprawy przez chłopów. Nie pominięto drażliwych spraw pozycji historycznej kleru, którego część polonizowała, a część brała aktywny udział w budzeniu poczucia odrębności Litwinów. Można by dyskutować o pewnych zbyt subiektywistycznych ujęciach. Do takich zaliczam np. „Napoleon, wkroczywszy do Wilna, mówił wprawdzie o konieczności tego kroku (tzn. reformy stosunków poddańczych — T.C.), ale szlachta zasklepiona w swoim egoizmie klasowym, nie potrafiła i nie chciała wznieść się ponad własne interesy" (str. 72). Wydaje mi się dosyć dyskusyjne przypisywanie Napoleonowi zdecydowanej polityki uwłaszczeniowej na ziemiach caratu i możliwości odstępstwa od własnych interesów klasowych całej klasy na zasadzie akcji przekonywania. Są to jednak drobne wątpliwości wobec szerokiego tła porównawczego, uwzględnienia wpływów carskich, polskich, rosyjskich i innych, dostrzeżenia specyficznego oddziaływania emigracji litewskiej na kraj. Książka przynosi masę nazwisk, charakterystyk, odsłania najrozmaitsze powiązania i na pewno stanie się przedmiotem szerszego zainteresowania środowisk naukowych — polskich i litewskich.

T. Cieślak

T. Mětšk, *Zur sorbisch-litauischen Wechselseitigkeit im wilhelminischen Deutschland*, „Zeitschrift für slavische Philologie", Bd 31 (1964), S. 300 i nn;

Z. Ivinskis, *Ergänzungen zu Dr. G. Sauerweins Leben und seinen Wirken in mitten der preussischen Litauer*, Ebenda, Bd. 32 (1965), S. 41—46.

Obie te publikacje traktują o wzajemnych związkach między Łużyczanami a pruskimi Litwinami za pośrednictwem saksońskiego nauczyciela i działacza społecznego na Łużycach w XIX w. Dr. G. Sauerweina. Z uwagi na kontakty dwóch walczących z germanizacją izolowanych grup: słowiańskiej (łużyckiej) i hałtyjskiej (litewskiej) w Niemczech wilhelmowskich pozycje te godne są odnotowania na łamach naszego organu oraz dlatego, że dotyczą wzajemnych kontaktów słowiańsko-bałtyjskich w XIX w.

Pierwszy autor oczywiście nie zna wszystkich okoliczności związanych z osobą dra G. Sauerweina i jak sądzę, przeszkodą w tym była nieznajomość przez łużyckiego autora języka litewskiego. Jak wiadomo, pierwszym, który zajął się działalnością saksońskiego nauczyciela i rodowitego Niemca, był znany działacz społeczny i kulturalny Litwy pod koniec XIX wieku J. Šliūpas (1862—1945), redaktor „Auszry" (1883—1886). Po nim przyszli inni, którzy w miarę dokładnie starali się oświetlić kontakty działacza łużyckiego z Litwinami, a w Bibliotece Akademii Nauk LSRR znajduje się zbiór dokumentów, dziennik oraz listy pisane przez Sauerwelna do J. Basanovičiusa, przygotowane do druku przez tego ostatniego w postaci dwóch potężnych tomów, dotychczas nie wydanych.

Z. Ivinskis w swym przyczynku charakteryzuje postawę tego wielkiego idealisty XIX wieku, który walczył o zachowanie przed germanizacją nie tylko inteligencji pruskiej litewskiego pochodzenia, ale także ludności wiejskiej. Dr G. Sauerwein był w latach 1874—1898 prawdziwym obrońcą ludności litewskiej w Prusach Wschodnich nie tylko w zakresie języka, ale także dążności narodowych. On to był w latach 1878 i 1888 organizatorem specjalnych delegacji na dwór pruski w Berlinie oraz organizatorem innych posunięć w walce o szkołę litewską w Prusach Wschodnich. Niestety, te zabiegi Sauerweina na ogół kończyły się fiaskiem i swych dążeń na ogół nie zdołał osiągnąć. Początek XX w. zastał mniejszość litewską, zwłaszcza na wsi, na terenie Prus Wschodnich prawie zupełnie zgermanizowaną poza jedynym ośrodkiem, jakim było miasto Kłajpeda. Mimo istnienia nawet wyższych organizacji życia społecznego, jakim było w Królewcu założone w 1878 roku Litewskie Towarzystwo Literackie (Lithausche Literarische Gesellschaft), a więc ośrodek, który mógł skupiać inteligencję pruską litewskiego pochodzenia — odpowiednika jego np. Polacy w Prusach nie mieli — proces germanizacji ludności litewskiej przybrał szybsze tempo niż proces germanizacji ludności polskiej na terenie południowych połaci Prus, tzn. na Warmii i Mazurach.

j.ant.

D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846—1848*, Warszawa 1965, PWN, str. 405.

Doc. Dawid Fajnhauz dał się już wcześniej poznać jako znawca dziejów politycznych Litwy i Białorusi w ubiegłym stuleciu. Omawiana książka jest potwierdzeniem znajomości problematyki przez autora. Wieloletnie badania, jakie przeprowadził i wcześniej we fragmentach opublikował, pokazują nam solidną znajomość tematu i zasobów archiwalnych, znajdujących się w kilku państwach.

Opracowując „ruch konspiracyjny" zapoznał się on z przeszło pięćdziesięcioma zespołami, znajdującymi się w wielu archiwach i bibliotekach. Przypomnijmy ważniejsze, w których autor przeprowadził kwerendę. W kraju: AGAD, Biblioteka UW, Biblioteka Jagiellońska, Archiwum Muzeum Czartoryskich, Biblioteki i Archiwa PAN w Warszawie, Krakowie i Poznaniu, a także w Poznaniu Bibl. Raczyńskich, Bibl. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, WAP i Biblioteka w Kórniku

oraz Ossolineum we Wrocławiu. Znane są autorowi biblioteki i archiwa w Wilnie, Kownie, Grodnie, Mohylowie. Z leningradzkich — Filia Centralnego Archiwum Historycznego, Centralne Archiwum Floty Wojenno-Morskiej i Biblioteka im. Sałtykowa-Szczedrina. W Moskwie kwerendę przeprowadzono jedynie w dziale rękopisów Bibl. im. Lenina. Szkoda, że pominął autor dość ważne zasoby z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego; znajduje się tam przecież ważny fond 109. Nieobca jest też autorowi zawartość Biblioteki Polskiej w Paryżu, zawierająca m.in. dokumenty produkowane przez Hotel Lambert. Po tak wszechstronnej kwerendzie powstała praca, która stanie się przez wiele lat najpełniejszą monografią spisków i konspiracji na Litwie i Białorusi. Tym bardziej, że uprzednie badania nie mogą już nas zadowolić przez swą fragmentaryczność i niepełną bazę źródłową. Stosunkowo najnowsza praca A. F. Smirnowa, opublikowana w 1962 r., dotyczy głównie okresu powstania 1863 r., jednak w rozdziałach tematycznie wcześniejszych nie jest ona wolna od pewnych twierdzeń bałamutnych i nie udokumentowanych.

Na całość pracy składa się wstęp, cztery rozdziały, zakończenie i bardzo cenne załączniki, zawierające spis konspiratorów ujętych przez władze carskie. Wstęp informuje o dotychczasowej literaturze przedmiotu opublikowanej po polsku, litewsku i rosyjsku, oraz o zasobach archiwalnych. W analizie różnego rodzaju źródeł zwrócić wypada uwagę na ostrożność przy wnioskowaniu z protokołów przesłuchań. Bywało przecież często, że różne organa śledcze celowo próbowały wyolbrzymić winy i zakres nielegalnej działalności oskarżonych. Rozdziałem wprowadzającym w istotę sytuacji społeczno-politycznej i postawę klas posiadających jest § I. „Litwa i Białoruś w połowie lat czterdziestych". Autor wychodzi od szeroko udokumentowanego twierdzenia, że carat stosował bezwzględne wyniszczanie etniczne, w głównej mierze ludności polskiej oraz litewskiej i białoruskiej, tworząc w 1831 r. specjalną ku temu instytucję „Komitet do Spraw Guberni Zachodnich". Nie schematycznie odnotowano istotny problem — stosunek władz do włościan. Wypada zgodzić się z myślą, że zaostrzenie represji na tych ziemiach nastąpiło po wykryciu działalności ks. P. Ściegiennego w Królestwie Polskim (jesień 1844). Podobnie jak w Królestwie, ks. Adam tu także, a nawet w większym stopniu, próbował być kierownikiem politycznym ziemiaństwa. Emisariusze Hotelu Lambert natrafiali jednak na zdecydowaną niechęć szlachty posiadającej, gdy próbowali tylko sugerować pewne ulgi dla chłopstwa i reformy. Znaczniejsze ożywienie, zdaniem autora, obserwujemy na Litwie w połowie lat czterdziestych. Wydaje się, że można dla tego okresu mocniej zaakcentować pomoc i kontakty z zaborem pruskim i w Królestwie Polskim. Przypomnijmy specjalną misję z Warszawy konspiratora zbliżonego do Edwarda Dembowskiego; był nim Denker, który dwukrotnie jeździł tajnie na Litwę. Zresztą nie tylko Dembowski był zorientowany i udzielał pomocy tutejszym spiskowcom. Przypomnijmy inne nazwiska, np. czołowi działacze warszawscy — Gross, Więckowski czy Karpiński z Lublina. Wydaje się, że Związek Narodu Polskiego był na pewno organizacją importowaną z Królestwa Polskiego. Zresztą ożywienie na Litwie spóźnione jest w stosunku do Prus i Królestwa prawie o półtora roku. Tłumaczyć to można specjalnie trudną sytuacją polityczną Litwy po masowych aresztowaniach w końcu lat trzydziestych. W pełni zgodzić się można, że wpływy działalności ks. P. Ściegiennego nie wyszły poza ramy planów (str. 109, 110). Autor sumiennie przeanalizował stan przygotowań powstańczych z końca 1845 r. Jego wniosek o słabości tych przygotowań jest jak najbardziej słuszny, analogicznie zresztą było i w innych dzielnicach. Podobnie jak w pozostałych zaborach „rabacja" odbiła się głośno na Litwie i Białoru-

rusi. Reperkusjom jej poświęcił autor rozdział trzeci. Stan narastania antagonizmów wieś-dwór i prób wykorzystania ich przez władze, wiosną 1846 r., jak wykazały badania autora, był podobny do posunięć administracji rosyjskiej w Królestwie. Z tej niebezpiecznej dla caratu polityki wycofano się wiosną 1846 r. Wydaje się, że stało się to pod wpływem osobistej decyzji Mikołaja I, który objeżdżając powiat miechowski w Królestwie zrozumiał niebezpieczeństwo. Rozpatrując postawę szlachty na Litwie i Białorusi wskazał D. Fajnhauz na poklask dla koncepcji ugody z rządem. Oczywiście, w grę wchodziły wydarzenia 1846 r. w Galicji. Ma rację autor tłumacząc, czemu z Litwy nie wyszedł list podobny do napisanego przez A. Wielopolskiego. Ucisk narodowy na Litwie i Białorusi, znacznie bezwzględniejszy, hamował zapędy służalczej części ziemiaństwa polskiego. Nie znaczy to jednak, by Hotel Lambert nie miał obaw o postawę szlachty z guberni zachodnich. Emisariusze Czartoryskiego obawiali się szczególnie: wybuchu rewolucji, ugody szlachty z rządem i rozwoju agitacji demokratycznej. Tej ostatniej poświęcali wiele uwagi, stwierdzając rozwój agitacji demokratycznej głównie w środowiskach młodzieży szkolnej, akademickiej i inteligencji urzędniczej. Wydaje się, że słuszność ma autor twierdząc, że odezwa J. Bokszańskiego oraz jej kolportowanie nie świadczyło o istnieniu dużej organizacji tajnej o poglądach zdecydowanie radykalnych.

Rozdział ostatni, „Wiosna Ludów", to najciekawszy fragment pracy dzięki nowemu spojrzeniu i znacznemu rozszerzeniu bazy źródłowej. Przypomnieć wypada, że ten okres z dziejów konspiracji zainteresował już wcześniej historyków. Autor zdołał uchwycić proporcje między inicjatywą własną konspiratorów z Litwy i Białorusi a inspiracjami z zewnątrz. Prawdą jest, że w tym okresie podziemie tutejsze powstało własnymi siłami. Innym ważnym stwierdzeniem jest ustalenie różnicy stosunku do wcześniejszych spisków, w bazie społecznej konspiracji z doby Wiosny Ludów. W tym okresie spiskowcy w większości rekrutowali się z dołów społecznych. Szkoda, że autor nie mógł pokonać trudności z odtworzeniem liczby spiskowców działających przy końcu 1848 r. Gdy w zaborze pruskim i austriackim spiski już były rozbite, jedynie na Litwie i Białorusi oraz w Królestwie Polskim, a głównie w Warszawie, istniało jeszcze podziemie liczące jedynie na zwycięstwo rewolucji węgierskiej. Brak propagandy i działalności wśród chłopów był słabością spisków także i w guberniach zachodnich. Recenzent zgłasza zastrzeżenia do twierdzenia autora, że „Związek Bratni Młodzieży Litewskiej" był liczniejszy od organizacji spiskowej działającej w Królestwie (str. 343). Dane A. Minkowskiej nie są w pełni wiarygodne m.in. przez to, że obejmują ilość ujętych konspiratorów. Należy jednak pamiętać o masowych ucieczkach z Królestwa, wcześniej do Prus, a następnie do Austrii, które objęły przeszło 5 tysięcy osób, w tym wielu spiskowców. Zresztą w sporządzonym przez autora wykazie członków spisku znaleźć można wiele nazwisk konspiratorów, którzy mieszkali w guberni augustowskiej. Powstaje pytanie, do jakich organizacji ich zaliczyć. Skłonny jestem sądzić, że tereny stykowe, a taką była gubernia augustowska, należy traktować inaczej. Spiskowcy ci zajmowali się głównie nielegalną kontrabandą na Litwę, konspiracja augustowska organizacyjnie podlegała kierownictwu w Warszawie.

Omawiana praca zaliczona być może do monografii cennych o charakterze encyklopedycznym. Podkreślić wypada powściągliwość sądów, uwidocznienie twierdzeń o charakterze hipotetycznym oraz przekonujący i czytelny sposób przekazywania ocen własnych, opartych na imponującym materiale źródłowym. Szkoda jedynie, że nie znalazły się w pracy mapy wskazujące na rozmieszczenie spisków Litwy i Białorusi i ich kontakty z innymi dzielnicami.

Janusz Berghauzen

St. Kaczmarek, *Aniol Dowgird, filozof nieznany*, Warszawa 1965, str. 262 — aneksy (263—267) oraz streszcz. rosyjskie i angielskie.

Не только судьбы людей, но и судьбы литературных наследий напоминают порой свет далекой звезды, идущий к людям столетия. Судьба их интересна людям, если даже звезда и не была гигантом. В интелектуальной истории человечества Довгирд не был звездой первой величины, но его философское наследие — достаточно серьезное явление для того, чтобы стать известным хотя бы в истории философской мысли Польши и Белоруссии.

Книга Стефана Качмарека „Aniol Dowgird, filozof nieznany" является первой в мире монографией, посвященной жизни и творчеству незаслуженно забытого мыслителя, и поэтому ее можно считать открытием неизвестного философа. Статьи и разделы книг, появившиеся до этой книги, освещали лишь отдельные стороны жизни и творчества А. Довгирда и, разумеется, были фрагментарны. Выбор темы автором, по-видимому, совсем не случаен: об этом говорит заголовок предшествующей его книги: Początki kantyzmu i reakcja przeciw kantyzmowi w Polsce (Poznań, 1961).

Нет сомнения в том, что С. Качмарек является специалистом в избранной теме. Он знает перипетии развития польской философии накануне кантианства и в период торжества влияния немецкой классической философии. Это помогает автору определить место и роль А. Довгирда как одного из последних представителей Просвещения в Польше (и в Белоруссии, добавим мы от себя). Несмотря на то, что источников о жизни Довгирда, к сожалению, очень немного, С. Качмареку удалось восстановить общую ее картину.

Жизнь А. Довгирда, не богатая внешними событиями, была насыщена постоянным интеллектуальным трудом: упорная и успешная учеба в пиарских школах, а затем и в Виленской Академии, преподавание в разных школах Белоруссии[1] и в Виленском университете и постоянная напряженная самостоятельная работа. Может быть, чрезмерный труд и явился причиной его относительно ранней кончины. И, кроме того, сказалось тяжелое материальное положение мыслителя, особенно в конце жизни[2]. Несмотря на это, философ не желал отказываться от науки в пользу обеспеченного места. Автор реалистически освещает сложности университетской жизни Довгирда 20-х годов, непопулярность его лекций, его скромность, замкнутость, политическую индифферентность. Метафизика, логика, психология были для до робости скромного мыслителя всем его миром. И тем не менее его преподавательская деятельность — в училищах и в уни-

[1] Нам представляется, что так называемый послужной список Довгирда, хранящийся в Библиотеке Виленского университета и упоминаемый автором, является одним из важных источников о жизни Довгирда, и, может быть, его следовало в книге привести полностью, так как этот документ проливает свет на некоторые спорные вопросы биографии философа (см. рецензируемую книгу, стр. 28). В нем, в частности, сказано: „По окончании наук был учителем в различных пиарских училищах, а именно: в Лидском арифметики и географии учил 1 год (1796), Волкомирском те же предметы преподавал 1 год (1797). В Россиянском математики и физики 3 года (1799). В Витебском математики 1 год (1801). В Лужецком поэтики и риторики учил 2 года (1802). В Щучинском физики и французского языка 3 года (1804). Сверх того, в Любешовском новициате преподавал поэтику и риторику 2 года (1807). В Домбровицкой пиарской семинарии польской литературы учил два года (1814)". В скобках указывается только первый год работы в том или ином училище. См. „Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии". Минск, 1962, стр. 393—400.

[2] С. Качмарек, убедительно раскрывает тяжелое финансовое положение философа, который вынужден был на смертном одре просить капитулу выплатить долги его кредиторам (стр. 60—61 рецензируемой книги). Об этом же ярко свидетельствует прошение А. Довгирда царю Николаю I, отрывки из которого представили бы значительный интерес для читателя.

вреситете — освещена далеко неполно и несколько односторонне. Подчеркивается его несостоятельность как оратора, но ведь искусство педагога не сводится лишь к ораторскому искусству. Курс лекций Довгирда обладал сильной внутренней логикой, философские положения разумно увязывались с данными естествознания и других наук, наконец экзаменационные вопросы свидетельствуют о значительной продуманности методики преподавания [3].

Несмотря на усилия С. Качмарека, жизнь А. Довгирда остается еще во многом загадкой для читателя. Но как историк философии, а не художник С. Качмарек, естественно, не мог додумывать что-либо усилиями воображения, он строго следует фактам. И ему удалось обнаружить некоторые новые, на наш взгляд факты. Это прежде всего письма А. Довгирда И. Лелевелю, обнаруженные автором в Ленинграде. Эти письма свидетельствуют об огромном уважении Довгирда к выдающемуся прогрессивному ученому и небезразличности Лелевеля к судьбе Довгирда. Интересна также переписка Довгирда с известным варшавским физиком Скродским [4], который называет философа своим другом. Существенной находкой является также „Дневник Ректора Виленской Академии Духовной Римско-католической", найденный в том же архиве Ленинградской области.

Следует отметить ту добросовестность, с которой автор искал все документы и материалы, относящиеся к жизни и творчеству ранее почти неизвестного философа [5]. Он два месяца проработал в Советском Союзе, идя по следам легенды о рукописном наследии Довгирда, которая четко изложена в рецензируемой книге. По этому пути шел и автор настоящей рецензии, работавший с аналогической целью в архивах Москвы, Ленинграда, Вильнюса, Минска и других городов. Можно со спокойной совестью присоединиться к гипотезе Качмарека о том, что завещание Довгирда не было выполнено и рукописи остались в руках частных лиц, ибо рукописные произведения философа в Ленинграде нами тоже не найдены.

Автору настоящей рецензии удалось найти некоторые рукописи, относящиеся к литературному и педагогическому наследию А. Довгирда. К сожалению, рукописи еще находятся в стадии исследования и было бы преждевременным говорить о значительных находках. Однако некоторые новые сведения они, на наш взгляд, содержат. Определенный интерес представляет рукопись „Kurs filozofii", найденная в Библиотеке Вильнюсского университета под номером 625. Исследование этой рукописи дает достаточные основания Аниола Довгирда, читанный в 1821 г. в Виленском университете.

Здесь не место анализировать эту рукопись; отметим только, что она содержит некоторые до сих пор не известные идеи Довгирда о применении теории вероятностей в логике, о логической структуре языка и т. д. Важно отметить, что анализ рукописей подтверждает основные оценки автором книги философских взглядов нашего мыслителя.

Автор прав, что А. Довгирд был в ряде вопросов последователем Ф. Бэкона, Д. Локка и Э. Б. Кордильяка [6],

[3] Об этом свидетельствуют, в частности, 16 вопросов, заданных на экзамене по логике А. Довгирдом Адаму Мицкевичу, а которых автор упоминает, но не приводит их.

[4] Интересен совет Скродского в письме Довгирду использовать опыт известного французского материалиста Кабаниса в написании работы по логике. (См. Kolbuszewski K., Do biografii ks. Anioła Dowgirda, Wilno, 1929).

[5] См., кроме книги, статью С. Качмарека „W sprawie manuskryptów Anioła Dowgirda", „Studia filozoficzne", Nr. 1 (40), 1965.

[6] Имеется документ, в котором Довгирд дает краткий отчет о содержании и источ-

а также польских просветителей — Г. Коллонтая, Сташица, братьев Снядецких и др. И это, нам кажется, наиболее сильная сторона мировоззрения философа. Кроме того, автор „Rzeczywistości poznań ludzkich" глубоко интересовался современным ему естествознанием, особенно работами Виленской школы естествоиспытателей, о чем свидетельствуют и опубликованные произведения и рукописи (в частности, упоминаемый „Kurs filozofii") и описание личной библиотеки А. Довгирда.

Нам представляется правильной структура второй части книги С. Качмарека, где уделено особое внимание довгирдовской критике субъективного идеализма, скептицизма, агностицизма и доказательству действительности наших знаний. Именно это было главной задачей всей философской деятельности Довгирда, который в ряде работ удивительно метко для того времени характеризовал основные принципы субъективного идеализма (Д. Юма, А. Беркли и др.), раскрывал ошибочность его аргументов (см. напр. стр. 85, 96 и др. книги С. Качмарека). Вместе с тем автор не обходит противоречия и непоследовательность довгирдовской критике, связанные с противоречивостью всего мировоззрения мыслителя. Там, где Довгирд апеллирует к естествознанию и локковскому сенсуализму, его критика идеалистов наиболее ценна, там же, где он опирается на теологию, его критика наиболее неубедительна и ненаучна. Противоречность мировоззрения А. Довгирда заключается в причудливом переплетении элементов сенсуализма, естественнонаучного материализма, дуализма и теологии.

Тем не менее эта противоречность идеализма не имела ценности. Автор не значит, что довгирдовская критика раскрывает и противоречивость мировоззрения Довгирда и ценность его критики идеализма в конкретно-историческом анализе местных условий и местной идейно-философской борьбы. Требование конкретно-исторического анализа, как известно, — одно из главных требований марксизма к историко-философским исследованиям.

Несмотря на ряд объективно-идеалистических положений, в философских работах Довгирда имеются и отдельные элементы естественно-научного материализма, особенно в теории познания и в логике (отрицание врожденных идей, прогрессивная для того времени трактовка действительности и объективности законов природы и т. п.). В его философской системе бог есть лишь первопричина, нам представляется возможным считать Довгирда деистом. Если для Западной Европы деизм как мировоззрение перестает быть к началу XIX в. передовым учением, то для Польши, Белоруссии и Литвы он остается еще в то время относительно прогрессивной формой мышления.

О прогрессивных моментах мировоззрения Довгирда свидетельствует также ита смелость, с которой он, будучи причастным к теологии, выступал в защиту учений Ф. Бэкона, Н. Коперника, И. Кеплера, Г. Галилея[7], И. Ньютона, Лавуазье и других великих ученых и естествоиспытателей.

Нельзя также не согласиться с общей концепцией С. Качмарека о перенесении Довгирдом на родную почву идей близкого ему французского Просвещения XVIII века.

Однако нам кажется проблематичным утверждение автора о том, что виленский философ был проводником идей французского материализма (см. стр. 261 и др.), ибо последний, являясь

никах своих лекций, он называет там основные работы Кондильяка, Локка и др. мыслителей. ЦГИА Литовской ССР. Виленский университет. О конспектах к лекциям, ф. 721, оп. 1, д. 254, листы 65—68 обор.

[7] Нелишним будет напомнит, что лишь в 1835 г. сочинения Коперника, Галилея и Кеплера были вычеркнуты католической церковью из списка запрещенных книг. (См. Г. А. Гурьев, Учение Коперника и религия. Изд. Академия наук СССР, Москва, 1961, стр. 117).

наиболее революционным философским учением во Франции второй половины XVIII в., приходил к решительно материалистическим и атеистическим выводам, которых Довгирд, к сожалению, не принимал. Кроме того, сам мыслитель не ссылается на великих французских материалистов XVIII века (Дидро, Гольбах, Гельвеций), сущность его мировоззрения противоречит признанию духовного родства с этими материалистами. Довгирд принимает лишь некоторые геологические и психологические идеи французских просветителей XVIII века, восходящие преимущественно к Д. Локку. Разумеется, и это было прогрессивным явлением для того времени.

Нельзя не учитывать и того важного обстоятельства (и в этом глубоко прав С. Качмарек), что Довгирд творит в то время, когда идеи просветителей все более вытесняются немецким идеализмом. Философ в борьбе с последним не только отстаивал идеи просветителей, но и в процессе полемики выдвигал ряд новых аргументов, опирающихся на традиции Бэкона-Локка в философии. И это особенно ярко проявилось в критике Иммануила Канта.

Отношение Довгирда к Канту — большая и сложная тема. И снёй, нам кажется, автор справился. Он убедительно показал, что виленский философ не был кантианцем, но и не отрицал больших заслуг Канта перед философией. Довгирд был не столько противником Канта, сколько кантианства. Можно согласится с автором, что критика Канта Довгирдом была более основательной, чем соответствующая критика Яна Снядецкого, хотя, на наш взгляд, в критике идеализма выдающийся польский астроном и философ был более последовательным и близким к материализму.

Наиболее ценной была критика Довгирдом трансцедентальной эстетики, и С. Качмарек показал это достаточно убедительно (см., напр., rozdział III, cz. II „Realność przestrzeni i czasu").

Отдельные высказывания нашего философа о кантовских априоризмах, о теории ноуменов настолько грамотны и убедительны, что и ныне они могут помочь уяснить некоторые аспекты трансцендентального идеализма.

С. Качмарек убедительно показал, что, несмотря на непонимание ряда диалектических моментов системы Канта (напр., его антиномий), автор полоцкой Логики в некоторых философских вопросах был ближе к истине, чем автор „Критики чистого разума", в том числе в утверждении объективности пространства и времени, в доказательствах наличия определенных соответствий понятий и реальной действительности и т. п.

Довгирд говорил о необходимости логики не только формальной, но и содержательной. Логика у него во многих аспектах совпадает с теорией познания, что тесно связано с пониманием им истины, как соответствия понятий и объективной действительности. Кант исключает из сферы логики проблему соответствия мысли объекту, наш философ считает это важнейшим вопросом логики, неразрывно связанным с его главным усилием — доказать действительность человеческих знаний. Однако, не видя решающей роли общественно-исторической практики, Довгирд в этом доказательстве опирается на „прирожденный закон мышления" (przyrodzone myślenia prawidło), который, по меткому выражению С. Качмарека, является у него „панацеей от всех болезней, связанных с невозможностью выяснения теоретико-познавательных проблем" (стр. 164). Несмотря на усилия всей сознавательной жизни, „w dociekaniach nad udowodnieniem „rzeczywistości poznań ludzkich" możemy przypisać Dowgirdowi jedynie dobrą wolę" (стр. 166) ибо, как говорил еще Маркс в „Тезисах о Фейербахе", zagadnienie, czy myślenia

ludzkiemu właściwa jest prawdziwość przedmiotowa, nie jest zagadnieniem teorii, lecz zagadnieniem praktycznym" (166).

Нам представляется достаточно обоснованным утверждением С. Качмарека о том, что Довгирд был в онтологии (метафизике) и в этике наименее оригинален, первую он сводил в основном к естественной теологии, вторую — к религиозной морали. Разумеется, правильно поступил исследователь, не игнорируя этих частей философии Довгирда, потому что и они содержат кое-что интересное, и, кроме того, нельзя разрывать „живое тело" системы философа на только нам нравящиеся части.

Книга С. Качмарека читается с большим интересом, она написана доходчивым языком, заставляет всех интересующихся судьбами славянской культуры и мысли задуматься о сложных и противоречивых путях их развития. Чем объяснить, например, что взгляды Довгирда на структуру материи (механические элементы материи) во многом похожи на аналогичные взгляды (первые элементы материи) хорватского мыслителя Р. Бошковича[3], жившего незадолго до Довгирда и о котором наш философ, как кажется, ничего не знал? Да, прав автор книги, давший вторую жизнь Довгирду. Исследование его наследия еще не закончено и в „...przyszłości należałoby postaci tej poświęcić niejedną jeszcze rozprawę historyczno-filozoficzną, co jednak w dużym stopniu uzależnione jest od odnalezienia jego bogatej i wszechstronnej spuścizny rękopiśmiennej (стр. 256)". Будем же надеяться, что эта проблема, как и многие другие нерешенные проблемы, совместными нашими усилиями будет решена в будущем.

Э. Дорошевич
Минск — БССР

I. połowa wieku XX-go

B. Mann, *Die baltischen Länder in der deutschen Kriegszielpublizistik 1914—1918*, Tübingen 1965, str. VII + 161.

Wśród historyków zachodnioniemieckich rozgorzał z nową siłą spór o ocenę pierwszej wojny światowej. Toczył się on przez cały okres międzywojenny, a obecnie odnowił się jako spór o cele wojenne Niemiec hohenzollernowskich. Zapoczątkował nowy rozdział sporu profesor Uniwersytetu Hamburskiego, Franz Fischer, przedstawiając w swoim kapitalnym dziele[1] dowody nie tylko posiadania przez ówczesny rząd szeroko zakrojonego planu ekspansji terytorialnej, ale również podtrzymywania go do ostatniego okresu wojny. Twierdzenia prof. Fischera napotkały na gwałtowny opór części historyków zachodnioniemieckich, podtrzymujących dawne tezy o braku ściśle określonych zaborczych celów Niemiec hohenzollernowskich. Spór powyższy odegrał ważną rolę na ubiegłorocznym zjeździe historyków zachodnioniemieckich, a następnie na kongresie historyków w Wiedniu. Wzbudził on duże zainteresowanie wśród historyków polskich, którzy nie tylko referowali go na łamach swoich czasopism fachowych, ale również wydali w języku polskim pracę jednego z uczniów prof. F. Fischera, a mianowicie dra Immanuela Geissa, dotyczącą wycinka niemieckich celów wojennych w odniesieniu do Polski[2]. Jednym z głównych

[1] F. Fischer, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschlands 1914/18. Düsseldorf 1961.

[3] О взглядах Бошковича см. параграф „Атомистика Бошковича" в книге известного советского историка науки, недавно почившего В. П. Зубова „Развитие атомистических представлений до начала XIX века". Издательство „Наука", Москва, 1965, стр. 339—345.

[2] I. Geiss, Der polnische Grenzstreifen 1914—1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im ersten Weltkrieg. Lübeck und Hamburg 1960 oraz wydanie polskie tzw. Polski pas

elementów tego sporu są kraje nadbałtyckie, wielokrotnie wymieniane w podstawowym dziele prof. F. Fischera jako należące do głównych celów imperialistycznej ekspansji Niemiec. Ten sam problem podjęty został w wielu innych monografiach dotyczących krajów nadbałtyckich jako obiektu ekspansji niemieckiej w pierwszej wojnie światowej — jak Wernera Baslera[3], Lili Lewerenz[4] i obecnie w dysertacji doktorskiej Bernharda Manna. Recenzja pracy B. Manna w organie historyków zachodnioniemieckich[5], specjalizujących się w problematyce Europy Wschodniej, podkreślała wiele istotnych jej braków, jak niedostateczne uwzględnienie zasadniczej literatury i dosyć dowolny wybór czasopism do rozważań. Lektura pracy Manna przynosi potwierdzenie słuszności tych zarzutów. Wybrał on niektóre tygodniki i na tej dosyć wąskiej podstawie wysnuł wiele daleko idących uogólnień. W swoich rozważaniach występuje Mann przeciwko ostrym sądom Fischera i w koncepcjach ówczesnych polityków niemieckich dotyczących krajów nadbałtyckich dopatruje się przede wszystkim poszukiwania ochrony przed zagrożeniem angielskim. Póki chodziło o pozostawienie otwartej drogi do separatystycznego pokoju z Rosją i skierowania całego uderzenia na głównego wroga na Zachodzie, poprzestano jedynie na ochronie ludności niemieckiej w krajach nadbałtyckich, pozostawiając Rosji decydujący w nich głos. Dopiero później powstała koncepcja pasa państewek satelickich w stosunku do Niemiec.

Praca B. Manna jest interesująca, ponieważ podkreśla ważną rolę krajów nadbałtyckich w rozważaniach i planach przyszłościowych polityków Niemiec hohenzollernowskich. Nawet przy tym ograniczonym materiale z niektórych pism politycznych ówczesnych Niemiec jasno widać wielkie znaczenie przypisywane zachowaniu wpływów w krajach nadbałtyckich. Nawet przyznając im prawo do samodzielności państwowej, politycy rozumieli ją jako satelickie powiązanie z Niemcami. Inną konsekwencją poznania za pośrednictwem omawianej pracy koncepcji różnych kierunków politycznych ówczesnych Niemiec — jest dostrzeżenie ogromnych nadziei wiązanych w nim z istnieniem silnej ekonomicznie mniejszości niemieckiej. Mimo jej niewielkiej siły liczebnej za podstawę wszelkiego rozwiązania przyszłości krajów nadbałtyckich uważano zabezpieczenie siły ekonomicznej mniejszości niemieckiej. Oczywiście, że bezwzględniej było to formułowane w planach aneksji, przyłączenia tych krajów do Niemiec, a bardziej zawoalowane w planach utworzenia państw satelickich. W omawianej pracy odnajdujemy sporo ilustracji przeciwdziałania rozpowszechnianiu haseł Wielkiego Października i przechwytywaniu dążeń mas pracujących krajów nadbałtyckich dla celów nacjonalistycznych. Mimo wymienionych już usterek praca zasługuje na zainteresowanie ze strony historyków krajów nadbałtyckich jako swoiste świadectwo ekspansji Niemiec hohenzollernowskich, ukrywanej pod różnymi nazwami.

T. Cieślak

J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI.1918—IV.1920)*, Warszawa 1962, str. 271.

O ile do czasu ukazania się książki J. Lewandowskiego historiografia Polski Ludowej skupiała uwagę przede wszystkim na problematyce polsko-niemieckiej, o tyle stosunki II Rzeczypospolitej z jej sąsiadami na wschodzie nie podlegały głębszej analizie i nie doczekały się u nas szerszego naukowego opracowania. Toteż książka Lewandow-

graniczny. Przyczynek do celów niemieckiej polityki wojennej w pierwszej wojnie. Warszawa 1964.

[3] W. Basler, Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914—1918. Berlin 1962.

[4] L. Lewerenz, Die deutsche Politik im Baltikum 1914—1918. Hamburg 1958.

[5] H. E. Volkmann, „Zeitschrift für Ostforschung", t. XIV (1965), str. 782—783.

skiego wypełnia choć w części lukę w zakresie naszej znajomości polityki wschodniej Polski w latach 1918—1920. Autor, który już wcześniej zajmował się problemem wschodniej polityki Piłsudczyzny [1], stara się przede wszystkim wykazać, jak się zrodziła i rozwijała koncepcja federalistyczna, jaka była jej istota i jakie dała rezultaty. Problem ten uwypuklił Lewandowski rzucając go na tło walki zwolenników federalizmu z endeckimi wyznawcami inkorporacjonizmu i całą uwagę skupia na tych dwóch, tak sobie przeciwstawnych programach polityki polskiej na wschodzie w czasie tworzenia się państwowości polskiej.

Na samym początku stara się Lewandowski wykazać, jakie czynniki wpływały na wytworzenie się koncepcji federalistycznej. Głównym czynnikiem według niego była zmiana w sytuacji międzynarodowej i wewnątrzrosyjskiej w owym czasie oraz osobista rola Piłsudskiego: „...Piłsudski godził się na inkorporacjonizm, uważał jednak, że federalizm będzie skuteczniejszym narzędziem ekspansji na wschód. Nie stanowił on bynajmniej celu" (str. 81). Jak więc widać, dla Piłsudskiego była to tylko droga pośrednia w jego dążeniach do opanowania ziem wschodnich.

O ile istota i dążenia federacyjne strony polskiej przedstawione są wyczerpująco, o tyle znacznie mniej uwagi poświęcił autor zarówno praktycznemu działaniu strony polskiej, jak i strony przeciwnej, którą do federacji starano się nakłonić, to znaczy Litwinom i Białorusinom. Dlatego też lektura książki nasuwa dość istotne zastrzeżenia odnośnie do jej tytułu wydawniczego. Wydaje się, że o wiele szczęśliwszym i pokrywającym się z treścią w niej zawartą byłby tytuł, pod jakim była ona broniona jako praca doktorska, to jest „Kwestia ziem litewsko-białoruskich w ukształtowaniu się federalistycznej koncepcji polityki wschodniej obozu belwederskiego" (XI.1918—IV.1920).

Książka Lewandowskiego zamyka okres od odzyskania niepodległości przez Polskę aż do momentu zadecydowania wyprawy kijowskiej przez Piłsudskiego, a więc między listopadem 1918 r. a kwietniem 1920 r., i zawiera cztery rozdziały, z tym, że rozdział pierwszy „Sprawa ziem litewsko-białoruskich w polityce polskiej w przededniu odzyskania niepodległości" wybiega poza ramy chronologiczne określone w tytule pracy i jest do niej niezbędnym wprowadzeniem.

W rozdziale pierwszym zajął się autor czynnikami kształtującymi koncepcje różnych stronnictw w odniesieniu do polityki wschodniej w okresie pierwszej wojny światowej, a więc demograficznymi, ekonomicznymi i klasowymi. Następnie na podstawie zebranych materiałów dochodzi do wniosku, że programy — inkorporacyjny Dmowskiego i federalistyczny stronnictw tzw. lewicy niepodległościowej — skrystalizowały się dopiero po rewolucji lutowej w Rosji. Zwolennicy inkorporacjonizmu uważali, że należy wcielić do Polski tylko pewną część Białorusi — o takim procencie ludności niepolskiej, którą można by było systematycznie asymilować. Za utrzymaniem ziem wschodnich przy Polsce byli również zwolennicy federalizmu, lecz zdając sobie sprawę ze znaczenia dążeń narodowych litewskich i białoruskich, uważali drogę federacji za bardziej realistyczną. Program ich, aprobowany przez Piłsudskiego, został sformułowany przez Leona Wasilewskiego, którego stanowisko autor w tym rozdziale dość obszernie omawia. Pozostałe trzy rozdziały to: „Od listopada 1918 r. do odezwy wileńskiej", „Federalizm w polityce zagranicznej państwa polskiego" i „Polityka polska w sprawach białoruskich".

Rozdział drugi nastręczał chyba najwięcej trudności autorowi. Chodziło mu bowiem o zanalizowanie sił w społeczeństwie, które były za federalizmem. W uję-

[1] J. Lewandowski, Prometeizm. Koncepcja polityki wschodniej Piłsudczyzny, „Biuletyn Naukowy Wojskowej Akademii Politycznej", nr 2/12(1958), 1/14(1959).

ciu Lewandowskiego koncepcja federalizmu była jakby odbiciem sytuacji rewolucyjnej, a ponieważ była programem tzw. lewicy niepodległościowej, opowiedzieli się za nią przywódcy socjalistyczni i PSL-Wyzwolenie. Lewandowski bardzo wnikliwie uwypuklił różne odcienie koncepcji federalizmu. Zasadnicza linia, linia lewicy peowiackiej, łączyła z federalizmem postulat reformy rolnej, samostanowienia i równouprawnienia. Od tej zasadniczej linii, co podkreśla Lewandowski, istniały odchylenia zarówno na lewo, jak i na prawo. Inaczej przedstawiał się on dla Struga, redaktora „Rządu i Wojska", inaczej dla Hołówki w „Robotniku" czy też dla Daszyńskiego i Niedziałkowskiego, a jeszcze inaczej dla Wasilewskiego, który wcale nie wiązał go z kwestią agrarną, a chodziło mu przede wszystkim o rozwiązanie sprawy wschodniej w sposób — w jego pojęciu — jak najkorzystniejszy dla Polski. Niejasno natomiast przedstawione są poglądy Paderewskiego na koncepcję federacji, a był on przecież jednym z głównych twórców polskiej polityki wschodniej. Poglądy inteligencji liberalnej zbliżały się do poglądów prawicy socjalistycznej. Wnikliwie analizuje Lewandowski stosunek właścicieli ziemskich, a przede wszystkim wielkiego obszarnictwa, do koncepcji federalizmu. Program federacji znalazł popleczników przede wszystkim wśród „żubrów kresowych" (str. 96/7). Lewandowski podkreśla, że „...program Dmowskiego uwzględniał interesy dominującej części obszarnictwa, posiadającego swe majątki w Kongresówce, Galicji i przylegającej do Kongresówki części ziem kresowych, nie uwzględniał natomiast interesów właścicieli latyfundiów, położonych w głębi niepolskiego obszaru etnicznego". Do „żubrów kresowych" popierających federalizm autor zalicza m.in. Meysztowiczów, Wańkowiczów oraz litewską linię Sapiehów. Grupa ta prowadziła ożywioną działalność poprzez „Komitet Obrony Kresów" i „Towarzystwo Poręczycieli". Wyliczając głównych reprezentantów obszarnictwa kresowego można byłoby zastanowić się nad działalnością takiej postaci, jak np. Leona Lubieńskiego, endeka, którego podpis znalazł się również w piśmie „Pro memoria w sprawie Litwy" z dnia 23 kwietnia 1919 r. Autorzy tego pisma byli „zwolennikami federacyjnego rozwiązania i współdziałali we Francji z Wasilewskim" (str. 232). Federalizm, kryjąc w sobie postulat granic przedrozbiorowych, przyciągał do siebie grupę wielkich właścicieli ziemskich, umożliwiał im utrzymanie swych posiadłości, jak to słusznie podkreślił autor w swej pracy.

Rozdział trzeci „Federalizm w polityce zagranicznej państwa polskiego" składa się właściwie z dwóch części. Jedna dotyczy stosunków polsko-radzieckich, druga spraw litewskich. Wydaje się, że zagadnienie stosunków polsko-radzieckich jest w tym rozdziale zbyt wyeksponowane w stosunku do ustępu odnoszącego się do zagadnienia litewskiego. Mimo tego zastrzeżenia należy podkreślić, że analiza tła pertraktacji polsko-radzieckich w Mikaszewiczach wypada u autora bardzo interesująco. Udowadnia on, że od zaczepnych kroków wobec Rosji Radzieckiej na jesieni 1919 r. wstrzymał stronę polską nie tylko negatywny stosunek do Denikina, którego antypolskie nastawienie było dobrze znane, lecz również ciężkie położenie ekonomiczne, napięta sytuacja polityczna w Polsce i zły stan armii. Niemniej jednak Piłsudski nie rezygnował ze swoich planów. Celowi temu miał służyć sojusz Piłsudski-Petlura z wiosny 1920 r. Należy tu podkreślić niewątpliwie gruntowne wyzyskanie dostępnych Lewandowskiemu materiałów, a zwłaszcza diariusza Michała Kossakowskiego.

Druga część rozdziału poświęcona jest stosunkom polsko-litewskim. Tu zdecydowanie wybija się na czoło problem stosunków Litwinów do koncepcji federacji wysuwanej przez Polskę. Niestety, zagadnieniu temu poświęcił autor zbyt mało miejsca, co mogło zresztą wynikać ze zbyt

skromnej ilości dostępnych mu materiałów i jednostronności źródeł, z których mógł korzystać. Z polskich materiałów nie wykorzystał w pełni akt kowieńskiego okręgu POW, znajdujących się w archiwum MSW, co spowodowało niezbyt dokładne i wierne przedstawienie faktów, np. gdy omawia zorganizowane przez POW w końcu sierpnia 1919 r. w północnej Suwalszczyźnie powstanie antylitewskie — według oceny Lewandowskiego miało ono charakter antypolski.

Autor na podstawie zebranego materiału dowodzi, iż politycy litewscy, tworzący państwo litewskie, byli orientacji proniemieckiej i proangielskiej, co w pełni nas przekonuje. Należałoby jednak może zaznaczyć, że nie tylko owa orientacja wpłynęła na negatywny stosunek do Polski, lecz że spór polsko-litewski sięga swymi korzeniami do wieku XIX. Nie bardzo można się też zgodzić z przedstawieniem ruchu litewskiego jako konserwatywnego, gdyż w jego skład wchodziło wiele partii o bardzo różnym zabarwieniu politycznym i społecznym. Natomiast bardzo słusznie zauważa Lewandowski, że zasadniczą trudnością w rokowaniach polsko-litewskich w sprawie federacji było uzależnienie przez stronę litewską prowadzenia rozmów na ten temat od zwrotu Wilna Litwie, na co oczywiście strona polska nie chciała się zgodzić. Stosunki polsko-litewskie pogorszyły jeszcze przygotowywany przez Polskę, lecz nieudany zamach stanu na Litwie latem 1919 r. Grożący wtedy konflikt nie wybuchł i zapewnie — jak trafnie wnioskuje Lewandowski — musiało w tym wypadku zaważyć stanowisko Anglii.

Rozdział IV nosi tytuł „Polityka polska w sprawach białoruskich". Ta część pracy poświęcona jest sprawom białoruskim. Autor chyba nie całkiem słusznie i konsekwentnie — włącza te sprawy w ramy polskiej polityki wewnętrznej. Sugerował się prawdopodobnie tym, że ziemie te, zajmowane przez wojska polskie, miały polską administrację cywilną, a nacjonalistyczny ruch białoruski był bardzo słaby, a wreszcie i faktem zawężenia programu federacyjnego pod koniec jesieni 1919 r. do tych ziem i włączenie zachodniej części Białorusi do Polski. Na uwagę w tym rozdziale zasługują szczególnie ustępy dotyczące pogromów w Pińsku i Wilnie oraz interesujące przedstawienie sytuacji na terenach litewsko-białoruskich, pozostających pod zarządem cywilnym ziem wschodnich w drugiej połowie 1919 r.

Autor w swej pracy korzystał z archiwów MSZ, MSW, AN, wykorzystał w pełni diariusz S. M. Kossakowskiego (arch. PAN) oraz pamiętniki J. Osmołowskiego (B.N.). Z trudności, jakie z jednej strony mogły spowodować bardzo obfite materiały, a w niektórych partiach ich niedostateczna ilość, wyszedł zwycięsko, zachowując duży umiar i na ogół właściwe proporcje w opracowaniu tematu. Wykorzystując wiele nie znanych materiałów i sięgając szeroko do publicystyki obozu belwederskiego, daje nam bogaty obraz koncepcji federacyjnej, która w końcu uległa zarówno w teorii, jak i praktyce koncepcji inkorporacji (por. str. 240).

Za wielką zasługę należy poczytać Lewandowskiemu, że podjął się opracowania tematu bardzo trudnego, prawie zupełnie nie poruszanego, a w historiografii marksistowskiej po raz pierwszy. Należy też podkreślić, że forma opracowania jest jasna i przejrzysta, dzięki czemu praca ta może wzbudzić zainteresowanie nie tylko fachowych czytelników, lecz także i szerszej publiczności.

Jerzy Kumaniecki

V. A. Krutalewicz, *K istorii obrazovanija BSRR*, „Voprosy istorii", t. XXXIX (1964), z. 7, Moskwa 1964, str. 33—46.

Taki tytuł nosi artykuł W. A. Krutalewicza, opublikowany w nrze 7 z 1964 r. radzieckiego miesięcznika historycznego „Voprosy istorii". Artykuł oparty jest na szerokiej bazie źródłowej i licz-

nych opracowaniach. Treścią artykułu są problemy kształtowania się radzieckiej państwowości białoruskiej w okresie od listopada 1917 do lutego 1919 r.

Po zwycięstwie Rewolucji Październikowej naród białoruski, podobnie jak i inne narody byłej Rosji carskiej, otrzymał prawo na swoje samookreślenie. Pierwszym krokiem, zmierzającym do stworzenia państwowości białoruskiej, było stworzenie Obwodu Zachodniego, w skład którego weszły dawne gubernie, zamieszkane przez ludność białoruską. Jednakże proces kształtowania się państwowości białoruskiej trwał przez dłuższy czas. Związane to było z jednej strony z koniecznością wyjaśniania szerokim masom ludności Białorusi potrzeby stworzenia BSRR, z drugiej zaś strony należało znaleźć taką formę państwowości białoruskiej, która sprzyjałaby dalszemu umocnieniu przyjaźni między narodem białoruskim i rosyjskim oraz innymi narodami państwa radzieckiego.

Ruch nacjonalistyczny na Białorusi był słaby i nie miał poważniejszych wpływów wśród mas. Tak np. podczas wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego w okręgu mińskim nacjonalistyczna Białoruska Socjalistyczna „Hromada" uzyskała zaledwie 0,3% ogólnej liczby głosów. Wśród żołnierzy Frontu Zachodniego ugrupowania nacjonalistyczne uzyskały zaledwie około 0,4% głosów. Do wybuchu Rewolucji Październikowej nacjonaliści białoruscy wysuwali hasło autonomii Białorusi w ramach państwa rosyjskiego. Później, kiedy zorientowali się, że ich interesy klasowe są zagrożone, wystąpili oni z hasłem stworzenia separatystycznego państwo białoruskiego. Hasło to nie znalazło jednak poparcia ze strony mas. Autor artykułu przytacza liczne wypowiedzi uczestników zebrań i wieców chłopskich i żołnierskich, z których wynika, że ogromna większość ludności Białorusi rozumiała potrzebę sfederowania Białorusi z Rosją Radziecką.

W lutym 1918 r. Niemcy zajęli znaczną część terytorium Białorusi. Na okupowanych terenach nacjonaliści białoruscy proklamowali powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej. Po tym wydarzeniu siedziba władz Obwodu Zachodniego przeniesiona została do Smoleńska, który wraz z całą gubernią przyłączony został do Obwodu. W końcu listopada 1918 r. prawie całe terytorium Białorusi wyzwolone zostało spod okupacji niemieckiej. VI konferencja Obwodu Północno-Zachodniego Rosyjskiej Komunistycznej Partii „bolszewików" podjęła w dniu 30 listopada 1918 r. decyzję o organizacji Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w składzie 5 guberni: mińskiej, mohylowskiej, grodzieńskiej, witebskiej i smoleńskiej. 1 stycznia 1919 r. Tymczasowy Rząd Robotniczo-Chłopski Białorusi proklamował powstanie Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Decyzja ta została w dniu 31 stycznia 1918 r. zatwierdzona przez Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad Ludu Pracującego. Tym samym został zakończony proces kształtowania się państwowości białoruskiej.

Artykuł daje cenny materiał dla ludzi interesujących się dziejami sąsiedniego narodu.

H. Majecki

J. Tomaszewski, *Struktura społeczna województwa poleskiego w 1931 r.*, „Kwartalnik Historyczny", R. LXIX (1962), z. 2, str. 335—358.

Szkic statystyczny „Struktura społeczna województwa poleskiego w 1931 roku", zamieszczony w „Kwartalniku Historycznym" w 1962 roku, stanowi faktycznie treść dwóch rozdziałów książki tegoż autora „Z dziejów Polesia 1921—1939", która ukazała się nakładem PIW w 1963 r., czyli o rok później niż ten szkic. Szerszą recenzję książki „Z dziejów Polesia" pomieścił „Rocznik Białostocki" t. IV (1963). Wobec tego sygnalizacja o „szkicu" byłaby zbędna, gdyby nie osobliwa rola, jaką — wydaje się — spełnił w twórczości autora. To właśnie „Szkic" był pierwszą pracą autora, związaną z regio-

nem północno-wschodnich ziem Polski z okresu międzywojennego.

Autor dwudziestuparustronicowego szkicu „Struktura społeczna", docent nauk ekonomicznych z dziedziny historii gospodarczej, sam opublikował i jest współautorem poważnych i znanych u nas książek, dotyczących ogólnych problemów gospodarki narodowej Polski międzywojennej (J. Tomaszewski, Stabilizacja waluty w Polsce, KiW, 1962; Z. Landau i J. Tomaszewski, Zarys historii gospodarczej Polski; tychże autorów, Kapitały obce — pasjonujący zbiór dokumentów opatrzony w komentarze autorów, KiW, 1964).

Spędzając większą część dnia wśród dokumentów historycznych, przeważnie natury gospodarczej, i dokonując wyboru dokumentów do swoich prac podstawowych — Tomaszewski nie pozostał obojętny na masę innych dokumentów, które przez jego ręce się przewijały, i tym się różni od innych historyków. Niektórzy historycy bowiem, jak im się trafi ciekawy dokument (niezupełnie z ich dziedziny), to go natychmiast odkładają. Inny przeczyta lub zanotuje sygnaturę dla celów bibliograficznych. J. Tomaszewski robi inaczej w takich wypadkach. Autor odkłada ciekawe jego zdaniem dokumenty, by w momencie nieco luźniejszym od pracy podstawowej do nich wrócić, opatrzyć w „ramę" i wyciągnąć z archiwum na światło dzienne, podać do wiadomości czytelników. Niektórzy gotowi są nawet ten sposób zganić, uważać za przejaw spłycenia się, rozpylenia, rozbicia na drobne.

Ale oto co ta metoda przyniosła Tomaszewskiemu, no i nam! Zaczęło się od publikacji kilku dokumentów, związanych z historią Polesia, „Kulisy wyborów do Sejmu w 1935 r.", „Zwalczanie żywiołów wywrotowych na Polesiu w roku 1933"[1]. W 1962 r. pojawiło się pierwsze opracowanie dokumentów statystycznych dotyczących Polesia w postaci omawianego przez nas „Szkicu". Z powodu braku opracowań na tematy związane z terenem zwanym w okresie międzywojennym Zachodnią Białorusią — szkic wywołał niemałe zainteresowanie. Zachęcony dyskusją autor po roku dał nam książkę o Polesiu.

Już w początkowej fazie swej pracy o Polesiu, właśnie w tym „Szkicu" — autor pracujący nad zagadnieniami ogólnopolskimi zetknął się z nowym zagadnieniem — kwestią narodową (nie można bowiem rozprawiać o dziejach Polesia nie zahaczając o kwestię narodową). Po pewnym czasie, czyli w roku 1964, Tomaszewski oddał do druku szkic statystyczny o robotnikach białoruskich w Polsce międzywojennej oraz szkic statystyczny o robotnikach żydowskich (dla tegoż okresu)[2]. Obie te prace wzbudziły zainteresowanie jako prace pionierskie.

W rezultacie autor tych prac i rozprawek o Polesiu ma na kolejnym Międzynarodowym Kongresie Historii Gospodarczej w Monachium (w sierpniu 1965 r.) przedstawić komunikat na temat: „Problemy gospodarcze i społeczne Białorusi Zachodniej" (dla okresu międzywojennego). A wszystko się zaczęło od krótkiego szkicu statystycznego o stosunkach społecznych i narodowych na Polesiu na podstawie spisu ludności z 1931 r. Kto wie, czym ten niewinny „flirt" z Polesiem i z problemami białoruskimi się zakończy.

Tymczasem wypełnia się ważna luka w naszej wiedzy historycznej.

A. B.

J. Tomaszewski, Pogrom w Brześciu w 1937 roku, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 1964, nr 49, str. 58—67.

„Pogrom w Brześciu w 1937 roku" zawiera dwa dokumenty: interpelację posła

[1] J. Tomaszewski, Kulisy wyborów do Sejmu w 1935 r., „Kwartalnik Historyczny", 1959, nr 2, str. 504—510. Zwalczanie „żywiołów wywrotowych" na Polesiu w 1934 r., tamże, rok 1961, nr 2, str. 451—455.

[2] J. Tomaszewski, Robotnicy żydowscy w Polsce w latach 1921—1939, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego", 1964, nr 51, str. 21—39.

na sejm Emila Somerstejna „do Prezesa Ministrów i ministra Spraw Wewnętrznych Felicjana Sławoja-Składkowskiego w sprawie zupełnego ograbienia i zniszczenia, a częściowo pobicia ludności żydowskiej w Brześciu nad Bugiem w dniach 13 i 14 maja 1937 roku" oraz odpowiedź na tę interpelację Sławoja-Składkowskiego. Dokumenty wymowne, a zatem ciekawe, dostarczające informacji nie tylko o polityce rządu wobec ludności żydowskiej, lecz także o reakcji reszty społeczeństwa miasta Brześcia na pogrom. Dokumenty opatrzone są komentarzem autora, ułatwiającym zrozumienie ewolucji w polityce narodościowej sanacji.

A. B.

Nepokorionnaja Bełarussija. Wojenizdat, Moskwa 1963, str. 378.

Walka wyzwoleńcza narodów radzieckich z najeźdźcą i okupantem faszystowskim stanowi wciąż żywy i nurtujący wielu historyków problem. Nie zatarł się on również w pamięci uczestników tych walk i dobrze się dzieje, że chwytają oni za pióro, by utrwalić przebieg walk i atmosferę tamtych dni. Z uznaniem należy więc powitać wydanie zbioru wspomnień i artykułów o ogólnonarodowym ruchu partyzanckim na Białorusi. Materiały powyższe — z wyjątkiem artykułu marszałka K. Rokossowskiego — były już drukowane w języku białoruskim w Mińsku w 1954 r.[1]. Znikały one wówczas błyskawicznie z półek księgarskich. W 1963 r. zostały one zarówno przez autorów, jak i zespół pracowników Instytutu Historii Partii przy KC KPB przeredagowane i uzupełnione. Całość wydawnictwa składa się ze wstępu, opracowanego przez Instytut Historii Partii, oraz 14 artykułów. Pierwszych dziesięć artykułów omawia rozwój walki antyfaszystowskiej w poszczególnych obwodach republiki.

V. J. Kozłov pisze o rozwoju walki partyzanckiej w Mińsku i obwodzie mińskim, V. J. Łobanok w obwodzie witebskim, N. F. Korolov w obwodzie mohilewskim, J. P. Kożar i J. J. Barykin w obwodzie homelskim, J. D. Vetrov i N. I. Malinin na Polesiu, V. J. Černyšev w obwodzie baranowickim, J. F. Klimov w obwodzie wilejskim, A. J. Klešćev w obwodzie pińskim, S. J. Sikorski w obwodzie brzeskim oraz S. O. Prytycki w obwodzie białostockim. W następnych artykułach P. Z. Kalinin — szef Białoruskiego Sztabu Rozwoju Ruchu Partyzanckiego pisze o działalności Sztabu, gen. J. N. Artemjev o roli i znaczeniu środków łączności dla rozwoju ruchu partyzanckiego, gen. D. G. Dubrovski o współdziałaniu partyzantki z wojskami regularnymi, a marszałek K. K. Rokossowski o niektórych problemach wyzwolenia Białorusi.

Rozwój walki partyzanckiej w obwodach oraz wymienione problemy omawiają uczestnicy tych walk. Nie są to jednak wyłącznie ich wspomnienia, autorzy korzystali również z materiałów archiwalnych, wspomnienia wzbogacili liczbami i danymi archiwalnymi, próbując probiem walki wyzwoleńczej w poszczególnych obwodach ująć jako całość. Zarówno wstęp, w którym zawarta jest próba syntezy rozwoju ruchu partyzanckiego, jak i pozostałe artykuły podkreślają olbrzymią rolę Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi — organizatora i kierownika walki antyfaszystowskiej narodu białoruskiego.

Przedstawiony w zbiorze materiał rzeczowo i sugestywnie pokazuje główne operacje bojowe partyzantów, troskę i pomoc ludności, ogromny wkład mieszkańców Białorusi w dzieło rozgromienia faszyzmu, ich bohaterstwo i wierność socjalistycznej ojczyźnie. Walka narodu białoruskiego z okupantem faszystowskim przerodziła się w wojnę ogólnonarodową. Charakteryzował ją wysoki system organizacji, ogromny rozmach oraz

[1] Partyzanskaja baraćba biełaruskaga naroda w gady Wialikaj Ajczynnaj Wajny, Wydawnictwo Państwowe BSRR, Mińsk 1959.

ścisłe współdziałanie z regularnymi jednostkami Armii Radzieckiej. Autorzy podają wiele wymownych przykładów bohaterskiej postawy zarówno komunistów, jak i bezpartyjnych, którzy pokonując gigantyczne trudności organizowali ruch partyzancki, własnym przykładem zagrzewali do czynu. Przedstawiony w zbiorze materiał świadczy niezbicie, że walka partyzancka na Białorusi była potężnym ruchem społecznym, a nie — jak próbują przedstawić historycy zachodni — wyłącznie reakcją na terror okupanta. „Siły napędowe" tego ruchu tkwiły w gorącym umiłowaniu ojczyzny, wynikały z chęci obrony swoich praw i zdobyczy, które przyniósł narodowi białoruskiemu ustrój socjalistyczny. Był to więc ruch głęboko narodowy i zarazem klasowy, bronił bowiem zdobyczy państwa socjalistycznego i kierowany był przez partię marksistowsko-leninowską.

Sprawom kierowniczej roli partii w rozwoju ruchu partyzanckiego i jej działalności na tyłach wroga autorzy poświęcają bardzo dużo uwagi. Omówienie organizatorskiej i masowo-politycznej działalności partii zajmuje prawie połowę materiałów. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że KP(b)B w rozwoju ruchu partyzanckiego odegrała rolę dominującą, była jego organizatorem i kierownikiem. Wydaje się jednak, że autorzy artykułów omawiających rozwój ruchu partyzanckiego w obwodach przeceniają rolę czynników subiektywnych. Niewątpliwie nie należy ich niedoceniać, nie można jednak również i przeceniać ich, dając siłę wyjątkową i znaczenie zasadnicze hasłom propagandowym.

Autorzy omawiają głównie wyższe formy ruchu oporu, zorganizowany ruch partyzancki. Prawdą jest, że dzięki olbrzymiemu wysiłkowi KP(b)B szybko usprawnione kierownictwo ruchem partyzanckim, nadając mu zorganizowany i celowy charakter. Wszystkie przedsięwzięcia idące w tym kierunku spotykały się z uznaniem szerokich mas społeczeństwa. Nie od pierwszych jednak dni okupacji ruch partyzancki, zwłaszcza w Zachodniej Białorusi, rozwijał się w sposób zorganizowany i kierowany był przez komitety partyjne. Niższym formom ruchu oporu autorzy poświęcają mało miejsca, niewiele też piszą o komitetach antyfaszystowskich, które odegrały niemałą rolę w walce z faszyzmem. W poszczególnych artykułach sporo jest momentów dyskusyjnych.

Szkoda, że wydawcy nie zamieścili ilustracji, map i fotokopii ważniejszych dokumentów. Wzbogaciłoby to zbiór i nadało mu bardziej atrakcyjny charakter. Podkreślić należy, że recenzowany zbiór, stanowi bardzo cenny przyczynek do dziejów ruchu partyzanckiego na Białorusi.

Michał Gnatowski

J. Augustaitis, *Antanas Smetona ir jo veikla*, „Chicagos Lietuvių Draugija", Chicago 1966, str. 154.

Ta niewielkiej objętości książka jest ciekawym przyczynkiem do historii Litwy w latach 1918—1940. Autor, przed wojną dyrektor Zarządu Kolei Litewskich, doskonale w sprawach polityki litewskiej zorientowany, podjął polemikę na temat roli Smetony w historii Litwy z byłym sekretarzem osobistym prezydenta Litwy, Aleksandrem Merkelisem. Merkelis w monografii „Antanas Smetona, jo visuomeninė, kulturinė ir politinė veikla" (New York 1964) dał się poznać — jak tego zresztą należało oczekiwać — jako panegirysta Smetony i jego rządów. W swoich pochwałach dla byłego „wodza narodu" (tautos vadas) Merkelis posunął się nawet do oświadczenia, iż jego książka jest nie tyle biografią Smetony, co biografią samej Litwy okresu smetonowskiego. Smetona w oczach Merkelisa był wielką osobistością, społecznikiem, dziennikarzem, działaczem kulturalnym, politykiem, uczonym, mężem stanu, nie stroniącym od żadnej pracy dla dobra Litwy i narodu litewskiego! Wręcz odmiennie wyraża się o Smetonie J. Augustaitis i przyznać należy, iż jego argumentacja

zawiera dużą siłę przekonującą. Smetona niczym nie zasłużył na miano uczonego, nie był też społecznikiem, bo za wszystko brał pieniądze, nader wątpliwe są jego zasługi dla kultury litewskiej, nie był mężem stanu, bo łamał konstytucję, politykiem okazał się miernym, gdyż objąwszy w roku 1926 rządy dyktatorskie nie zdołał zapewnić Litwie nawet stabilizacji rządu; w latach 1918—1926, tj. w czasach demokracji parlamentarnej na Litwie, rządy zmieniały się przeciętnie co 10 miesięcy, a za czasów Smetony (1926—1940) średnio co 11,5 miesiąca. W stosunkach wewnętrznych, twierdzi J. Augustaitis, policyjne rządy Smetony prowadziły do zdławienia wszelkiej opozycji i demoralizacji społeczeństwa. W rezultacie, w chwili kiedy w czerwcu 1940 r. dodatkowe oddziały Armii Czerwonej wkraczały do Litwy, Smetona znalazł się sam; opuszczony nawet przez najbliższych współpracowników, musiał niesławnie i chyłkiem uciekać z kraju; zatrzymany na granicy litewsko-niemieckiej w Kybartach przez własną policję na rozkaz swego zastępcy A. Merkysa przeszedł na stronę niemiecką nielegalnie.

Nieco miejsca poświęca też J. Augustaitis stosunkom polsko-litewskim. Po roku 1929 litewski minister spraw zagranicznych S. Lozoraitis rozpoczął tajne rozmowy z Polską w celu normalizacji stosunków. O wynikach tych rozmów Lozoraitis powiadomił Smetonę 18.IV.1935 r. W piśmie do Smetony Lozoraitis proponował wtedy ułożyć stosunki z Polską na następujących zasadach: 1) południowa granica zostaje zmieniona na korzyść Litwy, która otrzyma Sejny i Puńsk; 2) wschodnia granica zostaje przesunięta za Święciany w ten sposób, że stacja Kałkuny-Pobrodzie znajdzie się po stronie litewskiej; 3) ustanowiona zostanie strefa wolnego cła, która sięgać będzie po granicę ustaloną traktatem litewsko-radzieckim (czyli że strefa ta objęłaby całą Wileńszczyznę); 4) Polska przyzna Litwinom na Wileńszczyźnie autonomię kulturalną; 5) między obu państwami nawiązane zostaną stosunki konsularne; 6) przez granicę na Suwalszczyźnie nawiązana zostanie łączność pocztowa i tędy też będzie się odbywał tranzyt towarów oraz ludzi; 7) dozwolony będzie spław drewna Niemnem; 8) wzdłuż linii demarkacyjnych dozwolona będzie przygraniczna wymiana towarów i ruch ludności; 9) Polska nie będzie wysuwać pretensji o ziemie, zabrane jej obywatelom podczas reformy rolnej na Litwie; 10) Polska nie będzie rościć pretensji do funduszów byłych banków na terytorium byłego Cesarstwa Rosyjskiego. W sprawie nawiązania stosunków dyplomatycznych minister Lozoraitis prowadził tajne rozmowy z polskim ministrem Beckiem w Genewie we wrześniu 1935 r. Później tajne rozmowy z Polską prowadził zaufany Lozoraitisa, obywatel litewski Kazimierz Narutowicz (syn Stanisława Narutowicza, jednego z sygnatariuszy deklaracji niepodległości Litwy z 16.II.1918 r., a brata pierwszego prezydenta Polski, Gabriela Narutowicza). K. Narutowicz kursował via Ryga między Kownem a Warszawą. Rozmowy polsko-litewskie toczyły się prawie do osławionego polskiego ultimatum do Litwy z 17.III.1938 r. Okazuje się, że Smetona, publicznie ostro potępiający układy z Polską, sam skrycie dążył do porozumienia z Polską. Nie śmiał jednak nawiązać stosunków z Polską, gdyż to pociągnęłoby za sobą wyrzeczenie się Wilna, co — rzecz jasna — zwróciłoby przeciwko niemu całe prawie społeczeństwo litewskie. W przededniu wystosowania ultimatum do Litwy min. Beck, który zresztą nie uzyskał zapewnienia Hitlera, że Niemcy pozostaną neutralne na wypadek wojny polsko-litewskiej, odbył rozmowę z Narutowiczem. W rozmowie tej Beck zapewne przedstawił Narutowiczowi tekst złagodzonego ultimatum (opuszczono żądanie wyrzeczenia się przez Litwę Wilna). Narutowicz zapewnił Becka, że Litwa ultimatum to przyjmie. Oczywiste, że Narutowicz musiał działać w porozumieniu z Lozoraitisem i że Smetona musiał być poin-

formowany o całej sprawie. Na posiedzeniu rządu litewskiego w dniu 19 marca 1938 r. za przyjęciem ultimatum polskiego wypowiedział się Lozoraitis i min. spraw wojskowych gen. S. Raštikis, przeciwko — min. rolnictwa Putvinskis, inni milczeli. Obie strony, polska i litewska, wojny nie chciały. Polska nie zarządzała ani mobilizacji, ani przegrupowania wojsk(?), ponieważ wiedziała już, że Litwa złagodzone ultimatum przyjmie. Społeczeństwo litewskie zaś w zupełności nie było do wojny przygotowane ani pod względem psychologicznym, ani militarnym. Od lat przecież propaganda smetonowska wmawiała Litwinom, że mając takiego wodza jak Smetonę mogą być spokojni. Co więcej, część rządu i dowództwa armii wcale nie uważała Polski za wroga Litwy. Gen. Raštikis i min. Lozoraitis zgodnie utrzymywali, iż Polska i Litwa mają wspólnych nieprzyjaciół.

Rozważania J. Augustaitisa na temat, co by było, gdyby Litwa odrzuciła polskie ultimatum, są typowo akademickie i jako takie do niczego nie potrzebne. Na podkreślenie zasługuje natomiast ten ustęp, który dotyczy stanowiska Litwy wobec napaści hitlerowskich Niemiec na Polskę. Kiedy wojna polsko-niemiecka wisiała już w powietrzu, poseł niemiecki w Kownie, Zechlin, 29 sierpnia 1939 r. zapytywał, czy rząd litewski nie zechciałby urządzić zbrojnej demonstracji na granicy polskiej, by ściągnąć przez to część wojsk polskich na granicę litewską. Jednocześnie Zechlin z upoważnienia Ribbentropa dawał Litwie do zrozumienia, że Niemcy w takim wypadku odniosłyby się ze zrozumieniem do żądań litewskich wobec Wilna. Nazajutrz 30 sierpnia Zechlin raz jeszcze zwrócił się w tych sprawach do rządu litewskiego, Wojskowemu przedstawicielowi Litwy w Berlinie pułk. K. Škirpie Niemcy otwarcie radzili, aby w wypadku wojny niemiecko-polskiej Litwini uderzyli na Polskę i zajęli Wilno. Ku zdziwieniu Niemców rząd litewski gen. Černiusa, mający w swym składzie aż czterech generałów, oparł się naciskowi Rzeszy i zachował ścisłą, lecz życzliwą Polsce neutralność.

Wedle J. Augustaitisa odmowa Litwy wzięcia udziału w wojnie przeciw Polsce była błędem, tym większym, że postawy Litwy nie potrafili docenić sami Polacy, jeszcze dziś zgłaszają pretensje do Wilna (str. 128). Autorowi wiadomo chyba, iż pretensje do Wilna wysuwają od czasu do czasu jedynie pewne reakcyjne koła polityczne emigracji polskiej na Zachodzie i nikt więcej. Być może autor nie wie, że ci Polacy, którzy na ziemi litewskiej znaleźli schronienie i gościnę, przez co uniknęli losu swych rodaków pod okupacją hitlerowską (iluż z nich życie ocaliło swoje), żywią dla Litwinów głęboką wdzięczność.

Pisząc o Smetonie autor za mało chyba korzystał z opracowań wydanych na Litwie radzieckiej. Znalazłby w nich niejeden ciekawy szczegół z życiorysu Smetony. Tak np. opis polityki Smetony w ostatnich miesiącach jego rządów zyskałby wiele na wymowie, gdyby autor wykorzystał prace J. Žiugždy, który informuje, iż Smetona w lutym 1940 r. zwracał się przez dyrektora departamentu bezpieczeństwa A. Povilaitisa do Niemiec o wzięcie Litwy pod protektorat Rzeszy i o wysłanie wojsk hitlerowskich do Litwy, rzecz jasna w celu obrony reżimu smetonowskiego przed Armią Czerwoną[1]. Dziwi nieco zdecydowanie negatywny stosunek autora do Lozoraitisa, któremu nic prócz orientacji propolskiej zarzucić nie umie. Niechęć autora do Lozoraitisa zdaje się wynikać z czysto partyjno-politycznych, a nie obiektywnych przesłanek. Wiadomo, w pracy tego typu co broszura J. Augustaitisa, która nie rości sobie pretensji do wyczerpującego i naukowego przedstawienia kwestii, bo

[1] Por. ostatnio J. Žiugžda, Buržuazinės santvarkos Lietuvoje krize ir fašistinės diktatūros nuvertimas (1929—1940 m.), Mokslas Tarybų Lietuvoje, Wilno 1961, str. 5—23, por. str. 16—17.

ma charakter propagandowo-polityczny, czytelnik nie znajdzie obiektywnego, beznamiętnego osądu historycznego w każdym wypadku. Przyznać trzeba, że broszura J. Augustaitisa zawiera jednak sporo trzeźwych i naukowych osądów. Jego krytyka działalności Smetony jest przekonująca, choć nie zawsze należycie udokumentowana (np. dyskredytuje Smetonę jako publicystę li tylko za to, że ten popełniał błędy w akcentuacji). Pełna zacięcia polemicznego praca J. Augustaitisa nie tylko skutecznie walczy z legendą Smetony, ale i posuwa naprzód naszą znajomość najnowszych dziejów Litwy.

Jerzy Ochmański

T. Galinskaja, *KPZB — rukovoditel osvoboditelnoj borby trudjaščichsja Zapadnoj Bełorussii 1924—1928 gg.* Izdatelstwo „Biełaruś", Mińsk 1965, st. 199.

Praca T. Galińskiej jest pierwszym opracowaniem, poświęconym dziejom Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Dotychczas bowiem w ZSRR wydane zostały tylko materiały źródłowe dotyczące tego okresu („Borba trudjaščichsja Zapadnoj Biełarussii za socialnoe i nacionalnoe osvoboždenie i vossojedinenie w BSRR". Dokumenty i materiały) oraz zbiorki wspomnień uczestników ruchu rewolucyjnego (m. in. „U surovyja hady padpollia", Dziarżaunaje wydawiectwa BSRR, Mińsk 1958). Również w Polsce historia KPZB nie doczekała się dotychczas swego opracowania. Dlatego też praca T. Galińskiej nosi pionierski charakter. Oparta ona została na bogatej bazie źródłowej, obejmującej głównie: uchwały i rezolucje plenów, konferencji i I zjazdu KPZB, sprawozdania instancji organizacyjnych partii, ówczesną pracę, materiały statystyczne, wspomnienia i relacje działaczy KPZB oraz materiały archiwów radzieckich i polskich. Autorka wykorzystała również opracowania dotyczące historii KPP, które ukazały się dotychczas w Polsce.

Praca składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy rozdział charakteryzuje społeczne i polityczne warunki, w których narodził się ruch komunistyczny w Zachodniej Białorusi. W rezultacie traktatu pokojowego w Rydze ziemie zachodniobiałoruskie zostały oderwane od swojej macierzy i włączone wbrew woli przeważającej części mieszkańców w skład burżuazyjnego państwa polskiego. Położenie materialne mas pracujących w pierwszych latach po zakończeniu wojny było nadzwyczaj ciężkie. Przemysł został zdewastowany wskutek działań wojennych w czasie I wojny światowej oraz wojny polsko-radzieckiej 1919—1920 r. Poważnemu zmniejszeniu uległa liczba mieszkańców miast. W całym kraju szalała inflacja. W Zachodniej Białorusi faktycznie istniał stan okupacji. Działały sądy wojskowe. Rząd polski zaczął prowadzić politykę polonizacji tych terenów, zamykając większość szkół białoruskich. Wszystkie te fakty przyczyniły się do zaktywizowania ruchu wyzwoleńczego mas pracujących. Wyrażał się on przeważnie w zwiększającej się liczbie strajków, głównie o charakterze ekonomicznym, a także działalności oddziałów partyzanckich. W takich warunkach działały na Zachodniej Białorusi organizacje Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Jej II zjazd opracował nowy program partii w kwestii rolnej i narodowej. On też podjął uchwałę w sprawie stworzenia na wschodnich kresach Polski dwóch autonomicznych partii — Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy oraz Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Przyjęcie przez partię słusznego programu umożliwiło zbliżenie się do ruchu komunistycznego lewicowego skrzydła białoruskiego ruchu narodowowyzwoleńczego, reprezentowanego przez Białoruską Organizację Rewolucyjną. Na początku 1924 r. organizacja ta rozwiązała się, a jej członkowie weszli w skład KPZB. Miało to istotne znaczenie dla dalszego rozwoju organizacyjnego partii. KPZB bowiem ograniczała swoją działalność do środowiska miejskiego, głównie robotniczego,

nie miała do tego czasu większych wpływów wśród ludności wiejskiej. Wejście w skład KPZB Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej, wyrażającej interesy głównie sproletaryzowanych mas chłopskich, umożliwiło rozwój wpływów partii również na środowisko wiejskie.

Rozdział drugi poświęcony jest działalności partii w końcu 1924 r. oraz w 1925 r. Okres ten charakteryzuje się spadkiem rozmachu ruchu rewolucyjnego w całej Polsce. W Zachodniej Białorusi działały jeszcze pojedyncze oddziały partyzanckie, ale liczba wystąpień antyrządowych malała z każdym miesiącem. W związku z tym należało przystosować taktykę partii do zmieniającej się sytuacji politycznej. Nie wszyscy członkowie partii widzieli jednak tę potrzebę. Jeszcze w końcu 1924 r. w partii powstała grupa, która uważała, że sytuacja polityczna na Białorusi Zachodniej sprzyja organizacji powstania. I hasło to grupa ta chciała wprowadzić w czyn, mimo że w Polsce nie było już wówczas sytuacji rewolucyjnej mas. Grupa ta wybrała nowy Komitet Centralny KPZB, opanowała drukarnię partyjną w Wilnie oraz redakcję organu centralnego partii-gazety „Bolszewik". Działalność rozłamowców potępił KC KPP. Okręgowe konferencje KPZB nie przyjęły linii taktycznej, proponowanej przez rozłamowców. Zostali oni poza nawiasem ruchu komunistycznego, nie uzyskali poparcia ze strony mas i przekształcili się w niewielką, nacjonalistyczną i półanarchistyczną grupę. KPZB natomiast rozszerzyła swoje wpływy wśród mas. Kierowała ona wieloma strajkami robotników, umacniając swoje wpływy w klasowych związkach zawodowych. Właściwe rozumienie znaczenia kwestii agrarnej i narodowej pozwoliło partii znacznie rozszerzyć pracę rewolucyjną na wsi. Działalność partii wywierała poważny wpływ na ideologię działaczy białoruskiego ruchu narodowego. Część z nich na czele z Bronisławem Taraszkiewiczem już w 1925 r. przeszła na pozycje komunistyczne. Działacze ci dokonali rozłamu w Białoruskim Klubie Poselskim, tworząc Białoruską Włościańsko-Robotniczą „Hromadę". Program nowej organizacji opracowany został przy współudziale członków KC KPBZ. Wysunięcie przez „Hromadę" hasła zjednoczenia ziem Zachodniej Białorusi drogą oderwania ich od Polski i przyłączenia do BSRR, także program szerokich reform agrarnych pozwoliły na zdobycie przez tę organizację dużego wpływu na masy chłopskie. „Hromada" niebawem przekształciła się w masową 100-tysięczną organizację, wysuwając się na czoło ruchu narodowowyzwoleńczego Zachodniej Białorusi. Pod koniec 1925 r., a także w pierwszych miesiącach 1926 r. ruch narodowowyzwoleńczy rozszerzył swój zasięg, przyjmując nowe formy organizacyjne.

Trzeci rozdział obejmuje okres od zamachu stanu Piłsudskiego w maju 1926 r. do końca 1928 r. Przewrót majowy w 1926 r. stworzył nową sytuację polityczną w Polsce. Nastąpił okres stopniowego umacniania się władzy administracyjnej, naruszania konstytucyjnych uprawnień Sejmu, gwałcenie konstytucyjnych swobód obywatelskich. Występowało to w warunkach zaostrzenia się walki klasowej w całym kraju, a szczególnie w Zachodniej Białorusi. Władze administracyjne postanowiły zdławić ruch narodowowyzwoleńczy drogą terroru. W styczniu 1927 r. aresztowany został podstawowy aktyw „Hromady" w liczbie 800 osób. Działaczom w ilości 56 osób wytoczono proces sądowy. W dniu 21 marca 1927 r. władze ogłosiły rozwiązanie „Hromady". Rozwiązanie „Hromady" ograniczyło wprawdzie możliwości prowadzenia przez członków KPZB legalnej działalności, głównie propagandowej, ale partia dalej kierowała wystąpieniami mas pracujących. W wyborach do Sejmu w 1928 r. rewolucyjny ruch narodowowyzwoleńczy wystąpił z własnym programem i własną listą kandydatów. Na listy włościańsko-robotniczego bloku „Zma-

hannie" oddało swe głosy 26% wyborców Zachodniej Białorusi. W rezultacie wyborów powstał w Sejmie Białoruski Włościańsko-Robotniczy Klub Poselski, „Zmahannie" w składzie początkowo 4, a następnie 5 posłów. W lipcu oraz w sierpniu 1928 r. obradował I Zjazd KPZB. Zademonstrował on jedność poglądów jego uczestników na podstawowe problemy działalności partii. Wysunął nowe zadania dla partii, m.in. wzmocnić działalność organizacyjną w środowisku robotniczym, przeciągnąć na swoją stronę większość proletariatu. Koniec 1928 r. charakteryzował się ponownym wzniesieniem się fali rewolucyjnej na Zachodniej Białorusi. Znalazło to swój wyraz w wystąpieniach strajkowych klasy robotniczej.

Praca T. Galińskiej w znacznym stopniu zapełnia lukę w badaniach nad historią Zachodniej Białorusi. Struktura pracy wydaje się najzupełniej prawidłowa. Większość wysuniętych przez autorkę tez znajduje potwierdzenie w materiale faktycznym. Nie znaczy to oczywiście, że praca nie posiada pewnych, dość nawet istotnych usterek. Występują ono najbardziej jaskrawo w rozdziale I. Autorka przede wszystkim nie dała pełnej charakterystyki struktury ekonomicznej, społecznej i demograficznej Zachodniej Białorusi. Szczególnie ważne byłoby przedstawienie struktury gospodarczej gospodarstw rolnych. Autorka w pracy pisze, że Zachodnia Białoruś była obszarem zamieszkanym przez wiele narodowości, ale problemu tego nie rozpatruje szerzej. Zachodnia Białoruś była rzeczywiście obszarem wielonarodowym o przeważającej liczbie ludności białoruskiej, ale Białorusini nie we wszystkich rejonach i środowiskach stanowili większość. Ludność białoruska stanowiła mniejszość ludności miast i miasteczek, przeważała w nich ludność polska i żydowska. W wielkich zakładach pracy przeważali zdecydowanie robotnicy polscy oraz żydowscy. Białorusini stanowili jednak znaczny odsetek robotników rolnych, przemysłu drzewnego i przemysłu materiałów budowlanych.

Taka struktura społeczna i narodowościowa wywierała poważny wpływ na charakter ruchu rewolucyjnego i narodowowyzwoleńczego. Niewielki odsetek robotników w szeregach KPZB (str. 79) wynika w pewnej mierze ze struktury społecznej Zachodniej Białorusi, ale wydaje się, że nie całkowicie. Pewien wpływ wywierała również struktura narodowościowa klasy robotniczej. KPZB od momentu swojego powstania wysunęła hasła samookreślenia ludności Zachodniej Białorusi aż do oderwania się i przyłączenia do BSRR. Hasło to było najzupełniej słuszne i zgodne z podstawowymi zasadami nauki marksistowsko-leninowskiej w dziedzinie narodowościowej. Zaaprobowane ono zostało przede wszystkim przez ludność białoruską, o czym m. in. świadczy masowy charakter „Hromady", która również głosiła to hasło. Nie mogło ono jednak być aprobowane przez znaczną część klasy robotniczej narodowości polskiej, którą władze administracyjne, kler, szkoła, prasa wszystkich stronnictw politycznych (poza KPZB) wychowywały w przekonaniu polskości tych ziem. Dlatego też tylko najbardziej przodująca część klasy robotniczej rozumiała słuszność tego hasła, a do takiego stanowiska doszła przez wieloletnią praktykę walki rewolucyjnej. Dlatego też rozwój organizacyjny KPZB w środowisku robotniczym, w którym Białorusini stanowili mniejszość, najbardziej widoczną w największych miastach tego regionu — Białymstoku i Wilnie, nastręczał poważne trudności i przebiegał z pewnymi oporami.

Autorka w wielu miejscach pracy wyraża przekonanie, że Zachodnia Białoruś traktowana była przez władze państwowe jako kolonia. Wydaje się, że wyrażenie to ma charakter względny. Władze administracyjne traktowały te ziemie jako część integralną Polski i polityka ich — zarówno gospodarcza, jak i społeczna i narodowościowa — zmierzała do zatarcia różnic między tymi ziemiami,

a Polską centralną. W dziedzinie narodowościowej popierano polskie osadnictwo wiejskie, głównie wojskowe, stanowiska w administracji państwowej oraz samorządzie obsadzano ludźmi z centralnej Polski, ograniczano i następnie likwidowano białoruską szkołę oraz organizacje kulturalno-oświatowe i gospodarcze. Na str. 8. autorka pisze: „... rząd Polski nie tylko nie dopuszczał do stworzenia w Zachodniej Białorusi przemysłu ciężkiego, ale sztucznie zatrzymywał i wszystkimi sposobami hamował rozwój miejscowego przemysłu i rzemiosła". Na potwierdzenie powyższej tezy autorka przytacza dane o rozmiarach kredytowania zakładów rzemieślniczych. Z treści pracy wynika ponadto, że rząd celowo nie dopuszczał do rozwoju Zachodniej Białorusi. Nie wydaje mi się słuszne podobne twierdzenie. Przede wszystkim autorka przecenia ekonomiczne możliwości państwa burżuazyjnego w owym okresie. Zacofanie gospodarcze Zachodniej Białorusi było rezultatem nie tyle polityki burżuazyjnego rządu polskiego, ile wynikało ze zróżnicowania gospodarczego w warunkach Rosji carskiej. Uprzemysłowienie tych rejonów nie było możliwe w warunkach burżuazyjnej Polski. Słabe ekonomicznie państwo nie mogło inwestować w budowę nowych obiektów przemysłowych. Kapitaliści lokowali swój kapitał w budowę zakładów przemysłowych, przede wszystkim w rejonach, gdzie był na miejscu surowiec, gdzie były dogodne warunki komunikacyjne, gdzie istniał popyt na takie czy inne produkty przemysłowe. Żadnego z tych walorów nie miała Zachodnia Białoruś. Dlatego też wszystkie plany uprzemysłowienia Zachodniej Białorusi, w tym również realizacja planu rządowego stworzenia w dolinie Niemna tzw. przemysłu kresowego, nie miała szans powodzenia w warunakch ustroju kapitalistycznego.

Analiza sytuacji politycznej w Zachodniej Białorusi w latach 1923—1924 przeprowadzona jest zbyt powierzchownie. Na str. 34. autorka pisze: „Ruch wyzwoleńczy mas pracujących Zachodniej Białorusi był walką pracujących Zachodniej Białorusi, był walką narodu, siłą oderwanego... od Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Przechodziła ona pod hasłem zjednoczenia z Radziecką Białorusią. Była to zatem walka o władzę Rad, o dyktaturę proletariatu, nosiła ona charakter socjalistyczny". Niestety, tej tezy nie potwierdzają przytoczone w książce fakty. Ruch partyzancki rozwijał się żywiołowo, nosił on charakter niewątpliwie narodowy, antyburżuazyjny. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski nie kierowała tym ruchem, nie wysuwała ona wówczas jeszcze marksistowskiego programu walki narodowowyzwoleńczej (program ten wysunie dopiero jej II zjazd, a realizować go będzie na tym terenie dopiero KPZB), wpływy jej szczególnie w środowisku wiejskim, były wówczas jeszcze minimalne, o czym zresztą autorka pracy wspomina. Nie było ponadto bezpośredniego związku między akcją strajkową klasy robotniczej, która nosiła charakter ekonomiczny, a ruchem partyzanckim o wyraźnym zabarwieniu politycznym. Ruch partyzancki był żywiołowym protestem mas chłopskich przeciwko polityce rządu, ale nie miał trwałej organizacji ani jednolitego programu działania. Wielu przywódców tego ruchu przeszło później na pozycje socjalistyczne, ale wcześniej poważny wpływ na ich postawę wywierała anarchistyczna (eserowska), koncepcja walki. Stąd też nie można zgodzić się z wypowiedzią autorki, że „wszystkie te szczególne warunki określiły bardziej wysoki poziom walki rewolucyjnej mas pracujących Zachodniej Białorusi w porównaniu z rdzenną Polską" (str. 34).

Gołosłowne wydaje się wyrażenie, że „wejście Białoruskiej Organizacji Rewolucyjnej w skład KPZB świadczyło o tym, że szerokie masy chłopskie uznawały kierowniczą rolę Komunistycznej Partii Białorusi w sprawie obrony interesów ludzi pracy wsi, w walce o połączenie z BSRR" (str. 39). Wejście w skład KPZB

nielicznej, kadrowej (300 osób) organizacji w bardzo małym stopniu świadczyło o postawie mas chłopskich. Do czasu powstania „Hromady" nie było na terenie Zachodniej Białorusi żadnej organizacji politycznej o charakterze masowym. Dlatego ewolucja ideologiczna pewnych grup politycznych nie oznaczała jeszcze zasadniczej ewolucji w postawie mas chłopskich. Wejście BOR w skład KPZB potwierdziło słuszność tez wysuniętych na II Zjeździe KPRP i dało początek zlania się dwóch nurtów, rozwijających się dotychczas równolegle: rewolucyjnego, wyrażającego interesy proletariatu, przywódcą którego była KPRP oraz narodowowyzwoleńczego, wyrażającego interesy biedniejszej części wsi i radykalnej części inteligencji białoruskiej (awangardą tego ruchu była właśnie BOR). Kulminacyjnym punktem tego procesu był rozłam w Białoruskim Klubie Poselskim i powstanie BWR „Hromady".

Można wysunąć pod adresem pracy wiele innych zarzutów. Wiele tez autorki wymaga dokładniejszego sformułowania lub potwierdzenia nowymi faktami historycznymi. Mimo szeregu braków, praca T. Galińskiej jest wydawnictwem cennym, dotyczy bowiem zagadnienia prawie zupełnie nie opracowanego, oparta jest na bogatym materiale źródłowym, zapoznaje nas z działalnością KPZB w pierwszym okresie jej istnienia, stanowi, wstęp do dalszych badań nad dziejami ruchu rewolucyjnego i narodowowyzwoleńczego na Zachodniej Białorusi.

Henryk Majecki

L. Landau, *Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 roku. Na podstawie ankiety Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Warszawa 1966, str. 202.

Wydana ostatnio przez „Książkę i Wiedzę" monografia Ludwika Landaua o emigracji sezonowej na Łotwę i do Niemiec w 1937 r. ma wagę dokumentu. Powstała ona przed wojną jako rezultat podsumowania przez autora wyników badań ankietowych wśród emigrantów; badania zorganizował Instytut Gospodarstwa Społecznego w Warszawie. Praca ta, oparta na kryteriach ściśle naukowych, służyć jednak miała przede wszystkim celom praktycznym. Landau napisał ją na użytek Ministerstwa Spraw Zagranicznych, do którego zadań należało sprawowanie opieki nad emigrantami.

Wywody autora, oparte na bogatym i żywym materiale wypowiedzi samych emigrantów, stanowią wartościowy i interesujący przyczynek do dziejów emigracji zarobkowej z Polski, wnoszą wiele faktów, mówiących o położeniu najuboższych warstw wsi polskiej. Ale jednocześnie rzucają one sporo światła na określone aspekty stosunków polsko-łotewskich i polsko-niemieckich. W tym miejscu zajmiemy się tylko niektórymi problemami poruszonymi w tej interesującej książce: przede wszystkim warunkami pracy emigrantów polskich na Łotwie, rysując je na tle miejscowych warunków z uwagi na charakter wydawnictwa, w którym się ta recenzja ukazuje.

Emigracja sezonowa z Polski na Łotwę wykazywała dużą dynamikę wzrostu. Była ona — jak podaje Landau — w omawianym przez niego 1937 roku przeszło dwa razy większa niż emigracja do Niemiec, która miała przecież dawniejszą tradycję i znacznie szersze możliwości rozwoju. Według autora emigracja na Łotwę zaczęła się w niewielkich rozmiarach — poniżej 2 tysięcy — w latach 1931 i 1932, aby w roku 1933 osiągnąć 5 tysięcy, w 1936 r. już 20 tysięcy, a w 1937 r. — 22 tysiące osób [1]. Źródła łotewskie mówią jednak, że emigracja z Polski zaczęła się wcześniej, przybierając zorganizowany charakter już w 1928 roku [2]. Oprócz ro-

[1] L. Landau, Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 r., Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1966, str. 15.

[2] Por. A. Svilkis, Agrārais jautājums buržuāziskajā Latvijā (1920–1934), Rīga 1960, str. 107. Por. też B. Kopeć, Wychodźstwo sezonowe z ziemi wileńskiej do Łotwy, Wilno 1928.

botników z Polski jechali na Łotwę również Litwini, tak iż ogólna liczba sprowadzanych tam robotników rolnych sięgała pod koniec lat trzydziestych — 50 tysięcy ludzi [3], co oznaczało dla tego niewielkiego, liczącego niespełna 2 mln mieszkańców kraju, liczbę bardzo dużą.

Warto się w tym miejscu zastanowić, jakie przyczyny złożyły się na fakt sprowadzania przez Łotwę tak znacznych ilości robotników rolnych. Z jednej strony wskazać tu należy na stosunkowo rzadkie zaludnienie kraju (28 mieszkańców na km²). Z drugiej podkreślić, iż decydującą rolę odgrywało wiele czynników natury społecznej i gospodarczej. Po pierwsze, przypomnieć trzeba o przeprowadzonej na Łotwie wkrótce po uzyskaniu niepodległości reformie rolnej, w której wyniku półtora miliona hektarów ziemi obszarniczej przeszło w ręce chłopów [4], co pozwoliło utworzyć ponad 50 tys. nowych pełnorolnych gospodarstw [5]. Równie duże znaczenie miała realizowana przez rząd łotewski, nasilona zwłaszcza po objęciu rządów dyktatorskich przez U l m a n i s a w 1934 r., polityka preferencji rolnictwa, z której korzystali przede wszystkim bogatsi gospodarze. Tak np. w latach 1918—1935 rząd wydatkował na rozwój rolnictwa 150 mln łatów, gdy w tym samym czasie na potrzeby przemysłu przeznaczył tylko 4,8 mln łatów. Do tego doliczyć należy jeszcze kwotę 194 mln łatów pożyczek, którą również w przygniatającej większości otrzymali rolnicy, liczne premie eksportowe za produkty rolne itd. [6] O tym, jak wieś łotewska rozwijała się kosztem miasta, świadczyć mogą wymownie następujące dane: przeciętny dochód na głowę ludności w latach 1929/30—1932/33 wynosił w mieście 152 łaty, na wsi zaś 34, wydatki natomiast kształtowały się odmiennie — 74 łaty na głowę ludności wiejskiej i 73 łaty na mieszkańca miast [7].

To wyraźne uprzywilejowanie rolnictwa, u którego podstaw leżały przesłanki nie tylko ekonomiczne, ale i polityczne, dotyczyło także innych dziedzin. Przyznać tu trzeba chyba rację Ulmanisowi, który podkreślał, iż proporcjonalnie z tak znacznej i wszechstronnej pomocy nie korzystali rolnicy w żadnym innym kraju [8]. Tego rodzaju polityka dała też określone owoce w postaci zwiększającej się stale produkcji rolnej.

Oto np. wzrost produkcji podstawowych płodów rolnych (w kwintalach z 1 ha) kształtował się następująco [9]:

	1909/1913	1925/1929	1930/1934
Żyto	9,3	9,4	12,5
Pszenica	12,4	11,3	14,2
Owies	9,1	8,1	11,0
Ziemniaki	80,2	89,5	124,6

Powstały też zupełnie nowe gałęzie upraw, m.in. buraków cukrowych. W 1934 roku produkcja cukru wyniosła 53 tys. ton, zaspokajając zupełnie potrzeby krajowe [10]. Rozwijała się bardzo intensywnie hodowla. Masło stało się głównym produktem eksportowym Łotwy, osiągając w 1934 roku poziom 15,7 tys. ton [11].

Nie jest więc rzeczą dziwną, że intensywnie rozwijające się rolnictwo łotewskie zdolne było wchłonąć tak znaczne ilości importowanej siły roboczej. Autorzy łotewscy twierdzą jednak, że to zapotrzebowanie na obcych robotników było tylko względne, gdyż w zasadzie na Łotwie rąk do pracy nie brakowało. Właścicielom gospodarstw chodziło jednak o t a n i ą siłę roboczą, a tej dostarczali właśnie robotnicy zagraniczni [12].

[3] A. R u d e v i č s, Fašistiskā diktatūra Latvijā (1934—1940), Rīgā 1961, str. 30.

[4] Por. R. B r e n n e i s e n, Lettland. Das Werden und Wesen einer neuen Volkswirtschaft, Berlin 1936, tabela na str. 235.

[5] Latvijas statistiskā gada grāmata, Rīgā 1933, str. 161.

[6] R. B r e n n e i s e n, Lettland, o.c., tabela na str. 149.

[7] Tamże, str. 151, przypis 396.

[8] Przemówienie K. U l m a n i s a ogłoszone w „Brīvā Zeme", nr 197 z 1.IX.1938.

[9] R. B r e n n e i s e n, Lettland, o.c., tabela na str. 271.

[10] Tamże, str. 247.

[11] Tamże, str. 290.

[12] A. S v i ķ i s, Agrārais jautājums... o.c., str. 107—108.

Landau w swej pracy podaje, iż płace robotników polskich na Łotwie wynosiły przeciętnie dla mężczyzny 24, dla kobiety — 20 łatów miesięcznie. Stanowiło to zarobki dość niskie, nawet na tle stosunków polskich [13]. Jednak słuszne wydaje się stanowisko Landaua, który traktuje jako rzecz naturalną, że robotnik z zagranicy otrzymywał gorsze warunki od robotnika miejscowego, gdyż jak pisze: „Dla pracodawcy robotnik zagraniczny przedstawia zawsze wiele kłopotu: nie jest oswojony nie tylko z miejscowymi warunkami, ze stosowaną techniką pracy i przyjętymi zwyczajami, wymaga zatem specjalnego instruowania... Pracodawca więc bierze robotnika zagranicznego tylko wtedy, gdy te niewygody ma z dostatecznie dużą nadwyżką skompensowane niższym wynagrodzeniem..." (str. 45).

Według Landaua sedno problemu polega jedynie na tym, aby różnice w płacach robotników krajowych i zagranicznych nie były zbyt wielkie. Jak sprawa ta wyglądała w konkretnej sytuacji robotników polskich na Łotwie? Zgodnie z danymi przytoczonymi przez historyka łotewskiego R u d e v i č s a zarobki łotewskich robotników rolnych, zatrudnionych przez cały rok (a więc na ogół płatnych niżej od robotników sezonowych), wynosiły przeciętnie w latach 1925/29 dla mężczyzn — 45 łatów, dla kobiet — 29,5 łata miesięcznie, jednak w latach 1937/38 obniżyły się one odpowiednio: dla mężczyzn do 31 łatów, dla kobiet do 23,5 łata na miesiąc [14]. Występowały więc tu nadal dość duże różnice w porównaniu z zarobkami robotników przybywających z Polski.

Zwraca poza tym uwagę inna sprawa — bardzo znacznego, bo niemal o 1/3, spadku w ogóle płac robotników rolnych na Łotwie w latach 1925—1938, spadku tym dotkliwszego, iż w 1936 roku łat został zdewaluowany o 40%. Przypisać to należy w dużej mierze skutkom światowego kryzysu z lat 1929—1933, który nie ominął również gospodarki Łotwy. Ale przyczyny sprowadzały się nie tylko do niego. Istotną rolę odegrał tu właśnie fakt sprowadzania robotników rolnych z zagranicy, przez co uwielokrotniała się podaż rąk roboczych i pracodawcy otrzymywali możliwość ciągłego obniżania płac. Dlatego też słuszne jest spostrzeżenie Landaua na podstawie materiałów ankietowych, że robotnicy łotewscy niejednokrotnie odnosili się nieżyczliwie do emigrantów, widząc w nich niebezpieczną konkurencję i przyczynę obniżania własnych zarobków (str. 66). Takich słusznych spostrzeżeń, informacji i wniosków, które potwierdzają się w zestawieniu z danymi literatury łotewskiej jest w omawianej książce znacznie więcej.

Przy rozważaniu kwestii warunków pracy robotników polskich na Łotwie warto skonfrontować, czy i jak znajdują potwierdzenie dalsze informacje i oceny Landaua o długości dnia pracy, warunkach wyżywienia, mieszkania itd. robotników przybyłych z Polski.

Pisząc o długości dnia pracy emigrantów Landau zwraca uwagę, iż w zawieranych kontraktach znajdowało się bardzo niejasne sformułowanie, że czas pracy robotnika polskiego określany będzie „według miejscowych zwyczajów". W praktyce okazało się, iż przeciętna dnia pracy wynosiła aż 17 godzin, a w niektórych wypadkach dochodziła do 20 godzin. „Taka długość dnia roboczego — pisze Landau — oznaczała absolutne nieliczenie się przez pracodawcę z siłami robotnika i chęć wyzyskania do ostatecznych granic jego czasu i zdolności pracy" (str. 52). Dalej Landau nadmienia, iż według opinii ankietowanych łotewski robotnik rolny ma zawsze czas pracy unormowany, niedziele i święta ma wolne od pracy i nie pracuje nigdy tyle, co robotnik polski.

Źródła łotewskie potwierdzają, iż w ogóle dzień pracy robotnika rolnego był na Łotwie bardzo długi. W danym wypadku nie zachodziły jednak zbyt duże różnice między warunkami robotnika łotewskiego i polskiego. „Miejscowe zwyczaje"

[13] L. L a n d a u, Wychodźstwo..., o.c., str. 50—51.

[14] A. R u d e v i č s, Fašistiska diktatūra..., o.c., tabele na str. 98 i 99.

rzeczywiście polegały na zatrudnianiu robotników latem „od słońca do słońca", co w tym wysuniętym na północ kraju oznaczało 17—18 godzin pracy na dobę. Historyk łotewski Svikis podaje, iż robotnik rolny na Łotwie pracował latem co najmniej 16 godzin, wiosną i jesienią 12 godzin, zimą zaś 8 godzin [15].

Pisząc o odżywianiu robotników polskich na Łotwie Landau podaje, iż w swych wypowiedziach określali oni je na ogół jako „złe", „marne", „słabe". Najczęściej spotykanymi potrawami były śledzie, kartofle gotowane w łupinach oraz putra, czyli kasza zalewana odtłuszczonym mlekiem. Komentując te informacje Landau czyni uwagę: „Niewątpliwie część tych skarg wypływa z nieprzyzwyczajenia chłopa polskiego do sposobu odżywiania na wsi łotewskiej (śledzie, twaróg, putra), niemniej jednak najbardziej obiektywna i bezstronna analiza wartości odżywczych pokarmów spożywanych przez robotnika polskiego musi wypaść ujemnie" (str. 57—58). Powyższa ocena znajduje całkowite potwierdzenie w pracach autorów łotewskich. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż lewicowe gazety na Łotwie często sygnalizowały o sprawie złego odżywiania robotników rolnych — zarówno w artykułach, jak i w licznych korespondencjach z terenu. Oto np. gazeta „Lauku Darbs" w korespondencji z Ikšķile podawała m.in.: „Bardzo często na stole śledź, ziemniaki ze zsiadłym mlekiem, bądź kasza ze ściąganym mlekiem i biały ser, suchy, kruszący się, z kromką chleba; od wielkiego święta kawałek mięsa" [16].

Landau stwierdza również, że warunki mieszkaniowe robotników kształtowały się niepomyślnie. Lokowano ich w pomieszczeniach brudnych, bardzo często w kuchniach, razem po kilka osób, przy czym kobiet nie oddzielano od mężczyzn. Nierzadkie były wypadki, gdy robotnicy musieli spać w szopie bądź stodole. Dane te są również całkowicie zgodne z tym, co na ten temat piszą historycy Łotewskiej SRR, dorzucając jedynie więcej szczegółów [17]. Podobna zgodność istnieje również na temat tego, co Landau pisze o warunkach opieki lekarskiej, o stosunkach między pracodawcą a robotnikiem itd.

Ogólnie można przyjąć, że podany przez Landaua z dużym umiarem i krytycyzmem obraz wyzysku i ciężkich nadzwyczaj warunków pracy robotników polskich na Łotwie całkowicie odpowiada rzeczywistości. Potwierdzają to prace autorów łotewskich, którzy jednogłośnie stwierdzają, że chociaż miejscowi robotnicy rolni mieli ciężkie warunki — to sytuacja robotników zagranicznych była jeszcze gorsza.

Pozwala to wysnuć wniosek natury bardziej ogólnej. Łotwa burżuazyjna — kraj sprawnej gospodarki i bogacących się gospodarzy — kroczyła drogą rozwoju gospodarczego, na której wyzysk siły roboczej, zwłaszcza w rolnictwie, nie został wystarczająco ograniczony przez ustawodawstwo pracy. Posiadając ku temu możliwości bogaci gospodarze stosowali wyzysk, przewyższając nawet niejednokrotnie pod tym względem zlikwidowanych przez reformę rolną obszarników. Do wyjazdu na Łotwę mogły zmusić robotników rolnych z Polski tylko ciężkie warunki w domu i brak perspektyw znalezienia zarobku na miejscu.

Piotr Łossowski

„Vilnjusskoje podpole" (1920—1939), VAGA, Vilnius 1966, str. 395.

Nakładem wydawnictwa Vaga w stolicy Litwy ukazała się jeszcze jedna książka o Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Tym razem w Wilnie, wydana przez Instytut Historii Partii przy KC KP Litwy. Dawno była oczekiwana. Dotychczas bowiem tego rodzaju zbiorki wspomnień ukazały się w Mińsku — „U surovyja

[15] A. Svikis, Agrārais jautājums..., o.c., str. 112.

[16] „Lauku Darbs", nr 187 z 1928 r.

[17] Por. A. Svikis, Agrārais jautājums..., o.c., str. 109—110.

hady padpolla" [1], w Białymstoku — „Komuniści Białostocczyzny" [2]. Brakowało właśnie Wilna, które w latach międzywojennych było głównym ośrodkiem politycznym i kulturalnym wszystkich narodowości zamieszkałych na terenie Zachodniej Białorusi, głównym ośrodkiem białoruskiego ruchu narodowowyzwoleńczego.

W aktywie KPZB nie było chyba ani jednego człowieka, którego działalność w ten lub inny sposób nie była związana z Białymstokiem albo Wilnem. A w Wilnie? W dzielnicach Nowego Świata, Subocza, Antokola, Zarzecza — nie mówiąc już o Śródmieściu — nie było chyba ulicy, która tak czy inaczej nie była związana z działalnością KPZB.

Celem autorów i wydawców wspomnień było pokazanie roli komunistów jako organizatorów i kierowników ruchu rewolucyjnego na Wileńszczyźnie w latach 1920—1939, którzy, jak mówi jedna z autorek wspomnień, Helena Lebecka, „...nie przyszli na gotowe, lecz dali z siebie wszystko dla sprawy rewolucji".

Książka ma wiele zalet. Wymienimy tu niektóre. 32 jej autorów (każde wspomnienie jest opatrzone zdjęciem autora i najważniejszymi danymi biograficznymi o nim) opowiada nie tylko o swojej działalności, nie tylko o sobie, ale i o wielu innych aktywistach KPZB. W książce ukazuje się więc cała plejada działaczy komunistycznych, słowem — kawał historii ruchu rewolucyjnego Polski międzywojennej na tej połaci kraju, którą jedni nazywali „Kresami wschodnimi", inni „Zachodnią Białorusią". Wobec anonimowości, bezimienności, jaka do niedawna cechowała tego rodzaju książki, „Vilniusskoje podpole" stanowi poważne osiągnięcie.

Wspólne tradycje rewolucyjnej walki polskich, litewskich, białoruskich i żydowskich komunistów występują w książce bardzo jaskrawo. Tak na przykład wśród autorów widzimy byłych aktywistów KPZB, którzy obecnie piastują odpowiedzialne stanowisko w BSRR i w Polsce Ludowej: Sergiusz Prytycki — jeden z sekretarzy KC KP Białorusi, Maksym Tank — przewodniczący Rady Najwyższej BSRR, Jan Druto — ambasador PRL we Francji, Józef Kowalski — zastępca dyrektora Zakładu Historii Partii przy KC PZPR. W wielu wspomnieniach występują nazwiska byłych aktywistów wileńskich, dobrze znane w Polsce: wicepremiera Stefana Jędrychowskiego, ministra Jerzego Sztachelskiego, sióstr Muty i Ireny Dziewickich, Jerzego Putramenta i innych. Spośród wybitnych działaczy KPP spotykamy na terenie Wilna Jerzego Czeszejko-Sochackiego, Wincentego Dmowskiego, a spośród przywódców KP Litwy — W. Mickiewicza-Kapsukasa, Z. Aleksę-Angaretisa. Z miejscowych działaczy spotykamy tu nazwiska w swoim czasie bardzo popularne w Wolnie, jak Ludwik Griszun, Jan Liksza, Aleksander Dzidziul, Józef Jodko, Jakub Bąk i wielu innych. W książce wymienia się również komunistów białostockich, którzy działali w Wilnie. Spotykamy tu np. w charakterze sekretarza Okręgowego Komitetu KPZB znanego nam z Białegostoku pod pseudonimem „Arczyka" — F. Kapcewicza. W książce znalazła także odbicie wymiana aktywistów KPZB między Białymstokiem a Wilnem. Jedna z autorek wspomnień — Anna Pitkowska — pracowała np. w Białymstoku w nielegalnej drukarni KC KPZB; w charakterze działaczy politycznych KPZB i KZM ZB pracowali m.in. w Białymstoku: Jakub Bąk, Józef Kowalski, Mikołaj Michałowski, Gita Krejn i inni.

Wielką zaletą książki jest umieszczenie w niej tego rodzaju wspomnień, co Kazimierza Strakenasa, Borysa Szerszniewskiego i innych strajkach na „Elektrycie", o strajku robotni-

[1] U surovyja hady padpolla, Instytut Historii Partii KC KP Białorusi, Mińsk 1958, str. 360.

[2] Komuniści Białostocczyzny, Komitet Wojewódzki PZPR w Białymstoku, 1959, str. 158.

ków kanalizacji miejskiej, o działalności w związkach zawodowych. Dla młodych historyków, którzy w ten sposób poznają mechanizm działania nielegalnej partii i mają możność konfrontacji dokumentów policyjnych i innych z relacją uczestnika wydarzeń — jest to po prostu skarb. A należy przyznać, że wydawcy książki zrobili wszystko, by jak najbardziej wszechstronnie pokazać działalność KPZB w ciągu 15 lat jej istnienia oraz jej poprzedników. W tym celu chyba zamieścili wiele przedruków (szczególnie ze zbiorku białoruskiego „U surowyja hady padpolla"), poprawionych i znacznie rozszerzonych.

Kilka słów należy się redakcji zbiorku, w składzie którego widzimy znajome nam osoby: dwóch autorów wspomnień — Arkadiusza Olkina i Janosa Karosasa (który jest również autorem wydanej w 1965 r. w języku litewskim książki pt. „Mówią kamienie Wilna", obecnie tłumaczonej na język polski), Borysa Kleina — historyka, autora pierwszej po wojnie książki w języku polskim „Ruch rewolucyjny na Wileńszczyźnie w latach 1920—1939", opartej na materiałach archiwalnych, R. Szarmajtisa — dyrektora Instytutu Historii Partii przy KC KP Litwy. Praca całego kolektywu pod kierunkiem R. Malukiewicza, redaktora naczelnego tego zbiorku, dała w sumie dobre wyniki, pożyteczną książkę w dobrej szacie, którą po prostu przyjemnie brać do ręki.

Redakcja także opatrzyła książkę w indeks i w miarę możności rozszyfrowała pseudonimy. Dodano też kronikę wydarzeń z historii ruchu rewolucyjnego na Wileńszczyźnie oraz przedmowę. Przedmowa jest krótka. Tak samo jak wspomnienia tchnie ona atmosferą omawianych czasów. Jest to jej plusem, a jednocześnie i w pewnym sensie brakiem. Przedmowa bowiem do tego rodzaju cennego zbiorku historycznego powinna się liczyć nie tylko z subiektywnym podejściem uczestników ruchu do pewnych zjawisk, ale mieć także na uwadze warunki obiektywne. Nie można od każdego uczestnika wydarzeń wymagać, by był jednocześnie beznamiętnym obserwatorem. Przedmowa natomiast powinna być syntezą zawartości. Autorzy przedmowy przedstawili warunki Wileńszczyzny w latach 1920—1939 jako arenę zwalczających się nawzajem dwóch krańcowo przeciwstawnych sił — reakcji i komunizmu.

Istotnie, Wileńszczyzna należała do tych dzielnic Polski międzywojennej, gdzie się gnieździła wokół monarchicznego „Słowa" i endeckiego „Dziennika Wileńskiego" najgorsza reakcja. Endecja wileńska, mówiono kiedyś, jest „bardziej reakcyjna" niż w całym kraju. Nie przypadkowo termin „żubry wileńskie" używany był jako synonim skrajnej reakcji społecznej w Polsce. Ale jednocześnie było Wilno ośrodkiem, gdzie współżyły ze sobą od stuleci różne narodowości, ośrodkiem studiującej młodzieży i inteligencji, której część była nosicielem starych tradycji nielegalnego ruchu demokratycznego, przepojona ideą zgodnego współżycia różnych narodowości. Przypomnijmy sobie sylwetkę słynnego wileńskiego adwokata Tadeusza Wróblewskiego, który bronił niejednego komunisty, który swoje wystąpienia publiczne (nie w sądzie naturalnie) zaczynał od słowa: „towarzysze" w języku polskim, białoruskim, litewskim, rosyjskim i żydowskim. Współpracował on z „Przeglądem Wileńskim" Ludwika Abramowicza, wokół którego skupiała się grupa polskich postępowych inteligentów, tzw. „krajowców". W Wilnie ukazywała się gazeta żydowska „Der Wilner Tog", która w tonie przyjaznym systematycznie informowała swych czytelników o życiu i najważniejszych wydarzeniach w Związku Radzieckim. Mieszkania tej inteligencji i drobnomieszczaństwa wileńskiego dość szeroko użyczane były dla celów konspiracyjnej działalności KPZB. Wszystko to razem stwarzało jakiś specyficzny klimat wileński.

Można oceniać pozytywnie lub nega-

tywnie platformę polityczną różnych ugrupowań postępowej inteligencji wileńskiej. Nie można jednak przeoczyć tych tradycji, które stanowią specyfikę miasta — poważnego ośrodka kulturalnego. „Wileński klimat" wyraźnie się odróżniał od atmosfery innych miast kresowych. Odczuwał to każdy niewilnianin, który do Wilna przyjeżdżał, zresztą dają temu wyraz również niektórzy autorzy wspomnień. Dlatego też wydaje się nam, że jednostronne podkreślenie tezy o walce dwóch krańcowo przeciwstawnych sił na terenie Wilna, stanowi pewne uproszczenie. Jeszcze jedna uwaga. Wilno było od początku XX wieku głównym ośrodkiem białoruskiego ruchu narodowowyzwoleńczego i kulturalnego. W latach dwudziestych KPZB stała na czele białoruskiego ruchu narodowowyzwoleńczego i nakierowała go na tory walki rewolucyjnej. Brak tej tematyki w zbiorze, w którym przedstawione są wszystkie dziedziny działalności rewolucyjnej okresu międzywojennego, bardzo się w tej książce odczuwa.

Umieszczona w książce kronika wydarzeń jest bardzo starannie przygotowana i na pewno będzie pomocna wielu historykom. Przykro, ale wkradł się do niej utarty poniekąd błąd, który przy okazji należałoby sprostować. Na str. 377 w kronice wydarzeń mówi się: „W 1928 roku powstała w Wilnie pierwsza nielegalna drukarnia KPZB". Wydaje się, że określenie „pierwsza" nie odpowiada prawdzie historycznej. Bowiem primo: w swej autobiografii Arseniusz K o n c z e w s k i, wybitny działacz KPZB, członek KC KPZB, pisze, że w lipsu 1923 r. pomagał OK KPRP w Wilnie w urządzaniu nielegalnej drukarni, bowiem „dotychczas istniejąca się wsypała"; sekundo: wiadomo także z historii KPZB, że w końcu 1924 r. „Secesjoniści" zawładnęli drukarnią KC KPZB, wykorzystując ten fakt, że jeden z jej przywódców („Stary") kierował techniką partyjną. Najprawdopodobniej w związku właśnie z tym nastąpiła przerwa w funkcjonowaniu drukarni KPZB w Wilnie. I dlatego niektórym się wydaje, że drukarnia założona w 1928 r. była pierwszą. O istnieniu komunistycznej drukarni w Wilnie w latach jeszcze wcześniejszych wiadomo nam ze słów starej komunistki Władysławy P r ó c h n i a k, która w 1921 r. w Wilnie w takiej drukarni pracowała.

Jeśli wolno pod adresem redakcji „Vilniusskoje podpole" wyrazić może jakieś życzenia — to przede wszystkim, by nie zaprzestała swej działalności. W Wilnie, Warszawie i Białymstoku znajdą się jeszcze działacze, którzy winni są Wilnu swoje wspomnienia. Przyszłe opracowania nie muszą reprezentować wszystkich dziedzin działalności rewolucyjnej. Za wartościowe wspomnienia podziękują i byli członkowie KPZB, i młodzi historycy.

Aleksandra Bergman

G. Ševeła, A. C h a c k e v i č, *Z historii walk Komsomołu Białorusi przeciwko hitlerowskim okupantom (czerwiec 1941—lipiec 1944)*, „Pokolenia", nr 4(8), 1964, str. 24—60.

W okresie Wojny Narodowej Związku Radzieckiego młodzież wykazała się wielkim bohaterstwem. Przewodził młodzieży wypróbowany w walkach Wszechzwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży (Komsomoł), organizując antyfaszystowskie podziemie młodzieżowe. Z historią walk Komsomołu Białorusi z okupantem faszystowskim zapoznają polskich czytelników kandydaci nauk historycznych z Mińska G. Ševeła i A. Chackevič w artykule opublikowanym w „Pokoleniach".

Młodzież Białorusi zapisała piękną, bohaterską kartę w historii walki narodu radzieckiego z faszyzmem. Ponad 100 tys. komsomolców Białorusi zmobilizowanych zostało do Armii Czerwonej. Mężnie bronili oni swej ojczyzny dając przykład męstwa, uporu i wytrwałości. Ponad 152 tys. młodzieży w wieku do 26 lat znajdowało się w szeregach partyzanckich. 55 tys. z nich stanowili komsomolcy (str. 24). Na obszarach Białorusi działało

10 podziemnych komitetów obwodowych, 12 miejskich, 194 rejonowe oraz 3 tys. podziemnych komsomolskich organizacji i 335 młodzieżowych antyfaszystowskich organizacji i grup (str. 24 i 35).

Autorzy artykułu omawiają szczegółowo organizatorską i ideowo-propagandową pracę KC Komsomołu Białorusi, komitetów terenowych i organizacji komsomolskich, wysiłek i bohaterstwo działaczy młodzieżowych. Komitet Centralny Komsomołu Białorusi prowadził specjalne szkolenie kadr, które kierował następnie na okupowane tereny, wydawał ulotki i wezwania. Wychodziło wiele podziemnych gazet młodzieżowych, m.in. w obwodzie białostockim młodzieżowa gazeta „Mołodoj Partizan". Komsomolcy na tyłach wroga prowadzili aktywną walkę, zbierając informacje, organizując dywersje lub z bronią w ręku walcząc w szeregach partyzanckich. Młodzież występowała często z inicjatywą tworzenia oddziałów partyzanckich. Wiele zdziałała młodzież w walce na szlakach komunikacyjnych. Komsomolcy byli w wielu wypadkach inicjatorami nowych metod i form walki z faszyzmem. Przy oddziałach partyzanckich latem 1942 r. zaczęto tworzyć komsomolsko-młodzieżowe grupy dywersyjne, które z dużą umiejętnością wysadzały transporty kolejowe, samochody, mosty, tory kolejowe, niszczyły sieć telegraficzną i telefoniczną. Praca dywersyjna na torach wymagała wiele odwagi i poświęcenia. Okupant wzmacniał bowiem ochronę torów, tworząc stałe punkty ochronne oraz wprowadzając dyżury uzbrojonych patroli wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Dowódcami około 80% wszystkich grup dywersyjnych byli komsomolcy.

W wielu rejonach Białorusi powstały w ostatnich latach wojny całe brygady komsomolsko-młodzieżowe. Znane są na Białorusi brygady młodzieżowe im. Lenina, „Burevestnik", im. Leninowskiego Komsomołu Białorusi, im. Danykałowa, im. Kirova, im. WLKSM, „Komsomolec". Oprócz brygad działało 28 oddziałów komsomolsko-młodzieżowych. W wielu oddziałach istniały młodzieżowe kompanie, plutony i grupy.

Autorzy artykułu podają liczne przykłady bezgranicznego poświęcenia, hartu i wytrwałości młodzieży białoruskiej w walce z faszyzmem. Wysiłek i bohaterstwo młodzieży białoruskiej wysoko oceniła partia i rząd radziecki, odznaczając LKZMB orderem Czerwonego Sztandaru, a ponad 33 tys. młodzieżowych działaczy różnymi odznaczeniami bojowymi, 24 komsomolcom przyznane zostały tytuły Bohaterów Związku Radzieckiego.

W szeregach Komsomołu Białorusi walczyli również przedstawiciele młodzieży innych krajów. Między innymi ramię w ramię z komsomolcami walczyło wielu przedstawicieli młodzieży polskiej. Niektórzy z nich wstępowali w szeregi Komsomołu. Na przykład bohatersko walczył z faszystami na ziemi białoruskiej młody Polak z Warszawy Zygmunt K o s i e c k i, który w maju 1943 r. zbiegł z przymusowej pracy w Mińsku i wstąpił do oddziału im. Kutuzowa, brygady „Burevestnik". Brał on udział w licznych akcjach, odznaczając się bohaterstwem. Pod koniec 1943 r. został przyjęty do Komsomołu. Wielu przedstawicieli młodzieży polskiej walczyło w szeregach partyzantki radzieckiej i Komsomołu w Białostockim Zgrupowaniu Partyzanckim.

Szkic wzbogacają 2 fotokopie dokumentów oraz 3 zdjęcia archiwalne. Szkoda tylko, że tłumaczenia dokonano niezbyt starannie, a i korekta pozwoliła na chochliki drukarskie w rodzaju zamiany obwodu „wilejskiego" na „wileński" (str. 25). Nie budzi zaufania Czytelnika również zestawienie liczb dotyczących ogólnego stanu liczebnego Komsomołu. Autorzy na str. 24 w jednym miejscu podają, że „55 tys. ludzi, to jest ponad 15% wszystkich partyzantów Białorusi, co do których mają dokładne dane, stanowili komsomolcy", w innym zaś, że „około 3 tys. podziemnych komsomolskich organizacji jednoczyło 18 tys. komsomolców..."

Szkic G. Ševely i A. Chackeviča w ca-

łości stanowi interesujący przyczynek do dziejów walk młodzieży Białorusi z faszyzmem w latach II wojny światowej.

Michał Gnatowski

P. Z. Kalinin, *Partyzanskaja Respublika*, Moskwa 1964, str. 336.

W dobrze znanej już polskiemu czytelnikowi serii „Voennye Memuary" ukazały się w końcu ubiegłego roku wspomnienia z okresu Wielkiej Wojny Narodowej ZSRR znanego działacza partyjnego Białorusi Piotra Zacharowicza Kalinina — sekretarza KC KP(b)B i szefa Białoruskiego Sztabu Ruchu Partyzanckiego. Wojna zastała autora wspomnień w Moskwie. Ukończył on w jej przeddzień Wyższą Szkołę Partyjną i przygotowywał się do objęcia funkcji II Sekretarza KC KP(b)B Białorusi. Niezwłocznie udał się więc do Mińska i włączył się do prac związanych z przebudową gospodarki dla potrzeb frontu, a następnie organizował i kierował ruchem partyzanckim.

Swoje wspomnienia z tych lat autor zgrupował w trzech częściach. Część pierwsza. „Tak się zaczęło", zawiera opis sytuacji w pierwszych tygodniach wojny oraz rozwój ruchu partyzanckiego w pierwszym jego okresie. Szczegółowo i wiernie, z dokładnością kronikarza, przedstawia autor narodziny ruchu partyzanckiego, podaje zarówno historię jego pierwszych grup (W. N. Nieczyporowicza, M. F. Szmyriewa, W. Z. Korża i innych), jak i własne refleksje na ten temat. Przy ocenie trudności rozwoju ruchu partyzanckiego P. Z. Kalinin podnosi następujący problem: czy należy organizować stałe kierownictwo i łączność z grupami ruchu oporu, jeśli okupacja będzie bardzo krótka i w najbliższych tygodniach Armia Czerwona wypędzi wroga z granic republiki? Pogląd o krótkotrwałości okupacji był wówczas bardzo powszechny. Tego rodzaju nastroje podtrzymywała również prasa. „Wszyscy my — wspomina P. Z. Kalinin — pragnęliśmy wówczas wierzyć (i wierzyli), że wojna nie potrwa długo. Taki pogląd zresztą przeważał i w oficjalnych kołach. Gazety pisały, że wojenno-ekonomiczne zasoby Niemiec faszystowskich szybko maleją. Z wyliczeń niektórych autorów wynikało, że za miesiąc, dwa przeciwnik wyczerpie zapasy paliwa i nie będzie mógł uruchomić czołgów i samolotów... Słowem, pisano wówczas dużo i zawsze w radosnych tonach. Dlatego i wśród nas znaleźli się optymiści, w rozumieniu których wojna wyglądała jak zabawa w kozaka-rozbójnika. W rzeczywistości wszystko było bardziej skomplikowane. A nadmierny optymizm oceny sytuacji przez część towarzyszy doprowadził w pierwszym okresie wojny do poważnych zaniedbań i uchybień w organizacji łączności z podziemiem i partyzantką" (str. 67—68). Interesujące spostrzeżenia i uwagi autora o pierwszym etapie rozwoju partyzantki na Białorusi są tym cenniejsze, że w dotychczasowej literaturze temat ten traktowany jest marginesowo.

W części drugiej, „Brygady partyzanckie zajmowały miasta" autor omawia dalszy rozwój ruchu partyzanckiego. Powołane zostały przy radach wojennych frontów zachodniego i kalininskiego specjalne sztaby do kierowania ruchem partyzanckim, a we wrześniu 1942 r. Białoruski Sztab Ruchu Partyzanckiego. Spełniał on rolę organu KC KP(b)B. Autor wspomnień był szefem BSzRP, dlatego mógł przedstawić tak szczegółowo opis walk wielu brygad i oddziałów oraz organizacji antyfaszystowskich. Partyzanci Białorusi, w szeregach których walczyli przedstawiciele różnych narodowości, prowadzili szeroką pracę masowo-polityczną w formacjach satelitów Niemiec faszystowskich. Wynikiem tej pracy było przejście na stronę partyzantów w 1942 r. kilku grup Słowaków na czele z szefem sztabu 101 pułku słowackiego Janem Nalepką. Jan Nalepka bohatersko walczył w szeregach partyzanckich, za co otrzymał tytuł Bohatera Związku Radzieckiego.

W szeregi partyzantów przeszło również wielu Węgrów, Serbów i Francuzów. Najwięcej jednak — podkreśla P. Z. Kalinin — w szeregach partyzantów Białorusi było Polaków. Według danych Sztabu w szeregach białoruskich partyzantów walczyło przeszło 2,5 tys. Polaków. Niektóre oddziały w całości składały się z obywateli polskich.

Wiele uwagi poświęcały komitety KP(b)B i sztaby partyzanckie pracy polityczno-wyjaśniającej w szeregach tzw. „Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej" (ROA). Niemcy zaczęli tworzyć organizacje nacjonalistyczne już w pierwszych latach wojny. Wiosną 1942 r. w obozie jeńców radzieckich w Suwałkach powołany został tzw. „Bojowy Związek Narodowy Rosjan". Na jego czele stanął W. W. Gil, były szef sztabu 29 strzeleckiej dywizji Armii Czerwonej. Ukończył on w Dobbiendorf koło Berlina specjalną szkołę. Do nazwiska Gila, wyraźnie nie rosyjskiego, faszyści dodali „Rodionow" i zalecili mu organizację rosyjskiej formacji wojskowej. Do jesieni 1942 r. oddziały Gil-Rodionowa liczyły już około 500 osób. W październiku tegoż roku skierowano je wraz z formacjami SS i SD do obwodu mohylewskiego, a następnie wilejskiego w celu walki z partyzantką. Tu połączono oddziały Gila-Rodionowa z oddziałem własowca A. E. Błażewicza w „I Rosyjski Pułk Narodowy SS". W niedługim czasie nazwę pułku zmieniono na brygadę ROA i włączono do składu ekspedycji karnej. Długo nie walczyły oddziały Gila-Rodionowa po stronie faszystów. Dzięki usilnej pracy wyjaśniającej partyzantów brygada w całości przeszła na stronę partyzantów. Zmieniono jej nazwę na: I Brygadę Antyfaszystowską. Dowódcą pozostał nadal Gil-Rodionow. Jego brygada aktywnie walczyła z okupantem. Nie powiodły się również faszystom dalsze próby organizacji oddziałów ROA. P. Z. Kalinin wiele miejsca we wspomnieniach poświęcił bohaterskiej działalności K. S. Zasłonowa, W. Z. Choruży i innych wybitnych partyzantów Białorusi.

W części trzeciej, „Na decydującym etapie", P. Z. Kalinin omawia główne problemy ruchu partyzanckiego w końcowym, zwyżkowym etapie, w bezpośrednim współdziałaniu z wojskami frontowymi. Sporo miejsca w końcowej części wspomnień poświęcił autor problemom rozwoju ruchu partyzanckiego w Zachodniej Białorusi, gdzie zamieszkiwała spora ilość Polaków. Wśród ludności polskiej rozwijało działalność polskie burżuazyjne podziemie, organizowane i kierowane przez tzw. „Rząd londyński". Organizacje partyjne i sztaby partyzanckie problemom pracy wśród ludności polskiej poświęcały wiele uwagi. Niełatwym problemem było ułożenie wzajemnych stosunków między AK i innymi polskimi organizacjami a partyzantką radziecką. Polskie podziemie burżuazyjne kontynuowało politykę rządów sanacyjnych w stosunku do Związku Radzieckiego i wysuwało na czoło problem granic wschodnich Rzeczypospolitej, zawadiacko podkreślając na każdym kroku „polskość tych ziem" i negując wszystko to, co niepolskie. Faktycznie więc polskie burżuazyjne podziemie odrzuciło jakąkolwiek współpracę z partyzantką radziecką i podjęło drastyczne kroki w zwalczaniu „komunistycznych wpływów". Na tym tle zrodziły się i rozwinęły aż do starć zbrojnych włącznie konflikty polskiego podziemia burżuazyjnego z partyzantką radziecką, która była niewątpliwie przeciwnikiem politycznym AK, określanym przez tych ostatnich jako wróg nr 2 (wśród części bardziej reakcyjnych oficerów jako wróg nr 1). Taka polityka oraz „ograniczona walka" z okupantem nie mogły nie ukształtować określonego stosunku władz radzieckich do polskiego podziemia burżuazyjnego. Autor wspomnień, relacjonując stosunek władz radzieckich do polskiego podziemia burżuazyjnego, przypisuje temu ostatniemu współpracę z okupantem. Na stronicach książki nie ma szerszej argumentacji i wskazania źródeł, które by potwierdziły współpracę AK z okupantem. Przyj-

mijmy, że zdarzały się sporadycznie fakty „donosów" czy „wtyczek" z obu stron, ale czy upoważnia to do bezapelacyjnego określania AK jako organizacji będącej na usługach okupanta? Nie zamierzam bronić nic nie mającej z interesami narodu polskiego reakcyjnej, antyradzieckiej polityki burżuazji polskiej, uważam jednak, że ogólnikowe określenie oddziałów AK jako „bandy zbójów i złodziei" (str. 250), działających według rozkazów okupanta (str. 255) i będących na jego żołdzie, czy wreszcie stanowiących, jak oddział Łupaszki, specjalny wydział gestapo (str. 258), jest poważnym uproszczeniem, pozostałością niegodnych prób dyskredytowania przeciwnika politycznego metodą zwielokrotniania i fabrykowania oskarżeń, charakterystyczną dla okresu zwanego skrótowo okresem „kultu jednostki". Obecnie, po z górą dwudziestu latach, wiele naszych poglądów uległo zmianie z perspektywy czasu i po odrzuceniu niesłusznych metod rewizji. Dziwić się więc należy, dlaczego ta niesłuszna ocena pozostała w książce nawet bez komentarza. Autor wspomnień w ogóle nie wspomina o pozytywnej stronie AK — walce cywilnej, starciach zbrojnych Kedywu i oddziałów z okupantem oraz (znanych podpisanemu) faktach wspólnej walki z okupantem AK i partyzantki radzieckiej. Nie można przecież za niesłuszną czy nawet szkodliwą dla sprawy polskiej polityką „góry" oskarżać „dołów", szeregowych członków, wśród których byli nie tylko „przedwrześniowi oficerowie oraz synowie kapitalistów i obszarników". Przecież oddziały AK wspólnie z Armią Radziecką wyzwalały Wilno. Przyświecały im wówczas odmienne cele polityczne, ale krew żołnierza przelana w walce z faszyzmem liczy się niezależnie od intencji i motywów ich dowódców.

W ostatnich rozdziałach wspomnień P. Z. Kalinin omawia duże sukcesy wywiadowcze i dywersyjne, zwłaszcza w „walce o szyny". Działania partyzantów Białorusi zostały wysoko ocenione przez rząd radziecki. 130 114 partyzantów otrzymało odznaczenia bojowe, w tym 74 tytuły Bohaterów Związku Radzieckiego. Wśród odznaczonych było 703 Polaków, 184 Słowaków, 36 Greków, 33 Czechów, 25 niemieckich antyfaszystów, 24 Hiszpanów, 14 Francuzów, 8 Austriaków, 6 Jugosłowian i 2 Węgrów.

Wspomnienia P. Z. Kalinina zawierają bardzo wiele cennych szczegółów z działalności podziemia, pozwalających historykowi odtworzyć zarówno atmosferę tamtych dni, jak i proces narodzin ruchu partyzanckiego oraz jego przekształcenie się w ogólnonarodową walkę z faszyzmem. Autentyczność i kronikarski styl wielu opisów stanowią o dużej wartości wspomnień P. Z. Kalinina jako źródła do dziejów partyzantki radzieckiej na Białorusi.

Michał Gnatowski

Sovetskie partizany. Iz istorii partizanskogo dviženia v gody Velikoj Otečestvennoj Vojny. Drugie, poprawione i uzupełnione wydanie, Moskwa 1963, str. 800.

W 1963 r. moskiewskie Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej wydało ponownie pod red. W. J. Bystrowa zbiór opracowań z historii radzieckiego antyfaszystowskiego ruchu partyzanckiego. Całość wydawnictwa składa się ze wstępu pióra kandydata nauk historycznych A. J. Koteleńca i 16 szkiców, obrazujących rozwój ruchu partyzanckiego w głównych regionach Związku Radzieckiego i rozwój walk na szlakach komunikacyjnych. Jeden ze szkiców traktuje o wydatnym udziale obywateli radzieckich w europejskim ruchu oporu. Większość autorów to uczestnicy walk partyzanckich z faszyzmem. Nie są to jednak wyłącznie ich wspomnienia, sięgnęli oni bowiem do materiałów źródłowych i dali próbę syntezy ruchu partyzanckiego. Pokazują oni przekonywująco na podstawie bogatego materiału różnorodne formy i metody kierownictwa partyjnego ruchem partyzanckim oraz pracą masowo-polityczną wśród ludności, działalność sztabów partyzanckich i ich dowódców.

Szkice napisane są w dostępnej dla masowego czytelnika formie, wzbogacone zdjęciami i cytatami z dokumentów.

Niewątpliwie czytelników w Polsce, a zwłaszcza na Białostocczyźnie, zainteresują najbardziej 2 szkice: J. S. Kravčenki — „S partiej vo głave" i G. N. Ševeły — „Bojevaja mołodość", omawiają one bowiem rozwój i działalność ruchu partyzanckiego na Białorusi i w okręgu „Bezirk Bialystok". Białostocczyzna przechodziła w okresie II wojny światowej nieco odmienne koleje od pozostałych regionów Polski. W latach 1939—1941 wchodziła ona czasowo w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Po napaści Niemiec faszystowskich na Związek Radziecki ziemie te zostały (z wyjątkiem powiatu suwalskiego) wyodrębnione w okręg specjalny, noszący nazwę „Bezirk Bialystok". Już w pierwszych miesiącach okupacji, która zaczęła się tutaj od czerwca 1941 r., rozpoczął działalność ruch oporu. Lewicowy jego kierunek w przeciwieństwie do pozostałych regionów reprezentowały tutaj nie cywilne i wojskowe ogniwa Polskiej Partii Robotniczej, lecz partyzantka radziecka i komitety antyfaszystowskie, kierowane przez KP(b)B i Białoruski Sztab Ruchu Partyzanckiego.

W obszernym szkicu I. S. Krawčenko — znany historyk ruchu oporu — omawia rozwój walki partyzanckiej na terytorium Białorusi. W części pierwszej przedstawia politykę okupanta, która w swej istocie nie różniła się od polityki na naszych ziemiach. Wynik jej to śmierć 2 200 000 obywateli i jeńców, 380 tys. wywiezionych na katorżnicze prace w Niemczech, 209 zburzonych i spalonych miast (w tym stolica Białorusi Mińsk i takie ośrodki miejskie, jak: Homel, Witebsk, Połock, Orsza, Borysów i Słuck), 9200 wsi i osad, zburzonych i rozgrabionych 10 338 fabryk i przedsiębiorstw, 10 tys. kołchozów, 92 sowchozy, 1137 szpitali i ośrodków zdrowia, 1085 teatrów, muzeów i szkół (str. 456).

Bezprawie i grabież nie zahamowały ducha walki. J. Kravčenko na podstawie licznych dokumentów pokazuje rozwój walki partyzanckiej, która w końcu 1943 r. przerodziła się w ogólnonarodową wojnę z okupantem. Walką partyzancką na Białorusi od początku kierowała Komunistyczna Partia (bolszewików) Białorusi i powołany przez nią Białoruski Sztab Ruchu Partyzanckiego. Autor przedstawia działalność Podziemnych Komitetów Partyjnych, podkreślając ich olbrzymi wkład w walkę z faszyzmem. Wydaje się, że — odnosi się to zwłaszcza do zachodnich rejonów Białorusi — J. Krawčenko zbyt skromnie potraktował pierwsze lata walki antyfaszystowskiej, lata narodzin ogólnonarodowego frontu walki. Czytelnikowi nie obeznanemu w temacie, a do rąk takiego głównie adresowane jest wydawnictwo, nasuwa się z lektury szkicu wniosek, że od pierwszych dni trwała pod kierownictwem partii ogólnonarodowa walka z faszyzmem. Wydaje się, że kształtowanie ogólnonarodowego frontu walki z faszyzmem, szczególnie na terenach Zachodniej Białorusi, było problemem bardziej złożonym i prześledzenie go byłoby niezwykle ciekawe i potrzebne. Walka antyfaszystowska na terenach okupowanej Białorusi nosiła w wielu wypadkach charakter walki internacjonalistycznej. W szeregach partyzanckich i w organizacjach antyfaszystowskich obok Białorusinów walczyli Rosjanie, Polacy, Żydzi, Ukraińcy, przedstawiciele innych narodowości Kraju Rad oraz niemieccy antyfaszyści. Szersze potraktowanie tego ważkiego dla kształtowania się stosunków polsko-radzieckich problemu wyszłoby na pożytek ciekawej pracy, stanowiącej niewątpliwie próbę syntezy ruchu partyzanckiego na Białorusi.

Pracę J. Kravčenki uzupełnia szkic G. N. Ševeły „Bojevaja mołodost", poświęcony omówieniu bohaterskiej walki z faszyzmem młodzieży Białorusi. Wiele uwagi autor udziela pracy podziemnych organizacji komsomolskich — organizatorów i kierowników walki antyfaszystowskiej młodzieży. Praca G. Ševeły zawiera

wiele przykładów obrazujących aktywny udział i bohaterstwo młodzieży w walce z faszyzmem. Jest to jednak praca mniej analityczna, raczej opisowa, bez ambitniejszych prób dokonania syntezy, oceny wkładu młodzieży w walkę antyfaszystowską, powiązania tej walki z innymi istotnymi problemami ruchu oporu na Białorusi.

Szkic ten zawiera nieścisłości. Na przykład na str. 534—540 autor pisze, że na polecenie organizacji Komsomolskiej Grodna Eliza Czapnik, występująca wówczas jako Maria Morozowska, niejednokrotnie jeździła do Białegostoku i zorganizowała tu Komitet Antyfaszystowski, liczący 126 osób. W rzeczywistości wyglądało to nieco inaczej. Eliza Czapnik przybyła wprawdzie do Białegostoku z Grodna, lecz zamieszkała tutaj na stałe i nie zorganizowała, lecz włączyła się do pracy w działającym już od 1942 r. Komitecie Antyfaszystowskim, zorganizowanym przez polskich komunistów.

Bogaty obraz walki antyfaszystowskiej na Białorusi przedstawiony przez J. Kravčenkę i G. Ševelę z zainteresowaniem przeczyta polski czytelnik. Wkład antyfaszystowskiego podziemia i partyzantki Białorusi w walce z naszym wspólnym wrogiem niemieckim faszyzmem był olbrzymi.

W pierwszych miesiącach 1944 r. partyzanci kontrolowali 60% terytorium Białorusi i 20 centrów rejonowych (str. 490). 370 tys. partyzantów białoruskich, zorganizowanych w 1108 oddziałach i grupach wysadziło 11 128 transportów i 939 składów wojskowych. Zniszczyli oni 305 samolotów, 1355 czołgów i samochodów pancernych, ponad 20 tys. samochodów, 5529 mostów na szosach i drogach gruntowych. W walkach i zasadzkach partyzanckich zginęło ok. 500 tys. żołnierzy, oficerów i policjantów niemieckich, 47 generałów i wyższych oficerów (str. 510—511).

Ta olbrzymia siła partyzantów Białorusi tkwiła w ich ścisłym związku z narodem.

Michał Gnatowski

J. Tobiasz, *Polacy w partyzantce radzieckiej na Zachodniej Białorusi*, „Wojskowy Przegląd Historyczny", R. IX (1964), nr 3 (32), str. 63—81.

Polska ma bogate, żywe tradycje walk narodowowyzwoleńczych. Sięgają one swymi korzeniami daleko w przeszłość. Do skarbnicy tych tradycji weszły również tradycje nowe sprzed 20 lat — bohaterska walka narodu polskiego z okupantem w latach II wojny światowej. I w tym trudnym okresie, tak jak i w latach poprzednich, Polacy byli na wszystkich frontach walki antyfaszystowskiej wierni mickiewiczowskiemu zawołaniu: „wszędzie, gdzie walka o wolność, jest walką o Polskę, o Ojczyznę naszą". Nie wszystkie dotychczas problemy udziału Polaków w walce antyhitlerowskiej zostały opracowane i spopularyzowane. Z tym większym uznaniem należy odnotować artykuł ppłka mgra Juliana Tobiasza o udziale Polaków w partyzantce radzieckiej na Zachodniej Białorusi w latach 1941—1944. Na podstawie materiałów źródłowych z archiwów radzieckich i polskich oraz licznych relacji zebranych przez Wojskowy Instytut Historyczny płk mgr J. Tobiasz przedstawił w artykule niektóre problemy udziału Polaków w partyzantce radzieckiej na Zachodniej Białorusi. Artykuł stanowi pierwszy przyczynek do niezwykle ciekawego i bogatego tematu.

Na wstępie artykułu autor ogólnie, nie kusząc się o głębszą analizę, przedstawia rozwój ruchu partyzanckiego na Białorusi oraz wydatny udział w jego rozwoju Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi, która od początku była jego organizatorem i przywódcą. Udział Polaków w radzieckim ruchu partyzanckim na Białorusi autor dzieli na 2 okresy. W pierwszym okresie, który trwał do zasadniczych zmian w sytuacji na froncie wschodnim, udział Polaków w radzieckim ruchu partyzanckim ograniczał się do udzielania pomocy pozostałym na tyłach wroga oficerom i żołnierzom Armii Radzieckiej oraz zbiegłym jeńcom, którzy

tworzyli pierwsze grupy i oddziały partyzanckie. Polacy w tym okresie byli rozproszeni po różnych grupach i oddziałach i nie tworzyli odrębnych formacji.

Wraz z rozwojem ruchu partyzanckiego i przekształceniem się go w ogólnonarodowy, masowy ruch społeczny wzrasta udział Polaków w tym ruchu. Poważną bazę partyzancką na Białorusi stanowiła Puszcza Nalibocka. Partyzanci, wykorzystując dogodne warunki terenowe rozwinęli na tych obszarach aktywne działanie bojowe. Tutaj powstały pierwsze samodzielne grupy polskie. W pierwszej połowie 1942 r. w oddziale im. Czkałowa powstała polska 20-osobowa grupa dywersyjno-wywiadowcza. Autor artykułu omawia szczegółowo historię powstania tej grupy i oddziału. W czerwcu tegoż roku z grupy samoobrony w Krymnie powstał polski oddział im. T. Kościuszki, którego organizatorem i dowódcą był podoficer Polskiej Marynarki Wojennej Czesław W a r c h o c k i. Oddział ten, działający w Pińskiej Brygadzie Partyzanckiej, wyrósł liczebnie (ok. 250 osób) i przeprowadzał sporo udanych akcji bojowych. Działalność oddziału rozszerzyła się po przybyciu z Moskwy w 1943 r. grupy komunistów polskich na czele z Leonem K a s m a n e m i po nawiązaniu kontaktu ze Związkiem Patriotów Polskich. Na przełomie 1943—1944 r. około 100-osobowa grupa członków tego oddziału odeszła za Bug w celu zasilenia walczących tam oddziałów Armii Ludowej.

W Brygadzie Pińskiej działały również polskie kompanie w oddziałach im. Czernaka i im. Żukowa. W 1944 r. powstały nowe polskie grupy i oddziały: grupa partyzancka w brygadzie im. Kujbyszewa, kompania w brygadzie im. Czapajewa, oddział im. W. Wasilewskiej w brygadzie im. „Leninowskiego Komsomołu" oraz kompanie przy oddziale im. Budionnego. W artykule szczegółowo przedstawiona jest historia powstania i działania bojowe tych grup i oddziałów, autor kreśli ponadto sylwetki ich organizatorów i dowódców.

Udział Polaków w radzieckim ruchu partyzanckim na Zachodniej Białorusi nie ograniczał się do udziału w wydzielonych polskich formacjach. Występowali oni do końca wojny w licznych oddziałach w rozproszeniu, byli łącznikami i zwiadowcami. Spora ilość Polaków walczyła w oddziałach Białostockiego Zgrupowania Partyzanckiego, o czym autor nie wspomina. Wielu Polaków było dowódcami oddziałów, grup wywiadowczych i plutonów. Historycy radzieccy i autor artykułu oceniają, że w szeregach partyzantki radzieckiej na Białorusi walczyło w latach 1941—1944 około 2500 Polaków (w poprzednich latach podawano większą liczbę). O aktywnym ich udziale i bohaterstwie walczących w szeregach radzieckiej partyzantki na Białorusi świadczy fakt, że 703 spośród nich otrzymało bojowe odznaczenia radzieckie.

Omówiony artykuł nie wyczerpuje tematu. Przynosi on niewątpliwie sporo nowych ustaleń i faktów, ma duże znaczenie poznawcze, nie jest to jednak syntetyczne ujęcie, podsumowanie wiedzy o temacie. Autor nie podjął szerzej problemu motywów udziału Polaków w radzieckim ruchu partyzanckim. Jest to problem nie bagatelny, jeśli zważymy, że wstępowali oni do oddziałów radzieckich w trudnych, skomplikowanych warunkach, wbrew propagandzie podziemia londyńskiego, które działało na części obszarów Zachodniej Białorusi, a o czym autor nie wspomina. Ogólnikowe stwierdzenie na wstępie (str. 63), że „aktywna działalność Polaków w radzieckich oddziałach partyzanckich na Zachodniej Białorusi wynikała z ogólnego rozwoju ruchu partyzanckiego" i że „sprzyjał temu też korzystny teren, ułatwiający prowadzenie akcji partyzanckich na szeroką skalę", nie wyjaśnia tego złożonego problemu. Treść artykułu wzbogacają 3 mapy oraz zdjęcia dowódców partyzanckich.

Michał Gnatowski

V. S. Parsadonova, *Utverždenie narodnoj vlasti v Polšce (K 20-letiju Polskoj Narodnoj Respubliki)* „Voprosy Istorii", t. XXXIX, z. 7, Moskwa 1964, str. 47—59.

W nrze 7 miesięcznika „Voprosy Istorii" ukazał się artykuł pt. „Powstanie władzy ludowej w Polsce" pióra V. S. Parsadanovej. Autorka pracę swą oparła w poważnej mierze na materiale źródłowym, zarówno publikowanym, jak i archiwalnym. Nie obce jej są również opracowania, dotyczące dziejów Polski okresu okupacji i pierwszych lat władzy ludowej. Chociaż autorka powołuje się jedynie na prace: T. Rawskiego, Z. Stąpora i J. Zamojskiego — „Wojna wyzwoleńcza narodu polskiego 1939—1945" (Warszawa 1963), J. Pawłowicza — „Z dziejów konspiracyjnej KRN 1943—1944" (Warszawa 1963), W. Góry — „PPR w walce o podział ziemi obszarniczej 1944—1945" (Warszawa 1962), prace zbiorowe: „PPR w walce o niepodległość i władzę ludu" (Warszawa 1963) oraz „Zarys historii polskiego ruchu robotniczego 1944—1946" (Warszawa 1961), to jednak z treści artykułu wynika, że V. S. Parsadonovej znane są i inne opracowania dotyczące poruszanego problemu. Zakres chronologiczny artykułu — lipiec 1944 (powstanie PKWN) — grudzień 1945 (I zjazd PPR).

Pierwsze stronice artykułu poświęcone są omówieniu przesłanek politycznych władzy ludowej, jakie ukształtowały się jeszcze w okresie okupacji hitlerowskiej. Zasadniczą treścią artykułu są problemy kształtowania się władzy ludowej oraz roli PPR w realizacji reform społeczno-ekonomicznych. Artykuł nosi charakter opisowy, informacyjny, orientujący czytelnika radzieckiego w podstawowych problemach Polski omawianego okresu. Obraz wydarzeń, jakie nastąpiły w owym czasie, przedstawiony przez autorkę w zasadzie prawidłowo. Nie znaczy to jednak, że artykuł wolny jest od pewnych uproszczeń czy nieścisłości sformułowań.

Tak np. na str. 47 autorka pisze: „Żadna z burżuazyjnych i reformistycznych partii, które zbankrutowały we wrześniu 1939 r. i były winowajcami tej katastrofy, nie potrafiła sformułować programu walki narodowowyzwoleńczej..." Wiadomo jednakże, że za klęskę wrześniową bezpośrednio odpowiedzialna była klika sanacyjna, rządząca wówczas w Polsce, a nie partie opozycyjne. Partie opozycyjne, szczególnie PPS i SL, posiadające masową bazę społeczną, niosły w pewnym stopniu jedynie tylko odpowiedzialność za to, że zacietrzewione w swym antykomunizmie, dawały odmowną odpowiedź na propozycje KPP w sprawie stworzenia antyfaszystowskiego frontu ludowego, którego ewentualne zwycięstwo pozwoliłoby inaczej pokierować polityką kraju. Nieprawdą również jest, jakoby żadna z burżuazyjnych czy reformistycznych partii nie posiadała własnego programu walki narodowowyzwoleńczej. Prawda, że programy te nie odpowiadały interesom podstawowej części narodu, ale to już inne zagadnienie.

Na tejże stronie autorka pisze: „Ostateczne zwycięstwo nad okupantem hitlerowskim i jego polskimi pomocnikami siły narodowe mogły uzyskać jedynie w sojuszu ze Związkiem Radzieckim i wszystkimi państwami demokratycznymi". Z treści zdania wynika, że w Polsce istniały siły polityczne kolaborujące z Niemcami, co również nie odpowiada prawdzie. Hitlerowcy próbowali w swoim czasie nawiązać kontakt z niektórymi polskimi działaczami politycznymi w kraju w sprawie ewentualnego powołania marionetkowego rządu polskiego w Generalnej Guberni, ale jak wiadomo, próby te się nie powiodły.

Wymieniając przynależność partyjną członków PKWN (str. 50), autorka mówi o przedstawicielach „Woli Ludu". Jest to pewna nieścisłość. Na wyzwolonych w 1944 r. ziemiach polskich na bazie powstałej w okresie okupacji SL „Wola Ludu", organizuje się odrodzone Stronnictwo Ludowe. Nazwa SL „Wola Ludu"

zanika. W skład PKWN weszli nie tylko przedstawiciele b. SL „Wola Ludu", ale również działacze ludowcowi z kierownictwa Związku Patriotów Polskich, np. Andrzej W i t o s. Słuszniej więc byłoby mówić, że w skład PKWN weszło 4 przedstawicieli SL lub 4 przedstawicieli ruchu ludowego.

Na tejże stronie autorka pisze, że powstanie PKWN otworzyło w historii narodu polskiego nową epokę — epokę budownictwa socjalizmu. Z przytoczonego wyżej twierdzenia w artykule wynikałoby, że w Polsce z chwilą powstania PKWN wprowadzony został system dyktatury proletariatu, która jest nieodzownym warunkiem rozpoczęcia budowy socjalizmu. Takie stwierdzenie nie znajduje potwierdzenia w opracowaniach naukowych dotyczących poruszanego problemu i ponadto zachodzi tu sprzeczność ze stwierdzeniem autorki na następnej stronie, gdzie mówi się, że „ze względu na swoją treść klasową — władza, zdobyta przez Narodowy Front Demokratyczny, była swoistą formą dyktatury klasy robotniczej i chłopstwa", a wiadomo, że dyktatura proletariatu i dyktatura klasy robotniczej i chłopstwa to nie jedno i to samo.

Henryk Majecki

ETNOGRAFIA

„Lietuvių etnografijos bruožai". Praca zbiorowa pod red. A. V y š n i a u s k a i t ė, Lietuvos TSR Mokslų Akademija, Istorijos Institutas, Wilno 1964, str. 680, XVI tabl. kolor., 286 ilustr. w tekście.

„Zarys etnografii litewskiej" został opracowany przez zespół pracowników Sekcji Etnograficznej Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie pod redakcją A. V y š n i a u s k a i t ė. Praca ta ma charakter podręcznika etnografii litewskiej, przeznaczonego głównie dla procowników muzealnych, działaczy społeczno-kulturalnych i krajoznawczych, a także dla ogółu społeczeństwa interesującego się historią kultury ludowej swego kraju. Niewątpliwie praca ta będzie również chętnie wykorzystywana przez historyków, archeologów i etnografów oraz przedstawicieli innych pokrewnych dyscyplin dzięki temu, że jest ona pierwszą pracą w litewskiej literaturze etnograficznej po II wojnie światowej, uwzględniającą tak szeroki zakres tematyczny.

Praca składa się z trzech części, poprzedzonych przedmową i uzupełnionych zakończeniem oraz obszernymi streszczeniami w języku rosyjskim i niemieckim, bibliografią etnografii litewskiej i spisem ilustracji. Przedmowę i zakończenie napisała A. Vyšniauskaitė wskazując na znaczenie badań nad historią kultury ludowej Litwy oraz na najważniejsze etapy procesu historycznego rozwoju tej kultury w okresie ostatnich stu lat ze szczególnym podkreśleniem zmian, jakie zaszły w tradycyjnej kulturze pod wpływem kapitalizmu i socjalizmu. W myśl takich założeń autorzy poszczególnych rozdziałów starali się opisać tzw. tradycyjną kulturę ludową charakterystyczną dla okresu przedkapitalistycznego, czyli do reformy uwłaszczeniowej w latach 1863—1864, a następnie podać, jakie elementy tej tradycyjnej kultury w późniejszym czasie zaginęły, jakie natomiast przetrwały w nie zmienionej lub przeobrażonej formie do chwili obecnej. Starano się także uwzględnić nowe elementy kultury ludowej, powstałe i rozpowszechnione po II wojnie światowej pod bezpośrednim wpływem ustroju socjalistycznego.

Część I, stanowiąca wstęp do „Zarysu", składa się z dwóch rozdziałów uwzględniających: 1) Przedmiot i metody etnograficznych badań i 2) Stan badań. Z częścią tą bezpośrednio wiąże się zamieszczona na końcu książki bibliografia w układzie alfabetycznym. Autorem I

części i bibliografii jest V. Milus. Stan badań uwzględnia nie tylko literaturę etnograficzną z XIX i XX wieku, ale także wcześniejsze wzmianki dotyczące kultury plemion litewskich, znajdujące się w kronikach, aktach państwowych, statutach, sprawozdaniach z podróży itp. Autor wspomina o Tacycie i Wulfstanie (IX w.), a następnie o późniejszych kronikach autorów polskich, ruskich i niemieckich. Wiele materiału do kultury litewskiej można odszukać w Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI w., w inwentarzach latyfundiów i folwarków feudalnych, w instruktarzach ekonomicznych itp. Osobną grupę stanowią opisy podróży, np. J. Branda, „Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscovien, Gross-Naugardien, Twerien und Moscovien", Wesel 1702, a następnie praca T. Lepnera „Der Preussische Littauer", Danzig 1744 i inne. Od XIX w. datują się pierwsze prace etnograficzne, wydawane także w języku litewskim. Rozwój badań etnograficznych na Litwie przypada na przełom XIX i XX w. i związany jest z ruchem narodowowyzwoleńczym. W 1905 r. założono w Wilnie Litewskie Towarzystwo Naukowe, które zaczęło wydawać pismo „Lietuvių tauta" (Litewski Naród). W okresie międzywojennym działało Towarzystwo Krajoznawcze w Šiauliai oraz Oddział Etnograficzny w Muzeum Kultury w Kownie. Wydawano pismo: „Gimtašai kraštas" (Ojczysty Kraj) oraz serie prac pod ogólnym tytułem: „Mūsų tautosaka" (Nasz Folklor) i „Tautosakos darbai" (Prace Folklorystyczne). Nowy etap badań etnograficznych na Litwie rozpoczął się po II wojnie światowej. Badania te idą w dwóch kierunkach: 1) badanie kultury materialnej i duchowej z okresu poprzedzającego wprowadzenie socjalizmu na Litwie i 2) badanie współczesnego społeczeństwa litewskiego i prawidłowości rozwoju kultury socjalistycznej. Centralnymi placówkami badawczymi są: Instytut Historii Litewskiej Akademii Nauk z sekcją etnograficzną, historyczno-etnograficzne muzea w Wilnie i w Szawlach, muzea sztuki w Wilnie i w Kownie oraz inne muzea regionalne. Przeglądając stan badań i bibliografię etnografii litewskiej nie sposób pominąć wymienione tu prace autorów polskich. W spisie znajdują się prace C. Bodouin de Courtenay-Ehrenkreutzowej, W. Dynowskiego, M. Prüfferowej i H. Łowmiańskiego. Niezależnie od prac tych autorów znajduje się tu również wzmianka o polskich badaniach etnograficznych, prowadzonych na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym przez Zakład Etnologii Uniwersytetu Stefana Batorego i Muzeum Etnograficzne w Wilnie. Dokonany przez autora wybór prac polskich jest wyjątkowo ubogi i ogranicza się właściwie do okresu międzywojennego. V. Milus pomija wiek XIX z ożywioną działalnością wileńskiego ośrodka naukowego na polu badań etnograficznych, a także liczne prace etnografów skupionych wokół „Wisły" i towarzystw naukowych w Warszawie i w innych miastach Polski. W tym względzie należałoby koniecznie zacytować „Bibliografię ludoznawstwa litewskiego", opracowaną przez Franciszka Gaweł-ka, wydaną w Wilnie w 1914 r. Tę samą pozycję należałoby uwzględnić także we wspomnianej wyżej bibliografii, zamieszczonej na końcu książki na równi z Bibliografią S. Baltramaitisa, o której autor także nie wspomina (Sbornik bibliografičeskich materialov dla geografii, istorii, istorii prava, statistiki i etnografii Litvy s priloženiem spiska litovskich i drevneprusskich knig s 1553 po 1903 g., S-Petersburg 1904).

Część II pracy, najbardziej obszerna, poświęcona jest kulturze materialnej. Składa się z 13 rozdziałów, których autorami są: V. Milus (rolnictwo, hodowla, rybołówstwo, rzemiosła wiejskie oraz pożywienie i sprzęty domowe), I. Butkevičius (łowiectwo, pszczelarstwo, osadnictwo, typy wiejskich zagród, budownictwo mieszkalne i gospodarcze), G.

Niunkienė (tkactwo), M. Mastonytė (odzież) i S. Berotienė (transport). Pierwszy rozdział poświęcony został rolnictwu. Autor omawia na początku stosowane na terenie Litwy systemy uprawy ziemi. Twierdzi, że system trójpolowy znany już był w IX w., a rozpowszechnił się w XII—XIII stuleciu. Włóczna pomiara z XVI w. przyczyniła się nie tyle do wprowadzenia trójpolówki — jak dotychczas przyjęło się sądzić na podstawie wcześniejszej literatury — ile do scalenia rozrzuconych poprzednio gruntów i do regulacji zabudowy wiejskiej. Z twierdzeniem tym, którego zwolennikiem jest także P. Dundulienė (porównaj: „Žemdirbyste Lietuvoje", Wilno 1963), trudno się zgodzić, tym bardziej że autorzy nie przedstawiają materiałów faktograficznych, które mogłyby świadczyć o tak wczesnym stosowaniu trójpolówki na terenie północnej Europy. V. Milus wspomina także o reliktowym występowaniu systemu wypaleniskowego. Wprowadzenie systemu wielopolowego datuje na I poł. XIX w. Istotne zmiany w rolnictwie na Litwie dokonały się po II wojnie światowej na skutek powszechnej i obowiązkowej kolektywizacji (1949—1951). Z roślin uprawianych przez Litwinów wymienione zostały zboża, głównie żyto, następnie pszenica, owies i jęczmień, a z roślin przemysłowych — len. Ziemniaki pojawiły się pod koniec XVIII w., uprawa buraków cukrowych rozpoczęła się natomiast dopiero na przełomie XIX—XX w. Z narzędzi służących do orki omówione zostały sochy typu dwupolicowego i łopatkowego oraz pługi, a także radła rylcowe. Na terenie Litwy występowało kilka typów bron. Najpowszechniejszymi były brony laskowe. Znano również brony wykonane z wierzchołków drzew oraz wiele odmian bron beleczkowych. Z narzędzi służących do sprzętu zboża i traw zostały omówione sierpy, półkoski, kosy i grabie, z narzędzi służących do młocki i oczyszczania ziarna — cepy, wały oraz szufle, rzeszota itp. Podane są również sposoby przechowywania ziarna w tokach, w słomianych beczkach, w skrzyniach umieszczonych bądź w stodołach, bądź w komorach domu albo w specjalnych budynkach-spichrzach.

Następny rozdział poświęcony jest hodowli. Dużo miejsca zajmuje tu opis wypasu zbiorowego, stosowany szczególnie powszechnie we wsiach zwartych, posiadających ugory i wspólne pastwiska. Z chwilą rozpadu wsi na kolonie zaniknęły także tradycyjne formy hodowli. Autor opisuje zwyczaje związane z pasterstwem, jak: pierwszy wiosenny wypęd bydła, święto pastucha itp. Porusza także interesujące zagadnienie wspólnego użytkowania łąk i organizacji sianożęcia.

Następne rozdziały omawiają rybołówstwo, łowiectwo oraz bartnictwo z pszczelarstwem, stanowiące w gospodarce chłopskiej zajęcia drugorzędne. Omówiono narzędzia i sprzęty łowieckie oraz techniki stosowane przez ludność wiejską w XIX i XX w. Podkreślono znaczenie, jakie zajęcia te odgrywały w życiu wsi we wcześniejszych okresach. Interesujące są wiadomości dotyczące bartnictwa, które na Litwie przetrwało do końca XIX stulecia w formie wspólnot-bractw bartnych (bičiulyste).

W dalszej kolejności omówione zostały rzemiosła wiejskie, głównie rzemiosła związane z obróbką drzewa: ciesielstwo, stolarstwo, bednarstwo, kołodziejstwo oraz inne rzemiosła, jak kowalstwo, garncarstwo, krawiectwo, garbarstwo i kożusznictwo. Rzemiosłem trudnili się głównie mężczyźni, z wyjątkiem garncarstwa. Do ostatnich czasów lepieniem naczyń zajmowały się kobiety, stosując stare, dość prymitywne sposoby toczenia na ręcznym kole garncarskim. Dla każdego rodzaju rzemiosła omówione zostały narzędzia i technika pracy oraz rodzaje wyprodukowanych przedmiotów. Dla wszystkich rzemiosł łącznie omówiono naukę zawodu, formy i organizację zbytu.

Trzy rozdziały poświęcone zostały

osadnictwu wiejskiemu, kształtom wsi i zagród oraz formom domów i zabudowań gospodarczych. Autorem ich jest I. Butkevičius, który już od kilku lat pracuje nad tymi zagadnieniami. W porównaniu do jego poprzednich analitycznych artykułów, zamieszczonych w „Iš lietuvių kulturos istorijos", obecne opracowanie ma charakter syntetyzujący. Autor wydziela trzy typy osad występujących na Litwie. Są to: wsie, osady kolonijne i osady kołchozowe. Osady kolonijne pochodzą z różnych okresów czasu. W zachodniej Litwie znane były od dawna, na pozostałych terenach rozpowszechniły się dopiero w XIX i w XX w. w związku z przeprowadzonymi reformami agrarnymi. Wsie autor dzieli na wsie skupione o nieregularnej zabudowie oraz na wsie ulicówki. Pierwszy typ znany był już w XIII/XIV w. w całej Litwie, drugi pojawił się w XVI w. po przeprowadzonej pomiarze włócznej. W wyniku późniejszego rozwoju z wsi ulicówek powstały cztery odmiany: a) wsie zachowujący swój pierwotny układ z XVI w., b) wsie ulicowe rozluźnione z XIX i XX w., c) ulicówki dwuczęściowe, w których jedną część zamieszkiwała ludność bogatsza, drugą, oddaloną od pierwszej o 200—500 m, zajmowały gospodarstwa biedniejsze i d) ulicówki „liniowe", powstałe w wyniku przebudowy osad zwartych na osady kolonijne w XIX i XX w. W przyjętej przez autora klasyfikacji osad wiejskich dostrzec można pewne niekonsekwencje. Występują tu różne kryteria, z których każde wyznacza inny typ osady. Poza tym w klasyfikacji tej nie uwzględniony jest jeden z ważniejszych czynników, a mianowicie układ gruntów. W ścisłej zależności z kształtami osad pozostają kształty zagród. Są zatem tzw. zagrody wiejskie i zagrody kolonijne. Pierwsze charakteryzują się zwartą i wydłużoną zabudową, drugie — zabudową w regularny prostokąt lub czworobok. Najpierwotniejszą formą domu był tzw. namas. Składał się z jednej dużej izby z otwartym ogniskiem, bez pułapu, połączonej z jednym lub więcej pomieszczeniami gospodarczymi i dla zwierząt. Do wieku XVI forma ta występowała na całym terytorium Litwy. We wschodniej Litwie namas został wyparty przez chałupę dymną (dumine pirkia), składającą się z sieni i izby z piecem. Z form tych wywodzą się późniejsze domy mieszkalne. Z namas powstał więc dom typu żmudzkiego troba z centralnie usytuowanym w sieni dużym kominem z paleniskiem. Z chałupy dymnej powstał auksztocki typ domu (wschodnia Litwa). Osobny typ stanowią domy zaniemeńskie. Podobny podział na trzy typy: żmudziński, auksztocki i zaniemeński przyjmuje autor dla spichrzy i stodół. Na przykład stodoły żmudzkie charakteryzują się posiadaniem we wnętrzu pieca do suszenia zboża, czyli rygi, stodoły auksztockie — wzdłużnym podziałem wnętrza na klepisko i dwa sąsieki z wejściem usytuowanym w ścianie krótszej. Omówione zostały sposoby budowy ścian, dachów, zdobnictwo, a także wyposażenie wnętrza, czyli meblarstwo.

Tkactwo wyłączono z rzemiosł wiejskich i omówiono je w osobnym rozdziale. Poprzedza on rozdział poświęcony odzieży i strojom ludowym. Podstawowymi surowcami, z których przygotowywano odzież, był len i wełna. Podano dokładny opis wszystkich czynności związanych z obróbką surowca i tkaniem i stosowanych przy tym narzędzi i warsztatów. Na terenie Litwy znano różne rodzaje przęślic, kołowrotków, warsztatów tkackich, snowadeł itp. Autorka nie ogranicza się do ich wymienienia, ale przeprowadza dokładną typologię z jednoczesnym podaniem zasięgów terytorialnych poszczególnych form narzędzi. Na podstawie kroju, techniki wykonania, materiału i sposobów noszenia wydzielono 6 typów stroju kobiecego. Są to: strój auksztocki, żmudzki, dźukijski, kapski, zanawiski i kłajpedzki. Jeśli chodzi o tradycyjny strój męski, to występował tylko jeden typ na całym obszarze Litwy. Wartościowe uzupełnienie opisów,

dotyczących tkactwa i stroju ludowego, stanowią barwne tablice na końcu książki.

Osobny rozdział poświęcono pożywieniu oraz narzędziom i sprzętom służącym do jego przygotowania i przechowywania, takim jak ręczne stępy kielichowate, żarna, słomiane kosze zasobowe do ziarna, drewniane kadłubki i toki, dzieże, prasy do sera, kosze i wiele innych. Ostatni rozdział w części poświęconej kulturze materialnej omawia transport i komunikację. Znajdują się tu opisy dróg, mostów, przepraw przez rzeki, różne typy wozów, sań oraz uprzęży końskiej.

Część II pracy, zatytułowana „Rodzina i życie społeczne" składa się z 4 rozdziałów: 1) Rodzina wiejska na Litwie, 2) Obrzędowość rodzinna, 3) Życie społeczne i obrzędowość doroczna oraz 4) Formowanie się zwyczajów socjalistycznych. Część tę opracowała A. Vyšniauskaitė. Na Litwie wyłączną formą rodziny jest rodzina patriarchalna dwu-, najwyżej trzypokoleniowa. W epoce feudalizmu znane były wspólnoty złożone z kilku oddzielnych rodzin, tzw. tarnyba. W rodzinie wielodzietnej dziedziczył zazwyczaj najstarszy z synów, córki wychodzące za mąż otrzymywały posag. Mężczyźni przychodzący na gospodarstwo żony aż do śmierci rodziców pozostawali pod ich zwierzchnictwem. W obrzędowości rodzinnej autorka wyodrębniła trzy cykle obrzędowe: urodzinowe, weselne i pogrzebowe. W rozdziale tym autorka zamieściła także informacje dotyczące wychowania dzieci dawniej i obecnie oraz opis kilku typów kołysek, wózków, a także opis zabawek, przez co rozdział ten stracił swą zwartość tematyczną. Wydaje się, że albo niepotrzebnie uwzględniono tu elementy kultury materialnej, albo przy innych obrzędach, tzn. przy obrzędach weselnych i pogrzebowych, powinny być uwzględnione współwystępujące z tymi obrzędami elementy kultury materialnej. Opisy poszczególnych zwyczajów i obrzędów nie uwzględniają równomiernie wszystkich elementów składających się na dany zwyczaj czy obrzęd. Przy opisach zwyczajów weselnych wykorzystano głównie materiały pochodzące z XIX i XX w., ale bez dostatecznej interpretacji co do ich pochodzenia. Między innymi pominięto jeden z ważniejszych czynników kształtowania się obrzędowości ludowej, jakim jest bez wątpienia wyznawana religia.

Inny rozdział tej części porusza dwa tematy: tradycje więzi społecznej i wzajemnej pomocy i ludowe zwyczaje doroczne. Autorka podaje, że na niektórych terenach Litwy do chwili obecnej zachował się stary zwyczaj zwoływania ludności na gromadzkie zebrania za pomocą laski — krivuli. Zebrania gromadzkie zwoływano w celu ugody pastucha-stróża, omówienia podjęcia wspólnych prac itp. Wyjątkowo mało miejsca poświęcono obrzędom dorocznym. Za najważniejsze uznano nie Boże Narodzenie i Wielkanoc, ale Zapusty. Z innych świąt uwzględniono nieliczne drugo- czy nawet trzeciorzędne elementy, nie oddające charakteru całego zwyczaju. Na przykład z bogatego w obrzędy okresu wielkanocnego autorka uwzględniła tylko zabawę z pisankami i huśtawkę.

Wiele obrzędów i zwyczajów nie zostało w ogóle poruszonych. W części tej znajdują się także takie sformułowania, które wzbudzają zastrzeżenia. Na przykład święta kościelne, jak Boże Narodzenie, Wielkanoc i inne, służyły tylko jako orientacja dla rozpoczynania siewu, sianokosów i innych prac rolnych(?). W ostatnim rozdziale autorka opisuje święta obchodzone w chwili obecnej. Są to święta: rocznica rewolucji rosyjskiej, Pierwszy Maja, Międzynarodowy Dzień Kobiet, Święto Wiosny, Święto Urodzaju itp. Opisuje także regionalne festiwale pieśni i tańca.

Osobnego omówienia wymagają te części pracy, które poruszają przemiany w kulturze ludowej, dokonane w okresie socjalistycznym. Zwracają na to uwagę autorzy we wszystkich rozdziałach, a także A. Vyšniaukaitė w ogólnym zakończeniu. Przemiany w ciągu ostatnich

20 lat obejmują wszystkie dziedziny kultury ludowej. Najbardziej widoczne są one w rolnictwie oraz w osadnictwie i budownictwie w związku z dokonaną przemianą gospodarki indywidualnej na gospodarstwa spółdzielcze. Duży wpływ na zanik kultury tradycyjnej i powstanie nowych elementów wywarła także urbanizacja życia wiejskiego. Pomiędzy opisami kultury tradycyjnej a kultury współczesnej zauważa się wyraźną dysproporcję w zasobie wykorzystywanych materiałów faktograficznych i ich interpretacji. Niejednokrotnie dopiero zaznaczające się w życiu współczesnym tendencje zmian uznane zostały za fakty powszechnie dokonane lub fakty jednostkowe posłużyły do szerszych uogólnień. Przyjęcie takiej postawy spowodowało wyraźne rozgraniczenie pomiędzy kulturą tradycyjną a współczesną i przekonanie, że w okresie zaledwie 20 lat zdołała ona się całkowicie przeobrazić pod wpływem nowego ustroju politycznego i społeczno-ekonomicznego. W nielicznych wypadkach starano się jednak pokazać ciągłość niektórych elementów kultury ludowej, niekiedy zmienność ich i przystosowanie się do nowych warunków. Jednakże pewne elementy kultury tradycyjnej, które występują jeszcze obecnie, pominięto zupełnie lub uznano je za nie istniejące. Jak np. w wypadku obrzędowości weselnej, gdzie autorka twierdzi, że obecnie na wsi nie ma ślubów kościelnych i nie występuje w związku z tym obrzędowość weselna, a jedyną formą są tylko śluby państwowe.

Kilka uwag poświęcić należy materiałom ilustracyjnym, zawartym w omawianej pracy. Na ilustracje składają się rysunki, plany, mapy i wspomniane wyżej tablice barwne. Większość ilustracji pochodzi ze współczesnych badań terenowych, co stanowi niewątpliwie świadectwo występowania przedstawionych na ilustracjach przedmiotów do chwili obecnej. Niektóre z nich mają na pewno charakter reliktowy, jednak wiele jest jeszcze w ciągłym zastosowaniu. W interpretacji autorów wszystkie one reprezentują jeżeli nie zanikłą całkowicie, to zanikającą kulturę tradycyjną. Dobór ilustracji jest bardzo staranny. Na ilustracjach uwzględnione są niemal wszystkie typy i odmiany opisywanych przedmiotów. Niektóre z nich dodatkowo zostały skartografowane. Niestety, odczytanie map sprawia wiele trudności z powodu braku objaśnień przy legendach. Odnalezienie objaśnień w tekście też nie zawsze jest możliwe.

„Zarys etnografii litewskiej", mający stanowić rodzaj podręcznika, właściwie spełnia swe zadanie, mimo że nie zostały uwzględnione w nim inne nie mniej istotne tematy, jak np. sztuka ludowa, literatura ustna itp. Tematy te mogą być jednak przedmiotem osobnych opracowań. W omawianej pracy odczuwa się natomiast brak rozdziału poświęconego historii kształtowania się etnograficznego terytorium litewskiego oraz dokonanych na tym terytorium podziałów na regiony kulturowe. Autorzy niektórych rozdziałów niejednokrotnie podkreślali różnice kulturowe zachodzące pomiędzy Żmudzią, Auksztotą i obszarem zaniemeńskim. Inni uwzględniali jeszcze dokładniejsze rozgraniczenie na mniejsze regiony. Należałoby dokładnie omówić charakter tych regionów i czynniki historyczne i społeczno-kulturowe, które zadecydowały o ich wyodrębnieniu na terenie Litwy.

Marian Pokropek

G. Rănk, *Die Bauernhausformen im baltischen Raum*. Holzner — Verlag, Würzburg 1962, 120 pp., 58 figs., 17 × 24 cm.

Prof. G. Rănk, a noted Estonian ethnologist working at the University of Stockholm, has written a valuable study of traditional Baltic farm dwellings. He evaluates and selects critically from the scattered description and notes in early literature and uses the materials of newest investigations of the traditional Lithuanian, Latvian and Estonian farmhouses and their evolution up to the 20th century. The conclusions of the author on

the oldest type of Lithuanian house, called n a m a s, as well as the conclusions on the origin of Lithuanian and Latvian anteroom-kitchen-dwellings, smoke-houses, bath-houses, and the Estonian dwelling barn, throw a new light on this quite complicated problem. The author is really qualified for a such a study. He has investigated the subject matter of his book fifteen years in Estonia, visiting also other countries, and since 1944 continues research in Sweden. In his numerous published works G. Ränk concentrates on the evolution of dwelling culture in Northern and Eastern Europe.

Indicative of the scope of the work is its content. Besides the Introduction, List of illustrations, and Bibliography, the following headings appear: I. The Lithuanian old- house and its parallels elsewhere; II. Smoke-house and bath-house; III. Anteroom-kitchen-dwelling; IV. The dwelling barn; V. Conclusions. The area of investigation includes all ethnographic Lithuania, Latvia, and Estonia. The author analyzes in detail those types of dwellings which were universal in the farms and villages of the Baltic area during the 19th and the beginning of the 20th centuries. Besides historical sources, prof. Ränk also utilizes philological data to explain the evolution and names of dwellings. To determine any connections of the Baltic houses with the general dwelling culture of Europe, dr. Ränk considers the Slavic, German, and Scandinavian research on farm-houses.

The author considers the old Lithuanian house n a m a s as the remnant of the original Baltic dwelling house, examples of which survived to our day only in Western Lithuania. The western type anteroom dwelling meets the eastern smoke-house type in Central Lithuania and Eastern Latvia. In a map of distribution of those two major types, prof. Ränk draws the dividing line through Kaunas straight to the South-East corner of Estonia. According to the latest research in Lithuania since 1956, which was not utilized by the author, this dividing line is apparently drawn somewhat too far to the east. A precise dividing line is difficult to determine for in Central Lithuania and the adjoining part of Latvia anteroom dwellings and smoke-house types are intermixed. In his conclusions the author convincingly shows that the anteroom-kitchen-dwelling, which prevails over a wide are of Central Europe and is known under the name of „Franconian farm house", and the smoke -house type which is known among the Slavs, evolved in the Baltic area from the older traditions of the n a m a s with an open fire-place, and the bath-house with an oven.

Dr. Ränk agrees with the viewpoint of the noted Swedish scholar Sigurd E r i x o n, that the original Scandinavian dwelling house, called e l d h u s, replaced older tent type dwellings, and came to Scandinavia perhaps in the 11th century from the eastern shores of the Baltic sea. The cabin construction (built of logs) e l d h u s is a house of similar type as the Lithuanian n a m e s, without ceilings and with an open hearth. Such houses are also called megaron-type, since they resemble the antique Greek megarons. Such houses were used in Eastern Europe and the Baltic countries much earlier than in Scandinavia. A substantial portion of the book is devoted to the Estonian dwelling-barn, which is a joint building of a barn with a kiln and a dwelling, and known only in Estonia and northern horderlands of Latvia. Its origin is connnected with the older bath--house type. The book is illustrated extensively with drawings and photographs.

The special importance of this work by prof. G. Ränk is found in the fact that for the first time it has been attempted to explain the origin and development of dwelling-houses of the eastern shores of the Baltic sea, utilizing historical sources as well as the inventory of older farm--houses of the 20th century, and bringing together related factors of the peasant buildings of these three countries. Publi-

cation of the book by a known publisher, assures a proper dissemination of it throughout the scientific world.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

K. Šešelgis, J. Baršauskas, K. Čerbulėnas and M. Kleinas. *Lietuvių liaudies architektura*. vol. 1. Vilnius 1965, published by „Mintis". 280 p. 20 × 26 cm.

This book, entitled „The architecture of Lithuanian peasants", is based on research done in old villages and farmsteads from 1934 to 1958. Settlements and buildings of the beginning of the 20th century and older ones are considered. The four authors, who are architects except for the ethnographer K. Čerbulėnas, are known by their published works on subjects of vernacular architecture. Their approach is primarily architectural and technical, historical analysis of the development being kept in the background. However, this is not a technical textbook, but a well documented account of peasants' achievements in planning their homesteads and building craft. The volume is heavily illustrated with carefully executed drawings and some photographs, maps and charts. Most of this material was assembled by the professors and students of the Technical school at Kaunas in Lithuania (Politechnikos Institutas) during their research expeditions in 1947–1958. Other data comes from earlier inventory done in the period of 1934 to 1940. The examples selected present a crossection of different types of settlements and dwellings in various parts of present-day Lithuanian territory. These objects, in the words of the authors, are rapidly disappearing from the countryside because of the intense socialistic agrarian reforms.

According to a statement in the preface of the book, all graphical material is being published for the first time, which adds more value to the volume. However, an informed reader may notice that a few illustrations have been printed previously. Most of the drawings are assembled in an appendix constituting about one half of the volume. The text of 102 pages contains 21 figures and 7 pages of coloured reproductions. All together this volume contains about a thousand unnumbered pictures: plans, sections, perspectives, and details. Scales are added to the drawings where necessary. The lists of illustrations, printed in Lithuanian, Russian, and German, indicate the locations of the objects and the sources of material, but no dates. The reader does not know when these buildings were built, or when the surveys were made. This deficiency in the data is a shortcoming already noticed in a number of similar recent Lithuanian publications. The contents of the book are divided into four parts: I Villages and farmsteads (by K. Šešelgis and M. Kleinas); II Dwelling-houses (by K. Čerbulėnas and J. Baršauskas); III Architectural features of dwelling-houses (by K. Šešelgis); IV Exterior appearance and relation to the landscape (by J. Baršauskas and K. Šešelgis). Comprehensive summaries in Russian and German, 11 pages each, are added. The forthcoming second volume will include farm buildings, layouts of small towns and religious architecture in villages and small towns.

In their analysis of peasant settlements the authors follow the Marxian principle of consistency in economical development. The economical and social conditions have indeed been major incentives in the formation of farmsteads, but architectural festures and ethnographical differences among various parts of Lithuania have had other reasons for change. In this respect the authors justly point to the ethnic traditions and skills of the peasant craftsmen handed down from one generation to the next, thus creating beautiful, cosy villages and

dwellings. All the builders of this vernacular architecture remained anonymous, at least in this book. With time, some ethnographical identities of Žemaitija (western Lithuania) and Aukštaitija (eastern L.) are disappearing. Urbanized uniformity is due mostly to the land reforms started in the 19th century and accelerated in the 20th. The authors point to the fact that the division of villages into separate farms, accompanied by the building of new homesteads, resulted in about 20,000 newly built farmsteads during the period of 1920—1940 alone.

The classification of village types was based primarily on the studies of 1:100,000 maps of the 19th century, in addition to new field surveys. The conclusions of this analysis are presented in graphical tabulation with schematic plans and two maps showing the distribution of the three major types of villages. These are: 1. loose irregular settlements, 2. street-villages, and 3. groups of separate farmsteads. This value of the work done by K. Šešelgis and M. Kleinas lies in a more complete classification is familiar to most of Central and Eastern Europe, and is to be found as such in other literature. The presentation of Lithuanian material than can be found elsewhere. As part of their architectural treatise, the authors accent the integration of settlements with landscape, and planted or natural groups of trees. This emphasis may be correct to a limited extent; the rural landscape was not designed, it was a natural background to the villages. Therefore, incorporation of planting with vernacular architecture is a rather sophisticated approach. Such passages as the one on p. 39 may be attributed to a romantic involvement with rural life but should not belong to a scientific tex: "The trees on the village streets and in other areas have not been planted collectively. Nevertheless, the planting was diverse and picturesque". Instead of these several pages it might be better to include more data about the heating systems and the construction of oven, stove and kitchen range. These are important parts to a dwelling, having a significant influence on its layout. Other interior features and furniture were accorded sufficient attention.

K. Čerbulėnas briefly reviewed various theories of previous researches and authors concerning the formation and evolution of the two major types of dwellings — the troba (anteroom-kitchen-house) and the pirkia (originally smoke-house). The former prevails in western Lithuania, while the latter dominates in the East. The author concludes with conviction that the formation of these dwelling types has followed a natural trend of local traditions, originated with the oldest known type of Lithuanian dwelling, the namas (with an open fire place, resembling the Scandinavian eldhus), and delated to the ancient bath-house pirtis. In this analysis, the relationship of the pirkia to an analogous Russian dwelling-house is pointed out. Comparison with dwellings outside of Lithuania is indeed necessary in this case since both types of houses have their parallels throughout Central Europe. However, the author would have been more consistent if he had included references to other neighbours as well, namely the Poles in the south, and the Germans in the west. Some comparisons with Latvian dwellings are brought up. The same author, K. Čerbulėnas, has given an extensive account of genesis of dwellings in his two other articles, published in 1960 and 1964. His conclusions are close to those of professor Gustav Rănk in his book (Würzburg 1962). There is no map of the distribution of dwelling types in the "Lietuvių liaudies architektūra" book. Such a map was published by I. Butkevičius in 1958 ("Iš lietuvių kultūros istorijos" vol. 1) but this was an opportunity to bring that map up to date.

Architectural features and ornaments are thoroughly described and organized into a number of graphical tables by K. Šešelgis. The author traces back some

influences of renaissance and baroque among local vernacular examples, especially on window frame ornaments. Special attention is given to various forms of porches and roof gable decorations.

The bibliography are of 181 titles. Among Polish authors the following are included: A. Chętnik 1915, J. Długosz 1711, Z. Dmochowski 1935 and 1937. Z. Durczewski 1939, Z. Gloger 1907, H. Grossman 1925, A. Gwagnin 1860, W. Krassowski 1958, H. Łowmiański 1929 and 1932, K. Mokłowski 1903, K. Moszyński 1929, P. Piaścik 1958, St. Serafin 1958, S. Szyller 1916 and 1917, J. Tłoczek 1958, W. Wieczorek 1929. The bibliography, of which 63 titles are Lithuanian, lists the most important works in various languages, touching upon the subject matter. The works of Sigurd Erixon and Paul Kundzinš (1952) might be mentioned as missing.

A few minor objections mentioned in this review do not seriously detract from the value of this well organized, rich in new material and therefore a really significant addition to the literature of Baltic village architecture.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

Kl. Čerbulėnas, *Apie lietuviškų dvigalių gyvenamųjų namų susidarymą (About the formation of the Lithuanian two-end dwelling-houses).* „Lietuvos TSR archaeological and philological data, 1964, pp. 173—191, 13 illustrations.

Being a magister of history and an ethnographer, K. Čerbulėnas successfully used numerous sources for his study: archeological and philological data, historical facts, and, primarily, plans of older dwelling-houses. He analysed, explained and corrected opinions of earlier authors about the genesis and subsequent formation of the present-day traditional Lithuanian two-end peasant dwellings. This paper is a continuation of same author's former study on a related subject four years earlier. The title of that work was „Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų pastatų genezės klausimu" (On the problem of the genesis of traditional Lithuanian peasant dwelling-houses), published in the first volume of the „Lietuvos TSR arch. klaus.", Kaunas 1960, pp. 3—32, with 21 illustrations. The author admits that this complex problem remains open for discussion, because the data available from past centuries is still too scarce to permit absolute statements. An informed reader can accept Mr. Čerbulėnas' way of thinking, and his conclusions as convincing and well documented ones. Remembering his other publications on subjects of vernacular architecture, one can consider K. Čerbulėnas an authority on Lithuanian peasant dwellings.

In his first part of the treatise (1960), the author showed how the p i r k i a and the t r o b a, both predominant types of Lithuanian dwellings, could have evolved from a simple one room building with a stone-stove. This prototype, called p i r t i s (finnish: p i r t t i) is analogous to the present day bath-house, also called pirtis. In the 11—12th centuries Lithuanian peasants already had three different stove-heated buildings: the new type of dwelling for that period, the kiln (j a u j a) and the bath-house. In addition, there was the older dwelling-house with an open fireplace, called n a m a s, a rarity now, not used as a dwelling any more. The primitive stone-stove was gradually replaced by a better clay (adobe) stove, perhaps due to Russian influence. And only from the 17th—18th centuries do we know about different complex dwellings of Žemaiciai (t r o b a) and Aukštaičiai (p i r k i a), with living quarters at each end of the house, and a hall and a chimney-kitchen or a fireplace between them. This shape of two-end dwelling is the subject of Mr. Čerbulėnas' later study of 1964, being reviewed here.

In the author's opinion, the forma-

tion of both types followed similar patterns up to the 17th—18th centuries. Thus, he calls them both two-end dwellings. This formation was basically the expansion of formerly smaller houses to meet growing needs of larger families and to avoid building new houses for married sons in order to reduce the peasant's duties to ruling landlords. The addition of living quarter to the hall solved the problem and made the house a two-end rather than a one-end one as it has been originally. Both ends have stoves. Similar houses can be found in present-day Lithuania. Later, with the farmer's needs changing, a reduced number of householders and reduced acreage by its division among heirs, one end of the house was used not as living quarters, but as an auxiliary room or several smaller rooms (guest room, bedroom, storage, parents quarters). Documents of the 16th—17th centuries prove the existence of numerous such dwellings. By that time, the two regional types, the p i r k i a and the t r o b a, had evolved, according to different local traditions, and a relationship with the Latvian western dwelling-house in Žemaitija, and the possible influence of the near-by Whiterussian i z b a in the East. This phase of formation of both predominant regional types needs more clarification.

The author rejects other theories of formation, assuming a joining of two different buildings into one, as artificial and without factual basis. These are opinions expressed in earlier writings by K. M o k l o w s k i and P. G a l a u n ė (joining of two granaries into one dwelling), K. M o s z y ń s k i and E. B l o m k v i s t (joining a one-room dwelling with a granary), A. B e z z e n b e r g e r, S. E r i x o n and G. I. G o z i n a (combining three buildings into one dwelling). These authors did not have access to factual data, which was assembled later, after 1934, except for G. I. Gozina, who apparently followed older literature, rather than new research. Volumes of the inventories of 16—17th centuries, published by K. J a b l o n s k i s since 1934, shed more light on problems of the genesis and formation of dwellings, and were not easily available to earlier authors. K. Čerbulėnas does not restrict himself to data from Lithuania only; he looks to parallel examples in neighbouring countries, especially Latvia, Whiterussia, Ukraina, and, of course, Poland, which was represented in this study only by older publications before 1935. To my knowledge, new books by Ig. T ł o c z e k, W. K r a s s o w s k i, Fr. K l o n o w s k i and others, not used by the author, could only support his conclusions. The study is well illustrated with plans and pictures of older dwelling-houses, made in recent years but not dated. One would like to include some iconographic material of older times but this is very scarce in Lithuania. A brief summary in Russian, pp. 295—296, is added without any references to the illustrations, which have only Lithuanian subtitles.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

A. K r a s t i ņ a, *Zemnieku celtnes Vidzemē 19 un 20 gs*, „Archeologia un Etnografija", vol. V, Riga 1963, str. 159 — 191 + 42 ryciny w tekście.

Автором статьи „Жилище видземских крестьян в XIX и XX вв." является сотрудник Института истории АН Латвийской ССР, кандидат исторических наук А. Крастыня. На протяжении 10 с лишком лет она занимается изучением крестьянского жилища одной из культурно-исторических областей на севере Латвии — Видземе. За этот период ею накоплен обширный полевой материал, основательно изучены архивы и имеющаяся по данной проблеме литература. Результатом ее исследований явилась крупная монография „Крестьянские жилища в Видземе в период разложения барщинного хозяйства и укре-

пления капитализма", опубликованная в Риге в 1959 г. на латышском языке. В рецензируемой статье использованы материалы названной монографии, а также данные, собранные в последующее время. Таким образом, статья является плодом длительного изучения автором проблемы.

В исследовании крестьянского жилища А. Крастыня имела немало предшественников. В частности это проблемой занимались исследователи буржуазной Латвии, среди которых можно назвать П. Кундзиня, П. Шмита, П. Аренда и др. Но в отличие от этих специалистов, которые часто ограничивали свою задачу исследованием одного какого-либо вопроса, подчас второстепенного, А. Крастыня исследует всю проблему в целом. Отличен у А. Крастыни и сам метод изучения жилища по сравнению с методом вышеназванных этнографов. Главное отличие ее метода, т. е. метода советских специалистов, состоит в том, что она рассматривает жилище не просто в историческом плане, но, что самое важное, в неразрывной связи с социально-экономическими условиями развития Латвии и имущественным положением крестьян. Такой подход к изучению проблемы позволил А. Крастыни установить основные этапы в развитии жилища, начиная с эпохи капитализма и кончая советским периодом, и увидеть в латышской деревне во 2 пол. XIX и начале XX вв. не только монументальные постройки зажиточных крестьян, но и бедняцкие сооружения вроде жилых бань, летних кухонь, используемых ими под жилье. И наконец, нельзя не отметить того положительного факта, что жилище для А. Крастыни является не просто объектом самостоятельного изучения, но и источником разрешения проблем этнической истории латышского народа, что имеет особое значение в этнографической науке.

При анализе фактического материала А. Крастыня приходит к выводу, что на территории Видземе до недавнего времени прослеживались два различных типа жилищ — жилой дом-истаба (istaba) и так наз. жилая рига (dzīvojamā rija) с их подтипами. Проблеме возникновения и развития этих основных типов жилищ, их территориальному распространению автор и уделяет основное внимание в статье, что составляет, на наш взгляд, ее научную ценность.

Происхождение видземской жилой избы (истабы) с ее двумя подтипами[1], один из которых характерен для центральной и западной части Видземе, а другой для восточной, А. Крастыня ведет от более древнего типа жилища „намса", характерного для всех балтийских народов. Наличие же двух подтипов она объясняет существованием культурно-исторических связей латышей Видземе с латышами других этнографических областей Латвии — Курземе, Земгале и Латгале. В частности первый подтип видземской избы с расположением очага для приготовления пищи в хозяйственном помещении — „сенях" она связывает с курземской и земгальской избой, а второй, восточный подтип, характерная особенность которого заключалась в наличии холодных сеней и расположении печи в избе, — с латгальским жилищем. Этот вывод автора в отношении балтийского происхождения видземской избы, не вызывает никаких возражений и разделяется всеми этнографами Латвии. Гораздо сложнее вопрос о происхождении жилища типа риги и, на наш взгляд этот вопрос недостаточно убедительно разрешается в рецензируемой статье. Вследствие этого позволим себе коротко остановиться на нем, не пытаясь, однако, решать его.

[1] Подтипы видземской избы устанавливаются автором рецензируемой статьи и зависимости от месторасположения очага и внутренней планировки.

Вопрос об использовании латышскими крестьянами Видземе в качестве жилья риги, т. е. хозяйственной постройки для сушки и обмолота хлеба, привлекал внимание многих этнографов и специалистов Прибалтики прошлого. Исследуют его и советские этнографы, занимающиеся изучением жилища. Но до сих пор вопрос остается дискуссионным. Среди многочисленных теорий, связанных с этой проблемой, заслуживает, по нашему мнению, лишь две. Одна группа этнографов (Н. В. Шлыгина в Москве [2], К. И. Тихазе в Эстонии [3] склонна считать жилую ригу явлением этнического порядка, присущим финно-угорским народам Балтийского побережья и ее появление они относят к далекому прошлому. Другие же специалисты, особенно периода буржуазной Латвии (мы имеем в виду П. Кундзиня) придерживаются так наз. „теории обнищания" и рассматривают появление жилой риги в Латвии, точнее в Северной Видземе и Эстонии, как результат массового разорения крестьянства в период военных действий в конце XVI—XVII вв., когда крестьяне из-за нехватки средств вынуждены были отказаться от строительства новых построек для жилья и перейти жить в риги [4]. Автор рецензируемой статьи не сделал решающего шага в защиту той или иной концепции. Наоборот А. Крастыня, нам кажется, заняла как бы компромиссную позицию, отдавая дань обеим теориям. Признав древнейшим типом жилища балтийских народов, и, в том числе латышей, так наз. „намс", А. Крастыня считает жилую ригу этнической спецификой финноугорских народов и в частности эстонцев Прибалтики. Ее появление на территории северной Видземе она объясняет культурным влиянием эстонцев, проживавших в этой части Видземе [5].

С другой стороны она полагает, что латышские крестьяне могли перейти жить в ригу в связи с ухудшением их экономического положения [6]. С такой трактовкой проблемы можно было бы согласиться, если автор ответил на возникающий в связи с этим ряд вопросов. А именно, почему, если верно положение, что жилая рига — этническая специфика финно-угорских народов Балтийского побережья, жилой риги не было у других представителей этой языковой группы, живших в Латвии, например у ливов Курземе, а также у эстонцев, проживавших издавна на территории Латгале, почему она считает несостоятельной „теорию обнищания" П. Кундзиня. Ответить надо было и на вопрос, когда жилая рига появилась в Видземе. По нашему мнению, ответы на эти вопросы пошли бы в разрез с предлагаемой А. Крастыней гипотезой.

Проблема возникновения жилой риги, как уже было сказано, является в настоящее время трудноразрешимой, т. к. для ее выяснения нужны солидная археологическая база (а она отсутствует до сих пор) и тщательное изучение исторических источников XIV—XVII вв. с тем, чтобы выяснить не оказали ли влияние на использование риги под жилые процессы образования мызных хозяйств и переходе от деревенского типа поселений к хуторскому и не было ли во времена шведского господства специальных на этот счет эдиктов. Требовать от автора ре-

[2] Н. В. Шлыгина „Эстонское крестьянское жилище в XIX—нач. XX вв." Балтийский этнографический сборник, М. 1956 г., стр. 65.

[3] К. И. Тихазе „Народное зодчество Эстонии", Л. 1964 г., стр. 154—155.

[4] П. Кундзиньш: „Dzīvojamā rija Latvijā". — Latvijas Universitātes raksti Arhitektūras fakultātes sērija, I, Nr. 7, Rīgā 1934, стр. 574, 576, 578, 583. Этой же точки зрения придерживаются авторы соответствующего раздела „Истории Латвийской ССР", т. I, Рига 1952 г., стр. 372.

[5] А. Крастыня, реценз. статья, стр. 171.

[6] Там же, стр. 171.

цензируемой статьи окончательного разрешения проблемы было бы неправомочно, но поставить возникающие при этом вопросы и ознакомить читателя с существующими гипотезами автор мог.

В заключении еще одно замечание. Нам кажется непонятным, почему А. Крастыня обошла молчанием другой не менее важный не только в проблеме латышского жилища, но и вообще в этнографии Латвии, вопрос о происхождении восточно-видземской избы, недав даже подробного описания и дальнейшего развития этого подтипа. Изучение восточно-видземской избы или избы с холодными сенями, заслуживает особого внимания, ибо здесь прослеживается влияние латышско-русских культурных связей. А проблема культурных взаимоотношений народов интересует этнографов в первую очередь.

Таковы наши замечания, которые возникли в ходе чтения работы А. Крастыни. В целом же, несмотря на указанные моменты, статья рецензируемая нами, представляет несомненный интерес и является ценным вкладом в этнографическую науку.

А. Заварина
Рига — ЛССР

Lietuvių liaudies menas, Skulptūra, Opracowanie P. Galaunė, Komitet redakcyjny J. Mikėnas, L. Vaineikytė, A. Venclova, Valstybine Grožinės Literatūros Leidykla, Wilno 1963, str. 453, nlb. XIV.

Ludową rzeźbę religijną w drewnie ma właściwie cała Europa. Ale prawdopodobnie istnieją na jej obszarze jedynie trzy najświetniejsze kręgi: rzeźby polskiej, słowackiej oraz litewskiej. Wykazują one podobny ładunek znaczenia ideowego, zarówno w masowości samego zjawiska, jego obudowie obyczajowej, jak też zasobności tematycznej i wielkim bogactwie wartości formalnych. Nie ulega wątpliwości, że na tych obszarach środkowej i wschodniej Europy doszło do wykształcenia się osiągnięć artystycznych, budzących tak wysokie uznanie, w wyniku pewnych analogii w ogólnej sytuacji kulturowej — zbieżnościom w warunkach rozwoju kultury środowisk ludowych. Wydaje się, iż w procesie tym odegrały najważniejszą rolę: 1) utrzymujące się znaczenie drewna jako podstawowego i wszechstronnie stosowanego surowca do końca XIX w., nie wygaśnięcie jego znaczenia z nastaniem XX w., 2) spotęgowanie się w stosunkowo późnym okresie od XVIII do XIX w. wśród szerokich rzecz ludności chłopskiej kultu katolickich symboli wiary postaci boskich i świętych, 3) powiązanie tego kultu ze spuścizną wierzeń i obyczajów lokalnych oraz aktualnymi sprawami życia społeczności wioskowych, 4) włączenie się w realizację potrzeb religijnych o zabarwieniu społecznym i politycznym odłamu artystów ludowych, traktujących swą twórczość zawodowo.

Za znaczeniem wymienionych wyżej czynników w rozwoju interesującej nas dziedziny sztuki przemawiają materiały zgromadzone w imponującym kompendium zdjęć fotograficznych pt. „Lietuvių liaudies menas, Skulptūra" (Litewska sztuka ludowa, Rzeźba). Dzieło wydane zostało w języku litewskim i rosyjskim. Składa się na nie parostronicowa informacja wstępna J. Mikėnasa oraz część zasadnicza, opracowana przez wybitnego znawcę litewskiej sztuki ludowej P. Galaunė[1]. Jest to 475 zdjęć czarnobiałych, 14 barwnych, większość całostronicowego formatu, oraz szczegółowy spis. Materiał pochodzi głównie ze stałych kolekcji państwowych i litewskich muzeów.

Przyjęty układ zdjęć zapoznaje z procesem pracy rzeźbiarskiej, formami ekspozycji figur we właściwym im otoczeniu oraz ich tematami. Przeważająca jednak

[1] Por. P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas, Wilno 1930, tenże, Lietuviu liaudies menas, Wilno 1956.

ilość prezentowanych obiektów uszeregowana została według określonego ich autorstwa, bądź stylistyki, sugerującej pochodzenie z jednego warsztatu. Na około 460 obiektów prawie 60 jest wiadomego autorstwa. Są to rzeźby 10 znanych z nazwiska twórców. Dla 140 obiektów udało się wyznaczyć ok. 30 autorów anonimowych. Tak więc na prawie połowę przedstawionych rzeźb przypada około 40 autorów. Jeśli się zważy, że rzeźby tych samych autorów występowały nie w jednym miejscu, lecz często w promieniu kilku wsi, nasuwa się przypuszczenie, że poszczególni artyści tworzyli na szerokie zamówienie społeczne pod wpływem bardziej złożonych pobudek, aniżeli mogłyby je określać jedynie wewnętrzne potrzeby wypowiedzi artystycznej. Wydaje się, że autorami zasadniczej większości rzeźb byli twórcy zawodowi. Ze wstępu dowiadujemy się, iż rekrutowali się oni spośród bezrolnych i małorolnych, że zdarzali się wśród nich wędrowni muzykanci lub majstrzy trudniący się wyrobem instrumentów muzycznych, wreszcie płóciennicy. Autorzy książki nie formułują jednak określenia zawodowy rzeźbiarz ludowy, przeciwnie, sugerują ich zasadniczą odmienność od twórców „profesjonalnych" [2]. Niemniej jednak wniosek nasuwa się sam, iż mamy dzieło rozległej grupy rzeźbiarzy, którzy traktowali swoją twórczość — niezależnie od takich czy innych pobudek dodatkowych — jako źródła zarobku, i że twórczość ta wyrastała z określonego doświadczenia warsztatowego, chociaż nie za pośrednictwem zorganizowanego kształcenia zawodowego — „profesjonalnego". Potwierdza te uwagi z całą dobitnością ludowe powiedzienie, jakiego mieli używać artyści litewscy. Powiedzenie to przytoczone zostało jako ilustracja swobodnego stosunku artystów ludowych do określonych tematów religijnych. Oto owo powiedzenie: „Boże, Ty mnie stworzyłeś, a ja Ciebie zrobiłem, sprzedam i przepiję" [3] (podkreślenie moje). Innym dowodem, iż ludowa rzeźba religijna Litwy rozwijała się na zasadach twórczości zawodowej, są zakazy władz duchownych z XVIII w., aby święci nie byli przedstawiani niezgodnie z ikonografią chrześcijańską. Tę informację znajdujemy również we wstępie albumu [4]. Wśród zgromadzonego materiału znajdują się dwa obiekty z XVIII w. Mogą one potwierdzać zasadność owych zakazów duchowieństwa, ale co ważniejsze, wskazują one, iż ludowa rzeźba religijna na Litwie, jaką poznajemy z przykładów XIX i XX w., miała rozwiniętą tradycję. Te skromne dwa obiekty świadczą o wysoko rozwiniętych umiejętnościach warsztatowych ówczesnych rzeźbiarzy.

Warto jeszcze powiedzieć, iż na niezbyt odległych terenach Kurpiowszczyzny i Warmii stwierdzone zostało, iż działali tam głównie rzeźbiarze zawodowi [5]. Stwierdzono m.in., iż wędrowni rzeźbiarze z Kurpiowszczyzny w poszukiwaniu zamówień zapuszczali się aż w okolice Wilna. Być może, iż do któregoś z takich rzeźbiarzy należą figury Chrystusa Frasobliwego; jeden egzemplarz w recenzowanej książce, drugi, pochodzący ze wsi Jednorożec na terenie Kurpiowszczyzny, w wydanej w okresie międzywojennym książce K. Iwanickiego [6].

Wydzielenie w albumie określonych grup tematycznych rzeźby miało zarazem na celu ukazanie stopnia ich popularności. Zestaw otwiera siewca — postać z tematu św. Izydor, patron oraczy. Figura ta obok św. Jerzego uchodzi za wyjątkowo popularną na obrzarze Litwy. Dalej odnajdujemy dobrze znane z obszarów

[2] Por. Wstęp do recenzowanej pracy, str. XII.

[3] Jak wyżej.

[4] Jak wyżej, str. XI.

[5] Por. M. Skurpski, Warmińska plastyka ludowa, „Prace i Materiały Etnograficzne", t. XIX, Wrocław 1959, str. 150; J. Olędzki, Rzeźba w drewnie z północnej Kurpiowszczyzny, „Polska Sztuka Ludowa", t. XVIII, 1964, nr 3, str. 136—145.

[6] Por. Tablica na str. 288 w recenzowanej pracy oraz K. Iwanicki, Figura Chrystusa Frasobliwego, Warszawa 1932, str. 36.

północno-wschodnich Polski figury Chrystusa Frasobliwego, św. Floriana, św. Jana Nepomucena, św. Rocha oraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Piety. Te dwa ostatnie tematy łączy się z innymi jeszcze (św. Anna, św. Józef z Dzieciątkiem) w osobną grupę rzeźb, związanych z rodziną. Ze wstępu dowiadujemy się o niektórych najważniejszych momentach w życiu litewskiej rodziny wiejskiej, z którymi łączono kult wymienionych wyżej postaci osób świętych i boskich. Na ogół owe motywy rodzinne nie odbiegały od znanych dosyć powszechnie na terenie kraju [7]. Ale wspomina się również o silnych powiązaniach tej rzeźby religijnej ze sprawami o szerszym zasięgu społecznym, aniżeli wyznaczałoby go życie rodziny. Sprawy te zazębiały się częściowo z sytuacją polityczną narodu litewskiego w carskiej Rosji.

Podobieństwa w popularności określonych tematów jak też postać ikonograficzna, rzeźb przedstawianych w albumie i znanych z terenów Polski jest niekiedy uderzająca nawet w detalach. Przykładem może być ta sama rozmaitość sposobów przedstawiania Chrystusa Frasobliwego (w perizonium, sukience i płaszczu) na terenie północnego Mazowsza, części Podlasia i Litwy. Podobnie przedstawia się porównanie Piet z Litwy i Warmii. Znamienne jest występowanie na jednym i drugim obszarze figury Matki Boskiej w koronie. Na Litwie owo koronowanie Marii w scenie Piety pojawia się bardzo często. Interesujące jest spostrzeżenie Franciszka K l o n o w s k i e g o, pracownika Muzeum w Olsztynie, iż w takim koronowaniu Matki Boskiej mogło wyrażać się dążenie do znalezienia symbolu ojczyzny, pozostającej pod uciskiem narodowościowym i społecznym zaborców [8].

Nie można jednak zgodzić się z autorem wstępu do albumu, iż ludowa rzeźba religijna swoje źródła rozwojowe czerpała głównie z warunków życia społecznego i politycznego wsi litewskiej. Mimo wszystko jest to rzeźba religijna. Jej rozwój mógł nastąpić pod wpływem istotnego czynnika, właśnie religijnego. Wystąpił on na omawianym terenie i obszarach sąsiednich polskich, rozbudzając uczucia jak najbardziej fideistyczne wśród szerokich rzesz ludności chłopskiej w stosunkowo późnym momencie dziejów działalności kościoła w okresie osłabionych jego funkcji i możliwości. Przy ogólnym niedorozwoju w tych stronach ośrodków miejskich mogło dojść do ściślejszego włączenia się w program realizacji idei religijnych sił i umiejętności, reprezentowanych przez artystyczną twórczość ludową.

Litewska rzeźba ludowa nie stanowi u nas przedmiotu mało znanego. Już od początków XX w. datuje się szerokie zainteresowanie tą sztuką. W okresie międzywojennym poświęcono jej sporo prac [9]. W 1957 r. gościliśmy w Warszawie wspaniałą wystawę sztuki litewskiej. Z okazji tej ukazał się obszerny artykuł K. P i e t k i e w i c z a [10]. Niemniej jednak imponujący materiał, który udało się zgromadzić P. Galaunė, przerósł wszelkie oczekiwania. Żadne z wcześniejszych opracowań nie dawało nawet w części wyobrażenia, jaki potencjał wartości i znaczenia kryje omawiana dziedzina sztuki. Wydaje się, iż próby zgromadzenia w podobny sposób materiałów fotograficznych z obszarów północno-wschodniej Polski nie wypadłyby równie imponująco. Byłoby to dowodem, iż tereny li-

[7] Por. R. R e i n f u s s, Sztuka ludowa w Polsce, Kraków 1930, str. 136—138.

[8] Wiadomość tę zawdzięczam rozmowie z drem F. K l o n o w s k i m.

[9] Por. min. M. B r e n s t e i n, Krzyże i kapliczki żmudzkie, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne", t. IX, 1907, str. 1—16; B. G i n e t - P i ł s u d s k i, Les croix Lithuaniennes, Basel 1916, str. 246—258; t e n ż e, Krzyże litewskie, „Biblioteka Orlego Lotu", nr 3, 1922; B. K r z y w d a - P o l a k o w s k i, Krzyże na Litwie, „Polska Sztuka Stosowana", z. 12, 1909; W. D y n o w s k i, Sztuka ludowa Wileńszczyzny, Wilno 1934.

[10] Por. K. P i e t k i e w i c z, Z okazji wystawy ludowej sztuki litewskiej w Polsce, „Polska Sztuka Ludowa", t. IX, 1957, nr 3, str. 131—156.

tewskie w mniejszej mierze znajdywały się w zasięgu działalności rozmaitych prywatnych kolekcjonerów sztuki ludowej. Jednocześnie jednak występowanie w przedstawionym zbiorze tematów u nas mało lub całkowicie nie znanych (np. tak zwanych postaci modlących się, postaci niewiadomych świętych, św. Cecylii czy nawet św. Agaty i in.) oraz wielka różnorodność konwencji formalnych dowodzą, iż litewska rzeźba ludowa pozostawała pod działaniem jakichś nie ujawnionych dotychczas czynników rozwojowych.

J. Olędzki

G. Niunkienė, *„Seniausias verpimo būdas Lietuvoje (Verpimas verpstuku)* w: Iš lietuvių kultūros istorijos, t. IV, Wilno 1964, str. 133—140.

Tematem artykułu jest stosowany na terenie Litwy dawny sposób przędzenia za pomocą wrzeciona i przęślicy. Do tego celu używano dwóch przyrządów: wrzeciona i przęślicy z tzw. przysiadką. Znano dwie formy wrzecion: 1) wrzeciona wykonane z okrągłego drewnianego kijka, zgrubionego w środku, z nasadzonym na końcu przęślikiem i 2) wrzeciona wytoczone z jednego kawałka drzewa bez przęślika. Funkcję przęślika pełniło tu zgrubienie wytoczone na końcu wrzeciona. Wrzeciona z przęślikami znane są tylko z materiałów archeologicznych. Do naszych czasów zachowały się jedynie same przęśliki, wykonane z innego niż drzewo materiału (glina, kamień). Z tego też względu typ ten uznany został za starszy i pierwotniejszy od typu drugiego, znanego z materiałów etnograficznych. Obok wrzecion do przędzenia używano przęślic osadzonych na ławeczce lub desce, tzw. przysiadce, na której siadała prządka. W materiałach etnograficznych nie natrafiono na przęślice samoistne, używane bez przysiadek. Podstawowym typem przęślic występujących na terenie Litwy były przęślice łopatkowe. Znane są trzy odmiany tych przęślic: 1) przęślice posiadające kształt prostokąta lub wydłużonego trapezu, 2) przęślice w kształcie „liścia wierzby" i 3) przęślice nawiązujące do formy poprzedniej, ale posiadające prostokątne ścięcie u góry i mające od przęślic w kształcie liścia wierzby większe wymiary. Do artykułu załączona została mapka, ilustrująca rozprzestrzenienie na terytorium Litwy omawianych wyżej odmian przęślic. Przęślice prostokątne (typ 1) występowały w południowej i w północno-wschodniej Litwie oraz sporadycznie na terenach zachodnich. Przęślice w kształcie liścia wierzby znane były głównie z dzisiejszych powiatów Utena i Zarasai, typ trzeci natomiast — w pow. Anykščiai, Rokiškis i Ukmerge.

Na podstawie materiałów porównawczych z krajów sąsiednich autor artykułu sądzi, że w Litwie znane były dawniej nie tylko łopatkowe, ale i inne typy przęślic. Przędzenie wełny i lnu (konopi) odbywało się w ten sposób, że prządka siadała na przysiadce, przywiązywała do przęślicy łopatkowej kądziel, z której wyciągała nić, skręcając ją za pomocą ruchu obrotowego wrzeciona. W artykule wspomniano również o zdobnictwie przęślic. Przede wszystkim zdobiono część górną, czyli łopatkę, oraz podstawę przęślicy, a niekiedy także przysiadkę. Najbardziej rozpowszechnionym rodzajem ozdób był ornament geometryczno-roślinny, wykonany techniką snycerską.

Przędzenie za pomocą wrzeciona i przęślicy zarzucano w XIX w., na niektórych jednak terenach Litwy sposób ten zachował się jeszcze do I poł. naszego stulecia. Ten pierwotny sposób przędzenia został ostatecznie wyparty przez kołowrotki, które od końca XVIII w. zaczęły się rozpowszechniać najpierw na Żmudzi, a w XIX w. na pozostałych terenach Litwy. Interesującym zjawiskiem było czasowe współwystępowanie przęślicy z przysiadką przy kołowrotku. Był to niewątpliwie etap przejściowy pomiędzy jednym a drugim sposobem przędzenia.

M. P-k

I. Butkevičius, *Naujieji gyvenamieji namai Lietuvos TSR kolūkinese gyvenvietese*. (w:) „Iš lietuviu kulturos istorijos" t. IV, Wilno 1964, str. 33—47, 11 ilustr.

Na przestrzeni ostatnich kilku lat zainteresowania etnografów litewskich skupiły się na badaniach współczesnej socjalistycznej kultury robotniczej i chłopskiej. O znaczeniu tych badań, a także o problematyce i metodach badawczych pisze A. Vyšniauskaite we wstępnym artykule pt. „Litewska etnografia w świetle współczesnych zadań", otwierających IV tom „Iš lietuviu kulturos istorijos". Część pierwszą wspomnianego tomu wypełniają artykuły poświęcone wynikom badań nad współczesną kulturą robotniczą i chłopską.

Problematyką współczesnego budownictwa mieszkalnego na wsi zajął się I. Butkevičius w artykule „Nowe budownictwo mieszkalne w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych na Litwie". Artykuł oparto na materiałach terenowych, zebranych w latach 1953—1961 w czasie etnograficznych ekspedycji, organizowanych przez Instytut Historii Litewskiej Akademii Nauk.

Współczesne budownictwo wiejskie różni się zasadniczo od budownictwa tradycyjnego tak pod względem rozplanowania, jak również materiału i konstrukcji. Zmiany te są wynikiem zaplanowanej i realizowanej odgórnie akcji przebudowy starych wsi na nowe osady. Budowę nowych osad spółdzielczych rozpoczęto w 1951 r. Polegały one na wydzieleniu wzdłuż ulicy działek pod zabudowę, na których chłopi-spółdzielcy stawiali w jednym lub w dwóch rzędach budynki mieszkalne według dostarczonego im ujednoliconego planu. Plany nowych domów wiejskich zostały opracowane przez architektów. Właściwie nie nawiązywały one do form tradycyjnych i regionalnych. Domy budowano w kształcie regularnego prostokąta lub kwadratu z centralnie usytuowanym systemem ogniowym i ogrzewalnym. Wymiary domu wahały się od 8×7 m do 12×10 m. Składały się z 5—5 izb. Materiałem budowlanym była przede wszystkim cegła. Dachy kryto dachówką lub eternitem. Zmieniła się forma okien, drzwi i wyposażenie wnętrza. Uległy zmianie lub zupełnie zaginęły ozdoby architektoniczne, tak często stosowane w dawnym budownictwie drewnianym.

Obok domów stawiano drugi, mniejszy budynek o przeznaczeniu gospodarczym. Spichrzy, stodół i wszelkich innych budynków gospodarczych, które występowały w tradycyjnej zagrodzie litewskiej, na siedliskach spółdzielczych nie budowano. Stawiano je oddzielnie, poza obrębem zabudowy domów mieszkalnych i stanowiły one własność spółdzielni. Autor zestawia ilość nowych budynków pobudowanych w spółdzielniach w latach 1951—1961. W 1951 r. pobudowano 552 domy, w następnych latach ilość ta wzrosła osiągając w 1960 roku — 5113. Przyczynę szybkiego rozwoju budownictwa na wsi autor widzi w pomocy udzielanej chłopom spółdzielczym przez partię i państwo.

M. P-k

E. Paulėkienė, *Drevinės bitininkystės reikšme feodalinės Lietuvos ūkyje* (w:) Iš lietuviu kultūros istorijos, t. IV, Wilno 1964, str. 97—108.

Przedmiotem artykułu jest gospodarcze znaczenie bartnictwa w feudalnej Litwie. Miód i wosk miały różnorodne zastosowanie. Miodu używano jako surowca, z którego wyrabiano napój, zastępował także cukier i stosowany był jako przyprawa do potraw, wosk natomiast służył do wyrobu świec. Miód i wosk pełniły również funkcję środka płatniczego, służyły one na daniny i podatki, były przedmiotem ożywionego handlu wewnętrznego i zewnętrznego. Handel miodem i woskiem dawał duże zyski, dlatego też od dawna został on opanowany przez dwór książęcy i feudałów. Bartnicy, którzy byli wolnymi chłopami,

musieli oddawać połowę dobytego miodu i wosku w formie daniny, przekształconej potem na obowiązkowy podatek. Z zachowanych inwentarzy i innych źródeł historycznych wynika, że daniny w miodzie i wosku nie były pobierane w jednakowej ilości na całym obszarze Litwy. Najwięcej podatków w miodzie i wosku pobierano na Żmudzi i we wschodnich rejonach Litwy. Z ogólnej liczby płaconych podatków na tych obszarach daniny w miodzie i wosku wynosiły od 26 do 72%, gdy tymczasem na pozostałych terenach daniny te stanowiły tylko 2%. Świadczy to o doniosłej roli, jaką bartnictwo odgrywało w życiu gospodarczym tych obszarów. W materiałach historycznych znajdują się także liczne wzmianki o handlu miodem i woskiem. Dużo materiału w tym zakresie zawierają taryfy ceł i dane statystyczne o skupie i eksporcie miodu i wosku, dokonywanym przez poszczególne komory, czyli składnice. Miód, a szczególnie wosk, przez wiele stuleci był obiektem handlu na rynkach międzynarodowych. Towary te eksportowano przez Morze Bałtyckie. Największe dochody ze sprzedaży miodu i wosku osiągnięto w XVI w. W następnych stuleciach zaznacza się wyraźny spadek produkcji i sprzedaży tych towarów. Bezpośrednią przyczyną były długotrwałe wojny w XVII i XVIII w. oraz klęski żywiołowe, w czasie których nastąpiła dewastacja borów z drzewami bartnymi. W późniejszych okresach nie podjęto produkcji tych towarów z powodu zmniejszonego zbytu, wynikającego z zastosowania łoju, a potem nafty do oświetlania, oraz w związku z rozpowszechnianiem się cukru. Równolegle z tymi przemianami następuje przekształcanie się bartnictwa, opartego na eksploatacji barci naturalnych, na pszczelarstwo pasieczne. Artykuł omawiający tylko gospodarcze znaczenie i szerokie zastosowanie wosku i miodu w feudalnej Litwie nie uwzględnia zagadnień związanych z techniką i organizacją bartnictwa.

M. Pokropek

M. Mastonytė, *Žemaitijos moterų drabužiai XIX a.—XX a. pradžioje* (w:) „Iš lietuvių kultūros istorijos", t. IV, Wilno 1964, str. 141—155, 14 ilustr.

Na podstawie etnograficznych badań terenowych, zbiorów muzealnych oraz przekazów z literatury autorka próbuje przedstawić tradycyjny strój kobiecy z terenów zachodniej Litwy. Szczegółowy opis żmudzkiego stroju kobiecego z końca XIX i z pierwszej połowy XX w. autorka rozpoczyna od opisu koszul. Dzieli je na trzy typy: koszule kroju tuniki, koszule posiadające na plecach naszywki (lamowanie) i koszule cięte z karczkiem. Koszule szyto z dwóch rodzajów płótna: część górną, widoczną, szyto z lnianego płótna białego i cienkiego, niekiedy z płótna zakupionego w sklepach, część dolną szyto przeważnie z grubego płótna konopnego. Kołnierze, mankiety oraz górne części rękawów od koszul ozdabiano białymi tkanymi wzorami albo białym lub dwubarwnym, czarno-czerwonym haftem krzyżykowym. Spódnice szyto z lnianego, wełnianego lub półwełnianego samodziałowego materiału. Bardziej zamożne kobiety już w II połowie ub. stulecia nosiły spódnice z jedwabiu i innych materiałów zakupionych w miastach. W latach późniejszych materiały fabryczne stały się bardziej dostępne także dla kobiet mniej zamożnych. Stare żmudzkie spódnice charakteryzują się ciemnymi barwami, nowsze miały kolory bardziej jaskrawe. Spódnice były długie i szerokie, ściągane w pasie za pomocą naszytego paska. Następnym elementem stroju kobiecego były fartuchy. Autorka wyróżnia fartuchy białe, ozdabiane białym haftem, fartuchy-zapaski z materiału utkanego w podłużne pasy oraz fartuchy czarne, ozdabiane różnokolorowymi wyszywkami. Te ostatnie pojawiły się dopiero na początku naszego stulecia. Najbardziej powszechne były fartuchy pasiaste. Przeważały kolory jaskrawe — czerwone. Gorsety były używane zarówno w stroju codziennym, jak i w świątecznym. Szyto je z materia-

łów wełnianych domowego wyrobu lub w latach późniejszych — z materiałów fabrycznych: jedwabiu, brokatu i aksamitu. Gorsety nakładane na koszule nie miały rękawów i kołnierzy, dzięki czemu nie zasłaniały one ozdobnych haftów koszul. Innym elementem stroju kobiecego były pasy, którymi związywano fartuchy i pończochy. Pasy wyplatano lub tkano w ozdobne wzory z różnokolorowych nici wełnianych. Następnie autorka omawia strój zimowy. Wymienia sukmany, kożuchy, a także palta uszyte z ciemnego kupnego sukna. W powszechnym użyciu były płachty — chusty wykonane z wełny lub bawełny, którymi okrywano głowę, plecy i ramiona. Nakrycie i ubiór głowy częściowo był jednakowy dla kobiet zamężnych i dla dziewcząt, częściowo się różniły. Wszystkie kobiety nosiły różnego rodzaju chustki, które zawiązywano pod brodą. Kobiety zamężne pod chustkami nosiły czepce, dziewczęta natomiast szczególnie latem, upiększały włosy brokatowymi taśiemkami, a niekiedy i kwiatami. Włosy czesano w warkocze, które u mężatek były zwinięte w kok, u dziewcząt rozpuszczone. Ozdobą stroju były bursztyny lub szklane paciorki imitujące korale. Rękawiczki i pończochy wyrabiano z lnianych i wełnianych nici za pomocą tkania i zszywania lub za pomocą dziergania. Były one, szczególnie rękawiczki, bogato zdobione geometrycznymi i roślinno-zwierzęcymi motywami. Autorka twierdzi, że najbardziej popularnym obuwiem w XIX w. były drewniaki, czyli klumpy. Służyły one jako obuwie robocze, a czasem także jako świąteczne. Pod koniec XIX w. i w pierwszych latach naszego stulecia rozpowszechniły się buty skórzane, które zazwyczaj kupowano w miastach. Autorka twierdzi, że tradycyjny strój kobiecy na Żmudzi w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat znacznie się zmienił, upodabniając się do ubiorów miejskich. Zadecydowało o tym użycie kupnych materiałów oraz naśladownictwo kroju i sposobu noszenia. Obecnie tradycyjny strój kobiecy zanika z codziennego użycia. Staje się on strojem świątecznym noszonym w czasie uroczystości i świąt państwowych, głównie przez kobiety i dziewczęta zgrupowane w regionalnych zespołach tanecznych.

M. Pokropek

K. Straubergs. *Opferstätten und Opfersteine im lettischen Haus- und Familienkult*, „Commentationes Balticae", vol. VIII/IX (1962), str. 41.

Die grösste Bedeutung dieses Aufsatzes, dessen Erscheinen der verdienstvolle lettische Volkskundler selbst nicht mehr erlebte, liegt darin, dass dort ein umfangeriches, oft sehr schwerzugängliches Material zusammengetragen worden ist. Was besonders die Steine betrifft, so hat der Verfasser die in dem Titel festgestellten Grenzen überschritten und auch solche Objekte herangezogen, die weder mit Haus- noch Familienkulten etwas zu tun haben. Damit meine ich z.B. die „Teufelssteine" und „Teufelsboote", die am häufigsten doch nicht anderes als Steinsetzungen auf vorgeschichtlichen Gräbern sind, weiter die sog. Kreuzsteine, d.h. meistenteils Überbleibsel alter katholischer Kapellen, auf die sich religionssynkretistische Handlungen konzentrierten, usw. In dem Aufsatze sind sowohl folkloristische wie auch literarische Quellen ausgewertet worden. Die Grundlage für die erstgenannte Gruppe bilden die vielbändigen Sammlungen des lettischen Erzählgutes un Volksglaubens von A. Lerchis-Puškaitis und P. Šmits. Die zweite Gruppe bietet ein buntes und heterogenes Bild: da finden wir Auszüge aus jesuitischen Annalen und lutherischen Kirchenvisitationsprotokollen, Berichte aus seltenen Büchern und Zeitschriften, Briefe, Notizen privater Art und dgl.m. Dies alles hat Straubergs jedoch kaum unter quellenkritischen und analytischen Gesichtspunkten betrachtet, so dass die von ihm dargebotene, an sich aufschlussreiche Fundgrube mit der gebotenen Vorsicht zu benutzen ist.

Andrejs Johansons
Stockholm

I. Paulson, *Die Wassergeister als Schutzwesen der Fische im Volksglauben der finnisch-ugrischen Völker*, (in:) „Estonian Poetry and Language", Stockholm 1965, S. 178—201.

Ivar Paulson, der im Frühjar 1966 vorzeitig dahingegangene Forscher primitiver Glaubensvorstellungen und allgemeiner religionsethnologischer Probleme, betrachtet im vorliegenden Aufsatze zwei Kategorien von Schutzwesen der Fische und Patronen des Fischfangs bei den finnisch-ugrischen Völkern Europas und Asiens. Die Zweiteilung beruht darauf, dass die genannten Wesen bald unmittelbar aus der Fischwelt (d.h. aus den Fischen oder einzelnen Fischarten) hervorgewachsen sind, bald mit den „gewöhnlichen" Wassergeistern sich decken. Zuweilen werden jedoch auch die Gewässer selbst als lebendig und demzufolge als Eigner und Spender der Fische aufgefasst. Die Grundlage für diese Thesen hat der Verfasser im Material gefunden, dass bei den Ostjaken, Wogulen, Syrjänen (Komi), Wotjaken (Udmurten), Tscheremissen (Meri), Mordwinen, Liven, Esten, Wepsen, Lappen, Finnen und Karelier aufgezeichnet worden ist. Die grösste Aufmerksamkeit hat Paulson in dieser Untersuchung den Esten geschenkt (obschon and der Universität zu Stockholm tätig, war er selbst ein Este von Geburt). Dies bedeutet keine Übertreibung oder Einseitigkeit, zumal gerade im estnischen Glauben mehrere sehr altertümliche Vorstellungen von den Fischschutzgeistern zu finden sind, so z.B. von den „Alten", die als die eigentlichen Besitzer und Hüter allerlei Fischarten gelten. Die Ob-Ugrier bezeichnen ihrerseits den Wassergeist als „Wasserherrn" oder „Wasserherrscher" und dgl. m. Hier schliesst sich Paulson der französischen Forscherin E. Lot-Falck an, die ähnliche Erscheinungen auf türkisch-tatarischen Einfluss zurückführt: die Nomenklatur der alten Sozialordnung wurde nämlich an vielen Orten in Nordeurasien auch auf Gottheiten und Geister übertragen. Zuletzt sei erwähnt, dass eine etwas kürzere Fassung des oben besprochenen Aufsatzes in noch einem Abdruck vorliegt, und zwar in „Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae" vol. 15 (Budapest 1966), S. 181—196.

Andrejs Johansons
Stockholm

A. Johansons, *Der Sumpf in lettischen und weissrussischen Zauberwesen*, „Scando-Slavica", t. XI (Kopenhagen 1966), str. 255—262.

Znany badacz wierzeń ludów bałtyjskich opublikował równocześnie ze swoją pracą na naszych łamach[1] także niewielką rozprawkę o bagnie w zabiegach magicznych Łotyszów i Białorusinów. Temat ten wchodzi w zakres zainteresowań badawczych naszego wydawnictwa i przeto obowiązkiem naszym jest jego odnotowanie w tym miejscu.

Autor zwraca uwagę, że u Germanów istniały wierzenia, dotyczące wszystkich otworów; na przykład jaskinie, zastoiska wodne itp. dziury i szczeliny w ziemi były uważane za wejścia do świata podziemnego. Sądzi on, że nie jest wykluczone, że tzw. pochówki bagienne u Germanów były związane także z tą sferą wierzeń[2]. Stwierdza on, że podobne poglądy ludowe są związane z miejscowością Mālpils na Łotwie w związku z tamtejszym zabagnionym jeziorem. Podkreśla także, że ludność rosyjska miała takie porzekadło: „gdzie bagno, tam i diabeł".

Johansons, przytaczając wiele przykładów wiązania zabiegów magicznych z bagnami i torfowiskami z obszaru Łotwy oraz Białorusi i północnej Rosji, nie wypowiada się w swym przyczynku jasno, jaka była przyczyna oraz — co naj-

[1] A. Johansons, Der Wassergeist bei Balten und Slaven, „Acta Baltico-Slavica", vol. II (1965), str. 27—52.

[2] E. Lindsten, Fyndet fran Alvamyr, „Fornvännen", t. XXVIII (1933), str. 338 i nn.

ważniejsze — geneza wierzeń i zabiegów magicznych Łotyszów i wschodnich Słowian w stosunku do obszarów bagienno-błotnistych, położonych w pobliżu ich konkretnych siedzib. Czyli mówiąc prościej — nie wypowiada się, jakimi drogami przyszły do Bałtów i wschodnich Słowian zabobony i obawy odnośnie do miejsc podmokłych i bagiennych. Wydaje się jednak, że jest on zwolennikiem prawa konwergencji. Obawy i zabiegi magiczne w stosunku do obszarów błotnisto-bagiennych przeniknęły — zdaniem autora — jeszcze do religii chrześcijańskiej i były, jak się zdaje recenzentowi wynikiem prymitywnej oceny niebezpieczeństwa, jakie te obszary stwarzały w czasie wędrówki nocą. Z drugiej strony niedostępność tych obszarów dla człowieka — zarówno pieszo, jak i przy użyciu przyrządów pływających stwarzała u ludu wyobrażenie o istnieniu na tych obszarach pewnych punktów, które miały moc nadprzyrodzoną i którą rządziły moce piekielne.

W sumie przyczynek A. Johansonsa — jakkolwiek nie rozwiązuje nam problemu wzajemnych filiacji lub wpływów w zakresie tej sfery wierzeń ludów zachodniobałtyjskich i wschodniosłowiańskich — z uwagi na staranne zebranie materiałów może stać się w przyszłości podstawą dla badań genetycznych i porównawczych tego problemu w tym zakresie.

j.ant.

JĘZYKOZNAWSTWO

Opracowania ogólne

M. Olechnowicz, *Polskie zainteresowania językiem białoruskim* (od połowy wieku XVI do roku 1863) „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego — Nauki Humanistyczno-Społeczne". Seria I, zeszyt 36. Łódź 1964, s. 87—100.

Artykuł jest omówieniem prac tych autorów polskich, od Marcina Bielskiego począwszy a na Adamie Kirkorze skończywszy, którzy w mniejszym lub większym stopniu zajmowali się językiem białoruskim. Autor szczegółowo omawia prace pisarzy Odrodzenia — głównie M. Bielskiego i Ł. Górnickego, oraz duchownych wyznań reformowanych (jak np. Szymon Budny) działających w W. Ks. Litewskim. Zwraca jednocześnie uwagę, że zainteresowania językami ruskimi (białoruskim i ukraińskim) wiąże się wówczas z tendencją do wzbogacania języka polskiego pożyczkami z języków słowiańskich, przy jednoczesnym rugowaniu zapożyczeń z włoskiego i niemieckiego. Do tej grupy pisarzy należy zaliczyć pominiętego przez autora, XVI-wiecznego gramatyka Stojeńskiego. W swoich rozważaniach nad zanikającymi formami języka polskiego, zwrócił on uwagę na pewne właściwości języka ruskiego używanego na terenie W. Ks. Litewskiego[1].

Osłabienie zainteresowań językami ruskimi na przełomie XVII i XVIII stulecia wiąże autor z ogólnym upadkiem kultury w Polsce oraz polonizacją szlachty i mieszczaństwa ruskiego. Dodać należy, w końcu XVII wieku język białoruski przestaje być na Litwie językiem dokumentów urzędowych. Ponowny wzrost zainteresowań językiem białoruskim przypadający na początek wieku XIX, związany jest, jak pisze M. Olechnowicz „z ogólnym rozwojem zainteresowań twórczością ludową, który wystąpił w skali ogólnoeuropejskiej, na tle narastającej potrzeby zajęcia się losem ludu i wytworami jego literatury i sztuki"[2].

Należy jednak zwrócić uwagę, że ten ogólnoeuropejski prąd miał na terenie Polski swoją specyfikę, związaną z utra-

[1] W. Kuraszkiewicz, Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego (w:) „Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich", Warszawa 1956 str. 84.

[2] M. Olechnowicz — Polskie zainteresowania ... str. 91.

tą samodzielnego bytu państwowego. Już H. Kołłątaj w liście do krakowskiego księgarza Maja, pisze, że „po ostatniej rzeczy zmianie", tj. po utracie niepodległości, konieczne jest rozpoczęcie szeroko zakrojonych badań nad historią Polski od czasów najdawniejszych. Historia taka, mająca na celu podtrzymanie ducha narodowego, objąć miała całokształt kultury narodowej, a więc i kultury warstw niższych.

Jednym z pierwszych kontynuatorów idei Kołłątaja i zbieraczem materiałów dla odtworzenia „historii naszej początkowej" był Zorian Dołęga-Chodakowski, któremu M. Olechnowicz jako prekursorowi badań nad kulturą białoruską, poświęca wiele miejsca. Zainteresowanie Chodakowskiego kulturą ruską (a białoruską w szczególności) wiąże się właśnie z ową powszechną wówczas tendencją do traktowania wiedzy i literatury ludowej jako źródła historycznego. Chodakowski twierdził mianowicie, że w kulturze ludu białoruskiego zachowało się więcej śladów dawnej kultury Słowiańszczyzny pogańskiej, niż wśród ludu polskiego, gdzie silniejsze były wpływy obce, a kościół katolicki mniej tolerancyjny niż cerkiew wobec pozostałości dawnych wierzeń i tradycji. Nie bez znaczenia dla zainteresowań kulturą i językiem białoruskim jest powszechne w tym okresie wśród ludów słowiańskich budzenie się świadomości narodowej i powstawanie piśmiennictwa narodowego. Mimo, że w początkach XIX wieku literatura białoruska stawiała dopiero swoje pierwsze kroki, już w roku 1844 ukazuje się w języku polskim jej pierwszy krótki przegląd. Jest to wstęp do książki Jana Barszczewskiego[3], jednego z twórców literackiego języka białoruskiego i autora popularnego na Białorusi poematu „Rabunki mużykou".

W dalszej części swojej pracy omawia autor rozwój naukowych już badań nad językiem białoruskim, jego historią, gramatyką, fonetyką, prace nad wydawaniem słowników, szczególnie podkreślając zasługi B. Lindego, K. Syrokomli, J. Czeczotta i A. Kirkora.

Rozważania nad omawianym zagadnieniem zamyka autor, w sposób jak się wydaje dosyć schematyczny, na roku 1863.

A. Woźniak

V. Rūķe-Draviņa, *Die Untersuchungen der russischen Mundarten im Baltikum und ihre Bedeutung für die allgemeine Dialektologie.* „Scando-Slavica" t. XI (Kopenhagen 1966) str. 198—209.

Omawiany artykuł jest krótkim sprawozdaniem referatu wygłoszonego na „IV Kongresie Slawistów Skandynawskich", który odbył się 23—29 sierpnia 1964 r. W pracy tej autorka podejmuje próbę ustalenia pewnych wspólnych cech rozwojowych w gwarach starowierców rosyjskich rozsianych wysepkami na Litwie, Łotwie i w Estonii. Do artykułu dołączono prowizoryczną mapkę (bez nazw) rosyjskich wysepek językowych. Nie podano niestety ani przybliżonej liczby osad ani liczby osób mówiących tymi gwarami.

Chodzi tu o członków sekty staroobrzędowców rosyjskich, którzy wskutek prześladowań religijnych i niechęci podporządkowania się zarządzeniom administracji państwowej opuszczali ojczyznę ratując swe przekonania religijne. Początki emigracji sięgają XVIII w. Kolonie starowierskie istnieją też w Polsce w województwach białostockim i olsztyńskim. Ich przywiązanie do swej wiary i silne wzajemne więzy sprzyjały temu, że wszędzie, gdzie się osiedlali stanowili odrębną społeczność.

Autorka stwierdza, że dotychczas brak wyczerpujących opisów tych archaicznych gwar, mimo, że prace nad nimi rozpoczęto w 1953 r. Opublikowano zaledwie część danych. Stosunkowo najdokładniej zbadane są gwary rosyjskie na Litwie, mniej na Łotwie, zaś język

[3] Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach przez Jana Barszczewskiego. Poprzedzone krytycznym rzutem oka na Literaturę Białoruską przez Romualda Podbereskiego. Petersburg 1844.

starowierców w Estonii jest do dziś bardzo mało znany.

Autorka nie posiadała żadnych informacji o badaniach i publikacjach dotyczących gwary starowierców w Polsce. Przypuszcza tylko, że gwara ich w „północnej części Polski i w Prusach Wschodnich" należy do tej samej grupy. Jest to przypuszczenie słuszne. Istnieją jednak prace zarówno o ich języku [1], jak i historii, pochodzeniu i kulturze materialnej. W Zakładzie Słowianoznawstwa PAN rozpoczęto opracowywanie słownika gwary starowierców w Polsce.

Badania wspomnianych gwar rosyjskich na Litwie, Łotwie i w Estonii nie zostały jeszcze zakończone. Autorka artykułu uważa jednak, że dzisiejszy stan badań pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków nie tylko dla slawistyki i bałtologii, lecz także dla dialektologii w ogóle. Nie porównując poszczególnych gwar w całości, lecz zestawiając jedynie cechy syntaktyczne gwar rosyjskich na Litwie i Łotwie, podejmuje ona próbę wykazania pewnych linii rozwojowych i wyciągnięcia wniosków ogólnych (dotyczących np. zagadnienia wzajemnych wpływów dwu języków o różnej strukturze). Jest to bodajże pierwsza praca omawiająca niektóre wspólne cechy gwarowe rosyjskich wysp językowych w krajach bałtyckich.

Zdaniem autorki, najistotniejszym dla tych gwar rosyjskich jest fakt, że pochodząc z tego samego narzecza z biegiem czasu rozdzieliły się one i ulegały wpływom różnych języków w niejednakowym stopniu spokrewnionych z językami słowiańskimi. Jeśli chodzi o gwary starowierców na Litwie, to ulegały one również wpływom języka białoruskiego i polskiego. Dzięki temu gwary starowierców uległy w różnych krajach różnym zmianom. Autorka stwierdza, że wszystkie omawiane rosyjskie gwary starowierców są archaiczne, a wśród nich na pierwszym miejscu stoi mowa starowierców w Estonii. Fakt ten jeszcze raz podkreśla znane w językoznawstwie twierdzenie, że przy kontaktach językowych zapożyczenia z języka strukturalnie obcego nie zachodzą tak często, jak przy zetknięciu się języków pokrewnych. Pragnę dodać, że również gwara rosyjska starowierców w Polsce, mimo słowiańskiego otoczenia językowego i kontaktu z językiem polskim a także białoruskim, zachowała cały szereg archaizmów.

Autorka podkreśla, że wspólnymi dla wszystkich tych gwar rosyjskich w krajach nadbałtyckich są te cechy, które charakteryzowały je w okresie emigrowania starowierców z terenów macierzystych. Zachowały się one do dziś i mają swe odpowiedniki w północno-zachodnich gwarach pskowskich [2]. Autorka wylicza następujące cechy: 1) końcówka Dat. plur. wspólna dla Instr. plur. i Dat. plur. w całej imiennej fleksji gwary; 2) występowanie imiesłowów nieodmiennych na -vši w funkcji orzeczenia; 3) leksyka. Powołując się pośrednio na pracę A. I. Lebiediewej, Slovoobrazovanije v pskovskoj toponimike", Učenyje zapiski L.G.U. wyp. 24., autorka podaje jeszcze jeden fakt, a mianowicie nagromadzenie nazw miejscowości na *-nica* głównie w środkowej części Łotwy, gdzie zamieszkują starowiercy, sądząc, że ma to związek z ich językiem. Możliwości takiej nie można wykluczyć, chociaż np. gwara starowierców w Polsce nie wywarła najmniejszego wpływu na postać nazw miejscowych w ich okolicy.

Ciekawe zdaniem autorki jest rów-

[1] I. Grek-Pabisowa, O najważniejszych cechach gwarowych języka starowierów zamieszkałych w Polsce. „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych. Zeszyt 7, 1958 r.; Zapożyczenia leksykalne z gwary mazurskiej i języka polskiego w języku starowierów z powiatów Mrągowo i Pisz. „Poradnik językowy". Zeszyt 9, 1958 r.; Niektóre wiadomości o starowierach zamieszkałych na terenie Polski. „Slavia Orientalis" nr 4, 1958 r. W druku znajduje się obszerna monografia o gwarze starowierów w Polsce tej samej autorki.

[2] Przeprowadzone przeze mnie badania gwary starowierów w Polsce wykazały natomiast, że ma ona wszelkie cechy południowo-zachodnich gwar pskowskich.

nież to, że starowiercy zachowali w swej mowie nie tylko cechy wspólne wszystkim gwarom pskowskim, lecz również cechy lokalne gwary okolicy, z której pochodzili. Dziś, mimo że wsie starowierskie blisko ze sobą sąsiadują, zachowały się w nich różnice (np. akanie i okanie) charakteryzujące ich dawne ojczyste dialekty.

Brak dostatecznie obszernego materiału ze wszystkich rosyjskich dialektów w krajach bałtyckich a także brak opisów gwar wschodniołotewskich sąsiadujących z dialektami rosyjskimi utrudnia dokładne wyodrębnienie cech rodzimych ich gwary od cech nabytych. Autorka wykazuje szereg mylnych informacji podanych przez różnych badaczy, którzy dochodzili do takich wniosków popełniając pewien błąd metodologiczny. Zestawiali mianowicie cechy gwar starowierców nie z cechami otaczających ich gwar łotewskich, lecz z łotewskim językiem literackim. Słuszność autorki jest tu oczywista. Wydaje mi się jednak, że nie wszystkie przytoczone przez nią przykłady zapożyczeń z języka łotewskiego można potraktować jako zapożyczenia, lub jako cechy nabyte po osiedleniu się starowierców na Łotwie. Np. w konstrukcji „a baby fsjagda pervŭ mužikof fstajut" za zapożyczenie można chyba uznać sam model konstrukcji nie zaś wyraz p-ervo, który łatwiej jest chyba wyprowadzić z rosyjskiego *первый, перво*, niż z łotewskiego gwarowego przyimka pyrma, zwłaszcza, że wyraz *перво* w zn. *раньше* znany jest w gwarach rosyjskich, także pskowskich. Użycie przyimka *o* zamiast *u* w zwrotach typu a ty idi at lisnika kupi, a także mieszanie *gd'e* i *kuda'* znane jest w dużej części gwar pskowskich, a zwłaszcza w części zachodniej. Wydaje się, że należy je uznać za rodzime. Nie ulega natomiast kwestii, że konstrukcje te w takiej właśnie postaci mogły przetrwać do dziś podtrzymane analogicznymi konstrukcjami z gwar otaczających.

To samo można powiedzieć o wahaniach w wyborze zaimków *кто* i *что*. Cechę tę spotyka się w szeregu gwar narzecza północnowielkoruskiego. Powstała ona oczywiście pod wpływem bałtyjkim, lecz jest to cecha stara. Musiała istnieć przed wiekiem XVIII, gdyż cechuje ona również starowierców w Polsce, a ci jak wiadomo zaczęli się tu osiedlać dopiero w XVIII i XIX.

Jednym z ciekawszych spostrzeżeń wysuniętych przez autorkę jest to, że wszędzie tam, gdzie gwary rosyjskie zetknęły się z językami bałtyjkimi zachował się bardziej archaiczny stan, szczególnie w składni. Autorka twierdzi, że języki bałtyjkie jako bardziej archaiczne działają tu jako czynnik konserwujący. Moim zdaniem jednak największą rolę odgrywa w tym względzie brak kontaktu z innymi gwarami rosyjskimi i z rosyjskim językiem literackim oraz pozostawanie w otoczeniu języków strukturalnie różnych od języka rosyjskiego.

Z badań wynika (autorka powołuje się w omawianym artykule na cały szereg prac o gwarach starowierców), że gwary rosyjskie w krajach nadbałtyckich zmieniły się nieznacznie mimo, że przez przeszło 2 stulecia były one oddzielone od obszaru rdzennie rosyjskiego. Tłumaczy się to izolacją, w jakiej żyli ci Rosjanie, oraz nader słabym kontaktem zarówno z opuszczoną ojczyzną, jak i z mieszkańcami ich nowej ojczyzny. Jeszcze w r. 1939, kiedy autorka miała okazję odwiedzenia niektórych wsi rosyjskich, stara generacja nie znała ani języka litewskiego, ani łotewskiego. Podobna sytuacja panuje na wsiach rosyjskich na zachodnim brzegu jeziora Pejpus, gdzie nie może być mowy o mieszaniu się ludności lub dwujęzyczności starowierców. Należy podkreślić, że także gwara starowierców w Polsce, mimo pozostawania w słowiańskim otoczeniu językowym, dwu a nawet trójjęzyczności ludności (starowiercy na Mazurach mówią po rosyjsku, po mazursku i po niemiecku) zachowywała się bardzo długo w czystej postaci.

Dopiero w latach powojennych wy-

stąpiły symptomy zanikania cech gwarowych (w języku starowierców z województwa białostockiego), jak też gwary w ogóle (u starowierców na Mazurach). Fakt ten jeszcze raz wydaje się podkreślać tezę autorki, że głównie przynależność do różnych wyznań przyczyniła się do zachowania się gwary w mało zmienionej postaci. Autorka mówi, że „przynależność do różnych wyznań przyczyniła się do utrudnienia kontaktu językowego i powstania dwujęzyczności z wywodzącymi się stąd zapożyczeniami..." I dalej „Zgodnie z doniesieniami z Estonii, ci Rosjanie, którzy odeszli od swej starej wiary, szybko przejęli estońskie obyczaje i mowę. Podobne dane posiadamy o starowierskich kolonistach w Prusach Wschodnich, gdzie przejście do kościoła protestanckiego wywoływało wkrótce przyjęcie mowy niemieckiej [3].

Pragnę uzupełnić wypowiedzi autorki dotyczące starowierców na Mazurach, czyli w dawnych Prusach Wschodnich. Badania ich gwary wykazały, że zachowuje się ona w archaicznym stanie nawet wbrew wpływom innego języka słowiańskiego. Powrót części starowierców na łono kościoła prawosławnego, czyli przejście na „jedynowierie", nie wpłynęło w żadnym stopniu na zmiany językowe tej części ich społeczności. Gwara „jedynowierców" niczym nie różni się od gwary starowierców. Jest to ta sama gwara przechodząca wspólne procesy językowe. Wypadki zaś przechodzenia do kościoła protestanckiego są prawie nieznane. W okresie wojny spora część starowierców znalazła się za granicą. Ludzie ci pozostając tam do dziś, nie wyrzekają się swej wiary. Przeciwnie, przyjeżdżając w odwiedziny do swych rodzinnych wsi z całą powagą odnoszą się do starowierskich obrządków religijnych i biorą w nich udział. Jest rzeczą naturalną, że pozostając od wielu lat bez kontaktu ze swym rodzimym językiem zapominają go częściowo. Język niemiecki na Mazurach znają wszystkie generacje, lecz nie jest to absolutnie związane z przejściem na protestantyzm.

O ile mi wiadomo, żadne badania językowe dotyczące dróg zanikania gwary u osobników mieszkających poza osiedlami starowierskimi na Mazurach nie były prowadzone.

We wnioskach końcowych autorka na przykładzie kontaktu gwar starowierców z językami bałtyjkimi rozpatruje kolejność przejmowania poszczególnych elementów z jednego systemu językowego do drugiego. Najsilniejszy wpływ litewski i łotewski wyczuwa się w leksyce i frazeologii, najmniejszy zaś w morfologii. Fonetyka znajduje się pośrodku. W tym wypadku badania wysp językowych potwierdzają jeszcze raz to, co stwierdzono w przypadku kontaktów dwu różnych języków. Natomiast przy kontakcie gwary starowierców z pisanym językiem rosyjskim, przejmowane są najpierw formy morfologiczne oraz terminologia współczesna. Zwroty syntaktyczne pozostają jednak niemal nienaruszone przez współczesny język pisany.

W świetle poruszonych zagadnień językowych autorka stwierdza w zakończeniu, że omawiane gwary rosyjskie mogą być również w przyszłości przedmiotem badań wielu dyscyplin językoznawczych, przede wszystkim zaś mogą dać wyjaśnienie tak aktualnych problemów w dzisiejszej nauce jak problem kontaktów języków o różnej strukturze i problem mieszania się języków.

Byłoby nader interesujące wykazanie ewolucji języka tych rosyjskich wysp językowych i uchwycenia jego tendencji rozwojowych w czasach ostatnich. Z artykułu bowiem nie wynika, czy gwary te nie ulegają obecnie wpływom rosyjskiego języka literackiego, czy nie zanikają cechy gwarowe, lub nie następuje zachwianie systemu gwarowego (jak to ma miejsce na przykład w gwarze starowierców w Polsce).

Omawiany artykuł jest swojego rodzaju podsumowaniem dotychczasowych badań o rosyjskich wyspach językowych

[3] Omawiana praca, str. 207.

na Litwie, Łotwie i w Estonii, wskazuje pewne wspólne tendencje rozwojowe wszystkich tych wysp językowych w trzech różnych krajach oraz wskazuje na konieczność dalszych badań, które by stanowiły podstawę do wyciągania ważnych wniosków nie tylko dla dialektologii, lecz również dla językoznawstwa w ogóle.

Iryda Grek-Pabisowa

M. R. Sudnik, *Słounik asabowych ułasnych imion*. Minsk 1965, str. 112 „Akademia Nauk BSRR, Instytut Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa".

Recenzowany słownik w leksykografii białoruskiej jest pierwszym uporządkowanym zbiorem powszechnie używanych dziś na Białorusi imion osobowych. Składa się on ze wstępu (s. 5—14), części białorusko-rosyjskiej (s. 15—59), części rosyjsko-białoruskiej (s. 60—92), rzadko używanych imion przestarzałych i nowych (s. 93—108). Na końcu książki jest podany wykaz literatury, co należy czytać o nazwach osobowych (s. 109—111) oraz spis treści.

Wstęp informuje nas o przeznaczeniu słownika, jego bazie materiałowej i strukturze. Słownik M. Sudnika ma cel praktyczny: przyczynić się do popularyzacji prawidłowego używania imion i patronimików (imion pa baćku) w praktyce języka mówionego i pisanego, zwłaszcza w różnego rodzaju dokumentach urzędowych, np. aktach urodzeń, dowodach osobistych, legitymacjach, adresach pocztowych etc. Znajdą w nim cenną informację i praktyczną poradę nauczyciele, pracownicy wydawnictw, radia i telewizji, pracownicy urzędów stanu cywilnego, biur paszportowych i inni. Słownik białoruskich nazw osobowych ma charakter słownika normatywnego. Z braku takiego słownika do oficjalnych dokumentów trafiały nieraz błędnie użyte imiona w postaci skróconej lub gwarowej co obniżało kulturę języka białoruskiego.

Podstawą materiałową leksykonu białoruskich imion osobowych były imienne wykazy mieszkańców Białorusi sporządzone w czasie powszechnego spisu ludności w 1959 roku, imiona zaczerpnięte z niektórych list wyborczych, gazet republikańskich, obwodowych i rejonowych. Gwarowe formy imion wydobyto ze słowników białoruskich I. Nosowicza (1870 r.), M. Kaspiarowicza (1927) „Materyjału dla słounika narodna-dyjalektnaj mowy" F. Jankouskaha (1960 r.), nie wydanych słowników P. Szpilewskiego (1853 r.) „Biełaruskaha słounika" S. Miadzwiedskaha (1910 r.), „Rasijska biełaruskaha słounika" A. W. Jaruszewicza (1914 r.), czasopisma „Mogilewskije gubiernskije wiedomosti" oraz niektórych czasopism białoruskich z lat 1923—1928. Znaczną część gwarowych wariantów imion osobowych uzyskał autor od miejscowych korespondentów z Grodzieńszczyzny, obwodu brzeskiego i mińskiego, z okolic Połocka i Słucka. Do rozdziału imion rzadko używanych, przestarzałych, wykorzystał autor imiona z cerkiewnego kalendarza świętych (miesiacasłowa), spisy nazw osobowych do ksiąg „Leksykonu" P. Beryndy, Sławianskij imienosłow M. Moroszkina (1867 r.), Słowar' driewnierusskich licznych sobstwiennych imion N. Tupikowa (1903 r.) oraz inne źródła.

Materiały na których oparł się M. Sudnik przy układaniu słownika (przede wszystkim 100 tysięcy imion osobowych ze spisu ludności oraz inne nazwy osobowe z wyżej wymienionych źródeł) dają gwarancję ogarnięcia wszystkich powszechnie używanych białoruskich imion w ich formie oficjalnej. Do imion powszechnych włączył autor te z każdych 10 tysięcy imion, które wystąpiły nie rzadziej niż raz. Nie odpowiadające tej częstotliwości imiona zakwalifikowane zostały do rejestru imion rzadkich.

Do słownika weszły wszystkie używane wśród Białorusinów imiona niezależnie od ich dawniejszego pochodzenia, a więc imiona rodzime, ogólnosłowiańskie, imiona chrześcijańskie greckiego

pochodzenia i łacińskiego, skandynawskie, germańskie, gruzińskie i inne. Imiona te w języku białoruskim zachowały się w postaci pierwotnej bądź zostały przekształcone i przystosowane do białoruskiego systemu fonetycznego, morfologicznego i deklinacyjnego.

Słownik obejmuje ogółem przeszło 2500 imion, z tej liczby imion dziś powszechnie używanych jest ponad 1600 (mniej więcej 100 męskich i 600 żeńskich), pozostałe 900 imion włączone są do mało znanych i przestarzałych (około 700 męskich i przeszło 200 imion żeńskich).

Słownik białoruskich nazw osobowych jest typem słownika przekładowego, dwujęzycznego, układem materiału i rozmiarami prawie nie różni się od ukraińskiego słownika nazw. osobowych (Słownyk własnych imen ludej, ukrajińsko-rosijśkyj i rosijśko-ukrajińśkyj, za redakcijeju S. P. Ławczenka. Kyjiw 1961), którego drugie rozszerzone wydanie ukazało się w 1961 roku. Słowniki tego typu w republikach związkowych ZSRR są niezbędne jeśli chce się zapewnić prawidłowe tłumaczenie imion i form odojcowskich (otczestw) z języka białoruskiego bądź ukraińskiego na urzędowy język rosyjski i odwrotnie. W słowniku nazw osobowych M. Sudnika imiona w języku białoruskim mają swoje odpowiedniki rosyjskie. Oprócz zalecanej do oficjalnego użytku formy imienia podaje się też prawidłową postać patronimicum od tegoż imienia. Często obok oficjalnej formy imienia w nawiasach z odpowiednim kwalifikatorem umieszczone są jego postacie gwarowe, np.:

Kanstancin (razm. *Kastúś, Kóstuś, Kasciúk, Kastász*) *Kanstancínawicz, Kanstancínauna — Kanstantín;*
Mikałáj (razm. *Mikóła*) *Mikałájewicz, Mikałájeuna — Nikołaj;*
Aurélija (razm. *Auréla, Aurúnia, Ralisia, Ralína*) *— Awriélija.*

Należałoby w tym miejscu zaznaczyć, że niektóre imiona białoruskie umieszczone w słowniku z kwalifikatorem razm. tzn. potoczne powszechnie używa się w literaturze i języku mówionym, np. imiona *Janka* Kupała, *Kastuś* Kalinouski itd. Na poważne trudności napotykamy chcąc przeprowadzić ścisły podział białoruskich nazw osobowych na imiona, patronimica i nazwiska. Przyczyną tych trudności jest brak wykładników formalnych (słowotwórczych czy też innych) mogących służyć za podstawę do takiego podziału. I tak przykładowo, forma potoczna od imienia *Konan* ros. *Konon* występująca w postaciach *Kónasz, Kanász* znana jest jako nazwisko w Mińsku, Smolewiczach, we wsi Kurgany obwodu mińskiego i tak dalej. Potoczne formy imion takich jak *Wincuk* (od *Wikientij*), *Kasciuk* (od *Kanstancin*) używane są w funkcji nazwisk. W tej samej funkcji występują niektóre formy odojcowskie z sufiksem *-icz*. Z polskiego obszaru językowego można również przytoczyć niektóre imiona lub patronimica występujące w funkcji nazwisk, np.: Janko Stanisław (pierwszy człon nazwisko a drugi imię), Zygmunt Wacław, Radziwonowicz (nazwisko) itd.

Niektóre imiona weszły do oficjalnego urzędowego użycia w dwóch formach książkowej i ludowej, np. *Wasílij* i *Wasíl*. W każdym z trzech rozdziałów słownika osobno w układzie alfabetycznym podane są imiona męskie i osobno imiona żeńskie. Układ taki jest podyktowany względami czysto praktycznymi słownika.

Słownik M. Sudnika chociaż jest przeznaczony głównie do praktycznego użytku ma także dużą wartość naukową. Zebrane w nim imiona są cennym źródłem do ustalenia sposobu zapożyczania obcych wyrazów do języka białoruskiego. Cenną usługę przyniesie on także w badaniach nad słowotwórstwem itd. Największe korzyści przyniesie słownik imion osobowych językoznawcom-onomastom, ponieważ duża część białoruskich nazw miejscowych ma za podstawę różnorodne nazwy osobowe. W sumie praca białoruskiego leksykografa M. R. Sudnika jest cenną pozycją w antroponimii białoruskiej i słowiańskiej.

Michał Kondratiuk

Opracowania szczegółowe

K.-O. Falk, *Ze studiów nad sławizacją litewskich nazw miejscowych i osobowych*. 1. O wtórnej funkcji sufiksu *-ec*; o nazwach miejscowych na *-ańce*, „Scando-Slavica", t. IX, Kopenhaga 1963, s. 87—103 oraz K.-O. Falk, *O metodach sławizacji litewskich nazw osobowych i miejscowych. O genezie i rozpowszechnieniu nazw na -ańce*, „Språkliga Bidrag", t. 5, nr 22, „Miscellanea polonica", Lund 1966, s. 1—16.

Obie wymienione prace znanego slawisty szwedzkiego prof. K.-O. Falka ze względu na ich ścisły związek tematyczny omawiam łącznie [1]. Prof. K.-O. Falk, badający językowe stosunki bałto-słowiańskie w zakresie onomastyki już od 1934 r., w obu omawianych artykułach zajmuje się problemem slawizacji litewskich nazw osobowych i miejscowych. Stanowią one część przygotowywanego, obszernego studium poświęconego temu zagadnieniu. Czytelnika polskiego oba artykuły interesują żywo ze względu na poruszane w nich zagadnienia ogólnych kontaktów kulturalnych i językowych polsko-litewskich, a przede wszystkim ze względu na topo- i antroponimię naszych terenów północno-wschodnich, w szczególności Suwalszczyzny uwzględnionej szeroko w rozważaniach autora.

Zagadnienie slawizacji litewskich nazw osobowych i miejscowych autor rozpatruje w aspekcie historycznym (tak jak się ono przedstawiało w języku administracji W. Ks. Litewskiego), ale w niezbędnym do takiego przedstawienia problemu zakresie uwzględnia także stan współczesny z Litwy etnicznej i terenów przyległych. Podstawę źródłową dotychczasowych badań prof. K.-O. Falka stanowią inwentarze i inne dokumenty z w. XVI, XVII i XVIII [2] oraz własne zapiski dialektyczne z terenu Suwalszczyzny z lat 1934, 1936, 1937 i 1959—1962.

Artykuł w Scando-Slavica IX zajmuje się wyczerpująco genezą nazw miejscowych na *-ańce*, poruszając tylko marginalnie ogólniejsze zagadnienia slawizacji nazewnictwa litewskiego. Tym zagadnieniom ogólnym poświęcony jest przede wszystkim artykuł w Språkliga Bidrag V, gdzie autor dzieli litewski materiał nazewniczy na pięć grup z zależności od sposobu jego zesłowiańszczenia (slawizacja fonetyczna, fleksyjna, słowotwórcza, translacyjna (przekładowa) oraz slawizacja na tle etymologii ludowej) [3]. W artykule autor omawia dokładnie tylko cztery z nich, przesuwając slawizację fonetyczną do opracowania późniejszego. Oprócz tego

[1] Związek ten został zaznaczony przez autora w „Språkliga Bidrag", w nawiasowym podtytule artykułu: Referat wygłoszony na V Zjeździe slawistów w Sofii w r. 1963, stanowiący streszczenie i uzupełnienie artykułu „Ze studiów nad slawizacją litewskich nazw miejscowych i osobowych", „Scando-Slavica", IX (1963), str. 87—103.

[2] K. Jablonskis, Istorijos Archyvas, I tomas, XVI amžiaus Lietuvos inventoriai, Kaunas 1934, K. Jablonskis, M. Jučas, Lietuvos inventoriai XVII a., Vilnius 1962, Opisanje rukopisnogo otdelenija Vilenskoj Publicznej Bibliotieki, Vilna 1895, K.-O. Falk, Wody wigierskie i druciańskie, Studium toponomastyczne, cz. II: Fotokopie źródeł i dokumentów, Lund 1941 i inne.

[3] Zagadnieniu slawizacji litewskich nazw wodnych i miejscowych poświęcony został referat prof. J. Otrębskiego wygłoszony na tym samym V Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Sofii w 1963 r. (por. J. Otrębski, Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych, Z polskich studiów slawistycznych, Seria 2, Językoznawstwo, „Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii 1963", Warszawa 1963, str. 267—286). Prof. J. Otrębski opiera się głównie na materiale współczesnym. Na referat składają się oprócz wstępu następujące rozdziały: 1. Uwagi o stronie fonetycznej zesłowiańszczonych względnie spolszczonych nazw litewskich, 2. Uwagi o budowie i deklinacji zesłowiańszczonych względnie spolszczonych nazw litewskich, 3. Przekład litewskich nazw wodnych i miejscowych na język polski względnie ruski. W zasadniczych liniach podział materiału w referatach prof. K.-O. Falka i prof. J. Otrębskiego jest zgodny. Oba referaty są zgodne także pod względem zasięgu terytorialnego materiałów nazewniczych.

artykuł zawiera pewne uzupełnienia dotyczące statystyki i geografii nazw na *-ańce*. W ten sposób tematykę obu artykułów stanowi pięć następujących, głównych zagadnień: 1. geneza nazw miejscowych na *-ańce*, 2. slawizacja fleksyjna nazw litewskich, 3. slawizacja słowotwórcza nazw litewskich, 4. slawizacja translacyjna (przekładowa) nazw litewskich, 5. slawizacja na tle etymologii ludowej nazw litewskich. W dalszym ciągu przyjrzyjmy się bliżej każdemu z tych zagadnień.

Nazwy miejscowe na *-ańce* na terenach współcześnie lub w przeszłości litewskich powstały w wyniku slawizacji litewskich nazw osobowych. Dowodzi tego zbadany przez autora materiał z inwentarzy litewskich (pisanych do r. 1699 po białorusku, a później po polsku). Przede wszystkim pozwala on stwierdzić, że pisarze nagminnie zastępowali bardzo częste w litewskim nazewnictwie osobowym i miejscowym przyrostki *-anis* (*-ãnis*), *-enis*, *-inis*, *-unis*, *-ẽvis* (*-ovys*) formacjami słowiańskimi na *-ańec*, *-eńec*, *-ińec*, *-uńec*, *ovec*, np. lit. *Petranis* ≧ słow. *Pietraniec*, lit. *Gudenis* ≧ słow. *Kudzieniec*, lit. *Valinis* ≧ słow. *Wolimiec*, lit. **Vištinis* (n. miejsc.) ≧ słow. *Wiszlyniec*, lit. **Markunis* ≧ słow. *Markuniec*, lit. **Pastavys* (n. miejsc.) ≧ słow. *Postuwiec*. Przyczyny identyfikacji tych przyrostków litewskich i słowiańskich były według autora następujące: 1. prawie całkowita zgodność brzmienia pierwszej części przyrostków litewskich i słowiańskich, 2. w niektórych wypadkach (np. lit. *-anis*, słow. *-aniec*) wrażenie bliskości znaczeniowej przyrostków litewskich i słowiańskich, 3. częstotliwość występowania tych przyrostków w nazewnictwie białoruskim i polskim (o ostatnim punkcie piszę jeszcze niżej). Ten rodzaj słowiańszczenia nazw litewskich autor nazywa slawizacją słowotwórczą.

Zeslawizowane w jej wyniku litewskie nazwy osobowe i miejscowe wchodziły do słowiańskiego systemu fleksyjnego i odmieniały się jak wyrazy rodzime na *-ec*[4]. Jednocześnie w materiale nazewniczym inwentarzy autor stwierdził niejednokrotnie (a w stosunku do omawianych tu nazw miejscowych na *-ańce* dokładnie udokumentował), że formy liczby mnogiej tych zeslawizowanych litewskich nazw osobowych (nazwiska mieszkańców danej wsi albo okolicy) mogą występować jako nazwy miejscowe, np. *Stanisław Druskianiec* || *sioło Druskiancy*, *Jozeph Jagielaniec* || *sioło Jagielance*. W ten sposób została wyjaśniona geneza licznych nazw miejscowych zakończonych w białoruszczyźnie i polskim dialekcie kresowym na *-ancy*, *-ency*, *-incy*, *-uncy*, *-ovcy*, niekiedy z obocznością *-ańce*, *-ence*, *-ince*, *-unce*, *-ovce*[5]. Należą one do kategorii nazw miejscowych wtórnych, tj. takich, które pierwotnie były nazwami ludzi, a później dopiero stały się nazwami miejscowości. Omawiany typ nazewniczy jest dość częsty w gwarach sejneńskich, skąd podaję nazwy następujących wsi: *Babancy*, *Gavińancy*, *Podgavińancy*, *Gryškancy*, *Marcinkancy*, *Pšystavancy*, *Vigrancy*, *Krevincy*, *Poluncy*, *Beržałofcy*, || *Beržałopcy*, *Mixnofcy*, *Romanofcy*. O odpowiednikach litewskich tych nazw będzie mowa niżej.

Dla grupy nazw na *-ańce* autor przytacza także argumenty natury geograficznej i statystycznej świadczące o ich litewskim pochodzeniu. Mianowicie na podstawie ekscerpcji odnośnego materiału ze Słownika geograficznego stwier-

[4] Z nazw występujących w inwentarzach udało się autorowi zestawić potwierdzający to paradygmat ich odmiany w liczbie pojedynczej i mnogiej (z wyjątkiem celownika l. p. i biernika l. p. i l. mn.). Por. też niżej — slawizacja fleksyjna.

[5] Wobec ogólnopolskich *-ańce*, *-eńce*, *-ińce*, *-uńce*, *-ovce*. Końcówka *-y*||*-i* w mianowniku i bierniku l. mn. rzeczowników miękkotematowych oraz twarde *n* przed *c* są znanymi cechami białoruszczyzny i polszczyzy kresowej (por. W. Kuraszkiewicz, Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej, Warszawa 1954, s. 44, T. Zdanecewicz, Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami, Poznań 1966, s. 57, 112—113). Występujące w inwentarzach formy z końcówką *-e* powstały pod wpływem ogólnopolskim.

dza, że nazwy na *-ańce* ograniczają się niemal całkowicie do byłego, albo do współczesnego obszaru języka litewskiego (98%, tj. 660 nazw na ogólną sumę 730 wynotowanych pochodzi z terytorium litewskiego wobec 10%, tj. 70 nazw z obszarów rdzennie słowiańskich). Potwierdza to także zamieszczona w Språkliga Bidrag po str. 12 mapa oparta na źródłach XVI, XVII i XVIII w., z której widać dokładnie, że nazwy na *-ańce* ograniczają się do terenów etnicznie litewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mapa ta pokazuje jednocześnie, że w obrębie litewskiego obszaru językowego nazwy na *-ańce* występują głównie w jego części południowo-wschodniej, tj. w dialekcie wschodnio-auksztajckim, w południowej części dialektu środkowo-auksztajckiego i w dialekcie dzuków, brak ich natomiast prawie zupełnie w dialekcie zachodnio-auksztajckim i na Żmudzi (z nazw ekscerpowanych ze Słownika geograficznego także na Żmudź przypada tylko 4,5%, tj. 30 nazw). Autor łączy to zjawisko z geografią nazw osobowych na *-anis* || *-onis* typowych dla dialektów wschodnio-auksztajckich i dialektów dzuków i odwrotnie nazw osobowych na *-aitis* charakterystycznych dla Żmudzi. Na korzyść takiej interpretacji zdaje się także przemawiać fakt, że w końcu w. XVII nazwy osobowe na *-anis* (wypierane dzisiaj przez typ na *-onis*) były liczniejsze i zajmowały nie tylko obszar dialektu wschodnio-auksztajckiego, jak obecnie, ale prawdopodobnie występowały stosunkowo licznie w dialekcie środkowo-auksztajckim i bardzo licznie w dialekcie dzuków [6]. Należy jeszcze zwrócić uwagę, że tereny litewskie z koncentracją nazw na *-ańce* są najbliższe terenów słowiańskich i penetracja wpływów słowiańskich była na nich najsilniejsza. Zapewne ciekawe wyniki przyniesie porównanie układu geograficznego nazw na *-ańce* z układami nazw na *-eńce*, *-ińce*, *-uńce*, *-ovce*.

W związku z podanym przez autora wyjaśnieniem genezy nazw miejscowych na *-ańce*, *-eńce*, *-ińce*, *-uńce*, *-ovce* na terenach litewskich nasuwa się jeszcze myśl o języku, który odegrał główną rolę w ich powstaniu. Kilka przesłanek zdaje się przemawiać tutaj za białoruszczyzną. Przede wszystkim wynotowane przez autora ze Słownika geograficznego nazwy miejscowe na *-ańce* [7] z obszarów rdzennie słowiańskich w przytłaczającej większości pochodzą z terenów ukraińsko-białoruskich. Fakt ten potwierdzają także moje obserwacje poczynione na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim nad sposobem tworzenia nazw mieszkańców od nazw wsi. Otóż na terenach najbliższych białoruskim lub białoruskich na południowym skrawku pow. augustowskiego i wschodniej części pow. bielskiego tworzy się je za pomocą przyrostka *-ec*, względnie formantów zawierających ten przyrostek, np. *ściokłaniec*, *jaśnonoviec*, *krasnyboźac*, *štabińec* [8]. Natomiast na terenach polskich wymienionych powiatów, a także w graniczących z litewskim obszarem etnicznym powiatach sejneńskim i suwalskim występuje w tej funkcji przyrostek *-ak*. Obie powyższe obserwacje są

[6] Ze względu na możliwość substytucji słowiańskiego *a* za bałtyckie *o* nie mają pełnej siły dowodowej częste w gwarach sejneńskich nazwiska na *-anis*, np. *Andrukańis*, *Petrańis*, *Seńańis* (por. T. Zdanceewicz, Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego, Z polskich studiów slawistycznych, Prace językoznawcze i etnogenetyczne na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie 1958, Warszawa 1958, s. 208) przy zupełnym braku nazwisk na *-onis* i tylko dwóch znanych mi nazwiskach na *-aitis*: *Kalvaičis*, *Vinikaitis*. Sceptycyzm mój potwierdzają także podane przez doc. T. Buch nazwiska na *-onis* z sejneńskich gwar litewskich: *Jonušonis*, *Maconis*, *Misiukonis* (T. Buch, Litewskie nazewnictwo osobowe w pow. Sejny i Suwałki, Onomastica, t. IX, Wrocław 1964, s. 317).

[7] Z zastrzeżeniem, że w zgromadzonych tam nazwach *-ań-* nie zawsze należy do przyrostka.

[8] Por. T. Zdanceewicz, Gwary ludowe powiatu augustowskiego jako wynik procesów osadniczych, „Studia i materiały z dziejów Pojezierza Augustowskiego", Białystok 1967, s. 315 (pod redakcją J. Antoniewicza).

zgodne ze stwierdzeniami I. Kowałyka[9] w stosunku do języków wschodniosłowiańskich i B. Lindert[10] w stosunku do gwar ukraińskich na terenie woj. lubelskiego i wspólnie z nimi potwierdzają fakt, że przyrostek *-ec* i formanty z nim złożone[11] typu *-ań-ec, -eń-ec, -iń-ec, -uń-ec, -oń-ec* są szczególnie produktywne w językach wschodniosłowiańskich. Oczywiście, spośród języków wschodniosłowiańskich największy wpływ na język litewski mogła wywrzeć tylko białoruszczyzna. Potwierdzają to zarówno argumenty geograficzne, jak i jej rola historyczna jako języka administracji W. Ks. Litewskiego. Z drugiej znów strony nie można zapominać o wadze polszczyzny jako języka kościoła i kleru odgrywającego znaczną rolę od początków kościoła katolickiego na Litwie. Zamierzona praca prof. K.-O. Falka zapewne i pod tym względem przyniesie interesujące wyniki.

Slawizacja fleksyjna została przez autora omówiona na przykładach litewskich nazw osobowych, miejscowych i terenowych z końcówkami *-as, -is*. Polega ona na dodaniu słowiańskich końcówek deklinacyjnych do specjalnie utworzonego tematu nazwy slawizowanej. Tematem tym może być bądź forma mianownika l.p. wyrazu litewskiego, np. *Petras, z Petrasem; Utonis, Utonisa*, bądź rzeczywisty temat wyrazu litewskiego (tj. forma mianownika bez końcówek *-as*, — *-is*), np. *Jankun, Jankuna, Jankunowie; Okmien, do Okmienia*[12]. Obok tych dwóch typów, odrębnych ze względu na postać tematu, bardzo często występuje typ mieszany, łączący w paradygmacie cechy ich obu. Ma on zawsze mianownik l.p. równy pełnemu mianownikowi litewskiemu, np. *Dowkniunas, Maziulanis, Dargwiłaitis*, natomiast przypadki zależne oparte o temat równy tematowi litewskiemu, np. *Dowkniuna, Mazulania, Dargwiłaiciowi*. Jak widzimy forma mianownika ulega slawizacji znacznie trudniej niż formy pozostałych przypadków, a może stać się nawet tematem całej odmiany. Nazwa zeslawizowana może odmieniać się według tematów twardych lub miękkich niezależnie od tego, do jakich tematów należała w litewszczyźnie (*-o, -jo* czy *-i*), np. *Dowkniunas* ale *Dowkniuna, Samulanis* ale *Samulanowie, Gulbinis* ale *Gulbin*. Końcówki litewskie zastępuje się najczęściej końcówkami słowiańskimi odpowiadającymi im pod względem rodzaju, liczby i przypadku, bywają jednak wypadki, że litewską końcówkę mianownika l.p. zastępuje się przez końcówkę innej liczby lub rodzaju, np. lit. **Ringis* ≥ słow. *Ryngie* (l.p. r. nij.), lit. **Dumblis* ≥ słow. *Dumble* (l.p. r. nij.), lit. **Wingris* ≥ słow. *Wigry* (l.mn.), lit. **Akmẽnis* ≥ słow. *Okmini* (l.mn.), lit. *Ilgis* ≥ słow. *Ilgi* (l.mn.).

Współcześnie sposób odmiany litewskich nazw osobowych i miejscowych w gwarach sejneńskich jest pod wieloma względami zbliżony do notowanego przez prof. K.-O. Falka w materiale historycznym inwentarzy. O deklinacji nazw osobowych wypowiadałem się w związku z referatem prof. K.-O. Falka na Pierwszej Konferencji Nauk Historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku w 1961 r.[13] Podobnie jak w inwentarzach występuje w gwarach sejneńskich typ

[9] И. Козалик, Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національною и територіальною приналежністю (Nomina nationalia et regionalia). Питання слов'янського мовознавства, кн. 5, 1958, s. 138—163.

[10] B. Lindert, Przyrostki tworzące nazwy mieszkańców na terenie woj. lubelskiego, „Onomastica", t. VIII, z. 1—2, Wrocław 1963, s. 313—327.

[11] Por. J. Otrębski, Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych, o.c. s. 283, W. Taszycki, Słowiańskie nazwy miejscowe, W. Taszycki, Rozprawy i studia polonistyczne I, Onomastyka, Wrocław 1958, s. 262—263.

[12] Por. też T. Buch, Litewskie nazewnictwo osobowe w pow. Sejny i Suwałki, o.c. s. 315.

[13] „Acta Baltico-Slavica", t. I, Białystok 1964, s. 276.

z tematem równającym się pełnej formie litewskiego mianownika: *Miśukańis, Miśukańisa, Miśukańisoví, Ruģeńis, Ruģeńisoví.* Ten typ odmiany wyraża poważanie dla nosiciela nazwiska. Obok niego występuje typ mieszany z mianownikiem zachowującym końcówkę litewską, natomiast w przypadkach zależnych mający temat równy rzeczywistemu tematowi litewskiemu, np. *Ruģeńis, do Ruģeńa, Miśukańis, do Miśukańa.* Formy przypadków zależnych mają tutaj znaczenie pejoratywne. Niekiedy forma równa tematowi litewskiemu (czyli bez końcówek *-as, -is*) wkracza także do mianownika l.p. dając pełny typ tej odmiany. Także mianowniki l.p. typu: *Ruģeń, Miśukań, Pongań* mają znaczenie pejoratywne. Obok nich już jako normalne, pozbawione odcienia pejoratywnego, nazwiska występują: *Kaśkel, Staśkel; Gryguć, Raguć.* Gwary sejneńskie uregulowały także problem odmiany zeslawizowanych nazwisk ze względu na twardość lub miękkość tematu. Według tematów twardych odmieniają się niezależnie od pierwowzoru litewskiego wszystkie nazwiska zeslawizowane, jeżeli temat ich odmiany równa się pełnej formie litewskiego mianownika l.p. Odmianę zgodną z litewskim pierwowzorem, tj. miękkotematową lub twardotematową mają nazwiska zeslawizowane, jeżeli temat ich odmiany równa się rzeczywistemu tematowi litewskiemu. Natomiast w nazwach miejscowych i terenowych z tematem odmiany równym rzeczywistemu tematowi litewskiemu, szczególnie na terenach odleglejszych od etnicznie litewskich, niekiedy ustalają się typy odmiany niezgodne pod względem wygłosu tematu z pierwowzorami litewskimi, np. formy twardotematowe w odmianie nazw *Gulbin, do Gulbina, na Gulbińe; Vilkokuk, do Vilkakuku, za Vilkakułem* wobec litewskich *Gulbinis, Wilkokukis.* W tym wypadku jednak temat twardy lub miękki utrzymuje się konsekwentnie w obrębie całego paradygmatu, kiedy w przeanalizowanych przez prof. K.-O. Falka materiałach historycznych zdarzały się oboczne formy z tematem twardym bądź miękkim od tej samej nazwy.

W odniesieniu do przedstawiającej pewną anomalię rozwojową nazwy jeziora *Ryŋg'ia* wobec formy litewskiej **Ringis* znalazłem w moich notatkach kilka zapisów, które być może okażą się przydatne przy dalszych rozważaniach autora. Zostały one zanotowane od jednej i tej samej, pochodzącej z Półkot informatorki w następujących kontekstach: *Na tym małym jeźorku, na tym Ńimanaįću. Ńimanaįćis nazyvaįo taka maleńka* [jeziorko], *co nat šosem do Pułkot, a ta pułkocka jeźora nazyvaįo Beŕźńik; Ryŋg'ia ... O, ta, pułkocka jeźoro to Beŕźńik nazyva še, a ta mała to Ńimanaįćis, a ta Ryŋģa o, co po pravym boku ... Nu pułkocka ta jeźora, co veš juš jaka, Beŕźńik nazyv|a še, a ta maleńka, co pšy šoše, Ńimanaįćis, nu a ta jeźoro druga, co na pravo, to Ryŋg'ia; i ta mejsce, co tam, nazyvaįo Ryŋg'ia i jeźoro Ryŋg'ia.* Konsekwentne używanie formy z końcówką *-a* wobec form z końcówką *-is* w nazwie *Ńimanaįćis* świadczy o mocnym zadomowieniu tej postaci w polskich gwarach sejneńskich. Pewien nowy moment zdaje się wprowadzać uwaga, że także leżące dookoła jeziora pola noszą tę samą nazwę [14]. Być może, że pewne świa-

[14] Przy ewentualnej argumentacji nazwy *Ryŋga||Ryŋģ'ia* należy jednak ten moment brać pod uwagę z najdalej idącą ostrożnością, bo może to być nazwa wtórna, przeniesiona z nazwy jeziora również na otaczające je pola. Analogiczny wypadek zanotowałem od tej samej informatorki w stosunku do leżącego w niewielkiej odległości na pd.-zach. od Beržnik jeziora i lasu *Šaryńis: i ten las Šaryńis i ta jeźioro nazyva še Šaryńis.* W tym wypadku wtórność pochodzenia nazwy lasu jest bezsporna, bo nazwa jeziora wywodzi się od lit. *ešerys*, dial. *ašerys*, 'okoń' i w przeszłości brzmiała *Aszerynis||Oszerynis* (por. K.-O. Falk, Wody wigierskie i huciańskie Studium toponomastyczne, II Źródła rękopiśmienne, Lund 1941, s. I: 5, J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej, Białystok 1963, s. 50, 66, 110). Nazwę tę w dzisiejszym brzmieniu podałem w moim artykule: Wpływy li-

tło na interesującą nas nazwę rzuciłoby, rozpatrzenie nazwy leżącej nad tym jeziorem karczmy *Ryngielówka* [15], stojącej w niewątpliwym związku genetycznym z nazwą jeziora, mającej natomiast różną zarówno od postaci *Ryngà*||*Ryngìa*, jak i od postaci *Ryngìs* podstawę słowotwórczą.

Slawizacja słowotwórcza polega na zamianie litewskich elementów sufiksalnych i końcówek na przyrostki słowiańskie o nieidentycznej z litewskimi funkcji semantycznej. Wiele jej elementów omówiono wyżej przy opisie genezy nazw na *-ańce*. Tam też czytelnik znajdzie przykłady najczęstszych i najważniejszych substytucji.

Autor wyodrębnia dwa typy slawizacji słowotwórczej ze względu na to, czy obejmuje ona cały paradygmat nazwy slawizowanej, np. lit. **Andrulianis* ≥ słow. mian. l.p. *Andrulaniec*, dop. l. p. *Andrulanca*, lit. **Čivianis* ≥ słow. mian. l.p. *Cywaniec*, dop. l.p. *Cywanca*, dop. l.m. *Cywancow*, lit. **Aglinis* ≥ słow. mian. l.p. *Jegliniec*, czy występuje jedynie w przypadkach zależnych przy jednoczesnym zachowaniu litewskiej formy mianownika l. p., np. mian. l.p. *Cìananis*, mian. l.mn. *Cìanancy*. Podobnie jak przy slawizacji fleksyjnej zwraca uwagę fakt szczególnej odporności na wpływ słowiański litewskiej formy mianownika l.p. Wydaje się, że slawizacja słowotwórcza kryła w sobie także pewne elementy przekładu.

Slawizacja translacyjna (za pomocą przekładu) zastępuje morfemy lub wyrazy litewskie morfemami lub wyrazami słowiańskimi o identycznej funkcji semantycznej. Obejmuje ona część albo całość nazwy slawizowanej i w związku z tym autor wyodrębnia grupę przekładów częściowych i grupę przekładów całkowitych. W przekładach częściowych nazw niezłożonych tłumaczeniu może ulec litewski przedrostek lub litewski przyrostek (z końcówką): lit. *Užraistis*, słow. *Zarojście*; lit. *Januškonis*, słow. *u Januszkowicza*; lit. *Staniònis*, słow. *tego Staniowicza*; lit. *Martinaitis*, słow. *Martinowicz*; lit. *Voitkunas*, słow. *Wojtkowicz*; lit. **Akmenaitis*, słow. *Okminek*; lit. **Žubrolaitis*, słow. *Zubrowiec*. W przekładach częściowych nazw złożonych tłumaczeniu ulega jeden z dwóch komponentów złożenia, np. lit. **Naujakaimis*, słow. *z zaścianka Nowokaymin*. Przekłady całkowite wystąpiły w nazwach odnoszących się do tego samego obiektu fizjograficznego, np. lit. *Gulbinis*, słow. *Lebiedzino*, lit. **Juodelis* ≥ *Jodel*, słow. *Czarne*, lit. **Naujakaimis*, słow. *Nowa Wieś*. W związku z nimi autor przytacza kilka ciekawych postaci obocznych w nazwach jezior odnoszących się do różnych obiektów fizjograficznych: *Kojle*, *Gajliek* || *Białe*, *Ilgiel* || *Długie*, *Krejwelek* || *Krzywe*, a także nazwa rzeki *Kirsna* || nazwa wsi *Jodjeziory* (≤ *Juodežeriai*) i nazwy leżących przy niej jezior *Czarne* i *Białe*.

Z gwar sejneńskich znam współcześnie następujące nazwiska polegające najprawdopodobniej na slawizacji translacyjnej: *Andrulevič* (por. Sc.-Sl. s. 97), *Andruškevič* (por. Sc.-Sl., s. 99), *Budrevič* (por. Sc.-Sl., s. 92), *Butrymovič* (por. Sc.-Sl., s. 99), *Januškevič* (por. Sc.-Sl., s. 88—91) *Jurgelevič* (por. Sc.-Sl., s. 91, 97, 100), *Juškevič* (por. Sc.-Sl., s. 92, 100), *Marcinkevič* (por. Sc.Gl., s. 88), *Stanevič* (por. Sc.-Sl., s. 89, 90) [16].

Slawizacja na tle etymologii ludowej obejmuje różne typy substytucji morfemów (głównie przyrostków) słowiańskich w miejsce odpowiednich morfemów litewskich. Najbliższa

tewskie i wschodnio-słowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami, „Acta Baltico-Slavica" I ,Białystok 1964, s. 232, w. 2 od dołu, w ostatniej korekcie jednak opuszczono samą nazwę pozostawiając tylko jej litewskie źródła.

[15] Por. J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, s. c., s. 158, 173, 177, 209.

[16] Z. Klemensiewicz, Historia języka polskiego, cz. I, Warszawa 1961, s. 124 łączy to nazwisko z rodzimym imieniem Stanisław.

jest ona slawizacji translacyjnej i w niektórych wypadkach nastręcza pewne trudności ich odróżnienia, głównie jednak obejmuje fakty dalekie od przekładu. Autor wlicza tutaj substytucje następujące: *-enis* ≧ *-ovo* ≧ *-ovko* ≧ *-óvek*: **Aglinis* ≧ *Jeglin* ‖ *Jeglowo* ≧ *Jeglowka* (*a* ≦ *o*) ≧ *Jeglówek*, 2. *-iškiai* ≧ *-ovce*: *Ponkiškiai* ≧ *Pankowce*, *Romaniškiai* ≧ *Romanowce*, 3. *-onys* ≧ *-ovce*: *Marcinkonys* ≧ *Marcinkowce* [17], 4. Różne: *Samanis* ≧ *Sumowo*, *Dauspuda* ≧ *Dowspuda* ≧ *Rospuda*, *Kauknoris* ≧ *Kolknar*.

Spośród występujących w polskich gwarach sejneńskich nazw na *-ancy*, *-incy*, *-uncy*, *-ovcy* za wynik substytucji na tle etymologii ludowej (obok podanej przez autora nazwy *Romanowce*) należy chyba uznać nazwy następujące: *Gavińancy* ≦ lit. *Gavieniškiai*, *Podgavińancy* ≦ lit. *Padgavieniškiai*, *Krevincy* ≦ lit. *Kraivìniai*, *Poluncy* ≦ lit. *Palūnai* [18], a także może *Beržałojcy* ‖ *Beržałopcy* ≦ lit. *Beržalāpiai* oraz *Vigrancy*, chociaż do tej ostatniej trudno się ustosunkować ze względu na brak jej w materiale T. Buch. Nazwy *Daniłofcy* i *Michnofcy* ze względu na podstawy słowotwórcze i ze względu na formę litewską *Michnòfcai* [19] są pochodzenia słowiańskiego (por. Sc.-Sl., s. 102—103).

Szeroka, cenna i niezwykle interesująca problematyka omówionych tutaj prac prof. K.-O. Falka jest w jego twórczości naukowej nową pod względem tematycznym i terenowym, chociaż konsekwentnie wypływa z jego prac nad hydronimią Suwalszczyzny. Poczynione tam obserwacje nad slawizacją poszczególnych nazw litewskich i chęć wyjaśnienia pewnych typów nazewniczych zmusiły autora do rozpatrzenia tych zjawisk na całym obszarze kontaktów litewsko-słowiańskich i na całym dostępnym materiale. Dało to autorowi możność przeprowadzenia klasyfikacji różnych alternatyw slawizacyjnych, pozwoliło wyjaśnić i opracować częsty na terenach litewsko-słowiańskich typ nazw miejscowych na *-ańce* oraz dać teoretyczne wyjaśnienie spokrewnionych z nimi typów nazw na *-eńce*, *-ińce*, *-uńce*, *-ovce*. Bardzo ważną rolę odegrało tutaj szerokie uwzględnienie materiałów historycznych, cechujące wszystkie prace prof. K.-O. Falka, a tak trudne do osiągnięcia dla językoznawcy. Pozostaje życzyć autorowi jak najrychlejszej publikacji całości jego studiów nad slawizacją nazewnictwa litewskiego.

Tadeusz Zdancewicz

T. Zdancewicz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań 1966, str. 122 + mapa. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Językoznawczej t. II, z. 2.

Slawistyczna literatura naukowa dotycząca kontaktów językowych polsko-wschodniosłowiańskich wzbogaciła się ostatnio o bardzo cenną pozycję monograficzną T. Zdancewicza, autora wielu prac wcześniejszych omawiających polszczyznę sejneńską. Jest to polszczyz-

[17] Forma *Marcinkowce* obok *Marcinkańce* wzbudza pewne wątpliwości co do jej istnienia w gwarach sejneńskich. Po raz pierwszy spotkałem ją w pracy T. Buch, Litewskie nazwy miejscowe w powiatach Sejny i Suwałki, „Onomastica", t. VII, Kraków 1961, s. 225. W polskich gwarach sejneńskich ten przysiółek zawsze nazywa się *Marcińkancy*. W urzędowym spisie powiatowym, który mam do dyspozycji, nazwa ta brzmi *Marcinkańce*, a więc tak samo, jak podana przez autorkę forma ze „Słownika Geograficznego". Przypuszczalnie forma *Marcinkowce* jest błędem spisu urzędowego, z którego korzystała autorka. Samą formę *Marcinkańce* J. Wiśniewski (Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, o.c., s. 139) uważa za wtórnie lituanizowaną w w. XVII.

[18] Por. J. Otrębski, Slawizacja nazw wodnych i miejscowych, o.c., str. 244.

[19] T. Buch, Litewskie nazwy miejscowe w powiatach Sejny i Suwałki, o.c., str. 255. O pochodzeniu nazwy tej wsi pisze też J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, o.c., str. 41.

na stosunkowo nowa, wyrosła na podłożu białoruskim, gdyż jak nas informują dane historyczne pierwszymi osadnikami tych ziem (począwszy od XV w., głównie XVI—XVIII w.) byli przeważnie Białorusini z okolic Grodna, Wołkowyska i Słucka. Przenikanie żywiołu polskiego na teren badany przez T. Zdancewicza datuje się od XVI w. Nasilenie kolonizacji polskiej przypada na wiek XVIII, z tym że koncentruje się ona przede wszystkim na terenie dzisiejszych gwar mazurzących na zachód od Sejn. Autor w recenzowanej pracy zajmuje się głównie gwarami niemazurzącymi badając wpływ białoruski w fonetyce, słowotwórstwie, fleksji i składni.

Najbogatszy jest materiał fonetyczny, w którym na plan pierwszy wysuwają się zjawiska związane z akcentem. Odstępstwa od akcentu w zasadzie paroksytonicznego autor przedstawia w obrębie poszczególnych kategorii gramatycznych zatrzymując się szczególnie szeroko na opisie akcentuacji form czasownikowych. Bogaty materiał porównawczy z gwar sejneńskich i przyległych mazurzących prowadzi autora do słusznego wniosku, że powszechna paroksytoneza form zwrotnych z zaimkiem traktowanych jak jeden wyraz np.: *koxajmý‿śe, koncyłó‿śe, obufsý‿śe* powstała jako hiperpoprawna reakcja na ruchomy akcent białoruski. Równocześnie T. Zdancewicz zwraca uwagę, że młodsze pokolenie przesuwa akcent na drugą od końca zgłoskę czasownika, zgodnie z normą ogólnopolską. Towarzyszy temu na ogół przeniesienie zaimka przed czasownik. Proces ten nie odbywa się oczywiście bez zakłóceń w stosunku do normy ogólnopolskiej, polegających głównie na stałym umieszczaniu zaimka zwrotnego bezpośrednio przed czasownikiem nawet w imiennych zwrotach dewerbalnych, np. *łaźńe to do śe myća.* Nie przesądzona pozostaje sprawa konstrukcji zwrotnych zaprzeczonych, w których (w 63 przykładach na 82 zapisane formy) zaimek stoi między czasownikiem i partykułą przeczącą. Istnienie odstępstw od ogólnopolskiej akcentuacji form zwrotnych i polskiego szyku zaimka i czasownika może prowadzić do wniosku, że i konstrukcja typu *ńe śe pali, ńe śe buį* powstała w procesie odchodzenia od białoruskiego stałego szyku czasownik-zaimek. Równocześnie powyższy szyk zaimka w zwrotnych konstrukcjach zaprzeczonych jest szykiem obowiązującym w języku litewskim. Tak też jest w gwarach litewskich północnej Polski [1]. Sądzę, że mimo trudności natury geograficznej, o których pisze T. Zdancewicz, można w tym wypadku przyjąć wpływ litewski. Pośrednim na to dowodem mogą być gwary polsko-białoruskiego pogranicza na południe od terenu badanego przez autora recenzowanej pracy, którym znany jest zarówno typ *paľi śe* i *śe pʲaľi,* a które jednak nie znają konstrukcji *ńe śe paľi.* Jednocześnie wiadomo, że polszczyzna sejneńska jak i wileńska znacznie bardziej jest nasycona lituanizmami, niż na przykład polszczyzna okolic Białegostoku i Bielska Podlaskiego.

Wpływ białoruski w akcentuacji gwar sejneńskich wyraża się ponadto większą siłą zgłoski akcentowanej, w związku z czym występują redukcje samogłosek w zgłoskach nieakcentowanych. Żywotna jest opozycja *o* pod akcentem *u* w pozycji nieakcentowanej oraz *e* do *i, y* w tych samych warunkach. Rzadziej i to przede wszystkim w wyrazach białoruskich lub wspólnych polszczyźnie i językowi białoruskiemu, obserwuje się opozycję *o, e* akcentowane *a* nie pod akcentem. Podobnie redukcji ulegają nieakcentowane samogłoski nosowe. Z tym, że wynik tej redukcji uzależniony jest od śródgłosowej i wygłosowej pozycji zgłoski nieakcentowanej. Śródgłosowe nosówki ulegają procesowi zwężenia, wygłosowe *-ę* odnosowione ulega akaniu i wymawiane jest jak *a.* Zjawisko o podłożu fonetycznym ma już obecnie charakter zmorfologizowany. W bier. lp. przy-

[1] Informację zawdzięczam doc. dr Tamarze Buch.

miotniki, liczebniki i zaimki rodzaju żeńskiego z ogólnopolską końcówką -ą ulegają analogii do rzeczowników, upowszechniają końcówkę -ę, która w rezultacie odnosowienia i akania daje -a. Natomiast w narz. l.p. końcówka -ą ulega odnosowieniu dając -o, które czasem może ulegać zwężeniu do *u*. Wśród licznych przykładów na zjawiska głosowe związane z akcentem zwraca uwagę grupa wyrazów, w których zanotowano *u* na miejscu o w pozycji akcentowanej. Dla wielu z nich autor znajduje wystarczającą motywację (wyrównania analogiczne, wpływ sąsiedztwa, zniekształcenia wyrazów obcych). Jednak takie zapisy, jak np.: *osubno, ostrużne || ostružno, miutšy, vuisko* (białrus. *paasłóbku, astarłóžna, małótšy, vłóiska*)[2] nie znajdują wytłumaczenia. Wobec tego, że taka wymowa jest także powszechna zarówno w polszczyźnie wileńskiej[3], jak i białostockiej terenu eksplorowanego przez Zakład Słowianoznawstwa PAN, warto by się zastanowić i zbadać to dokładniej, czy przyczyny tego faktu nie można by się doszukiwać w innym niż w języku polskim zakresie występowania samogłosek pochylonych w białoruszczyźnie. I tu dochodzimy do miejsca w pracy T. Zdancewicza, które wydaje mi się dyskusyjne, a w swym ogólnym założeniu wymagające sprostowania. Omawiając zakres występowania kontynuantów o i ó w gwarach sejneńskich, autor pisze „Białoruszczyzna, jak wiadomo, zna tylko samogłoski jasne..." Otóż takie sformułowanie jest prawdziwe tylko dla białoruskiego języka literackiego i gwar północno-wschodnich[4]. Natomiast gwary białoruskiego dialektu południowo-zachodniego po Lidę, Nieśwież, Uzdę, Bobrujsk, Rzeczycę, Terechówkę na wschodzie i południową granicę powiatów prużańskiego i berezowskiego po Łohiczyn, Stolin na południu mają ó w akcentowanych sylabach zamkniętych[5]. Mówiąc o elementach białoruskich w polskich gwarach sejneńskich, trudno przyjąć, aby były to elementy języka literackiego, który przecież nie był jeszcze w czasie kolonizacji tych ziem przez Białorusinów ukształtowany. Osadnicy przynieśli ze sobą język, którym mówili w okolicy Grodna, Wołkowyska i Słucka, a więc z terenów gwarowych posiadających w systemie fonologicznym ó. Zwracając na to uwagę nie chcę podważać dotychczasowych ustaleń T. Zdancewicza, a poprzednio dla Wileńszczyzny K. Nitscha i H. Turskiej co do „wyrównań analogicznych form słabszych i mniej licznych do form silniejszych i liczniejszych", gdyż to niewątpliwie miało miejsce przy zetknięciu się dwu różnych systemów fonologicznych. Jednak zarówno K. Nitsch, jak i H. Turska w swoich zwięzłych uwagach o innym niż na ziemiach rdzennie polskich rozmieszczeniu o i ó w polszczyźnie wileńskiej nie zajmowali się bliżej wpływem białoruskim na omawiane zjawisko i raczej kładli nacisk na wyrównania wewnątrzsystemowe. Sprawy nie można więc chyba uważać za całkowicie załatwioną przez wyżej wymienionych autorów, jak to sugeruje T. Zdancewicz w swej pisemnej odpowiedzi na dyskusję nad referatem „Wpływy litewskie i wschodnio-słowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami[6]. Przeciwnie, stwierdzenie przez H. Turską faktu, że są wyrazy z ó, które Mickiewicz zgodnie ze swą prowincjonalną wymową rymuje

[2] Narysy pa belaruskaj dyjalektalohii, AN BSRR Instytut Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa, Mińsk 1964, str. 35 i nast.

[3] H. Jabłońska-Turska, Język polski na Wileńszczyźnie (w:) „Wilno i Ziemia Wileńska", t. I, Wilno 1938.

[4] F. Jankouski, Belaruskaje literaturnaje wymaulenne, Mińsk 1968, str. 21, wymowę o pochylonego dopuszcza nawet dla języka literackiego.

[5] Narysy pa belaruskaj dyjalektalohii, str. 35—39 i mapa i na str. 20; Dyjalektalahičny Atlas Belaruskaj movy, Mińsk 1963, mapa 35; W materiałach Zakładu Słowianoznawstwa PAN znajdują się także zapisy o pochylonego w formach z pełnogłosem.

[6] „Acta Baltico-Slavica" t. I, (1964) str. 227—248 i 271—273.

zawsze tylko z *o* (np. *proba, bole*) albo tylko z *ó, u,* (np. *góra, pióro, kłótnia*), obok takich gdzie możliwe są rymy z *o, ó, u,* zachęca do wnikliwszych zestawień faktów polskich i białoruskich z uwzględnieniem oczywiście nowszych tendencji wyrównawczych[7].

Następny podrozdział przynosi pełne opracowanie samogłosek nosowych. W związku z brakiem nosówek w białoruskim, w gwarach sejneńskich obserwuje się zakłócenia zarówno w wymowie samogłosek *ę, ą* (np. rozszczepienie *ę, ą* na *e, o+N* także przed szczelinowymi), jak i w ich dystrybucji. Działają tu procesy wyrównawcze w obrębie paradygmatu a także między wyrazami pokrewnymi etymologicznie, np. *demp, dva męsency, pięść, cdemknefšy; tyle męsoncy, skromn zajončy, prontek* 'drut do robienia pończoch'. Zanik nosowości w śródgłosie jest z małymi wyjątkami (*odpočefšy, vžefšy, pękny, čestovać, petla*)[8] zgodny z ogólnopolskim. W wygłosie obejmuje obie samogłoski nosowe z wyjątkiem *ą* w narz. lp. rodzaju żeńskiego zaimków *ta, ona* (typ *s tom brodo*).

Przyswojenie rezultatów przegłosu lechickiego *e : a, e : o* w gwarach sejneńskich komplikuje jeszcze białoruska oboczność *e : a i 'e : 'o* stąd liczne odstępstwa od normy polskiej, np.: *korojedy, na gnażże, Petruk.*

W dalszym ciągu w zakresie wokalizmu autor omawia takie zagadnienia, jak: 1. zakłócenia w dyspalatalizacji sonantów, 2. rozwój jerów; 3. pozostałości pełnogłosu; 4. połączenia *o, i, y+i* na pograniczu rdzenia i przedrostka; 5. zachowanie grup *eią, yią, iią*; 6. zachowanie grup *-ir-, -yr-*, 7. zakłócenia w występowaniu *y : u* po spółgł. wargowych; 8. samogłoski protetyczne przed nagłosową grupą spółgłoskową; 9. zanik niesłowiańskich połączeń samogłoskowych. Odnośnie zagadnienia 7. chciałabym zauważyć, że *u* w *buvało* nie należy chyba łączyć z białoruskim fonetycznym procesem przejścia *y* w *u* po wargowych, gdyż obejmuje on wyłącznie określony obszar gwar południowej Białorusi i nigdy prawdopodobnie nie mógł mieć tak dalekiego oddziaływania[9]. Przy samogłoskach protetycznych (8) trzeba wziąć pod uwagę, że zasada ich występowania po spółgłoskowym wygłosie poprzedzającego wyrazu i zaniku po wygłosie samogłoskowym jest regułą języka literackiego w gwarach przeważnie nie odpowiadającą stanowi faktycznemu. Rozkład protetycznych *a-* i *i-* jest na ogół zleksykalizowany. Obie samogłoski mogą występować w tej samej gwarze. Sejneńskiego *oržyska* || *uržyska* nie trzeba więc wcale kojarzyć z ros. *aržíšče.*

Wpływ podłoża białoruskiego jest również wyraźnie widoczny w zakresie konsonantyzmu gwar sejneńskich. Obserwuje się np. dość daleko idące odchylenia od normy ogólnopolskiej w palatalizacji i dyspalatalizacji spółgłosek. Na przykład w pozycji przed twardymi spółgłoskami miękkie *ń, ś, ź* dyspalatalizują się: *słonce, pančośi, konski, tanša; głosno, sredńo, puzno, tšezvy;* ale i odwrotnie palatalne pojawiają się na miejscu polskich niepalatalnych np.: *gorońce, reńce, Brońka.* Stopień zmiękczenia *ś, ź, ć ʒ́*, jest zgodny z ogólnopolskim. O tym, że jest to zjawisko nowe świadczą pewne tendencje hiperpoprawnościowe polegające na wprowadzaniu pełnej palatalizacji tam, gdzie jej w języku ogólnopolskim nie ma, np.: *po tej ośpe, ź_voski, ź_ńim, ź_jego, rozbera* itp. Zgodnie z białoruskim stałe są w gwarach sejneńskich połączenia *ści, że, hi, He* zamiast ogólnopolskich *sy, se, śiba, fartuśi, vieśer, z groźem; duśi, leśuśi* 'ily'. Zamiast ogólnopolskich *vy, ve, va* w kilku wyrazach zanotował autor *vi, ve, va.* Występowa-

[7] H. Jabłońska-Turska, Kilka uwag o rymach Mickiewicza „Język Polski" XIV, 2, 1929, str. 33 i nast.

[8] Wyraz *čestovać*, tak jak i *petla*, nie musi być polskim archaizmem wobec ogólnobiałoruskiego *častavać*; przymiotnik *pękny* występuje w gwarach zachodniobiałoruskich, być może pod wpływem polskim.

[9] Narysy pa belaruskaj dyjalektalohii, str. 40 i mapa 6 na str. 112; Dyjalektalahičny Atlas Belaruskaj movy mapy 37—41.

nie samogłoski *i* i palatalnego *ŭ* w niektórych z tych zapisów, np. *vïsokï* tłumaczy T. Zdancewicz wpływem białoruskim. Nie jest to całkowicie pewne, ponieważ zjawisko pomieszania pierwotnych *i* i *y* obserwuje się tylko na południu Białorusi w sąsiedztwie gwar ukraińskich[10]. Chyba, że miało ono w przeszłości szerszy zasięg i posiadali je w swym systemie osadnicy z okolic Słucka. Byłby to w takim razie relikt przez nich przywieziony. Ponieważ są to zapisy jednostkowe, jak wynika z podanych przykładów, może by można dopuścić oddziaływanie gwar północnopolskich z *i* na miejscu pierwotnego *y*. Z innych zjawisk konsonatycznych autor zwraca uwagę na pomieszanie spółgłosek *s, š, ś* i *c, č, ć* niezależne od polskiego mazurzenia, a zachodzące przede wszystkim w wyrazach polskich różniących się od białoruskich jedną z tych spółgłosek, np.: *šferen*, blr. *sveran*; *šlub*, blr. *šljub*,; ale także w wyrazach rodzimych, np. *šmagło* 'smagło, przyrząd do obrywania główek z zielono zerwanego lnu'. Na miejscu ogólnopolskich *š, ž*, z ps. *ŕ* często występuje *r* twarde lub *rž, rš*, np.: *aptekar, verba, bednarš, v_ŏodrže*. Towarzyszy temu hiperpoprawnościowe wprowadzenie ogólnopolskich *ž, š* na miejscu każdego *r*, np. *komoža, kostšyca*, także *šešp, kopš*, gdzie dopuścić trzeba możność zachowania się polskiego archaizmu. W dalszym ciągu wśród kilku innych jeszcze zjawisk spółgłoskowych przedstawione są wyrazy z etymologicznym *t', d'*, które przeszły w *ć, ʒ'*, a którym w ogólnopolskim odpowiadają twarde *t, d*, np.: *boćfina, šćibl'i, trućeń, žećka, ʒ'arna* 'darnina' i inne. Przy tej okazji mimochodem autor wspomina, że ciakanie i dziakanie w białoruszczyźnie jest polskiego pochodzenia. Jest to pogląd przestarzały, reprezentowany swego czasu nawet przez uczonych tej miary, co R. Jakobson[11]. Uczeni białoruscy stoją na stanowisku rodzimości zjawiska ciakania i dziakania, a biorąc pod uwagę różny rozwój ps. palatalnych spółgłosek *t', d'* w dzisiejszych językach słowiańskich nie ma chyba poważnych podstaw, aby pogląd ten kwestionować, a już w każdym razie nie można go całkowicie pominąć wypowiadając inny.

Wpływy białoruskie w zakresie słowotwórstwa są znacznie uboższe niż w dziedzinie fonetyki. Ograniczają się według autora do następujących faktów: 1. Zapożyczenia kilku przyrostków, np.: *-uk, -uha, -ščyk, -ušču*; 2. Pewnych przesunięć w zakresie produktywności przyrostków i przedrostków wspólnych białoruszczyźnie i polszczyźnie; 3. Pewnych zakłóceń w występowaniu tematów twardych i miękkich głównie w przymiotnikach; 4. Braku nagłosowego *ń-* w zaimku 3 osoby w połączeniu z przyimkiem, np. *u_lej, ź_ńi*. Dyskusyjne wydaje mi się stanowisko autora wobec zagadnienia oznaczonego numerem 2. Większość przedstawionego tam materiału stanowią wyraźne pożyczki leksykalne, np.: *boit un* 'zepsute jajko', *rapiej* 'łopian', *kloneńyk* i wiele innych. Autor zdaje sobie z tego sprawę, gdyż pisze: „Należy podkreślić, że formacje powyższe pochodzą często od podstaw słowotwórczych ograniczonych w ogóle lub tylko w danej postaci do białoruszczyzny. Te cechy i analiza materiału zdają się wskazywać, że szerszy od ogólnopolskiego zasięg produktywności przyrostków i przedrostków w gwarach sejneńskich występuje przede wszystkim w leksykalnych reliktach ewentualnie zapożyczeniach białoruskich natomiast tylko w bardzo nikłym stopniu w polskim słownictwie gwarowym"[12]. Otóż wydaje mi się, że z punktu widzenia analizy słowotwórczej bardziej wartościo-

[10] Cf. oprócz cytowanej pracy W. Kuraszkiewicza, Narysy pa belaruskaj dyjalektalohii, str. 17 i mapa 6 na str. 112; Dyjalektalahiczny Atlas Belaruskaj movy, mapy 37—41.

[11] R. Jakobson, Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slave, „Travaux du Cercle linguistique Prague" nr 2, Praha 1929, str. 69.

[12] str. 12.

we było by wydobycie właśnie tych mniej licznych formacji polskich, w których istnienie danych sufiksów tłumaczyłoby się szerszym ich upowszechnieniem w białoruszczyźnie. Zdaję sobie sprawę, że jest to zadanie bardzo trudne, gdyż zwłaszcza przy badaniu języków o tak bliskim stopniu pokrewieństwa jak w naszym przypadku, niejednokrotnie nie można jednoznacznie określić polskiej czy białoruskiej genezy rozpatrywanego zjawiska. Istnienie białoruskiego słownictwa w gwarach sejneńskich stwarza niewątpliwie podstawę do przesunięć w zakresie produktywności morfemów słowotwórczych. Jednak dążność do rozgraniczenia faktów leksykalnych i słowotwórczych powinna tu być jedną z zasad naczelnych analizy.

Na czoło zagadnień fleksyjnych autor wysuwa sprawę zmian w kategorii rodzaju gramatycznego dzieląc je na zależne i nie zależne od czynników fonetycznych. Chodzi przede wszystkim o wyjaśnienie genezy zmiany rodzaju nijakiego na żeński. Po bardzo wnikliwych zestawieniach liczbowych zebranego materiału autor stwierdza, że formy żeńskie na miejscu ogólnopolskich nijakich przeważają zdecydowanie w mian. i bier. lp. (50,4% form żeńskich wobec 8% form nijakich), natomiast formy nijakie przeważają w przypadkach zależnych (30,3% form nijakich wobec 11,3% form żeńskich). Prowadzi to do wniosku, że przyczyną zmiany rodzaju gramatycznego był fonetyczny proces akania, wzmocniony przez brak różnic formalnych między rodzajami rzeczowników, ich określeń i orzeczeń w liczbie mnogiej, np. *dobre chłopy, baby, bagny byli.* Pod wpływem ogólnopolskim obserwuje się w gwarach sejneńskich dążność do wyzbywania się form żeńskich rzeczowników rodzaju nijakiego. W związku z tym autor notuje także hiperpoprawne formy rodzaju nijakiego niektórych rzeczowników żeńskich, np.: *bžozno* 'bruzda', *z długego xoleva, na takim dobrym veľńe* itp.

Na zespół zagadnień związanych ze zmianami rodzaju niezależnymi od czynników fonetycznych składają się fakty wyraźnie uzależnione od wpływu białoruskiego oraz takie, które mogły powstać od niego niezależnie. Autor bardzo słusznie zdecydował się na łączne omówienie wszystkich zagadnień, tym bardziej, że są one „w gwarach pod Sejnami ... podtrzymane i uintensywnione przez zachwianie równowagi rodzajowej wywołane przez czynniki fonetyczne (akcent i związane z nim akanie)..."[13]. Są to na przykład: 1. Zastąpienie przyrostka rodzaju nijakiego *-ę* u rzeczowników oznaczających istoty niedorosłe przez przyrostki rodzaju męskiego *-ak, -uk, uć* (litewski), *c'elak, bliźńuk, indykuć*; 2. Zanik końcówek *-o, -e* i formalne wyrównanie rzeczowników nijakich do męskich, np.: *xomont, kopyt, vraćon* 'wrzeciono'; 3. Traktowanie niektórych rzeczowników spółgłoskowych żeńskich jako męskie: np. *głemp, kešeń, obrenč, tfaš* i wiele innych; 4. Występowanie rodzaju żeńskorzeczowego w mianowniku l.mn. rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników, np. *L'itf'iny śpevali, fšystkie gośći śez'el'i, druge sfaty pšyjexali*, i męskoosobowego w liczbie mnogiej czasowników czasu przeszłego i przyszłego złożonego, np.: *3'eľčyny z'beral'i, zemby vylećeli, gruški dośp'el'i.*

Zmiany w kategorii liczby obejmują zaledwie kilka wyrazów, np. *mozgi, śeńi.*

W porównaniu z zagadnieniem rodzaju gramatycznego, wpływy białoruskie w deklinacji i koniugacji autor omawia już bardzo zwięźle ujmując je w kilkunastu punktach. Okazuje się, że wpływ białoruski we fleksji ogranicza się do występowania końcówek *-y, -i* w mian. i biern. l. mn. rzeczowników miękkotematowych męskich i żeńskich, rzeczowników twardo i miękkotematowych rodzaju nijakiego oraz przymiotników substantywizowanych; końcówki *-om* w narz. lp. rzeczowników męskich w funkcji przysłówkowej (typ *beg'om*); końcówki *-y* w miejscowniku lp. rzeczowników głów-

[13] str. 111.

nie żeńskich z tematem zakończonym na *r*, niekiedy też na *z, s, n* (typ *f komory, f kasy*), braku enklitycznych form zaimków osobowych i ściągniętych form zaimków dzierżawczych; zaimek *ją*.

W koniugacji autor zwraca między innymi uwagę na takie zjawiska jak: bezokolicznik na *-kć, -kść* wobec ogólnopolskiego c (typ *pekć* || *pekść*); typ *ja jest, ja był*; zanik *-y* w partykule *-by* (typ *byłap dała*); występowanie niektórych czasowników czynnych jako zwrotne i odwrotnie np. *ne stukaj se* ale *ja juš pšypomńał*.

Rozdział V „Składnia" nie zajmuje nawet pół stronicy. Autor wymienia 4 konstrukcje składniowe powstałe pod wpływem białoruskim: 1. *u mńe jest* zamiast *ja mam*; 2. *jemu boli* zamiast *jego boli*; 3. *poproś u matki* zamiast *poproś matkę*; 4. częste użycie białoruskich zapowiedników i wskaźników zespolenia *a, nu, aż, to, ot*. Zaskakuje tu szczupłość materiałów i zwięzłość sformułowania, zwłaszcza na tle szerokich rozważań fonetycznych i fleksyjnych bardzo bogato ilustrowanych materiałowo. Odczuwa się to szczególnie przy zagadnieniu 4., gdzie czytelnik właściwie musi uwierzyć, że to jest białoruskie, gdyż brak w tekście odpowiednich konstrukcji białoruskich i równocześnie choćby krótkiej uwagi dlaczego przynajmniej niektóre z nich nie mogą być polskie. Poza tym materiał przytaczany w innych rozdziałach wskazuje, że zagadnień składniowych motywujących się podłożem białoruskim jest więcej. Na przykład na str. 114 autor stwierdza, że występowanie niektórych czasowników czynnych jako zwrotne i odwrotnie ma swoje konsekwencje składniowe. Na tej samej stronie znajdują się przykłady konstrukcji warunkowych odbiegających od normy polskiej typu *ja by brałby, żeby ty byłab zašła*, które też uwarunkowane są systemem wschodniosłowiańskim i tym samym zasługiwałyby na omówienie.

Całość opracowanej problematyki prowadzi autora do wniosku, że gwary sejneńskie są gwarami przejściowymi powstałymi w wyniku mieszania się i następnie polonizacji przeważającej liczebnie ludności białoruskiej z polską na terenach nowo zasiedlanych. Najliczniej cechy białoruskie są reprezentowane w fonetyce i w słownictwie. Mniej ich zachowało się w systemie morfologicznym i składniowym. Poza tym gwary te cechuje wyraźna tendencja do wyrównań analogicznych, co świadczy o ich stosunkowej nowości.

Na marginesie tej ciekawej i bogatej w problematykę książki chcę poruszyć jeszcze dwa zagadnienia, które sprawiają wiele trudności w pracach dotyczących wzajemnych kontaktów polsko-białoruskich. Po pierwsze, trudności w rozstrzygnięciu czy dane zjawisko jest polskim archaizmem, czy pożyczką białoruską, o ile zachodzi zgodność form staropolskich i dzisiejszych białoruskich. T. Zdancewicz w tym wypadku zajmuje, moim zdaniem, słuszne stanowisko twierdząc, że „ponieważ były to gwary pierwotnie białoruskie należy te wypadki uznać za wpływy czy relikty białoruskie, nie archaizmy polskie" (str. 65—66). Z drugiej strony w kilku przypadkach z całą stanowczością stwierdza, że mamy do czynienia z archaizmem polskim, nie dając jakichś bliższych wyjaśnień dlaczego tak uważa. Tak jest na przykład z czasownikiem *čestovać* (błr. *častavlać*), z wyrazami *šešp* i *paśešp* (na tle innych licznych przykładów wymowy hiperpoprawnej). Za polski archaizm uważany i pochodna formacja *dafki* 'dławiący'. jest czasownik *davić še* (błr. *daŭlicca*)

Drugie zagadnienie dotyczy trudności w zakwalifikowaniu zjawisk zapożyczonych w odpowiednich działach nauki o języku. Chodzi tu przede wszystkim o rozstrzygnięcia w każdym konkretnym przypadku czy ma się do czynienia z fonetyczną pożyczką systemową, czy z zapożyczeniem leksykalnym. Na przykład, czy można mówić, że w takich wyrazach, jak *nośiły, nośiłki* 'nosidła', *poiła* 'napój dla bydła', *viłki* 'widły' pod

wpływem białoruskim uległa uproszczeniu grupa *dl* (str. 75), skoro istnieje maksimum prawdopodobieństwa, że wyrazy te zostały zachowane w takiej postaci, w jakiej je przyniosła na teren sejneński ludność białoruska. To samo dotyczy wyrazów *čort* i *berda*, jako przykładów na wokalizację sonantów, czy wyraźnych pożyczek leksykalnych rosyjskich, może nawet bez pośrednictwa białoruskiego: *povestka* 'wezwanie do sądu' i *razvetka* 'zwiad, patrol', które figurują jako przykłady na brak ogólnopolskiej dyspalatalizacji *ě*.

Elżbieta Smułkowa

K. O. Falk, *Ze studiów nad nazwami jezior suwalskich: Okmin i Okminek oraz inne dublety hydronimiczne*, „Språkliga Bidrag", t. 5, nr 22, Miscellanea polonica, Lund 1966, str. 26—42; Tenże: *Ze studiów nad hydronimią suwalską: Jeglówek, Jeglóweczek, Jegliniec*, „Lingua viget" (Commentationes Slavicae in honorem V. Kiparsky), Helsinki 1965, str. 44—51 oraz „Språkliga Bidrag", t. 5, nr 22, Miscellanea polonica, Lund 1966, str. 52—61.

Oba artykuły stanowią dalszy ciąg badań prof. K.-O. Falka[1] nad slawizacją litewskich nazw wodnych. Pod względem tematycznym łączą się z dwoma pracami autora omówionymi w recenzji poprzedniej i są dobrym wzorem konkretnego zastosowania poczynionych tam obserwacji i uogólnień.

Autor zajmuje się w nich przede wszystkim nazwami kilku jezior suwalskich tworzących tzw. nazewnicze dublety hydronimiczne. Na dublety te składają się oparte na tym samym rdzeniu nazwy dwóch leżących obok siebie lub połączonych ze sobą jezior (ewentualnie zatoki i jeziora) znacznie się różniących pod względem wielkości. Większe z nich ma nazwę podstawową, mniejsze derywowaną od niej nazwę deminutywną. Autor rozpatruje pary jezior: *Okmin — Okminek* (przy szosie Suwałki — Filipów), *Jeglówek — Jeglóweczek* (w pobliżu Góry Zamkowej w Szurpiłach) oraz opartą na tym samym rdzeniu już pojedynczą nazwę jeziora *Jegliniec* (leżącego około 10 km na pn.-wsch. od jez. Wigry we wsi o tej samej nazwie).

Nazwy Okmin i Okminek wywodzi autor od rdzenia występującego w litewskim appellativum *akmuõ* 'kamień' (dop. *akmeñis*) i rekonstruuje jako bałtycki, prawdopodobnie litewski, dublet nazewniczy **Akmẽnis — *Akmenáitis*.

Za taką interpretacją przemawia kilka faktów: W materiale historycznym interesujące nas nazwy są notowane od r. 1396, przy czym w dokumentach starszych występują bliższe litewskiego oryginału postaci z *-en: Agmen* (1396), *бопозою Окменскою, до дороги великое Окменское* (2 razy), *дорога Окменская* (1559), *Jezioro Okmien, w Wielkim Okmieniu, do Jeziora Okmienia* (1569), *Jezioro Okmien* (1662); *Jeziorko Okmienoyczi* (1569), natomiast postaci z *-in* pojawiają się po raz pierwszy w r. 1645. Geograficznie oparte na tym rdzeniu nazwy hydronimiczne (i miejscowe) ograniczają się do litewskiego obszaru językowego, gdzie z kolei są bardzo rozpowszechnione: *Akmẽnis, Akmenas, Akmenà, Akmẽnė, Akmenýnas, Akmẽnupis* występując nierzadko także w postaciach zeslawizowanych. Słuszność łączenia nazw *Okmin* i *Okminek* z litewskim *akmuõ* 'kamień' potwierdzają także warunki fizjograficzne jeziora, które, w odróżnieniu od piaszczystych lub bagnistych brzegów większości jezior suwalskich, ma dno i brzegi obficie pokryte szutrem kamiennym.

Autor opowiada się zdecydowanie za

[1] Kolejność zgodna z ustalonym przez autora układem obu artykułów w „Språkliga Bidrag", chociaż chronologicznie pierwszy ukazał się drukiem artykuł w księdze ku czci V. Kiparskiego. Omawianej w obu artykułach problematyce nazewniczej był poświęcony referat autora wygłoszony w r. 1961 na Pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku (por. „Acta Baltico-Slavica", I, Białystok 1964, str. 275—277).

litewskim, nie jaćwieskim pochodzeniem omawianych nazw, chociaż nie wyklucza bezapelacyjnie tej drugiej możliwości. Do tego stanowiska[2] skłania autora hipoteza, że na określenie desygnatu *kamień* Jaćwingowie prawdopodobnie nie znali wyrazu *akmuo*, lecz używali wyrazu *stabis*, o czym zdają się świadczyć staropruskie nazwy jezior *Stabras* (1287), *Stabobrast* (1331), *Stabayen* (1320), *Stabegoże* (1357), *Stabelauken* (1406), *Stabingen* (1343), *Stabynk* (1382) oraz nazwa jeziora *Sztabinki* (po litewsku *Stabingis*) leżącego w obecnym pow. sejneńskim, a więc w centrum byłego obszaru jaćwieskiego.

Sposób slawizacji nazw *Okmin* i *Okminek* jest zgodny z uogólnieniami dokonanymi przez autora w artykułach omawianych wyżej.

Postać litewska nazwy podstawowej **Akmẽnis* w procesie slawizacji dała trzy grupy wariantów formalnych: 1. *Okmien, do Okmienia, w Okmieniu* (oraz oparte na nich przymiotniki), 2. *Okmini, nad Okminami*, 3. *Okmin, od Okmina*. Wszystkie one powstały w wyniku slawizacji fleksyjnej przyjmującej temat litewskiego pierwowzoru za temat nazwy zeslawizowanej. Pierwsza grupa zachowała także zgodną z litewską odmianę według tematów miękkich, grupa druga ma już niezgodną z oryginałem litewskim odmianę mieszaną według tematów miękkich i twardych, trzecia grupa wbrew pierwowzorowi litewskiemu ma konsekwentną odmianę twardą. Końcówki słowiańskie grupy pierwszej i trzeciej odpowiadają litewskim pod względem rodzaju gramatycznego, liczby i przypadku, natomiast grupa druga w miejsce litewskich końcówek l. p. wprowadziła końcówki słowiańskie l. mn. Wszystkie grupy uległy także slawizacji fonetycznej, mianowicie substytucji słowiańskiego *e* zamiast bałtyckiego *ė*, a oprócz tego w grupach drugiej i trzeciej nastąpiła substytucja *-in* w miejsce *-en* oryginału. Ta ostatnia jest według autora częsta w slawizowanym nazewnictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego[3] i podciąga ona nazwy slawizowane do licznej grupy słowiańskich nazw *-in*[4]. Nie należy tutaj tracić z pola widzenia także faktu, że *e* występuje przed spółgłoską płynną, gdzie na gruncie polskim łatwo mogło nastąpić jego fonetyczne zwężenie[5] ułatwiające proces substytucyjny. Nieobojętnym także może być fakt występowania w nazwie zeslawizowanej *e* w zgłosce poakcentowej, gdzie w dialekcie kresowym mogła nastąpić jego wymowa zredukowana dająca *i*. W tym wypadku jednak w nazwie *Okminek* musielibyśmy przyjąć albo białoruski akcent na przyrostku (w przeszłości), albo jej wtórne pochodzenie już od postaci *Okmin*.

Proces slawizacji postaci litewskiej derywowanej nazwy deminutywnej **Akmenáitis* dał także formy trojakiego rodzaju: 1. *Okmienoyczi* (1569), 2. *Okmineycis* (1645), 3. *Okminek* (1668). Najbardziej zbliżona do pierwowzoru litewskiego (pod względem słowotwórczym) jest forma druga z r. 1645 zachowująca litewski sufiks deminutywny. Jest ona natomiast w znacznym stopniu zeslawizowana pod względem fonetycznym: słow. *o* zam. lit. *a*, słow. *in* zam. lit. *en*, słow. *ej* zam. lit. dyftongu *ai*[6] oraz słow. *ć* zam. lit. *t* (to ostatnie może być także odbiciem litewskiej wymowy dzukowskiej). Forma najstarsza z r. 1569 została zeslawizowana pod względem fleksyjnym z tematem nazwy zeslawizowanej rów-

[2] Wyrażonego już w r. 1941, por. K.-O. Falk, Wody wigierskie i hucianskie. Studium toponomastyczne, Uppsala 1941, str. 6—7.

[3] Por. też lit. *Krekenavà* ≈ pol. *Krakinów*, J. Otrębski, Slawizacja nazw wodnych i miejscowych, „Z polskich studiów slawistycznych, seria 2. Językoznawstwo", Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii, Warszawa 1963, str. 270.

[4] Por. też potwierdzający to głos w dyskusji prof. P. Zwolińskiego, „Acta Baltico-Slavica", t. I. Białystok 1964, str. 276.

[5] Por. J. Łoś, Gramatyka polska, cz. I, Lwów 1922, str. 18—21.

[6] Por. J. Otrębski, Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych ... o.c., str. 272—273.

nym tematowi litewskiego pierwowzoru, ze zgodną z litewską odmianą według tematów miękkich, ale z zastępstwem litewskiej końcówki l. p. przez słowiańską końcówkę l. mn. Sławizacja fonetyczna tej formy ogranicza się do dwukrotnej substytucji słowiańskiego *o* w miejsce bałtyckiego *-a* oraz do słowiańskiego *ć* za bałtyckie *t*, natomiast charakterystyczne jest zachowanie bez zmian bałtyckiego *en*. Forma trzecia, najpóźniejsza, uległa sławizacji translacyjnej drogą przekładu litewskiego przyrostka deminutywnego *-aitis* na równorzędny mu pod względem semantycznym słowiański przyrostek *-ek*. Oprócz tego zaznaczyła się w niej sławizacja fonetyczna w substytucjach: słow. *o* zam. lit. *a*, słow. *in* zam. lit. *en*.

Należy zaznaczyć, że omówione wyżej zesławizowane postaci litewskiego przyrostka *-aitis* nie wyczerpują jego możliwości sławizacyjnych. Autor przytacza z inwentarzy XVI i XVII w. następujące jego postaci powstałe w wyniku sławizacji fonetycznej i fleksyjnej: *-aitis, -aitys, -aicis, -oicis, -eicis, -eycis, -ait, -oit, -aic* (niektóre z nich zdają się być tylko wariantami graficznymi, postać *-aitis* jest przyswojoną bez zmian formą litewską). Ze współczesnego nazewnictwa wodnego na Suwalszczyźnie autor podaje jeszcze dalsze jego warianty powstałe w wyniku różnych sposobów sławizacji: *-ajć, -aj, -ajći, -ajcy, -ajce, -ajki, -ajćik*, np. *Zubrołajć, Zubronajcie*[1] (gw. *zubronajć, zubrołaj, zubronajći, zubronajće*), *Petronajcie* (gw. *petronajćik*[2]), *Cieszkiniajki* (gw. *ćeśkińajki, ćeśkinajcy*). Z gwar sejneńskich mogę tutaj podać jeszcze przykład: *na tym małym jeźorku, na tym Ńimanajću; na Ńimanajću ńevet xoźi*.

Nazwy Jegliniec, Jeglówek, Jeglóweczek łączy autor z litewskim appellativum *eglė* (gw. *aglė* '1. świerk, 2. jodła' i pierwowzór litewski dla dwóch pierwszych rekonstruuje jako **Aglinis*, dla trzeciej prawdopodobnie **Aglinùkas*, przy czym formy druga i trzecia tworzą dublet nazewniczy (por. lit. *Ūdrinis: Ūdrinùkas*), podobnie jak omówione wyżej *Okmin* i *Okminek*.

Świadczące o litewskim pochodzeniu tych nazw argumenty pokrywają się w zasadzie z argumentami przytoczonymi odnośnie nazw *Okmin* i *Okminek*. Podobnie jak tam, w materiale historycznym, który istnieje dla nazwy jeziora Jeglówek, w zapisach starszych spotykamy bliższe litewskim formy *Oglinis* (1569), *Jeglin* (1645). Tak samo nazwy wodne oparte na appellativum *eglė, aglė* są często na terenie Litewskiej SRR, skąd autor przytacza: *Eglinis* (2 razy), *Aglinis* (2 r.), *Eglinis, Eglinis, Eglinis, Eglynas* (2 r.), *Eglinė, Aglinė, Eglis, Eglius*.

Pewne trudności i niezgodności w stosunku do *Okmin, Okminek* pojawiają się natomiast przy interpretacji warunków fizjograficznych omawianych nazw jezior. Połączenie ich z litewskim wyrazem oznaczającym świerk czy jodłę wymaga otoczenia leśnego złożonego z tych drzew. Tymczasem jezioro Jegliniec ma brzegi zupełnie bezleśne, a nad jeziorem Jeglówek rośnie wprawdzie las, ale z przewagą sosny i drzew liściastych. W stosunku do jeziora Jegliniec jednak szczęśliwie dysponujemy zapisem w dokumencie z 1726 r. mówiącym wyraźnie o istniejącym tam przed dwoma z górą wiekami lesie: *„zostawuiąc Las Jegliniec po lewej ręce przyszliśmy ... w koniec Jeziora Zubrowe"*. Natomiast w stosunku do jeziora Jeglówek autor zmuszony jest ograniczyć się do stwierdzenia, że w przeszłości musiał rość nad nim las świerkowy. Jest to bardzo prawdopodobne, bo szczególnie ostatnio szata leśna na Suwalszczyźnie zmienia się szybko i wielkie połacie lasów świerkowych za pamięci mego ojca, czy nawet za mego dzieciństwa, zamieniły się w lasy sosno-

[1] Forma ta jest nazwą wsi.

[2] W r. 1966 zanotowałem we wsi Lipniak formy *Petronajć, s Petronajća* zgodne pod względem sławizacji elementu sufiksalnego z przytaczaną przez autora z r. 1726 formą narzędnika: *między Jeziorkiem Petrynayćym*.

we. Także silniej niż w artykule o Okminie i Okminku podkreśla autor stosunkową świeżość podłoża litewskiego w otoczeniu omawianych jezior, skąd podaje nazwy litewskie jezior sąsiednich: *Jodel* z lit. *Juodẽlis* (lit. *jùodas* 'czarny'), *Szurpiły* z lit. *Šiurpelis*, *Udziejek* (w r. 1569: *Awdzieniec*) z lit. **Audenis*, *Gulbin* z lit. *Gulbinis*, *Krejwelek* z lit. *Kreivẽlis*. Dla otoczenia jeziora *Jegliniec* można by tu jeszcze podać nazwę jeziora *Gremzdel*[9] i prawdopodobnie *Boczniel*[10].

W procesie slawizacyjnym litewskiej postaci **Aglinis* powstały następujące, istniejące obecnie lub tylko w przeszłości, cztery grupy wariantów: 1. *Oglinis*, 2. *Jeglin*, 3. *Jegłowo*, *Jeglówka* (*a* ≦ *o*), *Jeglówek*, 4. *Jegliniec*. Wariant pierwszy uległ tylko slawizacji fonetycznej nagłosu przez substytucję słowiańskiego *o-* w miejsce litewskiego *a-*. Nagłosy wszystkich pozostałych wariantów uległy zgodnie także slawizacji fonetycznej, ale już innego rozdaju. Tutaj przed litewskim *a* pojawia się *j* protetyczne dając nagłosowe połączenie *ja-*, które na gruncie gwar północno-polskich, a więc i suwalskich przechodzi w *je-*[11].

Odwrotnie znaczne różnice zachodzą pomiędzy tymi grupami wariantów pod względem slawizacji litewskiego sufiksu *-inis*. W grupie drugiej przeprowadzono slawizację fleksyjną polegającą na odrzuceniu litewskiej końcówki *-is* i przyjęciu tematu nazwy litewskiej za temat nazwy zeslawizowanej z jednoczesnym przejściem do odmiany twardej (czyli identyczną ze współcześnie używaną zeslawizowaną postacią *Okmin*). W trzeciej grupie zaszła slawizacja na tle etymologii ludowej polegająca na substytucji słowiańskiego sufiksu *-ovo* w miejsce litewskiego *-inis* i na dalszych przemianach przyrostka słowiańskiego w *-ovko* i potem *-ówek*. Takie przeobrażenia przyrostka *-ovo* na gruncie słowiańskim potwierdzają następujące paralele rozwojowe nazw jezior na Suwalszczyźnie: *Lieszczowo* (1569) ≧ *Leszczuwko* (1668) ≧ *Leszczowek* (1759), *Omołowo* (1569) ≧ *Omołuwko* (1668) ≧ *Omołówek* (1826), (*Krolewiec*) (1645) ≧ *Krolewko* (1668) ≧ *Królówek* (1792). Reprezentująca grupę czwartą postać *Jegliniec* powstała w wyniku slawizacji słowotwórczej, tj. zastępstwa litewskiego sufiksu *-inis* przez słowiański *-iniec* częstego w nazewnictwie osobowym i wodnym Suwalszczyzny, np. lit. **Vištinis* ≧ słow. *Wisztyniec*, lit. **Audenis* ≧ słow. *Awdzieniec* (1959), obecnie *U(z)dziejek*.

Procesem slawizacji przypuszczalnej litewskiej derywowanej nazwy deminutywnej **Aglinùkas* autor się nie zajmuje, ponieważ forma ta (odwrotnie niż przy derywatach *Okmineycis* i *Żubrołajć*) nie występuje w dokumentach ani w nazewnictwie współczesnym na Suwalszczyźnie i nie można z całą pewnością stwierdzić, czy słowiański dublet *Jeglówek*: *Jeglóweczek* jest wynikiem slawizacji dubletu litewskiego **Aglinis*: **Aglinùkas*, czy drugi człon tego dubletu został dokomponowany dopiero na gruncie słowiańskim. Autor opierając się na częstych tego rodzaju dubletach litewskich i słowiańskich w suwalskim nazewnictwie wodnym[12] uważa istnienie takiego du-

[9] Por. J. Otrębski, Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych... o.c., str. 272.

[10] Por. J. Otrębski, Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych... o.c., str. 274.

[11] Co obserwujemy np. w rzeczowniku rodzimym *jegoda* lub w zapożyczeniu litewskim *jegla* '1. *świerk*, 2. *jodła*' pochodzącym tak samo jak omawiane nazwy od lit. *ẽglė*, lit. gw. *aglė*.

[12] W obu omawianych artykułach autor przytacza dublety następujące: *Blizno* : *Blizienko*, *Okmin* : *Okminek*, *Samle* : *Samelki*, *Żubrowo* : *Żubrołajć*, *Jeglówek* : *Jeglóweczek*, *Mikaszewo* : *Mikaszewek*, *Tobołowo* : *Tobołówek*, *Wigry* : *Wigierki*; dublety z przymiotnikami *wielki*, *mały*: *Samle Wielkie* : *Samle Małe*, *Szelment Wielki* : *Szelment Mały*, *Tobalinki Wielkie* : *Tobalinki Małe*, *Okmin Wielki* : *Okmin Mały*, *Jeglówek Większy* : *Jeglówek Mały*; przykłady specjalne ze współzależnymi od siebie trzema nazwami: *Sajno*: *Jeziorko Sajno*, *Staw Sajenek*, *Dusia* : *Dusãlis*, *Dusalùkas*. Według moich notatek z r. 1965 we wsi Sajenek ludność używa formy

bletu litewskiego za możliwe. Do takiego przypuszczenia zdają się szczególnie uprawniać pary dubletów: *Okmin Wielki* : *Okmin Mały*, *Okmin* : *Mały Okmin*, *Wielki Okmien* : *Okmienoyczi*, *Okmini Wielkie* : *Okmineycis mały* z jednej strony oraz *Jeglówek Większy* : *Jeglówek Mały* z drugiej strony.

Ze stanowiska przyjmującego istnienie deminutywnej formy litewskiej **Aglinùkas* postać *Jeglówieczek* można uznać za produkt bezpośredniej slawizacji (drogą substytucji na tle etymologii ludowej) tylko w wypadku, gdyby forma deminutywna z przyrostkiem litewskim przetrwała do czasu ustalenia się formy podstawowej w postaci *Jeglówek*. Natomiast w wypadku, gdyby deminutywna forma litewska ulegała slawizacji równolegle z formą podstawową, dzisiejsza postać *Jeglówieczek* byłaby wynikiem dokonanych już na gruncie słowiańskim przemian postaci poprzednio zeslawizowanej. Wtedy bowiem drogą slawizacji translacyjnej powstałyby kolejno dublety: *Jeglin*: **Jeglinek* oraz *Jegłowo*: **Jegłówko*. Dalszy rozwój drugiej pary prowadzi do ustalenia się dla obu jezior jednej nazwy w postaci *Jeglówek* (przez stadia *Jegłowo* ≧ **Jegłówko* ≧ *Jeglówek* formy podstawowej i **Jegłówko* ≧ *Jeglówek* formy deminutywnej, por. wyżej s. 450), co być może ma odbicie w nazwach *Jeglówek Większy* i *Jeglówek Mały* z XVII w. Dla zapobieżenia temu nazwę *Jeglówek* zarezerwowano dla jeziora większego, dla jeziora mniejszego natomiast dotworzono formę deminutywną *Jeglówieczek*.

Omówione wyżej artykuły stanowią kontynuację prac prof. K.-O. Falka nad nazewnictwem wodnym na Suwalszczyznie zapoczątkowanych w 1941 roku studium „Wody wigierskie i hucianskie" i zmierzających do monograficznego opracowania całości suwalskich nazw wodnych. Prof. K.-O. Falk jest w tej chwili uczonym najlepiej do tego przygotowanym, znającym doskonale problematykę terenu i jedynym rozporządzającym odpowiednim warsztatem naukowym, tj. fotokopiami źródeł historycznych zniszczonych przez hitlerowców w czasie drugiej wojny światowej[13]. Moim zadaniem było tę bardzo trudną, skomplikowaną, a jednocześnie fascynującą problematykę przybliżyć czytelnikowi polskiemu, ponieważ artykuły ukazały się w trudno dostępnych publikacjach zagranicznych.

Tadeusz Zdancewicz

M. J. Hrybiat, *Eciudy pa biełaruskaj anamastycy*, „Wiesci Akademii Nawuk Biełaruskaj SSR, sieryja hramadskich nawuk", Minsk 1965, Nr 4, s. 103—109.

M. J. Hrynbłat, z zawodu etnograf, żywo interesuje się onomastyką białoruską głównie dla wyjaśnienia niektórych faktów historycznych i etnograficz-

deminutywnej *Sajenek* na określenie jeziorka Sajno, natomiast Staw Sajenek nazywa po prostu *Stavek*. Oczywiście, nie wyklucza to możliwości nazwy oficjalnej *Staw Sajenek* ale ważnym jest, że używa się nazwy deminutywnej dla jeziorka. Forma męska *Sajenek* nie zależy od rzeczownika *staw*, lecz jest tworem analogicznym w wyniku zbieżności formy rzeczowników męskich na *-ek* i nijakich na *-ko* w przypadkach zależnych, stąd np. notowałem nazwę wsi *Tajenek* obok nazw *Tajno Stare*, *Tajno Łanowe*, *Tajno Podjeziorne*. Taka sama przyczyna spowodowała przejście formy *Jeglówko* (i innych przytaczanych wyżej nazw jezior na *-ko*) *w Jeglówek* itp. W związku z trójką opartą na litewskiej nazwie podstawowe *Dusia* (pol. *Gaładuś*) należy zauważyć, że doc. Tamara Buch obok nazwie podstawowej *Dusia* (pol. *Gaładuś*) nale- prof. K.-O. Falka *Dusajcis Wielki* : *Dusajcis Mały*), nie zna natomiast nazwy *Dusalùkas* (Acta Baltico-Slavica, t. I, str. 277).

[13] Wielką zasługą prof. K.-O. Falka dla nauki polskiej jest publikowanie źródeł łącznie z opracowaniami, jak to miało miejsce w drugim tomie „Wód wigierskich i hucianskich" i obecnie w piątym tomie Spräklinga Bidrag (G. Jaugelis, Dwa źródła do dziejów Suwalszczyzny ze zbiorów K.-O. Falka. 1. Dekret komisarski roku 1679 d 19 aprila, 2. Notata Rudników y Smolnikow, 1699, „Spräklinga Bidrag", t. 5, nr 22, Miscellanea polonica, Lund 1966, str. 82—103).

nych[1]. W recenzowanym artykule w pierwszej jego części mówi o niektórych nazwiskach białoruskich pochodzących od nazw ludności służebnej okresu pańszczyźnianego, zaś w drugiej części podaje etymologię nazw miejscowych *Asawiec*, *Osawa*.

Niektóre nazwiska używane na Białorusi informują nas o różnych powinnościach jakie musieli wykonywać chłopi na rzecz dworu w okresie feudalnym. Autor artykułu zastrzega się, że uwzględnia w nim tylko te nazwiska białoruskie, które pochodzą od nazw różnych kategorii służby dworskiej okresu pańszczyźnianego. Ze względu na swoją genezę są to nazwiska odepelatywne, przezwiskowe. Dawni nosiciele tych nazwisk nie zawsze jednak należeli do czeladzi dworskiej. Mogły to być także nazwiska powstałe od nazw zawodów nie związanych z dworem książęcym czy królewskim. Nazwiska u białoruskiej ludności wiejskiej pojawiły się dopiero w wieku XVIII i później.

Do nazwisk świadczących o pierwotnej przynależności ich nosicieli do dworu zalicza M. Hrynbłat następujące: *Babraunik*, *Bortnik*, *Dwarak*, *Harodnik*, *Humiennik*, *Kazadoj*, *Klucznik*, *Koniuch*, *Kuchmar*, *Kuczar*, *Mielnik*, *Mastawy*, *Masztaler*, *Paddannik*, *Parasiatnik*, *Pastyr*, *Pisar*, *Pracz*, *Saładar*, *Sadounik*, *Stadnik*, *Stolnik*, *Winakur* i inne.

Autor artykułu niesłusznie umieścił nazwisko *Haradniczy* obok *Harodnik* uważając je za równoznaczne. Haradniczy w Rosji do połowy XIX wieku oznaczał naczelnika miasta[2] natomiast błrus. *harodnik*, polskie *ogrodnik* dawniej oznaczał chłopa pańszczyźnianego posiadającego tylko ogród oraz chłopa, obowiązkiem którego było uprawianie ogrodu dworskiego lub folwarcznego[3].

Nazwiska: *Dwarakouski* (s. 105), *Piakarski* (s. 106), *Babraunicki* (s. 107) utworzone zostały raczej od nazw miejscowości Dwaraki, Piakary, Babrouniki a nie bezpośrednio od apelatywów dwor, piekar, babrounik, zaś nazwisko *Barski* jest prawdopodobnie hipokorystycznym od *Barszczewski* (z miejscowości Barszczewa pochodzący).

M. Hrynbłat jako niejęzykoznawca rozpatruje nazwiska z pozycji historyczno-kulturalnej pomijając płaszczyznę gramatykalną i słowotwórczą. Praca tego typu ma charakter raczej dokumentacyjny.

Etymologia nazw: *Asawiec*, *Asawcy*, *Asowy*, *Asaunica*, *Asaucina*, *Asawiszcza*, *Asauszczyzna*, *Osawa* i innych pochodzących według autora artykułu od czasownika białoruskiego *asouwacca*, *sowacca*, *asunucca* nie jest przekonywająca lub wprost błędna. Po pierwsze, są to nazwy różne pod względem leksykalno-znaczeniowym i strukturalno-gramatycznym. Po drugie, autor nie podaje ich form gwarowych i zapisów ze źródeł historycznych, a więc danych niezbędnych przy objaśnianiu etymologii nazw wieloznacznych. Dla przykładu można podać, że nazwa miejscowości *Asouszczyzna* należy do kategorii nazw dzierżawczych. Utworzona została od nazwiska Ossowski, Osowiec za pomocą sufiksu *-szczyzna*. Występowanie zaś *-szczyzna* zamiast białoruskiego *-szczyna* tłumaczyć należy wpływem polskim[4]. Białoruską nazwę *Osawa* po polsku *Osowo* można uważać za nazwę topograficzną od drzewa *osa*, *osika* 'populus tremula' występującego w tej postaci w

[1] Zob. M. J. Hrynbłat, Anamastyka kak krynica wywuczennia historyi i etnahrafii biełaruskaha naroda. Pa matieriałach biełaruskich prozwiszczau. „Materyjały da IV Miżnarodnaha zjezdu sławistau. Minsk 1958, s. 3—23; K woprosu ob uczastii Litowcew w etnogienieziie Biełorusow. „Woprosy etniczeskoj istorii narodow Pribałtiki" t. I, Moskwa 1959, s. 523—543.

[2] Por. A. J. Bachańkou, I. M. Hajdukiewicz, P. P. Szuba. Tłumaczalny słounik biełaruskaj mowy. Minsk 1966, s. 71.

[3] Por. Riewizija puszcz i pierlechodow zwierinych w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom... sostawlennaja Grigoriem Bogdanowiczem Wołowiczem w 1550 godu. Wilno 1867, s. 97.

[4] H. Safarewiczowa, Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna. Prace Onomastyczne PAN, nr 2, Wrocław 1956, s. 216—219.

gwarach białoruskich, czeskich, polskich i innych lub można zaliczyć ją do kategorii nazw dzierżawczych od nazwy osobowej Osa [5]. Pozostałe nazwy miejscowe wymienione w omawianym artykule należy rozpatrywać każdą z osobna opierając się o formy gwarowe tych nazw, ich postacie zaświadczone w źródłach historycznych, oraz usytuowanie tych miejscowości w terenie. Po tego rodzaju wszechstronnym zbadaniu nazwy można dopiero mieć przekonanie, że jej etymologia będzie pewna.

Reasumując można stwierdzić, że artykuł M. Hrynbłata wart jest lektury ze względu na postawione w nim ciekawe zagadnienia z zakresu białoruskiej antroponimii i toponomastyki.

Michał Kondratiuk

[5] Por. W. Taszycki, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu. Kraków 1951, s. 57.

PROBLEMATYKA REGIONU WSCHODNIONADBAŁTYCKIEGO NA VII KONGRESIE NAUK PREHISTORYCZNYCH i PROTOHISTORYCZNYCH W PRADZE W 1966 R.

Kongresy międzynarodowe są niewątpliwie w jakiejś mierze odzwierciedleniem postępu badań nad określoną problematyką danego regionu — o ile oczywiście istnieją ku temu odpowiednie warunki obiektywne. W przeciwieństwie do VI Kongresu Nauk Pre- i Protohistorycznych, który odbył się w 1962 roku w Rzymie — gdzie poza częścią delegacji polskiej [1] i paroma imigrantami z Litwy i Łotwy [2] problematyka wschodnionadbałtycka nie była referowana — Kongres w Pradze był bogato obsadzony przez uczonych z ZSRR, Polski i Finlandii [3]. Oczywiście, liczny udział uczonych z ZSRR, pochodzących z republik bałtyckich, zawdzięczamy dyrektorowi Instytutu Archeologii A.N. ZSRR, prof. drowi B. A. Rybakowi, który wraz z kolektywem Instytutu docenia ważne znaczenie polityczne występowania kolegów z republik nadbałtyckich ZSRR na takiej międzynarodowej imprezie i tym samym zadaje kłam rewizjonistycznym ośrodkom propagandy istniejącym na zachodzie Europy i w USA o rzekomej „dyskryminacji" nauki i uczonych z republik nadbałtyckich ZSRR w łonie całej nauki radzieckiej. Wypada tu także podkreślić, że zarówno członkowie delegacji radzieckiej, pochodzący z republik nadbałtyckich ZSRR, jak i część delegacji polskiej nie przyjechała na kongres praski z pustymi rękoma. Delegacja radziecka na przykład przywiozła do Pragi pokaźny tom w języku rosyjskim, o objętości około 17 arkuszy druku, w postaci tez i sprawozdań, w których znalazły się także streszczenia wygłoszonych referatów uczonych z republik nadbałtyckich [4], część zaś delegacji polskiej — tom 4 (1966) rocznika „Acta Baltico-Slavica" objętości około 23 arkuszy, wydany specjalnie na ten kongres w językach zachodnioeuropejskich [5]. Trzeba także przyznać, że to ostatnie wydawnictwo, którego podtytuł angielski

[1] Na kongresie w Rzymie w 1962 r. została rozprowadzona broszura J. Antoniewicza pt.: The Sudovians, Białystok 1962, str. 2—20 — XXIV tabl. Por. także rec. K. Śląski (w:) „Acta Bałtico-Slavica", t. IV (1966), str. 210—211.

[2] Na tymże kongresie wygłosił emigrant łotewski J. Ozols referat pt. „Zur relativen Chronologie der frühen Bronzezeit im östlichen Ostseegebiet", opubl. (w:) „Atti del VI Congresso Internationale delle Scienze Preistoriche o Protoistoriche", Florencja 1965, str. 384—386. Natomiast prof. M. Gimbutas (Los Angeles — USA) na tymże kongresie referowała zagadnienia dot. kultur epoki brązu na obszarze środkowo-europejskim.

[3] Program kongresu i jego skład osobowy został opublikowany (w:) „Archeologické Rozhledy", t. XVIII (1966), str. 4, str. 387—513 oraz osobna odbitka.

[4] „VII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques". Les rapports et les informations des archéologues de l'URSS, Moskwa 1966, str. 3—264.

[5] „Acta Baltico-Slavica" (*VII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 1966*), vol. IV (1966), str. 7—259, VII tabl. oraz 49 ryc.

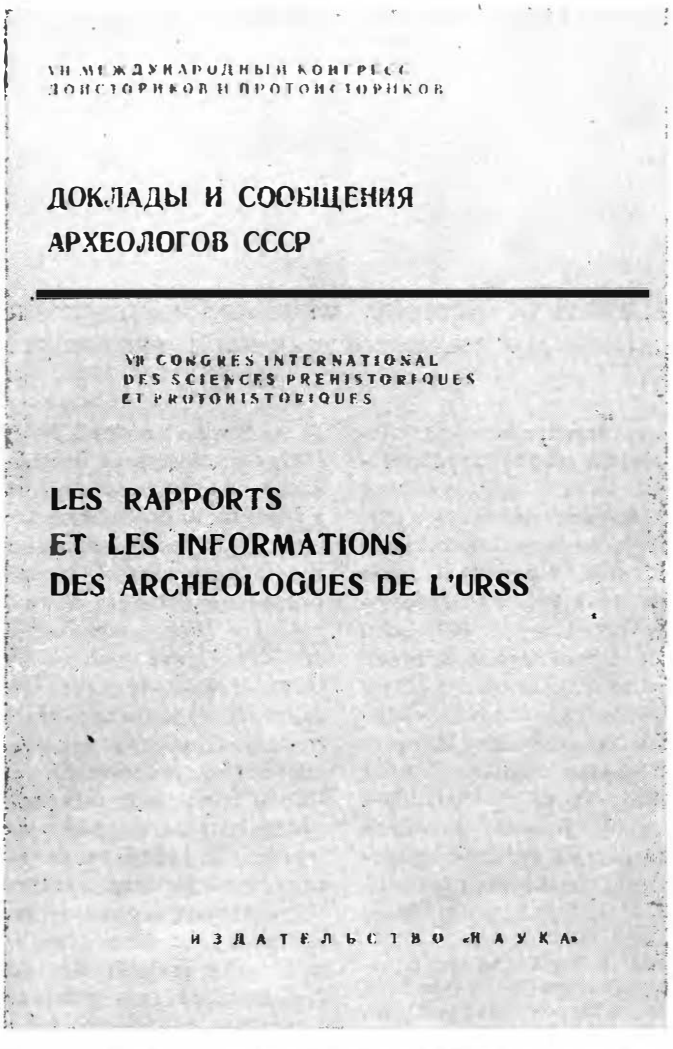

Sprawozdania uczonych ZSRR na VII Międzynarodowy Kongres Nauk Pre- i Protohistorycznych w Pradze — sierpień 1966

brzmiał *Archaeological Research on North-Eastern Poland and East Europe*, zawierał nie tylko wyniki badań archeologicznych środowiska naukowego Białegostoku, Olsztyna i Warszawy, ale także reprezentował w dziale sprawozdań i recenzji dorobek ostatnich lat w zakresie piśmiennictwa archeologicznego i etnograficznego dotyczącego wschodniej Europy, a także organizacyjnego (spotkania międzynarodowe) na obszarach Polski i Finlandii. W ten sposób czytelnik z zachodniej Europy został poinformowany o najnowszych tendencjach rozwojowych badań nad przeszłością i kulturą pogranicznych plemion słowiańskich, a także plemion bałtyjskich i fińskich, dokonanych w Polsce, ZSRR i Finlandii. Taka

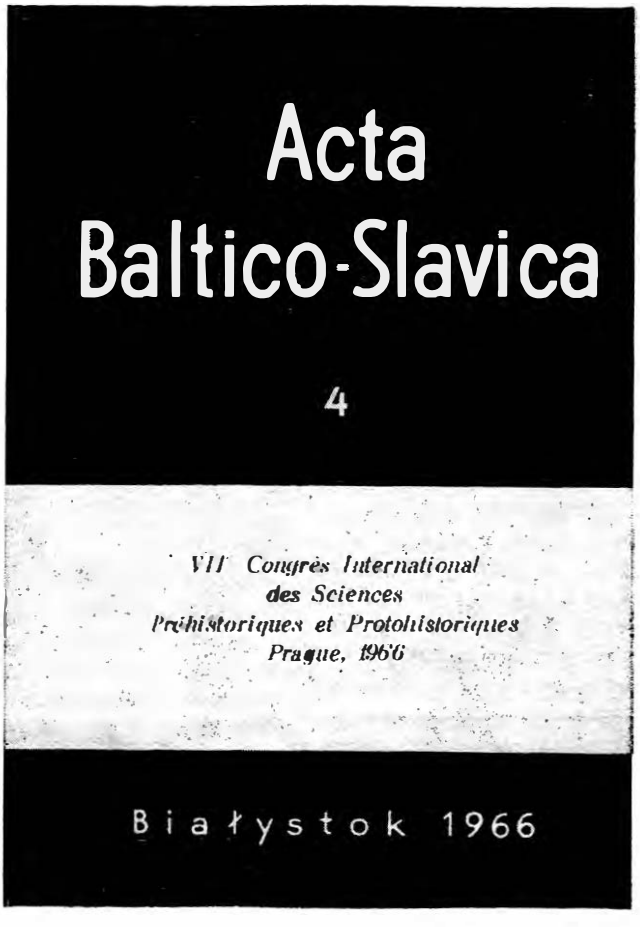

Wydawnictwo polskich archeologów, zajmujących się przeszłością ludów bałtyjskich na „VII Międzynarodowy Kongres Nauk Prehistorycznych i Protohistorycznych w Pradze" — sierpień 1966

koncepcja redakcyjna tego tomu rocznika „Acta Baltico-Slavica" spotkała się z życzliwą i zasłużoną oceną ze strony przedstawicieli poszczególnych ośrodków naukowych w ZSRR i w zachodniej Europie, na co posiadamy namacalne dowody w postaci wielu listów, skierowanych do redakcji naszego wydawnictwa.

Wypada tutaj zasygnalizować tematykę oraz zakres wygłoszonych referatów, opublikowanych prac i sprawozdań oraz autorskich tez w obu wymienionych wydawnictwach, które zostały rozprowadzone na Kongresie. Omówimy je poniżej w porządku chronologicznym.

Okres końcowego paleolitu reprezentował na kongresie dwa referaty sowieckich uczonych. Litwinka R. R i m a n t i e n ė z Wilna przedstawiła referat pt. Die ethnokulturelle Lage in Litauen in der Spätaltsteinzeit, zaś V. D. B u d'k o z Mińska mówił o górnym paleolicie na obszarze północno-zachodnim Równiny Rosyjskiej. Pewnym uzupełnieniem tych

referatów był zgłoszony wykład uczonego niemieckiego z Hamburga O. K. Pielenza pt. Herkunft und Stellung der Baltischen Gruppe innerhalb des nordeuropäischen Altpaläolithikums, który zawierał ciekawe sugestie o pierwotnych wędrówkach paleolitycznych, koczujących na przedpolu lodowca.

Neolitowi północno-europejskiemu w związku z kulturą toporów bojowych poświęcono parę referatów (E. Neustupny, M. Zapotocky i inni), zaś N. N. Gurinna z Leningradu omówiła problematykę kopalni krzemienia z Krasnej Wsi koło Wołkowyska na Zachodniej Białorusi, będącej przedmiotem już paru przyczynków i mniejszych komunikatów w okresie powojennym. Jest rzeczą interesującą, że autorka wypowiedziała się przeciwko teorii powstania tych kopalni dzięki ludom z ceramiką grzebykową, ale nie neguje powstania kopalni w Krasnej Wsi w związku z działalnością ludów ceramiki sznurowej, co wydaje się nam słuszne. Niemniej jednak ograniczenie się do jednego ludu i kultury, który miał użytkować te kopalnie, nie wydaje się prawdziwe.

Okresowi żelaza wcz snego miał być poświęcony, ale nie wygłoszony z powodu nieprzybycia na kongres, referat J. Graudonisa z Rygi. Polscy uczeni przedstawili natomiast na kongres dwa artykuły na ten tamat. J. Antoniewicz omówił po angielsku swe badania nad terytorium plemiennym ludów bałtyjskich w okresie wczesnożelaznym i rzymskim w świetle archeologii i toponomastyki („Acta Baltico-Slavica", vol. 4, 1966, str. 7—27), zaś Wł. Szafrański z Warszawy zajął się osiedlami obronnymi okresu wczesnożelaznego w Prusach na marginesie wydrukowanej publikacji J. Antoniewicza na ten sam temat. Wł. Szafrański zaatakował zbyt wczesne jakoby datowanie osiedla obronnego w Olsztynie-Hermanowie na Mazurach — co nie wydaje się słuszne w związku z wyraźną datacją tego obiektu na podstawie materiału ceramicznego z tego stanowiska, datowanego na późny okres brązu.

Okres rzymski na kongresie w Pradze otwierał doskonały referat prof. K. Jażdżewskiego z Łodzi pt.: Über Frühformen von Staatsgebilden in Mitteleuropa während der 1 Hälfte des 1 Jahrtausends u.Z.", który uwzględniał także „groby książęce" na obszarze słowiańskim oraz Prus i Jaćwieży. Niejako uzupełnieniem tego referatu był doskonały, erudycyjny artykuł J. Jaskanisa z Białegostoku pt.: „Human burials with horses in Prussia and Sudovia in the First Millenium of our era", w którym autor starał się polemizować z dotychczasowymi poglądami istniejącymi w nauce na temat znaczenia pochówków ludzkich z końmi u ludów bałtyjskich, a zwłaszcza u Prusów i Jaćwieży. Pochowanym tam ludziom przypisywano specjalne znaczenie w hierarchii społecznej — co zdaniem autora nie jest słuszne. J. Jaskanis jest zdania, że pochówki końskie razem z ludzkimi miały prz de wszystkim znaczenie kultowe, wynikłe z tradycji hodowlano-rolniczych. Sądzi, że niektóre z nich są tylko świadectwem pochówków typu „książęcego", za czym przemawia specjalnie bogate wyposażenie grobów w broń i ozdoby, a także i konia.

Jednocześnie A. Kempisty z Warszawy omówił stan badań nad okresem rzymskim na Mazowszu i Podlasiu i podał systematykę fibul, a także poruszył problem gocki. M. Kaczyński zajął się wynikami dotychczasowych badań nad cmentarzyskami w rejonie Wielkich Jezior Augustowskich, zaś D. i J. Jaskanisowie omówili wynik swych dziesięcioletnich badań nad kompleksem osadniczym w Osowej, pow. Suwałki z okresu rzymskiego i wędrówek ludów. Wł. Ziemlińska-Odojowa z Olsztyna przedstawiła problematykę zbadanego przez siebie cmentarzyska w Niedanowie, pow. Nidzica na Mazurach. Wszystkie te prace zostały opublikowane w t. IV (1966) „Acta Baltico-Slavica". Na kongresie został wygłoszony jeszcze jeden

referat z okresu wczesnożelaznego i rzymskiego, napisany przez L. D. Pobola z Mińska na temat badań nad kulturą zarubiniecką na Białorusi w ciągu ostatnich lat. Autor tego referatu sądzi, że na obszarze górnego Naddnieprza kultura zarubiniecka nie zmieniła się w „kulturę czerniachowską w II w.n.e. (str. 208). Dalej sądzi, że „tak jak to się stało w średnim Naddnieprzu, na znacznych terenach leśnej strefy Ukrainy kultura zarubiniecka także dążyła do przetrwania do czasów czerniachowskich. W rejonie gdzie była rozprzestrzeniona kultura późnozarubiniecka — pisze autor — w VI w.n.e uformowały się różne warianty kultury żytomierskiej (typu praskiego), genetycznie związane z zarubiniecką (str. 208). Jak należy sądzić, poglądy W. L. Pobola na razie nie mają całkowitego potwierdzenia w namacalnym materiale archeologicznym i są, niestety, za daleko idące w tym etapie badań.

Bogato był reprezentowany referatami okres wczesnośredniowieczny J. J. Selirand z Tallina mówił o związkach Estonii z innymi terytoriami w początku II tys. n.e., zaś G. V. Štichov z Mińska — o badaniach grodów na obszarze ziemi połockiej. Ciekawy referat na temat genezy stosunków feudalnych na Litwie przedstawiła R. Volkaitė-Kulikauskienė. Autorka w ślad za sformułowaniami H. Moora i M. Ligi wydziela trzy fazy rozwoju handlu na obszarze wschodnionadbałtyckim, a mianowicie: 1) wymiana międzyplemienna, 2) wymiana handlowa między dalekimi krajami i centrami dystrybucji, która była skoncentrowana w rękach arystokracji plemiennej oraz 3) pojawienie się zawodowych kupców — przy czym stwierdza, że zabytki archeologiczne na obrzarze Litwy i całego obszaru wschodnionadbałtyckiego poświadczają rodzaj handlu tylko tych dwu etapów do XIII w. Sądzę, że te trzy stadia nie odzwierciedlają w zupełności przemian jakościowych między stadium drugim a trzecim. Niewątpliwie na obczarze Sambii istniała grupa feudałów-kupców bardzo zamożnych, bo posiadających nawet własne środki transportu morskiego, o czym piszą wyraźnie źródła (*naves Semborum* w Birce w 975 r.). Byli to oczywiście kupcy, którzy jeszcze nie porzucili całkowicie produkcji rolnej i hodowlanej jako zajęcia ubocznego. Zresztą nawet społeczność wczesnośredniowiecznych chłopów gotlandzkich aż do usadowienia się Hanzy na tej wyspie zajmowała się handlem dalekosiężnym profesjonalnie, nie zaniedbując jednak rolnictwa. A więc etap profesjonalności handlu jako zjawisko typowe pojawia się dopiero w strefie Bałtyku razem z Hanzą i nie sposób nie widzieć przedtem formy przejściowej. Inna była bowiem rola handlu w rękach arystokracji plemiennej etapu drugiego — a inna kupców — feudałów, posiadających własne środki transportu morskiego na Sambii począwszy od X wieku. Inną wreszcie jakość stanowili kupcy hanzeatyccy.

Prof. H. A. Moora z Tallina przedstawił interesujące dane na temat hodowli i łowiectwa w ekonomice osadnictwa plemion wschodnionadbałtyckich z końcem I i na początku II wieku n.e. Wydobył on specyfikę tego osadnictwa w zakresie zajęć hodowlanych oraz myśliwskich na terenie poszczególnych regionów Litwy, Łotwy i Estonii; referat był ilustrowany odpowiednimi diagramami. Natomiast uczony łotewski G. H. Strods z Rygi omówił ważniejsze badania archeologiczne prowadzone w ostatnich latach na terenie Łotwy. Interesująco przedstawił także problematykę badawczą oraz zadania stojące przed numizmatykami krajów wschodnionadbałtyckich A. N. Molvygin z Tallina.

W sumie Kongres w Pradze zaprezentował bogaty dorobek w zakresie badań przeszłości ludów bałtyjskich i ziem z nimi pogranicznych, słowiańskich, który został osiągnięty przez nauki sowieckiej Litwy, Łotwy, Estonii i Białorusi, a także Polski Ludowej, w ciągu ostatnich kilku lat.

Jerzy Antoniewicz

SESJA NAUKOWA W WARSZAWIE PT. „PÓŁWIECZE SPOŁECZNYCH I KULTURALNYCH STOSUNKÓW POLSKO-RADZIECKICH"

Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich Polskiej Akademii Nauk oraz Zarząd Główny Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej urządzili w Pałacu Staszica w Warszawie w dniach 25—26.X.1966 r. sesję naukową pod powyższym tytułem. W sesji tej obok historyków polskich wzięli udział także historycy z Zakładu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR w Moskwie z prof. drem Iwanem Chrenovem na czele oraz delegacje historyków z Czechosłowacji i Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Prócz tego wzięły w niej udział osobistości ze świata politycznego i kulturalnego stolicy, a także działacze TPPR oraz towarzystw społeczno-kulturalnych mniejszości narodowych mieszkających w Polsce, a mianowicie przedstawiciele grup narodowych białoruskiej, litewskiej i ukraińskiej. Obecny był także ambasador ZSRR w Polsce A. Aristov. Obrady otworzył przewodniczący Komitetu Nauk Historycznych PAN, prof. dr St. Arnold.

Inauguracyjny i zarazem wprowadzający referat wygłosił prof. dr. Tadeusz Cieślak, kierownik Zakładu Historii Badania Stosunków Polsko-Radzieckich PAN, pod tytułem: Polacy a Rewolucja Październikowa. Referent szczególnie zwrócił uwagę na obiektywną wymowę decyzji władz bolszewickich, które realizowały w kwestii polskiej więcej niż wysuwane postulaty wszystkich powstań polskich, bo likwidowały źródła społeczne i polityczne imperializmu rosyjskiego. Z drugiej strony różnorodność społeczna i polityczna w obrębie masywu polskiego w kraju oraz na emigracji wywoływała różne reakcje, które w obliczu dążeń do wyzwolenia narodowego bez udziału i pomocy czynnika obcego określało na długie lata stosunek Polski i Polaków do kraju zwycięskiej rewolucji. Ten stosunek, wynikający z przesłanek psychologicznych, został zlikwidowany ostatecznie dopiero w obliczu śmiertelnej groźby biologicznego zniszczenia narodu polskiego przez hitleryzm, kiedy jedynym realnym ratunkiem przed całkowitą zagładą była trudna, ale w efekcie zwycięska walka ZSRR z hitleryzmem w imię swobody narodów mieszkających we wschodniej i środkowej Europie. Ona to doprowadziła do zupełnego bankructwa politycznego wszystkie antyrewolucyjne grupy w społeczeństwie polskim, które grały na wiekowych niechęciach do caratu, utożsamianego perfidnie z narodem rosyjskim. Dopiero ostatnia wojna potwierdziła słuszność tez głoszonych przez lewicę polską oraz polskich rewolucjonistów z okresu Rewolucji Październikowej.

Następne referaty wygłoszone na tej sesji miały za zadanie podsumować dorobek wiedzy o ZSRR w Polsce oraz wiedzy o Polsce w ZSRR. Pierwszy temat referował mgr Tadeusz Książek, sekretarz generalny TPPR, drugi — dyrektor Instytutu Słowianowiedenja w Moskwie, prof. dr I. Chrenov. Obaj mówcy scharakteryzowali w swych referatach dorobek wzajemnych kontaktów polsko-radzieckich i radziecko-polskich w obu krajach w dziedzinie szerzenia wiedzy politycznej, gospodarczej i kulturalno-naukowej o swoim sąsiedzie, przy czym wymieniane były konkretne formy tych kontaktów i upowszechniania wiedzy o Polsce w ZSRR i o Kraju Rad w Polsce.

Prof. dr Ignacy Malecki wygłosił referat pt. Współpraca nauki polskiej i radzieckiej w ostatnim dwudziestoleciu, przy czym zwrócił uwagę słuchaczy, że współpraca naukowa Polski i ZSRR realizowana jest głównie w drodze:

1) Porozumień resortów szkolnictwa wyższego, zdrowia i rolnictwa w postaci bezpośredniej współpracy między uniwersytetami, politechnikami, uczelniami rolniczymi i medycznymi.

2) Współpracy naukowo-technicznej instytutów i placówek naukowych resortów gospodarczych.

3) Współpracy PAN z Akademią Nauk ZSRR i innymi instytucjami naukowymi Kraju Rad.

4) Umów innych centralnych instytucji polskich z odpowiednimi instytucjami radzieckimi.

Referent przytaczał konkretne liczby dotyczące wzajemnej wymiany doświadczeń pracowników naukowych, wydawnictw, stażystów, doświadczeń oraz opracowywania wspólnych problemów przez placówki PAN i Akademii Nauk ZSRR, a także między resortami szkolnictwa wyższego PRL i ZSRR. Referent postulował dalsze doskonalenie form współpracy, idące w następujących kierunkach:

— rozszerzenie współpracy z akademiami republikańskimi oraz innymi ośrodkami naukowymi republikańskimi,

— otoczenie szczególną opieką tych placówek naukowych, które wypracowały wspólne plany prac badawczych,

— stworzenie możliwości współpracy instytutów naukowych niezależnie od ich przynależności organizacyjnej.

— ustalenie form bieżącej wymiany doświadczeń między kierownikami zespołów badawczych,

— rozwinięcie współpracy specjalistycznych i regionalnych towarzystw naukowych,

— rozszerzenie udziału młodych pracowników nauki w kursach wakacyjnych,

— skoordynowanie działalności w zakresie przekładów literatury naukowej,

— zacieśnienie współpracy w zakresie projektowania budowy aparatury naukowej,

— rozwój turystyki połączonej ze zwiedzaniem placówek naukowych i odbywającej się na koszt własny zainteresowanych,

— koordynacja imprez naukowych, organizowanych przez nasze kraje,

— dalszy rozwój współpracy w organizacjach międzynarodowych.

Postulaty te wymienione przez referenta — to zespół doświadczeń zebranych przez odpowiednie agendy Polskiej Akademii Nauk w toku współpracy z odpowiednimi organami naukowymi Akademii Nauk ZSRR. Ze swej strony możemy dodać, że Białostockie Towarzystwo Naukowe jest jednym z nielicznych regionalnych towarzystw naukowych, które od lat realizuje systematyczną współpracę z niektórymi republikańskimi instytutami badawczymi Akademii Nauk Białoruskiej i Litewskiej SRR oraz poprzez swój organ „Acta Baltico-Slavica".

Dalsze referaty dotyczyły już spraw bardziej szczegółowych. Mgr Aleksander Zatorski mówił o działalności Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom w latach 1924—1928, która w przededniu IV Zjazdu KPP stała się organizacją zwartą i liczyła w Polsce około 15 000 członków oraz miała aparat organizacyjny złożony z 6 obwodów, nie licząc analogicznej organizacji na terenie zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy. Referent stwierdził, że Czerwona Pomoc coraz bardziej odpowiadała zadaniom, jakie stawiał przed nią J. Marchlewski „organizacji czerwonokrzyskiej, jednolitego frontu klasy robotniczej, następnie zaś antyfaszystowskiego frontu ludowego". Drugi referent, dr Euzebiusz Basinski, referował dzieje powstania „Związku Patriotów Polskich w ZSRR" i jego rolę polityczną jako rzecznika idei Frontu Narodowego w okresie II wojny światowej oraz bezpośrednio po jej zakończeniu. Cytuje on, że „idea jedności narodowej, realizowana przez Związek Patriotów Polskich, umożliwiła współpracę ludzi różnych partii i kierunków politycznych, różnych zawodów i warstw społecznych pod wspólnym hasłem walki o niepodległą, wolną i demokratyczną Polskę", jak to sformułowano w dniu 10 sierpnia 1946 roku na uroczystej akademii w Moskwie, stanowiącej oficjalne zamknięcie działalności tej organizacji.

Drugi dzień obrad rozpoczął się od referatu prof. dra Jarosława Jurkie-

wicza pt. Wpływ zamachu majowego na stosunki polsko-radzieckie. Prof. Jurkiewicz stwierdził, że wrogi stosunek obozu sanacyjnego do ZSRR miał charakter obsesyjny i antyradziecki piłsudczyków i został podniesiony do rangi nienaruszalnego dogmatu, gdy niektórzy politycy zachodni, jak np. Barthou czy Churchill, potrafili wznieść się ponad interesy kapitału i stali się rzecznikami współpracy z ZSRR w imię interesów ogólnonarodowych w obliczu niebezpieczeństwa niemieckiego. Referat ten kończył serię wystąpień na tematy polityczne na tej sesji naukowej.

Cykl referatów na temat stosunków kulturalnych polsko-radzieckich rozpoczął prof. dr Juliusz Starzyński referatem pt. „Związki awangardy artystycznej Polski i ZSRR w dwudziestoleciu międzywojennym", który był podsumowaniem kontaktów artystycznych środowisk twórczych obu państw. Podobny referat dotyczący sztuki filmowej wygłosił prof. dr Jerzy Toeplitz. Podkreślił on, że najżywszy moment oddziaływania w Polsce teoretycznej radzieckiej myśli filmowej przypada na początek lat trzydziestych, oraz stwierdził, że w okresie międzywojennym o ekspansji filmu polskiego do ZSRR nie mogło być mowy, gdyż ilość polskich filmów o zdecydowanym obliczu artystycznym była znikoma. Doc. dr Irena Schiller omówiła całość stosunków polskiego i radzieckiego teatru w okresie dwudziestolecia międzywojennego, zaś dr Elżbieta Dzięboswska mówiła o stosunkach między polską a radziecką kulturą muzyczną w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Dr Krystyna Sierocka zreferowała dzieje literackie i kulturalne lewicy polskiej w ZSRR w okresie dwudziestolecia międzywojennego na podstawie bogatych danych archiwalnych oraz wydawnictw polskich, które wychodziły na terenie ZSRR w tym czasie.

Sesja naukowa dotycząca półwiecza stosunków społecznych i kulturalnych polsko-radzieckich obok referatów zawierała także ciekawe wystąpienia poszczególnych dyskutantów w związku z odnośnymi referatami, które niejako uzupełniały wypowiedzi referentów. Do ciekawych wystąpień należy zaliczyć między innymi głosy w dyskusji delegacji radzieckiej, a także czechosłowackiej, nie mówiąc już o wystąpieniach pracowników naukowych wielu polskich placówek naukowo-badawczych, zajmujących się historią najnowszą, jak np. Zakład Historii Partii przy KC PZPR, Wojskowy Instytut Historyczny czy wreszcie gospodarzy — Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN.

Oceniając ogólnie zorganizowaną sesję należy podkreślić, że spełniła ona swoje zadanie, niemniej jednak warto zauważyć, że okres po II wojnie światowej pod względem stosunków kulturalnych i naukowych potraktowany został zbyt schematycznie. Odnosi się to zwłaszcza do wyeksponowania na sesji w należytym stopniu stosunków naukowych i kulturalnych między Polską a sąsiednimi republikami radzieckimi — Litwą, Białorusią i Ukrainą. Zamieszkałe tam społeczeństwa łączyły długotrwałe formy współżycia i współdziałania z Polską na wielu odcinkach życia społecznego i kulturalnego w przeszłości, a także i obecnie w innym układzie stosunków polityczno-społecznych i na innych zasadach.

J. Antoniewicz

KONFERENCJA ARCHEOLOGICZNA W MIŃSKU W 1966 R.

Od 21 do 24 marca 1966 r. w Mińsku, w Instytucie Historii Akademii Nauk Białoruskiej Republiki Radzieckiej, odbyła się konferencja archeologów, poświęcona głównie wynikom badań polowych na Białorusi w latach 1963—1965, a także na przyległych do niej terytoriach. W pracach konferencji brali udział uczeni z Mińska, Moskwy, Leningradu, Kijowa, Wilna, Rygi, Tallina i innych

miast a także krajoznawcy pracownicy muzeów i wykładowcy szkół wyższych. W pracach konferencji brał także udział gość z Polski, kierownik Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej, dr Jerzy Antoniewicz (Warszawa—Białystok).

Na konferencji wysłuchano około czterdziestu referatów, poświęconych różnym okresom historii zachodnich rejonów Europy wschodniej.

Część referatów była poświęcona zabytkom z okresu kamienia i brązu. V. D. Budko (Mińsk) omówił rezultaty badań archeologicznych stanowisk górnego paleolitu z północno-zachodniej części Niziny Rosyjskiej. Badanie paleolitycznych stanowisk rozpoczął w 1924 r. K. M. Polikarpowicz, a jego następcą jest V. D. Budko. Obecnie najbardziej znanymi są takie stanowiska paleolityczne: berdyska, jurowiczowska, podłuska, klejewiczowska, jelisiejewiczowska, nowobobowiczowska, judinowska i kurowska. O kopalniach krzemienia opowiadał S. N. Bibikov (Kijów). Referat o zabytkach okresu kamienia i brązu w basenie rzeki Szczary wygłosił miejscowy krajoznawca V. G. Suprun (Słonim). V. G. Suprun jest jednym z aktywniejszych krajoznawców, który włożył wielki wkład w poznanie starożytności Słonimszczyzny. O zabytkach z okresu kamiennego na Polesiu opowiedział V. F. Isaienko (Mińsk). W basenie Prypeci V. F. Isaienko w ciągu 8—9 lat odkrył około 140 stanowisk z epoki kamienia. Dowiódł on, że Polesie było zamieszkane przez ludzi w epoce mezolitu, neolitu i w okresie brązu. O stanowiskach epoki kamienia w basenie Niemna doniósł M. M. Czernjavski z Mińska, aspirant oddziału archeologicznego Instytutu Historii Akademii Nauk SRR. Gruntownym badaniom poddano stanowiska epoki neolitu i brązu koło wsi Kruglica rejonu stołpcowskiego, koło Łysej Góry na prawym brzegu Niemna. O badaniach w kopalniach koło Wołkowyska referowała N. N. Gurina z Leningradu. Wykopaliska w kopalniach prowadzi się od kilku lat. Kopalnie te były odkryte przez polskich archeologów w latach dwudziestych XX wieku.

Kilka wykładów poświęcono zabytkom z epoki kamienia, znajdującym się na terytorium Ukraińskiej SRR. V. I. Mitrofanova (Kijów) referowała o osadzie z późnego neolitu koło wsi Mniewo na Czernichowszczyźnie. Referat o neolitycznych stanowiskach na północy Ukrainy wygłosił D. I. Telegin (Kijów). O osadach kultury trzcinieckokomarowskiej na północnej Ukrainie mówiła S. S. Berezanska (Kijów). Zabytki tej kultury mają bezpośredni wpływ na rozwiązanie zagadnienia starożytnej kultury Słowian.

Wysłuchano także kilku referatów poświęconych zabytkom epoki kamienia i brązu ziem nadbałtyckich. O nowym centrum obróbki bursztynu w epoce neolitu w krajach nadbałtyckich wygłosiła referat I. Łoze (Ryga). O badaniach stanowisk neolitycznych i epoki brązu na Litwie w okresie ostatnich czterech lat referowała R. K. Rimantienė (Wilno).

Na konferencji szczególnie zwrócono uwagę na sporne zagadnienie pochodzenia Słowian, a także częściowo na pochodzenie plemion starobałtyckich. Głównym referentem tego zagadnienia był członek-korespondent Akademii Nauk ZSRR P. N. Tretjakov (Leningrad). W swoim wystąpieniu P. N. Tretjakov wykazał, że już w epoce późnego brązu plemiona słowiańskie zajmowały ziemię między Dnieprem a Odrą. Referent szczegółowo przeanalizował główne kultury epoki żelaza. Jego zdaniem, plemiona wschodnio-słowiańskie uformowały się w lesisto-stepowej części Naddnieprza, skąd później przesiedliły się na inne ziemie. Kultura zarubieniecka była wczesnosłowiańską kulturą archeologiczną tych plemion. Kultura zarubiniecka powstała pod wielkim wpływem kultury scytyjskiej i celtyckiej. Dlatego właśnie dzięki wpływom celtyckim kultura zarubiniec-

ka różni się od innych kultur Europy wschodniej. Nie mają racji ci archeologowie, którzy sądzą, że nad Dnieprem istniały jednocześnie kultury miłogradzka i zarubiniecka.

W ciągu ostatniego dziesięciolecia na terytorium południowej Białorusi i północnej Ukrainy odkryto późnozarubinieckie zabytki (osady i bezkurhanowe groby ciałopalne), które na podstawie rzymskich importów datuje się na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e. Wykład o późnozarubinieckich zabytkach białoruskiego Naddnieprza wygłosił Ł. D. Pobol (Mińsk). Na Białorusi znajduje się około 150 takich stanowisk archeologicznych. Jednym z najbardziej znanych zabytków tej kultury jest osada z II—V wieku n.e. na uroczysku Obidnia w bychowskim rejonie mohylowskiego obwodu, na prawym brzegu Dniepru, w miejscu w którym wpada do niego rzeka Adamienka. Prace wykopaliskowe w tej osadzie prowadzone są od 1960 r. Odkryto tam półziemianki i chaty stojące na powierzchni ziemi. Na podstawie danych archeologicznych z terytorium białoruskiego Naddnieprza zauważono sukcesyjność zabytków późnozarubinieckich okresu rzymskiego i wcześniejszych zabytków kultury zarubinieckiej z rejonu Czaplina Reczyckiego (druga połowa III wieku przed naszą erą). Zabytki kultury czerniachowskiej są znane na terenie Białoruskiej SRR. Na terenie białoruskiego Naddnieprza odkryto swego rodzaju zabytki słowiańskie z VI—IX wieku, które są genetycznie związane z zabytkami późnozarubinieckimi. Słowiańskie znaleziska z terenu południowej Białorusi, datowane na VI—IX wiek, różnią się trochę od znalezisk typu Korczak z okolic Żytomierza. Górne Naddnieprze przestało być białą plamą na mapie dzięki archeologom, którzy wykazali łączność tego terytorium z jednej strony z kulturą zarubiniecką, a z drugiej — słowiańskimi zabytkami wczesnego feudalizmu. W ten sposób dane archeologiczne dają podstawy, aby uważać kulturę zarubiniecką za słowiańską i wiązać ją ze Słowianami wschodnimi. Granica etniczna plemion słowiańskich z bałtyckimi już w ostatniej ćwierci I tysiąclecia przed n.e. przechodziła na północy, prawdopodobnie na linii dzisiejszych miast białoruskich: Mohylów-Osipowicze — Słuck. Ta granica jest również granicą z wcześniejszymi plemionami kultury miłogradzkiej (VI—III w. przed n.e.).

V. B. Nikitina (Brześć) wygłosiła referat o zabytkach kultury pomorskiej we wschodniej Europie. O pochodzeniu kultury zarubinieckiej mówił na konferencji J. W. Maksimov (Kijów). O. N. Melnikovska (Moskwa) przedstawiła swoje poglądy na temat miejsca kultury miłogradzkiej wśród innych kultur leśnej strefy Naddnieprza. O zabytkach z wczesnego okresu żelaza na północy Białorusi referował K. P. Šut (Mińsk). W okresie żelaza w basenie Dźwiny wg danych archeologicznych istniała odrębna kultura typu bałtyckiego.

O zabytkach z VI—VIII w. w centralnej i północnej Białorusi mówił A. G. Mitrofanov (Mińsk). Największym badaniom poddano osadę koło wsi Dediłowicze rejonu borysowskiego. W osadzie tej odkryto półziemiankę. O zabytkach typu Korczak na Polesiu mówiła U. P. Rusanova (Moskwa). Od dłuższego czasu prowadzi ona wykopaliska na stanowiskach słowiańskich na terytorium Polesia. Odkryła ona dużą ilość takich stanowisk z VI—VIII wieku n.e. E. A. Schmidt (Smoleńsk) wygłosił referat o stanowiskach archeologicznych z trzeciej ćwierci I tysiąclecia n.e. na Smoleńszczyźnie. E. A. Schmidt uważa, że ziemia smoleńska była w trzech czwartych zajęta przez plemiona bałtyjskie.

Bałtyjskim zabytkom z okresu żelaza na Litwie poświęcili swoje wykłady P. Z. Kulikauskas i W. W. Daugudis (Wilno). P. Z. Kulikauskas referował o badaniach grodzisk za Niemnem w południowo-wschodniej części Litwy i poruszył również problem Jaćwieży. W. W. Daugudis mówił o nowych materia-

łach dotyczących chronologii i pochodzenia ceramiki o powierzchni chropowatej na Litwie.

O geografii lingwistycznej Polesia nad Prypecią i etnogenezie Słowian mówił lingwista V. V. Martynov (Mińsk). Wyraził on swoje poglądy na temat etnogenezy Słowian. Zaznaczył, że niektórzy językoznawcy na podstawie swoich materiałów wykazują związki lingwistyczne między celtycko-słowiańskimi i celtycko-germańskimi grupami językowymi. Swoje rozważania na temat pochodzenia Białorusinów przedstawił W. W. Sedov (Moskwa). W jego referacie przedstawiono wiele interesujących obserwacji dotyczących zabytków słowiańskich i bałtyjskich.

Na konferencji wysłuchano także wielu wykładów, poświęconych tematyce wczesnofeudalnej. M. I. Karger (Leningrad) omówił wyniki badań starych zabytków architektury z XII—XIII w. na terytorium Białorusi. Ważne miejsce, jeśli chodzi o bogactwo zabytków budownictwa staroruskiego, zajmuje Połock. O wykopaliskach w starym Słonimiu mówił G. I. Piech (Słonim). G. I. Piech jest jednym ze starszych białoruskich krajoznawców. Wykopaliska prowadzone w Słonimiu świadczą o tym, że miasto to istniało już w XI wieku. Z wynikami studiów archeologicznych nad pierwszym okresem miast ziemi połockiej i jej okolicami zaznajomił uczestników konferencji G. V. Štychov (Mińsk). G. V. Štychov od wielu lat zajmuje się problemem staroruskich miast na terytorium północnej Białorusi. Otrzymane przez niego bardzo interesujące materiały pomogą w rozwiązywaniu ważnych historycznych problemów. J. G. Zverugo (Mińsk) opowiedział o wykopaliskach archeologicznych prowadzonych w 1965 r. w Wołkowysku. Ziemi turowskiej poświęcił swoje wystąpienie P. F. Łysenko (Mińsk). P. F. Łysenko prowadzi wykopaliska w Turowie, Pińsku itd., a także prowadził badania na całej ziemi turowskiej. Referat o ekonomicznych związkach Nowogródka wygłosiła F. D. Gurevič (Leningrad).

A. Z. Tautavičius (Wilno) mówił o rezultatach badań archeologicznych średniowiecznych miast i zamków na Litwie. Z wykładu dowiedziano się, że w czasie ostatnich dziesięciu lat zbadano dużo zabytków okresu feudalnego.

G. F. Sołoviev a (Moskwa) referowała o wynikach badań kurhanów radimickich w okresie 1962—1965. Niektórym problemom geografii historycznej północnej Białorusi w epoce wczesnego feudalizmu w świetle materiałów archeologicznych i toponimiki poświęcił swoje wystąpienie L. W. Aleksejev (Moskwa). O kamiennych kurhanach prawobrzeżnego Bugu mówił I. V. Birula (Brześć). I. W. Birula datuje kamienne kurhany na XI—XIII wiek i uważa je za drehowickie.

Wszystkie wykłady zostały przedyskutowane. Wiele z nich spowodowało gorące spory. W dyskusji brało udział wielu uczestników konferencji, a także goście. Gościem zagranicznym, zaproszonym na tę konferencję, był Jerzy Antoniewicz (Warszawa). Przejawił on największą aktywność w dyskusji nad problemami słowiańskiej etnogenezy, a także nad problemami związanymi kulturami ludów bałtyjskich.

Na końcowym posiedzeniu została przyjęta rezolucja, w której zaakcentowano archeologiczne osiągnięcia na Białorusi, a także zakreślono drogi dalszego jej rozwoju. Szczególnie zwrócono uwagę na konieczność szerokiej publikacji materiałów archeologicznych terytorium Białoruskiej SRR i postanowiono organizować podobne konferencje w Mińsku raz na dwa lata.

L. D. Pobol
Mińsk — BSRR

JUBILEUSZ JÓZEFA BALČIKONISA W WILNIE

Józef Balčikonis,
wybitny lituanista z Wilna

Lituanista litewski Józef Balčikonis, urodzony 26.III.1885 r., obchodził w 1965 roku osiemdziesięciolecie swego pracowitego życia. Jest to jednocześnie święto społeczeństwa litewskiego i święto całej lituanistyki. W tymże też roku Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR odznaczyło prof. J. Balčikonisa Dyplomem Honorowym Rady Najwyższej Litewskiej SRR.

Jubileusz ten przypomina społeczeństwu litewskiemu i polskiemu heroiczne wysiłki o ukształtowanie nowoczesnego litewskiego języka literackiego, przypadające na okres z końca XIX i początku XX wieku. Chodziło przecież wtedy o posiadanie języka, który byłby organem ostatecznie wyodrębnionego i usamodzielnionego narodu litewskiego. Marzenie o języku ogólnym dla całej Litwy ujawnia się wprawdzie już w XVI w., ale dopiero na przełomie XIX i XX w. przeradza się ono w czyn. Dopiero wówczas w świadomości Litwinów zapuszcza mocno korzenie prawda, wyrażona już w XVI w. przez Mikołaja Daukszę w przedmowie do przekładu litewskiego „Postylli Katolickiej" (mniejszej) Jakuba Wujka (1599), a mianowicie: „Nie ziemie (dop. l.p.) obfitością, nie różnością ubiorów, nie wesołością krajów, nie miast i zamków mocnością narody stoją, ale więcej zachowaniem i używaniem języka własnego, który społeczność, zgodę i miłość braterską mnoży i zachowuje. Język jest spólnym związkiem miłości, matką jedności, ojcem społeczności, państw stróżem. Znieś ten, zniesiesz zgodę, uniją i wszystko dobro" Prof. J. Balčikonis należy do czołowej grupy wykonawców testamentu Daukszy i kontynuatorów jego znoju nad urobieniem litewskiego języka ogólnego i literackiego.

Urodził się on i wyrósł we wsi Ėriškiai gminy Remigoła, pow. Poniewież, a więc niejako w sercu Litwy. Miał on w ten sposób możność na wylot poznać mowę ludu, i to mowę wolną od tej wybujałej obczyzny, którą obserwujemy na krańcach litewskiego obszaru językowego, w sąsiedztwie z Białorusinami, Polakami czy Niemcami.

Język litewski, którym się Litwini posługiwali za wczesnej młodości Balčikonisa w miastach i miasteczkach, nie mógł mu dać tego, co mu dała szczerolitewska wieś okolic Poniewieża. Był to język, że się tak wyrażę, ponadgwarowy, na pół gwarowy i na pół literacki, wypełniony po brzegi elementami obcymi w słownictwie, zwłaszcza zaś w składni.

Przyswojenie sobie pewnej gwary w kilku pierwszych latach życia sprawia, że gwara ta pozostaje w człowieku w podstawowym swym zrębie na całe jego dalsze życie. Późniejsze przejście na język literacki to jak gdyby przybranie przyrodzonej gwary w nowy strój, nie zawsze zresztą dobrze leżący. Ona to daje człowiekowi o żywej wrażliwości na zjawiska

językowe probierz do oceny zjawisk później opanowanego języka literackiego, i tych, co się w nim już dawniej utrwaliły, i tych, co się w jego skład dopiero wciskają. Tak się dzieje, że ktoś będący od dziecka „gwarowcem" (sit venia verbo!) niemal instynktownie a ostro reaguje na wszystko, co odbiega od normy gwarowej a jednocześnie zniekształca harmonijną budowę języka literackiego. Podobnie oceniał kształtujący się za czasów swej młodości język literacki Balčikonis, tzn. ze stanowiska gwary gminy Remigoła.

Jubilat odbywał studia uniwersyteckie w ówczesnym Petersburgu w zakresie filologii. Rzecz oczywista, że już wówczas musiał zaciekawić się z punktu widzenia naukowego i językiem ojczystym. Bo filolog, bez względu na to, jakie języki bada, zawsze porównywa je przede wszystkim ze swoim językiem. Tak oto Balčikonis, rozpoczynając działalność lituanisty, rozporządzał z jednej strony niezawodną znajomością gwary rodzinnej, z drugiej zaś naukowym przygotowaniem, które mu umożliwiło tę znajomość należycie zużytkować.

Prof. J. Balčikonis rozwijał swą działalność głównie w trzech dziedzinach: uczył w szkołach, tłumaczył na język litewski rzeczy literackie, przeznaczone przede wszystkim na lekturę szkolną, oraz zbierał z mowy ludu słowa dla wielkiego słownika języka litewskiego, którego został redaktorem. Przedstawimy teraz tę trojaką działalność.

Pracę pedagogiczną rozpoczął J. Balčikonis w roku 1913. Był mianowicie nauczycielem języka litewskiego w prywatnym progimnazjum w Wilnie, uczył tegoż języka na kursach dla dorosłych w Kownie, w latach 1915—1918 (w okresie I wojny światowej) pracował jako lituanista w emigracyjnym gimnazjum litewskim w Woroneżu (w Rosji), a po powstaniu państwa litewskiego uczył w gimnazjum i seminarium nauczycielskim w Poniewieżu, następnie już jako docent języka litewskiego, w uniwersytecie litewskim w Kownie, wreszcie był profesorem języka litewskiego w uniwersytecie wileńskim. Ze „szkoły" Balčikonisa wyszła znaczna grupa lituanistów — nauczycieli języka litewskiego. Według ich własnych wypowiedzi otrzymali oni od swego nauczyciela wzór litewskiego języka literackiego — i świadomą miłość dla niego. Przez tych uczniów Balčikonis rozpowszechniał swój wzór dalej, po całej Litwie. Niemała to jego zasługa.

Autorytet J. Balčikonisa jest powszechnie uznawany, jest on też członkiem Litewskiej Akademii Nauk. Zdarza się jednak, że w poszczególnych wypadkach wskazania jego natykają się na opór młodszej generacji lituanistów. Przytoczę tu parę przykładów. Niektórzy wolą w języku literackim rusycyzm bezdžionė (z ros. obezjana) niż zalecane przez J. Balčikonisa polsko-niemieckie słowo małpa (z niem. Maulaffe) albo przekładają rusycyzm liūtas „lew" nad międzynarodowe levas (przejęte chyba od gotów, na co wskazuje niem. Löwe, z pochodzenia grec. leōn), choć wprowadzenie słowa liūtas dla „lwa" polega na nieporozumieniu: liutyj służy w gwarach ruskich za określenie nie „lwa", lecz „rysia". Balčikonis zaleca zachowanie w języku literackim słów międzynarodowych materiolas „materiał" i vakacijos „wakacje", tymczasem wbrew temu przeważają w języku literackim zamiast nich słowa litewskie nie dość bliskoznaczne: medžiaga, które w Postylli Daukszy ma znaczenie „drzewo ścięte (służące m.in. za materiał opałowy)" i atostogos (l.mn.) oznaczające w gwarach „okres, kiedy najemni robotnicy odpoczywają u siebie, w miejscowości rodzinnej". Za daleko zaszlibyśmy, gdyby się chciało tłumaczyć, dlaczego zalecenia Balčikonisa, zazwyczaj słuszne, nie zawsze i nie przez wszystkich są honorowane.

Prof. J. Balčikonis jest mistrzem pióra: rozporządza bogatym rodzimym słownictwem i równie obfitą frazeologią, pisze prosto i jasno. Ma więc wszelkie dane na tłumacza literatury dla młodzieży.

Spośród jego przekładów na szczególną uwagę zasługują baśni Andersena, braci Grimmów i Wilh. Hauffa. Młodzież się w nich rozczytuje, tak że przez młodzież wywarły one niewątpliwy wpływ na ukształtowanie współczesnego języka literackiego. Obcy lituaniści i inne osoby poszukują często tekstów dla poznania wzorowej prozy litewskiej. Sądzę, że nie można polecić nic bardziej odpowiedniego nad te przekłady J. Balčikonisa z ich stylizowaną mową ludową. Nadmienię tu jeszcze, że Balčikonis tłumaczył i dzieła naukowe. Biblioteka uniwersytecka w Kownie otrzymała od niego w darze przełożone z polskiego dwa tomy (I i III) „Gramatyki Języka Litewskiego" niżej podpisanego.

Wreszcie o J. Balčikonisie jako o „zbieraczu słów". Rozpoczął on swe czynne życie, jak już wiemy, w okresie, gdy Litwini odczuli palącą potrzebę posiadania nowoczesnego języka literackiego o odpowiednim zasobie słów. Skąd je wziąć? Czy zapożyczać się u sąsiadów? Ale język litewski był wtedy nie tylko po miasteczkach i miastach, lecz i po wsiach już i tak przesycony obcyzną. Zaistniała więc tendencja, aby potrzebne szczerolitewskie słowa czerpać głównie wprost z mowy ludu, a nawet z dawnych tekstów, czy to bez zmiany znaczenia, czy też nadając im nieco odmienne, bliskie znaczenia. W ten właśnie sposób dostały się do języka literackiego przytoczone wyżej słowa medžiaga „materiał" i atostogos „wakacje". Inna ewentualność w sprawie wypełniania przykrych luk leksykalnych w języku literackim to urabianie nowotworów. Powołano ich do życia bardzo wiele, przy czym korzystano z wzorów, których dostarczyć mogła mowa ludu. Krótko mówiąc, zaistniała i utrwaliła się zdrowa tendencja, aby nowoczesny litewski język literacki w zakresie słownictwa i składni rozbudowywać za pomocą środków, które znaleźć można głównie w mowie ludu.

Tendencję tę wcielał w życie przede wszystkim Jan Jabłonskis (1860—1930). Za jego przykładem poszedł Balčikonis. Ale nie było to łatwe: należało przecież poznać uprzednio bogate zasoby mowy ludowej. Tak to na przełomie wieków XIX i XX wśród uświadomionej inteligencji litewskiej zaczęto powszechnie odczuwać brak możliwie pełnego i dokładnego słownika frazeologicznego języka litewskiego. „Zbieraczami słów" dla tego słownika stali się przed wszystkimi innymi: Kazimierz Būga i Józef Balčikonis. Dla J. Balčikonisa zbieranie słów pospolitych (także i nazw) stało się niemal prawdziwą namiętnością — ma on zwyczaj wychodzić czy wyjeżdżać z domu zawsze z karteczkami do zapisywania słów w zdaniach, które spodziewa się usłyszeć w rozmowie ze spotykanymi, często przygodnymi ludźmi. Rzecz ważna, że przywiązuje on przy tym wagę do ścisłości swych zapisów, nie opuszczając ani nie zmieniając składników zdania. Stąd to na kartkach Balčikonisa z zapisanymi w kontekście słowami można polegać bez żadnych zastrzeżeń. Trudno byłoby mi podać tu, jak wielki jest jego wkład w tym zakresie. Niewątpliwie jednak bardzo znaczny.

W 1930 r. J. Balčikonis obejmuje redakcję tak oczekiwanego przez społeczeństwo litewskie, no i przez lituanistykę „Słownika języka litewskiego" (Lietuvių kalbos žodynas). Zadanie wydania takiego słownika wziął na siebie już poprzednio K. Būga, ale przeszkodziła mu w tym śmierć (1924) — zdołał wydać z niego zaledwie początek (do słowa anga). J. Balčikonis przybrał sobie do pomocy szereg współpracowników, pochodzących z różnych części Litwy — chodziło o to, aby udzielali informacji o stanie rzeczy w swych stronach rodzinnych. Współpracownicy ci wykonywali jednak, rzecz prosta, tylko prace przygotowawcze. Samo redagowanie było przywilejem i obowiązkiem redaktora, tj. J. Balčikonisa. Trudna to była praca, powiedziałbym ponad siły jednego człowieka.

Słownik miał objąć według planu całe słownictwo, które było lub jest w użyciu w języku litewskim, a więc nie tylko słowa litewskiego, ale też obcego, przede wszystkim słowiańskiego pochodzenia. Zadaniem redakcji było odróżnić jedne od drugich, a to z myślą o oczyszczeniu języka literackiego z obczyzny. Słowa jawnie obce i niepotrzebne, skazane na zapomnienie, zaopatrywano znakiem x. Sprawa wyróżniania słów obcych, zwłaszcza slawizmów okazała się jednak trudniejsza, niż to można było z początku przewidzieć. Bez szczegółowych wstępnych badań zanosiło się na pomyłki.

Rzecz istotna w „Słowniku" to naturalnie nie wartościowanie słów, lecz sam ich zasób i sposób podania. Pamiętajmy, że język litewski nastręcza badaczowi szczególne trudności. Jest on, jak już wyżej zaznaczono, bardzo zróżnicowany pod względem gwarowym, przy czym nie ma chyba takiego wypadku, aby jakaś gwara nie wykazywała pewnej odrębności także w zakresie słownictwa. Jak to wszystko zgromadzić w jedno? W trakcie zapisywania słów, a raczej zdań z odpowiednimi słowami jest się narażonym na różnorakie niedokładności w zakresie trudnej głosowni litewskiej, posiada ona przecież ruchomy przycisk, odróżnia w wokalizmie iloczas oraz intonacje. Do tego dochodzą trudności, wynikające z nieznajomości miejscowych stosunków; niełatwo jest mianowicie ustalić w sposób ścisły znaczenie poszczególnych słów w zasłyszanych luźnych zdaniach. Otóż J. Balčikonis obrócił swe siły przede wszystkim na to, aby zasób słów w słowniku był jak najobfitszy i żeby w tym miały udział możliwie wszystkie części litewskiego obszaru językowego. Jaki ogrom pracy włożył w tę sprawę, poucza przedmowa do I tomu, wydanego w 1941 r. Dodajmy, że cały materiał przedstawiony został — co do brzmienia, fleksji i użycia w zdaniach — bardzo dokładnie i zasługuje na pełne zaufanie. Sam Balčikonis wydał tylko 2 pierwsze tomy, dalsze (dotąd 4) wydali jego kontynuatorzy, korzystając z danych, nagromadzonych przez niego.

W związku z przygotowywaniem słownika języka litewskiego J. Balčikonis musiał wejść w bliższe stosunki z dawnymi autorami. Stąd zapewne pochodzi fototypiczne wydanie katechizmu Melchiora Pietkiewicza z roku 1598, opublikowane w 1939 r. Układając „Słownik" J. Balčikonis miał do rozstrzygnięcia wiele zagadnień nie tylko wydawniczych, ale też językoznawczych. Gdzież miał szukać oparcia, jak nie w J. Jabłońskim, do którego poczucia językowego żywił bezwzględne zaufanie. Z tej chyba potrzeby wynikło zbiorowe pięciotomowe wydanie pt. „Jablonskio Raštai", opublikowane w latach 1932—1936.

Pozostało jeszcze słów parę powiedzieć o samym prof. J. Balčikonisie, mianowicie jako o pracowniku naukowym i człowieku. W okresie czynnego życia uskrzydlała go tylko jedna myśl twórcza — o dobru litewskiego języka literackiego, o uwolnieniu go od drażniącej uczucie patriotyczne obczyzny i o należytym, umiejętnym przystosowaniu go do współczesnego życia kulturalnego — oraz, last not least, o przekazaniu jego bogactwa jako przedmiotu badawczego światu nauki. Ten cel przesłonił mu wszystkie inne. Dla umiłowanego języka ojczystego wyrzekł się J. Balčikonis swego życia osobistego: po dziś dzień żyje on samotnie, nad wyraz skromnie, a jedyną jego rozrywkę stanowi pszczelarstwo, którego jest też gruntownym znawcą[1]. W tym trudnym trybie życia okazuje on niezłomność i moc... dębu litewskiego. Przyszłe beznamiętne dzieje badań nad językiem litewskim, a zapewne i historia Litwy nie zapomną mu nigdy tego oddania się dobrej sprawie.

Jan Otrębski

[1] I to swoje hobby J. Balčikonis postanowił zużytkować dla lituanistyki, przygotowuje mianowicie Litewski Słownik Pszczelarski.

TYM, KTÓRZY ODESZLI

TADEUSZ MILEWSKI
(1906—1966)

Prof. dr Tadeusz Milewski
(1906—1966)

Dnia 5 marca 1966 r. zmarł w Krakowie Tadeusz Milewski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, językoznawca o szerokim zasięgu zainteresowań tak w zakresie językoznawstwa porównawczego, jak i teoretycznego. Główne jego prace dotyczyły zagadnień ogólnych: był on autorem wielkiego dzieła pt. „Zarys językoznawstwa ogólnego" (1947—1948), którego część pierwsza obejmowała teorię językoznawstwa, druga zaś, w dwóch tomach, przegląd języków świata z atlasem ich rozmieszczenia geograficznego. Zagadnienia teoretyczne sformułował ponownie w książce pt. „Językoznawstwo", wydanej w r. 1965.

W zakresie komparatystyki prof. Milewski był autorem wielu prac szczegółowych, dotyczących różnych języków indoeuropejskich, głównie słowiańskich, klasycznych (zwłaszcza greckiego) i hetyckiego; zajmował się także językami bałtyckimi i ten dział jego studiów postaramy się tu przedstawić. Do badań nad bałtycką rodziną języków prowadziły jego prace slawistyczne, nie dziwi też, że wszystkie jego rozprawy z obchodzącego nas zakresu dotyczą związków językowych bałto-słowiańskich. Poruszył on trzy ważne problemy: sprawę lokalizacji tzw. praojczyzny Słowian i Bałtów, sprawę wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej i wreszcie zagadnienie kontaktów językowych ludów słowiańskich z bałtyckimi w epoce historycznej.

Najbardziej szczegółowo przedstawił prof. Milewski swoje poglądy co do praojczyzny Bałtów w „Roczniku Slawistycznym" (t. 21, cz. 1, 1960), w artykule pt. „Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego". Był on zdania, „że rejon, w którego obrębie należy szukać obszaru języka prasłowiańskiego, sięga na wschodzie środkowo-zachodniej części dorzecza Dniepru, na zachodzie zaś dolnego biegu Odry i Bałtyku" (str. 74). W stosunku do Słowian byli Bałtowie ich sąsiadami północnymi, oddzielając Słowian od Finów. „Brak bliższych kontaktów między grupą bałtycką a irańską dowodzi, że Bałtowie mieszkali na północ od Słowian, którzy ich oddzielali od plemion irańskich. Należy tu przypomnieć, że *Galindai* Ptolemeusza są niezawodnie identyczni z *Galindite* XIII w., którzy należeli do staropruskiej grupy językowej i mieszkali na Pojezierzu Mazurskim. Podobnie *Sudinoi* Ptolemeusza są identyczni z plemieniem *Sudowite*, poświadczonym również w XIII w. W czasach historycznych wchodzili oni w skład Jadźwingów i według Kiparskiego mieszkali na południowo-wschodnich rubieżach późniejszych Prus Książęcych, między Giżyckiem, Treuburgiem i Ełkiem,

a po Grodno i Suwałki na wschodzie (J. Czekanowski). Wszystko to przemawia za tym, że Bałtowie byli północno-wschodnimi sąsiadami Słowian i że graniczyli z nimi w dorzeczu Narwi i dolnej Wisły. Natomiast nad morzem kontaktowali się Bałtowie z Germanami" (str. 58 i n.). Ujęcie to zgadza się na ogół z rozpowszechnionymi dziś poglądami, z tym tylko zastrzeżeniem, że linia zetknięcia obszarów bałtyjkich i słowiańskich sięgała dalej na wschód w dorzecze Dniepru, jak na to wskazały późniejsze badania hydronimiczne Toporova i Trubačeva (1962).

Zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej sprowadza się do pytania, czy w historycznie przekazanych materiałach bałtyckich i słowiańskich można wykryć wspólne innowacje, pojawiające się w obu tych grupach językowych i tylko tym grupom właściwe. Już J. Kuryłowicz wskazał, że jedną z najważniejszych wspólnych innowacji bałto-słowiańskich są zmiany akcentowo-intonacyjne, które pociągnęły za sobą „ważne przesunięcia w budowie morfologicznej wyrazu, równoległe, a nawet identyczne w obu grupach" („Biuletyn Pol. Tow. Jęz." nr 16, 1957, str. 73). Stojąc na tym samym stanowisku prof. Milewski przedstawił swoje „Uwagi o akcentuacji imion bałto-słowiańskich" („Sprawozdania Oddziału Krakowskiego PAN", 1965, cz. 1, str. 119—122), charakteryzując innowacje, jakie się dokonały w tym zakresie najpierw w czasach wspólnoty, a później z osobna w grupie językowej bałtyckiej i słowiańskiej.

Ale najważniejsza praca prof. Milewskiego, dotycząca języków bałtyckich, to jego rozprawa pt. „Stosunki językowe polsko-pruskie", opublikowana w czasopiśmie „Slavia Occidentalis" (t. 18, 1947, str. 21—84). Chodzi w tym wypadku już nie o genetycznie wspólne cechy zestawianych języków, ale o wpływy języka polskiego na staropruski w czasach historycznych i o ewentualne oddziaływanie języka pruskiego na polski.

Język staropruski znamy, jak wiadomo, bardzo fragmentarycznie. Z tego od dawna wymarłego dialektu zachodniobałtyckiego zachował się słownik tzw. „elbląski" (z XV wieku), obejmujący ponad 800 wyrazów, prócz tego zaś dwa katechizmy luterańskie (1545) i Enchiridion Lutra (1561), a także mały słowniczek Szymona Grunau z początku XVI wieku. Materiał jest więc szczupły i późno zapisany. Niemniej jednak wykazuje on bardzo silne wpływy słowiańskie, prawie wyłącznie lechickie: kilka wyrazów ruskich przedostało się z pewnością przez pośrednictwo litewskie. Tych wyrazów słowiańskich (albo od nich derywowanych) jest dwieście na niespełna 1800 wyrazów staropruskich, jakie dziś znamy. Analiza językoznawcza słowiańskich zapożyczeń stanowi przedmiot badań prof. Milewskiego.

Kontakty Prusów ze Słowianami były żywe w ciągu wielu wieków, toteż zapożyczenia lechickie przedostawały się do języka pruskiego w różnych okresach czasu. Nie zawsze można wskazać, kiedy jaki wyraz zapożyczono, ale w wielu wypadkach cechy fonetyczne dają wskazówkę co do czasu przejęcia wyrazu. Z tego punktu widzenia dzieli prof. Milewski dające się schronologizować pożyczki na trzy grupy: starszą, obejmującą wyrazy przyswojone przez Prusów do końca IX wieku; średnią, którą tworzą zapożyczenia z wieków X—XII; i nowszą, przypadającą już na okres panowania Krzyżaków, z w. XIII—XV.

Najstarsza warstwa wykazuje bardzo archaiczne właściwości fonetyki słowiańskiej, jak przede wszystkim zachowanie samogłosek zredukowanych (jerów, tj. *ъ*, *ь*), które Prusowie oddawali przez swoje samogłoski *u*, *i*: a więc pr. *tuckoris* 'tkacz' tj. słow. **tъkarь*; *siduko* 'sitko' tj. **sitъko*; *kumetis* 'chłop' tj. **kъmetь*; *somukis* 'zamek' tj. **zamъkъ* itd. Być może do XI w. trzeba odnieść zapożyczenia, w których są jeszcze ślady jerów, ale tak już zredukowanych, że mogły być utożsamiane z różnymi krótkimi samogłoskami pru-

skimi; tak jest zapewne z wyrazami: *sabatico* 'sobota' tj. **sobotъka*; *grikenix* 'grzesznik' tj. *grěšьnik*; *karczemo* 'karczma' tj. **karčьma* itd. Wreszcie najpóźniejsza grupa zapożyczeń nie wykazuje już odbicia dawnych jerów, które nie istniały już w tym czasie w języku polskim (poczynając od XII w.): *walnint* 'poprawić' z pol. *wolny*; *moska* 'klej' z pol. **mazka* itd. W podobny sposób można schronologizować zapożyczenia lechickie w języku staropruskim na podstawie innych właściwości fonetycznych polskich, jak przejście dawnego *ě* i *e* w pewnych warunkach w *'a* i *'e*, jak rozwój samogłoski *y* itd. Na takich podstawach prof. Milewski doszedł do wniosku, że spośród zapożyczeń lechickich 39% dostało się do języka Prusów przed r. 900; 46% w czasie między r. 900 a 1300, zaś 15% po r. 1300. Szczególnie zasługują na uwagę zapożyczenia z zakresu chrześcijańskiej terminologii religijnej: uderza fakt, że terminologia ta jest polskiego pochodzenia, co dowodzi, że chrześcijaństwo szerzyło się w Prusiech z obszarów polskich jeszcze przed przybyciem Krzyżaków na te tereny.

Osobną część rozprawy stanowi studium nad imionami osobowymi pochodzenia lechickiego w średniowiecznych Prusiech. Wykryto znaczną ilość takich imion, czy to rodzimych słowiańskich, czy też chrześcijańskich, przekazanych Prusom przez polskie pośrednictwo. Podobnie więc jak wyrazy pospolite, tak i imiona osobowe stwierdzają długotrwałe oddziaływanie kultury polskiej na pruską.

W przeciwieństwie do intensywnych wpływów słowiańskich na język pruski oddziaływanie języka pruskiego na sąsiednie dialekty polskie było bardzo słabe. Kilka zaledwie wyrazów pruskich przedostało się do polszczyzny, i to o zasięgu dialektalnie ograniczonym: *kadzik* 'jałowiec', *jeglija* 'jodła'. Prof. Milewski dopatruje się raczej pośredniego wpływu pruskiego substratu językowego w polszczących się grupach ludności południowej części Prus: chodzi mianowicie o zmieszanie szeregów spółgłosek szczelinowych typu *ś* i typu *sz*. Odróżnienie fonologiczne tych spółgłosek obce było językowi pruskiemu i ta właściwość systemu mogła być przeniesiona także na szerzącą się na tych terenach polszczyznę. Prof. Milewski wysuwa hipotezę, że także polskie mazurzenie na terenach pruskich, a może i przytykających do Prus, mogło się utrwalić pod wpływem systemu fonologicznego staropruskiego.

Wyniki badań prof. Milewskiego nad językami bałtyckimi prowadzą do wniosków ważnych tak dla studiów nad pradziejami, jak też dla ścisłego językoznawstwa, a rzucają światło także na kontakty kulturalne słowiańsko-bałtyjskie we wczesnej epoce średniowiecznej. Jakkolwiek bałtologia była w pracy naukowej tego uczonego dziedziną peryferyczną, to jednak i na tym polu pozostawił on po sobie trwałe osiągnięcia.

Jan Safarewicz

MICHAŁ WALICKI
(1902 — 1966)

Nauka europejska poniosła stratę wyjątkowo dotkliwą — umarł w sierpniu 1966 prof. dr Michał Walicki, wybitny historyk sztuki, krytyk artystyczny, organizator życia naukowego i artystycznego oraz pedagog.

Skala zainteresowań naukowych prof. Walickiego była wyjątkowo szeroka — od romanizmu po sztukę współczesną. Szereg dziedzin sztuki było mu szczególnie bliskich — przede wszystkim polska sztuka romańska, której poświęcał wysiłek ostatnich lat oraz gotyckie malarstwo tablicowe w Polsce, które wprowadził swymi pracami do nauki europejskiej na trwałe. Z zagadnień sztuki europejskiej specjalną jego miłością cieszyło się malarstwo niderlandzkie i holenderskie od XV do XVII w., ale w gruncie rzeczy nie było dziedziny artystycznej

Prof. dr Michał Walicki
(1902—1966)

działalności człowieka, której by nie poświęcił swej uwagi, talentu i czasu. Słowa „talentu" używam całkiem świadomie, bo też zmarły Profesor posiadał wyjątkowy, szczególny dar widzenia w dziełach sztuki, a zwłaszcza w malarstwie, wartości, których przed nim nikt dostrzec nie umiał. Potrafił przełożyć na język nauki walory plastyczne w zasadzie na żaden język nieprzetłumaczalne, potrafił otworzyć oczy czytelnikowi i uczniowi na te walory i zarazić go swym entuzjazmem. Myślę, że jedną z tajemnic tego szczególnego daru Profesora był fakt, że miał on niewątpliwie wielki, własny talent plastyczny i gdyby mu koleje życia dały zostać malarzem, byłby niewątpliwie pierwszym z pierwszych.

Profesor Michał Walicki urodził się w 1902 r. w Petersburgu i tu spędził pierwszych 17 lat życia. Studia historii sztuki na Uniwersytecie Warszawskim odbył w latach 1924—1929 u prof. Zygmunta Batowskiego, doktoryzując się na podstawie rozprawy o „Cerkwi św. Borysa i Gleba na Kołoży w Grodnie. Temat rozprawy nie jest przypadkowy — jedną z pierwszych pasji naukowych Profesora było pogranicze dwu światów kulturowych — Zachodu i Bizancjum, owo subtelne przenikanie się i uzupełnianie dwóch kultur, które właśnie na ziemiach Rzeczypospolitej miało swoje jedyne w swoim rodzaju miejsce. Tą właśnie pasją powodowany podjął Michał Walicki badania nad sztuką bizantyjską lub bizantyzującą polskiego średniowiecza, szczególnie zresztą na terenie Wołynia (średniowieczne cerkwie), a freski bizantyjskie w kaplicy zamkowej w Lublinie doczekały się Jego dwukrotnego wysiłku badawczego. Interesowały go zawsze pierwiastki bizantyjskie i w późniejszych dziejach sztuki — rozprawy o tym właśnie nurcie w malarstwie wielkopolskim I połowy XVII wieku już ukończyć nie zdołał.

Wprawdzie przedstawiona powyżej problematyka stanowiła jedynie wycinek zainteresowań Profesora, ale jak wszystko czego się tknął tak i w tej dziedzinie stworzył nieprzemijające wartości i wytyczył drogi dalszych badań. Późniejsze ujęcia — prace badawcze i organizacyjne w Zakładzie Architektury Politechniki Warszawskiej (1929—1936), prace dydaktyczne jako wykładowcy na Uniwersytecie Warszawskim i Akademii Sztuk Pięknych odciągnęły Profesora ku nowym zadaniom i zainteresowaniom. Na pierwszy plan wysunęła się mediewistyka, w której rychło zyskał sobie rozgłos światowy rozlicznymi pracami a przede wszystkim rozprawą habilitacyjną o polskim malarstwie tablicowym XV w., drukowaną później po francusku, jak również wystawą polskiej sztuki gotyckiej w salach Instytutu Propagandy Sztuki, która była przełomem w badaniach nad polskim średniowieczem. W latach 1936—1949 pełnił dodatkowo funkcje kustosza działów średniowiecza i malarstwa obcego w Muzeum Narodowym. W okresie okupacji

brał czynny udział w tajnym nauczaniu i pracy konspiracyjnej, w okresie powojennym stając w pierwszym szeregu rewindykatorów dzieł sztuki, zabezpieczając między innymi zabytki Gdańska. W 1947 roku podjął również prace dydaktyczne jako profesor stołecznego Uniwersytetu, publikując jednocześnie obfity plon badań zarówno nad średniowieczem, jak też nad malarstwem holenderskim a zwłaszcza Rembrandtem i jego kręgiem. Zamierzonej większej całości o sztuce Van Rijna już nie ukończył, ale to co opublikował pozostanie trwałą ozdobą polskiej nauki.

Ciężkie przeżycia przymusowej przerwy w latach 1949—1953 nie osłabiły jego energii twórczej. Jako wicedyrektor Instytutu Sztuki PAN stał się inicjatorem i realizatorem szeregu przedsięwzięć tej skali co np. wielotomowy podręcznik sztuki polskiej, której tom pierwszy, poświęcony romanizmowi opracował redaktorsko i częściowo i autorsko.

Odszedł w pełni sił twórczych, do ostatniej chwili pracując i ucząc innych swej pasji pracy twórczej. Zostawił swym licznym uczniom, a jeszcze liczniejszym przyjaciołom, nie tylko wzór niedościgły jaki stanowią Jego prace, ale również testament wyjątkowy — umiłowania nauki ponad wszystko, braterstwa i koleżeństwa dla wszystkich ludzi oraz zaufania i szacunku dla człowieka i jego możliwości.

Mariusz Karpowicz

Bibliografia prac prof. dr. Michała Walickiego dotyczących byłych ziem i spraw Wielkiego Księstwa Litewskiego

1. Rewindykacje nasze (Na marginesie wystawy u Baryczków) „Pamiętnik Warszawski", 1929, z. 3, str. 86—93.
2. Z organizacji studiów nad historią sztuki, „Pamiętnik Warszawski", 1929, z. 3, str. 134—141 (O Rosyjskim Instytucie Historii Sztuki w Leningradzie).
3. Cerkiew św. św. Borysa i Gleba na Kołoży pod Grodnem, „Studia do Dziejów Sztuki w Polsce", t. I (1929), str. 1—45.
4. Z wycieczki naukowej Zakładu Architektury Polskiej na Wołyń (Włodzimierz Wołyński i Zimno) „Przegląd Historii Sztuki", t. I (1929), str. 24—28 (wspólnie z J. Raczyńskim)
5. Malowidła ścienne kościoła św. Trójcy na Zamku w Lublinie (1418), „Studia do dziejów Sztuki w Polsce", t. II (1930), str. 1—92
6. (Wersja francuska) w: „XIIe Congrès International d'Institut de l'Art", Bruxelles 1930, Communications.
7. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza, „Rocznik Wołyński", t. II (1931), str. 371—383.
8. Wystawa sztuki ukraińskiej w IPS „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", t. II (1933/34), nr. 4, str. 305—306
9. Wschód i Zachód w sztuce Rusi Czerwieńskiej (Uwagi na marginesie Wystawy Sztuki Ukraińskiej w Warszawie) „Pion", 1934, nr. 9, str. 1—2, nr. 13, str. 7—8.
10. Nowy portret Wilna, „Pion", 1934, nr. 52, str. 9 (Rec. książki J. Remera, Wilno, Poznań 1934).
11. Piotr Wielki przed ołtarzem Memlinga, „Nowiny Literackie", 1948 nr. 34 str. 1.
12. Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI wieku, „Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki Tow. Naukowego Warszawskiego", t. I (1949), str. 33—68 (wespół z Stanisławem Herbstem)
13. Polichromia kościoła św. Trójcy na Zamku w Lublinie, „Ochrona Zabytków", t. VII (1954), nr. 3, str. 183—188.

MIROSŁAW WIERZCHOWSKI
(1928—1966)

Doc. dr Mirosław Wierzchowski
(1928—1966)

Doc. dr Mirosław Wierzchowski należał do grona nielicznych w Polsce badaczy dziejów Rosji, Ukrainy i Białorusi, był jednym z pionierów podejmujących zaniedbaną problematykę stosunków rewolucyjnych Polaków z tymi narodami. Zaliczał się do historyków niezwykle płodnych i znanych z rzadko spotykanej pracowitości.

Urodził się 28 listopada 1928 roku w Kowlu na Wołyniu w rodzinie robotniczej. Tu spędził dzieciństwo i lata szkoły podstawowej. We wrześniu 1945 roku w ramach repatriacji przeniósł się wraz z rodziną do Chełma Lubelskiego, gdzie w 1949 roku ukończył Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Czarnieckiego. W roku akademickim 1949/50 rozpoczął studia historyczne w Uniwersytecie Warszawskim. Już w pierwszych latach studenckich wyraźnie zaznaczyły się Jego zainteresowania dziejami naszych wschodnich sąsiadów. Pierwsze prace seminaryjne Wierzchowskiego dotyczyły stosunków gospodarczo-społecznych w miastach W. Ks. Litewskiego i stosunków handlowych Wielkiego Nowogrodu z Hanzą w XV wieku. Od pierwszych lat studenckich zapowiadał się jako rzetelny badacz i pracownik naukowy. Dzięki temu już na drugim roku studiów otrzymał stypendium naukowe Ministerstwa Szkół Wyższych i jeszcze przed ukończeniem ich został zaangażowany w charakterze asystenta w Katedrze Historii Narodów ZSRR Uniwersytetu Warszawskiego. Z katedrą tą i jej kierownikiem prof. dr Ludwikiem Bazylowem był związany do ostatnich dni życia. Pod jego kierunkiem naukowym Wierzchowski napisał i obronił w lutym 1954 roku pracę magisterską pt. *Kwestia inflancka w okresie panowania Iwana Groźnego*. Po ukończeniu studiów zainteresowania Wierzchowskiego kierowały się ku czasom nowszym XIX i XX wieku i przez parę lat obejmowały problematykę historii rewolucyjnych stosunków polsko-rosyjskich-ukraińskich i białoruskich. Dziejom tych stosunków poświęcił pierwsze swe publikacje drukowane w wydawnictwach Instytutu Polsko-Radzieckiego, z którym przez parę lat był związany jako drugim miejscem pracy. Problematyce tej pozostał wierny w czasie studiów aspiranckich w Uniwersytecie Moskiewskim, na które został skierowany we wrześniu 1955 roku. Pracę kandydacką pt. *Polski ruch narodowowyzwoleńczy w Królestwie Polskim, na Litwie, Białorusi i Ukrainie i polsko-rosyjskie związki rewolucyjne w latach 1830—1849* napisał pod kierunkiem prof. dr Iwana Fiedosowa i obronił w przewidzianym terminie w 1958 roku. Fragmenty tej pracy opartej na materiałach z archiwów radzieckich i wnoszącej wiele nowych szczegółów i ustaleń drukował po powrocie do kraju, między innymi jako rozprawy w wydawnictwach Białostockiego Towarzystwa Naukowego. Dalsze wysiłki badawcze Wierzchowskiego związane były z podjętą pracą habilitacyjną. W oparciu o tę

pracę pt.: *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej* habilitował się w roku 1966 na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w zakresie historii Rosji i Ukrainy. Problematykę rozprawy habilitacyjnej pogłębiał w artykułach drukowanych w „Przeglądzie Historycznym" i „Studiach z dziejów ZSRR i Europy Środkowej". Z tematyką tą były związane dalsze zamierzenia badawcze Wierzchowskiego nad historią rosyjskich partii politycznych w latach 1905—1914. Rezultaty zamierzonej pracy opublikował częściowo w „Kwartalniku Historycznym" i w „Studiach z dziejów ZSRR i Europy Środkowej". Na krótko przed tragiczną śmiercią 4 listopada 1966 roku Wierzchowski zdołał jeszcze napisać dla trzeciego tomu akademickiego wydania „Historii Polski" rozdział poświęcony ludności polskiej na ziemiach wschodnich w latach 1864—1914 oraz przygotować częściowo do odrębnej publikacji bibliografię prac polskich z lat 1944—1965 odnoszących się do historii Rosji i stosunków polsko-rosyjskich 1795—1939. Niespodziewana śmierć doc. dr. M. Wierzchowskiego wyrwała z szeregów historyków cenionego i zasłużonego badacza dziejów Rosji i ziem byłego W. Ks. Litewskiego, przerwała wiele Jego zamierzeń badawczych, między innymi napisanie zarysu historii Ukrainy.

Prócz prac naukowych Wierzchowski posiadał znaczny dorobek popularnonaukowy. Obok książek o Stiepanie Razinie i dwutomowych „Kartek z dziejów Rosji" opublikował szereg artykułów w czasopiśmie „Mówią Wieki". Posiadał rzadką umiejętność przenoszenia treści naukowej na język przystępny szerokiemu kręgowi czytelników. M. Wierzchowski miał też poważne zasługi w upowszechnianiu dziejów Rosjan, Ukraińców i Białorusinów oraz ich związków rewolucyjnych z Polakami w ramach akcji odczytowej prowadzonej przez Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej.

Praca naukowa i popularyzatorska Wierzchowskiego wydała obfity owoc. Pozostawił On w spuściźnie 3 książki, blisko 20 rozpraw i artykułów naukowych, wiele artykułów popularnych, ponad 20 krytycznych recenzji w pismach naukowych i 15 w popularnonaukowych. Jego poważny dorobek osiągnięty w stosunkowo krótkim okresie działalności naukowej zasługuje na pełne uznanie. Odszedł w momencie najbardziej płodnym i wyjątkowo twórczym.

Mieczysław Tanty

Bibliografia prac doc. dr Mirosława Wierzchowskiego dotycząca Rosji i byłego W. Ks. Litewskiego

1. Współpraca polskich, rosyjskich i ukraińskich rewolucjonistów w latach sześćdziesiątych-osiemdziesiątych XIX wieku „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego", 1955, nr 1/2, str. 181—184.

2. Z zagadnień współpracy postępowej młodzieży studenckiej polskiej i rosyjskiej w latach sześćdziesiątych-osiemdziesiątych XIX wieku. „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego", 1955, nr 4, str. 143—171.

3. Rosyjski ruch rewolucyjny lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX stulecia w polskiej literaturze pamiętnikarskiej. (w:) „Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosjan w drugiej połowie XIX wieku". Wrocław 1956, str. 285—334.

4. Polskoje nacionalno-osvoboditielnoje dviżenije w Carstwie Polskom, Litwie, Białorussii i na Ukrainie i russko-polskije rewolucionnyje swiazi 1830—1849 gg. Moskwa 1958 (Streszczenie pracy kandydackiej).

5. Stosunki polsko-rosyjskie w ocenie publicystyki rosyjskiej w 30—40 la-

tach XIX stulecia. „Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego", t. I, Warszawa 1960, str. 19—91.

6. Przyczynek do dziejów Zaliwszczyzny na Litwie. „Przegląd Historyczny", 1960, nr 2 str. 385—392.

7. Z dziejów polskich organizacji spiskowych w zaborze rosyjskim (1837—1841). „Przegląd Historyczny", 1961, nr 1, str. 23—43.

8. Sokół stepowy (Stiepan Razin). Warszawa 1961, „Książka i Wiedza".

9. Aleksander Hercen o powstaniu styczniowym. Wybór pism. Opracowali i wstępem opatrzyli Ludwik Bazylow i Mirosław Wierzchowski. Warszawa 1962.

10. Wstęp do pamiętników Wiery Figner „Trwały ślad". Warszawa 1962.

11. Z dziejów polskich organizacji spiskowych na terenie Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1848—1849. „Rocznik Białostocki", t. III, 1963, str. 73—96

12. Charakterystyka działalności wychowanka szkoły sejneńskiej Szymona Konarskiego oraz jego poglądów rewolucyjnych (w:) „Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej" pod redakcją J. Antoniewicza, Białystok 1963, str. 289—319

13. Sprawy polskie w III Dumie Państwowej (1907—1912) „Kwartalnik Historyczny", 1963, nr 2, str. 405—426

14. Problematyka polska w rosyjskiej publicystyce liberalnej w latach 1907—1912 (w:) „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej", t. I, 1965, str. 164—196

15. Kartki z dziejów Rosji, cz. 1—2. Warszawa 1965

16. Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej. Warszawa 1966. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego nr 12 (Praca habilitacyjna)

17. Sprawa Chełmszczyzny w rosyjskiej Dumie Państwowej „Przegląd Historyczny", 1966, nr 1, str. 97—125

18. Sprawa polska w programach i taktyce rosyjskich partii politycznych w latach 1905—1914. „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej", t. II, 1966 (w druku)

19. Taktyka kadetów w Dumie Państwowej „Kwartalnik Historyczny", 1966, nr 4 str. 849—859

20. Ludność polska na ziemiach wschodnich w latach 1864—1914 (w:) „Historia Polski" (wyd. PAN), t. III, cz. 2 (w druku)

VLADAS ABRAMAVIČIUS
(1909—1965)

Zmarł Vladas Abramavičius. Niezmiernie to dotkliwa strata dla wileńskiego świata kulturalno-naukowego, dla wszystkich tych, którym bliskie są sprawy Wilna. Pod niezapomnianym urokiem tego miasta, pozostają ci, którzy w murach podominikańskich prawią rzeszom akademickim o jego dziejach, i ci, którzy swe natchnienie czerpią z niepowtarzalnej swoistości jego krętych staromiejskich uliczek i wizji starodawnej przeszłości.

Vladas Abramavičius był jakby żywym ogniwem łączącym klimat, w którym niegdyś powstawała tak typowa dla Wileńszczyzny poezja-liryka z Borejkowszczyzny, z nowymi czasy, obfitującymi w nowe idee i nowo powstające tradycje. Iście też syrokomlowski sentymentalizm cechował Abramavičiusa — cały był pogrążony w wieku przeszłym, przejęty troskami dziewiętnastowiecznych epigonów romantyzmu, rozsianych po setkach zaścianków Litwy, przejęty zrywami wolnościowymi, których idee, przez pokolenia następne rozwijane, doprowadziły do niepodległej Polski i niepodległej Litwy. W ich to kręgu właśnie Vladas Abramavičius wyrastał i działał jako badacz i bibliotekarz.

Urodzony 9 maja 1909 roku w Nowym Dworze, pow. Troki, w rodzinie ubogiej musiał od wczesnych lat zarabiać na swe utrzymanie. Udzielając korepetycji ukończył V. Abramovičius w 1930 r.

Vladas Abramavičius
(1909—1965)

gimnazjum polskie w Wilnie. W latach 1930—1939 pracował w prasie wileńskiej, zaś w 1951 roku zakończył studia na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Wileńskiego. Zmarł w kwiecie wieku, pełen twórczych pomysłów, w dniu 16 listopada 1965 r.

Zasługi jego dla kultury Wilna i ziem b. Wielkiego Księstwa Litewskiego są nieocenione. W latach okupacji hitlerowskiej ratował wyrzucone na bruk przez Niemców bezcenne zbiory Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i w dalszym ciągu się nimi stale opiekował. Od 1945 r. kierował bez przerwy działem rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litewskiej SRR. Dział ten powstał dzięki zbiorom Tadeusza Wróblewskiego i pod wprawną ręką Abramavičiusa urastał do rangi olbrzymiej skarbnicy wiedzy o dziejach kultury i historii Litwy i Białorusi. V. Abramavičius, niezwykle uczynny, nie odmawiał nikomu pomocy w kwerendzie — zresztą szperanie w aktach było Jego ulubionym zajęciem. Litwin z narodowości, miłujący Polskę jako swą drugą ojczyznę — udzielał niejednej rady i pomocy polskiemu badaczowi. Był jednak nie tylko namiętnym zbieraczem pamiątek przeszłości, miał też ambicje edytorskie. Zasługują na uwagę jego prace o Walerym Wróblewskim (Wilno 1958), o Tadeuszu Wróblewskim (Wilno 1960), a także inne opracowania, jak np. „Szewczenko a Wilno" (Wilno 1964), „Piśmiennictwo i książka na Litwie" (Wilno 1957). Ostatnia wydrukowana po polsku, reszta w języku litewskim.

Wynikiem jego długoletniej pracy jest wydany drukiem katalog inwentarzy dworskich, znajdujących się w zbiorach bibliotecznych Akademii Nauk LSRR w Wilnie (Wilno 1963). Ostatnią Jego pracą była większa monografia o Walerym Wróblewskim, której nie zdążył już jednak ujrzeć w druku.

Z odejściem V. Abramavičiusa wśród badaczy dziejów Litwy zabrakło gorącego miłośnika jej dziejów. Pozostanie on na długo w pamięci ludzi, którzy Go znali, ludzi, którzy o Nim słyszeli, w pamięci Litwinów na Litwie i Polaków w Polsce, posiadających wspólną tak bogatą spuściznę kulturalną, jaką są dzieje kultury i historia b. Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Samotna Jego mogiła na cmentarzu Rossa w Wilnie w cieniu drzew, które być może pamiętają kondukty żałobne filomatów, Wł. Syrokomli, powstańców listopada i stycznia XIX wieku, przypominać będzie przechodniom, że leży tu ofiarny badacz wileńskiej tradycji, jednakowo bliskiej sercu Polaka, jak i Litwina.

Dawid Fajnhauz

74645